

Е. ЗОЛЯ

твори

XV

РИМ

---

*Державне видавництво
України*

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XV

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

Р И М

LA RIME

1835

РОМАН

З ФРАНЦУЗЬКОЇ
ПЕРЕКЛАВ
В. ЩЕРБАНЕНКО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

Обкладинка худ. Є. Глускіна

Укрголовліт № 907 (612)
Трест «Київ-Друк»
в друк., вул. Леніна, 18
Зам. 1603 — 5.000 — 1929 р.
39 арк.

I.

Протягом ночі потяг дуже запізнювався на шляху між Пізою та Чівіта-Векья, і лише о дев'ятій годині ранком абат П'єр Фроман, після нудної двадцятип'яти-годинної подорожі, приїхав нарешті до Риму. Мавши лише одну валізу, вистрибнув швидко з вагону в рухливу юрбу; відхиляв послуги носіїв і сам узяв свій легкий багаж, бо хотів швидше все бачити, все відчути. Дійшовши на площу П'ятисот перед вокзалом, сів на відкритого візника, одного з тих, що стояли вдовж пішоходу, поклав біля себе валізу й сказав візникові:

— Вулиця Джулія, палац Бокканера.

Це було в понеділок, 3 вересня, чудового ясного тихого ранку. Візник, маленький опецькуватий чоловік, з блискучими очима, з білими зубами, усміхнувся, пізнавши з акценту французького попа. Ударив пугою свою шкапчину і екіпаж покотився звичайним рухом римських фіякрів, завжди таких охайних і прудких. Трохи згодом, проїхавши повз маленький зелений садок на площу Терм, візник обернувся й увесь час посміхаючись, показав пугою на руїни.

— Терми Діоклеціянові, сказав він, перекручуючи французькі слова, тоном запобігливого візника, що хоче мати співчуття чужинців і забезпечити собі клієнта на майбутнє.

З Вімінальської вершини, де міститься вокзал, з'їхали ристю стрімким схилом Національної вулиці. Тут уже візник безнастанно обертася, показував кожен пам'ятник старовини тим самим рухом пуги. В цій частині широкої вулиці були тільки нові будівлі. З правого боку, в далині, зеленіли сади й над ними здіймалась жовта

величезна будівля, без якихбудь окрас, мов монастир або казарма.

— Квірінал, палац королівський, сказав візник.

Вирішивши поїхати в Рим, П'єр цілими днями вивчав топографію міста з плянів і книг. Отже, він міг легко орієнтуватись, не питаючи нікого про дорогу, і пояснення візникові були йому зайві. Але часто він губився, бачивши несподівані горби, що на них терасами розмістились цілі квартали. Візник ще голосніше та з деякою іронією й ширше розмахуючи пугою, назвав величезний будинок з лівого боку, новий, щойно обтинькований,— величезну кам'яну озію, з безліччю скульптур, фронтонів і статуй.

— Національний банк.

Далі, коли повернули на трикутну площу, П'єр звів очі й захоплено дивився на висячий сад, там угорі над рівним муром, відки здіймалась високо в ясне небо столітня сосна, мов величезна й виразно окреслена парасоля. Відчув усю велич і красу Риму.

— Вілла Альдобрандіні.

Ще нижче несподіване видовище глибоко зворушило П'єра. Вулиця знову раптом завертала й на повороті блиснув ясний прозір. Там видно було залляту світлом сонця площу, мов блискучу пляму, наповнену золотою курявою. І в цьому ранковому сяйві здіймалась велетенська колона з білого мармуру, вся позолочена з того боку, відки сонце заливало її промінням стільки віків на своєму сході. І здивувався, коли візник назвав її, бо не уявляв собі її такою в цій блискучій плямі серед навкольної тіні.

— Колона Траяна.

Там унизу, наприкінці схилу, Національна вулиця повертала останній раз. І знову візник назвав під швидкий топіт коня: палац Колони, з садком, що його оточують захирілі кипариси; палац Торлонія, напівзіпсований новими прибудовами; палац Венеції, грізний і оголений, з зубчастими мурами й трагічною суворістю середньовічної фортеці, що якимось потрапила в сучасне життя великого міста. Дедалі з більшим здивованням П'єр дивився на всі такі несподівані для нього речі. Але

особливо сильне було вражіння, коли візник рухом пуги урочисто показав йому Корсо, довгу й вузьку вулицю, приблизно таку, як у нас Сент-Оноре, освітлену сонцем з лівого боку й затінену з правого; і на кінці її, мов яскрава зірка, виднілась площа Попольо. Так оце той центр міста, уславлене місце для проходок, головна артерія, куди допливає вся кров Риму.

Тепер в'їздили на Корсо Віктора-Емануїла, що є продовження Національної вулиці—обидві вони прорізують старе місто від вокзалу до моста Святого-Ангела. Ліворуч у ранковому сяйві танув круглий абсид церкви Ісуса; далі між церквою та важким палацом Альтьєрі, що його не наважувались зруйнувати, вулиця вужчала, починалась сутінь, вогка й холодна. А далі, просто церкви Ісуса, на площі, знову сяяло сонце, засліпно розгортаючи золотий серпанок, а ще далі, в глибині вулиці Арачелі, вкритої також сутінню, здіймались освітлені сонцем пальми.

— То Капітолій, сказав візник.

Абат раптом вихилився з екіпажу, але побачив лише зелену пляму наприкінці темної вузини. Його мов дригота брала під впливом цих раптових змін світла й темряви. Бачивши палац Венеції, церкву Ісуса, здавалось йому, що вся темрява минулих століть дихнула льодом на груди його, а потім на кожній площі, на кожному поширенні нових вулиць знову поверталось світло, знову сонце своїм теплом і животворним промінням повертало П'єра до життя. Жовте проміння його відбивалось від дахів, а на тлі його чітко виставали фіялкові тіні. Між будівлями ясніли смуги ніжного блакитного неба. І здавалось П'єрові, ніби й повітря, що ним дихає, має якийсь дивний, ще не відчуваний смак, смак якогось овоча—й дедалі більше хвилювався.

Хоч і дуже неправильне, Корсо Віктора-Емануїла є прекрасна сучасна вулиця. П'єрові здавалось, мов їде він якимось сучасним містом, забудованим дохідними будинками. Але, коли проїхали вони Канчеллерію, шедевр Браванте, типовий пам'ятник римського Відродження, ще більший подив охопив його, коли згадав він про палаци щойно бачені, з їхньою простою архі-

текстурою, величною й важкою, про ці кам'яні куби, подібні до шпиталів або в'язниць. Ніколи й не спадало йому на думку, що такі будуть славетні римські палаци, без окрас і оздоб, без зовнішнього блиску. Очевидно, все це прекрасно, й він зрозумів це, але треба поміркувати над цим усім.

Одразу візник виїхав з залюдненого Корсо Віктора-Емануїла й поїхав покрученими вуличками, де ледве можна було розминутись. Тут була тиша, мов у пустелі, було старе місто оспале й закам'яніле, а там позаду лишалось нове, повне сонця та юрби, нове місто. П'єр пригадав вивчені пляни й бачив, що наближається до вулиці Джулія. Зацікавлення його збільшилось, аж стало нестерпно болюче, його поняв відчай, що не може він одразу бачити все й охопити все. В тому збудженому стані, в якому був він від часу свого виїзду, здивування, що він бачить речі не такими, як сподівався, і несподівані для його уяви картини, ще більше збуджували його й до болю хотілось пізнати одразу й усе. Лише дев'ята була година, отже ще цілий ранок, щоб піти до палацу Бокканера. Так чи не поїхати одразу на те клясичне місце, на вершину відки цілий Рим видно, на сьоми горбах розміщений? Ця думка зародилась у нього й непокоїла так, що довелось згодитись.

Візник не обертався вже, а тому П'єр сам підвівся й сказав нову адресу.

— До Сан-П'єтро на Монторіо.

Візник спочатку здивувався, мов не зрозумівши. Рухом пуги показав, що це місце там далеко. І коли той знову вимагав везти туди, візник ласково усміхнувся й дружньо хитнув головою. Ну, що ж, він поїде.

Конячка побігла швидше в лабіринті вузьких улиць. Спочатку їхали вуличкою, стиснутою високими мурами, куди світло проходило згори мов у шанець. Потім одразу виїхали в освітлене сонцем місце, переїхали Тібр через старовинний міст Сікста IV, тим часом як з правого й з лівого боку розляглись нові набережні з новими щойно обтинькованими будовами. З другого боку Трастевере теж було прокраяно новими будівлями. Їхали на Янікульське узгір'я широкою вулицею з великими

таблицями, де було вирізьблене ім'я Гарібальді. І в останній раз візник зробив гордовито-дитячий рух, називаючи цю славетну вулицю.

— Вулиця Гарібальді.

Їхали повільніше й П'єр нетерпляче обертаяся, дивлячись на місто, що дедалі більше розгорталось і виростало позаду нього. Узвіз був довгий і ввесь час виростали перед його очима нові квартали аж до віддалених горбів. Потім, не зважаючи на дедалі більше хвилювання, спало йому на думку, що він зменшує гостроту насолоди розглядаючи таким робом краєвид у його подробицях. Хотів мати суцільне вражіння, охопити Рим одним поглядом, в одній обіймі стиснути священне місце. І мав досить сили, щоб не обертатись, хоч і який великий був йому потяг до цього.

Вгорі виднілась простора тераса. Там стоїть церква Сан-П'єтро на Монторіо, на тому місці де, як кажуть, розп'ято було Петра. Площа ця без рослинности й випечена пекучим промінням літнього сонця; а трохи далі позаду неї бурхливі й ясні потоки Аква Паоля падають трьома дзвінкими каскадами з трьох водоймищ монументального фонтану, серед вічної прохолоди. Вдовж ґрат, що оточують терасу на вершині Трастевере, завжди можна бачити туристів, худорлявих англійців, опецькуватих німців; своїм звичаєм вони захоплено споглядають, час від часу дивлячись у свій подорожник, щоб довідатись про той або інший пам'ятник.

П'єр швидко вистрибнув з екіпажа, залишивши в ньому валізу й наказавши візникові чекати. Візник під'їхав тоді до інших екіпажів і там спокійно лишився, сидячи під соняшним промінням—схилив голову, так само як і коняка його, мов скоряючись долі, бо знав, що тут доведеться довго чекати.

А П'єр уже дивився всією силою очей і душі обіпершись об ґрати, у вузькій чорній рясі, нервово стиснувши гарячі руки без рукавиць. Так ось він Рим! Місто Цезарів, місто пап, вічне місто, яке двічі завоювало цілий світ, обітне місце, про яке він мріяв протягом багатьох місяців. Ось нарешті воно перед ним і він бачить його. Грози попередніх днів зменшили велику серпневу спеку. То був

дивний вересневий ранок, і на блідо блакитному безмежному небі жодної не було хмаринки. Рим, здавалось, танув у ясних проміннях ранкового сонця, з своїми ніжними обрисами, мов дивний сон. Синюватий туман оповивав дахи низьких кварталів, ледве помітний, мов легкий серпанок; а безмежна Кампанья й далекі гори губились у блідо-рожевій даліні. Спочатку П'єр не відрізняв нічого й не хотів зупинитись на окремих подробицях, він віддавав усього себе Римові, цьому живому велетневі, що був увесь перед його очима, на землі, що утворилась з пороку поколінь... Кожне століття збільшувало його славу, ніби живлячи соками невмирущої молодости. А що особливо захоплювало його й від чого так колотилось серце йому під час цієї першої зустрічі, це те, що він бачив Рим таким, як йому хотілось, юним і осяйним, оповитим якоюсь легкою, майже нематеріальною радістю й надією на нове життя цього чудового юного ранку.

Тоді П'єр, нерухомо стоячи просто цього величного краєвиду й стиснувши свої гарячі руки, протягом кількох хвилин пережив три останні роки свого життя. Який жахний був той перший рік, коли він сидів там у маленькій хатині в Нельї, з закритими вікнами й дверима, мов поранена тварина, що конає. Повернувся з Люрду з змертвою душею, з скривавленим серцем, що в ньому все спопеліло. Тиша й ніч запанували над руїнами його кохання й віри. Багато днів минуло там—і не відчував він, як кров текла йому в жилах, і не було просвітку й проміння, що освітлив би темряву його самотності. Жив, мов як машина, чекаючи дня, коли матиме досить мужности, щоб почати нове життя, в ім'я вищого розуму, який наказував йому все принести в жертву. Чому ж він не виявив більшої непохитности й сили, чому не пристосував спокійно свого життя до нових надбань розуму? Коли він не хотів облишити свій сан, тримаючись свого єдиного поклику й маючи відразу порушити присягу, то чому він не вдався до якоїбудь науки, дозволеної його саном, приміром, до астрономії або археології? Але щось плакало в його серці, мов спогад про мати, і безмежна ніжність опанувала його, завжди безпорадна

и незадоволена. То були постійні муки самотності, й рана лишалась розкрита, хоч і почувалась в душі ясність знову здобутого пізнання.

Потім осіннього сумного вечора, коли небо плакало дощем, випадково зустрівся з старим пан-отцем, абатом Роз, вікарієм церкви св. Маргаріти, з околиці Сент-Антуан. П'єр був у нього у вогкому півпідвалі на вулиці Шарон; три кімнати свого помешкання абат перетворив на притулок для маленьких дітей—безбатченків, що їх він збирав по сусідніх вулицях. З цього моменту життя П'єрове змінилось під впливом нового й глибокого інтересу і він поволі перетворився на щирого помічника старого абата. Від Нельї до вулиці Шарон було дуже далеко. Спочатку він бачився з ним лише двічі на тиждень. Потім він ходив до нього щодня, виходячи ранком й повертаючись додому лише ввечері. Трьох кімнат уже не вистачало, абат найняв другий поверх, і залишив собі одну кімнату, де часто спав. Усі невеличкі заощадження витрачав він на це, на цю безпосередню допомогу малечі. Старий абат був зворушений майже до сліз цією несподіваною відданістю й обіймаючи П'єра, звав його сином всеблагородного господа.

Тоді П'єр зазнайомився зі злиднями, що породжують злочин і ницість, жив у цих злиднях і з ними протягом двох років. Спочатку він підбирав на пішоходах маленьких дітей, забирав їх від сусідів, бо про їхній притулок знав уже цілий квартал: то були маленькі хлопчики й дівчаточки, викинуті на вулицю. А тим часом їхні батьки й матері працювали, упивались горілкою, або вмирали. Часто батько зникав кудись, мати робилась повією, п'яцтво й розпуста входили в хату разом зі злиднями; тоді маленят викидали в закуток біля фонтану, вмирали вони з холоду й голоду, а старші йшли шляхом злочину й розпусти. Одного вечора П'єр витяг із-під коліс вантажного воза двох хлопчиків, двох братів, що не могли навіть сказати своєї адреси й самі не знали звідки вони взялись. Другого вечора П'єр приніс маленьку дівчинку, маленьке янголятко щось трьох років; знайшов її на лаві в садку: плакала й казала, що мати її кинула там. Потім довелось йому перейти від цих

нешасних і жалюгідних пташенят, що випали з гнізда, до їхніх батьків, довелось піти на вулицю в їхні житла й щодня глибше опускатись у це пекло, так що нарешті знав він увесь жах його, й серце стискувалось йому від болю й страху, що всі турботи може будуть марні.

Скільки виходив він по цьому місту злиднів, знайомлячись з глибиною занепаду й страждань людських протягом двох років, які перевернули шкереберть усе його життя! В цьому кварталі св. Маргаріти, в самому центрі залюдненого й трудящого передмістя Сент-Антуана, він відкрив брудні житла, цілі вулиці темних мазанок, куди не проходило світло й повітря, вогких, як льох, де гинло і вмирало від отруєння ціле покоління злидарів. На хитких сходах можна було поковзнутись у бруді, в кожному поверсі були ті самі злидні, той самий бруд і найогидніше безладдя. У вікнах не було шибок, вітер вільно гуляв і лились потоки дощів. Багато дехто спали на долівці, не роздягаючись. Не було ні меблі, ні білизни—так якесь тваринне життя, коли задовольняють свої потреби й мають втіху, корячись інстинктові й випадкові. Там перемішались люди різної статі, різного віку: людина спустилась до тварини, будучи позбавлена найпотрібнішого і впавши в такі злидні, що ладна була горло перегризти іншому за крихту хліба, яка впала зі столу багатих. А найгірше в цьому являв занепад людської гідності: то були вже не дикуни, що ходили голі, полювали й жерли свою здобич у хащах пралісів, то була культурна людина, що впала в дикунство й мала всі ознаки виродження: брудні, змарнілі й знесилені жили вони поряд витончених розкошів міста, що домінує над світом.

В кожній родині П'єр бачив те саме. Спочатку за молодих років, жили весело, й не боялись праці. Потім надійшла втома: навіщо завжди працювати, не маючи надії колись забагатіти, навіщо? Тоді чоловік починав пити, щоб хоч у цьому мати насолоду, а жінка менше дбала про господарство, часто теж піячила, кидаючи дітей на призволяще. Згубне оточення, темрява й велика густість населення довершували лихо. Дуже часто страйк доводив до злиднів: страйк не тільки позбавлює всіх

заощаджень, він позбавлює сили, він призвичаює до ледарства. Протягом тижнів стоять порожні майстерні, і руки втрачають силу. В цьому Парижі, де робота аж кипить, не можна найти якогось зайняття. Увечері повертається чоловік й плачучи розповідає, як він усюди пропонував свою роботу й не міг найнятись навіть на підмітальника вулиць, бо є багато охочих на це й треба для цього протекції. Чи ж не почварність це: вулицями цього великого міста, де сяє золото, ходить людина шукаючи роботи, щоб здобути шмат хліба й не може найти її й ходить голодна? І жінка не їсть, і діти не їдять. Надходить страшний голод, здичавіння, потім обурення, й розбиває людина всі соціяльні рямці, відчуваючи велику несправедливість у тому, що на смерть засуджується малосилих. Старий робітник, що його тіло виснажила п'ятидесятилітня праця, робітник, який не міг відкласти жодного су, умирає десь на соломі в льоху. Хіба не краще було б одним ударом молота забити його, як під'ючну тварину підупалу на силах, тоді коли не мігши робити, він не міг і їсти? Майже всі вмирали в лікарні. А деякі гинули невідомо де, у брудному вирі вуличного життя. Якось ранком П'єр натрапив у сморідливій цюпі, на гнилій соломі робітника, що вмер тиждень тому, й пацюки погризли йому обличчя.

Але одного зимового вечора побачив він щось, що переповнило міру його страждань. Взимку біднота зазнає ще більших злиднів, ховаючись у нетоплених хижаках, куди в щілини проходить сніг. Сена вкрита льодом, земля замерзла й роботи по багатьох виробництвах припиняються. В кварталах, де живуть ганчірники, яким тепер нічого робити, сновигають юрби хлопців, босих, ледве одягнених, голодних,—кашляючи в раптових нападах сухот. П'єрові доводилось бачити цілі сем'ї, де були жінки з п'ятьма-шістьма дітьми, які збились у купу, щоб було тепліше, й не їли вже три дні. Якось сумного вечора він перший зайшов у кінці темного коридору в жахну кімнату, де мати щойно наклала на себе руку з п'ятьма дітьми з голоду й відчаю. Це була трагедія злиднів, яка схвилювала весь Париж на кілька годин. В кімнаті не було жодних меблів, жодного одягу—все

помалу продано сусідові тандитникові. Нічого не було там, крім печі, де ще жевріло чадне вугілля. На соломяному напівобідраному матрасі лежала мати, притискуючи до грудей трьохмісячну дитину; і на грудній пипці, куди наставила губи мертва дитина, виднілась крапля крові. Дві дівчинки, трьох і п'яти років, русяві й такі красиві, спали вічним сном, одна поряд однієї; а щодо хлопців, які були старші, то один з них скам'янів, голову схиливши в руки й зібгавшись біля стіни, а другий сконав на підлозі,—мов боровся з самим собою й ліз навколішки відчинити вікно. Прибігли сусіди й розказали звичайну й жахну історію: сім'я поволі впадала в злидні, батько не міг знайти роботи й мабуть потихеньку пив горілку; власникові будинку увірвався терпець, він пригрозив, що вижене їх на вулицю; тоді мати, втративши будь-яку надію, сама собі смерть заподіяла й дітям, тим часом як чоловік, вийшовши ранком, ходив по місту, шукаючи роботи. Коли приїхав комісар поліції складати акта, прийшов і той бідолаха; побачивши й зрозумівши все, упав долі, як приголомшена тварина, й заплакав—завив і те виття його, плач смерти, було таке жалібне, що плакали всі сусіди, поняті жахом.

Це виття засудженого на голодну смерть покоління учувалось П'єрові завжди й лунало в його серці; він не міг того вечора ні їсти, ні спати. Чи можливо, щоб у цьому великому місті, переповненому багатствами, сп'янілому від втіх, де викидається на вітер десятки мільйонів, чи можливо, щоб у цьому місті були такі злидні, таке зубоження, такі страждання, що призводять до смерті? Та чи можливо це? З одного боку такі багатства, стільки марних примх задоволено, стільки людей, що живуть розкішним життям, а з другого—безодня злиднів, коли немає навіть хліба, немає надії, коли матері вбивають себе з дітьми, не мігши дати їм нічого, крім крові з грудей своїх. І поняло його обурення й відчув він усю сміховинну марність філантропії. Навіщо робити все те, що він робить, навіщо підбирати дітей, допомагати їхнім батькам і продовжувати страждання старих? Суспільна будова струхлявіла до основ і незабаром все впаде й руїни вкриються брудом і кров'ю. Єдина лише

справедливість може вимести геть рештки старого світу й збудувати новий. В цю хвилину він гостро відчував непоправність лиха, невилікувану виразку злиднів, безперечно смертельну, і зрозумів людей, що вживають насильство і сам хотів, щоб землю відсвіжила руйнаційна буря вогню й заліза, подібна до тієї, яку бог колись наслав, щоб очистити прокляті міста.

Того вечора абат Роз почув, що він плаче, ввійшов до його кімнати й по-батьківськи почав докоряти. Своєю ніжністю й безмежною надією нагадував святого. Та хіба ж можна втрачати надію, маючи в руках євангелію? І хіба для спасіння світу не досить заповіту господа: любіте один одного? Абат Роз почував відразу до насильства й казав, що хоч яке велике буде лихо, його швидко можна перемогти, скоро люди згодяться повернутись до того стану покірливості, простоти й чистоти, в якому жили мов брати первісні християни. Яка дивна поставала в уяві його картина євангельської громади й згадував він про неї з такою спокійною радістю, мов вона мала здійснитись у житті завтра. І кінець-кінцем обличчя П'єрове осяяла усмішка й тішила його ця прекрасна казка-мрія, бо відчував він потребу скинути з себе важкий кошмар. Так розмовляли вони аж до ночі й наступні дні знову повертались до цієї розмови, до якої такий охочий був старий абат. Кожного дня він подавав нові подробиці, розповідаючи про майбутнє царство любови й правди з щирим переконанням чесноі людини, яка вірить, що не вмере, не побачивши бога на землі.

Тоді в душі П'єровій відбулось нове перетворення. Благодійна діяльність його в цьому бідному кварталі виповнила його безмежною ніжністю; його захоплювала безнадійність, безпорадність, відчай під впливом цих злиднів, бо позбутись їх не було надії. І коли прокидалось у ньому це почуття, його розум мов засинав і він впадав у дитинство, відчуваючи потребу в тій безмежній ніжності, яку мати йому вщепила в дитинстві й заспокоював себе витворами своєї уяви, чекаючи допомоги від невідомих сил. Потім від цього страху й відрази до грубої дійсности він перейшов до мрій про те,

що єдиний порятунок у всьому—любов. Давно вже, здавалось, треба було б відвернути неминучу катастрофу, братовбивчу війну клясову, яка зруйнує старий світ, що його засуджено до загибелі під тягарем зла. Переко-наний, що дійшлося уже найвищого беззаконня, що надходить час помсти, коли бідні примусять багатих поділитися з ними, він мріяв про мирне розв'язання справи, про братерній поцілунок всього людства, про поворот до чистої євангельської моралі, як її проповідував Христос. Спочатку непокоїли його сумніви: чи можливе таке відродження старовинного католицтва, чи можна повернути йому молодість і чистоту первісного християнства? І він почав вивчати це питання, читав і думав, дедалі більше захоплюючись питанням про католицький соціалізм, який набув такої популярності кілька років тому. І відчуваючи велику любов до страждущого людства, й упевнений, що станеться велике чудо братерського єднання, він дедалі менш звертав увагу на вимоги розуму і переконував себе, що Христос знову прийде на землю, щоб спасти страждуще людство. І ця думка нарешті чітко зформувалась у нього, перетворившись на впевненість, що католицтво очищене, наближене до початків своїх, буде єдиним вищим законом, єдиним засобом врятувати сучасне суспільство, відвертаючи криваву загрозливу кризу. Два роки тому, коли виїхав він з Люрду, відчуваючи огиду до цього грубого фетишизму, при чому віра його вмерла назавжди, а в душі завжди жила потреба в божестві, якийсь внутрішній голос владно сказав йому: «Потрібна нова релігія, нова релігія». І тепер йому здавалось, що він відкрив, або радше відновив цю релігію, яка врятує людство, за допомогою єдиного вцілілого морального авторитету, за допомогою старовинної організації—цього найдосконалішого засобу керувати моральним життям народів.

Протягом цього внутрішнього перевороту двоє людей, крім абата Роз, дуже впливали на П'єра. Допомога бідним зблизила його з монсеньйором єпископом Бержеро, якого папа щойно поставив на кардинала в нагороду за його життя, повне благодійством, не зважаючи на мов-

чазний протест навкольности, яка відчувала дух вільнодумства у французького єпископа, що так по-батьківськи керував своєю єпархією. І П'єр захопився ще більше, познайомившись з цим апостолом, з цим пастирем душ, з одним з тих добрих вождів, про яких він мріяв, будуючи пляни про майбутню євангельську громаду. Але знайомство з Віконтом Філібертом де-ля-Шу, в одному з робітничих товариств, мало ще більший вплив на його поклик. Віконт був чоловік вродливої зовнішності, з військовими манірами; обличчя йому було довгасте й шляхетне, попсоване однак маленьким, ніби перебитим носом, що здавалось свідчило про якусь невдачу сміливої людини; був він один з найзавзятіших проповідників католицького соціалізму у Франції. Мав він великі маєтки й багатства, хоч розповідали, що невдалі агрикультурні підприємства забрали йому майже половину його багатства. В своєму департаменті він будував зразкові фарми, де переводив у життя свої теорії християнського соціалізму; однак, здавалось, що успіху в цьому не мав. А проте це допомогло йому стати депутатом, він часто виступав з промовами у парламентах, викладаючи в бучних промовах програму партії. Крім того, будши людиною невтомною, ходив з прочанами до Риму, улаштував зібрання, робив доповіді, всі сили свої віддаючи народові, бо, як казав він, завоювати його значить забезпечити перемогу церкві. Він справив велике вражіння на П'єра, який захоплювався тими його властивостями, що їх сам не мав—організаторським талантом, войовничою й трохи безпорядною твердістю, при чому вся вона була спрямована на утворення християнського суспільства у Франції. Молодий абат дечого навчився від віконта, а про те, лишився таким самим сантиментальним мрійником, який, не зважаючи на вимоги політики, ішов навпростець до майбутнього щастя на землі; тим часом віконт мріяв про те, щоб знищити ліберальні ідеї 89 року, скориставшись з розчарування й обурення демократичних верств для повороту до минулого.

П'єр пережив кілька чудових місяців. Ніколи неофіт не жив більше щастям ближніх. Він був увесь втілення любови й палав у нього вогонь його поклику. Бідні, що

їх він відвідував, ці безробітні, голодні матері й діти, все це навіювало йому дедалі більшу певність, що має народитись нова релігія, яка покладе край неправді, що загрожує загибеллю цілому світові; і він вирішив працювати й усім своїм єством прискорити це втручання божественної сили, це відродження первісного християнства. Його католицька віра лишалась мертвою, він і досі не вірив ні в догми, ні в чудеса, ні в таїнства. Але йому досить було однієї надії, а саме тієї, що церква може ще зробити багато, взявши керування непереможним демократичним рухом сучасності, щоб не допустити до соціальної катастрофи, яка загрожує людству. Душа його заспокоїлась після того, як він віддався цьому новому завданню—вщепити євангельське вчення голодному й незадоволеному населенню передмість. Тепер йому було що робити й менше відчував в душі порожняву, яка так непокоїла його після подорожі до Люрду; не поставало вже жодних запитань, а тому й не мучила його непевність. Служба божа була для нього простим обов'язком, і він виконував його з ясным духом. Кінець-кінцем дійшов тієї думки, що таїнство, яке він відправляв, та й узагалі всі таїнства й догми є лише символи, ритуал потрібний молодому ще людству і що з плином часу він буде зайвий, коли людство досягне, очиститься, просвітиться й матиме силу дивитись правді в очі.

І одного ранку П'єр, понятий бажанням зробити щось корисне й розповісти цілому світові про свою віру сів біля столу й почав писати книгу. Це було цілком природно—хоч не склав він жодного літературного пляну, книга вилівалась мов з серця. Якось безсонної ночі в голові раптом промайнула йому й назва цієї книги—Новий Рим. Ця назва казала все, бо хіба ж не в Римі, вічного й святого міста, мусило постати вибавлення людства? Там бо єдиний авторитет, що зберігся, а відродження може початися тільки з священної землі, де виросло могутнє дерево католицтва. Протягом двох місяців писав він цю книгу, до якої переводив підготовчу роботу цілий рік, сам того не помічаючи й вивчаючи сучасний соціалізм. То був ніби вибух поетичної творчості, й здавалось йому мов бачить він ці сторінки, продикто-

вані внутрішнім далеким голосом. Часто, коли читав він віконтові Філібертові де-ля-Шу сторінки, написані напередодні, віконт ухвалював їх з погляду пропаганди, кажучи, що треба зворушити маси, щоб повести їх за собою; він казав також, що треба було б скласти священні гімни, бадьорого однак змісту, що їх можна було б співати в майстернях. А монсеньйор Бержеро, не розглядаючи книги з догматичного погляду, сказав, що його глибоко зворушило щире почуття любови, яке проймало кожну сторінку, і, не дбаючи про обережність, написав авторові ухвального листа, даючи йому право вмістити його, як передмову, на початку книги. Цю книгу, видану в червні, конгрегація цензурна заборонила, й тепер молодий абат саме й приїхав до Риму, щоб захистити свою книгу—разом зачудований і понятий ентузіазмом, з палким бажанням довести правильність своїх ідей і твердо вирішивши захищати справу навіть перед папою, бо переконаний був, що виклав у книзі лише його думки.

Переживаючи так три останні роки свого життя, П'єр стояв нерухомо, спершись на поренчата і дивлячись на Рим, про який він так мріяв і так хотів бачити. Позаду нього під'їздили й од'їздили візники, проходили худорляві англійці й опецькуваті німці, віддавши прекрасному краєвидові п'ять хвилин, як то радив подорожник; його візник і кінь чекали спокійно, низько опустивши голову під гарячим промінням сонця, яке гріло облишену валізу. П'єр здавався ще тоншим, у чорній рясі, мов витягся, і нерухомо вдивлявся у величний краєвид. Після Люрду схуд і щоки йому запали. З того часу, як схильності, одержані в спадщину від матері, знову взяли гору, його високе чоло—втілення батьківської розумової сили, мов зменшилось і більше впадали на очі м'ясисті уста, і це свідчило про доброту; тонке, м'яко окреслене підборіддя, відбиваючи душу, та очі горіли вогнем любови.

Якими ніжними й закоханими очима дивився він на Рим, що його описав у книзі, на новий Рим, що про нього стільки мріяв. Коли спочатку його вразив загальний вигляд, прикритий легким серпанком дивного осіннього ранку, то тепер він відрізняв подробиці, звертав

увагу на поодинокі пам'ятники. І з дитячою радістю впізнавав він усе, що довго вивчав на плянах і фотографіях. Он там унизу розлягалось Трастевере, під Янікульським горбом, з безліччю старих червонастих будинків, що їхні дахи з напівзруйнованої дахівки закривали Тібр. Трохи здивувався, що місто, як на нього дивитися з тераси, таке рівне, мов схоплене з висоти пташиного льоту—й сім відомих горбів ледве підносяться, так ніби легка хвиля прокотилась по цьому морю будинків. Далі праворуч темнофіялковою плямою на тлі далеких блакитних Альбанських гір викреслювалось Авентинське узгір'я з трьома церквами, напівприхованими в зелені; далі—розвінчаний Палятін, оточений чорною стрічкою кипарисів. Позаду ховався горб Целійський і видно було лише дерева вілли Маттеї, вкриті золотим відблиском сонця. Тонка дзвіниця й дві маленьких бані церкви Санта-Марія Маджоре виднілись на вершинах Есквіліну, просто перед ним в далині, на другому кутку міста; а на Вімінальському горбі видно було лише залляті промінням неясні обриси білих будівель з вузькими чорними смугами—нові будівлі, що нагадували облишені мармурові копальні. Довгий час шукав Капітолій і не міг знайти його. Орієнтуючись далі, побачив, що видно з нього лише дзвіницю, просто церкви Санта-Марія Маджоре,—чотирокутну й мало показну, ледве помітну серед навкольних дахів. А ліворуч був Квірінал, що його легко впізнати з довгого фасаду королівського палацу, фасаду, що нагадував шпиталь або казарму жовтого кольору, плаский, з безліччю вікон. Повертаючись далі, скам'янів від подиву: геть за містом, над деревами саду Корсіні він побачив баню Святого Петра. Вона спиралась на зелень дерев і бувши блідоблакитна майже зливалася з ясным блакитним небом. А вище над нею мов висів у повітрі кам'яний лихтар, блискучо-білий.

П'єр невтомно переводив погляд з однієї частини краєвиду до іншої. Затримався деякий час на величних обрисах Сабінських гір та Альбанських, вкритих містами, там вдовж обрію. Безмежна римська Кампанья рівна й велична розляглась там, ніби мертва пустеля і зеленкуватим кольором нагадувала застигле море. П'єр впізнав

низьку й круглу башту Цецілії Метелли, а позаду неї тоненьку бліду стрічку—старовинну Апієву дорогу. Руїни водопроводу виднілись серед хирої трави, вкриті порохом загинутих світів. П'єр перевів погляд і знов перед ним було нове місто, з хаосом будинків. Ось недалеко на терасі, що виходила на річку, він впізнав великий жовтий куб палацу Фарнезе. Далі низька, ледве помітна баня Пантеону. Перебігаючи по обрїю, бачив він то нововибілені мури церкви Сан-Паоло, що нагадувала величезну пашенну комору, статуї, що оздоблюють церкву Сан-Джованні в Лятерані, легкі й маленькі мов які комахи; потім ряд бань—церкви Ісуса, Сан-Карло, Сант-Андреа ін Валле, Сан-Джованні Флорентійського; потім ще багато будівель, які викликали безліч спогадів: замок Сант-Анджело з яскраво-блискучою статуєю, вілла Медічі, що піднеслась високо над містом, терасу Пінчіо, де білили мармурові статуї між зеленню, а в далечині темні гаї вілли Борґезе, що закривали обрїй своїми вершинами. Марно шукав Колізей. Легкий вітер з півночі почав розганяти ранковий туман. І далеко-далеко почали чітко вирізнятись цілі квартали, мов півострови на морі сонця. То тут, то там, між хаосу будівель відрізнялись сліпучо білі мури, відсвічували шибки вікон, або чорнів сад, вражаючи густістю своєї окраски. І все інше, ввесь хаос вулиць, площ, мов острівців у морі, розкиданих тут і там, перемішувалось і сяяло в соняшному промінні, тим часом як білий дим, здіймаючись із комінів, тихо снувався в безмежній блакиті неба.

Але скоро П'єр, керуючись якимось таємним інстинктом, звернув увагу на три пункти безмежного обрїю. Його увагу притягувала до себе низка ніжних кипарисів, мов чорна стрічка там далеко на висотах Палятінського горба, а поза ними була пустка: палаці цезарів зникли, зруйновані, знищені часом; П'єр хотів викликати їх в уяві своїй і здавалось йому, що вони здіймаються як золоті привиди, мав невиразні які тіні, на пурпурному тлі осяйного ранку. Потім перевів погляд на собор св. Петра. Там, як і раніше, здіймалась високо величезна баня, а побіч цього велетня притиснувся Ватікан. Ніби переможець, блакитний, міцний велетень здавалось па-

нував над містом і видно його було звідусіль і завжди. Потім П'єр глянув на другий бік, на другий горб, на Квірінал; палац королівський справляв на нього вражіння низької, нечепурної казарми, пофарбованої жовто. І вся багатвікова історія Риму, з постійними переворотами й новими відродженнями, була для нього тут, у цьому символічному трикутнику, між цими трьома вершинами, які дивились одна на одну через Тібр: тут був старовинний Рим, що вмирав,—нагромадження палаців і храмів, дивовижна квітка, витвір міці й величі імператорської; Рим папський, переможець у середні віки, владар світу, коли цей величезний храм, сяючи новою красою, пригнічував християнство. Нарешті—сучасний Рим, Рим, якого він не знав і не хотів знати. Цей холодний і позбавлений прикрас палац здавався йому душею сучасного нікчемного Риму, ніби бюрократичною нахабною спробою, святотатною спробою сучасності над античним містом, що його можна було лише в мріях бачити. Щоб позбавитись від цього неприємного почуття сучасності, П'єр не хотів і дивитись на зовсім новозабудований квартал, мов маленьке біле місто, очевидно, ще не закінчене, що його видно було близько церкви Св. Петра, вдовж берега. Він давно мріяв про свій новий Рим, і не перестав мріяти навіть тепер, дивлячись на Палатинський горб, вкритий порохом віків, на церкву Св. Петра, що в тіні її причаївся Ватікан, на новообтинькований і пофарбований Квірінал, що домінує над новими кварталами, які виростають з усіх боків і забивають старе місто з його червоними дахами, такими блискучими в сяйві ранкового сонця.

Новий Рим, назва його книги, знову постала в очах його, і ще раз замислився він, і цього разу не над життям своїм, а над книгою. Він писав її з великим захопленням, використовуючи випадково зібрані замітки; і тоді спало йому на думку само собою поділити книгу на три частини—минуле, сучасне й майбутнє.

Минуле—то була незвичайна історія первісного християнства, повільної еволюції, яка зробила з цього християнства сучасне католицтво. П'єр хотів довести, що основа будь-якої духовної еволюції є економічний роз-

винок, і що одвічне лихо, одвічна боротьба сходиться лише на боротьбу між багатим і бідним. У євреїв боротьба клас почалась безпосередньо після завоювання Ханаана, коли припинилось кочове життя й постала приватна власність. З цього часу є вже багаті й бідні, з цього часу народжується соціальне питання. Перехід був такий швидкий, становище так швидко погіршало, що незможні класи, пам'ятаючи ще золотий вік кочового життя, відчували зміну й завзято протестували проти нового ладу. Усі пророки до Христа—це лише повстанці, що вийшли з народу, й розповідали про його страждання; вони обвинувачують багатих і віщують їм кару за їхні кривди та жорстокість. Христос був останній з них, живе втілення домагань бідних. Пророки, соціалісти й анархісти, проповідували соціальну рівність, провіщаючи загибель світу, якщо він не дбатиме про правду. Христос так само проповідував незможним ненависть до багатих. Усе його вчення є погроза багатству, власності; і коли царство небесне, яке проповідував він, розуміли як мир та братерство на землі, то це був поворот до золотого віку кочового життя, мрія про християнську комуну, яку, здавалось, він здійснив навколо себе, з своїми учнями. Протягом перших трьох віків кожна церква робила спробу здійснити комуну, будучи справжньою асоціацією, що її члени мали все спільне, крім жінок. Апостоли й перші отці церкви визнають, що християнство тодішнє являло собою лише релігію пригночених і бідних, демократію, соціалізм, і боролось з римським суспільством. І коли це суспільство загинуло, зіпсоване золотом, то загинуло воно радше в наслідок ажіотажу, банківської гри, й фінансового розладу, ніж під навалою варварів і в наслідок потайної роботи отих мурахів-християн. Грошова справа завжди є в основі. І цьому був ще новий доказ, коли християнство, яке нарешті перемогло, в наслідок історичних умов, соціальних і індивідуальних, оголосили державною релігією. Щоб цілком забезпечити собі перемогу, християнство мусило зблизитися з багатими й заможними; і варто уваги, якими хитрощами, якими софізмами, отці церкви кінець-кінцем відкрили в євангелії Ісуса захист власності. В цьому була полі-

тична проблема християнства, й лише такою ціною воно стало католицтвом, світовою релігією. Від того часу збудовано жахну машину—зброю військову й урядову:—вгорі—заможні, багаті; вони повинні ділитися своїм добром з бідними, але не роблять цього зовсім; знизу біднота, робітники, що їх навчають слухняности й покорі, обіцяючи їм царство майбутнє, вічну нагороду від бога. То була дивна будова, що існувала протягом віків—і все в ній ґрунтувалось на потойбічних обіцянках, на невситимій жадобі безсмертя, на невмирущому потягу до правди.

Цю першу частину книги, історію минулого, П'єр доповнив історією католицтва в загальних рисах аж до наших часів. Він почав з св. Петра, невченого й клопітного, що несподівано опинився в Римі, щоб здійснились слова старовинних оракулів, які казали, що Капітолій існуватиме вічно. Потім—перші папи, звичайні голови похоронних товариств, коли повільно збільшувалась могутність папська в невтомній боротьбі з цілим світом і здійснювалась крок за кроком мрія про владу світову. В середні віки, за великих пап, здавалось, досягли цієї мети, здавалось, церква була владарем цілого світу. Бо хіба ж це не свята правда—папа, первосвященник і цар землі, що опікає душі і тіла людей, ніби той бог, якого він репрезентує? Цю величну мрію й надмірну, але цілком послідовну, здійснив Август, що був одночасно імператор і первосвященник, владар світу; завжди відроджуючися з руїн Риму, славетна постать Августа непокоїла пап,—і в жилах їхніх текла кров Августова. Але що скоро після занепаду Римської імперії влада роздвоїлась, то довелось поділитись і віддати імператорові світську владу, а собі залишити тільки право наставляти його на престіл іменем божим. Народ належав богові, папа віддавав народ імператорові іменем бога, і міг відібрати його. То була необмежна влада, а відлучення від церкви її жахна зброя, то був шлях досягти остаточної та справжньої влади над світом. Коротко кажучи, народ був об'єкт безупинної боротьби між папою та імператором, і вони боролись за цю інертну масу пригноблених і страдників, що їх приглушений стогін час від часу нагадував про непоправні

страждання. Його опікали ніби дитину, на благо його; і церква тоді справді допомагала цивілізації й людству, даючи велику допомогу бідним. Однак, старовинна мрія про християнську комуну відроджувалась, принаймні в монастирях: одну третину надбаного багатства призначалось на справи церкви, другу—для священників, третю—для бідних. Хіба то не було спрощене життя, хіба вірним не давалось змоги жити без земних прагнень, чекаючи майбутнього блаженства на небі? Дайте ж нам цілу землю, ми поділимо всі добра на ній на три частини, і ви побачите, що золотий вік запанує на землі, серед загальної покори й самовідданости.

Потім П'єр описав усі ті небезпеки, що їх зазнало папство після середньовічного розквіту своїх сил. Відродження мало не закрутило його в своєму нестримному вирі, коли буйно проростали паростки вічної природи, занедбалої й визнаної за мертву протягом багатьох віків. Ще небезпечніше були таємні заворушення народу, цього великого німого, що здавалось починав видавати голос. Реформація вибухла, як протест розуму й правди, як заклик до забутих істин евангелії, і щоб врятувати Рим від цілковитої загибелі, потрібен був суворий захист інквізиції, повільна й систематична робота Тридентського собору, що зміцнила догмати віри й забезпечила папам світську владу. Потім папство пережило два століття мирного й тихого життя, бо могутні імперії, що поділили між собою Європу, могли обійтись без пап, не боялись громів відлучення, що були тепер нешкідливі, й визнавали папу лише як голову церемоній, що виконує деякі обряди. Зайшли зміни і у владі над народом: якщо королі мали владу над народом від бога, то папа мусив раз на завжди підписати цей дарчий лист і не втручатись в урядування, хоч що там буде. Ніколи Рим не був такий далекий від здійснення своєї одвічної мрії про владу над Римом. І коли вибухла французька революція, здавалось, що деклярація прав людини завдасть смертельний удар папству, цьому носієві божественного права над народами, права даного від бога. Тому на початку заворушився Ватікан, обурився й повстав проти ідеї свободи, проти нового символу віри визволеного розуму

ї людства, яке починало само керувати собою. Здавалось, закінчувалась довга боротьба за владу над народом між імператором і папою; імператора вже не було, а народ, що тепер був вільний, хотів вибитися з-під влади папи. То був такий несподіваний кінець боротьби, що здавалось, ось, ось зруйнується і вся будівля католицтва.

На цьому закінчувалась перша частина книги й П'єр закликав повернутись до первісного християнства від сучасного католицтва, який є тріумф багатих і владущих. Хіба католицький Рим не відбудував протягом віків, прагнучи багатства й влади, того суспільства, що його зруйнував Христос в ім'я пригноблених і бідних? Яка сумна іронія, коли після 18 віків євангельської проповіді бачиш, як світ знову гине в наслідок ажіотажу, банкрутств, фінансового розладу й жахної неправди, коли невеличка купка живе в розкошах, а тисячі людей-братів вмирають з голоду. Тепер знову доводилось з самого початку починати справу рятування знедолених. Всі ці жахні речі П'єр виклав у книзі з такою любов'ю, з такою надією на майбутнє, що вони втратили свій небезпечний революційний характер. Крім того, П'єр ніде не торкався догматів віри. Книга його була лише заклик апостола, в сантиментальній формі поеми, повної любови до ближнього.

У другій частині книги описувалось сучасне—то було дослідження сучасного католицького суспільства. Тут П'єр змалював жахну картину злиднів бідноти, тієї бідноти великого міста, що її він знав і сам страждав, пізнавши її страждання. Не можна далі витримувати цю несправедливість, благодійність марна й страждання до того жахні, що вмерла будь-яка надія в серці народу. Що ж інше і в ньому віру вбило, як не цей ганебний стан християнського суспільства, що його злочини зіпсували народ, виповнивши серце його ненавистю й помстою? І далі після цієї картини суспільства в розкладі, напередодні загибелі він переходив до історії часів французької революції й до тих безмежних надій, що їх принесла з собою світова ідея свободи. Захопивши владу, буржуазія, або ліберальна партія взяла на себе турботи про щастя для всіх. Та найгірше те, що ця свобода, після вікових спроб,

не дала цього щастя знедоленим. Тоді постає розчарування в галузі політики. В усякому разі, якщо третя верства й задоволена з свого становища, з того часу як влада в її руках, то четверта, робітники, все ще гибіють і вимагають належного їм. Їх проголосили вільними, їм дали політичну рівність—але всі ці подарунки—жалюгідні, бо як і раніше порядок економічного поневолення є лише свобода вмирати з голоду. Відси постали всі соціалістичні домагання, відси та жахна проблема, що її розв'язання загрожує зруйнувати сучасне суспільство—проблема праці й капіталу. Коли зникло рабство в античному світі й замінено його на найману працю, то була величезна революція; і звичайно, християнство було за один з наймогутніших чинників, що знищили рабство. Чому ж тепер, коли треба замінити найману працю чимось іншим, наприклад участю робітника в прибутках підприємства, християнство не може знову відіграти ролі? Це неминуче й неодмінне перетворення демократії є друга фаза історії людства, фаза, що починається: так постає майбутнє суспільство. І Рим не може байдуже ставитись до всього цього: папи неодмінно братимуть участь у боротьбі, коли тільки не хочуть вони, щоб влада папська зникла, як механізм зовсім непридатний.

На цьому ґрунтується законність католицького соціалізму. Тим часом як різні соціалістичні секти намагаються одна перед одною розв'язати проблему народнього щастя, церква повинна по-своєму розв'язати питання. От тут і постає новий Рим, еволюція ширшає й починається нове відродження, розкриваючи безмежні перспективи. Очевидно, в самій католицькій церкві немає нічого по сутньо протилежного демократії. Досить повернутись до євангельської традиції, щоб знову бути церквою пригноблених і бідних, відродивши всевітню християнську громаду. Церква в основі своїй демократична й коли вона ввійшла до спілки з багатими, з владущими, коли християнство перетворилось на католицтво, то вона мусила зробити це, мусила пожертвувати своєю первісною чистотою, щоб забезпечити собі дальше існування. Так що, коли б сьогодні вона облишила владущі класи й наблизилась до широких мас знедолених, то ближча

була б і до Христа, поновилась би й очистилась від політичних компромісів, до яких була примушена. Не змінюючи своєї суті, церква завжди вміла пристосовуватись до обставин: вона не відмовляється від своєї влади, вона лише терпить те, чого не може змінити й часто протягом століть вичікує хвилини, коли матиме силу взяти владу над цілим світом. І саме тепер хіба не настає така хвилина в загрозливій кризі? Знову різні сили борються за владу над народом. Від того часу, коли свобода й освіта зробили з народу силу, свідому й обдаровану волею істоту, яка вимагає належного їй, всі правителі хочуть перетягти його на свій бік, керувати за його допомогою, навіть з ним, коли треба. Майбутнє—в соціалізмі; він є новий спосіб керувати людьми. Ось чому всі вдаються в соціалізм—королі, що їм захитались трони, буржуазні вожді невгамовних республік, честолюбці-проводирі, що мріють про владу. Всі згодні, що капіталістична держава є поворот до поганства, до торгівлі рабами, всі кажуть, що треба скасувати залізний закон, за яким праця стала товаром, залежним від закону попиту й подання, причому заробітну плату обчислюється найпотрібнішим, аби лише робітник не вмер з голоду. Там, внизу, злидні ростуть, робітники мруть з голоду й відчаю, а в горі над їхніми головами точаться дискусії, борються системи, філософи сушать собі голови вигадуючи безсилі заходи. Це—тупцювання на тому самому місці, панічне блукання напередодні катастрофи. Поряд інших, католицький соціалізм, такий само завзятий, як і соціалізм революційний, і собі став до бою, щоб перемогти.

Далі П'єр докладно описував історію всіх зусиль католицького соціалізму в цілому світі. Особливо вражало те, що боротьба ставала запекліша і лютіша там, де проваджено ще пропаганду, на землях не цілком завойованих християнством. Наприклад, серед націй, де католицтво стикалося з протестантизмом, католицькі священники завзято боролися з пасторами за владу над народом досить сміливими заходами й теоріями щиро-демократичними. В Німеччині, цій клясичній країні соціалізму, монсеньйор Кетлер перший казав, що треба опо-

даткувати багатих; він також розпочав пізніше широку агітацію, якою тепер керує там духівництво за допомогою асоціацій і численних газет. В Швейцарії монсеньйор Мермільйо виступив на захист бідноти так успішно, що тепер там майже всі єпископи працюють спільно з соціал-демократами, сподіваючись повернути їх у християнство, коли надійде час ділити здобич. В Англії, куди соціалізм проходить дуже повільно, кардинал Манінг не одну здобув перемогу й, перейшовши на бік робітників під час великого страйку, поклав початок народньому рухові, при чому багато людей перейшло в католицтво. Але найбільший успіх мав католицький соціалізм в Америці, в Сполучених Штатах, у тому демократичному оточенні, де багато єпископів, між іншим монсеньйор Айрленд, мусили підтримувати вимоги робітників. Очевидно, там зароджується нова церква, ще неясна й занадто буйна, але багата надіями, мов на світанку молодого християнства. Коли ми перейдемо потім до католицьких країн, Австро-Угорщини й Бельгії, то побачимо, що в першій католицький соціалізм змішують з антисемітизмом, а в другій—має він дуже невиразний зміст; і коли ми перейдемо до країн, які з давніх-давен були огнищами католицтва, як от Іспанія та Італія, то побачимо, що там цей рух завмирає, ба навіть зовсім зникає. Іспанія вся у вирі революцій, тим часом, як її туподумні єпископи задовольняються тим, що виглошують анатему невірним, як за часів інквізиції; Італія закам'яніла в традиційних формах, втратила будь-яку ініціативу й побожна тиша запанувала навколо святого престолу. Однак, у Франції точиться жвава боротьба, але переважно боротьба ідей. Тут боролись насамперед з революцією: здавалось, що досить лише відновити режим старої монархії й повернеться золотий вік. Тому справа з робітничими асоціаціями стала тут єдиною панацеєю проти всіх страждань трудящого люду. Але й тут не було одностайности: католики не припускали втручання держави, обстоювали суто-моральний вплив і заснування вільних корпорацій; тим часом як інші, молодші й нетерплячі, ставлячи над усе активну роботу, обстоювали обов'язкові корпорації, з власним капіта-

лом, визнані державою і під її захистом. Особливо віконт Філіберт де-ля-Шу повів жваву кампанію, як словом, як і пером, обстоюючи обов'язковість корпорацій; він дуже жалкував, що не міг він переконати папу прилюдно висловитись з цього приводу, а саме які корпорації повинні бути—закриті чи відкриті. На його думку, від цього залежало все—або мирне розв'язання соціального питання, або жахна катастрофа, що знищить усе. Кінець-кінцем, хоч віконт відкрито й не висловлював цього, він дійшов до державного соціалізму. І хоч не було одностайности в агітації, все ж вона дуже поширилась: робилось чимало невдалих спроб, засновувалось кооперативні споживчі товариства, житлові товариства для робітників, народні банки,—коротко кажучи, робили більш або менш замаскований поворот до старовинних християнських товариств. Тим часом серед загального замішання, в атмосфері хвилювання й політичних криз, що їх переживала країна, прихильники войовничого католицизму відчували, що надії на успіх ростуть ден-у-день, і доходили до сліпої впевнености в тому, що незабаром вони підкорять собі цілий світ.

Саме ця друга частина книги закінчувалась описом розумового й морального розкладу кінця XIX століття. Якщо робітничі маси відчувають на собі нерівномірність розподілу благ, і вимагають, щоб під час нового розподілу їм забезпечити принаймні хліб насущний, то здається, що й нечисленні обранці незадоволені й скаржаться на ту порожняву, в якій опинився їхній визволений розум, їхні підвищені розумові здібності. Це—славнозвісне банкрутство раціоналізму, позитивізму й навіть науки. Розум, що потребує чогось абсолютного, не задовольняється з того, що наука йде помацки й розвивається повільно, визнаючи лише доведені істини. Їх почала турбувати знову таємниця, їм потрібна негайна й повна синтеза, щоб можна було заснути спокійно. Знесилені, вони стають навколішки серед шляху, і розгублено думають про те, що ніколи не знатимуть всього, а тому й воліють за краще бога,—це невідоме, дане відкриттям і potwierджене актами віри. Справді, наука нашого часу не задовольняє ні нашого потягу до правди,

ні до точности даних, ні наших одвічних понять про щастя, в майбутньому житті, у вічному блаженстві. Вона ледве дає собі раду з поодинокими явищами, зобов'язує кожного до суворої солідарности, вимагаючи, щоб кожен жив і був чинником всевітнього процесу; тому й легко зрозуміти почуття протесту в серцях людей, жалкування за втраченим християнським небом, заселеним анголами, повним світла, дивних звуків і пахощів. Стиснути в обіймах дорогих померлих, сказати собі, що їх побачиш, що будеш жити з ними в славі безсмертя, і бути певним, що є вища правда, яка допомагає витримати жах земного життя! Убити таким способом уїдливу думку про небуття, про зникнення власного «я» й заспокоїтись у непохитній вірі, що всі загадки життя щасливо розв'яжуться по смерті... Ще довгий час снуватимуть народи ці мрії. Ось чому наприкінці ХІХ століття, в наслідок розумової втоми, а також і глибокого хвилювання, що охопило людство, в передчутті нового світу, знову прокинулось релігійне почуття,—і непокоїть воно, і тужить за ідеальним і безмежним і вимагає морального закону й вищої правди. Релігії можуть зникати, але релігійне почуття утворить нові, хоч би за допомогою науки. Нова релігія! Нова релігія! Можливо, саме старе католицтво відродиться, пустить нові паростки й розцвіте буйним молодим цвітом на сучасному ґрунті, коли все здається так сприяє цьому чуду.

Нарешті в третій частині своєї книги П'єр надхненними словами апостола змалював майбутнє поновлене католицтво, що принесе народам на сконі мир і щастя, відновлюючи давно забуті віки первісного християнства. Спочатку він змалював у м'яких тонах осяяну славою постать Лева ХІІІ, ідеального папи, якому призначено врятувати народи. Таким він уявляв його собі, таким він бачив його, чекаючи нетерпляче, поки прийде пастир, що покладе край стражданню. Це був портрет, що не відзначався точністю зображення, а являв він радше втілення жаданого рятівника з невичерпним милосердям, широким розумом і серцем; але все ж П'єр вивчав документи, читав енцикліки, хотів дати зображення, зґрунтоване на фактах: релігійне виховання в Римі, недовго-

часне перебування на посаді нунція в Брюселі й протягом довгого часу єпископство в Перуджії. Скоро Лев XIII стає папою, в складних обставинах після Пія IX, одразу виявляється двоїстість його натури: з одного боку, він непохитний захисник догми, з другого—спритний політик, що хоче довести компроміси до найвищого ступеня. Він гостро пірвав з сучаною філософією й обминувши добу Відродження, повертається до середніх віків, відновлює в католицьких школах християнську філософію, за святим і вченим Томасом Аквінським. Таким робом, захистивши догмати віри, він доходить рівноваги, дає всілякі гарантії державам, хоче використати всі нагоди. Всюду він виявляє величезну активність: він примиряє святий престіл з Німеччиною, зближається з Росією, задовольняє Швайцарію, хоче нав'язати зв'язки з Англією, пише китайському імператорові, щоб той узяв під свій захист місіонерів і християн небесної імперії. Трохи згодом він бере участь у справах Франції, визнає законність республіки. З самого початку впадає на очі тенденція, що зробила з Лева XIII одного з великих політиків; це одвічна тенденція папського престолу, прагнення до духовного завоювання цілого світу, до того, щоб Рим був центром і владарем світу. У нього одна думка, єдина мета: працювати над об'єднанням церкви, повернути до неї відпалих, щоб зробити її непереможною в майбутній соціяльній боротьбі. В Росії досягає він того, що там визнано моральний авторитет Ватикану; в Англії намагається він обеззброїти англіканську церкву, дійти братернього замирення; особливо на сході хоче він дійти згоди з схизматичними церквами, до яких звертається як до відпалих сестер і словами любящого батька закликає повернутись до нього. Яку надзвичайну силу мав би переможний Рим, коли б усі християни на землі визнавали його владу!

Тут і виявляється соціяльна ідея Лева XIII. Ще бувши єпископом у Перуджії, він написав пастирське послання, де в невиразних формах відчувається гуманітарний соціалізм. Потім, одівши тіяру, він змінив свої погляди й обурився громами слів на революціонерів, що їхня сміливість наводила тоді жах на Італію. Скоро однак він зро-

зумів свою помилку й побачив, яку небезпеку може являти соціалізм, коли він буде в руках ворогів католицтва. Він вислухує доповіді найвидатніших єпископів з тих країн, де провадиться пропаганда, перестає брати участь в ірландських чварах, касує відлучення, виголошене проти Лицарів Праці в Сполучених Штатах, забороняє заводити до індексу заборонених книг сміливі праці католицьких соціалістів. Цю демократичну еволюцію можна простежити в найвідоміших його енцикліках: *Immortale Dei*—про державний лад, *Libertas*—про свободу людини, *Sapientiae*—про християнські обов'язки громадянина, *Regum poarum*—про становище робітників; і здається ця остання якнайбільш сприяла поновленню церкви. В ній папа каже про цілком незаслужені злидні робітництва, надмірну кількість робочих годин, невелику заробітну плату. Кожна людина має право жити й умова, що до неї голод примусив, несправедлива. В другому місці він каже, що не можна залишати робітника без захисту, віддаючи його в лабеті експлуатації, яка призводить до злиднів більшість людей, даючи щастя небагатьом. Не мігши висловитись ясно в справі організацій, він обмежується на тому, що ухвалює корпоративний рух і бере його під захист державний. Відродивши таким робом ідею світської влади, він залишає богові властиву йому верховну роль і вбачає порятунок у моральних заходах: у старовинному поважному ставленні до сім'ї та до власности. І хіба ця державна рука намісника Христового, подана відверто знедоленим і бідним, не була за певну ознаку нового поєднання за провіщення нового царства Христового на землі? Тепер уже народ знав, що його не забули. І від того часу якої слави зажив Лев XIII—його ювілей священницький і ювілей єпископський були урочистими святами, що в них брало участь багато народу, при чому одержано багато подарунків і щирих привітань від усіх монархів.

Після цього П'єр перейшов до питання про світську владу, про яку він вважав за потрібне казати цілком відверто. Звичайно, він добре знав, що в суперечці з Італією папа так само вперто обстоював свої права на Рим, як і на початку, але йому здавалось, що таке став-

лення є неодмінно потрібне, залежить від політичних обставин і зміниться, скоро надійде слушний час. Був твердо переконаний, що втративши світську владу, папа набув ще більше величі, що тільки через це підвищився його авторитет і утворилась aureola всемогутности. Скільки помилок і конфліктів протягом п'ятнадцяти віків посідання цим маленьким римським королівством! В четвертому віці Костянтин облишає Рим, залишаючи на спустілому Палаціні кілька урядовців. Тому влада переходить природно до папи, життя зосереджується в Лятерані. Лише чотири століття по цьому Карл визнає вивершений факт і формально віддає папі церковну область.

Від того часу не вгавала війна між духовною та світською владою, часто була прихована, а часто набирала гострих форм—війна вогнем і мечем. А нині хіба не смішно було б мріяти про крихітну територію папського царства серед озброєної Європи, де цьому папству загрожували б насильства, такщого воно могло б існувати лише підтримане чужоземною армією? Що сталось би з ним під час майбутньої загрозливої різанини? Папство тепер куди в безпечнішому стані, у більш достойному, вищому, коли воно вільне від земних турбот і царює тільки над душами. В перші віки церкви папство, з місцевої влади, суто-римської перетворилось на владу католицьку, універсальну, здобуваючи собі увесь християнський світ. Так само й священна колегія, яка спочатку являла продовження римського сенату, робилась дедалі більш інтернаціональною і тепер вона являє найбільш універсальне зібрання, де є представники всіх націй. Хіба ж не очевидно, що папа, спираючись на кардиналів, являє єдину міжнародну владу, яка тим більшу силу має, що є вільна від монархічних інтересів і може промовляти іменем цілого людства, не беручи на увагу навіть поняття про батьківщину. Питання, що за нього точиться таку жорстоку боротьбу можна розв'язати двояко: або віддати папі світську владу, або лишити йому саму духовну. Як представник бога, необмежний і непогрішний владар з ласки божої, він може лишитись у своєму святилищі і бути тільки

пастирем душ, коли народи не визнають його світським владарем, королем над королями.

Але яке дивне явище є цей новий розквіт папства на ґрунті, де впало сім'я французької революції, розквіт, що наближає його можливо до тієї влади, що мрія про неї підтримувала його протягом віків! Тепер папство стоїть віч-на-віч з народами: королів скинуто; а що народи можуть вільно порядкувати собою, то чому не визнати їм влади пап? Раптове розчарування в ідеї свободи дає підстави всього сподіватись. В економічній галузі ліберальна партія, очевидно, зазнала поразки. Робітники, незадоволені з 89 року, скаржаться на погіршення свого становища, хвилюються й борються за кращу долю. З другого боку, новий лад збільшив космополітичну владу церкви; багато представників католицької релігії є майже в усіх парламентах республік і конституційних монархій. Всі обставини щонайпевніше сприяють успіхові застарілого католицтва, якому повернулася сила молодости. Навіть науку обвинувачують у банкрутстві, і це не припускає до глузувань з Syllabus' непокоїть сумління людське й розкриває необмежений простір всьому таємничому й неможливому. І тепер згадали люди про пророцтво, що папа буде владар світу, коли стане на чолі демократії, прилучивши східні церкви схизматиків до церкви католицької, апостольської, римської. Очевидно, цей час уже настав, бо папа відсахнувся від багатих і заможних, не підтримує королів, скинутих з престолів, і як Христос, ближчий став до голодних робітників і старців-прохачів. Можливо мине ще кілька років оцих жахних злиднів, безладного неспокою й критичного стану суспільства, але потім народ, цей німий велетень, що його досі тримали на орчику, заговорить і повернеться до своєї колиски — до єдиної Римської церкви, щоб не припустити до руїни, яка загрожує суспільству...

І П'єр закінчував свою книгу яскравим описом нового Риму, духовного Риму, який скоро запанує над мирними народами, що житимуть, як брати, в новому золотому віці. Навіть здавалось йому, що тоді зникнуть усі забобони й забувши про все, він, не торкаючись

безпосередньо догматів, мріяв про широке релігійне почуття, вільне від обрядів, все присвячене добродійству. Мавши ще невитравні вражіння від Люрду, П'єр відчував потребу спочити на чомусь серцем. Хіба ці Люрдські забобони, такі грубі, не являють собою ганебного симптому епохи великих страждань? В той день, коли євангелія всюди поширяться й принципи її керуватимуть життям, страждущі вже не будуть шукати щастя далеко, в важких умовах життя, бо певні будуть, що знайдуть підтримку, розраду й щастя в себе дома, серед своїх ближніх. Те жахне видовище, що він бачив його в Люрді, та велика неправда, мимоволі викликали сумніви в богові. То була вічна боротьба, яка припиниться лише в майбутньому справжньому християнському суспільстві. О, це майбутнє суспільство, ця християнська громада! Ціла книга його була пройнята палким прагненням до цієї громади. Нарешті християнство буде знову релігією правди й істини, якою воно було колись, поки не захопили його в свої руки багаті й можновладні. Тоді постане царство бідних й знедолених, які розподілять поміж себе земні блага, знаючи лише єдиний закон — закон вирівнювальної праці. Папа один стоятиме на чолі об'єднаних народів, як владар миру, і єдине його призначення — бути моральним законом, зв'язком милосердя та любови, що поєднає всіх людей. Хіба таким робом не здійсниться пророцтво Христа? Надійде час, коли суспільство світське й духовне поєднаються, це буде час перемоги й щастя, провіщений всіма пророками, не буде більше ні боротьби, ні антагонізму між тілом і душею, постане дивна рівновага, яка винищить зло — й буде царство боже на землі. Тоді постане новий Рим, центр світу й дасть він нову релігію світу.

П'єр відчув сльози на очах і зовсім не псмічаючи, як з нього дивувались худорляві англійці й опецькуваті німці, що проходили терасою, мимоволі здійняв руки до заллятого сонцем дійсного Риму, що ширився там вниз. Чи відповідатиме це місто його мріям? Чи знайде він, як гадає, в Римі всецілющі ліки, що заспокоюють усі хвилювання й сумніви людства? Чи може відновитись католицтво, чи може повернутись до первісного христия-

янства, бути демократичною релігією, вірою, якої чекає сучасне розбите суспільство, як порятунку від смерти й заперуку дальшого життя? Серце П'єра було повне любові, повне віри. Здавалось йому, що бачить він знову доброго абата Роз, який плаче, читаючи його книгу, й чує віконта Філіберта де-ля-Шу, який каже, що така книга має силу цілої армії. Особливо підбадьорювала його ухвала кардинала Бержеро, цього апостола безмежного милосердя. Чому ж конгрегація цензури загрозувала заборонити цю книгу? Від того часу, як два тижні тому йому офіційно запропонували їхати до Риму, якщо він хоче захищати себе, П'єр увесь час думав про це й усе ж таки не міг догадатись, яких саме сторінок стосується заборона. Вся книга, на його погляд, була пройнята найщирішим духом християнства. Але ось він приїхав, повний ентузіазму й сміливості, хотів якнайшвидше впасти до ніг папи, прохати його високої допомоги; сказати йому, що в кожному рядку його надихав дух папи й що він має на меті остаточну перемогу його політики. Чи можливо, отже, щоб засудили книгу, де він від щирого серця вихваляв Лева XIII, сприяючи йому в його праці щодо об'єднання націй та загального миру?

Ще хвилину стояв П'єр, спираючись на поренчата. Він був тут уже майже годину й ніяк не міг наситити себе величною картиною Риму, що його він хотів одразу опанувати й дізнатись про його таємницю. Як хотілось йому зрозуміти, пізнати це місто, одразу почути те слово правди, якого він чекав від нього! І почував, що це буде ще поважніша спроба, ніж у Люрді, ще рішучіша, й що з неї він вийде або зміцненим, або розбитим назавжди. Він шукав не наївної дитячої віри, але високої віри розумної істоти, яка стоїть понад обрядами й символами, дбає про найбільше щастя людства, й ґрунтується на людській потребі в чомусь певному. Кров ударила йому в скроні, коли думав про те, яка буде відповідь Риму. Сонце стояло вже вище й високі квартали ще більше вирізнялись на яскравому тлі. Там в далині золотіли узгір'я, вкриваючись пурпуром, а фасади ближчих будинків набирали чіткості, яснішали й відсвічували

безліччю вікон. А проте ранкова імла все ще висіла в повітрі, легкий туман здіймався з низинних вулиць угору й там зникав у теплому небі, такому глибокому, блакитному. На хвилину здалось йому, що Палятин зник — ледве, ледве помітна була темна смуга кипарисів, що оточують його, ніби його застувала курява, здіймаючись з руїн. Особливо мало впадав на очі Квірінал, палац королівський ніби зник у млі і його рівний і низький фасад десь губився в далині, ледве помітний, а тим часом ліворуч над деревами баня св. Петра ніби виросла в прозорому золоті сонця й чітко вирізнялась, захопивши чималу частину неба й домінуючи над містом.

Які сміливі надії викликав у нього цей Рим, під час першої зустрічі, ясного ранку, коли в нетерплячому чеканні навіть не помічав він нових кварталів, цей Рим, що його він сподівався бачити таким, яким його уявляв. І коли стояв він так у своїй чорній сутані, замилювавшись у краєвиді, здавалось йому, що чує він з навкольних дахів голоси, які віщують недалеку перемогу, а вся ця священна земля, яка двічі панувала над цілим світом, забезпечить йому майбутній мир на землі. То буде третій Рим, Новий Рим, що його батьківська любов не знає кордонів, шириться на всі народи, об'єднує їх, і дає щастя спільного життя. Здавалось, що бачить, що відчуває це поновлене місто, пройняте дитячою ніжністю, під цим чистим небом, повите бадьорою ранковою свіжістю — таке, як було воно в його палких і чистих мріях.

Нарешті перевів очі з урочистого краєвиду. Візники і кінь були нерухомі, схиливши голови, під соняшним промінням. На лавочці лежала розпечена сонцем валіза. П'єр сів на візника й ще раз сказав адресу:

— Улиця Джулія, палац Бокканера.

II.

Вулиця Джулія, що йде просто від палацу Фарнезе до церкви Сан-Джовані Флорентійського, завдовжки майже п'ятсот метрів, була в цей час залята сонцем, що вкрило її всю блискучим серпанком, під яким побілів

вузький брук без тротуарів; візник їхав угору майже в самий кінець вулиці, проїжджаючи між двома рядами старих сірих будинків, мов спустілих або поснулих, з великими вікнами в ґратах, з глибокими портиками, крізь які видно було темні, подібні до колодязя, двори. Ця вулиця прокладена за папи Юлія II, що хотів забудувати її прекрасними палацами, була тоді найпряміша й найкраща вулиця Риму, а тому в XVI віці відогравала роль Корсо. Відчувалось, що це старовинний і красивий квартал, що завмер і спустів, але був пройнятий ніжністю й вигодою кварталів, де живе духівництво. Праворуч і ліворуч виступали старовинні фасади, з закритими віконцями, іноді ґрати з виткими рослинами, іноді кішка, що сиділа на порозі, іноді темна крамничка в прибудовах, де куняли дрібні крамарі. Прохожих було тут мало, де-не-де поспішали бадьорі представниці буржуазії, бідні жінки з непокритою головою тягли за собою дітей; посеред улиці сунув віз з сіном, запряжений мулом, прямував кудись величний чернець в суконному плащі й велосипедист мчав на машині, що виблискувала проти сонця.

Нарешті візник обернувся й, показуючи на великий чотирикутний будинок, на розі вулиці, що йшла вниз до Тібру, сказав:

— Палац Бокканера.

П'єр підвів голову й серце йому трохи стиснулось, коли побачив він цей суворий зчорнілий від часу величезний будинок, без будь-яких окрас. Як і палаци Фарнезе, Сакетті й усі сусідні, його збудував Антоніо да Сан-Галло, приблизно року 1540; про цей будинок, так само, як і про перший з палаців казали, що архітектор вжив на будівлю камінь, украдений з Колізею та Театру Марчелла. Це була велика будова з чотирикутним фасадом на три поверхи, а в кожному по сім вікон. Бельетаж був дуже високий і справляв величне вражіння. Єдину окрасу являли високі вікна нижнього поверху, закриті величезними вистайними ґратами, ніби на захист від нападу. Ґрати ці були вмуровані в великі консолі, а нагорі в наличники, що тримались теж на консолях, тільки менших. Над монументальним входом, з брон-

зовими дверима, перед середнім вікном, виставав балкон. На тлі неба фасад завершував розкішний карниз і фриз його вражав надзвичайною витонченістю й чистотою орнаментів.

Цей фриз, консолі й наличники вікон і двері були з білого мармуру, але він так почорнів і сточився, що скидався на звичайний пожовклий камінь. Праворуч і ліворуч від дверей були дві старовинні лави, на ґрифах, теж мармурові; а на одному з рогів був вмурований у стіні прекрасний фонтан, тепер висхлий, доби Відродження; фігуру амура, верхи на дельфіні, ледве можна було впізнати — до того час зіпсував рельєф.

Але погляд П'єра зупинився на скульптурі, висіченій над вікнами нижнього поверху. То був герб роду Бокканера — крилатий дракон вогнедишний, з девізою, що її він легко прочитав, бо вона вся збереглась: *Восса пега, alma rossa* — тобто чорний рот, червона душа. Над другим вікном симетрично з гербом, була маленька капличка, які й тепер ще часто можна бачити в Римі, статуя Пречистої в атласному вбранні, а перед нею горяща лампада.

Візник, як звичайно, хотів в'їхати в темну пащу брами, яка вела в двір, але молодий абат побоявся й зупинив його.

— Ні, ні не в'їжджайте — не треба.

Зсівши з візника, заплатив йому й узявши валізу, ввійшов спочатку під арку, а потім у двір, але ніде живої душі не бачив.

То був великий чотирикутний двір, з портиком навкруги, що нагадував двір монастиря. Під суворими аркадами стояли прихилені до стін уламки статуй, викопаних під час розкопін, безрукий Аполон та Венера, що від неї залишився самий тулуб. Між каміння, що вкривало двір чорною й білою мозаїкою, пробивалась захриліла травиця: мабуть сонце ніколи не зазірало в це вогке місце. Тут панували сутінь і тиша, велич смерті й безмежний сум.

Дивуючись, що нікого не бачить у цьому німому палаці, П'єр шукав якогобудь брамника або служницю; нарешті здалось йому, що якась тінь промайнула й тоді

перейшов другою брамою, яка вела в маленький садок над Тібром. З цього боку на фасаді не було жодних окрас і він являв одноманітний вигляд трьох симетричних рядів вікон. Коли П'єр побачив занедбаний садок, серце йому ще більше стиснулось. Посередині саду в засміченому басейні росли великі кущі дикого букшпану. Лише помаранчові дерева, рясно вкриті золотими плодами, позначали серед бур'яну напрямок алей, вдовж яких їх посаджено. Праворуч під муром, між двома величезними лавровими деревами, стояв саркофаг II віку. На ньому барельєф—фавни, що гвалтують жінок—і взагалі якась розпусна бакханалія — одна з тих сцен дикої любови, що їх охоче зображали в Римі на саркофагах часів занепаду. Цей мармуровий саркофаг правив потім за водозбір, позеленів, кришився й в нього падав тоненький струмочок води з широкої трагічної машкари, вліпленої в мур. Колись тут виходило на Тібр щось подібне до тераси з портиками, звідки двоє сходів вело до річки; але після того, як зробили набережну, рівень берегів підвищився й тому тераса була нижча від насипу, вся вкрита уламками, брилами каміння, що їх забуто серед сумних руїн кварталу.

Тепер П'єр був певен, що промайнула жіноча постать. Повернувся в двір і натрапив на жінку, років під п'ятдесят, але без жодної сивої волосини, з веселим і бадьорим виглядом, трохи присадкувату. Коли побачила абата, на її округлому обличчі з маленькими ясними очима, відбилось ніби недовір'я.

П'єр одразу почав, намагаючись добирати італійські слова, з досить поганою вимовою:

— Пані, я абат П'єр Фроман...

Але вона не дала йому закінчити й сказала найщирішою французькою мовою з трохи гаркавим і співучим акцентом Іль-де-Франса:

— Пане абате, я знаю, знаю... я чекала на вас і маю розпорядження.

А що П'єр здивувався з несподіванки, додала:

— Я французенка... Ось уже двадцять п'ять років живу я в цій країні й ніяк не можу при звичаїтись до їхньої собачої мови.

Тепер П'єр пригадав, що віконт Філіберт де-ля-Шу казав йому про цю служницю, Вікторіну Боске, родом з міста Оно в провінції Босерон. Мавши двадцять два роки, приїхала вона до Риму з якоюсь сухотною панією, а коли та нагло вмерла, опинилась у безпорадному становищі, немов у країні дикунів. Отже прихилилась усім тілом і душею до графіні Ернести Брандіні, з роду Бокканера; у неї нещодавно народилась дочка Бенедетта й графіня взяла Вікторіну просто з вулиці до цієї дочки, щоб потім вчити дівчинку французької мови. Проживши двадцять п'ять років у сім'ї, підвищилась до ролі гувернантки, хоч і не навчилась грамоти й до того була нездібна до мов, що ледве ледве розмовляла дуже сумнівною італійською мовою, оскільки то було потрібне в роботі, в розмові з іншими слугами.

А як почуває собі віконт? — казала далі безпосередньо-фамільярно.—Він такий ласкавий і нам дуже приємно, коли заїздить сюди під час своїх подорожей. Я знаю, що княгиня й князівна одержали від нього вчора листа, де він пише, що ви маєте приїхати.

І справді віконт Філіберт де-ля-Шу подбав про те, щоб улаштувати П'єра під час перебування в Римі. Тепер з старовинного могутнього роду Бокканера, живі були тільки кардинал Пій Бокканера, його сестра, княгиня, стара дівуля, яку з повагою звали донна Серафіна, потім небога їхня Бенедетта, що її мати Ернеста вмерла скоро по смерті свого чоловіка, графіня Брандіні й, нарешті, їхній небіж, князь Даріо Бокканера, що його батько князь Онофріо Бокканера вмер, а мати, з роду Монтефіорі, зашлюбилася вдруге. Віконт теж був далекий родич цієї родини, бо його молодший брат одружився з однією з роду Брандіні, з сестрою батька Бенедетти. Тому, ще коли граф живий був, він часто гостював у палаці на вулиці Джулія, й трохи неправильно називали його дядею. Він заприятелював з дочкою графа, особливо з того часу, як почалась драматична історія її нещасливого шлюбу, й вона хотіла добитись розлуки. Від часу, коли повернулась і жила разом з тіткою Серафіною й дядьком кардиналом, віконт часто писав їй і надсилав з Франції книжки. Між іншим він надіслав їй книгу П'єра

і з цього почалась уся історія: вони листувались і в одному з листів Бенедетта повідомила, що книгу засудила цензура й радила авторові приїхати до Риму, гостинно пропонуючи оселитись в їхньому палаці.

Віконт здивувався з цього, так само, як і молодий абат, не розуміючи, в чому справа; однак він переконав його, що треба їхати, бо це буде гарний крок і сам щиро бажав перемоги в справі, яку визнавав за свою. Тому не важко було зрозуміти замішання П'єра, що опинився в цьому незнайомому йому житлі, та ще й уплутаний у якусь велику авантуру, причини й умови якої були йому невідомі.

Вікторіна одразу схопилась:

— Та що ж я вас затримую тут, пане абат... Я поведу вас у вашу кімнату. Де ваші речі?

Коли П'єр показав на валізу, що її він нарешті поставив на землю, і пояснив, що, маючи замешкати якихось два тижні, взяв лише сутану й трохи білизни, Вікторіна дуже здивувалась:

— Два тижні? Ви думаєте замешкати тільки два тижні? А проте, сами побачите...

І покликавши велетня-льокая, який нарешті вийшов у двір, додала:

— Джакомо, однесіть оце в червону кімнату... Ходімо, будь ласка, зі мною.

П'єр одразу повеселішав і підбадьорився, зустрівши несподівано в глибині цього римського палацу свою землячку, таку ласкаву, приємну жінку. Тепер ідучи двором слухав, як оповідала, що княгиня кудись пішла, а князівна, як називали в палаці Бенедетту, не зважаючи на її шлюб, не виходила сьогодні ранком, бо їй трохи нездужається. Але, казала, має відповідні розпорядження.

Сходи були в кутку двору під портиком—монументальні сходи з такими широкими й низькими східцями, що й кінь легко пішов би ними; кам'яний мур не мав жодних окрас, а площадки були такі урочисто-порожні, що від високого склепіння дихало смертельним холодом.

Дійшовши на перший поверх, Вікторіна всміхнулась, помітивши хвилювання П'єра. Палац здавався

пусткою, з замкнених заль не чуток було жодного звука. Вікторіна показала на дубові двері праворуч.

— Його преосвященство мешкає тут, у крилі, що виходить на річку й двір, — це не становить і четвертої частини поверху... Всі вітальні, які виходять на вулицю, замкнено. Важко бо підтримувати всю цю озію, та й навіщо? І багато треба було б народу.

І далі йшла своїм легким кроком, зовсім не підпадаючи впливові обстанови; на другому поверсі сказала:

— Ось тут, ліворуч, кімнати донни Серафіни, а праворуч — княгині. Це єдиний теплий куток палацу, де можна жити. Між іншим, сьогодні понеділок, прийомний день княгині. Ви все побачите.

Потім, прочиняючи двері, що виходили на вузенькі сходи, додала:

— А ми мешкаємо на третьому поверсі. Дозвольте мені, пане абате, пройти наперед.

Парадні сходи доходили до другого поверху. Тут Вікторіна пояснила П'єрові, що на третій поверх вели тільки чорні сходи, які виходять на вулицю, з боку палацу в напрямку до Тібру. Там є окремі двері й це дуже зручно.

Нарешті на третьому поверсі повела П'єра коридором й показуючи на двері, сказала:

— Тут мешкає дон Віджіліо, секретар його преосвященства... Тут я... А ця кімната буде вам... Коли віконт приїздить на кілька день до Риму, не хоче жодної іншої. Він каже, що почуває себе тут вільніше, — виходить і повертається, коли захоче. Я дам вам, так само, як йому, ключа від нижніх дверей... Побачите, який відти прегарний краєвид.

Вікторіна ввійшла. Помешкання складалося з двох кімнат і чималої вітальні, виклеєної червоними шпалерами у великих розводах, і другої кімнати з шпалерами сіро-блакитного кольору, вкритими зблідлими блакитними квітами. Вітальня була на розі палацу й виходила на Тібр і маленьку вуличку. Вікторіна одразу підійшла до вікон, що з них одно виходило на річку, а друге на Трастевере й Янікульський горб, що був по той бік річки.

— Як гарно, сказав П'єр, що ввесь час ішов слідом і тепер стояв біля неї.

Ввійшов, не поспішаючи Джакомо, з валізою. Була вже дванадцята година. Помітивши, що П'єр потомився й розуміючи, що мабуть йому хочеться їсти, Вікторіна запропонувала йому зараз поснідати, тут у вітальні. А потім о півдні він міг би відпочити або піти куди, бо паній він побачить лише ввечері за обідом. П'єр протестував, казав, що піде до міста й не буде марно гаяти стільки часу, але охоче згодився поснідати, бо й справді дуже хотів їсти.

Та довелось йому чекати ще мабуть з півгодини. Джакомо, що був на послугах під доглядом Вікторіни, не мав звички поспішати. Вікторіна зовсім не довіряла йому й тільки тоді облишила гостя, коли упевнилась, що йому подано все як слід.

— Що за люди, пане абат, що за країна! Ви й не можете уявити собі щось подібне. Коли б я сто років тут жила, то й то не звикла б. Але князівна дуже гарна й ласкава жінка...

Потім, ставлячи на столі перед ним таріль з фігами, здивувала П'єра, сказавши, що місто, де немає нікого, крім попів, не може бути гарним. Ця маловірна служниця, така весела й жива, почала дивувати його:

— А хіба ви не вірите?

— Та ні, пане абат, я тільки, пробачте на слові, попів не люблю. Знала я одного в Франції, ще коли мала була. А потім я їх тут багато бачила—ну, й годі. Я звичайно, нічого не кажу про його преосвященство: це свята людина, достойна всякої пошани... Всі в палаці знають, що я порядна жінчина й ніколи не поводитись погано. То чому б не дати мені спокій, коли я люблю своїх панів і роблю сумлінно мою роботу?—Закінчила щиро засміявшись.

— Та знаєте, коли мені сказали, що до нас приїде ще один священник,—ніби в нас мало їх,—я почала була стиха буркотіти, але у вас вигляд порядної людини й ми чудесно будемо розуміти один одного... Я не знаю, чого я так довго забалакалась з вами—мабуть тому, що ви приїхали з Франції, а можливо й тому, що князівна ці-

кавиться вами... Кінець-кінцем, я думаю, пане абат, що ви пробачите мене й послухаетесь моєї поради: відпочиньте сьогодні й не робіть дурниці, не йдіть до міста, де зовсім не так багато цікавого, як кажуть.

Лишившись сам, П'єр одразу відчув утому після подорожі, ще збільшену від усього пережитого ранком; мов сп'янілий і почуваючи, що йому важко після з'їдених похапцем яєць і котлет, ліг у ліжко, не роздягаючись, щоб відпочити з півгодини. Він не одразу заснув, а думав про цих Бокканера, що їхню історію почасти знав і пригадував інтимне їхнє життя, дедалі більше понятий подивом серед тихої пустельности цього палацу, що дихав величністю й меланхолією. Потім думки його переплутались, і він заснув серед безлічі тіней з трагічними й лагідними обличчями, і з сумними обличчями, що дивились на нього загадково з далекого невідомого.

З роду Бакканеро було двоє пап, один в XIII столітті, другий у XV; від цих могутніх обранців вони одержали в спадщину величезні колись багатства, чималі маєтки біля Вітербо, кілька палаців у Римі, безліч творів мистецтва, що їх вистачило б на кілька музеїв, і досить золота, що ним можна було б наповнити всі льохи. Родину цю вважали за найбільш благочестиву серед римського патриціату, бо відзначалась вона щирою вірою й зі зброєю в руці завжди готова була захищати церкву; то була найбільш вірна родина, але й найбільш завзята, готова до бою й войовнича, і така люта, що лютість її стала прислів'ям. Відси й постав їхній герб, крилатий дракон вогнедишний, з завзятою й голосною девізою, що натякала на їхнє прізвище: *Bocca nera, alma rossa* — чорний рот, червона душа, тобто рот зчорнілий від лютого витьтя, й душа, що горить вірою й любов'ю. До цього часу збереглись легенди про їхні любовні безумства й страшну помсту. Розповідали про дуель Онфредо Бокканера, що в середині XVI століття саме й збудував цей палац, на місці античної зруйнованої будівлі. Дізнавшись, що дружина його дозволила поцілувати себе в уста молодому графу Костаманья, він наказав схопити його одного вечора й привести до нього, зв'язавши руки й ноги; раніш, ніж розв'язати його, він примусив в ве-

ликій залі посповідатись перед ченцем, а потім пере-різав вірьовки шаблею, перекинув світло й закричав графові, щоб той узяв шаблю й захищався. Майже годину в темряві залі, де було чимало меблів, вони шукали один одного, тікали один від одного або накидались і сікли шаблями один одного. Коли виламали двері, то побачили в калюжі крові, серед перекинутих столів і поламаних фотель графа Костаманья, з відрізаним носом і тридцятьма двома ранами в ногах, а Онфредо без двох пальців правої руки і з численними ранами на плечах. А найдивніше було те, що обое були живі. Сто років раніш, на цьому самому березі Тібру, одна з роду Бокканера, прекрасна й палка Кассія, шіснадцятилітня дівчинка вразила жахом і подивом увесь Рим. Вона любила Флавія Коррадіні, що належав до ворожого ненависного роду. Батько її, князь Бокканера гостро відмовив йому, а її старший брат Ерколе запрягся вбити його, коли захопить його колинебудь з сестрою. Юнак приїздив човном на побачення, а Кассія приходила до нього маленькими сходами, що вели до річки. Одного разу ввечері Ерколе підстерігши їх, стрибнув у човен і встромив ножа прямо в серце Флавієві. Пізніше, коли дізнались про всі подробиці катастрофи, з'ясувалось, що Кассія, понята відчаєм і люттю й, не хотівши пережити коханця й лишити злочин непокараним, кинулась на брата, схопила убивцю й убитого й перевернула човен. Коли найшли їхні тіла, то Кассія міцно стискувала їх обох, притискуючи їхні обличчя одне до одного голими руками, що зберегли всю свою білосніжність.

Однак все це стосувалось давно минулого часу. Тепер віра лишилась, але палка кров Бокканера, здавалось, заспокоїлась. Їхні величезні багатства також зникли під час цього повільного занепаду, що вже протягом цілого століття руйнує римський патриціят. Землю довелось продати, палац спустів і поволі докотився до середнього рівня буржуазних верств нашого часу. Але Бокканера вперто відмовлялись від усякого поєднання з чужими елементами, пишаючись чистотою своєї римської крові. Бідність для них нічого не значила, вони задовольняли свою незвичайну гордість, живучи самотно, без скарг,

у тиші й темряві, що серед них загасав їхній рід. У князя Асканіо, що помер 1848 року, від жінки з роду Корвізієрі було четверо дітей: Пій, кардинал, і Серафіна, яка не вийшла заміж, щоб лишитись біля свого брата; а що від Ернести була тільки дочка, то в усьому роді єдиний лишився нащадок чоловічої статі — син Онофріо, тридцятилітній князь Даріо. Коли б він умер, не маючи нащадків, то разом з ним зник би й рід Бакканера, що його діяльністю була сповнена історія минулого часу.

З дитинства Даріо та його сестра в перших Бенедетта кохали один одного глибоким і природним коханням. Вони мов від народження були призначені один для одного й не спадало їм на думку, що народились вони на світ для чогось іншого, а не для того, щоб бути подружжям, коли надійде час одружитись. Доживши до сорока років, дуже симпатичний і популярний у Римі князь Онофріо, що витрачав свої невеликі багатства собі на втіху, вирішив одружитися з маркізою Флавією з роду Монтефіорі, що її велична краса Юнони в молодості довела його майже до божевілля; він оселився в віллі Монтефіорі, єдиному маєтку цього роду, біля церкви Сант-Аньезе поза мурами: там був величезний сад, радше сказати парк, з столітніми деревами, де по волі руйнувалась їхня вілла, досить нікчемна будова XVII століття. Про цих паній ходили недобрі чутки, мати майже не приймали в сальонах від того часу, як вона овдовіла, а дочка була дуже красива й мала маніри згубниці серць. Тому сувора Серафіна й старший брат, Піо, який тоді був ще камерарієм папи й каноником ватиканської базиліки,—не дали на шлюб своєї згоди. Тільки одна Ернеста, що дуже любила брата за його веселу вдачу, не поривала з ним зв'язків; так що потім найкращі для неї були ті дні, коли вона гостювала з дочкою Бенедеттою на віллі Монтефіоре. І які то були чудові дні для десятилітньої Бенедетти й п'ятнадцятилітнього Даріо, з якою братерною ніжністю грались вони в цьому величезному пустельному саду, серед парасолів сосон, високих букшпанів, груп зелених дубів, де можна було заблудитись як у незайманому лісі.

Приборкана душа Ернести горіла коханням і стражданням. Вона народилась з могутньою потребою жити, з жадобою до сонця, щасливого життя, вільного й повного діяльності, перед цілим світом. Всі знали її великі ясні очі, чарівний овал її ніжного обличчя. Бувши неосвічена, як всі дівчата аристократки в Римі й навчившись дуже небагато чого в французькому жіночому монастирі, вона виросла в глибині похмурого палацу Бокканера й знайомилась з навкольным світом лише під час щоденних прогулянок у кареті, з матір'ю, по Корсо й на Пінчіо, потім, у двадцять п'ять років, потомлена й розчарована, вийшла заміж, як звичайно виходять, за графа Брандіні, останнього нащадка дуже благородного, плодючого й збіднілого роду, що й мусив оселитись у палаці на вулиці Джулія, де ціле крило другого поверху віддано для молодого подружжя, яке там і мешкало. Від того часу ніщо не змінилось: Ернеста мешкала в тій самій холодній сутіні, в померлому минулому, яке дедалі більш тяжило над нею, мов камінь могильний. А проте для обох родин то був дуже порядний шлюб. Граф Брандіні скоро мав репутацію найбезглуздішої й гордовитої людини в Римі. Він відзначався глибокою, але формальною й нетолерантною релігійністю, й справляв великий тріумф, коли нарешті, за допомогою всяких таємних інтриг протягом десяти років, здобув звання обершталмайстра папи. Після того, разом з цим званням, здавалось, у його родинне життя ввійшла похмура велич Ватікану. Ще за часів Пія IX, до р. 1870, Ернеста могла так-сяк жити: їй можна було відчиняти вікна на вулицю, відверто приймати в себе подруг й виїздити на балі. Але коли італійці здобули Рим і папа оголосив себе за полоненого, то палац на вулиці Джулія перетворився на домовину. Парадні двері замкнули, взяли на засови й забили гвіздками на знак жалоби; і протягом дванадцяти років ходили тільки чорними сходами, через залок. Заборонено було також відчиняти вікна на вулицю. Таке було незадоволення, такий був протест духівництва—і палац ніби завмер у нерухливості: почалось замкнене життя, не було прийомів,—лише зрідка, мов тіні знайомі донни Серафіни, щопонеділка, прокрада-

лись у вузькі, ледве прочинені двері. Протягом цих дванадцятьох сумних років молода жінка плакала кожної ночі й понята відчаєм вмирала бідолаха, заживо похована.

В Ернесті народилась дочка Бенедетта дуже пізно, лише на тридцять третьому році життя. Спочатку дитина її розважала. Потім одноманітне життя знову почало її гнітити; дочку їй довелось віддати в Сакро-Куоре до тих самих французьких черниць, які колись її вчили. Бенедетта вийшла відти дорослою дівчиною, дев'ятнадцяти років, вивчившись французької мови, писання, трохи арифметики, катехизи й засвоївши кілька сторінок з історії. Від того часу обидві жінки жили тим життям, що й раніш, життям гінекея, що нагадує схід; ніколи не могли вони вийти з чоловіком і батьком, цілі дні сидючи в глибині замкненого палацу; за єдину їм розвагу був обов'язковий виїзд на Корсо й Пінчіо. Дома панували атмосфера покори, семейний зв'язок мав такий авторитет, таку силу, що обидві жінки скорялись волі графовій, не думаючи про якийсь протест; до волі графа прилучалась ще воля Серафіни й кардинала, завзятих охоронців старих звичаїв. Після того як папа вже не виїздив з Ватікану на вулиці Риму, звання обершталмейстра не відбирало багато часу графові, бо стайні були зменшені якомога; але все ж граф виконував свої обов'язки в Ватікані хоча б і в церемоніялі, і робив це з ретельністю, яка являла ніби протест проти узурпаторської монархії, що оселилась на Квіріналі. Бенедетті було вже двадцять років, коли батько її повернувся ввечері після церемонії св. Петра, кашляючи й тремтючи цілим тілом. Вісім день по цьому він умер від запалення легенів. Але разом з жалобою надійшло для обох жінок визволення—хоч вони й не висловлювали цього, але почували себе вільними.

Від того часу одна лише думка була в Ернесті—врятувати дочку з цього жахного життя ув'язненої, заживо похованої. Вона дуже довго сумувала й для неї було пізно відроджуватись для нового життя, але не хотіла вона, щоб Бенедетта й собі жила цим неприродним життям, ніби з своєї волі поховавши себе. Між

іншим ця втома, цей протест почали виявлятися в багатьох патриціанських родинах і після протяжного протесту вони почали нав'язувати звязки з Квіріналом. І чому, справді, діти, прагнучи діяльності, волі та осяйного сонця, мають наслідувати чвари своїх батьків? Правда між чорним і білим світом ще не дійшлося згоди, але боротьба втрачала свою гостроту й відбулось кілька несподіваних шлюбів. Ернеста цілком байдуже ставилась до політики й навіть не знала, в чому тут справа, але палко бажала, щоб рід її вирвався з цієї сумної домовини, з палацу Бокканера, чорного й німого, де її жіноче кохання протягом багатьох років в'януло від холоду смерті. Її серце дівчини, серце коханки й жінки витерпіло великі муки і скорилась вона перед думкою про загублене життя, знівечене безглуздою покорою. Вибір нового сповідача ще більше вплинув на її наміри; бо як і раніш вона була дуже релігійна, виконувала всі обряди й слухала порад свого духовного керівника. Щоб мати ще більшу волю, вона облишила свого колишнього сповідача, єзуїта, що його обрав їй чоловік, і взяла абата Пізоні, священника маленької сусідньої церкви Санта-Брігітті, на площі Фарнезе. Він мав п'ятдесят років, був тихий та добрий, відзначався милосердям, незвичайним у Римській області. Археологія, ця пристрасть до старовинних каменів, зробила з нього щирого патріота. Кажали, що не зважаючи на свій невисокий сан, він часто був за посередника в важливих справах між Ватіканом і Квіріналом; а будши сповідником Бенедетти, він охоче розмовляв з матір'ю та дочкою про велич об'єднаної Італії, про непереможну силу її в той день, коли папа й король дійдуть згоди.

Бенедетта й Даріо кохали одне одного; як і раніш, то було велике й спокійне кохання людей, які певні один в одному й не мають поспішати. Але між ними стала Ернеста і рішуче повстала проти шлюбу. Ні, ні—тільки не Даріо, тільки не цей брат у перших, останній нащадок свого роду, який теж замкне свою дружину в темній домовині палацу Бокканера. Це була б та сама смерть, ще більша руйнація, та сама горда бідність, вічний протест, що пригнічує й знечулює. Вона дуже добре

знала Даріо, знала що це егоїст і позбавлена волі людина, нездатна думати й діяти, якому призначено з усмішкою на устах поховати свій рід, дозволити останнім каменям свого палацу впасти собі на голову й то без найменшої думки про те, щоб закласти нову сім'ю; а вона бажала іншої долі дочці, хотіла, щоб її Бенедетта нове життя почала, забагатіла, розцвіла для життя майбутніх переможців і можновладців. З цього часу мати уперто намагалась ущасливити свою дочку, хоч би й усупереч її волі, розповідала про свої сльози, й благала не починати того нещасного материного життя. Однак, її наміри розбились би об спокійну рішучість дочки, яка раз назавжди віддала своє серце, коли б особливі обставини не зблизили її саме з таким зятем, про якого мріяла. В цій самій віллі Монтефіорі, де Бенедетта й Даріо освідчились один перед одним, Ернеста познайомила з графом Прада, сином Орландо, героєм італійського об'єднання. Приїхавши з Мілану до Риму з батьком—тоді він мав 18 років,—під час окупації, він улаштувався спочатку в міністерстві фінансів, звичайним службовцем, а тим часом старий герой, призначений за сенатора, жив собі помалу на невеличку ренту,—останні крихти колишнього багатства, розтраченого в інтересах батьківщини. У молодого графа войовничий запал старого товариша Гарібальді перетворився на гонитву за грішми. На другий день по перемозі він являв одного з справжніх завойовників Риму, одного з тих хижаків, які грабували й жерли місто. Вдавшись у шалену спекуляцію земельними участками і забагатівши, він, як розповідають, нав'язав зв'язки з Онофріо й підхопив його ідею продати величезний парк вілли Монтофіорі, щоб збудувати там цілий новий квартал. А дехто казав, що був він коханець прекрасної княжни Флавії, хоч і на дев'ять років старшої від нього, але видатної красою. Справді граф був дуже палка людина, з невситимою потребою почувати себе переможцем, і не знав жодних обмежень, коли ходило про чуже майно або чужу жінку. Після першої зустрічі відчув потяг до Бенедетти. Що не можна було її зробити коханкою, то доводилось одружитись. Не вагався ані хвилини, гостро пірвав з Фла-

вією, під впливом потягу до чистої незайманниці, до старої патриціанської крові, що текла в жилах цього молодого прекрасного тіла. Коли зрозумів, що Ернеста на його боці, то певний своєї перемоги, попросив доччиної руки. Це дуже здивувало всіх, бо Прада був на п'ятнадцять років старший від Бенедетти, але він був граф, мав ім'я уславлене в історії, загребав мільйони й до нього завжди добре ставились у Квіріналі. Цілий Рим схвилювала ця історія.

Бенедетта ніколи потім не могла зрозуміти, з якого дива згодилась на цей шлюб. Звичайно півроком раніш або півроком пізніше такий шлюб був би неможливий, бо викликав би великий скандал у духовному світі. Та хіба ж можна? Бокканеру, останню представницю старого панського роду віддано якомусь Прада, одному з хижаків, що пограбували церкву. Але так якось сталося, що цей диявольський план припав на той виключний й недовгий період, коли робилось останні спроби зближення між Ватиканом і Квіріналом. Переказувано чутки, що дійдеться нарешті згоди, що король ладен визнати папі суверенні права над Левиним містом і вузькою смугою землі до моря. В таких умовах шлюб Бенедетти й Прадо являв ніби символ поєднання, національного узгодження. Ця красуня, чиста лілія чорного світу була ніби добровільна жертва, запорука, що її давалось білому світу. Два тижні в місті тільки й було балачок що про це—обговорювали справу, раділи, сподівались. Щодо Бенедетти, то вона зовсім не зважала на всі ці міркування, слухала тільки серця свого, й не мала над ним сили, бо віддала його вже іншому. Але зранку й до вечора чула вона прохання матері, яка благала не відштовхувати від себе щастя, що його саме життя дає. Особливо ж на неї впливали поради її сповідача, тихого абата Пізоні, який виявляв у цьому разі велике патріотичне усердя: він впливав на неї силою своєї віри в християнське майбутнє Італії, дякуючи богові за те, що він обрав одну з пастви його, щоб прискорити угоду, яка забезпечить перемогу християнства в цілому світі. І безперечно, вплив сповідача правив за найголовнішу причину, яка переконала її, бо вона була побожна

їй особливо віддана одній Мадонні, що перед образом її молилась у маленькій церкві на площі Фарнезе щонеділі. Особливо вразив її один факт: абат Пізоні розповів їй, що вогник лампадки, яка горіла перед іконою, бліднув кожного разу, як він, стаючи навколішки, благав Пречисту усхильнити Бенедетту до рятівничого шлюбу. Отже, тут, очевидно діють вищі сили. І Бенедетта скорилась матері, хоч проти цього й були кардинал і донна Серафіна, а потім сказали щоб робила, як сама захоче, оскільки справа стосувалась релігії. Бенедетта виросла в такій чистоті душевній, у такому незнанні життя й себе самої в цій замкненій ізолюваності, що шлюб з кимось іншим, а не з Даріо, був для неї просто порушення колишньої обіцянки жити разом, а не фізичним одривом тіла від серця. Вона багато плакала й нарешті знесилвшись, вийшла за Прадо, бо не мала досить сил, щоб стати опір своїм і всім узагалі. Так сталось поєднання, що в ньому брав участь цілий Рим.

І тут у саму весільну ніч сталась катастрофа. Можливо Прадо, як п'ємонтець, італієць з півночі й переможець, виявив брутальність хижака й хотів поводитись з молодю, ніби з повойованим містом, тобто як нетерплячий деспот, що хоче задовольнити свою пристрасть; а можливо для Бенедетти було великою несподіванкою, коли вона обізналась з наслідками шлюбу й здавалось їй чимось брудним мати зносини з людиною, якої вона не любила й не могла наважитись віддатись. Бенедетта ніколи так і не дізналась, чому сталось так. Але вона замкнула на засув двері своєї кімнати, уперто відмовляючись відкрити їх чоловікові. Протягом цілого місяця Прадо робив найсміливіші спроби, бо цей опір лише більше роз'ятрював його. Він образився, його гордість і кохання наразились на опір; заприсягався, що приборкає дружину, як приборкують диких коней—ударом пуги. Але вся ця похитлива лють міцного чоловіка розбилась об незламний намір, що склався одного вечора у маленькій голівці красуні Бенедетти. Кров Бокканера прокинулася у ній. Вона спокійно вирішила, що не хоче Прадо й ніщо, навіть смерть, не могла б примусити кохати його. Потім відчувши в серці своєму, що то є справ-

жне кохання, повернулася у думках до Даріо і певна була, що тільки йому має віддати тіло своє, бо тільки йому обіцяла. Тим часом Даріо, після шлюбу Бенедетти, який для нього був за велику жалобу, подорожував до Франції. Не думаючи критись, Бенедетта написала йому, щоб повернувся й знову потвердила, що належатиме тільки йому. При цьому стала вона ще побожніша, незламний намір зберегти свою чистоту для улюбленого сполучався в душі її з думкою про вірність Христу. Прокинулось у ній палке серце жінки, що кохає й воліє за краще мук зазнати, ніж зрадити. Коли понята відчаєм мати благала її, склавши руки навхрест, скоритись, бо такий обов'язок жінки, вона спокійно відповіла, що не відчуває жодного обов'язку, бо нічого не знала, одружуючись. Тим часом обставини складались інакше, поєднання між Ватіканом і Квіріналом закінчилось невдачею, так що газети обох партій з новим запалом почали кампанію та лайки, а цей шлюб, про який дбало стільки людей, вбачаючи в ньому безпеку миру, здимів у загальному розгромі, додаючи ще одну руїну до стількох інших.

Ернеста вмерла. Вона помилилась і загублене подружнє безрадівне життя її закінчилось цією останньою помилкою матиного серця. А найважче для неї було те, що вся відповідальність у цій сумній справі полягала на неї, і брат кардинал і сестра, донна Серафіна дошкуляли її докорами. Єдине що її заспокоювало, то був відчай абата Пізоні, який зазнав двоїстого розчарування: здиміли його патріотичні сподіванки й жалкував він, що брав участь у цій сумній справі. Якось ранком знайшли Ернесту, вже похололу й бліду, в ліжку. Казали, що вмерла від розриву серця, а може й самого горя було досить, бо страждала вона глибоко, потай, нікому не скаржачись, як страждала все своє життя. Від часу, як одружилась Бенедетта, минув уже майже рік, а вона все ще не підпускала до себе чоловіка, але й не хотіла обличати палацу, щоб не завдавати ще більшого горя матері, через публічний скандал. На неї дуже впливала тітка Серафіна, кажучи, що шлюб цей можна розбити, якщо піде вона з ревним проханням до папи; нарешті вона переконала її після того, як порадившись де з ким, умовила взяти на сповідача єзуїта Лоренза, замість абата

Пізоні. То був чолов'яга років 35, поважний і ласкавий, з ясними очима й переконливою силою слова. Бенедетта наважилась лише після смерти матері й тільки тоді повернулась у палац Бокканера, в ту саму його частину, де вона народилась і де вмерла її мати. Одразу розпочато й справу про скасування шлюбу в першій інстанції, у кардинала вікарія, який завідував римською єпархією. Ходили чутки, ніби князівна наважилась зробити це після таємної аудієнції у папи, який висловив їй співчуття й підбадьорив. Граф Прада спочатку казав, що законом примусить жінку повернутись додому, але потім послухався свого старого батька Орландо, якого дуже непокоїла ця справа, й згодився виступити перед духовною владою. Особливо лютував він тому, що позовниця доводила недійсність шлюбу тим, що чоловік був безсилий половою стороною. Це один з ясних мотивів, що їх бере на увагу римський суд. В своїй доповідній записці консисторський адвокат Морано, одна з видатних постатей римської адвокатури спустив з уваги лише те, що ця полова безсилість була наслідком виключно опору жінки; вся суперечка сходила на цей інтимний і слизький пункт і важко було дізнатись правди: з обох боків подавалось найінтимніші подробиці латинською мовою, допитували свідків, приятелів, слуг, які були під час хатніх сцен і розповідали про подружнє життя протягом півроку. Нарешті найважливіше значіння мало посвідчення, підписане двома акушерками, які по обслідуванні дійшли висновку, що Бенедетта дівчина-незайманниця. Тоді кардинал вікарій, як єпископ римської єпархії, передав цю справу в конгрегацію, а це був уже перший успіх для Бенедетти. Справи пішли так, що вона сподівалась остаточного вироку конгрегації і думала, що скасування церковного шлюбу буде за рішучий аргумент, щоб добитись розводу від цивільного суду. Знову почалось дівоче життя для князівни в холодних кімнатах, де вмерла з відчаю її покірлива мати; Бенедетта була зовнішньо спокійна, непохитна в своєму коханні й заприсяглась, що не буде нічиєю, крім Дарієвою й це буде лише тоді, коли священник поєднає їх святими узами перед богом.

За півроку до цього оселився в палаці Бокканера й Даріо, бо його батько вмер, а катастрофа зруйнувала його достатки. Князь Онофріо, продавши за порадою Прадо, віллу Монтефіорі за десять мільйонів одній акційній кампанії, захопився спекуляціями, як і цілий Рим; замість зберегти по-розумному ці десять мільйонів, він почав гру на біржі, скуповуючи свої власні землі й кінець був той, що втратив усе під час жахного краху, який поглинув багатства цілого міста. Цілком зруйнований і заборгувавшись, він все ж виїздив на Корсо, як колись веселим красенем, і вмер наглою смертю, впавши з коня; одинадцять місяців по цьому, вдова його, все ще прекрасна Флавія, якій пощастило врятувати від катастрофи нову віллу й сорок тисяч франків ренти, вийшла за чудову людину, років на десять молодшу, швайцарця Жюля Ляпорта. Раніш він був сержантом папської гвардії, потім на свій страх відкрив крамничку з реліквіями, нарешті за спеціальною папською грамотою здобув разом з жінкою звання маркіза Монтефіорі. Княгиня Бокканера отже була тепер маркіза Монтефіорі. Ображений цим кардинал Бокканера вимагав, щоб Даріо оселився в нього в маленькому помешканні першого поверху. В серці цієї святої людини, яка здавалось умерла для навколишнього світу, жила ще родова гордість і ніжна любов до цього тендітного юнака, останнього в роді, єдиного паростка, що з нього могло розвинутись древо роду. Він не ставився вороже до шлюбу з Бенедеттою, бо любив її як рідну дочку. І був такий гордий і остільки певний їхньої порядности, оселивши їх біля себе, що не звертав уваги на негарні чутки, що їх поширювали друзі графа Прадо, відколи Бенедетта й Даріо почали мешкати в дядьковому палаці. Донна Серафіна доглядала Бенедетту, а сам він доглядав Даріо. В тиші й холоді спустілого палацу, залитого кров'ю стількох трагічних насильств, лишилось їх тепер тільки четверо, з приспаними пристрастями—останні нащадки світу, що гине на світанку нового.

Коли прокинувся абат П'єр Фроман, йому боліла голова від тяжких кошмарів і з жалем помітив він, що вже надвечір. Глянув на годинника—було вже шість го-

дин. Гадав відпочити не більш, як годину, а проспав більш, як сім годин, будши дуже потомлений. Навіть тепер, прокинувшись, лежав на ліжку, мов побитий, ніби переможений ще до бою. Чим же з'ясувати цей стан пригнічення, цей безпричинний підупад, ці сумніви, які прийшли до нього невідомо звідки, поки він спав і знищили його молодую ранкову бадьорість. Може цей раптовий підупад настрою мав зв'язок з родиною Бокканера? На темному тлі своїх снів він бачив такі дивні постаті, такі непокірливі, що тривога його не заспокоювалась— і він бачив усе ще перед собою ці постаті й дивно було йому, що прокинувся в незнайомій кімнаті з таким неприємним почуттям. Все що сталося, здавалось йому дуже недоречним— не міг з'ясувати, чому Бенедетта написала віконтові Філібертові де-ля-Шу, доручаючи передати П'єрові, що його книгу взяла на розгляд конгрегація цензури, і чому їй захотілось, щоб автор приїхав до Риму захищатись; і чому була остільки ласкава, що запропонувала оселитись в їхньому палаці. Взагалі дивно було йому, що він, чужинець, лежить на цьому ліжку, в цій кімнаті, в цьому палаці, де панує така мертва тиша. Ввесь ніби побитий, з якоюсь порожнечею в голові, він одразу відчув якесь прояснення й зрозумів, що не може схопити значіння всіх обставин і що під позірною простотою тут криється щось складне. Та був то лише один проблиск, здогад, який одразу зник, і П'єр раптом підвівся, прочухався, і вирішив, що ця сума сутінь—єдина причина цього поганого нервового настрою, якого він сам соромився.

Тоді П'єр, щоб трохи розважити себе, почав оглядати кімнати. Вони були умебльовані меблями червоного дерева, майже небагато, не одного фасону, що належали початковій віку. Ні на ліжку, ні на вікнах, ні на дверях не було жодного драпування. На підлозі, натертій червоною мастикою лежали перед фотелями невеличкі килими. І бачивши ці порожні, холодні буржуазні кімнати, П'єр згадав кімнату в Версалі, у бабусі, яка мала гальянтерійну крамничку на вулиці Люї-Філіпа. На стіні над ліжком увагу П'єра звернув старовинний малюнок, поміж дитячих і незначних малюнків. То була

жіноча постать, ледве освітлена вечернім світлом, що сиділа на порозі великої суворої будівлі, відки, здавалось, її вигнали. Бронзові двері закрились назавжди, і жінка сиділа загорнувшись у білу простиню, а викинуте слідом за нею вбрання лежало розкидане на широких східцях гранітових сходів. Була босоніж, і руки голі, обличчя міцно стиснуте в відчаю руками; та самого обличчя не було видно, бо чудові золотисті коси геть укривали його. Яке потайне горе, який ганебний вчинок, яку огидну розлуку криє ця жінка, ця вигнаниця, ця вірна коханка, про пригоди якої можна було б мріяти в розпачу? Видно було, що вона дивно молода й прекрасна; не зважаючи на горе, уся замотана в простиню; а все інше було таємниця,—і кохання її, й можливо й нещастя, й прогріх. А може вона є лише уособлення всього того, що тремтить і плаче, закривши обличчя, перед вічно замкненими дверима невідомого. Довго П'єр дивився на неї й здавалось йому, що бачить її ніжний, стражданням пройнятий профіль. Та це була лише омана... Картина багато зазнала від часу, почорніла, і П'єр мимоволі запитував себе, якому невідомому художникові могла належати ця картина, що справляла таке вражіння. Побіч на стіні висів образ Діви Марії—поганенька копія з картини XVIII віку, що вразила його безглуздою усмішкою богоматері.

Сутеніло дедалі більше й П'єр, одчинивши вікно вітальні, сперся на підвіконня. Просто перед ним, на тому березі Тібру, здіймався Янікульський горб, той саме, звідки він дивився сьогодні ранком на Рим. Але тепер, цієї вечірньої години, то не було вже місто юнацьких мрій, оповите ранковим сонцем. Ніч спускалась, ніби сірим попелом трусилася, обрій розпливався, невизначний і темний. Далі ліворуч П'єр впізнав Палятінський горб понад дахами; а праворуч, як і раніш, здіймався собор Св. Петра, темносірого кольору на олив'яному небі; ззаду, напевно, Квірінал, якого він не міг відси бачити, також потопав у п'тьмі. Ще минуло кілька хвилин і все злилось, П'єр побачив, як Рим зник, щез у своїй безмежності, йому невідомій. Сумніви й безпричинний неспокій охопили його, й стало йому так прикро, що

не міг лишатись біля вікна; зачинив його й сів, поринаючи в хвилях сумної сутіні навкольної. Цій тяжкій задумливості покладено було край лише тоді, коли тихенько одчинились двері й світло лампи оживило кімнату.

То була Вікторіна, що обережно входила, несучи лампу.

— Ах, пане абат, ви вже проснулись. Я приходила о четвертій годині; але не розбудила вас. Добре зробили, що виспались, як слід.

Коли П'єр поскаржився, що його дригота бере й усе тіло мов побите, занепокоїлась:

— Коли б ще не захворіли на їхню препаскудну лихоманку! Ви знаєте, що сусідство з цією річкою не дуже корисне для здоров'я. Дон Віджіліо, секретар його преосвященства хворіє на лихоманку, й я можу запевнити вас, що це погана штука.

Порадила йому не виходити й лягти знову. Казала, що передасть його пробачення княгині й князівні. П'єр кінець-кінцем згодився на все, бо був нездатен вирішити щось сам. Однак, за порадою Вікторіни пообідав, випив бульйону, з'їв крильце куряче й трохи фруктів, що їх приніс Джакомо. І це вплинуло на нього добре, знову почував себе бадьоро й навіть, замість лягати спати, хотів іти подякувати паній за гостинність цього таки вечора. Саме сьогодні, в понеділок, приймає донна Серафіна, то він і піде туди.

— Гарзд, гарзд, — ухвалила Вікторіна. Якщо почуваете себе добре, це розважить вас... А проте, буде краще, коли дон Віджіліо, ваш сусіда, прийде по вас і проведе. Почекайте на нього.

П'єр ледве встиг умитись і одягтись у нову сутану, коли точно о дев'ятій годині, тихенько щось постукало в двері. В кімнату ввійшов маленький священник, років під тридцять, худорлявий і хирий, з довгим виснаженим обличчям шафранового кольору. Протягом двох років, кожного дня, о тій самій годині нападали на нього наступи лихоманки. Але на його пожовклому обличчі горіли чорні очі вогнем душі, коли він забував їх загасити.

Уклонився й сказав просто, чистою французькою мовою:

— Я дон Віджіліо, пане абат, цілком до ваших послуг... Коли хочете, підемо.

Подякувавши, П'єр пішов слідом за ним. Дон-Віджіліо більш нічого не казав, а відповідав ласкавою усмішкою. Зійшли маленькими сходами й дійшли до другого поверху, на широку площадку парадних сходів. П'єра дивувало невелике освітлення, що наводило смуток; де-не-де горіли газові лампи, немов у дешевих мебльованих кімнатах, і ці жовті світлові плями ледве освітлювали глибоку пільму високих і довгих коридорів. В цьому було щось величне й сумне. Навіть на площадці, де були двері в кімнату донни Серафіни, проти дверей її небоги, не було жодних ознак, що сьогодні день прийому. Двері були зачинені, з кімнат не чути жодного шуму, серед тиші смерти, що поняла весь палац. Дон Віджіліо знову привітно вклонився й не позвонивши, повернув ручку дверей.

Єдина гасова лампа, що стояла на столі, освітлювала передпокої, простору кімнату, з стінами розмальованими в червоне з золотим і правильно задраповану навкруги на античний зразок. На стільцях—кілька чоловічих пальт, дві жіночі мантильї, а на маленькому столі—чимало брилів і капелюшів. Дрімав льокай у фотелі біля стіни.

Коли дон Віджіліо одхилився, щоб дати П'єрові пройти в першу вітальню, оздоблену червоною парчею й півтемну, П'єрові здавалось, що в ній немає нікого, але одразу перед ним вирізнулась якась чорна постать—жінка в чорному убранні—що її обличчя спочатку не можна було схопити. На щастя почув голос дона Віджіліо, який вклонився й сказав:

— Князівна, маю за честь представити вам абата П'єра Фромана, що приїхав з Франції сьогодні ранком.

І П'єр лишився на деякий час з Бенедеттою серед цієї пустельної залі, ледве освітленій двома лампами, прикритими мережаними абажурами. Тепер з сусідньої залі, великої кімнати, що її розчинені двері вирізнялись яснішим прямокутником, П'єр чув голоси.

Одразу молода жінка, виявляючи увагу до гостя, сказала цілком просто:

— Ах, пане абат, я рада бачити вас. Боялась, щоб ви не захворіли серйозно. Але вам тепер краще, так?

П'єр слухав, зачарований її способом вимови, повільної, трохи гаркавої, що в ній, здавалось, стримана пристрасть перетворилась на обережність. Нарешті він побачив її, з важкими чорними косами, а тіло було біле, ніби слонова кість. Обличчя мала кругляве, губи досить м'ясисті, ніс витончений, а риси обличчя нагадували дитину. І найбільше життя було в очах, в цих великих, безмежно глибоких очах, де важко було прочитати щось напевно. Спала вона, чи може мріяла? А може під нерухомістю обличчя крилась у неї палка воля великих святих і щирих коханок? Була така осяйно біла, молода, спокійна, з гармонійними рухами, з благородною, ритмічною, обміркованою ходою. В ухах носила дві великі перлини надзвичайно чисті, з намиста її матері — відомі цілому Римові.

П'єр попросив пробачення й подякував:

— Пані, мені дуже ніяково... я хотів ще сьогодні ранком висловити вам подяку за таку вашу ласку.

Трохи вагався називати її пані, бо пригадував аргумент, що його навела вона на суді, домагаючись скасування шлюбу. Але так очевидно її всі називали. А проте й обличчя лишилось їй спокійне, ласкаве. Очевидно, хотіла заспокоїти його.

— Будьте, як у себе вдома, пане абат. Досить, що наш родич, де-ля-Шу, любить вас і бере участь у вашій справі. Ви знаєте, я дуже його поважаю...

В голосі її почулось деяке замішання, зрозуміла, що їй треба казати про книгу, єдину причину його подорожі та її гостинності.

— Так, це віконт надіслав мені вашу книгу. Я прочитала її й думаю, що це дуже гарна книга. Вона мене схвилювала. Але я жінка не дуже освічена, очевидно, я не все зрозуміла. Нам треба побалакати про це й ви з'ясуєте мені ваші думки. Гаразд, пане абат?

В її великих ясних очах, що не вміли брехати, П'єр прочитав тоді подив, хвилювання дитячої душі, що

зіткнулась з тривожними проблемами, яких раніш не знала. Значить, не вона виявила такий інтерес, не вона хотіла, щоб він приїхав, не вона хотіла підтримати його й сприяти його перемозі. І знову, на цей раз дуже ясно, постав у нього здогад, що тут є якісь темні впливи, є хтось, чия рука всім керує, спрямовуючи до невідомої мети. Та його дуже приваблювала простота й щирість у цієї прекрасної молодої, благородної жінки, і після кількох слів, ладен був віддати їй тіло й душу. Уже хотів сказати їй, що цілком до її послуг, та його зупинила поява другої пані, так само одягненої в чорне. Висока й тонка постать її чітко вирізнялась на тлі ясного чотирикутника дверей з сусідньої залі.

— Ну, що ж Бенедетто, ти сказала Джакомо, щоб він пішов глянути? Дон Віджіліо вже пішов, а він сам лишився. Це незручно.

— Та ні бо, тьотю, пан абат уже тут.

І тут таки представила їх одне одному.

— Абат П'єр Фроман. Княгиня Бокканера.

Вклонились один одному по-сальонному. Княгині було вже під шістдесят, але вона так зашнуровувалась у корсет, що, дивившись іззаду, скидалась на молоду жінку. А проте, це було її останнє кокетування. Волосся було їй зовсім сиве, але густе й міцне. Тільки брови лишилися чорні на довгастому обличчі з широкими зморшками і великим сміливо вирізаним носом, властивим цілій родині. Красивою вона ніколи не була й ображена вибором графа Брандіні, який волів за краще взяти Ернесту, молодшу сестру, вирішила жити з єдиним задоволенням родової гордості. В роді Бокканера було вже двоє пап, отже сподівалась вона дожити доти, доки її брат кардинал буде третім. Вона була йому за тайну економку, не облишала його, доглядала, давала поради, вела домашнє господарство, роблячи чудеса, щоб прикрити повільну руйнацію, що від неї стеля завалювалась над головою. Якщо протягом тридцятьох років вона приймала щопонеділка близьких знайомих, всіх з Ватікану, то робила це з вищих політичних міркувань, щоб лишатись сальоном чорного світу, зберігаючи значіння сили й загрози.

З того, як вона зустріла його, П'єр догадався, як мало значив він для неї, звичайний чужоземний священник, навіть не прелат. І тому ще більше дивувався й знову запитував себе, нащо його викликали й що він робитиме в цьому світі, такому далекому від маленьких людей. Знав, що донна Серафіна дуже побожна й тому припустив, що приймає його виключно з пошани до віконта, тим паче, що вона дала лише таке пояснення:

— Ми дуже раді, що маємо добрі вістки від віконта де-ля-Шу. Два роки тому він приїздив з такими гарними прочанами.

Пішла спереду й ввела, нарешті, молодого абата в сусідню залю. То була велика чотирикутна кімната, обтягнена старовинною жовтою парчею, з великими квітками, стилю Люї XIV. Висока стеля вся була різьблена по дереву й розмальована, з золотими розетками. Але меблі були різностильні. Високі дзеркала, дві чудові позолочені консолі, кілька прекрасних фотелей XVII віку, решта досить мізерна,—важкий столик стилю імперії, що взявся невідомо звідки, дуже різноманітні речі з якихось авкціонів, погані фотографії на дорогому мрамурі консолей. Жодного вартого уваги твору мистецтва. На стінах старовинні, але маловартісні малюнки, за винятком одного прекрасного невідомого малюнка Благовіщення XIV століття, з маленькою Дівою ніби дівчиною десятих років, і величезним гордовитим анголом, що заливав її потоком надлюдської світлодайної любови; проти цієї картини висів фамільний портрет, — дуже красива дівчина в турбані. Гадали, що то була Кассія Бокканера, палка месниця, та сама, що кинулась у Тібр з своїм братом Ерколе й вбитим коханцем Флавієм Коррадіні. Чотири лампи освітлювали спокійним світлом кімнату, що ніби вицвіла від меланхолійних соняшних заходів, сувору, порожню й холодну, без жодного букета квіток.

Донна Серафіна одразу представила П'єра, і серед тиші, коли увірвались розмови, відчув П'єр на собі всі погляди, ніби він являв щось дуже дивне й довго вичікуване. Тут було не більш, як десять чоловіка, між ними Даріо, — він стояв і розважав маленьку княжну Челію

Бонджованні, що прийшла зі старою родичкою, яка розмовляла тихенько з прелатом монсеньйором Нані, сидячи в темному кутку. Але особливо здивувався П'єр, почувши прізвище консисторського адвоката Морано, про ролю якого в домі Бокканера віконт дав пояснення, щоб не було деяких непорозумінь. Вже тридцять років Морано був у зв'язку з Серафіною. Цей зв'язок, колись зовсім непорядний, — бо в Морано була жінка й діти, — після того, як він овдовів, і минув деякий час, усі визнали й пробачили. То був один з старих зв'язків, що їх визнавав вищий світ. Обоє вони були дуже побожні люди й звичайно здобули собі відповідні індульгенції. Отже Морано сидів на тому самому місці, що належало йому більш, як чверть віку, в кутку біля каміну, хоч ще й не розпаленому. Виконавши свої обов'язки господині, донна Серафіна сіла, як звичайно, по другий бік каміну, просто Морано.

Тим часом, поки П'єр вибирав собі місце біля дон Віджіліо, тихенько й мовчки, Даріо розповідав далі Челії якусь історію. То був красень, середнього зросту, гнучкий і елегантний, з чорною старанно підрізаною бородою, довгастим обличчям, характеристичним носом Бокканера; але риси його обличчя були дещо витонченіші, ніби через багатовікове збіднення крові.

— Така красуня, — повторив захоплено, — дивовижної краси!

— Хто? — запитала Бенедетта, підходячи до них.

Челія, що нагадувала пресвяту Діву дорафаелівської доби, яка висіла на стіні над нею, почала сміятись.

— Та це, моя люба, бідна якась дівчина, робітниця, яку Даріо бачив сьогодні.

Даріо довелось знову розпочати своє оповідання. Він проходив вузенькою вулицею біля площі Навона, коли помітив на сходах ганку дуже красиву й дорослу дівчину років двадцятьох. Була дуже засмучена й голосила. Вражений насамперед її красою, наблизився й кінець-кінцем довідався, що вона робила в цьому будинку — то була фабрика воскового намиста. Але почалось безробіття, фабрику закрили й вона не наважувалась повернутись до батьків, що й так дуже бідні. Гірко плачучи, здіймала

на нього такі прекрасні очі, що він витяг з кишені кілька срібних монет. Але вона раптом підвелась, почервоніла й розсердилась; ховаючи руки під хвартушину, не хотіла брати нічого: коли хоче дати щось її матері, може йти за нею. Потім швидко побігла в напрямку мосту Сант-Анджело.

— Красуня — повторював захоплено, — дивовижна краса. Вища від мене, струнка хоч і міцно збудована, з шиєю, як у богині. Справжня антична краса, Венера в двадцять років! Підборіддя трохи завелике, уста й ніс незвичайно правильної форми, а очі, ці очі — такі чисті, такі великі! Крім того простоволоса, в шоломі важких чорних кіс, з осяйним обличчям мов позолоченим соняшним промінням.

Всі захоплено слухали його з почуттям замилювання в красі, що його має Рим ще й нині.

— Красуні з народу дедалі рідшають, — сказав Морано. — Можна виходити все Трастевере й не знайти жодної. А проте цей випадок доводить, що такі красуні є.

— А як же звать твою богиню? — запитала Бенедетта з усмішкою, захоплена й зацікавлена, як і всі.

— П'єріна, — відповів Даріо, теж сміючись.

— І що ж ти далі зробив?

Але на веселому обличчі оповідача лягла хороблива тінь і сумна, яка буває в дитини, коли, граючись з іграшками, раптом наскочить на якусь огидну тварину.

— Ах, не кажи, мені самому стало жаль... там такі злидні, такі злидні, що самому захворіти можна.

Зацікавившись, пішов слідом за нею й прийшов на той бік мосту Сант-Анджело, в новий квартал, збудований на колишніх замкових луках; там у першому поверсі одного з облишених будинків, що ледве встиг просохнути й уже розвалюється, він побачив жахне видовище, від якого йому стислось серце: вся сім'я, мати, батько, старий хворий дядько, діти — всі вмирають з голоду, гибіють у бруді. Кажучи про це, Даріо добирав найпростіші слова й мимовільним жестом руки мов хотів одігнати геть від себе щось жахне.

— Нарешті, я втік звідти й ручуся, що більше туди не повернусь.

Всі схилили голови серед мертвої тиші ніяковіння. Морано закінчив оповідання Даріо гріркою фразою, обвинувачуючи хижаків, прихильників Квіріналу в тому, що вони є єдина причина злиднів у Римі. Хіба ж не кажуть, що міністром буде Сакко, цей інтриган, скомпромітований у стількох брудних авантюрах? То був би надмір безсоромности, й це призвело б до неминучого банкрутства в недалекому майбутньому.

Тільки Бенедетта, дивлячись на П'єра й думаючи про його книгу, тихо сказала:

— Бідолашні! Дуже шкода. А чому б не піти ще до них?

П'єр почував себе в чужій атмосфері й спочатку мало прислухався до розмов, але потім оповідання Даріо його дуже схвилювало. Він згадав про свою апостольську місію серед паризької бідноти й знову жаль поняв його, коли приїхавши до Риму, він натрапив на такі самі страждання. Мимоволі взяв слово й голосно сказав:

— Звичайно, пані, ми підемо туди разом з вами. Поведіть мене. Ця справа так мене хвилює.

Всі звернули увагу на П'єра. Почали розпитувати його. П'єр зрозумів, що їх цікавить, яке його перше вражіння від міста, що він думає про нього і про них самих. Особливо радили не звертати увагу на зовнішність Риму. Нарешті, яке ж вражіння справив на нього Рим? Яким він бачив його, й що думає про нього? П'єр чемно просив пробачити йому, що не може сказати нічого, бо ще нічого не бачив, навіть не виходив з палацу. Але на нього насідали, він ясно зрозумів, що йому хочуть накинути їхню думку — подив і захоплення. Йому давали поради, його просили уникати неминучих розчарувань, спостерігати й чекати, поки Рим відкриє йому свою душу.

— Пане абат, скільки часу думаєте ви замешкати в нас?—запитав чийсь чемний голос, з ніжним і чистим тембром.

То був монсеньйор Нані, що сидів у сутіні, і вперше зняв голос. П'єрові здавалось, що прелат не зводить нанього своїх блакитних, дуже гострих очей, хоч тим часом він уважно слухав повільну розмову тітки Челії.

Раніш, ніж відповісти, П'єр глянув на його сутану з пурпурною лиштвою, фіялковий шовковий пояс, міцно стягнений, і обличчя ще молоде, не зважаючи на те, що мав понад п'ятдесят років. Волосся йому так і лишилося русяве; ніс був витончений і прямий; рот дуже правильно викреслений і рішучий, з чудовими білими зубами.

— Тижні два, може три, монсеньйор.

Всі запротестували. Як? Три тижні? Він хоче збагнути Рим протягом трьох тижнів? Та для цього треба півроку, рік,—ба навіть десять років. Перше вражіння завжди несприятливе й для того, щоб позбутись його, треба довгий час мешкати.

— Три тижні,—повторила донна Серафіна, з виглядом зневаги.—Хіба можна вивчити й оцінити один одного протягом трьох тижнів? Тільки ті повертаються до нас, хто нас пізнав.

Нані, не протестуючи разом з усіма, обмежився лиш усмішкою. Зробив викоханою рукою жест, який свідчив про його аристократичне походження. І коли П'єр почав просто пояснювати, що приїхав лише для того, щоб вжити деяких заходів і закінчивши справу, поїде, то прелат, увесь час, посміхаючись, закінчив:

— О, пан абат лишиться тут більш, як три тижні, сподіваюсь матимемо щасливу нагоду бачити його довгий час.

Не зважаючи на спокійну чемність, з якою вимовлено цю фразу, вона примусила замислитись молодого абата. Що ж він знає і що хоче сказати? Він нахилився й тихо запитав у мовчазного дона Віджіліо, що сидів поряд нього:

— Хто такий цей монсеньйор Нані?

Але секретар відповів не одразу. Його пожовкле від лихоманки обличчя ще посмутнішало, гострі очі забігали, щоб упевнитись, чи не стежить хто за ними.

— Асесор інквізиційного трибуналу,—прошепотів.

Цієї довідки було цілком досить. П'єр добре знав, що асесор, який мовчазно брав участь на всіх засіданнях найсвятішої інквізиції, ввечорі щосереді, після засідання, ходив до папи давати йому звіт про всі справи, розглянуті під час засідань. Ця щотижнева авдієнція, ця

година віч-на-віч з папою й той близький зв'язок, який дає змогу торкатись усіх питань, забезпечували цій особі цілком виключне становище й давали силу. Крім того, посада ця була кардинальська, бо з асесора далі призначали тільки на кардинала.

Монсенйор Нані, що справляв вражіння людини простої й лагідної, дивився собі й далі на молодого абата таким підбадьорним поглядом, що П'єрові довелось сісти біля нього в фотелю, де щойно сиділа тітка Челія. Хіба ж не забезпечує перемоги ця зустріч, першого ж дня, з авторитетним прелатом, що його вплив допоможе розкрити йому всі двері? І йому дуже було приємно, коли прелат з самого початку чемно запитав його, тоном щирого співчуття:

— Так значить, любий мій сину, ви видали книгу?

Захоплений ентузіазмом і зовсім забувши про те, де він, П'єр розповів, як його палка любов зазнайомила його з стражданнями бідних і пригноблених, як він почав мріяти про поворот до християнської громади, про перемогу відродженого католицизму, яке буде релігією світової демократії. Дедалі голос його набирав більшої сили й тиша запанувала в старовинному суворому салоні: всі слухали його з дедалі більшим дивуванням і холодністю, якої він не помічав.

Нані лагідненько перепинав його з своєю звичайною насмішкою, але іронічного вдтінку її, однак, не можна було схопити.

— Безперечно, безперечно, любий мій сину, — все це прекрасно й відповідає чистій і благородній уяві християнина... Але що ви маєте робити тепер?

— Піти безпосередньо до папи й захищатись.

Чутно було легкий стриманий сміх і донна Серафіна висловила загальну думку, зауваживши:

— Це не така проста річ побачити папу.

Але П'єр захопився.

— Я сподіваюсь, що побачу його. Хіба не його ідеї я висловив? Хіба не його політику я захищаю? Хіба він може згодитись, щоб мою книгу засудили, книгу, яку написав, надхнений найкращими його ідеями?

— Безперечно, безперечно, — повторив зараз же

Нані, ніби боячись якогось гострого виступу проти цього молодого ентузіяста. Папа відзначається глибоким розумом. І звичайно треба буде бачити його. Тільки, сину мій, не хвилюйтесь так, поміркуйте трохи, зачекайте...

Потім, звертаючись до Бенедетти, сказав:

— Його преосвященство ще не бачився з абатом. Треба, щоб він дав йому авдієнцію завтра ранком і подав кілька своїх мудрих порад.

Кардинал Бокканера ніколи не відвідував прийомів сестри, щопонеділка ввечері. Але думками він завжди був тут, як хазяїн, хоч фізично неприсутній.

— Річ у тім, відповіла князівна схвильовано, я боюсь, що дядя не поділятиме поглядів абатових.

Нані знову всміхнувся.

— Звичайно, й він скаже багато такого, що не завадить послухати.

Одразу ж і умовились з доном Віджіліо, що він запише П'єра на авдієнцію, на завтра на ранок, о десятій годині.

В цей момент у вітальню ввійшов кардинал, одягнений у виходне вбрання, з червоним поясом і в червоних панчохах. То був кардинал Сарно, старий знайомий родини Бокканера. І поки він просив пробачення, що дуже запізнився, бо довго працював, усі присутні в вітальні мовчали, слухаючи його слова з великою увагою. Побачивши цього першого кардинала, П'єр зазнав прикрого розчарування, бо не бачив у ньому ні величі, ні зовнішньої поважності, що їх сподівався. Сарно був маленький на зріст, мав трохи неправильну будову тіла, бо ліве плече було вище від правого, з виснаженим обличчям землястого кольору й зблідлими неживими очима. На П'єра він справляв вражіння старого семидесятилітнього урядовця, отупілого від піввікового життя в обмежених сферах бюрократичних інтересів, що втратив подобу людини й змертвів, живши все життя на своїй фотелі. Справді історія його життя була така: хирий хлопчик з середньої міщанської сем'ї, він учився в римській семінарії, потім був професором канонічного права в тій самій семінарії, потім секретарем Пропаганди, й нарешті кардиналом протягом двадцятип'ятьох років. Нещо-

давно святкувалось його кардинальський ювілей. Народився він у Римі й жодного дня не був поза містом — отже, являв досконалий тип духовної особи, що вироста під крилом Ватикану — владаря світу. Хоч не обіймав жодної дипломатичної посади, все ж зробив стільки послуг Пропаганді, мавши методичну звичку працювати, що обрано його на голову однієї з двох комісій, які поділили між себе пеклування над безмежними країнами заходу, ще не покатоличеними. І в цих загаслих очах, під цим низьким черепом людини, з таким тупим виразом, ховалась вся величезна карта християнського світу.

Навіть Нані підвівся, сповнений мовчазної поваги до цієї невиразної, але разом жахної людини, що її руки досягали всюди, в найвіддаленіші закутки землі, хоч і не виходив він ніколи з свого кабінету. Він знав, що під цією зовнішньою незначністю, в його повільній роботі, спрямованій на невпинне завоювання й організованій, криється сила, що може шкереберть перевернути цілі держави.

— Чи видужали ви від вашої хвороби, що так нас засмутила?

— Ні, ні, все ще кашляю... Є у нас один небезпечний коридор. Коли вихожу з кабінету, мов снігом обсипає.

Від цієї хвилини П'єр почував себе таким маленьким і розгубленим. Його забули навіть представити кардиналові. І так довелось йому сидіти цілу годину, придивляючись і спостерігаючи. Цей весь спорохнявілий світ, здавалось йому, мав у собі багато дитячого, мов повернувся до сумного дитинства. Під суворістю, під високодумною стриманістю він вбачав справжню боякість і приховане недовір'я, що було наслідком великого неуцтва. Розмова тому не ставала загальною, що ніхто не наважувався почати її; по кутках чутно було нескінченні дитячі розмови, пригоди цього тижня, плітки церков і сальонів. Всі ці люди бачили один одного дуже рідко, а тому найнезначніші пригоди набували великої ваги. Кінець-кінцем, П'єр зробив висновок, що він потрапив у французький сальон часів Карла X в одному з великих єпископальних міст на провінції. Гостям не подавали нічого. Стара тітка Челії белькотала щось кардиналові,

а той нічого не відповідав, лише час від часу похитуючи головою. Дон Віджіліо не вимовив жодного слова протягом вечора. Між Нані й Морано почалась тиха й довга розмова, що до неї прислухалась донна Серафіна, ухвально киваючи головою. Безперечно, розмовляли про скасування шлюбу Бенедетти, бо час від часу серйозно позирали на неї. І серед великої кімнати в неясному світлі ламп, жила, здавалось, лише одна молода група — Бенедетта, Даріо і Челія — які гомоніли собі тихенько, стримуючись інколи, щоб не розсміятись.

Несподівано П'єра вразила велика подібність між Бенедеттою й портретом Касії, що висів на стіні. Та сама дитяча ніжність, ті самі жагучі уста, й безмежно великі очі на такому самому маленькому круглому обличчі, розумному й здоровому. Безперечно мала щирю душу й палке серце. Потім згадав він картину Гвідо-Рені, прекрасну й чисту голівку Беатріче Ченчі й тоді портрет Касії здавався йому точною копією з неї. Ця подвійна подібність схвилювала його, й дивився він на Бенедетту з щирим співчуттям, ніби над нею тяжила вся невідхильна доля її країни та її роду. Але вона була така спокійна, а в вигляді була рішучість і терплячість. Від часу, коли сидів у цьому салоні, не міг помітити між нею й Даріо якогобудь вияву ніжності, що не мала б веселого братнього характеру, особливо з її боку. Обличчя їй було безтурботно ясне, як буває у тих, хто щиро й відверто кохає. Якось Даріо, жартуючи, взяв її руки й стиснув, при чому нервово засміявся і в очах йому заблищали вогники; але вона, не поспішаючи, випростала свої пальці, нібито була гра між двома старими й щирими приятелями. Очевидно, вона його кохала щиро, понад усе своє життя.

Даріо, маскуючи зідхання, глянув на годинника й зник, пішовши до приятелів, які грали у знайомої пані; Бенедетта й Челія сіли на канапі біля стільця, де сидів П'єр. Отже, мимоволі П'єр схопив кілька слів з їхніх взаємних визнань. Маленька князівна була старша дочка князя Маттео Бонджованні, батька п'яťох дітей від жінки його з родини Мортімер, англійки, що з нею він узяв п'ять мільйонів приданого. Бонджованні належали

до тих небагатих римських патриціанських заможних родин, які зберегли до цього часу багатство серед загальної навкольної руйнації. З їхнього роду теж було двоє пап, але це не перешкодило князеві Маттео стати на боці Квіріналу, не пориваючи однак зв'язків з Ватиканом. Він був син американки і в жилах його текло мало римської крові. Спритний політик і, як переказувалось, великий скнара, він один з останніх боровся, щоб зберегти колишнє багатство й силу, хоч і бачив, що їх засуджено на неминучу загибель. В цій сім'ї, що її гордовита пиха й слава були відомі цілому Римові, сталась несподівана подія, що викликала безліч пліток. Челія одразу закохалась в одного ляйтнанта, з яким і слова до того не мовила. Обоє закохані прекрасно розуміли одне одного, хоч бачились тільки на Корсо й розмовляли очима. Рішуче заявивши батькові, що нікого іншого не хоче в чоловіки собі, Челія терпляче чекала й була певна, що їй дадуть обранця. А найгірше було те, що цей ляйтнант Аттіліо Сакко, як виявилось, був син депутата Сакко, з доробкевичів, якого все духівництво ненавиділо, як людину, що продалась Квіріналові й здатна на найбрудніші афери.

— Це про мене казав щойно Морано...—пошепки сказала Челія Бенедетті.—Так, так, коли він ганив батька Аттілієвого за міністерство, про яке тепер тільки й розмови... Він хотів, щоб то мені була наука.

Обидві вони заприсяглись, що вічно любитимуть одна одну, ще будучи в Сакро-Куоре, й Бенедетта, на п'ять років старша від подруги, ставилась до неї ніжно, як мати.

— А ти, значить, не порозумнішала і все думаєш про того легіня?

— Люба моя, невже й ти мене допикатимеш? Аттіліо мені до вподоби, і я хочу, щоб він був мій. Розумієш? Він і ніхто інший. Я хочу його, і він буде мій, бо я його кохаю і він мене. Це дуже просто.

П'єр глянув здивовано. То була мов чиста ще не розкрита лілія. Обличчя й ніс, що вражали чистотою квітки, невинні уста, стиснуті над блискучими зубами, очі ясні й глибокі, мов джереляна вода. Жодної здроби на окса-

митових щоках, жодного хвилювання й зацікавлення в очах безгрішних. Чи думала вона? Чи розуміла? Хіба хто знає? То була чиста діва в усій своїй жахній таємниці...

— Ах, любя,—сказала далі Бенедетта,—не повторюю моєї сумної історії. Не така проста справа помирити папу з королем.

— Але ж ти — відповідала спокійно Челія — не кохала графа, а я кохаю Аттіліо. А в цьому й життя — треба кохати.

Ці слова, що їх так просто вимовила ця несвідома дитина, до того схвилювали П'єра, що він відчув сльози на очах. Так! Кохання—ось спосіб розв'язати всі суперечки на світі, поєднати народ. Ось джерело миру й радості в цілому світі. Але в цю мить донна Серафіна підвелась, догадуючись про що так жваво розмовляли подруги, й глянула на дон Віджіліо. Він зрозумів цей погляд, підійшов до П'єра, тихенько сказав, що час іти до себе. Годинник одбив одинадцятку. Челія пішла з тією, адвокат Морано, очевидно, хотів побалакати з кардиналом Сарно й Нані про якісь нові ускладнення в справі з шлюбом. В першій вітальні Бенедетта поцілувала Челію в обидві щоки, а потім дуже чемно попрощалася з П'єром.

— Завтра ранком, відповідаючи віконтові, я напишу, яка щаслива нагода для нас бачити вас і до того довший час, ніж ви уявляєте собі... Не забудьте ж завтра о десятій годині піти на авдієнцію до мого дяді кардинала.

Вгорі, на третьому поверсі, коли П'єр і дон Віджіліо стояли біля своїх дверей, взявши свічки у льокаля, перший з них не міг не запитати другого про те, що його так турбувало:

— Скажіть, монсеньйор Нані дуже впливова людина?

Дон Віджіліо замішався й зробив широкий жест руками, ніби хотів цілий світ захопити. Потім, в очах йому блиснули вогники, очевидно, й йому кортіло про щось дізнатись.

— Ви його знали раніш? запитав замість відповідати.

— Я? Зовсім ні.

— Справді? Однак він знає дуже добре вас. Тиждень тому я чув, як він казав про вас у таких точних висловах, що здавалось знав найменші подробиці вашого життя й вашого характеру.

— Я навіть ім'я його ніколи не чув.

— Отже, він мав про вас відомості.

Дон Віджіліо дав на добраніч і пішов до своєї кімнати; тим часом П'єр дуже здивувався, помітивши, що двері його кімнати одкриті—відти вийшла Вікторіна зі своїм звичайним упевненим і бадьорим виглядом.

— А, пане абат, я хотіла подивитись чи не забули вам чого поставити. У вас є там свічка, вода, цукор, сірники. А що ви ранком п'єте? Каву? Ні? Молоко з тістечком. Добре. Це так на восьму годину? Правда? А тепер відпочиньте як слід, лягайте спати. Знаєте, спочатку я дуже боялась тогосвітніх привидів у цьому старому палаці. Але ніколи й жодного не бачила. Якщо людина вмире, так дуже задоволена з цього—і відпочинає.

Нарешті П'єр лишився на самоті, радий, що може лягти й позбавитись неприємного почуття непевності, забути про цих людей, що сновигали й зливались в уяві його, ніби тіні в тьмяному світлі ламп. Тогосвітні привиди—це ті давно померлі люди, що їхні страждущі душі повертаються, щоб кохати й страждати, втілюючись у живих людей. Не зважаючи на довгий відпочинок удень, ніколи П'єр не відчував більшої втоми, ніколи не хотілось йому так спати. Всі думки сплутались і втратили виразність, і боявся, що нічого не зрозумів з того, що бачив. Коли почав роздягатись, дуже дивно якось було йому, що він опинився тут, і лягає спати, і сам здавався собі якимось іншим. Що думали всі ці люди про його книгу? Нащо примусили приїхати в цей холодний палац, де—він це почуває—до нього ставляться вороже? Чи для того, щоб допомогти, чи для того, щоб приборкати? І в уяві його постали в жовтязькому світлі вечірнього сонця донна Серафіна й адвокат Морано, по обидва боки каміну, а за повним кохання й разом спокійним обличчям Бенедетти, усміхалось обличчя монсьеньйора Нані, з лукавими очима й устами, що свідчили про незламну енергію.

П'єр ліг, потім знову підвівся, задихаючись, і відчував таку потребу в свіжому повітрі, що розчинив вікно й сперся на підвіконня. Але навкруги була темна ніч, обрій зник у пільмі. Хмари на небі закрили зірки й темне склепіння давило землю, мов з олива. Просто нього давно вже спали будинки Трастевере, не було жодного освітленого вікна, тільки десь далеко сяяв газовий ріжок, мов самотня зірка. Марно шукав Янікульського горба. Все зникло в цьому морі небуття, всі двадцять чотири віки існування Риму, античний Палятін, і сучасний Квірінал і велетенська баня Св. Петра, що її не видно було на небі в хвилях пільми. І внизу не лише не було видно, але не було й чутно Тібру, мертвої ріки в мертвому місті.

III.

Другого дня, о три чверті на десяту П'єр зійшов на перший поверх палацу, на авдієнцію до кардинала Бокканера. Прокинувся він знову в бадьорому настрої, знову наївно переконаний у силі своєї віри; не лишилось і сліду того пригніченого стану, в якому він був напередодні, зникли всі сумніви й підозри, що на нього напосіли з моменту першого знайомства з Римом, коли він почував утому після подорожі. Година була чудова, а небо таке блакитне, що в серці йому знов прокинулась надія.

Двері з передпокоїв були широко відчинені на площадку сходів. Кардинал Бокканера був один з останніх кардиналів римських патрицій. Хоч він наказав позамикати парадні залі, що їхні вікна виходили на вулицю й де дхнуло пустою, все ж він залишив собі для авдієнцій покої одного з своїх предків, кардинала XVIII віку. То були чотири просторі кімнати, шість метрів заввишки, що виходили на заулок, яким сходили до Тібру. Сонце ніколи не зазірало сюди, бо просто палацу здіймались величезні чорні будинки. Меблі зберіглися всі, з усією урочистістю й красою колишніх владників, владарів церкви, але ніде ніщо не полагоджувалось: шпалери висіли обідрані, порошок вкривав меблі, все навкруги було занехаяне, мов почувався гордовитий намір зупинити час.

П'єр трохи хвилювався, ввіходячи в першу кімнату, призначену для слуг. Колись тут стояли на варті двоє папських жандарів, в парадному вбранні, серед натовпу слуг; а тепер єдиний слуга ще збільшував своєю по-статтю привида пустку цієї великої напівтемної кімнати. Особливо впадав на очі вітвар проти вікон, задрапований у червоне й під червоним балдахіном, під яким вишитий був герб Бокканера з девізою: *Vossa pena, alma gossa*. Тут само був і парадний дідів капелюх, старовинний капелюх до церемоній, а також дві червоні шовкові подушки й дві старовинні парасольки, що висіли на стіні; під час виїзду їх брали в карету. Серед німої тиші здавалось чутно було шерех шашеля, що точив протягом століт це мертве минуле, яке могло порохом розсипатись від найлегшого дотику.

Друга кімната, так само велика, де раніш сидів секретар, була порожня; П'єр пройшов далі й побачив дон Віджіліо лише в третій кімнаті, власне передпокої кардинальському. Скоротивши яко мога свій штат, кардинал хотів, щоб його секретар був завжди біля нього, біля самих дверей тронної залі, де він приймав. Жовтий і худорлявий, тремтячи від лихоманки, дон Віджіліо здавався таким маленьким біля свого маленького чорного столу, заваленого паперами. Заглибившись у читання, він підвів голову, упізнав відвідувача, і тихим голосом, ледве чутним серед навкольної тиші, сказав:

— Його преосвященство занятий... Будь ласка, зачекайте.

І знову вглибився в читання, ніби хотів уникнути будь-якої розмови.

Не наважуючись сісти, П'єр розглядав кімнату. Була вона може ще більш занедбана, ніж дві перед нею. Зелений шовк, що ним обиті стіни, до того був ветхий, що нагадував знебарвлений мох на старих деревах. Але стеля, як і раніш, була чудова, вкрита вся розкішними оздобами, з високим фризом, що його кольорові й позолочені орнаменти йшли навкруги «Тріумфу Амфітріти», фрески одного з учнів Рафаеля. Згідно зі старовинним звичаєм, в цій кімнаті на маленькому столику під хре-

стом з чорного дерева й слонової кости лежала кардинальська шапка.

Коли очі П'єрові звикли до напівтьми, він почав розглядати портрет кардинала, очевидно, намальований недавно. Його зображено було на весь зріст, у парадному костюмі, в сутані з червоної муарової тканини, в мережаній накидці, у плащі, велично накинутому на плечі. Цей високий сімдесятилітній старий зберіг у своєму церковному вбранні гордовиті князівські маніри; обличчя мав чисто виголене, сиве волосся, але ще густе, спадало кучерями на плечі. Портрет добре передавав владні риси Бокканера, енергійний ніс, великий рот, тонкі губи й довгасте обличчя, вкрите численними зморшками; дуже темні, але гарящі очі, властиві цілому роду, дивилися з-під густих, ще чорних, брів, освітлюючи бліде обличчя. Коли б на голову йому надіти лавровий вінок, він нагадував би одного з римських імператорів, ніби кров Августова текла йому в жилах.

П'єр знав його історію й цей портрет мимоволі нагадав йому її. Вихованець дворянської колегії, Піо Бокканера лише одного разу виїздив з Риму, ще замолоду, буди дияконом, щоб на ролях папського легата одвезти в Париж кардинальську шапку. Потім почалась його блискуча духовна кар'єра, почесні звання одержував він цілком природно, в наслідок свого походження: висвячений самим Пієм IX, був потім призначений на каноніка Ватиканської базиліки й на тайного камергера; по італійській окупації, його призначено на мажордома й нарешті року 1874 обрано на кардинала. Вже чотири роки він був камерлінгом * і ширились чутки, ніби Лев XIII призначив його на цю посаду, щоб віддалити від папського трону, так само, як і самого його колись призначив на цю посаду Пій IX. Річ у тім, що, коли конклав, обираючи його, Пія, на папу, порушив старовинну традицію, за якою камерлінга не обиралось на папу, то очевидно, він не захоче наважитись на друге таке порушення. Крім того, були чутки, що так само, як і за старого папи, була прихована ворожнеча між папою

---

* Кардинал, що головує над іншими. Прим. перекл

і камерлінгом, то і цей останній тримається осторонь, засуджує політику папи, має в усьому погляди цілком протилежні, й терпляче чекає, не маючи сили, в наслідок своєї посади, поки папа вмере; тоді він матиме тимчасову владу до обрання папи, і збиратиме конклав, а тим часом дбає про належний стан справ протягом цього проміжного періоду. Може ця сувора голова, цей палкий погляд чорних очей крили в собі мрію про папство, мрію про те, щоб повторилась історія з кардиналом Печчі, який був спочатку камерлінгом, а потім папою... Його гордість римського патриція не хотіла знати нічого, крім Риму, і майже за славу вважав, що не знає решти світу; до того ж був дуже релігійний, побожний до суворости й мав непохитну й щирю віру, яка не припускає найменших сумнівів.

Якесь шепотіння вивело П'єра з задуми. То був дон Віджіліо, що звичайним своїм розсудливим тоном запрошував сісти.

— Може доведеться довго чекати—візьміть собі цей табурет.

І він почав старанно списувати жовтявий аркуш паперу своїм дрібним почерком. П'єр машинально слухаючись, сів на одному з дубових табуретів, що стояли вздовж стіни проти портрета. Поринув у мрії, і здавалось йому, що перед ним воскресає й сяє навкруги вся колишня велич кардинальська. Спочатку в день свого обрання, кардинал улаштовував свята-гульбища народні—і ще й тепер згадують урочистість деяких з них. протягом трьох днів двері великої залі були широко розкриті й входив кожний, хто хотів. З залі до залі, льокаї передавали імена гостей—тут були й патриції та буржуа, й прості люди—коротко кажучи, цілий Рим; новий кардинал приймав їх усіх по-царському гостинно, як король своїх підданих. Та й справді, це було ніби королівство з правильною організацією. Деякі кардинали возили з собою почет чоловік на п'ятсот, мали справжній двір, де було шістнадцять різних рангів урядовців. Навіть у пізніші часи, коли життя простіше стало, кардинал, якщо тільки він був з патриціїв, мав право виїздити чотирма каретами, з чорними кінями. Спереду

йшло четверо слуг у лівреях, з гербом. Вони несли його шапку, подушки й парасолі. Крім того, з ним був секретар у шовковому фіялковому плащі, шлейфоносій у фіялковому шерстяному підряснику з шовковими вилогами, і дворянин в убранні Генриха II, в рукавичках, що тримав папську шапку. Штат кардинальського дому був дуже зменшений, але в склад його ввіходили аудитор, що працював у конгрегаціях, секретар, що видав кореспонденцією, камергер, що вводив відвідувачів, дворянин, що носив кардинальську шапку, шлейфоносій домашній священник, домоправитель, камердинер—і безліч другородних слуг, куховарів, машталірів, стаєнних—що наповнювали своїм гамором величезний палац. Всі ці люди в уяві П'єра наповнили три передпокої, передтронною залею—тут була сила льокаїв у блакитних лівреях, розшитих галуном, з гербами, тут була сила священників і прелатів у шовкових мантиях—і все це ожило в уяві П'єра, наповнюючи живим і блискучим життям спустілі високі кімнати і своїм блиском розганяючи півтмю цих заль.

Але тепер, особливо відколи італійці захопили Рим, найбагатші з римських патриціїв зруйнувались, і велич князів церкви зникла. В процесі цього збіднення, патриціят дедалі більш ухилявся від духовних посад, бо їх оплачувалось погано й мало давали вони слави, і залишав їх честолюбству дрібної буржуазії. Кардинал Бокканера, останній князь і потомок старовинного роду, що носив пурпурну мантию, мав щорічний прибуток, для відповідного його санові життя, приблизно тридцять тисяч франків,—з них двадцять дві тисячі за виконання духовних обов'язків, а решту від деяких інших посад, і він ніяк не викрутився б з цими грішми, коли б не допомагала йому донна Серафіна з рештками родової маєтності, яку він колись віддав обом своїм сестрам і братові. Донна Серафіна й донна Бенедетта господарювали окремо, мали окреме помешкання, окрему кухню, свої видатки й своїх слуг. При кардиналі був тільки його небіж Даріо й сам кардинал не робив ніколи урочистих бенкетів і нікого не приймав. Найбільші видатки його були на виїзд, важкою каретою з парою

коней згідно з церемоніялом, бо закон не дозволяв, щоб кардинал ходив пішки вулицями міста. На щастя його старий слуга, машталір, доглядав сам і за каретою й за парою чорних коней,—отже, не треба було витрачатись на стаєнного. Крім того, було у кардинала двоє льокаїв, батько й син, при чому останній народився в палаці. А жінка куховара допомогала страву готувати. Скорочення особистого штату насамперед зробили щодо благородного й першого передпокоїв; замість колишнього блискучого штату лишилось тільки двоє священників, дон Віджіліо, секретар, а разом аудитор і домоправитель, і абат Папареллі, шлейфносії, домашній священник і камергер. Там де колись галасливий натовп придворних наповнював залі своєю пишнотою, видно було лише дві чорні сутани, дві безшумні постаті — мов дві тихі тіні серед пустельних замерлих заль.

Як добре розумів тепер П'єр гордовиту безтурботність кардинала, який дозволяв часові руйнувати й далі палац його предків, коли вже не мав змоги повернути йому колишню велич. Збудований саме для такого життя, для пишного життя римського патриція XVI віку, спустілий і занехаяний палац руйнувався на очах останнього власника його, який не мав досить слуг, щоб наповнити його й досить грошей, щоб ремонтувати. І коли теперішній світ такий вооржий, а релігія не має в ньому сили, коли суспільство змінилось, а релігія йде, невідомо куди серед ненависти й байдужости сучасних поколінь, то хай старий світ розсипається на порошок і лишається тільки слава минулих століть. Тільки герої вмирають стоячи, не забуваючи за минуле до останньої хвилини зберігаючи в собі віру й маючи тільки єдиний безмежно сумний і величний обов'язок—дивитись на те, як поволі вмирає їхній бог. І на цьому великому портреті кардинала, на його блідому, гордовитому й повному відчаю й відваги обличчі можна було прочитати уперту рішучість краще загинути під руїнами суспільної будови, ніж змінити в ній хоч один камінь.

Мрії П'єрові порушив шерех—ніби хто потихеньку підкрадався—П'єр обернувся. В стіні одчинились ма-

ленькі двері і П'єр побачив, що до нього наближається абат років під сорок, але такий товстий і присадкуватий, що скидався на якусь стару жінку, одягнену в чорне, та ще й дуже стару, бо обличчя йому все було в зморшках. То був абат Папареллі, шлейфносії і камергер—і відповідно до цього останнього звання мав він обов'язок вводити відвідувачів; хотів уже запитати П'єра, побачивши його тут, коли підскочив дон Віджіліо і пояснив у чому справа.

— А, так, так! Абат П'єр Фроман, його преосвященство дасть авдієнцію. Тільки треба почекати, треба почекати.

І він пішов своєю м'якою й нечутною ходою в другі передпокої, де було його звичайне місце.

П'єрові не вподобалось це обличчя старого святоші, зблідле від безшлюбного життя й виснажене втомними церемоніями. А що дон Віджіліо перестав працювати й схилив потомлену голову й опустив гарячі від лихоманки руки, то П'єр наважився дещо в нього запитати. О, абат Папареллі—це людина палкої віри, яка лише з християнської покори обіймає таку незначну посаду біля його преосвященства. Однак, кардинал в нагороду за це, часто слухається його порад. При цьому в живих очах дон Віджіліо блиснула прихована іронія, прикрите незадоволення. Дивився й далі на П'єра, трохи спокійнішим поглядом, бо його приваблювала очевидна щирість цього чужинця, який мабуть не належить до жодних партій. Кінець-кінцем забув про свою звичайну обережність і недовір'я—й дозволив собі дещо сказати.

— Так, так. Іноді буває багато справ та ще й складних, його преосвященство належить до багатьох конгрегацій—інквізиції, цензури, обрядів і консисторії. Всі справи, що його стосуються, переходять через мої руки. Кожну справу треба вивчити, написати доклад і нарешті дати з нею раду... Не кажучи вже про те, що все листування переходить через мої руки. На щастя, його преосвященство—свята людина, не вдається в інтриги ні в своїх інтересах, ні в інших, а це дає нам змогу жити трохи осторонь.

П'єра дуже цікавили всі ці інтимні подробиці, з життя князя церкви, здебільша приховувані або пере-кручувані в розмовах загалу. Він дізнався, що кардинал, і взимку і влітку, встає о шостій годині. Потім править службу в домашній церкві—маленькій кімнатці, де є лише дерев'яний вівтар з фарбованого дерева й куди ніхто не заходить. Його помешкання складалось з опочивальні, їдальні й робочого кабінету,—трьох простеньких, невеличких кімнат, що їх викраjali з великої залі, поставивши перегородки. Там проходило його замкнене життя, без будь-яких розкошів, життя людини поздержливої й бідної. О восьмій годині він снідав—чашку холодного молока. Потім, якщо це був день засідань, він брав участь у роботі конгрегації, що їхнім членом був, а в інші дні лишався дома, приймаючи відвідувачів. О першій годині дня обідав, а потім відпочивав години до четвертої, іноді навіть п'ятої влітку. То була справжня римська сієста, коли жоден слуга не має права посту-кати в двері. За гарної години, після сну, він виїздив у кареті на стару Аппієву дорогу, відки повертався вже як сонце заходило, коли дзвонять Ave Maria. Від сьомої до дев'ятої він приймає відвідувачів, а потім вечеряє й пішовши до свого покою вже не виходить, а працює або лягає спати. Кардинали бувають у папи двічі або тричі на місяць у справах службових. Але ось уже рік минув, як камерлінг жодного разу не був допущений до папи на приватну авдієнцію, а це є ознака немилости, доказ війни, що про неї тихо й обережно висловлюється все духовництво.

— Його преосвященство трохи сувора людина,—тихо казав далі дон Віджіліо, радий, що трапилась вільна хвилинка побалакати.—Але треба бачити, як він сміється, коли приходить обняти його небога, князівна, яку він так любить. Ви повинні знати, що коли вас зустрінуть добре, то цим завдячуєте князівні...

Одразу зупинився. Почув голос з другого передпокою, швидко підвівся й низенько вклонився, коли ввійшов високий чоловік у чорній сутані з червоним поясом, у чорному брилі, обшитому золотом і пурпуром—його проводив абат Папареллі низенько вклоняючись. Дон

Віджіліо запросив П'єра підвестись і встиг сказати пошепки:

— Кардинал Сангвінетті, префект конгрегації цензури...

Тим часом абат Папареллі заметушився й виявляв велику запобігливість.

— Вас чекають, ваше преосвященство. Мені наказано одразу ввести вас... Там уже є його преосвященство, великий сповідник.

Сангвінетті, йдучи гучним кроком, голосно й фамільярно сказав:

— Та мене затримував отой натовп уїдливих відвідувачів. Ніяк не встигнеш зробити, що хотів би. Ледве-ледве вирвався.

То був чоловік років шістдесятьох, огрядний, присадкуватий, з округлим червоним обличчям, величезним носом, товстелезними губами й живими, рухливими очима. Але особливо вражав він своїм бадьорим, майже войовничим виглядом. Волосся ще чорне лише де-не-де пройняте сріблом, було старанно причісане й спадало пуклями на скроні. Народився він у Вітербо, учився в тамтешній семінарії, а після того закінчив освіту в Грегоріанському університеті. Його перебіг духовних посад свідчив про швидку кар'єру й про його гнучкий розум: спочатку він був за секретаря при нунції в Лісбоні, потім йому дано звання почесного єпископа Теб і доручено дуже важливу справу в Бразилії; коли повернувся, призначено його на нунція в Брюсселі, а потім в Відні; кінець-кінцем, його обрано на кардинала, не рахуючи того, що дано йому приміщеву єпископію Фраскати. Енергійний ділок, він знав цілу Європу; закинути йому можна було хіба дуже підкреслене честолюбство й постійні інтриги. Тепер про нього казали, що він належить до непримирних і вимагає, щоб Італія повернула папі Рим, хоч раніш він і залицявся до Квіріналу. Маючи велике бажання бути папою, він гостро змінював свої погляди і робив усе можливе, щоб повернути на свій бік людей, яких потім облишав напризволяще. Двічі посварився він уже з Левом XIII, але потім визнав за потрібне з політичних міркувань скоритись. Правду кажучи, був він

майже єдиний кандидат на папський престіл, але псував свою справу зайвою квапливістю, втручався в дуже багато справ і мав зв'язок з дуже численними колами людей.

Для П'єра це був лише префект конгрегації цензури і його хвилювала тільки думка, що від цієї людини залежить доля його книги. Тому, коли кардинал зник, і абат Папареллі повернувся до другого передпокою, не міг стримати себе й запитав дона Віджіліо:

— Отже, їхні преосвященства кардинал Сангвінетті й кардинал Бокканера дуже близькі стосунки мають?

Посмішка пробігла на обличчі секретаря, тим часом як в очах блиснула іронія, якої він не міг приховати.

— Близькі стосунки? О, ні. Їм доводиться бачитись, коли не можна зробити інакше.

І він пояснив, що з поваги до високого роду кардинала Бокканера, у нього охоче збираються кардинали, коли треба, як от сьогодні, вирішити якусь важливу справу поза звичайними засіданнями. Кардинал Сангвінетті—син провінціального лікаря з Вітербо.

— Ні, ні! Їхні преосвященства зовсім не в близьких стосунках... Важко дійти згоди, коли люди мають різні думки, й неоднакову вдачу. А надто, коли один одному заважає.

Він сказав це тихо-тихо, ніби самому собі, з ледве помітною усмішкою. А проте П'єр майже не слухав його, заглибившись у свої думки.

— Може вони мають нараду в справах конгрегації цензури?—запитав він.

Дон Віджіліо, очевидно, знав, що то за нарада. Але обмежився відповіддю, що в справах цензури кардинали збираються у префекта конгрегації цензури. Не мігши терпіти далі, П'єр прямо запитав його.

— Ви знаєте мою справу, справу з моєю книгою? Правда? Бо його преосвященство член конгрегації і всі папери йдуть через ваші руки—отже ви могли б дати мені корисні вказівки. Я нічого не знаю, а так хотілось би довідатись швидше.

Одразу дон Віджіліо, як і раніш, замішався. Спочатку промимрив, що не бачив справи—і то була правда.

— Запевняю вас, ми не одержували ще жодного паперу в цій справі і я нічого ніколи не знаю.

Коли П'єр напосідав далі, дон Віджіліо, на мигах попросив його нічого не казати, і почав писати далі, непомітно позираючи в напрямку другого передпокою, ніби боявся, щоб їх не підслухав абат Папареллі. І справді, він сказав більш, ніж треба. Ще більше нахилився над столом, ніби злився з ним і зник у півтіні.

П'єр знову поринув у свої думки й відчував, як його пригнічує все це невідоме навколяне, цей сум старовини, що наводить сон. Мабуть чимало хвилин проминуло, було близько одинадцятої години. Нарешті шум дверей й звуки голосів вивели П'єра з напівзабуття. П'єр з повагою вклонився кардиналові Сангвінетті, що тепер ішов з другим кардиналом, худорлявим і високим, з сірим і довгастим аскетичним обличчям. Але ні той, ні цей мов не помічали звичайнісінького чужоземного священника, що вклонився, коли вони проходили повз. Голосно й вільно розмовляли:

— Так, уже здіймається вітер і спека більша, ніж учора.

— Напевно завтра буде сирокко.

Урочиста тиша знову запанувала в великій темній кімнаті. Дон Віджіліо писав далі, безшумно водячи пером на грубому жовтявому папері. Злегка задзеленькотів розбитий дзвіночок. З другого передпокою прибіг абат Папареллі й на мить зник у тронній залі, а потім повернувся й жестом закликав П'єра, тихо оголосивши:

— Абат П'єр Фроман.

Величезна зала теж була в занехаяному стані. Стеля була вся дивно різьблена по дереву й з позолотою: червоні дорогі шпалери, де були вишиті величезні пальми, пообривались. Очевидно їх кілька разів репарували, але час накладав бліді плями на колись яскравий пурпур блискучого шовку. Найцікавіше в цій кімнаті являв старовинний трон—фотеля обита червоним оксамитом, де сидів папа, відвідуючи кардинала. Над троном здіймався балдахін, так само з червоного оксамиту, а під балдахіном висів портрет теперішнього папи. Згідно зі звичаєм, фотеля була повернута до стіни на знак того, що

ніхто не міг сісти в неї. Крім трону, меблі цієї величезної залі склалися з канап, фотель, стільців, чудового стола в стилі Люї XIV, з позолоченого дерева з мозаїкою, що зображала захоплення Європи.

Та П'єр спочатку не бачив нічого, крім кардинала Бокканера, що стояв біля другого столу, який правив йому за робочий стіл. В звичайній чорній рясі з червоною лиштвою й червоними гудзиками він здавався ще вищим і гордовитішим, ніж на портреті, в парадному вбранні. Те саме сиве волосся в пуклях, довгасте обличчя, перерізане зморшками, той самий великий ніс і тонкі губи; ті самі палкі очі освітлювали бліде обличчя з-під чорних ще брів. Однак, портрет не передавав спокійної й величної віри, яку, здавалось, випромінювала ця висока постать, цієї упевненості в тому, де є істина, і незламної рішучості завжди триматись її.

Бокканера стояв нерухомо й дивився пильно чорними очима, як наближався відвідувач. П'єр, що знався на церемоніялі, став навколішки й поцілував великий аметист на пальці кардинала. Але кардинал одразу підняв П'єра.

— Вітаю вас, любий мій сину... Моя небога казала про вас із таким співчуттям, що я дуже радий бачити вас.

Сів біля столу, не запрошуючи однак його сісти, й знову пильно дивився на нього, звертаючись тихим і чемним тоном:

— Ви приїхали вчора ранком і мабуть дуже потомились, так?

— Дякую за увагу, ваше преосвященство... Звичайно, почуваю себе мов побитий, і від хвилювання й від втоми. Ця подорож має для мене величезне значіння.

Кардинал, очевидно не хотів з перших же слів переходити до справи.

— Звичайно, від Парижу до Риму дуже далеко. Тепер ця подорож забирає небагато часу, але раніш то була дуже довга подорож.

Кардинал казав далі повільніше.

— Я був одного разу в Парижі, давно вже, скоро буде п'ятдесят років і мешкав там лише тиждень... Велике й красиве місто, безперечно. Багато народу на вули-

цях, багато вихованих людей, народ, що зробив дивні речі. Про це не можна забувати навіть тепер, у наші сумні часи. Бо Франція колись була старша дочка церкви... Після цієї єдиної моєї подорожі я не виїздив з Риму.

І закінчив свою думку спокійним повним зневаги жестом. Навіщо подорожувати в країну сумнівів і повстань? Хіба не досить Риму, Риму, який панує над світом, вічного міста, яке в призначений час буде знову столицею світу?

П'єр стояв мовчки, намагаючись відкрити в ньому образ буйного й войовничого князя минулих часів, що тепер мусить одягати цю просту сутану. Йому до вподоби була ця гордовита упевненість, що Римові не треба нічого іншого. Але ця впертість, небажання знати нічого іншого, намагання розглядати всі інші нації, як підлеглі, схвилювали його, коли подумав про справу, в якій прийшов сюди. Обидва мовчали й П'єр вирішив, що треба перейти до справи й висловив своє глибоке шанування.

— Раніш, ніж вживати якихось заходів, я вирішив висловити вам моє глибоке шанування, ваше преосвященство, бо лише на вас покладаю надії і у вас я хочу просити поради і вказівок.

Бокканера жестом руки запросив його сісти на стілець просто нього.

— Звичайно, любий сину, не відмовлю вам у пораді моїй. Це мій обов'язок проти кожного християнина, який хоче чинити по правді. Однак ви марно важите на мій вплив—він дуже незначний. Я живу осторонь від усього й не можу й не хочу просити про щобудь. Але разом з тим, це не завадить нам трохи побалакати про справу.

Казав далі, цілком щиро, не хитруючи, як людина гострого розуму, що не боїться відповідальності.

— Отже, ви написали книгу. «Новий Рим», оскільки пригадую, і приїхали до Риму захищати її перед конгрегацією цензури... Щодо мене, то я не читав її ще. Розумієте, я не можу читати все... Я читаю лише те, що надсилає мені конгрегація, членом якої я ось уже рік; а іноді я обмежуюсь докладом, що його мені пише секретар... Але моя небога Бенедетта читала вашу книгу

й казала, що вона інтерна, що спочатку вона її здивувала, а потім дуже захопила... Обіцяю вам продивитись її, і старанно вивчити підозрілі місця.

П'єр скористався з нагоди, щоб почати захист. Вирішив за найкраще почати зі своїх паризьких рекомендацій.

— Ваше преосвященство зрозуміє, як я здивувався, дізнавшись, що мою книгу заборонили... Віконт Філіберт де-ля-Шу, який прихильно ставиться до мене, завжди каже, що ця книга для папи має значіння цілої армії.

— А, де-ля-Шу, де-ля-Шу,—повторив кардинал тоном добродушної зневаги.—Я добре знаю, що де-ля-Шу вважає себе за порядного католика... Крім того, як ви знаєте, він і родич нам. Коли він приїздить сюди, я завжди радий бачити його, за умовою, однак, що ми не торкаємось деяких тем, в яких ніколи не дійдемо згоди.. А правду кажучи, католицтво цього талановитого й добрячого де-ля-Шу, з його корпораціями, робітничими клубами, безглуздою демократією та туманним соціалізмом, це все загалом беручи, є не що інше, як література.

Це слово вразило П'єра, бо він відчув усю зневажливу іронію, звернуту саме на нього. Тоді, не гаючи часу, назвав він другого патрона, що його авторитет здався йому безперечним.

— Його преосвященство кардинал Бержеро мав ласку цілком ухвалили мою книгу.

Обличчя кардиналове одразу змінилось. Тепер на ньому не було вже тієї легковажної догани, співчуття, що його викликає необміркований вчинок дитини, заздалегідь засуджений на невдачу. Сердиті вогники спалахнули йому в чорних очах, а войовнича рішучість лягла суворою тінню на обличчя.

— Звичайно,—повільно почав він,—кардинал Бержеро має славу святої людини у Франції. Але ми мало знаємо його в Римі. Щодо мене, то я бачив його лише один раз, коли він приїздив по кардинальську шапку. І я не наважувався б осуджувати його, коли б останніми часами його вчинки й його писання не завдали великого жалю мені, людині щирої віри. На жаль, не один я такої дум-

ки: тут у священній колегії не знайдете ви нікого, хто його ухвалював би.

Зупинився, а потім як одрізав:

— Кардинал Бержеро—революціонер.

На цей раз П'єр скам'янів на деякий час від здивування. От тобі й на! Революціонер! Цей повний любови пастор душ, людина невичерпаного милосердя яка чекає, що Христос зійде на землю й заснує на ній царство правди й миру... Отже слова не всюди мають те саме значіння. І що тут за релігія, коли релігію бідних і пригноблених вважається тут за грішну й навіть революційну справу.

Все ще нічого не розуміючи, він відчув, що було б нечемно й марно сперечатись, а тому хотів розповісти зміст своєї книги, пояснити її, виправдати... Але кардинал перепинив його з перших слів.

— Ні, ні, любий сину! Це забрало б нам дуже багато часу, а я хочу сам прочитати уривки... А проте є завжди чинне правило. Кожна книга, яка стосується віри, згубна й заслуговує на осуд. В вашій книзі ви ставитесь досить поважно до догм?

— Гадаю, що так. І запевняю ваше преосвященство, що й на думці не мав писати щось нігілістичне.

— Це добре й коли це так, я підтримаю вас... А інакше можу дати вам єдину пораду: вилучіть самі з продажу вашу книгу, оголосіть їй осуд і знищіть, не чекаючи поки вас примусить зробити це конгрегація. Коли хто зчинив скандал, повинен сам його загасити й спокутувати, хоч би ціною власної крові. Священник має лише один обов'язок—лагідність і покору, цілковите знищення свого я, й виконання вищої волі церкви. І навіть що власне писати? Бо висловлювати свою думку це є повстання, це є завжди спокуса диявола, що кладе нам перо в руку. На що ж ризикувати власним осудом, скорюючись гордовитому потягові розуму й жадобі до влади? Книга ваша, сину мій—належить теж до царини літератури, до царини літератури.

Він повторив це слово з таким презирством, що П'єр відчув усю мізерність своїх апостольських сторінок, писаних його рукою, в очах цього князя, що став святим.

Слухав його й дедалі величнішею здавалась йому ця людина. Почуття остраху й поваги поняло його.

— Так мій сину, щира віра, безкорислива віра, яка вірить, щоб мати щастя вірити. Яке заспокоєння має людина, схиляючись перед таїнствами й не думаючи їх збагнути, з безтурботним переконанням, що приймаючи їх на віру, дійде розумового задоволення, того задоволення, що його дає божественне начало, підкоряючи собі розум, дисциплінуючи й доповнюючи так, що він стає викінченим і вільним від усяких прагнень! Поза пояснення невідомого божественним началом для людини немає тривалого заспокоєння. Треба визнавати в богові істину й правду, коли хочеш, щоб вони панували на землі. А той, хто не вірить, являє собою поле, де можуть точитись найзапекліші бої. Лише віра дає заспокоєння й порятунок.

Деякий час П'єр сидів мовчки перед високою постаттю свого співрозмовника. В Люрді він бачив лише страждання людські, людей, що шукали здоров'я для тіла й заспокоєння для душі. А тут перед ним стояла людина розумна й вірна, розум якої відчуває потребу в певності й задовольняється з того блаженства, коли немає вже сумнівів. Ніколи не бачив він такого радісного визнання, що треба жити в покорі, не турбуючись про те, що буде по смерті. Він знав про бурхливу молодість кардинала, про те, що в ній були вибухи пристрасти, коли палала кров предків; і дивувався з того величного спокою, до якого довела віра цю людину, з природи дуже палку. Тепер єдина пристрасть цієї людини—пиха.

— Однак,—наважився П'єр, і тихим голосом сказав,—коли віра є елемент присутній, незмінний, то форми змінюються... З плином часу все розвивається, світ змінюється.

— Та це ж неправда,—майже скрикнув кардинал:—світ нерухомий, назавжди... Він тупцює на місті, блукає, збивається на найжахніші шляхи; і треба завжди навертати його на правильний шлях. Це—правда. Хіба для здійснення заповітів Христових світ не повинен повернутись до відповідної точки своєї, до первісної чистоти? Хіба кінець світу не збігається з тим урочистим часом,

коли люди знатимуть усю істину, відкриту в євангелії? Ні, ні! Істина в минулому, минулого слід дотримуватись, коли люди не хочуть зійти з правильного шляху. Всі ці прекрасні новини, ці чудеса славнозвісного прогресу—це лише пастки, що загрожують вічною загибеллю. Навіщо шукати це, завжди ризикуючи помилитись, коли істина відома вже вісімнадцять віків? Істина бо в апостолічному католицтві, римському, яким утворив його ряд поколінь. Це ж безглуздзя намагатися змінити його, коли стільки геніяльних людей, стільки благочестивих душ зробили з нього один з найдивніших пам'ятників, єдине знаряддя підтримати лад у цьому світі й мати спасіння на тому.

П'єр уже не протестував, стиснулось йому серце. Жодних сумнівів не могло тепер бути, що перед ним запеклий ворог його найдорожчих ідей. Він стояв скам'янілий, з повагою схилившись, відчуваючи на собі віддалений подих вітру, мов з холодної домовини, а кардинал, високо підвівши голову, казав далі уперто й у голосі його бриніла гордовита відвага:

— А коли, як кажуть вороги, католицтво вражено на смерть, то воно повинно вмерти стоячи, в усій своїй славетній непорушності... Ви розумієте мене, пане абат, жодної поступки, жодного відхилення й жодної зради! Католицтво таке, як воно є, й не може бути іншим. Божественну правду, цілковиту істину не можна ніяк змінювати; коли виймемо хоч один камінь з будівлі, то це призведе лише до руїни. Хіба ж це не очевидно? Не можна зберегти старі будинки, підкопуючись під них, і удаючи мов так їх можна полагодити. Від цього тільки більше розколин буде. Коли б правильно було те, що Рим має розсипатись порохом, то всілякі полагодження й поправки тільки прискорили б неминучу руїну. І замість величної, нерухомої смерти матимемо наймізернішу агонію, смерть боягуза, що б'є й просить ласки. Щодо мене, то я чекаю. Я переконаний, що все це огидна брехня, що католицтво ніколи не було міцніше, бо воно черпає свою вічність у єдиному джерелі життя. Але в той день, коли небо впаде, я буду тут, серед цих старих мурів, які розсиплються, під цими старими стелями, що

Їхні трями точить шашель, і закінчу моє життя, стоячи серед руїн і в останній раз повторюючи моє Credo.

Він промовляв так дедалі повільніше, під впливом безмежного суму, й широким порухом руки показував на цей старий палац, пустельний і безшумний, де життя загасало щохвилини. Може то було мимовільне передчуття, подих холодний з руїн поняв і його? Тепер зрозуміло було і занедбання величезних заль, подерті шовкові шпалери, припалі порохом герби, й червона шапка сточена молем. І була якась безнадійна й гордовита велич у цьому князі й кардиналі, у цьому непримирному католикові, що хотів знайти захисток у темряві минулого, ніби старий салдат безстрашно чекаючи неминучої загибелі старого світу.

Схвильований П'єр хотів уже вклонитись і йти, коли раптом одчинились маленькі двері в стіні. Бокканера зробив жест незадоволення.

— Ну, що там? Хіба не можна дати мені хоч хвилину спокою?

Але тихенький і товстенький абат Папареллі, шлейфносії, все ж увійшов, ані трохи не збентежившись. Наблизився й сказав кілька слів пошепки на вухо кардиналові, який одразу заспокоївся.

— Який священник? А, Сантобоно, з Фраскаті. Знаю! Скажіть, що не можу дати йому аудієнцію сьогодні.

Але абат Папареллі знову щось казав йому своїм тихим голосом пошепки. Однак можна було схопити поодинокі слова: негайна справа, йому треба їхати, він хоче сказати лише одно слово. І не чекаючи, поки кардинал дасть згоду, він ввів у залю відвідувача, свого протеже, що стояв по той бік маленьких дверей, а сам зник з спокійним виглядом слуги, який хоч й не високу посаду обіймає, але почуває велику силу.

П'єр, за якого тим часом забули, побачив огрядного священника, з грубо викраєюною постаттю. Видно було, що це син селянина, і має зв'язки з землею. Мав величезні ноги, вугласті руки, зморшкувате засмажене обличчя, освітлене чорними горящими очима. Був кремезний, як на свої сорок п'ять років, і трохи скидався на переодягненого бандита: борода йому була погано підрізана, а

сутана дуже простора для його вугластої постаті. Вигляд мав гордовитий, без тіні рабської догідливості. Тримав невеличкого кошика, старанно вкритого фіговим листям.

Став навколішки й поцілував перстень, але зробив це дуже швидко, як звичайне виявлення чемности. Потім з улесливою фамільярністю малих людей перед великими сказав:

— Прошу пробачити ваше преосвященство мою настирливість. Але там вас чекає стільки люду, що мене б не впустили, коли б моему старому товаришеві Папареллі не спало на думку ввести мене у ці двері. Маю таке велике прохання до вашого преосвященства, щире прохання. Але спочатку дозвольте подарувати вам цей маленький подарунок.

Бокканера уважно слухав його. Добре знав його раніш, коли виїздив на літні місяці до Фраскати у князівську віллу, що належала його родові. Мав там будинок, перебудований у XVI віці, з дивним парком і знаменитою терасою, що виходила на безмежну й рівну як море римську Кампанью. Тепер цю віллу продали й там, де були виноградники, що належали Бенедетті, граф Прада почав будувати ще до процесу про скасування шлюбу цілий квартал дач. Колись, під час своїх проходок кардинал заходив відпочити до Сантобоно, що був священник старовинної церкви Санта-Марія на полях; саме просто цієї церкви жив і священник у півзруйнованій хатині; але велику окрасу цього житла являв оточений муром садок, що його Сантобоно сам доглядав, як справжній селянин.

— Як і в минулі роки,—казав він далі, ставлячи кошика на столі,—я хочу, щоб ваше преосвященство покуштувало моїх фіг. Це перші фіги з цього врожаю й я для вас зірвав їх сьогодні ранком. Ви бо так любили їх, коли приходили й їли просто з дерева. І ви самі зауважили, що немає на світі дерева, яке родило б кращі фіги.

Кардинал не міг стримати посмішки. Так, так він дуже любив фіги, а фігове дерево Сантобоно мало славу на всю околицю.

— Спасибі, любий сину, що згадуєте про мої маленькі хиби. Ну, а що я можу для вас зробити?

І набув одразу поважності, бо між ним і цим священником часто були гострі розмови й розходження в поглядах, які сердили кардинала. Сантобоно народився в Немі, в найдикішій провінції, в сім'ї, що відзначалась буйною вдачею. Старшого брата його зарізано ножом під час сварки, а сам Сантобоно був палкий патріот. Дехто казав, що він мало не пішов у військо Гарібальді. А коли італійці ввійшли в Рим, то на даху своєї хатини він виставив прапор італійської єдності—і ніхто не міг його стримати від цього. Його улюблена мрія була—мрія про Рим, що панує над світом, після того, як папа й король, дійшовши згоди, почнуть діяти спільно. Кардинал вбачав у ньому небезпечного революціонера, священника-відступника, небезпечного для католицтва.

— Що ви можете зробити для мене? Що можете зробити, коли ваша ласка,—повторював Сантобоно, схвилювано й поклавши навхрест жилуваті руки.

Потім, подумавши трохи, запитав:

— Хіба його преосвященство кардинал Сангвінетті не казав нічого вашому преосвященству про мою справу?

— Ні, кардинал сказав лише, що ви прийдете й маєте дещо прохати.

Обличчя Бокканера стало похмуре й він чекав дальших пояснень ще з похмурішим виглядом. Добре знав, що священник був клієнтом кардинала Сангвінетті від часу, коли цей останній, зробившись приміським єпископом, залишався на цілі тижні у Фраскаті. У кожного кардинала, що мріє про папський престол, є свої таємні віддані люди, які плекають шанобливі мрії на випадок, що може кардинал буде папою. Якщо він буде папою й вони допоможуть у цьому, то ввійде до складу папського двору. Переказувалось чутки, що Сангвінетті одного разу виручив з біди Сантобоно. Річ у тім, що Сантобоно впіймав якомсь хлопчика, коли той перелазив через мур. Отже, цей хлопчик, нещадно побитий, умер. Однак треба додати—і в цьому була заслуга священника—він був дуже відданий кардиналові й сподівався,

що його обереться на папу й Італія тоді буде могутня й велика країна.

— Так от у чому моє горе. Ваше преосвященство знає мого брата Агостіно, який був у вас два роки на віллі за садівника. Звичайно, це добряча людина й ніхто ніколи й слова про нього не сказав... Невідомо як, трапилося з ним таке: одного разу ввечері, йдучи вулицею в Дженцано, він убив чоловіка—зарізав ножем... Мені це надзвичайно неприємно й я охоче дав би собі відрубати два пальці, аби тільки визволити його з в'язниці. І мені спало на думку, що ваше преосвященство не відмовить дати мені довідку, що Агостіно служив у вас і що ви завжди були задоволені з його поведінки.

Кардинал рішуче запротестував:

— Я зовсім не був задоволений з Агостіно. Мав він дуже буйну вдачу й мені довелося звільнити його за постійні сварки з іншими слугами.

— Дуже неприємно, ваше преосвященство, чути це від вас. Так значить це правда, що мій бідолаха Агостіно зіпсувався. Але ще можна полагодити справу, правда? Ваше преосвященство все ж може дати мені довідку, в загальних висловах. Така довідка вашого преосвященства справила б гарне вражіння на суд.

— Безперечно,—зауважив Бокканера,—я розумію. Але я все ж не дам такої довідки.

— Як! Ваше преосвященство відмовляє?

— Рішуче. Я знаю, що ви, як священник, бездоганна людина, що ви виконуєте ревно ваші обов'язки і, коли б не ваші політичні ідеї, ви були б зовсім досконалою людиною. Однак, любов до брата засліплює вас, а я не могу сказати неправду, щоб зробити вам приємне.

Сантобоно дивився на нього, скам'янівши, зовсім не розуміючи, як це князь і всемогутній кардинал звертає увагу на якісь там дрібнички, коли ходить про удар ножем, звичайнісінький і дуже частий випадок у цих ще диких місцевостях навколо Риму.

— Казати неправду,—промимрив він—казати про людину тільки гарне, коли воно є в неї, це зовсім не значить казати неправду, а в Агостіно все ж є дещо гарного. В довідці все залежить від того, як висловитись.

І він уперто домагався такої довідки; йому навіть на думку не спадало, що можна відмовитись від такого способу впливати на суддів, за допомогою хитрого добору слів. Потім, переконавшись, що нічого не вдіє, махнув рукою з відчаєм. Його обличчя землястого кольору набуло вигляду жорсткої люті, а в чорних очах запалали вогники стриманого гніву.

— Гаразд, гаразд! Кожний розуміє істину по-своєму; я піду розкажу це його преосвященству кардиналові Сангвінетті. І прошу вас, ваше преосвященство, не гніватись що я даремно вас потурбував... Можливо, фіги ще не зовсім достиглі, але я дозволю принести вам ще кошик, наприкінці сезону, коли вони будуть зовсім добрі й солодкі... Велике спасибі й усього доброго вашому преосвященству.

І він позадкував до дверей, ввесь час уклоняючись, так що його величезна кістлява постать удвоє згиналась. П'єр, що пильно дивився на цю сцену, впізнав у Сантобоно представника дрібного духівництва Риму й його околиць, про яке йому казали перед від'їздом. То не був „scagnozzo“ захирілий голодний священник, що приїхав з провінції у якійсь неприйнятній справі й опинився на бруку римському, прохаючи хліба насущного; він не належав до того натовпу старців у сутанах, яка годується церковними крихтами, зажерливо відбиваючи один в одного випадкову службу, тиняючись з простим людом по шинках найгіршого ґатунку. То не був також священник глухої провінції, неосвічений і повний забобонів, що живе, як селянин з селянами, на одному рівні зі своєю паствою, яка, не зважаючи на свою побожність, ніколи не вбачала в ньому бога і, поклоняючись святому своєї церкви, зовсім не поклонялась людині, що живе з цієї церкви. У Фраскаті священник міг одержувати до дев'ятисот франків; йому доводилось купувати лише хліб і м'ясо, бо вино, садовину й городину він мав з власної землі. Цей священник мав деяку освіту, знав трохи теології, трохи історії, особливо історії минулої величі Риму, що розпалила його патріотичну душу сміливою мрією про майбутнє панування над цілим світом, коли відроджений Рим буде столицею світу. Але яке безмеж-

не віддалення між цим дрібним духівництвом Риму, часто досить поважним і освіченим, і вищим духівництвом, вищими урядовцями Ватікану! Кожний, хто не був принаймні прелат, не мав там жодного значіння.

— Велике спасибі вашому преосвященству й найкращого успіху в ділах.

Коли нарешті Сантобоно зник, кардинал звернувся до П'єра, який також уклонився, думаючи, що авдієнція скінчилась.

— Взагалі, пане абат, справа з вашою книгою, здається мені, дуже сумнівна. Ще раз кажу, що не знаю нічого напевно, бо не розглядав справи. Але я знав, що моя небога дуже цікавиться вами, а тому й сказав дещо кардиналові Санґвінетті, префектові цензури, який щойно був тут; сам він знає не більш від мене, бо справа ще не вийшла з рук секретаря. Але він сказав мені, що донос походить від досить поважних і впливових осіб, що в доносі зазначено багато сторінок, де є уривки дуже небезпечні, як з боку духовної дисципліни, як і з боку догматів.

П'єра схвилювала ця звістка про прихованих ворогів, які потай полюють на нього й він жваво промовив:

— Донос, донос! Коли б знали ваше преосвященство, як мені стискується серце від цього слова. І донос за злочин, напевно, ненавмисний, бо єдине, що я мав на увазі—це перемогу церкви. Отже, я піду до папи, паду до ніг його й захищатимусь перед ним...

Бокканера випростався раптом на весь зріст. Глибока зморшка прорізала йому широке чоло.

— Папа може зробити все, навіть дати вам авдієнцію, коли йому це бажано, може й пробачити... Але послухайте мене, я раджу вам самому вилучити з продажу книгу, просто й мужньо знищити її, раніш ніж починати боротьбу, в якій вам доведеться ганебно зазнати поразки... Взагалі, поміркуйте.

П'єр уже шкодував, що сказав про майбутню авдієнцію у папи, бо зрозумів, що цей натяк на вищий авторитет був неприємний кардиналові. А проте, уже й тепер було ясно, що кардинал проти його книги. П'єр сподівався тільки, що підо впливом близьких людей, карди-

нал лишиться неутральним. Він справив на П'єра вражіння людини щирої, правдивої, вищої над усякі інтриги, що їх уже снується проти його книги, отже, він уклонився кардиналові з великою повагою.

— Безмежно вдячний вашому преосвященству й обіцяю подумати про все, що ви були ласкаві сказати мені.

В передпокої П'єр побачив п'ятьох, або шістьох осіб, що прийшли під час його розмови з кардиналом і чекали. Тут був один єпископ, один прелат, дві старі пані; а коли П'єр, збираючись вийти, підійшов до дон Віджілію, то дуже здивувався, побачивши, що він розмовляє з високим русявим французом, який, упізнавши його, здивовано запитав:

— Кого бачу? Й ви, пане абат, в Римі?

Священник трохи замислився.

— Пробачте, пане Нарцис Абер, я не впізнав вас. Але це непростима річ—бо я знав, що ви з минулого року тут за аташе при посольстві.

Нарцис був тендітний, стрункий і дуже чепурний на вигляд мужчина, з сіро-блакитними очима, русявою, добре причісаною бородою, і русявим кучерявим волоссям, підстриженим на чолі по-флорентійському. Він належав до багатой родини урядовців і запеклих католиків. Його дядько був дипломат і від цього залежала й його кар'єра. А проте, посада в Римі мов була призначена йому, бо він тут мав чимало впливових зв'язків: він доводився небожем кардиналові Сарно, що його сестра була за його дядьком, нотарем у Парижі; а монсеньйор Гамбадель Цоппо, тайний камергер папи, син однієї з його тіток, що була в Італії за полковником, доводився йому братом у друге. Таким робом зарахували його до французького посольства, як аташе при папі, де ставились більш-менш спокійно до його досить таки фантастичних навичок і захоплення мистецтвом, до його постійного сновигання вулицями Риму. А проте це була дуже чемна й вихована людина; разом з тим дуже практична й з грошевими справами обізнана; інколи, як от сьогодні, йому доводилось з потомленим і дещо таємничим виглядом, відвідувати кардинала й вести переговори про важливі справи від імени свого посла.

Одразу одвів П'єра з собою у віконну нішу, щоб там вільно побалакати з ним.

— Любий пане абат, який я радий бачити вас. Згадуєте наші розмови, коли ми зазнайомились у кардинала Бержеро? Я показував вам малюнки для вашої книги, мініатюри XIV й XV віків. А тепер майте на явазі, я беру вас під свій захист і дам вам змогу побачити Рим так, як це ніхто інший не міг би зробити. Я все бачив, усюди порпався. Які скарби, які скарби! А по правді кажучи, є лише один великий твір, до якого завжди повертаєшся. Це—картина Боттічеллі в Сікстинській капелі. О, Боттічеллі.

Голос його завмирав і зробив він рукою жест захоплення. П'єрові довелось пообіцяти, що він буде в його розпорядженні й разом з ним піде в Сікстинську капелю.

— Ви, очевидно, не знаєте, чому я тут опинився?— запитав нарешті.—Повстали проти моєї книги й донесли в конгрегацію цензури.

— Проти вашої книги? Це неможливо,—здивувався Нарцис.—Проти книги, деякі сторінки котрої нагадують твори Франціска Асізького.

І чемно запропонував свої послуги.

— Так ось що! Наш посол дуже у великій пригоді вам буде. Це найкраща людина на світі, надзвичайно ввічлива й сповнена старовинної французької відваги... Сьогодні ввечері, або найпізніше—завтра ранком я познайомлю вас із ним; і якщо ви хочете мати авдієнцію у папи, то він зробить усе, щоб її вам дали.. Однак, повинен додати, що це не завжди зручно. Хоч папа й дуже добре ставиться до нього, однак доступитись туди важенько таки й часто моєму послові не щастить.

П'єрові до цього часу не спадало на думку, що можна скористатися з допомоги посла, бо мав наївне переконання, що перед обвинуваченим священником, який приїхав захищатись, усі двері розкриються самі. Дуже здивуваний від такої пропозиції Нарциса, щиро подякував йому, ніби вже мав обіцяну авдієнцію.

— Потім,—казав далі Нарцис,—коли будуть деякі перешкоди, то не забувайте, що в мене є родичі у Ватикані. Я не маю на увазі мого дядька кардинала, бо з ньо-

го мало користи: увесь час він сидить у своєму кабінеті в Пропаганді й ніколи не зробить жодного кроку. Але мій брат у друге, монсеньйор Гамба дель Цоппо, людина дуже ввічлива й має близькі зв'язки з папою—завдяки своїй посаді; коли треба, я піду з вами до нього й він безперечно якось улаштує вам побачення, хоч він дуже обережний і боїться скомпромітувати себе... Отже, згода. Покладіться на мене цілком і в усьому.

— О, шановний пане,—закінчив П'єр одразу почувачи полегшення й задоволення;—я згоджуюсь на вашу пропозицію, і ви не можете собі уявити, яку силу мені надаєте. Річ у тому, що від того часу, як я тут, всі мене збентежують, і ви перший даєте деяку надію, бо ставитесь до справи по-французькому.

І говорячи тихше, розповів про побачення з кардиналом Бокканера, про своє переконання, що він ні в чому йому не допоможе, про несприятливе здання кардинала Сангвінетті, нарешті про виразно помітну ворожнечу між двома кардиналами. Нарцис слухав, посміхаючись і так само вдався в передачу чуток і визнання. Ця ворожнеча, ця передчасна боротьба за тїяру, якої обоє прагнули, давно вже хвилювала все духівництво. В цій боротьбі була своя надзвичайно складна закулісна сторона, й ніхто не міг сказати напевно, хто саме керує цією широкою інтригою. Взагалі відомо, що Бокканера є представник непримирної політики, католицтва вільного від усяких поступок сучасному суспільству, католицтва, яке спокійно чекає перемоги бога над дияволом, повернення влади над римським королівством найсвятішому престолові й каяття Італії за припущене святотатство. Навпаки, Сангвінетті, людина з гнучким розумом, і глибокий політик; кажуть, ніби він буде пляни, разом нові й сміливі, що він мріє про якусь республіканську федерацію усіх старовинних італійських князівств під високим протекторатом папи. Взагалі то є боротьба двох протилежних систем, з якої одна хоче врятувати церкву, вимагаючи цілковитого додержання старовинної традиції, а друга—віщувала неминучу загибель церкви, якщо вона не захоче розвиватись відповідно вікові. Але все це дуже темна справа, і загаль схиляється до тієї думки,

що коли теперішній папа житиме ще кілька років, то напевно наступником йому не буде ні Бокканера, ні Сангвінетті.

П'єр одразу перепинив Нарциса.

— А монсеньйор Нані, ви знаєте його? Я розмовляв з ним учора ввечері. Та дивіться, ось він іде.

Справді в передпокій увійшов Нані зі своєю звичайною усмішкою й рожевим обличчям прелата. Його тонка ряса й шовковий фіялкового кольору пояс сяяли чистотою й помірною пишнотою. Він був дуже чемний з абатом Папареллі, який мав пригнічений вигляд і йдучи з кардиналом благав його почекати, поки його преосвященство прийме його.

— О,—сказав стиха Нарцис, одразу набравши поважності,— кардинал Нані така людина, що з нею варто мати зв'язки.

Він знав історію його життя й розповів її тихенько П'єрові. Народився Нані у Венеції, в старовинній, але потім збіднілій родині, з якої нараховувалось кілька видатних людей. Першу освіту Нані здобув у єзуїтів, а потім поїхав до Риму вивчати філософію й теологію в Римському єзуїтському коледжі. Здобувши сан священника на двадцять третьому році, він зараз же поїхав з папським нунцієм до Баварії, як особистий секретар, а звідти його призначено на аудитора папського нунція спочатку в Брюсселі, потім у Парижі, де він і мешкав протягом п'яťох років. Здавалось, усе сприяло видатній дипломатичній кар'єрі—його перші блискучі виступи, гострий розум, широка освіта, яка рідко в кого подібується. Але раптом його відкликано до Риму й одразу ж призначено на посаду асесора найсвятішої інквізиції. Пояснювали, що сталось це з особистого бажання папи, який, добре знаючи Нані й хотівши мати в найсвятішій інквізиції віддану людину, викликав його до Риму й переконав, що тут він дасть більше користі, ніж на посаді в нунціатурі. Нані мав сан прелата, недавно його призначено на каноніка св. Петра й протонотарія апостольського, а тепер він чекає кардинальського сану, коли папа знайде собі іншу довірену особу, що буде йому більше до вподоби.

— О, монсенъюр Нані,—казав далі Нарцис,—це видатна людина, що прекрасно знає сучасну Європу, а разом з тим це щиро релігійний священник, глибоко вірний, відданий церкві, при чому віра сполучається в нього з розумним політичним хистом. Крім того, він дуже далекий від тієї обмеженої та суворої віри, яку ми часто спостерігаємо у Франції. Тому вам спочатку важко буде зрозуміти й людей і стан речей. Тут облишають бога у його святині й царюють його ім'ям, пережонані, що католицтво є єдина досконала й вічна людська організація божественної влади, а все поза нею є лише неправда й небезпека для суспільства. Тим часом як ми ще витрачаємо час на релігійні диспути й палко дискутуємо про існування бога, вони не припускають і думки, що можна сумнитись у цьому існуванні, вони бо є служителі, від бога обрані; і дуже добре виконують роль цих служителів бога, так що важко було б позбавити їх її, повертають свою силу на щастя людства і докладають усього свого розуму та всієї своєї сили, щоб лишатись визнаними владарями народів. Уявіть тільки собі, що така людина, як Нані, що брав участь у справах світової політики, живе десять років у Римі, виконуючи найскладніші доручення й беручи участь у різних дуже важливих справах. Він і тут бачить усю Європу, що відвідує Рим, знає все, бере участь у всьому. Разом з тим це дуже ввічлива й приступна людина, надзвичайно лагідна, хоч важко сказати, чи не йде він своїм тихим кроком теж до честолюбної мети, до папської тіяри.

Ще один кандидат на папу,—подумав П'єр, уважно слухаючи Нарциса, бо особа Нані дуже вабила його, викликаючи якесь інстинктивне хвилювання, ніби він почував, що за цим рожевим обличчям з усмішкою криється щось безмежне, жахне. Однак, він не зовсім зрозумів пояснення приятелеві і знову поняв його той розгублений настрій, який був у нього безпосередньо приїхавши, коли вперше зіткнувся він з цим новим світом, де стільки несподіванок розбивали його колишні уявлення.

Монсенъюр Нані вже побачив обох молодих людей і наблизився до них, подаючи дружньо руку.

— А, пане абат Фроман, дуже радий бачити вас знову і я не питаю вас, чи добре спалось, бо в Римі завжди спиться добре... Вітаю вас, пане Абер, як ся маєте з того часу, як я бачив вас перед образом святої Терези, роботи Берніні, що ви ним так захоплюєтесь... І я бачу, що ви знайомі. Це дуже приємно. Пане абат, повинен вам сказати, що пан Абер один з великих прихильників нашого міста й покаже вам найцікавіші місцевості.

Потім з такою саме щирістю попрохав розказати про побачення П'єрове з кардиналом. Вислухав дуже уважно все, що розказав йому П'єр, похитуючи іноді головою на деякі подробиці та стримуючи іноді тонку усмішку. Суворий прийом кардинала і впевненість П'єрова, що кардинал ані трохи йому не допоможе, зовсім не здивували його, ніби він давно чекав на це. А коли П'єр згадав за Сангвінетті й Нані дізнався, що той був сьогодні ранком і вважає справу з книгою за дуже складну, ніби забув про свою стриманість і розмова його набрала раптом жвавості.

— Що робити, сину мій, я прийшов запізно. Скоро мав я відомості про донос, я одразу пішов до кардинала Сангвінетті сказати йому, що вашій книзі зроблять величезну рекляму. Ну скажіть, хіба це розумна річ? Навіщо? Ми знали, що ви людина завзятої вдачі, здатна до боротьби. Гарна то була б справа, коли б ми загострили відносини з молодим абатом, який почав би воювати з нами, особливо взявши на увагу, що тисячі примірників книги вже продано. Я з самого початку хотів, щоб не зчиняли галасу. І повинен сказати, що кардинал, людина розумна, був тієї самої думки. Він здійняв руки вгору й схильовано казав, що ніколи не звертаються по його пораду, але що тепер уже наробили дурниць і не можна припинити справу, яка перейшла вже до конгрегації в наслідок доносу дуже авторитетного й зробленого з поважних причин... Коротко кажучи, дурницю вже зробили й мені довелось думати про щось інше...

Зупинився, відчувши на собі гострий погляд П'єрів і хотів прочитати в його очах. Трохи зашарився і обличчя йому стало ще рожевіше, але казав далі, так само

природно, приховуючи своє незадоволення, що сказав забагато.

— Так, хоч і невеликий вплив маю, але я хотів допомогти вам виплутатися з неприємностей, які безперечно потягне за собою ця справа.

Почуття обурення пройняло П'єра, бо він неясно догадувався, що його беруть на кпи. Чому ж не може він оголосити свою віру, таку щиру, позбавлену будь-якого особистого інтересу, віру, що горіла християнським милосердям?

— Ніколи не згоджусь,—заявив він,—вилучити з продажу й знищити книгу, як це мені радиться. То було б боягузство й омана, бо я ні про що не жалкую й ні від чого не відрікаюсь. Коли я визнаю, що в моїй книзі є хоч трохи правди, я не можу знищити її, не роблячи злочину проти себе самого й інших... Ніколи, розумієте, ніколи!

Постала тиша. Її порушив майже одразу голос П'єра:

— Те саме скажу я, павши до ніг папи. Він зрозуміє мене й ухвалить.

Нані вже не посміхався — постать його стала нерухома, ніби скам'яніла. Здавалось, він пильно вивчав цей раптовий запал молодого абата й хотів заспокоїть його своєю витриманою ласкавістю...

— Безперечно, безперечно... В покорі й лагідності багато краси. Але я цілком розумію ваше бажання насамперед бути на розмові з папою. Але це буде згодом... Побачите, побачите...

І знову він почав розпитувати про аудієнцію. Виловив великий жаль, що П'єр не звернувся з цим проханням, будучи в Парижі, до приїзду в Рим: то був найлегший спосіб одержати її. Ватікан не любить галасу й скоро поширяться чутки, що приїхав молодий абат і дізнаються про причину цього, тоді справа пропадає.

А коли Нані сказали, що Нарцис запропонував познайомити П'єра з французьким послом при папі, він дуже занепокоївся й протестував.

— Ні, ні не робіть цього. Це був би дуже необережний крок.

...Насамперед, ви ризикуєте завести в ніякове становище вашого посла, а в таких справах його роля завжди дуже делікатна... Потім, якщо він не матиме успіху,— а саме цього я й побоююсь,—якщо він не матиме успіху, тоді край, і не буде у вас найменшої змоги одержати аудієнцію будь-яким іншим способом; бо Ватикан не захоче вчинити найменшої образи послові, задовольняючи прохання якоїбудь іншої особи, а не його.

П'єр стурбовано дивився на Нарциса, а той, відчуваючи ніяковість, розгублено хитав головою.

— Справді,—промовив він нарешті,—нещодавно ми прохали аудієнції для одного французького політичного діяча — нам відмовили і це було дуже неприємно... Монсеньйор має рацію. Треба лишати в запасі посла й звернутись, тільки випробувавши всі інші заходи.

Помітив, що П'єр незадоволений і казав далі своїм чемним тоном:

— Отже, спочатку ми відвідаємо брата в Ватікані.

Це знову здивувало Нані й він пильно дивився на молодого абата.

— У Ватікані? Маєте там брата?

— Так, брата у друге, монсеньйора Гамба дель Цоппо.

— А, Гамба, Гамба! Так. Пробачте, я й забув... Маєте на увазі Гамбу, щоб вплинути на папу... Безперечно, це гарна ідея... Але подивимось, подивимось...

Кілька разів повторював це слово, щоб дати собі час подумати й самому оцінити цей плян. Монсеньйор Гамба дель Цоппо був людина простої вдачі й роля його в Ватікані, як казали дорівнювала нулю. Він розважав папу своїми теревеньками, підлещувався до нього, а папа охоче ходив у прохідку з ним ватіканськими садами. Під час цих проходок Гамбі часто й легко щастило одержувати різні дрібненькі датки. Але він був дуже великий боягуз і так боявся втратити свій вплив, що ніколи ні про що не прохав, спочатку не упевнившись, що йому з того не буде лиха.

— Так, плян не поганий,—сказав нарешті Нані. Так, так. Гамба може виклопотати вам аудієнцію, коли захоче... Я сам побачуся з ним, з'ясую йому справу.

Наприкінці він радив, яко мога більшу обережність. Навіть сказав, що на його думку було б дуже розумно не покладатись на людей, які оточують папу. На жаль його святість такий добрий, так усьому віру йме, що не завжди добирає близьких людей з належною обережністю. І ніколи не знаєте, до кого саме звертаєшся і в яку пастку можеш ускочити. Навіть натякнув, що ніяк не треба звертатись безпосередньо до його преосвященства статс-секретаря, бо він не є людина вільна, а заплутана в дуже складні інтриги, які й розбивають його найкращі наміри. Що більше казав він про це, тихим єлейним голосом, то більше здавався Ватікан якоюсь країною, яку оберігають люті й зрадливі дракони, країною, де не можна ввійти в двері, ступити кроку, поворохнутись, не упевнившись спочатку, що при цьому ризикуєш усім життям.

П'єр слухав його й ніби морозом обсипало його; дедалі більше втрачав певність.

— Господи,—скрикнув,—та я ж не буду знати, як поводити себе! Ви відбираєте мені упевненість.

Нані знову ласкаво посміхнувся.

— Я? Любий мій сину. Дуже шкодую... Я хотів би лише порадити ще раз почекати, поміркувати. Насамперед, жодного запалу. Час іще є, запевняю вас, бо тільки вчора обрано доповідача, який складе доповідь про вашу книгу — отже, маєте ще цілий місяць... Уникайте всіх, живіть так, щоб і не знали про вас, знайомтесь собі потроху з Римом — ось найкращий спосіб сприяти цій справі.

І взявши руку абата в свої пухкі аристократичні руки, казав:

— Розумієте, в мене є підстави радити вам саме так... Я навіть сам запропонував би послуги, для мене була б велика честь повести вас до папи. Але я ще не хочу втручатись у цю справу, бо добре бачу, що тепер це була б негарна послуга... Пізніше, розумієте, пізніше—в разі, що нікому не пощастить зробити це, я вам дістану авдієнцію. Даю вам слово... А покищо, прошу вас і не згадуйте тих слів «нова релігія», які на жаль є в вашій книзі,—я чув ці слова від вас учора ввечері. Не може

бути жодної нової релігії, сину мій: є лише одна вічна релігія, без компромісів і послаблень, релігія католицька, апостольська, римська. Так само забудьте за ваших паризьких друзів, не покладайтесь дуже на кардинала Бержеро, що його високу віру не досить цінують у Римі... Запевняю вас, що кажу все це, як ваш друг.

Потім, помітивши безпорадність П'єра, який втратив під собою ґрунт і не знав, з чого починати боротьбу, знову підбадьорив його.

— Нічого, нічого! Все улаштується, все піде на краще, на благо церкви й ваше... Тепер пробачте, треба облишити вас, — я вже не побачусь сьогодні з його преосвященством, бо далі не можу чекати.

Абат Папареллі, який, здавалось, увесь час сновигав навколо них, підслухуючи розмову, кинувся до Нані, запевняючи, що перед ним ще тільки два відвідувачі. Але прелат заспокоїв його, ввічливо зауваживши, що повернеться, бо справа, в якій він хоче мати розмову, зовсім не нехайна. І пішов, чемно вклонившись усім трьом.

Скоро після цього надійшла черга Нарцисові. Перед тим, як іти в тронну залю, стиснув руку П'єрові й повторив:

— Так значить згода. Завтра піду в Ватикан до брата; а скоро матиму якубудь відповідь, одразу повідомлю вас... Скоро побачимось.

Вже був початок першої години і в передпокої лишалась тільки одна зі старих паній — здавалось задрімала. За маленьким столиком усе ще писав дон Віджіліо своїм дрібненьким почерком на величезних аркушах жовтявого паперу. І час від часу його чорні очі позирали навколо, ніби, в своїй звичайній недовірливості хотів упевнитись, що йому ніщо не загрожує.

Серед суворої тиші П'єр стояв ще деякий час нерухомо в віконній ніші. Як непокоїло усе його палке й ніжне ество! Коли він облишав Париж, усе здавалось таким легким, простим. Його безпідставно обвинувачували, і він їхав захищатись, приїхав і впаде до ніг папи, який ласкаво вислухає його. Хіба папа не є жива релігія, всепроникливий розум, правосуддя, що дбає про істину?

І хіба насамперед він не отець, втілення безмежної любови, божественного милосердя, чиї руки простягнено до всіх дітей церкви, навіть до винних? І хіба двері його не повинні бути відкриті, щоб найбільш пригноблені з його синів могли прийти розповісти йому свої гріхи, визнати перед ним свої помилки, з'ясувати свою поведінку й пити з джерела вічної любови? Однак з першого дня його приїзду, двері суворо закривались перед ним, він потрапив у якийсь ворожий йому світ, виповнений пастками й безоднями. Всі кричали йому — майся на бачності, ніби щокроку загрожували великі небезпеки, його бажання бачити папу вважали за нечувану сміливість, за дуже складну справу, яка роз'ятрювала інтереси, пристрасті, впливи цілого Ватікану. І почались нескінченні поради, обговорення хитромудрих плянів, тактичні суперечки генералів, що ведуть армію до перемоги, дедалі більші поставали ускладнення, серед безлічі інтриг, що їх ледве можна було помітити. Боже мій, як це все відрізнялось від ласкавого прийому, на який він чекав, як мало нагадувало оселю пастиря, відкрити для всієї пастви, як для слухняних, як і для заблукалих.

П'єра особливо непокоїло те, що він почував, як десь непомітно готується для нього щось лихе. Кардинала Бержеро запідозрюють, вважають за революціонера, який так компромітує, що йому радять не називати навіть його ім'я. Згадав презирливий вираз обличчя Бокканера, коли йому згадано за колегу. А монсеньйор Нані попереджав навіть не вимовляти слів «нова релігія», ніби не було всім зрозуміло, що ці слова значили поворот католицтва до первісної чистоти християнства. Може це й є один із злочинів, що в ньому обвинувачує його конгрегація цензури? Хто саме зробив донос, про це він уже догадувався, і страх поняв його, бо зрозумів, що навкруги під нього потай підкопуються и силкуються розбити й знищити його працю. Все навкольніе ставало йому підозрілим. Хотів на кілька день відпочити душею, дивитись і вивчати цей церковний Рим, у такому несподіваному вигляді. Але в запалі його апостольської віри він заприсягся, як і казав уже, що ніколи не зробить поступки, нічого не змінить, жодної сторінки, жодного

рядка в книзі, яку він винесе на світло денне, як незламний доказ своєї віри. Навіть, коли конгрегація засудить його, він не скориться, не відмовиться ні від чого. А якщо треба буде, облишить церкву, буде схизматиком, проповідуватиме нову релігію, напише другу книгу про справжній Рим, що неясно вже поставав в його уяві.

Тим часом дон Віджіліо перестав писати й так пильно дивився на П'єра, що той з чемности підійшов до нього попроситись. Хоч і дуже боязкий, секретар не встояв проти спокуси й захотів відвести душу. Тихо сказав:

— Ви знаєте, що він прийшов виключно у вашій справі, бо хотів дізнатись про ваше побачення з його преосвященством.

Навіть вважав за зайве назвати на ім'я монсеньяора Нані.

— Справді? Ви думаєте?

— О, безперечно! І коли хочете послухатись моєї поради, то добре зробіть, виконуючи те, чого він хоче, бо все одно згодом ви це зробіть.

Це остаточно збентежило П'єра, доводячи до відчаю. І він пішов, сердито махнувши рукою. Подивимось, чи послухається ще. Три передпокої, що ними йшов тепер, здались йому ще темніші, ще більш порожні й мертві. В другому передпокої абат Папареллі мовчазно уклонився йому; в першому оспалий льокай мов не помітив його. Під балдахіном, між китиць великої червоної шапки павук снував павутиння. Чи не краще було б знищити все це загниле й спорохнявіле минуле, щоб сонце могло вільно світити й повернуло очищеній землі молодість і родючість?

IV.

Що П'єр мав вільний час, то й хотів він того самого дня по півдні почати знайомитися з Римом, і насамперед зробити візиту, дуже для нього приємну. Скоро після виходу книги, П'єр одержав з Риму листа, що дуже зворушив його й зацікавив. То був лист від графа Орландо Прада, героя італійської незалежності й об'єднання, який, хоч і не знав П'єра особисто, написав йому під безпосереднім вражінням прочитаної книги. В цьому

листі на чотирьох сторінках був палкий протест, вибух патріотичної віри, такої бадьорої у цього старика, тут було й обвинувачення в тому, що П'єр у своїй книзі забув про Італію, і була вимога Риму, нового Риму для об'єднаної й нарешті вільної Італії. Так почалось між ними листування і молодий абат, хоч і не відмовився від мрії про католицтво, як єдиний порятунок світові, все ж полюбив здалека людину, яка писала йому листи, проїняті такою щирою любов'ю до батьківщини й до свободи. Він повідомив графа про свою подорож і пообіцяв відвідати його. Але тепер, користуючися з гостинности в палаці Бокканера, відчував деяку ніяковість, бо йому було дуже важко, після такого прихильного ставлення Бенедетти, не попередивши її, одразу піти до батька людини, від якої Бенедетта втекла й з якою мала процес про скасування шлюбу. Крім того, старий Орландо мешкав разом із сином у маленькому палаці, що його збудував син у горішній частині вулиці Двадцятого Вересня.

Насамперед П'єр хотів побалакати про цю делікатну справу з самою князівною. Він дізнався, між іншим, від віконта Філіберта де-ля-Шу, що вона ставиться до героя надзвичайно приязно, з великою пошаною. І справді, коли після сніданку П'єр сказав про ніяковість свого становища, вона одразу скрикнула:

— Та що ви, пане абат, ідіть, ідіть швидше. Ви знаєте, що старий Орландо це наш національний герой, і не дивуйтеся, що я так його називаю, — цим ніжним ім'ям зве його ціла Італія, що шанує його й завжди йому вдячна. Я виросла в колах, які проклиналиють і називають його сатаною. Але з плином часу я зрозуміла, хто він, і полюбила; це найприємніша й найсправедливіша людина на світі.

Посміхнулась і сльози ринули з очей її, бо може згадала про рік, що прожила там, у тому палаці насильства, де мала спокійні години лише в розмові з старим. І додала тихше тремтячим голосом:

— Коли вже ви йдете до нього, скажіть від мого ім'я, що завжди люблю його і ніколи не забуду його ласки, хочщо там буде.

Поки П'єр їхав візником на вулицю Двадцятого Вересня, згадав усю героїчну історію старого Орландо, колись йому розказану. То була ціла епопея, сповнена віри, відваги й безкорисливості не нашого часу.

Граф Орландо Прада, нащадок благородної міланської родини, ще змолоду так палко ненавидів чужоземний гніт, що мавши ледве п'ятнадцять років, належав до таємного товариства, одного з розгалужень колишнього карбонаризму. Ця ненависть до австрійського гніту починалася з давніх часів, від тих колишніх повстань, коли змовники збирались у хащі лісній, в облищених хатинах; цю ненависть розпалила ще більше давнішня мрія про визволену Італію, самостійну, що нарешті стає великою владною нацією, гідним нащадком колишніх завойовників і владарів світу. О, то була палка й висока мрія визволити з вікового ганебного гніту цю колись славетну країну, цю пошматовану й покраяну Італію, що тепер під владою багатьох маленьких тиранів, зазнає чужоземних наскоків і завойовань. Побороти чужинців, вигнати геть деспотів, визволити народ зі злиднів і неволі, оголосити Італію вільну, Італію єдину— така була мрія, що нею горіли невгасно серця всієї молоді, така була мрія, що сповнила запалом серце молодого Орландо. І молодість його — то було святе обурення, гостра потреба віддати своє життя батьківщині, і вмерти за неї, коли вже не можна здобути волю.

Орландо жив самотно, в своєму старовинному палаці в Мілані, зазнаючи на собі тягар гніту й витрачаючи час на марні змови; там він одружився на двадцять п'ятому році життя, коли надійшла звістка про те, що папа Пій IX втік з Риму, а в самому Римі революція. Раптом кинув він усе, палац, дружину й метнувся до Риму, куди кликала його доля. Так уперше почались його мандри в боротьбі за незалежність; і скільки разів доводилось йому виступати на бій, не знаючи втоми. Тоді познайомився він з Мадзіні, на деякий час захопився цим сповненим містики республіканцем, що боровся за об'єднання. Що сам Орландо мріяв про світову республіку, то й пристав він до гасла Мадзінієвого: «Бог і народ» і брав участь у процесії, що урочисто пройшла вулицями

повсталого Риму. То була доба безмежно-широких надій, коли вже почувалось невиразну ще потребу в відновленому католицтві й чекали приходу людяного Христа, що має вдруге визволити світ. Але потім Орландо цілком захопила друга людина, Гарібальді, середньовічний вождь, у самому розцвіті своєї епічної слави. Так з Орландо став борець за свободу й об'єднання. Орландо вважав його за бога, бився безстрашно в боях поряд нього, здобув перемогу над неаполітанцями біля Рієті, пішов за ним під час його впертого патріотичного виступу, коли він подавав допомогу Венеції й мусив облишити Рим під натиском французької армії генерала Удіно, що повернув у Рим Пія ІХ. Скільки незвичайних пригод, скільки мужности, що межує з шаленством! Ось, Венеція, що її Маніні, теж великий патріот перетворив на республіку, яка протягом багатьох місяців захищалась від австріяків. І Гарібальді з невеличким гуртком людей, іде визволяти її, озброює тринадцять рибальських човнів, вісім з них залишає в руках ворога, а потім, коли довелось йому повертатись до Риму, ховає передчасно дружину Аніту, закриває їй очі і кінець-кінцем повертається до Америки, де він жив раніш, чекаючи години повстання. Як тоді вся Італія вирувала в огні патріотизму, коли з кожного міста виходили люди, сповнені віри й відваги, коли мов ті вулкани вибухали повстання, коли не зважаючи на всі поразки, наближалась непереможна Італія до свого тріумфу.

Орландо повернувся в Мілан до молоді дружини й там жив два роки, ховаючись від усіх і нетерпляче чекаючи славетного майбутнього, ще такого далекого. Доля всміхнулась йому в ці роки сумні: народився йому син, Луїджі. Але народивши сина, вмерла мати й то було велике горе. Не мігши лишатись у Мілані, де поліція стежила за ним і добиралась до нього, й дуже гостро відчуваючи чужоземну окупацію, Орландо продав рештки свого майна й переїхав до Туріну, до тітки жінчиної, яка взяла на себе виховання сина. Тепер про справу об'єднання дбав граф Кавур, видатний політичний діяч, готуючи П'ємонт до тієї важливої ролі, яку він мусив відіграти. То була доба, коли король Вік-

тор-Емануїл давав найгостинніший захист у себе вигнанцям з цілої Італії, навіть тим, кого він знав як республіканців, що себе скомпромітували й мусили тікати за участь у народних повстаннях. В цій простій, але хитрій родині Савойській вже з давніх часів достигала мрія об'єднати Італію на користь П'ємонтській монархії. І Орландо добре знав, до якого пана він наймався, та тепер він був насамперед патріот, а потім республіканець; він не вірив уже в Італію, відроджену в формі республіки, під протекторатом ліберального папи, як уявляв її собі деякий час Мадзіні. Бо це ж була химера, яка пожерла б цілі покоління, коли б вони вирішили йти за нею. Щодо Орландо, то він не хотів умирати, поки не ввійде переможцем у Рим. Ладен був поступитись свободою, аби тільки бачити батьківщину відроджену, що зажила б нарешті бадьорим життям. Отже, з яким запалом записався він у військо під час війни 1859 року, як колотилось йому серце, ніби вирватися з грудей хотіло, після бою в Мадженті, коли він увійшов у Мілан з французькою армією, у той самий Мілан, з якого вісім років тому він тікав, як вигнанець з відчаєм у душі. Після Сольферіно Вілла-Франкська умова принесла глибоке розчарування: Венеційська область відходила, Венеція лишалась у ворогів. А проте Мілан відвойовано, а герцогство Тосканське, Парма й Модена, вотивали за своє приєднання. Нарешті склалось основне ядро й Італія відроджувалась навколо переможного П'ємонту.

Наступного року Орландо брав участь у великих подіях. Гарібальді повернувся після двох своїх подорожей до Америки й про нього складались цілі легенди, про заповзяття, гідні паладіна, в пампасах Уругваю, під час незвичайного переїзду з Кантона до Ліми; знову з'явився він воювати року 1859; перегнав французьку армію, розбив австрійського маршала, захопив міста Комо, Берґамо й Брешію. Раптом поширилась чутка, що він висадився в Марсалі з тисячею чоловік лише, з тією славетною тисячею завзятих марсальців. Орландо бився в перших рядах. Палермо трималось три дні, але його взято. Орландо, улюблений ад'ютант диктатора, допоміг

йому організувати уряд, разом з ним переплив протоку й їхав по праву руку з ним під час тріумфального в'їзду до Неаполя, відки втік король. То була шалена відвага й завзяття, неминучий вибух, після якого ширились всілякі фантастичні оповідання про невразимого Гарібальді, про те, що червона сорочка захищає його краще від панцера, що він жене вороже військо, як архангел, помахуючи блискучою шаблею. Разом з тим, П'ємонтське військо розбило генерала Ляморісьєра, біля Кастельфідардо й захопило римську область. Був Орландо й при тому, коли диктатор, складаючи свої повноваження, підписував декрет про приєднання обох Сіцилій до італійської корони, а також брав участь, під гучні вигуки «Рим або смерть» в очайдушному наступі, який закінчився трагедією біля Аспромонте: італійське військо розігнало маленьку армію, Гарібальді поранено, взято в полон і вислано на острів Капреру, де й жив він самотньо, як звичайний селянин.

Наступні шість років чекання Орландо мешкав у Туріні, навіть тоді, коли за нову столицю оголошено Флоренцію. Сенат оголосив Віктора-Емануїла королем Італії. Нарешті Італію утворено, бракувало лише Риму та Венеції. Але час великих боїв, час епопей здавалось уже минув. Венеція дісталась Італії лише після поразки. Орландо брав участь у нещасливому бою біля Кустози, де його двічі ранено, при чому більшого горя завдавала йому, ніж рана, думка про можливу перемогу Австрії. Але скоро Австрію розбито біля Садови, вона втратила Венеційську область і за п'ять місяців по тому, Орландо захотів бути в Венеції, й радіти з тріумфу, коли туди ввійшов Віктор-Емануїл при нестримних вигуках народу. Лишалось узяти тільки Рим, і ціла Італія поривалась до нього у нетерплячому запалі й стримувало її хіба зобов'язання дружньої Франції підтримувати папу. Гарібальді втретє хотів повторити героїчні вчинки, й нестримуваний жодними зобов'язаннями, кинувся на Рим, як авантюрист, надхнений патріотизмом. І втретє брав участь Орландо у цьому героїчному поході, який скінчився поразкою біля Ментани, де папським зуавам допомагав невеличкий загін французького

війська. Знову поранений повернувся він майже на коні до Туріну. Палала помста в душі, але довелося скоритись, бо становище було безнадійне. Одразу, ніби грому удар, покотилась звістка про Седан і поразку Франції, шлях до Риму тепер був відкритий і Орландо, в рядах регулярної армії належав до борців, що стали на позиціях в римській кампанії, захищаючи згідно з тим, що писав Віктор-Емануїл Пієві ІХ, підступи до Святого Престолу. Цього разу було лише щось подібне до бою; папські зуави генерала Канцлера мусили відступити, а Орландо був один з перших, що війшли в місто через виліт у брамі Пієвій. О, цей день Двадцятого Вересня, коли зазнав він найбільшого щастя в житті, день шаленої радості й тріумфу, коли здійснилась мрія стількох років жорстокої боротьби, мрія, що для неї він відмовився від спокійного життя, віддав усе багатство, душу й тіло!

Потім почалось десять років щасливого життя в завойованому Римі, в улюбленому Римі, що за нього він дбав і доглядав, як за жінкою, на яку покладається всі надії. І він чекав, що Рим виявить велику національну міць і відбудеться дивовижне відродження сили й слави молодії нації. Старий республіканець, старий солдат-повстанець мусив заспокоїтись і згодитись на сан сенатора: та хіба й сам Гарібальді, його бог, не пішов до короля з візитою й не був членом парламенту? Лише непримирний Мадзіні й чути не хотів про єдину й незалежну, але не республіканську Італію. Крім того, була ще й інша причина, з якої Орландо згодився на сан сенатора—майбутнє сина Луїджі, якому саме пішов дев'ятнадцятий рік на другий день вступу в Рим. Коли сам він міг прожити на рештки колишнього багатства, витраченого на користь батьківщині, то для свого улюбленого сина він мріяв про блискуче майбутнє. Добре розумів, що героїчний вік закінчився, отже, хотів зробити з сина великого політика, видатного адміністратора, людину корисну для нації великої в недалекому майбутньому; тому й не відмовився він від королівської пропозиції, що була ніби нагорода за його випробовану відданість, і вирішив жити в Римі, допомагати Луїджі, стежити за ним і керувати ним. Хіба сам він був такий уже старий, і висна-

жаний, що не міг допомогти в організації уряду, як допомагав у боротьбі? Він улаштував сина в міністерство фінансів, бо його вражав дивовижний хист юнака щодо грошових справ, а можливо він інстинктивно почував, що відтепер боротьба точитиметься на ґрунті фінансовому й економічному. І знов життя його сповнило мрія—палка віра в блискуче майбутнє, й безмежна надія, бо бачив він, як людність Риму подвоюється, як він забудовується новими кварталами й на очах захопленого патріота виростав цей владар світу.

Раптом сталось несподіване. Одного ранку Орландо, коли він сходив сходами, вдарив грець і відібрало йому обидві ноги, що стали важкі, як з олива. Довелося внести його в кімнату й з того часу він ніколи вже не виходив на вулицю. Йому саме почався п'ятдесят сьомий і з того часу чотирнадцять років він не сходив зі своєї фотелі нерухомий, як камінь, він, що так сміливо шугав по полях боїв в Італії. І жаль було дивитись на такий ганебний кінець героя. А найгірше було те, що старий салдат, зі своєї кімнати—в'язниці спостерігав тепер, як поволі крахують усі його надії; і поняв його невимовний сум і страх перед майбутнім, хоч нікому він і не казав про це. Тепер він починав усе розуміти ясно з того часу, як безпосередня участь у подіях не засліплювала його й міг він цілі дні думати. Італія, яку він уявляв такою могутньою, переможною завдяки об'єднанню, поводитись безглуздо, наближалась до руїни, а може й до банкрутства. А Рим, що мав на його думку неодмінно бути столицею, містом, що не має подібного собі славою, яка личить майбутньому народові-владареві, скам'янів, мов змертвілий і тягарем віків душив молоду націю. Крім того, дуже його боліло серце й за сина Луїджі, який не слухався батька й перетворився на лицаря-доробкевича, набиваючи собі кишені коштом Італії, коштом Риму, ніби батько тільки для того й дбав про їхнє визволення, щоб син міг грабувати й збагачуватись. Марно радив він не кидати посади в міністерстві, не вдаватись у шалені спекуляції земельними ділянками й будинками, до якої захочувало гарячкове забудування нових кварталів. А проте він дуже любив сина й мусив мовчати,

особливо тепер, коли йому щастило в найризикованіших фінансових операціях, як от перетворення вілли Монтефіоре в справжнє місто. То була величезна операція, де найбагатші зруйнувались, а він здобув мільйони. Втративши свої надії, мовчазний Орландо замкнувся в маленькому палаці, що його збудував Луїджі Прада на вулиці Двадцятого Вересня; там він узяв собі лише одну кімнату, де минали дні мов у в'язниці; мав одного тільки слугу й не приймав від сина нічого, крім помешкання, бідно живучи на невеличку ренту.

Коли П'єр їхав цією новою вулицею Двадцятого Вересня, що тягнеться схилом і вершиною Вімінальського горба, його вразила важка велична архітектура нових палаців де виявлявся спадковий нахил до величного. В старозлотому промінні пообіднього сонця ця широка й урочиста вулиця, ці дві нескінченні лінії білих фасадів, свідчили про гордовиту надію нового Риму на майбутнє, про потяг до панування, який викликав із землі ці величезні будови. Але особливо його вразив будинок Міністерства Фінансів, ця озія, подібна до циклопічних будівель, де нагромадились колони, балькони, фронтони й скульптурні оздоби, являючи цілий величезний світ, що постав у день гордовитого шаленства, потягу до кам'яних споруд. А просто нього, трохи вище, не доїжджаючи до вілли Бонапарте, стояв маленький палац графа Прадо.

Заплативши візникові, П'єр деякий час стояв, не знаючи, що робити. Що двері були одчинені, то він увійшов у вестибюль; але там не знайшов нікого, ні швайцара, ні льокая. Довелось піти на другий поверх. Монументальні сходи з мармуровим поренчам являли мініатюрну копію величезних парадних сходів палацу Боккенера. Тут так само було порожньо й холодно, лише килим і червоні портъери, чітко вирізняючись на білих обтинькованих стінах, пом'якшували цю суворість. На другому поверсі була зала до приймання, заввишки п'ять метрів, а через прочинені двері побачив П'єр дві залі поряд, що визначались цілком сучасною пишнотою, багатим шовковим і оксамитовим драпуванням, позолоченими меблями й високими дзеркалами, що відбивали нагромадження розкішних консолів і столів. І не було

живої душі в цьому, ніби облишеному, палаці й не відчувалась рука жінки хазяйки. П'єр хотів був уже вниз зійти, щоб подзвонити, коли нарешті з'явився льокай.

— Чи можна бачити графа Прада?

Льокай мовчки подивився звисока на священника й нарешті зволив запитати.

— Батька чи сина?

— Батька, графа Орландо Прада.

— Гарзд. Ідіть на третій поверх.

Потім додав такі пояснення:

— Маленькі двері, на площадці з правого боку. Добре постукайте, щоб вам одчинили.

І справді П'єрові довелось два рази стукати. Двері відкрив маленький худорлявий старий, з військовими манірами,—старий салдат графів, що лишився при ньому як слуга, й просив пробачення, що не відкрив одразу, бо саме загортав ноги панові. Одразу ж пішов і повідомив про гостя. Коли П'єр вийшов з темного вузького передпокою, його вразила кімната, куди він увійшов— дуже маленька, вся біла, з стінами оклеєними простими шпалерами з блакитними квіточками. За ширмою було тільки залізне ліжко, звичайне салдатське ліжко; і не було інших меблів, крім фотелі, де хорий сидів цілі дні, чорного столу біля фотелі, вкритого книжками й газетами, та двох старовинних солом'яних стільців для дуже рідких гостей. Кілька полиць на стіні являли собою бібліотеку. А зате в велике й світле вікно без завіс видно було найкращий з краєвидів Риму.

Потім кімната зникла для П'єра й він бачив лише старого Орландо, почувуючи раптом велике хвилювання. То був старий посивілий лев, все ще величний, міцний і високий. На великій голові цілий ліс сивого волосся, губи товсті, ніс великий, притиснутий і чорні блискучі очі. Довга сива борода, густа мов у юнака, кучерява, мов у грецького бога. На цьому левовому обличчі можна було вгадати бурхливі пристрасті, але всі вони, і розумові й тілесні, вилились у любов до батьківщини, у шалену відвагу й буйне прагнення незалежності. Тепер старий, приборканий хоробою герой, тримаючись усе ще прямо й гордо, сидів на солом'яній фотелі і його ноги під чор-

ним покриттям лежали нерухомо. Лише руки йому були живі, а обличчя сяяло силою й розумом.

Орландо, повернувшись до слуги, тихо сказав:

— Ти можеш іти, Батісте. Прийдеш за дві години.

Потім дивлячись в обличчя П'єрові, вигукнув ще дзвінким голосом, не зважаючи на свої сімдесят років:

— Нарешті й ви прийшли, любий пане Фроман, і ми можемо побалакати до схочу... Візьміть оцього стільця й сідайте просто мене.

Помітив здивовання священника, з яким він оглядав майже порожню кімнату, і весело додав.

— Пробачте, що я приймаю вас у цій келії. Так, я живу тут як чернець, як старий салдат, що вислужив свою службу й живе осторонь від життя... Мій син усе ще надокучає мені, щоб я взяв одну з розкішних кімнат першого поверху. Але навіщо? Не маю жодної в цьому потреби, бо не люблю пухових ліжок—мої старі кістки звикли до твердої землі... А крім того, тут у мене такий чудовий краєвид, тут цілий Рим іде до мене, коли я не можу піти до нього.

І обернувшись до вікна, хотів замаскувати замішання й легкий сором, що понімав його кожного разу, коли він так виправдував сина, не розкриваючи справжньої причини, сумнівів своєї чесною душі, завдяки яким уперто тримався такої мізерної обстанови.

— Але тут прекрасно, тут розкішно,—заявив П'єр, щоб зробити приємність старому.—Я теж дуже радий бачити вас і щасливий, що можу стиснути вам руки, які вчинили стільки великого.

Орландо зробив жест, ніби хотів одмахнутися від минулого.

— Еге, все то минулось, поховано... Побалакаймо про вас, дорогий пане Фроман, бо ви молодий, і в вас усе сучасне. І побалакаймо про вашу книгу, яка стосується майбутнього... О, ваша книга, ваш «Новий Рим», коли б ви знали, як я розсердився спочатку.

Сміючись, узяв зі столу книгу, що лежала близько нього, і, поклавши на обкладинку міцну свою руку, сказав:

— Та ви й не уявляєте, яке обурення вона викликала в мене спочатку. Папа, знову папа і ввесь час папа.

Новий Рим для папи й за допомогою папи. Переможний Рим майбутнього завдяки папі, відданий папі, і слава його—та сама слава папи... Ну, гаразд! А ми? А Італія? А мільйони, що ми їх витратили на те, щоб зробити з Риму велику столицю?.. Справді, треба бути французом, та ще й парижанином, щоб написати таку книгу. Але, дорогий абате,, хіба ви не знаєте, що Рим зробився столицею італійського королівства, що тут є король Умберто, що є італійці, цілий народ—і він, запевняю вас—хоче й дбає зберегти для себе цей славою вкритий, відроджений Рим.

П'єр усміхнувся, чуючи такі по-юнацькому запальні слова.

— Так, так, ви писали мені про це. Та тільки з мого погляду це не так важливо. Італія є лише нація, частина людства, а я хочу згоди, братерства всіх націй, хочу, щоб люди дійшли згоди, проїнялись вірою й жили щасливим життям. Форма уряду нічого не значить, хоч то монархія, хоч то республіка, і нічого не значить ідея про єдину й незалежну батьківщину, коли буде єдиний вільний народ, який живе по закону й правді.

З цієї палкої промови Орландо схопив лише одно слово й сказав тихо й мрійливо:

— Республіка! За молодих років я так щиро бажав її. Я був у боях за неї, змови складав з Мадзіні, цією святою, вірною людиною, що однак не могла побороти неминучого. А потім, що вдієш? довелось погодитися з практичною конечністю, й найзавзятіші з нас погодились з наявним станом речей. І хіба республіка тепер могла б урятувати нас? В усякому разі вона не дуже відрізнялась би від нашої парламентарної монархії: дивіться, що робиться у Франції. Отже, навіщо наважуватись на революцію, яка віддає владу в руки крайніх революціонерів, анархістів? Ми боїмось усього цього й цим з'ясовується наша покірливість... Я знаю, що дехто вбачає порятунок в республіканській федерації, що складається з союзу колишніх маленьких держав, перетворених на республіки з Римом на чолі. При цьому можливо й Ватикан виграв би собі щось порядне. Не можна сказати, щоб він дуже турбувався про це, а все ж він

передбачає цю можливість не без приємности. Та все це лише мрія, мрія.

Знову повеселішав, навіть повернулась йому гостра іронія.

— Мабуть здогадуєтесь, що саме привабило мене в вашій книзі? Бо хоч і обурювався я, а все ж прочитає її двічі... Річ у тім, що так міг би написати Мадзіні. Правду кажу, читаючи її, я переживав мою молодість, усі шалені мрії двадцяти-п'ятьох років, релігію Христа, мир на землі завдяки євангельському вченню. Чи знали ви, що Мадзіні за довгий час до вас мріяв про поновлення католицтва? Він не торкався догми й дисципліни, він мав на увазі лише мораль. І він хотів, щоб новий Рим, народний Рим був столицею світової церкви, в якій злились би всі церкви минулого. Рим, вічне місто, обітне місто, батько й цар над містами, що його влада відроджувалась на щастя людства... Варто уваги, що сучасне нове католицтво, це невиразне відродження спіритуалізму поширення ідеї про християнську громаду,—а про неї тепер чимало розмов,—є лише поворот до містичних гуманітарних ідей 1848 року. Так, я бачив усе це, я вірив і боровся—і знаю також, до чого довели нас усі ці поривання до далекого таємничого. І зрозумієте сами, тепер я вже не вірю.

А коли схвильований П'єр захотів і собі відповісти, Орландо зупинив його.

— Ні, дозвольте мені закінчити... Я хочу лише переконати вас, що нам було конче потрібно захопити Рим, зробити з нього столицю Італії. Без Риму не могло бути нової Італії. Він являв втілення старовинної слави, в поросі його руїн збереглась та владна міць, що її ми хотіли відродити,—і тому, хто мав його, він давав силу, красу, вічність. Розміщений у центрі країни, він був її серцем і мав стати осередком життя її, скоро розбудили його з довгого сну в руїнах... О, як ми жадали його серед перемог і поразок, протягом довгих років тортур і чекання! Я любив його й жадав більш, ніж яку жінку, кров палала в мені й понімав мене відчай, що я старіюсь. І нарешті, коли ми здобули Рим, всі наші турботи було спрямовано на те, щоб Рим був величним, великим, влад-

ним містом, як інші столиці Європи—Берлін, Париж, Лондон... Подивіться на нього, ще й досі—це єдине моє кохання, єдина розрада, хоч я вже вмер і лише очі маю живі.

І тим самим жестом знову показав на вікно. Під темно-блакитним небом безмежно ширився Рим, вилискуючи пурпуром і золотом під косим промінням соняшним. В даліні дерева на Янікульському горбі закривали обрій зеленим поясом, що нагадував ясну зелень смарагдів; а собор св. Петра, далі ліворуч, був блідо блакитного кольору, ніби сапфір, що загасав у яскравому світлі. А далі виднілась низинна частина міста, старе мов іржаве місто, ніби спалене цілими віками спеки, таке приємне на вигляд, повне глибокої краси минулого—безмежний хаос дахів, гребенів, башт, дзвіниць, бань. А на передньому пляні під вікном видно було нове місто, що його почали будувати двадцять п'ять років тому—щільно нагромаджені куби кам'яні, нещодавно обтиньковані, що їх ні сонце, ні минулі віки ще не встигли вкрити пурпуром. Особливо дах величезного Міністерства Фінансів здавався якоюсь безмежною білою рівниною, неприємною в своїй суворості. І кінець-кінцем саме на цих мізерних нових будівлях зупинився погляд старого салдата.

Стало тихо. П'єр відчув холодний подих стриманої, невизнаної журби й чемно чекав.

— Пробачте, що перепинив вас,—знову сказав Орландо.—Але мені здається, що розмова про книгу вашу тільки тоді буде корисна, коли ви побачите й вивчите Рим зблизька. Ви тут лише з учорашнього дня, правда? Ходіть вулицями Риму, дивіться, запитуйте і я гадаю, що багато з ваших ідей зміняться. Особливо інтересно, яке вражіння на вас справить Ватікан—бо ви ж і приїхали виключно для того, щоб бачити папу й захищати книгу перед конгрегацією цензури. Навіщо ж нам сперечатись сьогодні, коли сами факти наведуть вас на інші думки, куди краще, ніж це могли б зробити найрозумніші розмови в світі... Отже умовмось, що ви повернетесь до мене й тоді ми знатимемо, про що розмовляти й можливо дійдемо згоди.

— Звичайно,—відповів П'єр.—Я прийшов сьогодні до вас лише для того, щоб висловити подяку за те, що ви так уважно прочитали мою книгу, а також для того, щоб вітати в вашій особі одного з героїв Італії.

Орландо не слухав, ввесь заглибившись у свої думки і дивлячись на краєвид Риму. Він не хотів більш казати про нього, але якось само собою, мов під впливом таємної думки, тихо оповідав далі, мимоволі роблячи це визнання.

— Безперечно, ми йшли дуже швидким кроком. Були витрати конче потрібні й корисні, приміром, на шляхи, мости, залізниці. Треба було також озброїти країну і я спочатку був не проти великих витрат на військову справу... Але потім постав цей гнітючий військовий бюджет—війни не було, але чекаючи її, ми руйнували себе. О, я завжди був друг Франції, і тепер лише один закид роблю їй, за те, що не зрозуміла вона нашого становища, не взяла на увагу тієї життєвої конечности, яка примусила нас до союзу з Німеччиною... Крім того Рим поглинув цілий мільярд. Ось тут і почалось шаленство, ми захопились запалом і гордістю. Міркуючи на самоті, я один з перших відчув, що ми йдемо край безодні, що нам загрожує фінансова криза й дефіцит, що зруйнує цілу націю. І я криком кричав про це синові й тим усім, хто зустрічався зі мною. Та що там! Вони не слухали мене, мов збожеволіли, купуючи, спродаючи, будуючи, захопившись грою на біржі й химерами. Ви побачите, ви побачите! Найгірше те, що у нас немає такої густої людности, як у вас, на селах, немає запасу в грошах і людях, немає заощаджень, що ними завжди можна було б залатати виломи по катастрофі. У нас немає допливу сил з народу, немає поновлення крові постійним потоком нових людей; народ наш бідний і немає в нього панчохи з грішми. Злидні надзвичайні, треба визнати це. Ті, хто має гроші, воліє за краще потроху проживати їх у містах, ніж ризикувати, вкладаючи в рільництво або промисловість. Фабрики будується дуже повільно, а землю майже всюди обробляють таким самим варварським способом, як дві тисячі років тому... А Рим, Рим, що не віродив Італії тим часом, як вона зробила

його столицею єдино з свого палкого бажання, Рим, що дав нам лише відблиск цієї слави, та звироднілу, гордовиту й ледащу людність папського міста! Я надто любив його, люблю й тепер для того, щоб жалкувати, що я тут. Але боже, до якого божевілля він довів нас, скількох мільйонів коштував, і як гнітить нас тягар його величі... Дивіться, дивіться!

І він показував на білий дах Міністерства Фінансів, цю безмежну сумну рівнину, ніби бачив передчасно зжате поле слави, жахну бідність загрозливого банкрутства. Ледве міг стримати сльози й було щось величне в цих розбитих надіях, в цьому сумному відчаю, в цій величезній голові старого посивілого лева, тепер безсило, прикутого в цій порожній світлій кімнаті, що своєю гордою вбогістю мов протестувала проти пишного багатства цілого кварталу. Так ось які наслідки були перемоги! І тепер зламано його життя й не може він віддати знову батьківщині свою кров і душу.

— Так, так,—вигукнув він нарешті,—ми віддавали все, серце й голову, усе життя коли ходило про об'єднання й незалежність батьківщини. Але тепер, коли батьківщину вже об'єднано, пошукайте собі надхнення, щоб реорганізувати її фінанси. Це бо тепер не вважається за ідеал. Ось чому, тим часом як старі вимирають, серед молоді не постане жодної нової людини.

Раптом зупинився, трохи замішавшись і посміхнувся з свого запалу.

— Пробачте мені, я знову за своє, невиправний... Отже, згода, обличмо цю тему, а потім ви повернетесь, побачивши все і тоді ми побалакаємо.

З цього моменту Орландо виявляв надзвичайну ввічливість і П'єр з його привабної лагідності й запобігливості зрозумів, що він жалкує за своєю балакучістю. Дуже прохав П'єра замешкати довший час у Римі, не оцінювати його наспіх і вірити, що Італія, по суті кажучи, завжди мала потяг до Франції. Йому хотілось би, щоб усі любили Італію і дуже непокоїла його сама думка про те, що її можуть не любити. Так само як і вчора ввечері, в палаці Бокканера, абат відчув, що на нього хочуть вплинути, примусити його до милування й лю-

бови. Так само як жінка, яка знає, що вона некрасива, не маючи певности в собі й завжди чутлива до образ, Італія дуже турбовалась думкою про неї відвідувачів і намагалась, не зважаючи ні на що, зберегти їхню любов.

Але коли Орландо дізнався, що П'єр зупинився в палаці Бокканера, то знову зацікавився й почувши, що хтось стукнув у двері, зробив нетерплячий рух. Запрошуючи ввійти, він тим часом затримував П'єра:

— Ні, ні не йдять ще, я хочу знати...

В кімнату ввійшла жінка, на вигляд понад сорок років, маленька й опецькувата, але ще красива, з дрібними рисами й ласкавою усмішкою на одутлому обличчі. Була вона русява, з очима зеленастими, прозорими, як джереляна вода; досить добре одягнена, в убранні кольору резеди, простому й разом красивому; з вигляду була приємна, стримана й розсудлива жінка.

— А, це ти, Стефано,—сказав старий, підставляючи щоку для поцілунка.

— Так, дядю, я проходила повз і зайшла довідатись, як живете.

Це була пані Сакко, небога Орландова, що народилася в Неаполі від матері, родом з Мілану, й вийшла за неаполітанського банкіра Пагані, який потім збанкрутував. Коли батько зруйнувався, Стефана вийшла за Сакко,—а він був тоді ще незначний урядовець на пошті. Від того часу Сакко, хотівши відновити торговельне підприємство тестя, брався за очайдушні, складні й темні афери, які дали йому змогу кінець-кінцем вибитись на депутата. Відколи приїхав до Риму, щоб і собі завойувати його, жінка допомагала йому в його шанолюбних намірах, і довелось їй дбати про свої туалети, приймати гостей; і хоч при цьому не завжди поводитись як слід, все ж була йому в великій допомозі, господарюючи ощадно й розумно в хатніх справах—коротко кажучи, виявляла прекрасні й позитивні риси північної італійки, одержані в спадщину від матері, риси, що являли гостру протилежність до безвладної й безтурботної вдачі чоловіка, у якого яскраво виявлялись усі південно-італійські риси з нестримною гонитвою за грішми.

Старий Орландо, хоч і не любив Сакко, все ж ставився приязно до небоги, бачивши в ній вдачу свого роду. Подякував їй; і зараз же розповів про відомості, що їх подавали ранкові газети, бо думав що депутат надіслав дружину, щоб дізнатись про його погляд на цю справу.

— Ну добре, а як же міністерство?

Вона сіла й не поспішаючи нікуди, почала розглядати газети, що лежали на столі.

— Ще нічого не вирішено. Газети дуже передчасно почали писати про це. Президент Ради запросив Сакко й у них була розмова. Та тільки він дуже вагається й боїться, що немає достатніх даних для міністерства земельних справ. От коли б йому запропонували міністерство фінансів! Крім того він не міг вирішити, не порадившись з вами. Що ви про це думаєте, дядечку?

Перепинив її енергійним жестом.

— Ні, ні я не хочу втручатись у це.

Швидка кар'єра Сакко, авантюрика й афериста, що завжди ловив рибу в каламутній воді викликала в ньому огиду, провіщаючи початок кінця. Дуже турбувала його й поведінка сина Луїджі. І уявить собі, що Луїджі, не зважаючи на глибокий розум та інші гідні прикмети, був ніщо, тим часом як Сакко, цей безладник та невситимий грець, продерся в Палату депутатів і незабаром матиме міністерський портфель. То був маленький худорлявий чоловічок, чорнявий, з вирячкуватими очима, вистайними вилицями й підборіддям, завжди рухливий, галасливий, невтомний балакун, що вся його сила була в голосі, надзвичайної сили й ніжності. При цьому він умів підлещуватись і користуючись з обставин, приваблював до себе й досягав свого.

— Чуєш, Стефано, скажи чоловікові, що єдина порада, яку я можу йому дати—хай повернеться на посаду звичайнісінького урядовця на пошті, де може з нього буде користь.

Старого салдата ображало й доводило до відчаю, що вдерся як бандит такий людець, як Сакко, до Риму, до того самого Риму, що його так важко було завоювати. Тепер Сакко в свою чергу завойовував його, відби-

рав його у тих, хто здобув його з такими великими жертвами й тримав його в своїх руках, щоб розкошувати в ньому й задовольняти своє невситиме властолюбство. Під його лагідною зовнішністю ховалась готовість усе пожерти. Після перемоги, коли здобич ще тепла була, збіглись вовки. Північ зробила Італію, південь скористався з перемоги, накинувся на неї, як на здобич, живлячись нею. І причина обурення цього старого героя саме сходила на дедалі виразніший антагонізм між північчю й півднем. Північ—то трудящі й ощадні, далекозорі політики, вчені, прихильники великих ідей сучасності; південь—то неуки, ледащі, які безпосередньо відчують радість життя, поводяться по-дитячому безладно, вражаючи позірним блиском бундючних слів.

Стефана спокійно всміхалась, дивлячись на П'єра, що одійшов до вікна.

— О, дядечку, ви кажете все це, а проте любите нас і мені часто давали розумні поради, за які я вам дуже вдячна... Ось приміром у цій справі з Аттіліо...

Мала на увазі сина свого, поручика, та його кохання з Челією, маленькою княжною Бонджіованні, про що було стільки балачок у сальонах білого й чорного світу.

— Аттілію,—то цілком інша справа,—скрикнув Орландо.—Так само як у тобі, в ньому тече моя кров і в цьому бравому юнаку я бачу себе самого. Так, він викапаний я, коли я мав стільки років як він, красивий, мужній, палкий. Бачиш, я сам себе хвалю. І справді Аттілію близький моєму серцю, бо в ньому майбутнє, він повертає мені надію... Ну, то як його справа?

— О, дядечку, його справи завдають нам багато клопоту. Я казала вже вам, і ви тільки плечима здвигнули, кажучи, що в таких справах батьки повинні дати коханням волю—хай сами улаштовуються... Однак, нам зовсім не хочеться, щоб усюди казали, ніби ми сами намовляємо сина викрасти маленьку князівну, а потім одружитися з нею за-ради грошей і титула.

Орландо щиро засміявся.

— Отоще яка гордовита дріб'язковість. Це твій чоловік прохав переказати мені? Так, я знаю, що в цій історії він удає благородного... Але я кажу ще тобі, я вважаю

себе за не менш чесну людину, ніж він, і коли б я мав сина такого, як у тебе, щирого, доброго й наївно закоханого, то я дав би йому волю одружитись з ким захоче й як захоче... А щодо Буонджіованні, з усім їхнім благородством та багатствами, що їх вони мають, це ж буде велика честь мати за зятя такого гарного хлопця, з щирим серцем.

На обличчі Стефани відбилосся спокійне задоволення. Очевидно прийшла лише для того, щоб мати ухвалу від старого.

— Ну, добре, дядечку, я перекажу це чоловікові, і він візьме це на увагу; бо хоч ви й суворо ставитесь до нього, все ж він дуже вас цінить... А щодо міністерства, то можливо нічого з того й не буде. Як вирішить Сакко, то залежить від обставин.

Підвелась і прощаючись, поцілувала старого, так само ніжно, як і ввійшовши. Сказала, що він має гарний вигляд, і до того ще й красивий—навіть посміхнувся він, коли сказала про одну пані, яка ніби й досі страшенно кохає його. Потім відповіла легким поклоном на мовчазний поклон молодого абата й пішла, як завжди, стримана й обережна.

Деякий час Орландо сидів мовчки, дивлячись сумно на двері, й мабуть думаючи про брудну й тяжку сучасність, таку неподібну до славетного минулого. Раптом звернувся до П'єра, який увесь час чекав.

— Так значить, мій друже, ви зупинились у палаці Бокканера. І з цього боку теж чимало горя.

Але, коли абат розповів йому про свою розмову з Бенедеттою, і як вона сказала, що любить Орландо завжди й ніколи не забуде його щирости, хоч що там буде, старого це зворушило й голос йому тремтів.

— О, то добра душа, дуже добра. Тільки знаєте, вона не кохала Луїджі, а той може поведився трохи попростому... Це вже не таємниця, я вам кажу відверто, бо на великий жаль мій, усі про це вже знають.

Вдаючись у спогади, розказав Орландо про те, як радів він напередодні шлюбу, думаючи про ту прекрасну істоту, що буде йому за дочку й відживить чарами моло-

дості його злиденне життя. Він завжди милувався в красі і то було милування коханця, який кохав би жінку, коли б батьківщина не взяла йому найкращі його сили. А Бенедетта справді шанувала його й цінила, часто приходила на кілька годин до нього, майже мешкала в його маленькій кімнаті, яка наповнювалась тоді сьйвом божественної її краси. І він оживав, почувуючи навколо себе свіжий подих її, чистий аромат і ласкаву жіночу ніжність, що виявлялась у турботах її про нього. А потім яка жахна драма сталась, і як боліло йому серце, бо не знав, як примирити подружжя. Не міг винуватити сина, що той хоче бути чоловіком визнаним і коханим. Спочатку, після першої жахної ночі, після першої сутички двох істот, з яких кожна домагалась свого, старий хотів переконати Бенедетту й віддати її в руки синові. А коли вона плачучи розповіла йому все й розказала про давніше кохання своє з Даріо, сказала, яку відразу почувала до акту, і як не хоче віддати вінок свій іншому, Орландо зрозумів, що вона не згодиться. Так минув цілий рік, цілий рік прожив він, прикутий до фотелі, відчуваючи що там унизу, в розкішних кімнатах, звідки жодний шум не доходив до нього, снується жахна драма. Скільки разів він прислухався, боячись, що там сваряться, і жалкуючи, що не може бути в пригоді, не може ущасливити. Від сина він нічого не знав, бо той усе мовчав; інколи про деякі подробиці дізнавався від Бенедетти, коли буди схвильована, не володіла собою; і цей шлюб, в якому він убачав деякий час так бажане погодження старого Риму з новим, цей невивершений шлюб стільки відчаю завдавав йому, розбивав усі його надії, розбивав остаточно мрію, що сповнювала все його життя. Кінець-кінцем і сам хотів розводу, до того нестерпне й дошкульне було становище.

— О, друже мій, ніколи я не міг зрозуміти неминучості деяких антагонізмів, ніколи не міг зрозуміти, як люди з ніжним серцем і чесною душею можуть спричинити нещастя собі й іншим.

Двері знову одчинились і цього разу ввійшов, не постукавши, граф Прада. Швидко вклонившись П'єрові, що саме підвівся, ніжно взяв руки батькові й обмацав

їх, ніби боявся, що вони будуть або надто гарячі, або надто холодні.

— Я приїхав прямо з Фраскаті, де мені довелося заночувати—стільки клопоту з цими незакінченими будовами. І мені переказали, що ви погано спали в ночі.

— Та ні. Запевняю тебе, ні.

— Хіба ви й сказали б,—навіщо така впертість,—залишатись тут, без жодних вигід? Це зовсім не для ваших років. Ви зробили б мені велику ласку, згодившись узяти кращу кімнату, де принаймні добре було б спати.

— Та ні, ні! Я знаю, що ти дуже мене любиш, любий Луїджі. Але прошу, дозволь мені улаштуватись як задумає моя стара голова. Це найкращий спосіб зробити мене щасливим.

П'єра вразила та палка приязнь, яку він читав в очах цих людей, коли вони дивились одне на одного. Його дуже зворушили ці відносини, ця привабна ніжність, не зважаючи на цілковиту протилежність поглядів і вчинків, та на моральні розходження, що їх роз'єднували.

Пильно порівнював їх. Граф Прада був нижчий на зріст, більш присадкуватий; у нього була така сама енергійна велика голова з жорстоким чорним волоссям, такий самий одвертий погляд суворих очей, що сяяли на блідому обличчі з густими вусами. Але рот був зовсім інший, з вовчими щелепами, жагучий і хижий, рот ніби призначений жерти здобич увечері після бою, коли треба тільки кусати, користуючись з перемоги інших. Тому, коли хто захоплювався його відвертими очима, одразу додавав: «але мені не до вподоби його рот». Ноги йому були міцні, а руки хоч красиві, але дуже великі й пухкі.

П'єр радів, що бачив його таким, яким уявляв собі. Знав досить близько його історію, щоб відтворити зіпсованого перемогою сина героя, який жадібно розкошував з плодів, що їх зрізала славетна шабля батька. Особливо пильно вивчав, як гідності батька, змінившись, перетворились у сина на пороки, як найкращі прикмети перетворились, як героїчна й безкорислива енергія виродилась на дику жадобу розкошування, як борець перетворився на хижака, коли загасло велике почуття ентузіазму,

припинилась війна і люди могли відпочивати серед на-
громадженої здобичі, грабуючи й жеручи. А герой, роз-
битий герцем батько, був свідком цього виродження
сина, афериста з кишенею набитою мільйонами.

Орландо зазнайомив сина з П'єром.

— Абат П'єр Фроман, про нього я тобі казав, автор
книги, яку я тобі давав читати.

Прада виявив велику уважність до П'єра, казав про
Рим з розумінням і інтересом, як людина, що хотіла б
бачити цей Рим сучасною великою столицею. Він бачив
Париж, перебудований урядом другої імперії, бачив Бер-
лін, що збільшився й покращав після перемоги Німеч-
чини; отже на його думку як Рим не піде цим шляхом,
коли не буде з нього великий залюднений центр, то й
йому загрожує в найближчому часі загибель. Або бути
йому музеєм в руїнах, або новим відродженим містом.

Зацікавлений і відчуваючи потяг до Луїджі, П'єр
слухав цього спритного чоловіка, що його ясний і міц-
ний розум зачаровував його. Знав, яку спритність виявив
він у справі з віллою Монтефіорі, як збагатився там, де
стільки інших зруйнувались, бо безперечно передбачав
неминучу катастрофу тоді, коли ще вся нація захоплю-
валась грою на біржі. А проте П'єр помітив у ньому
ознаки втоми, передчасні зморшки, опущені ротові кути
на обличчі повному енергії та волі, ніби ця людина по-
томлювалась уже від постійної боротьби серед навколь-
них катастроф, що розхитували ґрунт і загрожували
руїною найміцнішим маєтностям. Були чутки, що Прада
останніми часами мав неприємності; нічого бо не було
сталого й усе могло поглинутись у фінансовій кризі де
далі тяжчій. Цей кремезний син півночі підупадав і по-
волі розкладався під розслабленим і згубним впливом
Риму. Хотів задовольнити всі свої нахили, виснажав
себе, щоб задовольнитись, був жадібний до грошей,
жадібний до жінок. І мовчазний сум понімав Орландо,
коли він бачив це швидке виродження свого роду заво-
йовників, тим часом як Сакко, італієць півдня, звиклий
до південного клімату, до цього повітря жагучого, до
міст, укритих порохом віків і сонцем спалених, бував як
природна рослина, звикла до ґрунту, насиченого зло-

чиннами історії, і помалу забирав у свої руки все, і багатство і владу.

Згадали в розмові про Сакко; батько сказав синові, що приходила Стефана. Не кажучи більш нічого, глянули один на одного й посміхнулись. Була чутка, що після смерті міністра справ земельних його посаду не заміститься одразу, а до відкриття сесії палати депутатів, обов'язки його покладеться на когось з міністрів.

Потім згадали за палац Бокканера. І П'єр подвоїв свою увагу.

— А, сказав граф, ви зупинились на вулиці Джулія? Там спить увесь старий Рим тихим сном забуття.

Цілком вільно почав розказувати про кардинала й навіть про Бенедетту, або графиню, як він називав свою жінку. Старанно стежив за собою, щоб не виявити будь-якого незадоволення. Але абат почував, як усе єство Луїджі тремтіло, як боліли свіжі рани й яка гостра була образа. Кохання й статевий потяг прокидались у нього з владною силою, як потреба, що її одразу слід задовольнити; це теж була безперечно одна зі звироднілих гідностей батькових, палка мрія, спрямована до здійснення, до безпосереднього втілення в життя. Ось чому, коли після його кохання з принцесою Флавією, він закохався в Бенедетті, цій красуні-небозі ще прекрасної тітки, він наважився на все: на шлюб, на боротьбу з дівчиною, що його не кохала, не вагався поставити на карту все своє життя. Волів би за краще спалити Рим, ніж відмовитись від неї. Особливо безнадійних мук завдавало йому, ніби розкрита в грудях рана, те, що вона була в його руках і відштовхнула його. Ніколи не міг пробачити цієї образи, в глибині незадоволеного тіла лишилась рана й найменший подих вітру роз'ятрював її. Під зовнішнім виглядом коректної людини, буяли пристрасть, ревності й помста, здатні до злочину.

— Абат знає все,—пошепки сказав старий Орландо з сумом.

Прада зробив жест, ніби хотів сказати, що всі знають це.

— О, тато! Коли б я був не послухав вас, ніколи не

згодився б на цей процес про скасування шлюбу. Княгині довелось би повернутись до чоловіка й не могла б тепер вона кпити з нас разом з братом і полубовником Даріо.

Орландо зробив рух заперечення.

— Звичайно так, тату. Навіщо ж, на вашу думку, втекла вона відси, як не для того, щоб у себе вдома жити в обіймах полубовника? Взагалі мені здається, що цей палац на вулиці Джулія зі своїм кардиналом криє в собі багато чого брудного.

Цю плітку він поширював, обвинувачуючи всюди жінку в цьому злочинному, на його думку, всім відомому й безсоромному зв'язку. Але, по щирості, він й сам не вірив цьому, знав бо добре розсудливість Бенедетти, її забобонний і повний містицизму погляд на жіночу цнотливість, її незламну волю віддатись тому, кого кохала й хто буде її чоловіком по закону божому. Однак він вважав, що цей наклеп дуже придатний стратегічним своїм значінням.

— Між іншим,—вигукнув раптом,—знаєте, тату, я одержав копію з докладною запискою Морано; справу вже вирішено; якщо шлюб не вивершено, то це сталось через статеvu безсилість чоловіка.

Зареготав, ніби показуючи цим, що це йому здається аж надто смішним. Однак аж зблід від замаскованого гніву, а уста в усмішці набрали якоїсь жахної жорсткості; і видно було, що лише це неправдиве обвинувачення в безсилості, дуже ганебне для чоловіка повного сил, примусило його захищатись у цьому процесі, що на нього він спочатку не хотів звертати жодної уваги. Отже, він буде боротися, цілком певний, що жінка не доможеться скасування шлюбу. І сміючись і далі, розповідав подробиці досить вільні про самий акт, кажучи що не дуже приємно мати діло з жінкою, яка опирається, дряпається й кусається, і що проте він не зовсім певен, що не досяг свого. В усякому разі, він вимагатиме доказів, суду божого, як казав він, сам сміючись зі свого жарту, навіч перед усіма кардиналами, якщо тільки вони матимуть досить сумлінності, щоб самим констатувати факт.

— Луїджі,—сказав тихо Орландо, показуючи поглядом на абата.

— Гарзд, мовчу; ви маєте рацію, тату. Але справді все це таке гидке й смішне... Ви знаєте, як казала Лізбета: «о, любий мій, то значить мушу я родити маленького Христа».

Орландо неприємно вразили ці слова, бо він не любив, коли в присутності сторонніх син так спокійно казав про свої зв'язки. Лізбет Кавфман, років тридцяти, рожева й русява, завжди весела, належала до чужоземної колонії. Вже два роки як вона овдовіла в Римі, де вмер її чоловік, що приїхав лікуватись від грудної хвороби. Бувши цілком вільна й досить багата, щоб не потребувати нікого, залишилась вона в Римі, бо милувалась у мистецтві й сама дещо рисувала. На вулиці князя Амедео, в новому кварталі, вона купила маленький палац, і велику залю його на другому поверсі, перетворену в ательє й завжди повну квітів і оздоблену старовинними килимами, знала вся витончена аристократія. Там завжди можна було бачити Лізбету, невгамовно веселу, одягнену в довгу блюзу. Вона була дуже жартівлива, допускалась сміливих висловів, але належала до порядної аристократії й ні з ким, крім Прадо, не скомпромітувала себе. Безперечно він подобався їй і вона, не думаючи, віддалась йому чотири місяці по тому, як жінка кинула його; завагітніла й тепер була на сьомому місяці, але не ховалась, і була така спокійна й щаслива, що численні знайомі не переставали відвідувати її, ніби це не мало жодного значіння в вільному й веселому житті великого космополітичного міста. Звичайно, ця вагітність, коли взяти на увагу становище, в якому був граф, дуже звеселяла його, бо на думку його то був найкращий доказ проти обвинувачення, яке ображало його чоловічу гідність. А проте, хоч і не виявляв він цього, десь глибоко ятрилась болюча рана, бо ні цей сподіваний син, ні солодке й почесне кохання Лізбети не урівноважували гіркої відмови Бенедетти. Це її він палко прагнув і хотів жорстоко помститись за те, що вона не належала йому.

П'єр не знав цієї історії й не розумів, про що кажуть. Почуваючи себе ніяково, й, щоб розважити себе, узяв на столі, серед газет, грубу книгу. Здивувався, поба-

чивши, що то було відоме французьке видання, підручник для підготовки на звання бакалавра. В ньому подавалось у стислій формі все, що треба знати згідно з програмою на іспиті. То був елементарний підручник, але в ньому трактувалось про всі математичні, природничі, фізичні й хемічні науки, отже містила вона в загальних рисах всі надбання віку, давала уявлення про сучасний стан людської думки.

— Еге,—скарикнув Орландо, задоволений, що можна змінити тему розмови,—ви дивитесь книгу мого старого друга Теофіла Морена. Ви знаєте, що він належав до тисячі з Марсали і разом з нами завоював Сіцилію й Неаполь. Герой! Ось уже більш, як тридцять років повернувся він у Францію, до своєї професорської катедри, яка, між іншим, не збагатила його. Так от він і видав цю книгу. Вона розходитьсь, здається, так добре, що йому спало на думку заробити на ній, подаючи її в перекладі, між іншим італійською мовою. У нас дружні відносини й він хоче скористатися з мого впливу, на його думку, значного. Та на жаль, помиляється він. Боюсь, не пощастить добитись, щоб ухвалили у нас цю книгу.

Прада, набравши знову коректного й чарівного вигляду, трохи знизав плечима, висловлюючи цим скептицизм свого покоління, яке дбало підтримати все, що є, видобуваючи з того якнайбільший зиск.

— Навіщо?—тихо запитав.—І так багато книжок. Забагато книжок.

— Ні, ні,—палко перепинив старий—книжок ніколи не забагато. Завжди вони потрібні, ще та ще. Книгою, а не мечем людство переможе брехню й неправду, і дійде нарешті миру й братерства всіх народів... Так, ти посміхаєшся, я знаю, що мої ідеї 48 року мають бороду, як кажуть у вас у Франції, правда, пане Фроман? А тим часом безперечна істина, що Італія вмре, коли не поспішать розв'язати питання знизу, тобто коли не утвориться народ; і є лише один спосіб покликати до життя народ, утворити людей, а саме навчити їх, розвинути освітою ту величезну и приховану силу, яка тепер гине в темряві й лайдакуванні... Так, так! Італію утворено, треба отже утворити італійців. Треба книг та ще книг.

І треба йти завжди вперед, до науки, до світла, якщо ми хочемо жити, бути здоровими, порядними й міцними.

Старий Орландо справляв величне вражіння, трохи підвівшись, з міцною левиною головою, вкритою білим-білим волоссям і з такою ж сивою бородою. В цій світлій кімнаті, що вражала своєю добровільною бідністю, він з таким переконанням висловив свої щирі надії, що молодому абатові пригадалась інша постать, постать кардинала Бокканера, що стояв, увесь у чорному, з білим, як сніг, волоссям, в усій своїй дивній героїчній красі, посеред палацу в руїні, що його позолочена стеля здавалось от-от упаде йому на голову. О, ці великі в своїй упертості, пройняті вірою старі люди, що мають більше мужности й запалу, ніж молоді! Обидва вони так гостро відрізнялись поглядами, що не було в них жодної спільної думки, жодного уподобання; і в цьому старовинному світі, де все руйнувалось, лише вони протестували, непереможні, нерухомо стоячи над містом один проти одного, ніби розлучені брати. Поглянувши на них по черзі, таких величних і самітних, байдужих до повсякденного життя, можна було потім цілий день думати про вічність.

Прада взяв старого за руки, ніби хотів заспокоїти в ніжному синовному утиску.

— Так, тату, ви завжди маєте рацію. Був би дурний, коли б заперечував вам. Прошу сидіть спокійно, бо інакше розкриєтесь і знову буде холодно в ноги.

Став навколішки і надзвичайно обережно поправив ковдру на ногах; потім, не підводячись, ніби маленьке хлоп'я, не зважаючи на свої сорок два роки, звів угору очі повні сліз і німого кохання; а старий, заспокоївшись, зворушено пестив йому голову тремтячими пальцями.

Просидівши більш, як дві години, П'єр попрощався й пішов, дуже вражений і зворушений усім тим, що він бачив тут і чув. І знову йому довелось пообіцяти, що повернеться й тоді побалакають довгий час. Вийшов на вулицю й пішов навмання. Була тільки четверта година й йому захотілось, не визначаючи заздалегідь пляну, походити вулицями Риму в цю чудову годину, коли сонце вже спускалось на захід у посвіжілому, без-

межно блакитному повітрі. Скоро він опинився на Національній вулиці, якою їхав напередодні в день приїзду; він впізнав зелені сади в напрямку до Квіріналу, величезний білий будинок Національного Банку й на тлі неба сосну вілли Альдобрандіні. Потім, на повороті зупинився, щоб подивитись на колону Троянову, яка вирізнялась темною стрічкою на тлі низинної площі, оповитої присмерком, коли несподівано побачив, як зупинилась карета й хтось ласкаво запрошував жестом руки.

— Пане абате Фроман! Пане абате!

То був молодий князь Даріо Бокканера, що їхав, як звичайно в цей час, на Корсо. Він жив лише на те, що давав йому дядько кардинал, а тому грошей було в нього завжди обмаль. Але як усі римляни ладен був їсти самий хліб, коли треба, аби тільки зберегти карету, коня і машталіра. В Римі карета неодмінна ознака розкошів.

— Пане абате, сідайте будь ласка. Я радий вам показати наше місто.

Очевидно, хотів догодити Бенедетті, виявляючи таку увагу до П'єра, її протезе. Крім того, взагалі не маючи що робити, охоче знайомив цього молодого абата, якого вважали за розумну людину, з усім тим, що він вважав суттю Риму, його невідійманою частиною.

П'єрові довелося згодитись, хоч волів за краще гуляти самому. А проте його дуже цікавив цей молодик, останній нащадок виснаженої раси, на його думку, нездатний думати й діяти, і все ж дуже привабний у своїй гордості й безтурботності. Більше римлянин, ніж патріот, не мав найменшої охоти примирятись з даним становищем, але задовольнявся з свого самотнього й безробітного життя; не зважаючи на палку вдачу, він не допускався дурниць, і по суті був дуже практичний, дуже розсудливий, як і всі взагалі жителі цього міста, хоч з зовнішнього боку й гарячі. Коли карета переїхала площу Венеції, і в'їздила на Корсо, одразу виявив свою дитячу пиху, свій потяг до вуличного життя, такого щасливого й веселого під прекрасним небом. І все це виявилось у жесті, з яким він сказав:

— Корсо!

Так само, як напередодні, П'єра поняв подив. Знову бачив перед собою довгу й вузьку вулицю, що тягнеться до Площі Народу, вся залята світлом, але так, що будинки з правого боку були освітлені, а з лівого—лишались у сутіні. Як, невже це Корсо?—ця напівтемна траншея, стиснута високими й важкими будинками, де ледве могли їхати поряд три карети, вулиця, облямована маленькими крамничками з вітринами, повними старовинностей. Ні простору, ні широкого обрію, ні веселої зелені дерев! Усюди тіснота, все збито до купи, й на вузеньких пішоходах під вузькою стрічкою неба тиск народу. Даремно Даріо називав історичні й величні палаци—палац Бонапарте, Дорія, Одельскакі, Шіяра, Кіджі; даремно показував площу Колонна з колоною Марка Аврелія, найбільш оживлену площу міста, де завжди сновигає балакуча й охоча подивитись юрба; даремно звертав увагу аж до самої площі Народу, на церкви, будинки, перехресні вулиці, й вулицю Кондотті, що наприкінці її здіймалась у небо в сяйві вечірнього сонця церква Трінта деї Монті, ніби позолочена, вгорі над еспанськими сходами: розчаровано дивився П'єр на цю вулицю, де немає ні простору, ні повітря; палаци скидались на шпиталі, або сумні казарми, на площі Колонна жодного не було дерева й лише церква Трінта деї Монті вабила його далеким сяйвом своєї величності.

Повернули з площі Народу до площі Венеції, потім знову поїхали Корсо, знову повернули й так два, три, чотири рази. Даріо був дуже веселий—дивився й показував себе іншим, кланявся й відповідав на привітання. Обома пішоходами рухалась щільна юрба, вдивляючись у карети, і можна було б з пішоходу поручкатися з тими, хто їхав у кареті. Помалу карет збільшилось до того, що їхали вони безперервною низкою одна по одній, тихим кроком. Під час цього безупинного руху карет, що їхали наперед і повертались, можна було б доторкнутись один до одного, зблизька подивитись в обличчя. Тут на вільному повітрі багато люду змішалось, цілий Рим зосередився на найменшій площі; були тут люди, що знали один одного й почували, ніби в інтимній атмосфері сальону, і люди, які не розмовляли одне з одним,

люди, що належали до різних верств, але їхали вони побіч, і проймали один одного поглядом до глибини душі. І тоді П'єр зрозумів усе, він зрозумів Корсо, стару улюблену звичку й славу цього міста. Саме й була приємність у цій вузькій вулиці, у цьому неминучому тиску, де можна було зустріти, кого чекаєш, задовольнити цікавість, виставити на очі людські свою пишноту, й зібрати скільки хоч пліток. Кожного дня всі в місті бачили тут одне одного, виставляючи себе, стежачи одне за одним й сами улаштовували для себе це видовище, підо впливом потреби бачитись з усіма, яка з плином часу стала такою неодмінною, що порядний римлянин, який не ходив на Корсо, був подібний до дикуна, що живе самотно й не читає газет. Повітря було надзвичайно ніжне, й вузенька смужка неба між двома рядами почервонілих палаців сяяла чистою блакиттю.

Даріо ввесь час усміхаючись, злегка нахилив голову; називав П'єрові князів і княгинь, герцогів і герцогинь, що їхні гучні ймення наповнюють історію і звуком складів своїх викликають у пам'яті лязкіт зброї в боях і урочистих процесіях папських, з пурпурними вбраннями, з золотими тіярами, з священними одягами, де сяє дорогоцінне каміння. І П'єр розчаровано дивився на товстих паній, худорлявих чоловіків, людей огрядних, або виснажених, які були ще огидніші в сучасному убранні... Однак, інколи проїздили красиві жінки, особливо дівчата, мовчазні, з великими блискучими очима. Показавши П'єрові палац Буонджованні, з його величезним фасадом XVII віку з орнаментами на вікнах, що вражав своєю важкістю, Даріо весело додав:

— Дивіться, онде й Аттіліо, на пішоході... Молодий поручик Сакко, ви знаєте його, чи не так?

П'єр рухом голови відповів, що знає все. Аттіліо, в військовій уніформі, одразу вподобався йому. Був молодий, бадьорий і бравий на вигляд, з відвертим обличчям, на якому сяяли ніжні блакитні очі матері. Справді являв утілення молодости й любови, палкої надії й безтурботности щодо майбутнього.

— Ось побачите, як ми будемо їхати повз палац... сказав Даріо. Він буде там і я вам покажу щось...

І почав весело розповідати про дівчат, про цих маленьких князівен і герцогівен, виховуваних так суворо в Сакро-Куере. Здебільша вони дуже неосвічені й закінчують виховання під доглядом матері, неодмінно з матір'ю виїздять на Корсо й довгі дні нудьгують, ніби в монастирі, замкнені в суворих палацах. Але які бурі часто лютують у цих мовчазних душах, куди ніхто не зазирає! Яка воля інколи розвивається під машкарою пасивної покори й позірною незнання навколишнього життя. Багато з них уперто намагалися збудувати самі собі життя, обрати собі чоловіка до вподоби й жити з ним, всупереч усьому. Тут на Корсо, в юрбі молодиків обрали вони коханця, вони розшукували молодика під час виїзду поглядом невинних, але красномовних очей, що могли освідчити й віддатись, тим часом як стиснуті уста й не здригнуться; потім у церкві потихеньку передають записки й підкуплена служниця полегшує молодим людям зустріч, спочатку цілком невинну. І часто вся ця історія закінчується шлюбом.

Так і Челія закохалась в Аттіліо з того часу, як погляди їхні зустрілись одного страшенно сумного дня, коли вона вперше побачила його з вікна палацу Буонджованні. Аттіліо відповів їй поглядом і з того часу вона покохала його назавжди, віддавши саму себе, зануривши в його очі погляд своїх ясних очей. Закохалась у ньому й годі. Був їй до вподоби й хотіла мати його за чоловіка і нікого іншого. Ладна була чекати на нього двадцять років, але була певна, що здобуде його спокійною незламністю своєї волі. Розповідали про люті вибухи гніву князя, її батька, але цей гнів безсилий був проти її мовчазности й упертості. В жилах князя текла мішана кров, мати йому була американка, а сам він узяв англійку й тепер дбав лише про те, щоб зберегти своє багатство й славу родини серед загальної руїни; і казали, ніби одного разу під час сварки, коли він розсердився на жінку за те, що вона не досить пильно доглядала дочку, княгиня обурилась, з гордістю й егоїзмом чужинки, що принесла п'ять мільйонів приданого. Хіба не досить, що вона народила йому п'ятеро дітей? Дні її

минали в самозакоханні, й давала вона волю Челі, зовсім не дбаючи про дім, де передчувалось бурю.

Коли карета знову проїздила повз палац, Даріо сказав П'єрові:

— Ось, бачите, і Аттіліо повернувся... А тепер гляньте вгору, третє вікно першого поверху.

Все це сталось так швидко і просто. П'єр побачив, як завіса трохи одслонилась і з'явилась ніжна постать Челі, мов чиста, нерозкрита ще лілея. Не всміхалась, стояла нерухомо. Нічого не можна було прочитати в цих чистих устах, у цих ясних, безмежно глибоких очах. А проте вона брала Аттіліо поглядом і віддавалась йому цілком. Завіса знову опустилась.

— Ач, яка хитра,—зауважив Даріо.—Чи знає хто, що криється під цією зовнішньою невинністю?

П'єр обернувся й побачив Аттіліо, що підвівши голову, стояв нерухомий і блідий з стисненим ротом і широко відкритими очима. П'єра дуже зворушило це глибоке кохання у його всемогутності, це справжнє, вічне юне кохання, що стоїть понад усяке честолюбство й розрахунки навкольного світу.

Даріо сказав машталірові їхати на Пінчіо—то був звичайний виїзд на Пінчіо; в чудові години надвечірні. Спочатку побачили вони площу Народу, найбільшу і найправильнішу площу Риму, з вулицями й симетричними церквами, з обеліском посередині й двома симетричними групами дерев по обидва боки білого бруку серед задумливих будівель, позолочених сонцем. Потім карета завернула праворуч й підіймалась угору схилами Пінчіо. То була прекрасна дорога, покручена зигзагами, оздоблена барельєфами, статуями, фонтанами, ніби мармурова апотеоза й спогад античного Риму, в купах зелені. Садок, що нагорі, здався П'єрові дуже маленьким, не більше за звичайний сквер. Мав чотирикутну форму й було в ньому чотири алеї, де могли вільно їздити екіпажі. Статуї славетних мужів старої Італії й нової прикрашали ці алеї—безкрай ряд погрудь. А особливо до вподоби П'єрові були дерева, дуже рідкі і різноманітні породи; старанно добрані й доглядувані, майже всі вічно зелені. Ось чому тут і взимку, як і влітку,

завжди була ніжна сутінь відтінків зелені найрізноманітніших кольорів. І карета котилась прекрасними чистими алеями слідом за іншими каретами, у безупинному невтомному потоці.

П'єр помітив у темно-синій кареті з дуже старанним запрягом одну молоду пані. То була красива маленька чорнява пані, з смуглявим матовим кольором обличчя, великими очима, на вигляд проста й привабна. Одягнена була в шовкове вбрання, простого фасону, кольору зів'ялого листя, у великому трохи незвичайному капелюші. Коли Даріо дивився на неї, абат запитав, хто вона; молодий князь усміхнувся.—А, це так собі, Тонієтта, одна з небагатьох дам демімонду, що звернула на себе увагу Риму. Потім, цілком вільно, з відвертістю властивою його расі в справах любовних, розповів деякі подробиці: походження її мало відоме, дехто каже, що вона з простого народу, дочка шинкаря з Тіволі, дехто каже, що вона з Неаполю, дочка банкіра, але в усякому разі це дуже розумна дівчина, яка сама себе виховала, й уміла добре приймати в своєму маленькому палаці на вулиці Мілле, що його подарував їй старий, нині померлий, маркіз Манфреді. Вона не дуже виставляла себе на людях, мала не більш, як одного коханця за-раз, так що княгині й герцогині, які бачили її щодня на Корсо й цікавились нею, визнавали її за цілком порядну жінку. Вона була популярна через одну особливість—час від часу в неї прокидався порив кохання й тоді вона віддавалась безоглядно тому, кого кохала, не приймаючи від нього нічого, крім букету білих роз; отже, кожного разу, як її бачили на Пінчіо, інколи протягом тижнів, з цим білим букетом молоді, всі посміхалися з ніжною пробачливістю.

Даріо зупинився й чемно вклонився пані, що проїздила в великому ландо, поряд з якимось паном. І просто сказав абатові:

— Моя мати.

П'єр знав її. Принаймні чув від віконта де-ля Шу всю історію її життя: чув про другий шлюб її на п'ятдесятому році після того, як умер князь Онофріо Бокканера; чув про те, як вона, зберігши ще свою красу, упіймала собі

очима на Корсо, зовсім як це роблять молоді дівчата, красивого чоловіка років на п'ятнадцять молодшого; знав також, що чоловік цей, Жюль Ляпорт був колись сержант швайцарської Гвардії, і як казали колишній агент—продавець старовинностей, що заплутався в скандальну історію з фалшивими антикварними речами; знав, як вона потім зробила з нього маркіза Монтефіорі і він, як чоловік показний, був останній з щасливих авантюристів, які мали успіх у цій казковій країні, де пастухи беруть собі за жінку королев.

Коли знову назустріч їм їхало це велике ландо, П'єр придивився до обох. Маркіза справді була прекрасна,—то була справжня римська краса в розцвіті—висока, міцна, чорнява, з головою богині, з правильними рисами обличчя, трохи масивними, при чому вік її викривав лише пушок на верхній губі. А маркіз, цей романізований швайцарець, справді мав гордовитий вигляд, самовпевнену офіцерську постать і пухнаті вуси. Його вважали за людину розумну, веселу й метку, дуже приємну в жіночому товаристві. Маркіза пишалась ним, возила з собою, виставляла на очі людські й почала з ним цілком нове життя, мов мала двадцять років, проживаючи в його обіймах маленькі достатки, що лишилися після краху з віллою Монтефіорі й до того забувши за сина, що бачилася з ним хіба під час виїздів—привіталася з ним, ніби з випадковим знайомим.

— Поїдьмо, подивимось, як сонце сідає за собором св. Петра,—сказав Даріо, як людина добре обізнана з тим, які дивини треба показати.

Карета завершила на терасу, де грала військова оркестра з надзвичайно гучними мідними інструментами. Щоб послухати музику, тут багато вже зупинилось екіпажів і дедалі більше збиралось народу—звичайних гулящих людей. З цієї дивної тераси, надзвичайно високої й широкої розгортався один з найкращих краєвидів Риму. По той бік Тібру, над блідим хаосом нового кварталу Праті ді Кастелло, здіймався собор св. Петра, поміж зелені Монте-Маріо та Янікульського горба. Ліворуч видно було старе місто, безмежний простір дахів, ціле море будинків, скільки сягало око. Але очі весь час

вабив собор св. Петра, здіймаючись високо в блакить, величний і чистий. З цієї тераси повільний захід сонця, що сідало за озією собору, являв величне видовище.

Іноді здається бачиш вир кривавих хмар, ніби велетні борються, кидаючи гори один на одного й падаючи під руїнами горящих міст. Інколи на темному озері виблискують червоні розколини, ніби пасмо світла пустили, щоб між водорослин відшукати затоплене світило. Інколи рожевий туман, з ніжно падущої роси, пройнятої перлинами далекого дощу, ніби закриває завісою загадкові обрії, інколи—це урочистий похід, низка пурпурних і золотих колісниць, що мчать вогневим шляхом, або галер, що пливуть у блакитному морі, незвичайний урочистий похід, що помалу зникає в неосяжній безодні присмерковій.

І цього вечора П'єр міг бачити це дивне видовище, яке вражає своєю спокійною, засліпною та безнадійною величчю. Спочатку побачив він, просто над собором св. Петра, сонце, що спускалося з чистого безхмарного неба й таке було яскраве, що очі не витримували його блиску. В цьому сяйві баня здавалась мов розпечена, ніби з розтопленого срібла, а сусідній квартал, дахи Борго являли вогненне озеро. Що далі опускалось сонце, втрачало блиск свій й на нього можна було дивитись; скоро воно повільно й поважно заховалось за баню, що стала темно-блакитною; потім, коли сонце зовсім сховалось за банею й зникло, навколо бані засяяла авреоля й горящі проміні прорізували небо. І то було казкове щось, завдяки своєрідному освітленню вікон нижче бані—пройняті промінням скидались вони на пащі розпечених печей, здавалось увесь собор стоїть в огні, серед повітря, піднесений угору силою вогню. Так тривало щось три хвилини. А внизу розпливчасті дахи Борго вкрились фіялковою імлою, тим часом як від Янікульського горба до Монте-Маріо вирізнявся чіткою чорною лінією обрій. Тоді й небо забарвилось у золото й пурпур і над землею, що зникла в п'їтмі, запанував безмежний спокій надлюдського світла. Нарешті вікна загасли, загасло небо й лишилися самі заокруглі обриси собору св. Петра, дедалі більш розпливаючись у насунілій ночі

Завдяки якомусь неусвідмленому зв'язку ідей перед очами П'єра в цю мить стали ще раз дві високі сумні постаті й ніби зникали—постаті кардинала Бокканера й старого Орландо. Увечорі того самого дня, коли він зазнайомився з одним і другим, з обома великими в своїх непохитних надіях, він бачив їх обох перед собою, на обрії, над умерлим містом, край неба, мов /понятого смертю. Невже і все зруйнується з ними разом, невже все загасне та зникне в темряві минулих часів?

V.

На другий день Нарцис Абер прийшов до П'єра і з жалем сповістив, що монсеньйор Гамба дель Цоппо, таємний камерарій послався на хоробу, обіцяючи лише за два-три дні прийняти абата й подбати про авдієнцію для нього. Отже, П'єрові не лишалось нічого робити, а сам він не хотів вживати якихось заходів, щоб побачити папу, бо його дуже налякали й боявся попсувати всю справу необережним кроком. Не мавши, що робити, він оглядав Рим, щоб якимось скоротити час.

Насамперед пішов він на руїни Палятіну. О восьмій годині ранку, коли небо було таке чисте, пішов він і опинився біля входу на вулиці св. Теодора, там, де ґрати й дві вартівні. Один з вартових зараз же вийшов і запропонував свої послуги, як провідник. Але П'єр волів за краще йти самому, куди захочеться, й самому робити відкриття й мріяти. Однак йому важко було відмовити цій людині, що так добре розмовляла французькою мовою й чемно всміхалась. То був маленький присадкуватий чоловік, старий салдат, років шестидесяти, з квадратним червонуватим обличчям, і великими сивими вусами.

— Коли, пане абате, ваша ласка йти зі мною... Я бачу, ви француз. Я з П'ємонту й знаю добре французів; з ними був я під Сольферіно. Так! Хоч що там, а не можна забути, що ми тоді були брати. Будь ласка, йдіть сюди, праворуч.

Глянувши вгору, П'єр побачив лінію кипарисів навколо Палятіну з боку Тібра—ту саму, що бачив її він з Янікульського горба в день приїзду. На тлі ніжно білі-

дого повітря темна зелень цих дерев здавалось чорною бахромою. Навколо нічого не було видно, крім них; а на голих спустошених схилах гори, аж сірих від пороху, що їх вкривав, виднілись тут і там кущі, і з них визирали рештки старовинних мурів. Все це було спустошено й повно самотнього суму властивого місцевостям, де переводять розкопани й де можуть захоплюватись лише вчені.

— Палаці Тіберія, Калігули й Флавіїв он там на горі,—пояснив провідник.—Ми облишимо їх на кінець і обійдемо навкруги все.

Все ж він відхилився трохи ліворуч і зупинився перед заглибиною на схилі гори, що являла ніби гроту.

— Це вовча печера, де вовчиця годувала Ромула й Рема. Колись тут біля входу можна було бачити фігове дерево, що під ним лежали близнята.

П'єр не міг стримати усмішки, до того старий салдат щиро й переконано давав ці пояснення, й дуже пишався цією античною славою, такою близькою йому. Але коли біля гроти ця брва людина показала рештки так званої *Roma quadrata* — рештки старовинних мурів, що й справді належали до часів заснування Риму, П'єр зацікавився й навіть серце колотилось швидше від хвилювання. Звичайно, схвилювало його не саме видовище, бо це були тільки кілька кам'яних брил, покладених одна на одну, без цементу й вапна. Але вигляд їхній нагадував про двадцять сім віків, і ці пооббивані й почорнілі брили, що були в основі великої й повної міці будови, набирали чогось надзвичайно величного.

Оглядали далі, повернули праворуч, весь час ідучи схилом гори. Аж сюди колись доходили прибудови палацу: рештки портиків, руїни заль, відновлені колони й фризи виднілись обабіч нерівної стежки, що покрутилась між бур'янів цього кладовища; провідник, розказуючи все те, що він вивчив за десять років щоденного повторення, і далі викладав не дуже певні гіпотези, називаючи на ім'я кожну руїну, її призначення колишнє, її історію.

— Палац Авґустів сказав нарешті показуючи на розкопаний участок.

П'єр, цього разу не бачивши нічого, наважився запитати:

— Де ж він?

— О, пане абат! Як переказують, ще наприкінці XVIII віку тут був будинок. В нього ввіходили з другого боку, з священної вулиці... А з цього боку був великий балькон, що здіймався над Великим Цирком; відти й дивились на ігри.. А проте, як самі можете переконатись, палац тепер майже весь поховано під оцим великим садом вілли Мілс; коли будуть гроші на розкопування, його напевно розриють, так само, як сумежні храми Аполлона й Вести.

Завернув ліворуч, ввійшов на Стадій, маленький цирк для безкінних перегонів, поряд палацу Августового; тепер усе це дедалі більш захоплювало абата. Правда, то не були руїни, монументальні руїни, що збереглись; жодна колона не лишалась на своєму місці, тільки з правого боку ще стояли мури: але весь плян був реставрований, видно було, де стояли наріжні кам'яні будови, де були протики навкруги арени, де величезна льожа імператора, спочатку з лівого боку в палаці Августа, потім з правого прибудована до палацу Септімія Севера. Провідник ішов увесь час серед цих порозкиданих руїн, подаючи точні й вичерпані пояснення й запевняючи, що члени комісії, яка переводить розкопани, мають плян Стадія остільки докладний, що є там усі подробиці, позначено розміщення колон, статуй у нишах і визначено навіть ґатунок мармуру, що викривав мури.

— Ці люди можуть почувати себе спокійно,—закінчив він задоволено.—Німцям нічого не лишиться тут робити й не будуть вони вже розривати все, як зробили на Форумі, де нічого не добереш, відколи вони побували там із своєю наукою.

П'єр усміхнувся. Ще збільшився його інтерес, коли пішов він за провідником розваленими сходами й дерев'яними мостками, прокладеними над виломами в велетенських руїнах палацу Септімія Севера. Палац стояв на південній частині Палятіну, домінуючи над Аппіевою дорогою і всією Кампаньєю, що її видно було, скільки око сягало. Від палацу лишились самі підземні будови,

підземні залі, що збереглись під арками терас, для яких довелось поширювати завузьку площу гори; ці розкриті підземні залі дають деяке уявлення про величний палац, що його вони тримали на собі, і справляють вони вражіння грандіозности й міці усією своєю незруйнованою масою. Тут був славнозвісний Септізоніум, семиповерхова вежа, що зникла лише в чотирнадцятому віці. Ще й досі збереглась тераса, підтримана циклопичними арками, відки розкривається чудовий краєвид. А далі хаос товстелезних напівзруйнованих мурів, виломи завалених стель, ряди довжелезних коридорів і просторих заль, що їхнє колишнє призначення невідоме. Всі ці руїни адміністрація прекрасно доглядає, вони виметені й очищені від бур'янів—отже втратили вони свою романтичну суворість і дхне від них сумною величчю без окрас. А проміні життєдайного сонця золотили старовинні мури, пробиваючись через виломи вглиб темних заль і злотистою імлою оживляли мовчазну меланхолію цієї мертвої величі, розкопаної з землі, де вона лежала протягом віків. На старі почервонілі мури з цементованої цегли, позбавлені багатого мармурового покриття, сонце знову накинуло пурпурний плащ колишньої слави імператорів.

Уже півтори години ходив П'єр і йому лишилось оглянути ще ряд палаців на самому верху гори, на півночі й сході.

— Нам треба повертатись,—сказав провідник.—Ви бачите сади вілли Мілс і монастир св. Бонавентури перегородили дорогу. Тут можна буде пройти лише коли розкопають усе й очистять з цього боку. От, коли б ви, пане абат, були оглядали Палятін п'ятдесят років тому! Я бачив плани, що належать до тих часів. Тут були виноградники, маленькі садки з парканами, справжня пустеля, де й живої душі не зустрів би... І хто міг би думати, що під усім цим поховано ці палаци!

П'єр пішов за ним і знову йшли вони повз палацу Августового, потім зійшли вгору й увійшли у палац Флявіїв. То була величезна будова, напів поглинена ще в сусідній віллі; складалась вона з великого числа заль, маленьких і великих, і про призначення їх іще й досі то-

чаться суперечки. Напевно визначено вже тронну залю, залю суду, їдальню й перистиль. А щодо решти, то є лише здогади, особливо про маленькі вузькі кімнати приватних будов. Не збереглося ніде мурів, лишилися самі фундаменти, і розірваний цоколь їх накреслює на ґрунті план усієї будови. Лише одна руїна збереглась якимось дивом—будинок Лівія, зовсім маленький порівняно з великими сумежними палацами. Три залі його добре збереглися, з настінними малюнками, що зображають сцени з мітології, квіти й плоди—ніби живі. Щождо палацу Тіверія, то від нього не видно геть нічого, бо руїни його заховано під прекрасним міським садом, що є продовження старовинних садів Фарнезе на площі гори; від палацу Калігули, що був поряд на Форумі, лишилися, так само як від палацу Септімія Севера, величезні підземні споруди, контр-форси, обвалені поверхи й високі арки, що підтримували будову, щось ніби нижній підземний поверх, де мешкали, завжди розкошуючи, слуги й варта палацу. На цій вершині, що домінувала місто видно було тільки ледве помітні сліди споруд; то була сіра, гола рівнина, розрита лопатами, з уламками мурів де-не-де; і треба було великого напруження наукової уяви, щоб реконструювати античну пишноту імператорського періоду, яка колись тут буяла.

Провідник і далі давав пояснення, зі спокійною переконаністю, показуючи на порожні місця, ніби там стояли перед ним усі ці будівлі.

— Ось ми на Палятінській площі. Бачите, з лівого боку фасад палацу Доміціяна, з правого—палац Калігули; а як обернетесь, то просто перед вами храм Юпітера Статора.—Священна дорога доходила до цієї площі й проходила під брамою Мугонія, що є одна з трьох найстаріших брам Риму.

Зупинився й показуючи рукою на північно-західню частину гори, казав:

— Ви мабуть помітили, що цезарі не забудовували з цього боку. Очевидно робили так з пошани перед старовинними монументами, які постали ще до заснування міста й були дуже в великій пошані серед народу... Там були храм Перемоги, що його збудував Евандр і його

аркадяни, вовча печера, яку я показував вам, і проста хатина Ромула, зроблена з землі й очерету... Все це відкрито, пане абат, хочщо там казатимуть німці, немає в цьому жодних сумнівів.

Одразу схаменувся, ніби забув щось дуже інтересне.

— А тепер, на закінчення, ходімо подивімось підземний коридор, де вбито Калігулу.

Вони спустились у довгу криту галерію, куди через щілини пробивається веселе проміння соняшне. Ще й тепер тут видно алябастрові й мозаїчні окраси. Однак, це місце все ж сумне й пустельне, ніби призначене для трагічних подій. Голос старого салдата став тихший і він розповів, як Калігулі, коли він повертався з палятінських ігор, захотілось піти одному в цю галерію, щоб подивитись на репетицію священних танків молодих азіятів. І тут у п'яті голова змовників, Хереас, перший ударив Калігулу в живіт. Імператор закричав і кинувся тікати. Але тоді убивці, його двірські люди, його найулюбленіші друзі накинулись на нього, повалили й били, тим часом як він, майже збожеволілий від люті й жаху волав у темному й глухому коридорі нелюдським голосом. Коли вмер, затихло все й убивці розбіглись.

Закінчили клясичні оглядини Палятіну. Коли вийшли на вільне повітря, П'єр одного лише хотів,—спекатись від провідника, лишитись самому в цьому затишному саду, де так добре мріяти, на вершині гори, яка домінує над містом. Вже майже три години ходив він, слухаючи цей монотонний густий голос, що бринів йому в вуха, не пропускаючи жодного каменя. Тепер старий салдат знову почав казати про свою любов до Франції й докладно розповідав про бій біля Мадженти. З лагідною усмішкою взяв срібну монету, що йому дав священник, а потім почав розповідати про бій під Сольферіно. Здавалось, ніколи не скінчить він; коли на щастя підійшла якась пані й про щось запитала провідника. Він одразу пішов за нею.

— Прощайте, пане абат. Ви можете вийти через палац Калігули. Між іншим, там були потайні сходи під землею з палацу аж до будинку весталок на Форумі. Цих сходів не розкопали, але вони мають бути.

Яке дивне полегшення відчув П'єр, коли лишившись сам, міг сісти на хвилину на мармурову лаву в саду. Там було кілька груп дерев, букшпанів, кипарисів, пальм, а прекрасні зелені дуби, що під ними була лава, давали тінь і прохолоду. І велика насолода була в цій мрійливій самотності, в цьому тремтінні тиші, що нею здавалось дихала ця старовинна земля, насичена історією, найгучнішою історією, пройнятою блиском надлюдської величі. Колись сади Фарнезе перетворили цю частину гори в дивну місцевість, вкриту гаями; будівлі вілли, хоч і дуже пошкоджені, є ще й тепер; і безперечно збереглась уся їхня краса й подих доби Відродження відчувається завжди, ніби пестоші серед блискучої зелені старезних дубів. Тут відчуваєш себе весь у минулому, серед легкої юрби тіней, відчуваєш на собі подих численних поколінь, які навек заснули під травами.

Але Рим, розкиданий там далеко навколо цієї величної вершини, так вабив до себе П'єра, що не міг він усідіти. Підвівся, підійшов до балюстради, яка оточувала терасу; внизу ширився Форум, а далі здіймався Капітолій.

Тут був лише хаос сірих будівель, позбавлених величі й краси. Над горою видно було тільки задній фасад палацу сенаторів, плаский фасад з вузькими вікнами з високою чотиригранчастою вежею. За цим великим пласким муром, ніби вкритим іржею, не видно було церкви Арачелі, вершини, де колись стояв осяйний храм Юпітера Капітолійського, царственно величний під охороною богів. Далі, ліворуч, на схилах Капрінуса, де в середні віки паслись кози, стояли гидкі будинки; а на вершині Тарпейської скелі, яка майже зникла й потонула тепер під підтримними мурами, так що її важко знайти, зеленіла красива група дерев палацу Кафареллі. І то був Капітолійський горб, найславетніший з усіх семи горбів, з укріпленням і храмом, якому провіщено було владу над усім світом, з собором св. Петра старовинного Риму. Це той самий горб, стрімкий з боку Форуму й неприступний з боку Марсового поля, грізний на вигляд, горб, куди вчашала блискавка, горб, що йому гай Захисту з священними дубами в найвіддаленіші віки надавав таємничості й де передчувалось невідоме майбутнє. Пізні-

ше римська велич мала там своє втілення. Туди сходили триумфатори, там імператори ставали богами, увічнені в мармурових статуях. І тепер дивуєшся, як стільки історії, стільки слави могло вміститись на такій невеличкій площі, на цьому гористому острівці, вкритому хаосом дахів, на цьому пагірку, не вищому й не нижчому від маленького укріплення між двома долинами.

І ще несподіванку являв для П'єра Форум, що ширився від Капітолія до основи Палатину. То була вузька площа стиснута між сусідніх гір—низина, де Рим, розростаючись далі, нагромадив будинки, й задихався за браком місця. Доводилось глибоко розкопувати, щоб дістатись священного ґрунту республіки під п'ятнадцятьма метрами вікових відкладів і тепер Форум являє собою довгу білувату траншею добре доглядувану, без тернини й плющів; на дні її, ніби уламки кістяка, видно сліди бруку основи колон і фундамент. Базиліка Юлія цілком відновлена, є не що інше, як наземна проєкція архітектурного пляну. З цього боку тільки арка Септімія Севера збереглась недоторкана; а кілька колон, що лишилися від храму Веспасіяна, стоять поодинокі, якимось дивом уцілілі серед руїн; ніжні й позолочені сонцем на тлі блакиті вони набрали гордовитої краси й дивної сміливости в рівновазі. Тут стоїть також і колона Фоки; і на рострах, які здіймаються з боків, видно все, що пощастило відновити на підставі уламків знайдених у навкольністі. Але щоб зазнати незвичайного почуття грандіозности, дивлячись на базиліку Константина з трьома величезними розкритими арками, треба піти далі трьох колон храму Кастора й Полукса, далі решток будинку весталок, далі храму Фавстіни, де спокійно примістилась християнська церква Сан-Лоренцо, і далі круглого храму Ромула. Коли дивитись на базиліку з Палатину, вона здається величезним портиком, призначеним для велетнів; складено її з таких великих каменів, що уламок, який упав з арок і лежить на землі, скидається на скелю, одірвану з гори. І на цьому славетному Форумі, такому вузькому й переповненому, протягом віків розгорталась історія найбільш великого з народів, починаючи з легендарних сабіянок, що примирили Римлян з Сабіянами, до оголошення гро-

мадської свободи, яку помалу відвойовували плебеї у патриціїв. Хіба не був він одночасно ринком, біржею, місцем суду й політичних зібрань під ясным небом? Тут Гракхи обстоювали права знедоленого люду, тут Сулла вивішував проскрипційні списки, тут гриміли промови Ціцеронові й тут таки виставлено його закривавлену голову. Потім імператори затемнили його старовинну славу, віки поховали під порохом своїм монументи й храми,—так що в середні віки тут продавали скот. Але знову прокинулась повага, коли порушено спокій померлих, прокинулась гарячкова жадова знання, яка хапається за гіпотези й блукає на цій історичній землі, де жило стільки поколінь одне по одному—зроблено від п'ятнадцятьох до двадцятьох спроб реконструювати форум і всі вони однаково правдоподібні... Для звичайного відвідувача, який не є ні вчений, ні спеціаліст, і не читав старовинної історії Риму, подробиці зникають і на цій усюди порозриваній землі він бачить лише кладовище, де білють старі викопані з землі камені й відки дхне великим сумом померлих народів. То тут, то там П'єр знову бачив перед собою священну дорогу—вона то повертає і спускається, то йде вгору зі своїми каменями, де лишились колії від коліс; і думав він про поворот тріумфатора й про те, як здорово трусило колісницю на цьому жорстокому шляху слави.

На південний схід обрій розкривався ще більше й П'єр бачив озію Колізея по той бік арки Тіта й арки Константина. О, цей велетень, що лише половину його могли знищити віки, ніби ударом величезної коси,—він стоїть неосяжно великий, мов з мережаного каменю, роззявивши сотні отворів до блакитного неба. Це ціле море вестибюлів, сходів, площадок, коридорів, фойє, ціле море, де губишся серед пустельности й тиші; а всередині розмиті й сточені повітрям сходи скидаються на уступи старого загаслого вулкану—це ніби якийсь природний цирк, вирізаний стихійною силою з твердої скелі. Гаряче сонце вісімнадцять віків палило й червонило цю руїну, яка повернулась до природного стану, втратила свої окраси й позолотилась, ніби гірські схили, позбавлені рослинности, всієї флори, що колись робила з неї чарівний не-

займаний ліс. І тепер яке величне видовище було, коли уява зодягала цей мертвий кістяк у плоть і кров, нади-хаючи йому життя й наповнюючи цей цирк дев'яностома тисячами глядачів, що вміщувались у ньому, й розгортаючи перед очима картини ігор та боїв. Тут були всі шаб-лі цивілізації, від імператора з його двором до натовпу черні, цілий народ понятий веселощами й у святочному настрої під червоним відсвітом величезного пурпурного намету. Ще далі на горизонті виднілась друга циклопіч-на руїна, терми Каракалли, ніби слід зниклої раси велет-нів: незвичайно просторі залі невиданої висоти, два ве-стибюлі, де могла б уміститись людність цілого міста, фригідарій, що в його басейні разом могло купатись п'ятьсот чоловіка; тепидарій і кальдарій, відповідних роз-мірів, утворені з шаленим потягом до величного; вели-чезна озія з такими товстелезними мурами, що їх ніде не знайти в укріплених замках; вся ця неосяжна озія, що в ній люди скидаються на маленьких комах, являє таке нагромадження цегли й цементу, що мимоволі постає питання: для яких людей, для якої юрби поставлено цю почварну будову? Тепер скидається вона на сточені ске-лі, на купу будівельного матеріялу, покидуваного з гір-ської вершини, щоб будувати житло титанам.

І П'єр відчув безмежне минуле й поринув у ньому. З усіх боків, з усіх чотирьох частин широкого обрію по-вставала історія й захоплювала його, ніби потік у поводі. На північ і захід—блакитні рівнини безмежні, старовин-на Етрурія, гори Сабінські вирізнялись на сході мережа-ними пасмами; а на південь Альбанські гори й Лацій то-нули в золотому дощі сонця; тут була й Альба Лонга й Монте Каво, вкриті дубами з монастирем, що став на місці старого храму Юпітера. А там, ще нижче, за Фору-мом, за Капітолієм, Рим ширився: просто перед ним—Ес-квілін, Целій і Авентін—з правого боку, а інші горби, Квірінал і Вімінал, яких відси не видно,—з лівого боку; позаду, на березі Тібру, Янікульський горб. І все місто ніби голос узяло й розповідало про свою колишню, нині мертву велич.

І перед очима П'єра мимоволі повстало й ожило це минуле: цей сірий і суворий Палятін, де він щойно був,

зметений з землі, ніби якесь закляте місто, від якого де-не-де лишилися уламки мурів, одразу набрав життя, наповнився народом, відновив свої палаци й храми. Тут були початки Риму, тут Ромул заснував своє місто, на вершині, що домінував над Тібром, а насупроти сабіняни оселили Капітолій. Сім царів царського періоду, що тривав два з половиною століття, безперечно жили тут, за високими міцними мурами, де було тільки три брами. Потім минуло п'ять віків республіки. То була велика доба слави, коли увесь Апенінський півострів, а потім і світ увесь були під владою Риму. Протягом цих багатих на перемоги років, протягом цих років внутрішніх і зовнішніх воєн розрослий Рим заселив сім гір; і Палятін відтоді стає лише святим місцем, з його легендарними храмами й поволі його вкривають приватні будинки. Але Цезар, це втілення всемогутності свого народу, після перемоги над галлами й фарсальського бою справив тріумф іменем римського народу й став диктатором та імператором і вивершив велике діло, що з нього п'ять віків імперії користались з невиситимою жадобою. І Август міг захопити в свої руки владу, слава Риму досягла найвищого пункту, провінції давали мільярди, що їх можна було красти, починалась пишнота імператорського періоду в столиці світу віч-на-віч перед далекими народами, переможними й засліпленими.

Август народився на Палятіні і після того, як перемога біля Акціуму віддала в його руки владу, повернувся, щоб гордовито царювати на вершині цієї священної гори, яку так шанував народ. Він купив тут кілька приватних будинків і збудував собі палац, нечувано розкішний: там був атріум, підтримуваний чотирма пілястрами й вісьмома колонами; перистиль оточений п'ятдесять шістьма колонами йонійського ордену; навкруги містились приватні апартаменти, викладені мармуром; всюди був мармур, дорогою ціною куплений у чужих країнах, найрізноманітніших кольорів, що сяяв ніби дорогоцінне каміння. Август оселився близько богів, збудував біля свого палацу великий храм Аполона й Вести, щоб забезпечити собі царювання вічне, царювання бога. Відтоді посіяно зернята імпера-

горських палаців, вони ростимуть і розмножуватимуться і вкриють цілий Палятін.

О, всемогутність Августова, ці сорок чотири роки необмеженої влади, абсолютної, надлюдської, якої не мав жоден деспот навіть у найсміливіших мріях! Він захотів прибрати собі всі титули, і сполучав в особі своїй усі магістратури. Як імператор і консул, командував військом і мав виконавчу владу; як проконсул, мав найвищу владу в провінціях; як перший і постійний цензор, мав владу над сенатом; як трибун, тримав у своїх руках народ. І він наказав оголосити себе Августом, священним, богом серед людей, мав свої храми, своїх жерців, і шанували його за життя, ніби божество, що зійшло на землю. Нарешті захотів він бути великим первосвященником, сполучити релігійну владу й цивільну—досягаючи цим мудрим способом найвищої влади, яку може взагалі мати людина. А що великому первосвященникові не можна було мешкати в приватному будинку, то він оголосив свій палац власністю держави. І що великий первосвященник не міг бути далеко від храму Вести, то в його палаці зробили храм цієї богині, а весталкам, що у стін Палятіну, доручено оберігати старовинний олтар. Ні перед чим не зупинявся, добре розуміючи, що людська могутність, влада над людьми й світом, саме в двоїстій владі, сполученій в одній особі, тобто в тому, щоб одночасно бути царем і жерцем, імператором і папою. Вся снага міцної раси, всі перемоги одна по одній, всі ще розпорошені багатства—все це дійшло свого розквіту, нечуваного блиску, що його далі вже ніколи не спостерігалось. Він справді був владар світу, ноги його спирались на чолі повойованих і приборканих народів і невмируща припала йому слава в літературі й мистецтві. Здавалось, в особі його задовольнилось старе й уперте шанобство його народу, вивершилися цілі віки невідступних завойовань, щоб нарешті народ був народом—владарем... Кров римська, кров Августова зачервоніла нарешті проти сонця, ніби імператорський пурпур. Кров Августа, божественного, тріумфатора, необмеженого владаря над тілом і душею, кров людини, в якій втілилась протяжна спадковість семи віків національних гор-

дощів і від якої протягом дальших віків постали незчисленні безмежні нащадки, повні світових гордощів. Бо від того часу кров Августа відроджувалась і текла в жилах усіх владарів Риму і турбувала їх мрія, завжди відроджувана, про владу над цілим світом. На деякий час ця мрія здійснилась в особі Августа—він, імператор і первосвященник мав владу над усім людством, тримав його в своїх руках геть усе без обмежень, ніби річ, що належала йому. А пізніше, в добу занепаду, коли влада роздвоїлась і поділено її між царем і жерцем, у пап було єдине прагнення, єдина політика вікова—знову здобути цивільну владу, здобути цілковиту владу; і серце їхне живила старовинна кров, червоний, всезахопний потік крові їхнього предка.

Потім Август умер і палац його закрито, освячено, перетворено на храм. І перед очима П'єра ніби з землі виріс палац Тіверія. Він був на тому самому місці, там унизу, під чудовими зеленими дубами, що давали йому тінь. І в уяві поставав цей палац—міцний, великий, з двоорами, портиками, залами, хоч проте характер імператора був невеселий і мешкав він далеко від Риму, серед зграї донощиків і розпусників. Серце й мозок його були отруєні владою, отруєні до злочину, до незвичайних нападів божевілля. Потім постав палац Калігули, як поширення палацу Тіверія, з аркадами для добудов, з мостом через Форум, до Капітолія, куди імператор ходив розмовляти віч-на-віч з Юпітером, що його сином він називав себе. Імператорський трон і його зробив жорстоким, божевільно-диким у своїй всемогутності. Потім після Клавдія Нерон, хотівши гору взяти над іншими, гадав, що Палатин буде замалий для нього, захотів збудувати величезний палац і забрав розкішні сади, які доходили аж до вершин Есквіліну, щоб збудувати собі золотий дім. То був великий і багатий задум, але вивершити його, як слід, він не міг, і руїни цього палацу швидко зникли під час розрухів, які почались по смерті почвари, збожеволілої від пихи. Далі, протягом вісімнадцятьох місяців один по одному впали Гальба, Отон, Вітеллій у бруді й крові, бо імператорський пурпур зробив з них божевільних виродків, які дбали про розкошування, ніби брудні

тварюки біля імператорського корита. Далі царювали флавії і то був відпочинок, коли панував розум і добрість людська. Веспасіян і Тіт мало будували на Палаціні; але з Доміціяном відроджується божевілля всемогутності, доба страху та доносів, доба безглузвих жорстокостей, злочинів, протиприродної розпусти, доба споруд заради гордовитої чванливості, споруд, що були такі величні, як і храми богів: такий палац Доміціянів, відділений вузькою вуличкою від палацу Тіверія—здіймається він на всю свою колосальну вишину, як палац апотеози, з залею приймань, де стояв золотий трон, з шістнадцятьма колонами фрігійського та нумідійського мармуру, з вісьмома нішами, де стояли дивні статуї, з залею суду, величезною їдальнею, перистилем і кімнатами оздобленими гранітом, порфіром, алебастром, де працювали видатні митці, на дивування цілого світу. Нарешті, по багатьох роках додано ще останній палац до маси інших, палац Септімія Севера, новий твір пихи, з арками, що підтримували високі залі, з поверхами, збудованими на терасах, з вежами, що здіймались над дахами—справжня вавилонська озія, поставлена на самій вершині гори проти Аппієвої дороги, як кажуть для того, щоб земляки імператора, провінціали з Африки, де він народився, могли ще здалека дивуватись його багатству й шанувати його в його славі.

Тепер усі ці палаци стояли осяйні в уяві П'єра, він бачив їх перед собою й навколо себе, що відродились в яскравому сяйві сонця, ніби злились один з одним і лише деякі були відділені вузькими проходами. Не хотіли, щоб на цій священній горі марно пропадав і цаль землі, і тому виростали палаци суцільною масою, як почварне буяння безладної сили, міці й пихи, коли шукалось втіхи від праці мільйонів і кров'ю заливалось світ на втіху одній людині. Правду кажучи, тут був лише один палац, невпинно збільшуваний залежно від того, що померлий імператор ставав богом, а новий, облишаючи священну будову, яка стала храмом, де може його лякала тінь померлого, неодмінно будував собі власний палац, хотівши вирізати з каменю вічний незнищенний пам'ятник про своє царство. Всіх захоплювало

це шалене будівництво, здавалось воно було закладене в самому ґрунті, в троні, на якому сиділи ці люди, воно відроджувалось у кожному з них з дедалі більшою силою, розпалюючи в них суперництво, бажання взяти гору над іншими товщиною та висотою мурів, незвичайним нагромадженням мармуру, колон, статуй. У всіх була та сама думка—пережити себе залишити поколінням пам'ятники своєї величі, щоб вони дивувались; увічнити себе в незвичайних будовах, що не загинуть ніколи, тиснути навіки на землю всією вагою цих велетнів, навіть коли вітер розвіє їх на дрібний порошок. Таким робом, площа Палятіну була лише за гідне подиву підніжжя дивовижного пам'ятника, нагромадження будов, до кожна нова будова була наслідком нового вибуху пихи, а вся маса, сяючи білим мармуром і живими барвами різнокольорового мармуру уквітчала кінець-кінцем Рим і цілу землю найвищою будовою, палацом, храмом, базилікою або собором—коротко кажучи, найнезвичайнішою та найсміливішою будовою, яка колибудь здійснювалась до неба.

Але в цьому буянні сили й слави крилася смерть. Сім з половиною віків монархії та республіки утворили велич Риму, а за п'ять віків імперії у народа—владаря пожерли його тіло до останнього м'яся. Всі величезні терени, всі найвіддаленіші провінції по малу ограбовано, сплюндровано; казна жерла все, викопуючи безодню неминучого банкрутства; звироднілий, нарід, напоєний отрутою видовищ, дійшов до розпусного ледарства часів цезарів, тим часом, як найманці воювали й обробляли землю. Від часів Константина постає суперниця Риму—Візантія; розпад починається з Гонорія і тепер досить дванадцятьох імператорів, щоб довершити розчленування: від цього часу жертва повільно конає, до Ромула Августула, останнього, безсилового, мізерного імператора, що його ім'я є ніби глум над усією повною слави історією та подвійна образа: засновникові Риму й засновникові імперії. На спустілому Палятіні все ще стояли палаци, колосальні нагромадження мурів, поверхів, терас і високих дахів. Однак деякі окраси позривано, статуї знято

й одвезено в Візантію. Імперія стала християнською й храми позакривано; загас вогонь Вести, хоч ще шанували старовинний паллядіюм, золоту статую Перемоги, символ вічного Риму, яку зберігалось, як святиню, в кімнаті імператора. Культ її тримався до четвертого віку. Але в п'ятому віці ринули варвари, пограбували, спалили Рим і вивезли відти повні вози здобичі, що не згоріла в вогні. Поки місто залежало від Візантії в ньому мешкав завідатель царських палаців що й охороняв Палятін. Потім усе зникає, все щезає в п'тьмі середньовіччя. Від цього часу, щось найпевніше, папи поступінно заступають цезарів, одержують у спадщину спустілі мармурові палаци й завжди буйну жадобу до влади. Вони безперечно мешкали в палаці Септімія Севера, один з соборів відбувався в Септізоніюмі, а пізніше обрано на папу Геласія II в сумежному монастирі, на цій горі апотеози. Тепер Август воскрес і знову став владарем світу, а Священна Колегія заступила місце Римського Сенату. В дванадцятому віці Септізоніюм належав ченцям-камальдулям, а вони передали його могутньому родові Франджіпані, які зміцнили його так само як зміцнили Колизей, арки Константина й Тіта й зробили велике укріплення, що захопило майже цілу священну гору, цю колиску міста. Жах громадських воєн, спустошення варварських навал, ніби бурі, пронеслись, повалили мури, позмітали палаци й вежі. Потім прийшли покоління, які кинулись на ці руїни, й оселившись у них за правом завойовників і знахідників, зробили з них льохи, комори, стайні для мулів. На землі, що завалилась і закрила мозаїку імператорських заль, з'явились городи, насаджено виноградники. З усіх боків, вкриваючи пустельні місця, росла кропива й лопух, а плющ роз'їдав завалені портики. І день настав, коли це безкрає нагромадження палацив і храмів, тріумфальне житло імператорів, що йому мармур мав забезпечити вічність, здавалось, розсипалось на порох і зникало під завалою землі й під рослинами, що їх родила байдужа природа. В соняшній спеці, між польових квітів лише великі мухи дзижчали й вільно ходили кози в тронній залі Доміціяна й у зруйнованому стятилищі Аполоновому.

Тіло тремтіло П'єрові. Стільки сили й пихи, стільки величності, а потім така швидка загибель—цілий світ, знищений до щенту! Яка нова буря варварства й помсти пронеслась над цією блискучою культурою, щоб знищити її, в якій темряві, в якому дикунстві поглинуто її, так що одразу вона зникла з усією своєю веліччю і творами мистецтва! П'єр запитував себе, як могли по-малу затягтись піском і поступінно зникнути цілі палаці, повні прекрасних скульптурних окрас, з колонами й статуями,—і нікому не спало на думку захистити їх. Ці твори мистецтва, пізніше викопані з землі на загальний подив, не поглинула якась катастрофа, але вони повільно ніби потопали, загрузаючи спочатку ногами, потім до пояса, потім до шиї, поки нарешті зникла й голова у високій хвилі; і як пояснити, що цілі покоління, байдуже дивились на це, й не думали дати поміч і врятувати? Ніби якась чорна завіса раптом закрила світ, а потім одразу почалось життя нового людства, з новим і свіжим мозком, що його треба переробити й наповнити новим змістом. Рим спустів,—він не відновлював того, що вціліло від огню й меча, і в наслідок якоїсь надзвичайної байдужості руйновались ці надто великі, а тому й непотрібні будови, не кажучи вже про те, що нова релігія витискувала стару, забирала в неї храми, звалювала її богів. Нарешті нанесені шари землі довершили катастрофу, бо рівень ґрунту дедалі підвищувався, нашарування з молодого християнського світу вкривали й нівелювали старовинне поганство. Спочатку грабували храми, потім крали бронзові дахи, мармурові колони, і нарешті крали, видирали камені Колізею й театру Марчелла; статуї та барельєфи розбивалось молотками на дрібні уламки, що їх обпалювалось на вапно, потрібне для нових будівель католицького Риму.

Була майже перша година, коли П'єр ніби прокинувся після сну. Соняшне проміння падало золотим дощем крізь блискуче листя зелених дубів, і Рим спав, стомлений спекою там унизу. Хотівши вийти з саду, П'єр пішов улицею Перемоги, де так незвичайно було йти нерівним бруком, а засліпні картини минулого все ще стояли перед очима. Щоб як слід закінчити цей день,

П'єр задумав по обіді піти оглянути Аппієву дорогу. Не хотівши повертатись на вулицю Джулія, поснідав в одній з траторій на околиці міста; в просторій напівтемній кімнаті сидів сам, слухаючи дзижчання мух, і непомітно минули дві години, поки чекав, щоб на вечірньому прузі стало сонце.

О, ця Аппієва дорога, антична цариця доріг, що перерізує Камапнію довгою прямою лінією, з величними надгробками в два ряди. Для П'єра вона являла тільки урочисте продовження Палятіну. Тут виявлявся той самий потяг до пишноти й влади, та сама потреба увічнити на білому світі в мармурі пам'ять про римську велич. Забуття переможено, померлі не хотіли відпочивати, й назавжди лишилися з живими, стоячи обабіч дороги, якою йшли народи цілого світу; ще й тепер убожувані образи людей, що давно спорохнявіли, дивляться на прохожалих порожніми очима; а написи ще й тепер промовляють, називаючи ймення та звання. Від надгробка Цецілії Метелли до надгробка Казаль Ротондо, на цій ділянці рівної та простої дороги, колись був двійний безперервний ряд надгробків, ніби витягнене в дві лінії кладовище, де можновладні й багатії на перебіг ішли одне за одним, хто залишить по собі найбільший мавзолей, з найпишнішими й найбагатшими окрасами. То було те саме бажання пережити себе, прагнення безсмертя, потреба убожествити смерть, даючи їй місце в храмах, що її віддаленим відгуком є сучасна пишнота Кампо Санто в Генуї та Кампо Верано в Римі, з їхніми монументальними надгробками. І скільки величезних пам'ятників постало в уяві П'єра праворуч і ліворуч цієї славою вкритої дороги, що нею йшли римські легіони, повертаючись по завойованні світу. Надгробок Цецілії Метелли був складений з таких величезних брил і мав такі товсті мури, що в середні віки з неї зробили башту з стрільницями. Далі були сучасні будови, зроблені для того, щоб поставити на місце мармурові уламки, знайдені в навкольністі; старовинні маси з цементу й цегли, позбавлені скульптурних окрас, стояли тут, ніби напівзруйновані скелі; невеликі уламки, що зберегли ще свою форму, невеличкі будови в ви-

гляді храмів, стовпи, саракофаги на цоколях—цілий ряд прекрасних барельєфів, що зображали померлих, групами по три чоловіки й навіть по п'ять, статуї навстоячки, що зображали апотеозу померлих, лави в нішах, щоб прохожі могли сісти, благословляючи гостинність померлих, похвальні епітафії, де вихвалялось померлих, відомих і невідомих, дітей Секста Помпея Юста, Марка Сервілія Кварта, Гіларія Фуска, Рабірія Гермодора, не рахуючи надгробків, що їх на підставі деяких здогадів вважають за надгробки Сенеки, Гораційів і Куріяційів. А там далеко є найбільший і найбільш незвичайний надгробок, так називаний Казале Ротондо—він такий великий, що на фундаменті його, де здійснюється двійна ротонда з коринтськими пілястрами, з великими канделябрами й сценічними масками, могла вміститись ціла фарма з оливковим садком.

Доїхавши до надгробка Цецілії Метелли, П'єр далі пішов пішки й не поспішаючи до Казале-Ротондо. Де-не-де видно старовинний брук, великі пласкі камені, уламки ляви, покривлені з плином часу, що на них погано доводиться екіпажам навіть з найліпшими ресорами. Праворуч і ліворуч росте травиця, що на ній вирізняються надгробки й ця травиця нагадує занедбану рослинність на кладовищах, спалену пекучим сонцем, з фіялковими білами чортополоху та високими жовтими білами дикого укропу. Невеличкий мур, заввишки до ліктя, складений з випаленого сонцем каміння, відділяє з кожного боку ці червонасті смуги, де цокочуть цикади; а там далі розкинулась безмежна Кампанья, безкрая й пустельна. Лише де-не-де край дороги видно в далині сосни, ніби парасолі, евкаліпти й білі від куряви фігові й оливкові дерева. Ліворуч рештки Аква Клавдія вирізняються на тлі лук своїми аркадами, ніби заржавілими, миршава зелень, і виноградники з маленькими фармами видно далі до Сабінських гір та Альбанських, а на їхньому фіялково-блакитному тлі вирізняються ясні плями Фраскаті, Роккаді-Папа, Альбано, що дедалі більшають і яснішають, коли ближче до них підходиш. З правого боку, ближче до моря, хвиляста рівнина ширшає й довшає—без жодної хатини, без жодного дерева.

повна простої й незвичайної величі, і лише пласка лінія рівнини та на обрії море, що відділяється від неба прямою лінією, йде від краю до краю. В літню спеку все це ніби палає й безмежні луки вогнем горять, жовто-червоні на колір. Від вересня цей океан трави починає зеленіти, набуває рожевого й малинового відтінку, аж до золотисто-блакитного, що нагадує чарівний захід сонця.

І П'єр зі своїми думками повільно йшов самотній, незкінченною рівною дорогою, пройнятою сумом самотності й тиші, цілком відкритою й прямою, скільки оком сягнути, серед безмежної Кампаньї. І в уяві П'єра знову поставали образи Палятину, а по обидва боки дороги постали надгробки, виблискуючи білим мармуром. Ось тут, під цією кам'яною брилою, що нагадувала колосальну вазу, знайшли голову величезної статуї. І перед ним постала вся ця величезна статуя, посеред великих сфінксів, що присіли на задні ноги. Далі в маленькому приміщенні надгробка видно було статую гарної жінки, знайдену без голови—і П'єрові здавалось, що бачить її всю, з обличчям повним краси й сили, яке всміхається до життя. Написи доповнювали один одного: він читав їх, розуміючи їхній зміст і беручи по братньому участь у житті цих людей, померлих дві тисячі років. І в уяві його оживилась дорога: з гуркотом мчали колісниці, важким кроком проходило військо, а навколо стояла юрба римської людности, нетерпляча, як завжди юрба великих міст. Повернулись часи Флявійів, Антоніїв, славетні роки імперії, коли Аппієва дорога досягла найвищого розквіту й пишноти своїх надгробків, вирізьблених і оздоблених ніби храми. Яка велична вулиця смерти! І як в'їздили в Рим цією прямою вулицею, де вас зустрічали великі померлі, вводячи вас у товариство живих з бучною урочистістю, яка пережила їхній прах гордині. У якого іншого народу, владаря світу в'їздять отак, і доручають мертвим сказати чужинцеві, що ніщо не зникає, що навіть мертві живуть у вічній славі в цих величезних пам'ятниках? Збудувати основу для цілої цитаделі, або вежу в двадцять метрів у діаметрі, щоб поховати там тіло жінки! П'єр обернувся

й наприкінці величної, осяйної, оточеної мармуром надгробків вулиці побачив виразно в далині Палатин, що виблискував мармуром і нагромадженням палаців, які мали необмежену владу над цілою землею.

П'єр мимоволі здригнувся: серед руїн з'явилися два карабінери, що їх він не бачив раніш. Ця місцевість не була безпечна, а тому влада навіть удень дбала цілком розумно про захист туристів. Потім була йому ще й друга несподівана зустріч. То була духовна особа, високий старий у чорній сутані з червоною крайкою й червоним поясом. Аж здивувався, впізнавши кардинала Бокканера. Він зійшов з дороги і йшов повільно по траві серед високого укropу й дебелиого чортополоху, похиливши голову й наражаючись на уламки надгробків. До того вглибився в думки, що не помітив молодого абата. А П'єр навмисно звернув з дороги, дивуючись, що кардинал так далеко ходить сам. Потім зрозумів у чому справа, побачивши за якоюсь будовою екіпаж з парою чорних коней, біля якого чекав нерухомо льокай у чорній лівреї, тим часом, як кучер сидів на передку, не сходячи. І тоді П'єр згадав, що кардинали не можуть ходити пішки, а тому й виїздять за місто, коли їм потрібний моціон. Скільки гордовитого суму, скільки самітної величі було в цьому старому мрійникові, двічі князі—перед богом і людьми, що мусить іти в пустелю, серед померлих, трохи подихати відсвіжним вечірнім повітрям.

Кілька годин був тут П'єр,—смеркалось уже й міг він бачити прекрасний захід сонця. Ліворуч Кампанья прибирала темно-сірих відтінків, втрачаючи виразність ліній, перерізна жовтастими арками водопроводів, в далині стояли муром Альбанські гори на рожевому тлі. З правого боку, там де море, сідало сонце поміж легких хмарок—і золоті островці їх вкрили вогненний океан, що загасав. І нічого більше навкруги, крім цього сапфірового неба, вкритого рубінами, над безмежною рівною Кампаньєю. Нічого більше—ні гори, ні стада, ні дерева. Лише чорна силуета кардинала Бокканера поміж надгробків що вирізнявся в збільшеному вигляді в пурпурному промінні гаснущого сонця.

Другого дня ранком П'єр, хотівши бачити все, знову

повернувся на Аппієву дорогу, щоб оглянути катакомби св. Калікста. Це найбільше й найвидатніше з християнських кладовищ, де поховано багато пап. Треба пройти напівспаленим садом з оливкових дерев і кипарисів, потім увійти в маленьку будівлю з обтинькованих дошок, де продають речі культу. Відти сходять униз досить гарними, новими сходами, що ними добре йти. П'єр дуже зрадив, побачивши там французьких трапістів, що мають оберігати катакомби й показувати їх туристам. Саме в цей час один чернець сховався з двома паніями, французькими, матір'ю й дочкою, що з них перша була ще гарна, а друга чарівно прекрасна. Обидві вони сміялись, хоч трохи перелякались, коли чернець запалив довгі тоненькі свічки. У ченця було вистайне чоло, широкі й міцні щелепи впертого вірного, а в зблідлих живих очах сяяла дитяча наївність його душі.

— А, пане абат, ви прийшли саме вчасно... Коли ці пані дозволять, ви підете з нами; бо три брати вже внизу з відвідувачами й вам довелось би довго чекати... Тепер саме наїздить багато туристів.

Пані на знак згоди чемно уклонились і чернець передав П'єрові тонку свічечку. Очевидно ні мати, ні дочка не належали до святоблливих жінок, бо одразу скося подивились на сутану супутника й набрали серйозного вигляду. Зійшли вниз і дійшли до якогось вузького коридору.

— Обережно, пані,—казав чернець, освітлюючи землю свічкою.—Ступайте поволі, тут є ями й горбки.

І почав пояснювати різким голосом, що в ньому відчувалось надзвичайну упевненість. П'єр зійшов мовчки, щось стиснуло йому горло й серце колотилось від хвилювання. О, ці катакомби перших християн, ці захистки первісної віри! Скільки разів мріяв він про них, ще в юнацькі роки семінарського вчення. Крім того й останніми часами, коли писав книгу, скільки разів згадував за них, як за найстаровинніші, святі сліди цієї громади простих і тихих людей, що поворот до неї він проповідував. І в пам'яті його збереглись сторінки, що їх написали поети й великі прозаїки, які описували катакомби. Він бачив їх крізь призму своєї уяви, і уявляв їх собі просторими, подібними до підземних міст, з широ-

кими залями, де могло вміститись багато народу. І як вразила його ця бідна й непоказна дійсність!

— О, так,—відповідав чернець на запитання матері й дочки,—вони не ширші за метр, двоє людей не могли б іти поряд... Як це все викопано? Дуже просто. Родина або погребове братство мали когось поховати. Викопували заступом першу галерію в цьому ґрунті, що зветься зернястим туфом—це, як бачите, червонастий ґрунт, разом м'який і міцний, його добре копати й він зовсім не пропускає води; крім того, цей ґрунт ніби призначено на те, щоб добре зберігати тіла.

Зупинився й показав при мерехтливому світлі свічки заглибини, вириті праворуч і ліворуч у мурі.

— Дивіться, це Іосілі. Викопували підземну галерію й в ній з обох боків видовбували одну над однією заглибини де й клали тіла, здебільша повиті в звичайний саван. Потім закривали заглибину мармуровою дошкою, старанно зацементовуючи... Отже, все зрозуміло, чи не так? Коли інші родини приєднувались, то братство більшало, копали далі галерію й більш вона наповнювалась; викопували інші, праворуч, ліворуч, усіма напрямками, навіть робили другий поверх, глибше під першим... Ось, дивіться, ми в галерії, чотири метри заввишки. Звичайно, запитуєш себе, як можна було підіймати тіла на таку висоту. Але їх не підіймалось, а навпаки опускалось, поглиблюючи галерію в міру того, як нижчі ніші наповнювались. Таким робом, тут протягом менш як чотири століття вирито шістнадцять кілометрів галерій, де й поховано понад мільйон християн. А катакомб є десятки: вся римська Кампанья отак прорита. Поміркуйте собі та обчисліть.

П'єр захоплено слухав. Колись у Бельгії був він у кам'яновугільних шахтах. І тут він бачив ті самі вузькі коридори, таке саме було задушне важке повітря, глибока темрява й тиша. Тільки маленькі свічечки сяяли в пільмі, не освітлюючи її. І тепер розумів він роботу цих погребових мурахів, ці отвори, подібні до пацючих ходів, викопані випадково й продовжувані в міру потреби, без буд-яких окрас, не дотримуючись певної лінії, ні симетрії, а так, як заступ ударив. Ґрунт був нерівний,

щокроку горбки й заглибини, мури скісні, бо не вживали в роботі ні шнура, ні накутника. Цю роботу доводилось робити під впливом нагальної потреби, а також з християнської любови,—копали добровільні копачі, неосвічені, без особливого хисту, як звичайно для доби занепаду. Особливо це впадало на очі в написах і емблемах. Вони нагадували прості рисунки, що їх вуличні діти роблять на парканах.

— Бачите,—казав далі трапіст,—здебільша писали саме ім'я, а іноді й того немає,—просто слова іп расе. Іноді є яка небудь емблема: голуб,—символ чистоти, пальмові віти—символ мучеництва, або риба,—грецькою мовою це слово має п'ять літер, що є початкові літери п'ятох грецьких слів: Ісус Христос, божий син, спаситель.

Знову наблизив полум'я свічечки до муру й видно було рисунок пальми, одну просту лінію посередині й кілька рисочок по боках, голуба або рибу—в обрисі, хвіст у формі загзагуватої лінії, око—у формі маленького кружечка. Літери коротеньких написів були неоднакові, похилені в різні боки й невитримані характером, як пишуть прості, невчені люди.

Тепер дійшли до крипти, маленької залі, де поховано кілька пап,—між іншими Сікста II, святого мученика, на честь якому був прекрасний віршований напис, зроблений з наказу папи Дамасія. Далі, в такій самій невеличкій сумежній крипті, був фамільний склеп, з простими рисунками пізнішої доби, при чому тут показували місце, де знайшли тіло святої Цецілії. Чернець дав пояснення, розказував про значіння кожного рисунку, висновуючи з них безперечне потвердження усіх таїнств і догм,—хрищення, причастя й воскресіння. Тут був Лазар, що виходив з домовини, Йона, викинутий китом, Данило в яру з левами, Мойсей, що видобув воду зі скелі і безбородий Христос, як його уявляли в перші віки, робив чудеса.

— Бачите,—повторював чернець,—все це тут є, і не підготовлено навмисно—це сама тобі правда.

На запитання П'ера, який дедалі пильніше до всього придивлявся, чернець відповів, що катакомби спочатку являли звичайні кладовища й у них не відбу-

валось жодних релігійних обрядів. Тільки пізніше в четвертому віці, коли почали шанувати пам'ять мучеників, з крипти користалися для відправ служби. Так само місцем захисту вони стали тільки в добу гонінь, коли християнам доводилось замасковувати входи в катакомби. А до того часу ввійходити в них було всім вільно, вони були відкриті. Справжня історія їх така: протягом чотирьох віків—кладовища, протягом доби гонінь—місце захисту, куди часто робилось наскоки, до восьмого віку—святе місце культу; тоді ж пограбовано їхні священні реліквії, вони починають занепадати, завалило їх землею і протягом семи століть їх так занедбано, що коли в п'ятнадцятому віці почали розкопувати їх, то це було надзвичайне відкриття і справжня історична загадка, розгадана лише за наших часів.

— Будь ласка, нахиліться, пані,—запросив ввічливий чернець.—Ось, у цій ніші ви бачите кістяк, що його ніхто не порушував. Він лежить тут від шістнадцятьох до сімнадцятьох віків і ви можете з нього уявити собі, як тоді клали тіла. Вчені кажуть, що це жінка, очевидно, дівчина... Кістяк був зовсім цілий ще минулого року. Але тепер ви бачите, що череп проламано. Якийсь американець ударив по ньому ціпком, щоб переконатись, що він не підроблений.

Пані нахилились і при мерехтливому світлі на блідих їхніх обличчях відбилось співчуття разом з острахом. Особливо дочка, вся повна бадьорости, з червоними устами й великими чорними очима, деякий час стояла з виразом співчуття й суму. Потім знову все потонуло в п'їтмі, маленькі свічечки піднесли у гору й пішли далі вдовж галерій, в глибокій темряві. Огляд катакомб тривав ще годину, бо чернець не проминав жодної подобиці, й особливо багато казав про деякі свої улюблені місця з таким усердям, ніби дбав про спасіння душ туристів.

П'єр ішов слідом за ними й глибока зміна поставала в ньому. Помалу, щобільше він бачив і розумів, його охоплювало братерське й ніжне почуття й хвилювання, замість подиву, що поняв його, коли побачив, що дійсність зовсім неподібна до прикрашених зображень опо-

відачів і поетів, та замість розчарування, коли побачив він ці пацючі нори, так незграбно й нехудожньо видовбані в цьому червонастому ґрунті. І думав він не про ті півтори тисячі мучеників, що їхні кістки спочивали тут, а про цілі покірливі покоління, що їх і в смерті заколихувала надія. Для християн ці низькі темні галерії були тільки тимчасовим місцем спочивку. Якщо вони не палили померлих, а ховали їх, то це тому, що перейняли від євреїв віру в відродження тіла; ця щаслива ідея про сон, про відпочинок після праведного життя, чекаючи небесної нагороди надавала якогось дивного спокою, безмежної краси цьому глибокому підземному місту. Все тут свідчило про чорну й мовчазну ніч, все тут спало в щасливій нерухомості, чекаючи терпляче далекого пробудження. Що може бути зворушливіш, ніж ці череп'яні, або мармурові дошки, де немає навіть ім'я, а лише написано in pace, з миром. Дійти нарешті миру, заснути мирно, сподіватись мирно майбутнього небесного життя, здійснивши своє завдання. І цей мир ще більш здавався привабливим, що його зазнавали з глибокою покірливістю. Безперечно будь-яке мистецтво зникло, копачі копали навмання, як невмілі робітники, а художники не вміли написати ім'я, ні вирізати пальму або голуба. А проте серед цієї вбогости й неутра почувався голос молодого людства. Тут спочивали бідні люди, знедолені, прості,—цілий народ, що заснув під землею, тоді як угорі й далі світило сонце. І тут, не зважаючи на смерть, виявлялось якесь милосердя й братерство: чоловік і жінка часто спочивали укупі, а дитина—біля їх ніг; то була ціла юрба невідомих людей, де губилась особистість чи то був єпископ, чи мученик; тут була найзворушливіша рівність, заснована на покірливості серед всього цього праху; всі ніші були однакові, надгробки без окрас; та сама простота й самообмеження об'єднували всі ці ряди' поснулих людей. Лише подекуди в написах була похвала, але стримана, ніжна: чоловіків зветься гідними, вірними, жінок—ніжними, прекрасними, непорочними. В цій смерті первісної християнської громади, в цій смерті, яка ховалась лише для того, щоб воскреснути й не думала про владу над сві-

том, було щось дитяче чисте, була якась безмежна й разом гуманна ніжність.

І раптом, в уяві П'єровій постали надгробки, що їх бачив учора, пишні надгробки що їх уявляв собі вдовж Аппієвої дороги, які виставляли всю владолюбну пиху народу. Вони сяяли гордовитою величчю, велетенськими розмірами, нагромадженням мармуру, велемовними написами, витонченими скульптурними окрасами, фризами, барельєфами, статуями. Який надзвичайний контраст являла ця пишна дорога смерти, через усю Кампанью, ніби тріумфальний шлях до вічного міста, царя над містами, порівняно з цим християнським підземеллям, цим потайним містом смерти, ніжною, прекрасною, чистою смертю. Тут був лише сон, ніч бажана й приємна, спокійна саможертва, коли так легко було довірливо спочивати в п'їтмі, чекаючи небесного блаженства; і навіть невмілість цих простих майстрів, зумовлена коханням поганства, що втратило почуття краси, збільшувала привабу цих непоказних кладовищ, викопаних під землею, в темряві, куди не досягає сонце. Мільйони людей спочивали спокійно в цій землі, ніби сточені обережними мурахами і спали б тут ще протягом віків, заколихані тишою й п'їтмою, як у казці, коли б не прийшли люди, щоб вивести їх зі стану самозабуття, раніше, ніж сурма судного дня провістила воскресіння... І тоді смерть розповіла про життя, й не було більшого життя, життя внутрішнього й бурхливого, ніж у цих містах, повних померлих людей, невідомих, незчислених, на ім'я незнаних. Колись відси ніби подих могутній походив, подих людства нового, що мало оновити світ. Покора, зневага до плоті, страх перед природою і ненависть до неї, відречення від розкошів земних, потяг до смерті, що визволяє й розкриває браму раю, утворили цей новий світ. І кров Авґуста, з пишнотою пурпуру свого на сонці, з блиском безмежної влади, здавалось зникла на деякий час,—ніби нова земля ввібрала її в себе, в глибині темних катакомб.

Чернець хотів неодмінно показати паніям Діоклеціанові сходи й розповів легенду про них.

— Так, то було чудо... За царювання цього імпера-

тора салдати переслідували християн, що заховались тут, у катакомбах. І коли салдати ринули сюди за ними, сходи завалились і всі полетіли геть униз. Ще й досі є поламані східці. Ось гляньте, тут два кроки.

Але пані були так потомлені й так погано почували себе в темноті й під впливом оповідань про смерть, що зовсім не хотіли йти вгору. Та й свічечки вже догорали. Всіх аж засліпило сонце, коли вийшли нагору до маленької крамнички з речами культу. Панна купила собі прес-пап'є, кусок мармуру, де була вирізана риба, символ Ісуса Христа, сина божого, спасителя роду людського.

Того самого дня по обіді П'єр пішов оглядати собор Св. Петра. Досі він бачив лише його грандіозну площу, переїздивши візником, обеліск і два фонтани, серед широкої колонади Берніні, з чотирма рядами колон і стовпів, ніби величезний монументальний пояс. А в глибині здіймається собор, що завдяки фасаду здається нижче й важче, але все ж заповнює небо величною банею.

У велику спеку П'єр перейшов кам'янисті пустельні похилості площі, низенькі східці, позбивані й побілілі й нарешті ввійшов у собор. Була третя година й широке пасмо соняшного проміння падало крізь високі чотирикутні вікна; з лівого боку в капелі Клементінській почалась відправа, мабуть вечірня. Та П'єр нічого не чув, вражений велетенськими розмірами центральної частини. Дивлячись угору, він повільно ходив у цій величезній будівлі. Біля входу стояли величезні кропильниці, з товстими, як амури анголами; це був центральний корабль, величезне склепіння, оздоблене кесонами; чотири навхрест розміщені стовпи підтримували верх; були ще й трансепти і хори, що з них кожний такий, завбільшки, як звичайна церква. П'єра вражала гордовита й блискуча пишнота, що навіть гнітила: баня, ніби світило небесне, сяяла яскравими тонами й золотом мозаїк; розкішний балдахін, що на нього взято бронзу з Пантеону, балдахін над головним олтарем, спорудженим над гробницею св. Петра, куди сходять двійними спокутними сходами, з вісімдесятсіма негасимими лям-

падами; нарешті, мармур, барвисте нагромадження мармуру білого, мармуру кольорового... Як Берніні милувався в цьому різнобарвному мармурі: з нього зробили розкішну підлогу, в якій відбивається вся будова; мармуром обкладено стовпи, оздоблені медальонами, де зображено пап, тіяру або ключі, що їх несуть повновидні анголята; мармуром вкрито мури зі складними символами і всюди повторюється голуб Інокентія X; з мармуру зроблено ніші з колосальними статуями, стилю барокко льожі з бальконами, поренчата двійних спокутних сходів, багаті олтарі й ще багатші гробниці, Все—головна частина, бічні олтарі, трансепти, й хори були з мармуру, нагромадженого всюди й сяяли мармуром, так що не можна було знайти місце хоч завбільшки з долоню, де не впадав би на очі мармур. І собор безперечно мав пальму першенства, як усіма визнана й гідна подиву найбільша церква, найбагатша на світі, де сполучено грандіозність і пишноту.

П'єр ходив увесь час у головному кораблі храму, й дивився, приголомшений на все, не відрізняючи деталей. Зупинився перед бронзовою статуєю, що мала застиглу позу святого, на мармуровій підставі. Кілька вірних підійшли, поцілували великий палець на правій нозі: дехто витер його, раніше ніж цілувати; інші цілували, не витиравши, доторкались до нього чолом, потім ще цілували. Повернув у лівий трансепт, де містяться сповідальні. Там завжди чекають священники, готові сповідати всіма мовами. Інші чекають, тримаючи в руках довгий ціпочок: ним злегка вдаряють по голові грішника, який стає навколішки й одержує прощення гріхів на тридцять днів. Але народу тут було мало і священники, сидячи в своїх маленьких дерев'яних сповідальнях писали, читали, ніби у себе дома. Дійшов до спокутних сходів, освітлених вісімдесятьма сіма лямпами, що сяяли, як зірки. Головний олтар, перед яким лише папа може правити, вражав своєю величною меланхолією та самотністю, під величезним яскравим балдахіном, що його різьба та позолота коштували більш, як півмільйона. Потім згадав про службу, що її правили в капелі Клементінській, і здивувався, чому звідти не

чутно нічого. Вирішив, що мабуть відправу закінчили й хотів переконатись цього. Але коли ближче підійшов, почув ніби легкий подих, ніби звуки флейти на віддаленні. Дедалі вони міцнішали, і П'єр впізнав звуки органу, лише підійшовши близько до самої капелі. Червоні завіси на вікнах не пропускали сонця; і вся капеля сяяла червоним сяйвом, ніби розпалена піч, повна урочистих звуків. Якою маленькою та загубленою здавалась вона в просторах церкви, коли на шістдесят кроків не чути було ні голосів, ні звуків органу.

Коли П'єр ввійшов, мав вражіння, ніби в соборі нікого немає, зовсім порожньо й тихо. Потім побачив кілька постатей, ледве помітних здаля. Тут справді були люди, але на такому віддаленні один од одного, й такі маленькі, ніби й зовсім не було їх. Туристи сновигали, ледве тягнучи ноги, з путівниками в руці. Посеред великого нефу примістився художник, з мольбертом, ніби в громадській галерії, і щось малював. Потім прийшли вихованці французької семінарії, що їх вів прелат, даючи пояснення щодо гробниць. Але ці п'ятдесят або сто чоловіка нічого не значили й справляли у цих просторах вражіння кількох заблудлих мурахів, що шукали метушливо шляху. Тепер П'єрові здавалось, ніби він у якійсь урочистій залі, справжній залі загублених кроків, у якійсь залі до приймань у величезному палаці. Широке пасма соняшного світла вривались у високі чотирикутні вікна без якихбудь малюнків на склі й заливали собор засліпним світлом, проймаючи з краю до краю. Жодної лави, жодного стільця, тільки мармурові чисті плити, такі, які бувають у музеях, плити, що відсвічують під дощем соняшного проміння. Жодного затишного темного закутка, де можна було б стати навколішки й помолитись. Усюди яскраве освітлення, засліпна велич і пишнота ясного соняшного дня. І в цю пустельну оперову залю, осяяну блиском золота й пурпуру, прийшов він пройнятий тремтінням наших готичних соборів, де поглинуті в тьмі юрби ридають серед лісу колон. Він приніс із собою сумні спогади про вистраждану архітектуру й статуї середньовіччя і душа його відживилась серед цієї зовнішньої величі, серед цієї пишноти й простору,

де все було таке тілесне. Марно шукав жіночої постаті навколішках, якоїсь вірної або страждущої людини, що заховалась у сутіні, віддалась непізнаваному, розмовляла з невидимим, стиснувши уста. Лише туристи весь час сновигали, ледве тягнучи ноги, та прелати з діловим виглядом водили молодих абатів на обов'язковий огляд; в капелі ліворуч все ще правили вечірню й до присутніх не доходив жоден звук, крім невиразної хвилі музики дзвонів, що проходила крізь склепіння.

П'єр зрозумів, що перед ним був блискучий кістяк монументального велетня на сконі. Щоб сповнити його життям, надихнути справжнього духу, потрібні пишні релігійні відправи. Для цього потрібні вісімдесят тисяч вірних, що їх могла вмістити церква, потрібні були урочисті папські церемонії, блискучі відправи різдвяні й великодні, процесії, обходження з охрестами, з усією священною пишнотою серед декоративної обстави оперових сцен. І П'єр намагався уявити собі пишноту минулих часів і здавалось йому, що базиліка повна поганської юрби й рушає похід якийсь нелюдський понад людьми, що розпістерлись долі; спереду хрест і меч, потім ідуть кардинали парами, ніби плеяда богів, одягнених у мережані стихарі, в рясі й плащі з червоного муару, і шлейфоносії несуть шлейфи; нарешті й папа, як всемогутній Юпітер, на червоній, оксамитом обшитій фотелі, на червоних оксамитових ношах, весь у білому оксамиті, взолотій мантиї, золотій епитрахилі й у золотій тіярі. Носії фотелі одягнені в прикро-червоні шовкові хітони. Флабеллі обвівали над головою єдиного й найвищого жерця великими віялами з пер, такими самими, що ними обвівано колись ідолів старовинного Риму. А навколо цієї тріумфальної фотелі, який багатий і пишний почет! Тут ціла папська сім'я, ціла юрба прелатів, патріархів, архієпископів і єпископів у золотих мітрах, тайні камерарії в фіялкових шовкових одягах, камерарії в плащах і з шаблями в убраннях з чорного оксамиту, з гофрованими комірцями та золотим ланцюжком.

Нескінченний світський і духовний почет, перелік якого не вичерпує й сотня сторінок «Гієрархії»,

протонотарії, капеляни, прелати всіх рангів і кляс, не рахуючи військових—жандарів у капелюхах з хутра, гвардії палацу в блакитних штанях і чорних уніформах, швайцарської гвардії в срібних кірасах, з жовтими, чорними й червоними смугами, дворянської гвардії в пишному вбранні, у високих чоботях, штанях з білої шкіри, розшитих золотом червоних уніформах, з золотими нараменниками й у золотих касках. Але відколи Рим зроблено столицею Італії, врата собору не розкриваються навстіж, навпаки їх старанно замикають; і в ті рідкі дні, коли папа виходить у собор, щоб службу правити й з'явитись перед народом, як найвищий обранець, як бог, що втілюється на землі, в базиліку пускалось лише запрошених і допускалось туди тільки тих, хто мав квиток. То вже не був колишній натовп люду в п'ятдесят-шістдесят тисяч християн, що збігались і збираючись лавами, тут були самі обранці, приятелі, старанно добрані й запрошені на урочисту й закриту для сторонніх службу; і навіть коли набирались при цьому тисячі люду, все ж це були обранці, запрошені слухати концерт-монстр.

Йдучи цим холодним і урочистим музеєм, серед блискучого мармуру, П'єр дедалі більше почував, що він потрапив до якогось поганського храму, спорудженого на честь богіві світла й пишноти. Великі храми старовинного Риму були подібні до цього собору; в них так само мури були вкриті різнокольоровим мармуром, ті самі дорогі колони, ті самі склепіння з позолоченими кесонами. Це почуття ще більше зміцнилось у ньому, коли побачив інші базиліки, які остаточно potwierдили перше вражіння. Насамперед його вразила християнська церква, що зовсім сміливо й спокійно улаштувалась у поганському храмі, церква Сан-Лоренцо ін Міранда, що ніби вдома в себе примістилась у храмі Антоніна й Фавстини, при чому від цього храму лишився рідкий портик з чіполінського мармуру й прекрасні карнизи з білого мармуру; потім ще інші церкви християнські, що пустили паростки на зрубаному дереві, постали на місці зруйнованої старовинної будівлі, приміром церква св. Клімента, що під нею заховано цілі

віки зовсім протилежних вірувань, цілі нашарування їх, — дуже старий пам'ятник республіки; і другий храм з часів імперії, в якому впізнали храм Мітри; нарешті, базиліка первісного християнства. Бувало також, що християнську церкву, як от церкву Сант-Аньезе за мурами, будувалось точно за зразком світських базилік Риму, Трибуналу й Біржі, що були на всякому форумі; а найчастіше будувалось церкви з матеріялів, награбованих у руїнах поганських храмів: шістнадцять чудових колон цієї таки церкви св. Аньези з різних гатунків мармуру украдено очевидно у багатьох поганських богів; двадцять одну колону церкви св. Марії на Трастевере, різних орденів, взято з храму Ізиди й Серапіса—їхні зображення лишились на капітелі колон; тридцять шість колон білого мармуру в Санта-Марія-Маджіоре, іонійського ордену вивезено з храму Юнони-Люціни; двадцять дві колони церкви св. Марії Арачелі, всі з різного матеріялу, різні розміром і оздобленням—їх, як переказують, украдено в самого Юпітера, з храму Юпітера Капітолійського, який стояв на тому самому місці, на священній вершині гори. Ще й за наших часів храми пишної імператорської доби перетворювались на величні базиліки—приміром Сан-Джованні в Лятерані, Сан-Паоло поза Мурами. А хіба базиліка Сан-Джованні, матери й голова над усіма церквами, де є п'ять вівтарів, відділених чотирма рядами колон і з дванадцятьма колосальними статуями апостолів, ніби двома рядами богів, що ведуть до найвищого бога,—ця церква багата на барельєфи, фризи та карнизи, не справляє вражіння палацу якогось поганського божества, що пишно царює тут на землі? А церква Сан-Паоло, особливо в тому вигляді, що його надано тепер, сяючи мов дзеркалом новим мармуром, не нагадує житла безсмертних олімпійських богів, типовий храм з величною колонадою під рівною стелею, з позолоченими кесонами, з мармуровою підлогою, дуже добре зробленою з надзвичайно коштовного матеріялу, з пілястрами фіялкового відтінку внизу і білого, біля капітелей, з білим карнизом і фіялковим фризом,—де всюди сполучено ці два тони в гармонії цілком тілесній, яка викликає в уяві міцні

постаті великих богинь, осяяні ранковим світлом? Тут ніде так само, як у соборі св. Петра, не можна знайти затіненого затишного куточка, відки можна зазирнути в невідоме. І не зважаючи на все це, собор св. Петра лишається дивом, велетнем, що перевищує всіх інших велетнів і являє величний доказ того, що може зробити шалена закоханість у величному, коли людська пиха, витрачаючи мільйони, хоче примістити бога в кам'яному житлі, занадто просторому й занадто багатому, де тріумфує тільки людина іменем бога.

Так ось до чого розвинулась протягом віків ця палка віра примітивних християн—до будови цього пишного велетня! В ньому можна пізнати снагу римського ґрунту, що завжди родив надмірно великі пам'ятники. Здається, що необмежені владарі, які один по одному царювали в Римі, принесли з собою цей потяг до циклопічних споруд, взявши її з надр рідного ґрунту, де вони вирости,—бо цей потяг переходив безупинно від цивілізації до цивілізації. Тут повсякчас буяє людська пиха, потреба залишити своє ім'я на камені, лишити по собі попрацювавши над цим світом, віковичний слід, наявний доказ цієї односторонньої слави,—вічну будову з бронзи й мармуру, яка промовлятиме про це до скону віку. В основі всього цього—дух завойовницький, гордовита пиха раси, що завжди прагне влади над світом; а коли все занепало й нове суспільство постало на руїнах, здавалось, позбавлене вже своєї пихи, загартоване в покорі, то це була тільки помилка: стара бо кров тече в його жилах, зазнає й воно диких нападів божевілля предків своїх, і бурхливих нападів спадковости, тепер, коли воно вирости і набралось сили. Не було жодного видатного папи, який не хотів би будувати, який не перейняв би звички цезарів, увічнюючи своє царювання в камені, й споруджуючи собі храми посмертні, щоб перейти до сім'ї богів. Папи так само дбають про земне безсмертя, намагаючись кожний лишити по собі пам'ятник найбільший, найміцніший, найпишніший; хвороба ця дійшла до того, що ті, менше щасливі з них, які самі не могли будувати, задовольнялися з того, що відбудовували старі будови, й передавали нащадкам пам'ять про свої невеличкі досягнення,

прибиваючи мармурові дошки з велелюбовними написами: тому так часто трапляються в Римі ці дошки. Жоден мур не укріплюється без того, щоб папа не примістив там свого герба, не відновлюється жодна руїна, не ремонтується жоден палац, не чиститься жоден водограй без того, щоб папа не поставив на ньому свого титула— Pontifex Maximus. Це якийсь непоборний потяг, мимовільна нестриманість, неминучий продукт цього ґрунту, що вкривався руїнами протягом більш ніж дві тисячі років. І з цього ґрунту, що складається з пороку пам'ятників, увесь час постають пам'ятники. Запитуєш себе, чи був коли Рим християнським, якщо цей старовинний римський ґрунт майже одразу перевернув учення Христове, надавши йому потяг до влади, прагнення земної слави, які призвели до перемоги католицтва, протилежно чистому й покорою та братерством проїнятому простому вченню примітивного християнства.

Подруге обходячи величезний собор і розглядаючи папські гробниці, П'єр одразу відчув, як перед очима його розкривається, формується істина. Які гробниці! Там серед просторів Кампанії, під пекучим сонцем, обабіч Аппієвої дороги, що являла тріумфальний в'їзд до Риму, і вела чужинця на Палатин царів, укритий палацями, здіймались теж величні гробниці можновладців і багатих, сяючи таким мистецтвом, такою пишнотою, яка увічнювала в мармурі гордість і пишноту міцної раси, владарки над народами. А поряд, під землею, у темряві, в мізерних пацючих норах, сховались інші гробниці,—простих, бідних, страждущих, вони не знали ні мистецтва, ні багатства, а покора їхня свідчила про подих любови й милосердя, про те, що хтось прийшов проповідувати братерство й любов, відречення від благ цього життя заради вічних радостей життя майбутнього, кидаючи на землю добре сім'я своєї евангелії і закладаючи початки поновленого людства, яке перетворить старий світ. І тепер, після того, як це сім'я пролежало в землі протягом віків, з нього, з цих простих домовин і незнаних, де спали тихим сном мученики, чекаючи на урочисте пробудження, вирости нові гробниці, такі величезні й пишні, як зруйновані античні гробниці поганців,—інші гробниці, що

здіймаються своїм мармуром серед поганської пишноти цього храму, сяючи такою самою нелюдською гордістю й відзначаючись таким саме потягом до світового панування. В добу Відродження Рим знову стає поганським, стара імператорська кров відроджується й перемагає християнство, що ніколи не зазнавало такого жорстокого нападу. І що то за гробниці пап у соборі св. Петра, повні бундючної пишноти, тілесної й розбещеної колосальності, ніби викликають на бій саму смерть і переносять на землю безсмертя! Тут стоять величезні бронзові статуї пап, алегоричні фігури, якісь загадкові анголи, прекрасні, як гарні жінки, як привабні жінки, з ногами та шиєю богинь. Павел III сидить на високому п'єдесталі, у його ніг напівлежать Правда й Розум. Урбан VIII посередині між Розумом і Релігією, Інокентій XI—між Релігією і Правдою, Інокентій XII—між Правдою та Милосердям, Григорій XIII—між Релігією та Силою. Александр VII стоїть навколішки, поряд нього Розум і Правда, а перед ним Милосердя та Істина; над ним кістяк, що показує на порожній пісковий годинник. Клімент XIII, так само стоїть навколішки, в величній позі над монументальним саркофагом, на який спирається Релігія, тримаючи хрест; а у ніг генія смерти, що сперся на правий бік саркофагу, лежать два величезні леви, символи всемогутності. Бронза свідчила про міцність цих фігур, розкішні форми тіла сяяли білим мармуром, і кольоровий мармур спадав пишними згортками, надаючи величезности цим монументам у золотистому освітленні величезних кораблів собору.

І П'єр переходив від гробниці до гробниці, вивчаючи цю залляту сонцем базиліку, величну й порожню. Так, ці пишні гробниці дорівнювали гробницям Аппієвої дороги. Безперечно Рим, цей ґрунт Риму, що на ньому виростили ніби трави на полях пиха й жадоба влади, перетворили пройняте покорою первісне християнство на переможне католицтво, що спілкувало з можновладними й багатими, являючи величезне знаряддя панування, утворене, щоб панувати над народами. Папи перетворились на цезарів. І віддалена спадковість робила своє, кров Августа знову завирувала, текучи їхніми жилами,

й розпалюючи їм мозок надлюдським шанобством. Лише Август досяг панування над цілим світом, бувши разом імператором і найвищим жерцем, владарем тіла й душ. І від нього походить вічна мрія пап, які вдавались у відчай, що їм лишилась тільки влада над душами, і вперто не хотіли відмовитись від світської влади, плекаючи вічну, невмирущу надію, що мрія здійсниться ще раз і Ватикан перетвориться на новий Палатин, де вони царюватимуть, як необмежені деспоти, над підкореними націями.

VI.

Вже два тижні мешкав П'єр у Римі, а справа, заради якої приїхав—захист книги—не посувалася зовсім. Як і раніш, дуже хотів бачити папу, але все ще не знав, як і коли це дозволиться, бо весь час поставали перешкоди, а тим часом монсеньйор Нані навів йому страх перед якимбудь помилковим кроком. Зрозумівши, що йому доведеться може залишитись тут необмежено довгий час, П'єр вирішив заявити в вікаріяті свій *celebret* і кожного дня правив обідню в церкві св. Бріджіти на площі Фарнезе, де його ласкаво зустрів абат Пізоні, колишній сповідач Бенедетти.

У понеділок вирішив піти раніше на вечірнє прийняття у донни Серафіни сподіваючись довідатись про якінебудь новини й прискорити свою справу. А може там буде й монсеньйор Нані, може побачить ще якого прелата або кардинала, що допоможе йому. Даремно хотів скористатися з дон-Віджіліо або принаймні здобути від нього деякі відомості. Ніби не довіряючи й боячись після того, як одного разу виявив бажання допомогти, секретар кардинала Бокканера уникав його, ховався й очевидно вирішив не втручатись у цю, безперечно, темну й небезпечну справу. Крім того, вже два дні був у нього лютий наступ пропасниці, що примушував його сидіти вдома. І не було нікого, хто підбадьорив би П'єра, крім Вікторіни Боске, колишньої служниці, а тепер економки, родом з Босерона, яка зберегла французьке серце, не зважаючи на тридцятилітнє перебування в Римі, якого вона не знала. Розмовляла з П'єром про Оно так, ніби

вчора приїхала звідти. Але сьогодні не було в ній живої запобігливості й звичайної веселости; коли довідалась, що П'єр увечері йде до паній, хитнула головою.

—Побачите, що вони не дуже задоволені. У моєї бідоласи Бенедетти великі неприємності. Здається справа з розлукою дуже погано стоїть.

Цілий Рим казав про цю справу, і плітки з цього приводу знову хвилювали й чорний світ і білий. Тому Вікторіні й не треба було таїти щось від земляка. Так от, у відповідь на записку консисторійного адвоката Морано, який ґрунтуючись на свідченнях і письмовних доказах, доводив, що шлюб не здійснено через статеву несилю чоловіка, монсеньйор Пальма, що його обрала конгрегація собору захищати шлюб, зі свого боку подав теж справді жахну докладну записку. Спочатку він висловлював сумніви щодо незайманного дівочтва позовниці, заперечуючи технічні терміни посвідчення, виданого двома акушерками, й домагаючись докладного обслідування двома лікарями—формальність, проти якої повставала соромливість панни; а крім того він наводив безперечні фізіологічні випадки, коли дівчата мали взаємини з чоловіками й все ж не втрачали незайманности. Він наводив уривки з докладної записки графа Прада, який цілком щиро казав, що не наважується стверджувати, чи здійснено шлюб, чи ні, бо графіня давала жорстоку одсіч; спочатку йому здавалось, що акт довершено нормально, але розмірковуючи далі, дійшов висновку, що не може категорично стверджувати й гадав, що під впливом власного бажання, міг зазнати ілюзії, ніби акт не вивершено. А монсеньйор Пальма радо скористався з цього сумніву, зміцнюючи його всіма точними доказами в зв'язку з цією слизькою справою, й повернув проти ніби зґвалтованої жінки наведене нею свідчення її служниці, яка чула шум боротьби й запевняла, що після цієї першої ночі пан і пані спали завжди окремо. Крім того, рішучий доказ проти цієї записки був той, що коли навіть позовниця й може цілком довести свою незайманність, все ж немає жодного сумніву, що лише її опір був на перешкоді шлюбному актові, тим часом як неодмінна умова цього акту—покірливість жінки. І нарешті, ґрунтуючись на четвертій

записці доповідача, де розглядалось і оцінювалось три попередні записки, конгрегація визнала шлюб за скасований, але тільки більшістю одного голоса, а це був такий непевний вирок, що монсеньйор Пальма за своїм правом одразу почав вимагати докладніших відомостей, і в наслідок цього всю справу розпочали знову й буде нове голосування.

— Бідолашна князівна,—вигукнула Вікторіна,—це їй велике горе, бо не зважаючи на спокійний вигляд, вона горить у повільному вогні... Здається, тепер все залежить від монсеньйора Пальма, який може затягти цю справу, доки захоче. Крім того, витрачено на неї чимало грошей, і доведеться витратити ще... Абатові Пізоні, що його ви вже знаєте, спала блискуча думка, в той день, коли він вигадав цей шлюб! Я не хочу зневажати мою добру пані, графіню Ернесту, яка була святою, але безперечно вона винна в нещасті дочки, що її видала за графа Прада.

Зупинилась, потім понята властивим їй почуттям справедливості, додала:

— Та й граф Прада має підстави бути незадоволеним. Дуже вже на кпи його здійсмають. Але все це не заважає мені казати, що моя Бенедетта робить дуже подурному, вимагаючи таких формальностей. Як на мене, так вона могла б мати свого Даріо хоч сьогодні, у себе в кімнаті, бо вона так його кохає й обоє так кохаються й довго чекають одне на одного... Як на мене, то можна й без мера й без попа, бо ж вони молоді, прекрасні й хочуть щастя... А щастя, щастя—це дуже рідка річ.

Коли побачила, що П'єр дивиться на неї здивованим поглядом, засміялась здоровим сміхом, зі спокійною непохитністю французького простого люду, який вірить лише в щасливе, чесне життя.

Потім ще обережніше розповіла про другу невеселу справу, яка непокоїла родину й постала в наслідок цієї нещасної справи про скасування шлюбу. Посварились донна Серафіна й адвокат Морано, якого дуже вразив неуспіх його записки в конгрегації, при чому він обвинувачував абата Лоренцо, сповідача тітки й небоги, в тому, що він їх переконав розпочати неприємний процес, який

загрожує лише скандалом усім. Він не приходив більше до палацу Бокканера—і цей розрив старовинного тридцятилітнього зв'язку вразив усі сальони Риму, що не ухвалювали вчинку Моранового; а донну Серафіну це ще більш образило, бо вона вбачала тут лише причину, щоб облишити її, а причина цього, мовляв, зовсім інша—раптове й невизнане кохання, непростачне для людини в такому стані, такої побожної—кохання до якоїсь молоденької міщаночки-інтриганки.

Коли П'єр ввійшов увечері до сальону, обтягненого жовтою півпарчею, з великими квітами, стилю Люї XIV, справді помітив, що сум панує в ньому, серед світла ламп, прикритих мережаними дашками. Тут були Бенедетта й Челія, що сиділи на канапі, розмовляючи з Даріо; а кардинал Сарно, сидячи глибоко в фотелі, мовчки слухав безупинну балаканину старої родички, яка приїздила щопонеділка з молододу принцесою. Донна Серафіна сиділа сама, на своєму звичайному місці, праворуч від каміну, дивлячись сердито на порожнє місце ліворуч—туди, де тридцять років сидів її вірний Морано. І П'єр схопив стурбований і разом з тим безнадійний погляд, яким зустріла вона його, ввесь час дивлячись на двері й чекаючи, що прийде зрадник. Однак трималась, як і раніш, бадьоро й гордовито, затягнувши ще більше тонку талію в корсет, а обличчя було як у старої діви, біле як сніг волосся, чорні брови.

Привітавшись з нею, П'єр одразу виявив свої наміри, запитавши, чи не матиме він сьогодні щасливої нагоди бачити монсеньйора Нані. Не могла стриматись і відповіла:

— О, монсеньйор Нані облишає нас так само, як інші. Саме тоді, коли люди потрібні, вони зникають.

Сердилась на прелата за те, що він дуже мляво брався за справу зі шлюбом, хоч обіцяв дуже багато. Безперечно, як завжди, під його зовнішньою доброзичливістю й ласкавістю, заховувався якийсь свій плян. А проте, одразу пожалкувала, що під сердиту руку вирвались у неї ці слова й додала:

— Можливо, ще прийде. Він дуже добра людина й так нас любить.

Не зважаючи на природжену жвавність, хотіла поводитись політично, щоб перемагати невдачі. Брат кардинал казав їй, як його обурює поведінка членів конгрегації, бо не було в нього сумнівів, що холодне ставлення до його небоги почасти залежить від того, що дехто з колеґ-кардиналів хотів зробити йому неприємність. Сам він домагався скасування шлюбу, бо це лише й забезпечувало продовження роду,—бо Даріо вперто не хотів узяти якусь іншу, крім Бенедетти. Тут не одна була біда, що прийшла на цю родину—кардинал почував образу, а сестра співчувала йому, сама теж зазнавши розчарування, а закохані впадали в відчай, бо відкладалося здійснення їхньої мрії.

Коли П'єр підійшов до канапи, де сиділа молодь, почув, що стиха розмовляють про катастрофу.

— Навіщо сумувати?—казала Челія.—Бо кінець-кінцем шлюб скасовано більшістю одного голоса. Справу розпочнеться, це лише затримка.

Але Бенедетта захитала головою.

— Ні, ні, коли монсеньйор Пальма обстоюватиме вперто своє, папа ніколи не дасть згоди. Край та й годі.

— От, коли б ми були багаті, дуже багаті,—промовив Даріо, з таким переконаним виглядом, що ніхто й не всміхнувся.

Потім тихше, до сестри у друге:

— Мені треба з тобою побалакати, так далі жити не можна.

І вона відповіла ледве чутно:

— Приходь завтра ввечері, о п'ятій годині. Я лишусь і буду сама тут.

Вечір, здавалось, ніколи не скінчиться. П'єра дуже зворушив пригнічений вигляд Бенедетти, завжди такої спокійної та розсудливої. В її глибоких очах на чистому, ніби дитячому обличчі, блищали ледве стримувані сльози. П'єр відчував до неї справжню ніжність, бачивши її завжди в однаковому трохи байдужому настрої, під яким ховалось кохання її палкої душі. Все ж вона намагалась усміхатись, слухаючи щирі визнання Челії, що її кохання було щасливіше. Спільна розмова тривала лише кілька хвилин, коли стара родичка, підвищивши го-

лос, казала про неуважне ставлення італійських газет до папи. Здавалось, ніколи відносини між Ватиканом і Квіріналом не були гірші. Кардинал Сарно, звичайно мовчазний, повідомив, що з приводу безбожницького святкування 20 вересня, дня здобуття Риму, папа звернувся з новим письмовним протестом до всіх християнських держав, які в наслідок своєї байдужости стають учасниками цього насильства.

— Щоб-пак! Попробуйте спарувати папу й короля,— сказала сумно донна Серафіна, натякаючи на невдалий шлюб небоги.

Здавалось терпець їй урвався. О такій пізній годині не можна було сподіватись, що прийде монсеньйор Нані або хто інший. Однак, коли несподівано почулись кроки, очі їй заблищали й вона пильно дивилась на двері, але остаточно розчарувалась, побачивши Нарциса Абера, що ввійшов і просив пробачити за таку пізню візиту: кардинал Сарно, його дядя, ввів його колись у цей дуже замкнений сальон, де його зустріли добре завдяки непримирним релігійним ідеям. Але сьогодні він заскочив сюди, не зважаючи на пізню годину, лише для того, щоб побачитися з П'єром. Одразу покликав його осторонь.

— Був певний, що знайду вас тут. Сьогодні я обідав у посольстві з двоюродним братом Гамба дель Цоппо, й можу сказати вам добру новину... Завтра, об одинадцятій годині він прийме нас у своєму помешканні в Ватикані.

Потім тихше додав:

— Думаю, що він має намір повести вас до папи... В усякому разі авдієнцію вам забезпечено.

П'єр дуже зрадів з такої приємної новини, що одержав її в цьому сумному сальоні, де ось уже більш ніж дві години нудився й доходив відчаю. Нарешті справу з'ясується. Стиснувши руку Даріо, Нарцис уклонився Бенедетті й Челії, а потім підійшов до дядька-кардинала, який спекавшись від старої родички, почав з ним розмову. Але казав тільки про своє здоров'я, про погоду, розповів деякі мало важливі анекдоти, які чув, але ні слова не казав про ті численні, складні й жахні справи, що їх відав у конгрегації. Вийшовши зі свого кабінету старого

урядовця, переходив на стан поміркованої й мало поважної людини, відпочиваючи від турбот, що їх завдає керування світом. Скоро всі підвелись і почали давати на добраніч.

— Не забудьте ж,—казав Нарцис П'єрові,—завтра ранком, о десятій годині, ви зустрінетесь зі мною в Сікстинській капелі. А поки надійде призначена година, я покажу вам Боттічеллі.

Другого дня П'єр пішов пішки і о пів на десяту був на величезній площі. Раніше, ніж іти праворуч, до бронзових дверей наприкінці колонади, глянув угору й затримався на кілька хвилин, щоб подивись на Ватікан.

Не справило на нього жодного вражіння величності це нагромадження будівель, вирослих у затишній тіні під собором св. Петра, будівель позбавлених будь-якого стилю, будь-якої правильності. Дахи здіймались один над одним, широкі й пласкі фасади розміщувались безладно й випадково, залежно від добудов біля основного фасаду, або над ним. Лише три, симетричні боки двору св. Дамасія здіймались над колонадою величезними вікнами старовинних балконів, нині закритих, що надавали всій будові вигляд величезної оранжереї, яка вилискувала проти сонця червонастим каменем. І кажуть, що це найкращий, найбільший палац на світі, де є тисяча сто заль і найкращі твори людського генія! Розчарований П'єр зацікавився лише високим фасадом з правого боку, що виходить на площу, куди, як він знав, виходили вікна приватних покоїв папи на другому поверсі. Довго вдивлявся в ці вікна. Йому казали, що п'яте з правого боку, то вікно спальні й там завжди горить лампа аж до пізньої ночі.

Що було за цими бронзовими дверима, що їх він бачив просто себе, за цим священним порогом, відки сполучаються з усіма царствами землі й царством божим, що його священний представник сам засудив себе на ув'язнення серед цих високих мовчазних мурів? Розглядав здалека двері з металевими дошками, що їх оздоблювали великі цвяхи з чотирикутними головками, і запитував себе, що захищають ці двері, що ховають і бере-

жуть, нагадуючи непідступну браму старовинного замку. Яких людей побачить він за цими дверима, які скарби людського милосердя зберігається дбайливо в затишку, яке відродження надії для нових народів, що прагнуть братерства й правди? І заспокоював себе мрією про єдиного й священного пастиря, що стоїть на варті в цьому замкненому палаці, дбає про царство христове, поки руйнуються старі цивілізації, і напередодні повстання цього царства утворює з сучасних демократій велику християнську громаду, яку провіщав Христос. За цими бронзовими дверима творилось майбутнє і майбутнє, яке, безперечно, вийде звідти.

Несподівано П'єр побачив перед собою монсеньйора Нані, який щойно вийшов з Ватикану і йшов пішки до палацу священної Інквізиції—кілька кроків усього—де він мав помешкання, як асесор її.

— Яка радість, монсеньйор. Мій приятель, Абер, знайомить мене з своїм братом, Гамба дель Цоппо, і я думаю, що мені дадуть бажану авдієнцію.

Монсеньйор Нані посміхнувся своєю звичайною тонкою посмішкою.

— Так, так, я знаю.

А потім додав:

— Я теж радий, як і ви, сину мій. Однак, майтеся на бачності.

Потім, боячись, щоб це визнання не навело П'єра на думку, що він був у монсеньйора Гамба дель Цоппо, найбільшого прелата з усієї папської сім'ї, почав розказувати, що з самого ранку клопочеться про двох французьких паній, які теж дуже хотіли б бачити папу, й дуже боїться, що марні будуть його турботи.

— Повинен нам сказати, монсеньйор,—заявив П'єр,—що я вже почав був надію втрачати. Так, уже час мати якусь підтримку, бо перебування в Римі не впливає сприятливо на мене.

Розповів далі про те, як Рим остаточно вбиває в ньому віру. Цілі дні коли він був на Палятіні, на Аппієвій дорозі, те, що він пережив у катакомбах і соборі св. Петра лише навело його на сумніви й зіпсувало його мрію про поновлене й переможне християнство. Він

вийшов відти, понятий сумнівами; давалася в знаки і втома, і втрачалось запал, завжди готовий вибухнути.

Монсенйор Нані слухав його, не перестаючи всміхатись, на знак згоди, похитуючи головою. Звичайно, так воно й є, так воно й повинно бути. Здавалось, що він усе це знав наперед і був з цього задоволений.

— Нарешті, сину мій, усе йдеться на краще, коли ви певні, що побачите його святість.

— Так це правда, монсенйор, всі надії мої покладено на справедливість і далекозорість Лева XIII. Лише він може мене судити, бо він один у книзі моїй впізнає свої думки, що їх я, здається, виклав досить точно. І коли він тільки захоче, то іменем Христа, за допомогою демократії та науки він врятує старий світ.

Запал знову повертався йому, а Нані, дедалі ласкавіший, знову на знак згоди хитнув головою, пильно дивлячись на нього й стиснувши тонкі губи.

— Звичайно так, сину мій. Ви будете на розмові й побачите.

Потім обоє вони глянули вгору і роздивлялись фасад Ватикану. Нані виявив таку увагу, що спростував помилку П'єрову. Вікно, де видно світло щоночі, то не в спальні папи, а на площадці сходів, усю ніч освітлюваних газовими лихтарями. Кімната папи міститься там само, з боку, через дві вікні.

Знову замовкли, дивлячись уважно на фасад.

— Так от, до побачення, сину мій. Ви розкажете мені про побачення, правда?

Скоро лишився один, П'єр переступив поріг бронзових дверей і серце колотилось йому, ніби входив у святе й велично-жахне місце, де творилось майбутнє щастя. Тут стояв вартовий: швайцарський гвардієць ходив повільними кроками, загорнувшись у сіро-блакитний плащ, з-під якого видно було тільки штані з чорними, жовтими й червоними смугами; здавалось, що цей простий плащ накинуто, щоб прикрити незручну дивовижність убрання. Далі праворуч видно було великі криті сходи, що ведуть у двір св. Дамасія. Щоб дійти до Сікстинської капелі, треба перейти довгу галерію, між двома рядами колон, і зійти вгору королівськими сходами. І П'єр,

ідучи цим світом велетнів, де все вражало своїми розмірами, й гнітило величністю, важко дихав, сходячи широкими східцями.

Ввійшов у Сікстинську капелю й спочатку здивувався. Вона здавалась йому маленькою, дуже високою прямокутною залю з тонкою мармуровою перегородкою, що поділяла її на дві нерівні частини: велику для запрошених осіб під час урочистих церемоній і хори, де сидять на простих дубових лавах кардинали, а позаду стоять прелати. На низькій естраді, з правого боку від олтаря, міститься багатий, але суворий, папський трон. Ліворуч на стіні видно вузьку льожу, ніби мармуровий балькон, призначений для співаків. Треба підняти голову, щоб погляд перейшов від величезної фрески Страшного Суду, що заповнює весь мур у глибині, до малюнку на стелі, який доходить до карнизу між дванадцятьма великими вікнами, по шости з кожного боку, щоб усе одразу поширшало, роздалось і віддалилось у безмежність.

На щастя в капелі було тільки троє-четверо досить тихих туристів. П'єр одразу помітив Нарсиса Абера на одній з кардинальських лав, над східцями, де стоять шлейфносії. Він стояв нерухомо, одхиливши назад голову, ніби в захопленні. Але дивився він не на твір Мікель-Анджельо: не зводив очей з однієї з старовинних фресок під карнизом. Пізнавши абата й все ще дивлячись на фреску, стиха сказав:

— Друже мій, гляньте на Боттічеллі.

І знову дивився весь захоплений.

Але розум і серце П'єрові зачарував надлюдський геній Мікель-Анджельо. Все зникло для нього, і вгорі, ніби в безмежному небі, лишився тільки цей надзвичайний твір мистецтва. Спочатку його вразило те, що художник сам був творець усього цього твору. Не користався він ні з каменярів, ні з бронзарів, ні з позолотників, ні з яких інших помічників. Досить було йому лише свого пензля, щоб оздобити всі ці пілястри, колони, мармурові карнизи, статуї та бронзові окраси, золоті віньетки й розетки,—всю цю нечувано розкішну декорацію, що обрямовувала фрески. І він уявив його собі в той день, коли йому дано було голу стелю, де

нічого не було, крім тиньку—сотні квадратних метрів білого плаского муру, що його треба було вкрити фарбою. Здавалось П'єрові, що бачить художника перед цією величезною картиною, як він не хоче собі помічників, виганяє цікавих, замикається на самоті за своєю велетенською роботою, ревно й пильно працюючи протягом чотирьох з половиною років, самітно й завзято,—щодня вивершуючи цю велетенську роботу. О, то великий твір, що може наповнити життя, твір, що його він розпочав спокійно, певний своєї волі й сили, то цілий світ, що вийшов з його мозку і виріс тут, під невтомним подихом його творчої мужности, у повному розквіті його всемогутности.

Потім П'єра ще більше вразило, коли він почав вивчати це людство, збільшене уявою мрійника, повне картин всеосяжної синтези, циклопічного символізму. Тут пиш-но розцвіли, ніби природні квіти, всі красоти: витонченість і високе благородство, мир і найвища сила. І яке досконале знання, які несподівані ракурси, що їх робила людина певна успіху, яка безперервна технічна перемога над труднощами, звичайними на кривих поверхнях. А особливо вражає дивовижна нескладність засобів: вплив матерії зведено майже до нуля, широко вжито декількох найпоширеніших фарб без якоїбудь гонитви за вишуканістю та блиском. Однак цього було досить і кров кипіла, м'ясні вирізнялись на тілі, обличчя оживлялись і виходили з картини з таким повним енергії рухом, що здавалось, ніби хвиля полум'я прокотилась там угорі, надаючи всім цим фігурам надлюдського, безсмертного життя. В усьому цьому пробивалось переможне життя грандіозне й бурхливе, чудо життя, реалізоване єдиною рукою, що мала найвищий хист—простоту в силі.

Хай кажуть, що в цьому творі є ціла філософія, хай вбачають у ньому всю долю, постання світу, створення чоловіка й жінки, гріхопадіння, кару, спасіння, й нарешті суд божий в останній день світу,—П'єрові було не до того. З першого погляду він замилювався й зачудувався в цьому творі. Який гімн людському тілу, його красі, міці та привабі! Ось, Єгова, величний, літній, страшний і по-батьківському ласкавий, що летить у вирі своєї

творчости, розіп'явши руки, покликаючи світи до життя. Ось, прекрасний Адам, з такими благородними рисами й простягнутою рукою, що його Єгова покликає до життя єдиним рухом пальця, не доторкаючись—дивний жест, де між пальцем творця і витвором невеличка відстань, священна відстань—що в ній міститься безмежність невидимого й таємничого. Ось, Єва, міцна й прекрасна, Єва з міцними стегнами, що можуть носити майбутнє людство, повна гордовитої й ніжної краси жінки, яка хоче, щоб її кохали, аж до смерти, жінка, з усією властивою їй привабою, плодючістю й силою. А декоративні фігури, що сидять на пілястрах, у чотирьох кутах фресок,—тріумф і хвала тілу: двадцять молодиків, щасливих у голизні свого тіла, з пишними торсами й незрівняними членами; в них така буйність життя, що поняла їх шалена жага руху, згинає їх і одкидає назад у героїчних позах. А між вікнами ніби велетні на тронах, пророки й Сібіли, чоловіки й жінки, що стали богами, з м'яснями надзвичайних розмірів і величною одушевленістю обличчя: Єремія сперся ліктем на коліно й підборіддям на руку, розумує навіть серед мрій і мarenь; Ерігрейська Сібіла, з чистим профілем, юна й пишна, поклала палець на розкриту книгу долі; Ісаїя з великими устами, що істину пророкують, опухлими від горящого вугілля, гордовито трохи повернув обличчя й підніс руку у владному жесті; Сібіла Куманська, жахна своєю мудрістю й старістю, зберегла тіло міцне, як камінь, зі зморшкуватим обличчям, носом хижої птиці й чотирикутним підборіддям, що свідчить про впертість; намальований у найсміливішому ракурсі, викинутий китом Йона з зігнутим тулубом і притиснутими до грудей руками, одкинув назад голову, широко роззявив рота й кричить; і ще та ще—і всі ці зображення належать до тієї самої величної та численної сім'ї і відзначаються своїм вічним здоров'ям і вічним розумом, здійснюючи ідеал людськості міцної, вищої, могутнішої. Крім того, в півколах вікон і круглих віконечках ще народжувалась численна юрба постатей прекрасних, міцних і тендітних; тут були предки Христа, задумливі матері, з прекрасними голими дітьми, чоловіки з поглядом у далеке.

майбутнє—покараний і втомою понятий рід, що чекає на провіщеного спасителя. А по чотирьох кутах склепіння видно було, як живі, біблійні сцени, що зображали перемогу Ізраєля над духом зла. І нарешті в глибині—колосальна фреска, що зображає останній суд. Тут така безліч облич, і не одного дня треба, щоб добре роздивитись їх; це розгублена юрба, захоплена гарячим подихом життя; є тут і мертві, що їх пробуджують апокаліптичні анголи, гучно граючи на сурмах, потім грішники, що їх демони кидають цілими купами в пекло, і суддя Христос, серед апостолів і святих, а також щасливих обранців, що здіймаються, підтримувані анголами; а ще вище—інші анголи, що несуть знаряддя страждань господніх і сяють блиском слави. А проте стеля—що здіймається над велетенською картиною, написаною через тридцять років у достиглому віці, має безперечну перевагу й свідчить про піднесення митця, бо він віддав цьому творові свої свіжі сили, свою молодість, перший вогонь свого генія.

Лише про одне думав П'єр. Безперечно, Мікель Анджельо—велетень, що домінує над усіма й пригнічує всіх. Щоб переконатись цього, досить, подивившись на його мистецький твір, поглянути на роботи Перуджїні, Пінтурікіо, Росселі, Сіньйореллі, Боттічеллі, на їхні фрески ранішого часу,—дивні картини, намальовані під карнизом, навкруги капелі.

Нарцис навіть не звів очей подивитись на приголомшливу красу стелі. Захоплено дивився він, пильним поглядом, на Боттічеллі, що його три фрески тут є. Нарешті сказав, майже пошепки:

— О, Боттічеллі, Боттічеллі! Витонченість і ніжність пристрасти в стражданні, глибоке почуття суму в насолоді. Всю душу сучасної людини наперед угадано й зображено у привабних формах, що зворушують більш, ніж у якого іншого художника.

П'єр пильно дивився на нього. Потім наважився й запитав:

— Ви приходите сюди заради Боттічеллі?

— Звичайно,—відповів молодик спокійно.—Я прихожу тільки заради нього щотижня, на кілька годин і

дивлюсь тільки на нього... Та ось, приміром, вглибіться в цю сторінку. Мойсей і дочки Жетри. Хіба людська ніжність і сум витворили щобудь зворушливіше?

І він розповідав далі з священним тремтінням у голосі, з виглядом жерця, який ввіходить у святилище, з почуттям приємного хвилювання й страху. О, Боттічеллі, Боттічеллі! А жінки Боттічеллі з довгастими обличчями, жагучими й разом чистими, з трохи випнутими животами під тонким убранням й гнучкими рухами, ніби все їхнє тіло віддається. А юнаки та анголи Боттічеллі, які вони реальні й разом з тим прекрасні, як жінки,—невідомо до якої статі належать вони—вміле сполучення міцності м'яснів і невимовної ніжності ліній, анголи, що згорають у вогні бажання, який обпалює й глядача. А ці вуста Боттічеллі, тілесно-жагучі, і замкнені, мов стиглий овоч, на-смішливі або сумні, загадкові в викрутах ліній своїх, так що не можна сказати, що криють вони—чисті думки чи гидотні. А ці очі Боттічеллі, пройняті млістю й пристрастю, вкриті серпанком таємничости або похитливости, говні іноді такого глибокого суму в самому почутті радості, що навряд чи можна уявити щось глибше, розкрите на небуття людське. А руки Боттічеллі, старано вироблені й виплекані, що живуть ніби власним своїм життям, з вільними рухами в повітрі, сплітаючись одна з однією, ніби цілуючи й розмовляючи. В них видно таку витонченість, що інколи навіть манірними вони здаються; але в кожній—свій вираз, і передано в них всі відтінки радості й страждання в дотику. І проте немає в них ні випещености, ні фалші, навпаки, видно якусь мужність, палкий і гордий рух, що захоплює за собою постаті, видно дбайливе додержання природної правди, безпосереднє вивчання й свідоме ставлення—справжній реалізм виправлений і піднесений особливою геніяльністю почуття й характеру, яка надає незабутньої краси навіть гидкому.

Зачудовано П'єр слухав Нарциса й уперше помітив його трохи роблені маніри, завите й підрізане по флорентійському волоссю й блакитні, ясні очі, що в наслідок захоплення стали ще ясніші.

— Звичайно,—сказав він нарешті,—Боттічеллі над-

звичайний митець... Але мені здається, що тут Мікель-Анджельо...

Нарцис перепинив його швидким жестом...

—О ні, ні! Не кажіть мені про нього. Він зіпсував і понівечив усе. Це людина, що впряглась у роботу, як той віл, і робила як ремесник, стільки й стільки метрів на добу. Людина, що не має в собі таємничого, невідомого—все бачив він так грубо, що почуваєш відразу до краси: тіла чоловічі ніби стовбури дерев, а жінки нагадують товстих різників, маси мертвого тіла, без високих поривань божественних або пекельних душ... Це—каменярь, і коли хочете, видатний каменярь, але не більше.

І несвідомо, в цьому сучасному потомленому мозку, складному й зіпсованому гонитвою за оригінальним і незвичайним, прокидалась згубна ненависть до здоров'я, до сили, до міці. Щось вороже являв для нього цей Мікель-Анджельо, який творив з такою старанністю, й залишив по собі найкращу спадщину, яку колибудь залишав художник. Злочин його в тому був, що він творив, давав життя, творив його так багато, що всі дрібні твори інших, навіть і прекрасні, потонули й зникли в цьому широко розлитому потоці живих істот, покликаних до життя й світла.

— Ні,—сміливо відповів П'єр,—я не поділяю вашого погляду. Я щойно зрозумів, що в мистецтві життя є все й що безсмертя зазнають тільки живі твори. Щодо Мікель-Анджельо, то в мене немає жодних сумнівів: він тільки тому надзвичайний художник, велетень, який пригнічує інших, що утворив стільки цього живого й розкішного тіла,—це й ображає ваші витончені почуття. Хай знавці та вдумливі люди, обізнані з прекрасним, гостро цінять неясне й невидиме, хай цінять у мистецтві вишуканість поодиноких рис і невиразність символів,—Мікель-Анджельо все ж лишиться всемогутнім творцем людей, генієм виразности, простоти й здоров'я, вічним як саме життя.

Нарцис посміхнувся з виглядом поблажливої та чемної зневаги. Звичайно, мовляв, не всі йдуть до Сікстинської капелі, щоб цілі години сидіти перед Боттічеллі, не зводячи очей на твір Мікель-Анджельо. Коротко закінчив суперечку сказавши:

— Ось, уже одинадцята. Брат обіцяв повідомити мене, коли матиме змогу прийняти нас. Але дивно, що не бачу нікого... Може тим часом підемо в кімнати Рафаеля.

І там, нагорі, в кімнатах Рафаеля Нарцис знову опанував себе й просто й безсторонньо оцінював твори мистецтва, виявляючи всю гостроту розуму, бо не збуджувала його ненависть до колосальних задумів і геніяльних декорацій.

Та на жаль, П'єр щойно вийшов із Сікстинської капелі й для того, щоб покуштувати цієї чистої краси, йому доводилось вирватись з обійм того велетня, забути все що він бачив там і призвичаїтись до того, що він бачив тут. Ніби міцне вино вдарило йому в голову з самого початку й заважало відчутти смак цього другого легкого, повного аромату вина. Тут ніщо не вражає глядача, але краса захоплює повільно й непереможно. Це все одно, що Расін поряд Корнеля, Лямартін поряд Гюго,— вічна пара, поєднання чоловічого й жіночого, в розквіті слави. У Рафаеля буяння благодарства, грація, вишукані й правильні лінії, незвичайна гармонія; це вже не лише матеріальний символ, пишно змальований Мікель-Анджельо,—це глибока психологічна аналіза, введена в малярство. Людину тут подано в чистишому, ідеальному вигляді, переважно з внутрішнього боку. І все ж, коли в цьому є дещо сантиментальне, ніжно-жіноче, все ж видно хист, певний себе, великий і яскравий. Помалу П'єра захоплювала ця висока вмільність зачаровувала смілива витонченість цього прекрасного юнака, глибоко зворушила картина найвищої й найдосконалішої краси. Хоч Суперечка про святе причастя й Атенська школа, намальовані раніше, ніж малюнки в Сікстинській капелі, здавались йому найкращими творами Рафаеля, все ж він зрозумів, що в Пожежі Борго, а ще більше в Вигнанні Геліодора з храму і в Атілі перед мурами Риму художник втратив найвищу свою привабу під впливом гнітючої сили Мікель-Анджельо. Яка то була несподіванка, коли відкрили Сікстинську капелю й до неї ввійшли суперники! Цей велетень пригнітив усе, і найбільший з людей лишив там частину своєї душі й ніколи вже не міг позбавитися його впливу.

Потім Нарцис повів П'єра в льожі, засклену, ясну й чудово декоративну галерію. Рафаель уже вмер і льожі малювали його учні, згідно з нарисами, що їх він лишив. То був цілковитий і раптовий занепад. Ніколи ще П'єр не бачив так ясно, що геній—усе, а коли він зникає, то занепадає й ціла школа. Геніяльна людина втілює в собі цілу добу й зумовлює, в даний момент, такий розквіт цивілізації, таку родючість ґрунту, що він виснажується цим, іноді, на багато віків. Ще більше зацікавився П'єр чарівним краєвидом з льож, коли побачив, що по той бік двору св. Дамасія є поверх, де живе папа. Внизу—під гарячим промінням сонця двір з його портиком і водограєм та білим бруком, порожній і просторий. Жодної тіні тут не було, жодної церковної таємничості й невиразності, яку відчуваєш біля старовинних соборів півночі. Праворуч і ліворуч від під'їзду, де ввіходили до папи й кардинала-секретаря, стояли в ряд п'ять карет і нерухомо сиділи кучери на передках і коні мов застигли в ясному світлі. Нікого не було видно в цьому просторому чотирикутному дворі, з трьома поверхами засклених льож, що нагадували великі оранжереї; вилискування скла й червонастий колір каменя, здавалось, золотили оголені фасади й брук, нагадуючи урочистість поганського храму на честь бога сонця. А особливо вразив П'єра чудовий краєвид Риму з вікон Ватикану. Він і не уявляв, що могло бути інакше, й тепер йому стало ясно, що папа з своїх вікон бачить увесь Рим, який лежить там унизу—і досить руку простягти, щоб узяти його. Цей дивний краєвид на довгий час прикував його очі й увагу—і П'єр, захоплений хвилею своїх мрій, хотів увібрати в себе й залишити в собі це видовище.

Задумливість П'єрову порушив чийсь голос—обернувся й побачив слугу в чорній лівреї, який, переказавши щось Нарцисові, низько вклонився йому й пішов.

Молодик наблизився до священника з незадоволеним виглядом.

— Мій брат, монсеньйор Гамба дель Цоппо переказав мені, що не може прийняти нас сьогодні. Очевидно у нього якась несподівана справа.

Але з його збентеженого вигляду можна було догада-

тись, що він не йме віри цій відмовці й думає, що його родич боїться себе скомпромітувати, бо його попередила й застерегла якась добра душа. Що він був чолов'яга прислужливий і порядний, то це його обурило. Нарешті всміхнувся й додав:

— Здається, є спосіб у нас розкрити двері... Коли побідній час у вас вільний, то ходімо разом поснідаємо, а потім повернемося оглянути музей старовини; кінець-кінцем я побачу брата, не кажучи вже про те, що є деяка можливість побачити самого папу, коли він вийде в сад.

Спочатку, почувши, що авдієнцію відкладається, П'єр засмутився. Але, що мав цілий день вільний, охоче згодився на пропозицію Нарцисову.

— О, то велика ваша ласка й я боюсь зловживати нею... Дуже вдячний вам.

Поснідали просто собору, в маленькому ресторані Борго, що його відвідували переважно прочани. Між іншим, харчували там досить погано. Потім, біля другої години, обійшли кругом собору через площі Сакристії та св. Марти й дійшли нарешті до входу в Музей, позаду собору. То був квартал ясний, пустельний, розпечений сонцем. І тут абат ще гостріше відчув ту саму червонасту, ніби сонцем випалену голизну, яка його вразила, дивившись на двір св. Дамасія. Тепер, коли вони обійшли кругом величезний абсид собору, П'єр ще більше зрозумів усю його грандіозність, побачив усе нагромадження стилів, оточене пустельним бруком, де пробивається миршава травиця. На цій мовчазній площі не було нікого крім двох дітей, які гралися в холодку біля муру. Колишня карбівня пап, Цекка, що перейшла потім до італійців і охороняється королівськими салдатами, міститься ліворуч від входу до Музею; а праворуч—і просто видно парадний вхід до Ватикану, де вартує салдат швейцарської гвардії. Через цей вхід в'їжджають запряжені парою карети, що згідно з етикетом привозять у двір св. Дамасія відвідувачів до кардинала-секретаря й до його святости.

Йшли довгим проходом, ніби вуличкою між однією з прибудов палацу й муром папських садів. Нарешті дійшли до музею старовини. То величезний Музей, що скла-

дається з багатьох заль, власне з трьох музеїв—старого музею Піо-Клементіно, музею Кіярамонті й Браччіо Ново. Тут цілий світ, знайдений у землі, викопаний й виставлений на світло денне. Більш, як дві години ходив абат у музеї, від залі до залі, ніби засліплений творами мистецтва, приголомшений усією красою геніяльних витворів. Його вразили не лише такі славетні твори, як Лякоон і Аполон Бельведерський, Мелеаґр або торс Геркулесів; ще більше вразило його все, разом узяте, всі ці незчисленні Венери, Бакхи, убожені імператори та імператриці, вся ця безліч величних і прекрасних тіл, що співають славу безсмертному життю. Три дні до цього він був у Капітолійському музеї, де побожно споглядав Венеру, галла на сконі, чудових центаврів з чорного мармуру й багату колекцію погрудь. Але тут його побожний настрій подесятерився аж до приголомшення, коли оглядав він усе невичерпне багатство заль. Мавши більше інтересу до життя, ніж до мистецтва, він знову захопився погруддями, що так живо викликають у пам'яті історичний Рим, який хоч був нездатний творити ідеальну красу грецьку, все ж творив живе життя. Ось тут вони всі—імператори, філософи, вчені, поети, всі вони оживають з дивною силою, такі, якими були колись; художники вивчили їх і старанно відтворили з усіма їхніми тілесними хибами й вадами, передаючи найдрібніші риси обличчя; це надзвичайно точне відтворення дійсності з дивною силою відживляє минуле. Важко й уявити собі щось: люди самі воскресають і відновляють історію, ту саму повну брехні історію, що викладання її в школах викликає тільки відразу у цілих поколінь учнів. А тут яке все зрозуміле й близьке. Так найменший уламок мармуру, тулуб статуї, розбиті на шматки барельєфи, та навіть один який член—божественна рука німфи, або мускуляста литка сатира викликають уявлення про блискучу цивілізацію, велику й міцну.

Нарцис повів П'єра в галерію Канделябрів, що має сто метрів завдовжки й де є багато прекрасних скульптур.

— А знаєте що, любий пане абате, тепер тільки четверта година. Посидьмо трохи тут, бо іноді буває, як

казали мені, що його святість проходить тут, ідучи в сади. Це була б щаслива нагода—коли б побачити його, то може, можна було б і розмовляти з ним—хто знає. В усякому разі ви тут відпочинете, бо напевне вас уже ноги болять.

Всі доглядачі добре знали Нарциса, а що був він родич монсеньйора Гамба дель Цоппо, то перед ним розкривалися всі двері Ватикану, де він іноді цілий день днював. Тут стояли два стільці; сіли і Нарцис почав казати про мистецтво.

— Яка дивна доля Риму, яка велична й разом з тим запозичена його краса. Здається, ніби це центр, куди сходиться світ увесь і де ніщо не росте з власного, з самого початку неродючого ґрунту. Треба привчати мистецтво до його подсоння, пересаджувати на його ґрунт геніяльні твори сусідних народів, твори, які пишно розцвітають на ньому. Під владою імператорів, коли Рим є владар світу, з Греції бере він красу монументів і скульптур своїх; пізніше, коли народилось християнство, воно зберігає в Римі всі риси поганства й на іншому ґрунті дає початок мистецтву готичному, мистецтву християнському переважно. Ще пізніше, в добу Відродження в Римі був розквіт мистецтва за папи Юлія II й Лева X; але підготували цей рух і надали йому дивної пишности художники тосканські та умбрійські. Подруге, мистецтво приходить у Рим з чужого краю, дає йому владу над світом, широко розвиваючись у ньому. Тоді починається незвичайне відродження старовини, Аполон і Венера воскресають, убожувані навіть папами, які, починаючи з Миколи V, мріють про те, щоб піднести папський Рим на висоту Риму імператорського. Після таких щирих, витончених і разом повних сили провісників, як Фра-Анджеліко, Перуджіно, Боттічеллі й багато інших, з'являються дві величні постаті Мікель-Анджельо й Рафаель, надлюдський і божественний. Потім раптовий занепад; треба було чекати сто п'ятдесят років, поки з'явився Караваджа, який дав усе, що може дати теорія малярства, коли немає генія,—яскраві фарби й форми. Потім занепад триває до Берніні, справжнього реформатора й творця Риму сучасних пап; цей молодий художник, по-

чавши працювати з вісімнадцятого року, утворив цілий ряд велетенських мармурових жінок і мав славу світову, закінчив, завдяки своїй надзвичайній невтомності, фасад св. Петра, побудував колонаду, оздобив собор у середині, поставив безліч водограїв, церквів і палаців. Але то був кінець усього, бо після нього Рим помалу одходить от життя, дедалі більше віддаляється від сучасного світу ніби живши весь час коштом інших, умирає тому, що нічого не може взяти від цих інших, щоб відновити свою велич.

— О, Берніні! Чарівний Берніні,—тихо казав далі Нарцис, мов мліючи.—Він такий міцний і вишуканий, у нього завжди стільки надхнення, стільки живої винахідливості та плодючості, повної краси й пишноти. Вони мають Браманте, мають Браманте, і його найвидатніша робота—витриманий у правильних, але холодних лініях будинок Канцелерії. Ну, що ж! Можна сказати, що він був Мікель-Анджельо й Рафаель в архітектурі й досить... Але Берніні,—вишуканий Берніні, що у нього в поганому смаку куди більше ніжності й вишуканості, ніж у доконах і колосальних творах інших. Душа Берніні, така складна й глибока, в ній відбивається вся наша доба, в ній так багато переможної манірності, таке зворушливе прагнення штучності, таке відкидання всього ницого й реального... Підіть подивіться в Віллі Боргезе, на групу Аполон і Дафна, що їх він зробив на вісімнадцятому році життя, а особливо підіть подивіться на св. Терезу в екстазі в церкві св. Марії Переможниці. Яка прекрасна св. Тереза! Розкрите небо, тремтіння, що охопило жіноче тіло від божественної насолоди, доведене до спазмів солодке віддання вірі, істота, що мліє і вмирає в обіймах свого бога... Цілі години стояв я перед нею і все ж не вичерпав усієї безмежності і всеосяженості символу.

Замовк. А П'єр, що тепер не дивувався з його прихованої, несвідомої ненависти до здоров'я, простоти й сили, майже не звертав уваги на його слова, весь поринув у думки, що дедалі більше захоплювали його: поганський Рим відродився в християнському, перетворив його на Рим католицький, новий політичний центр, на

основах гієрархії, що його влада поширюється на уряди поодиноких народів. Та хіба він був колись християнський, коли не брати на увагу перших віків, віків катакомб? Це було продовження й дедалі більше потвердження думок, що йому спадали на Палятіні, на Аппієвій дорозі й потім у соборі св. Петра. І того самого ранку в Сікстинській капелі й у Залі підписів хоч і був приголомшений, зрозумів новий доказ, що його дав геній. Безперечно і в Мікель-Анджельо і в Рафаеля поганство перетворилось підо впливом християнства. Але хіба основа їх обох не була та сама? Хіба величні голі постаті Мікель-Анджельо не походили з страшних небес Єгови и не були раніш на Олімпі? І хіба в ідеальних фігурах другого під чистим покровом Діви не було приховане божественне й привабне тіло Венери? Тепер П'єр добре зрозумів це; до почуття втоми прилучалось у нього деяке замішання, бо ці порозкидані всюди прекрасні тіла, ця оголеність, що була палким гімном життю, суперечили висловленим у його книзі думками про те, як поновлене християнство дасть мир світові й поверне його до простоти й чистоти перших віків. П'єра здивували слова Нарциса, що якимсь непомітно перейшов до оповідання про повсякденне життя Лева XIII.

— Знаєте, друже, на вісімдесят четвертому році життя він такий бадьорий, а життя його таке повне енергії та праці, що ні ви, ні я не захотіли б такого... О шостій годині він встає, править обідню в своїй приватній капелі, потім сніданок—чашка молока. З восьмої години до півдня—незкінчена черга кардиналів, прелатів, у різних справах конгрегацій, і я ручуся, що важко й уявити собі справи складніші й численніші. Опівдні найчастіше відбуваються прилюдні й колективні авдієнції. О другій годині—обід. Потім, добре зароблений відпочинок, або прохідка в садах, до шостої години. Потім приватні авдієнції часто відбирають годину або дві. О дев'ятій годині папа вечеряє, при чому їсть дуже мало, живе ніби повітрям і їсть самотно за своїм маленьким столом... Ви тільки уявіть собі, що то за етикет, який засуджує його на самотність. Уявіть собі людину, що в неї протягом вісімнадцятьох років не було жодного співтрапезника,

людину, завжди самотню в своїй величі... О десятій годині, прочитавши молитви з близькими людьми, він замикається у себе в кімнаті. Але хоч він і лягає, спить мало, бо часто знаходить на нього безсоння, він встає, кличе секретаря й диктує йому листи й розпорядження. Коли його зацікавить якась інтернасправа, він увесь віддається їй, думаючи про неї увесь час. Таке його життя, і в цьому таємниця його здоров'я: розум завжди бадьорий і діяльний, сила й енергія, що потребують свого виявлення. Ви звичайно знаєте, що він дуже довго й пильно милувався в латинській поезії. Кажуть також, що під час боротьби, мав нахил до журналістики—він подавав ідею статей у субсидійованих журналах і, як запевняють, навіть продиктував деякі з них, коли ходило про найдорожчі для нього ідеї.

Запанувала тиша: щомить, у цій величезній, пустельній і урочистій галерії Канделябр, наповненій нерухомими, мармуровими постатями, білими, як привиди, витягував шию, щоб побачити, чи не йшов з галерії килимів невеличкий папський почет, ідучи в сади,— при чому пройти довелось би повз них.

— Знаєте,—знову почав,—його несуть на невисокій фотелі, такій вузькій, що може вона пройти всіма дверима. То ціла подорож! Майже два кілометри льожами, кімнатами Рафаеля, галеріями живописі й скульптури, не рахуючи численних сходів—коротко кажучи, довгенька таки подорож, поки поставлять його внизу в алеї, де вже чекає карета, запряжена парою коней. Сьогодні гарна година й напевно він прийде, треба тільки терпіння мати.

Поки Нарцис розповідав усі подробиці, П'єр теж знервований чеканням, уявляв собі всю незвичайну історію пап. Спочатку бачив він пап світських і пишних доби Відродження, тих, що дбали про відродження античності й мріяли пурпуром імперії оздобити папський престіл: Павло II, величний венецієць, що збудував Венеційський палац. Сікст IV, якому завдячує своє існування Сікстинська капеля, і Юлій II і Лев X, що зробили з Риму місто театрального блиску, бундючних свят, турнірів, балетів, полювань, маскарадів і бенкетів. Папи знайшли Олімп на землі, у поросі руїн; і ніби сп'янілі від

цього потоку життя, що бив з-під старого ґрунту, будували музеї і в них відтворювали величні поганські храми, куди всі ходили вклонятись. Ніколи церкві не загрожувала ще така загибель смерти, бо хоч Христа шанували в св. Петрі, все ж Юпітер і всі боги, всі богині мармурові з прекрасним пишним тілом царювали в залах Ватикану. Потім друга картина постала в уяві: він побачив римських пап перед італійським повоюванням, Пія X, ще вільного, під час його прохідок у його відданому місті Римі. Шестеро коней везли червону позолочену карету, оточену швайцарською ґвардією і чотою дворянської ґвардії позаду, а на Корсо папа іноді виходив з карети і йшов пішки; тоді ґвардієць на коні мчав спереду, попереджуючи й затримуючи рух. Карети зупинялись, чоловіки виходили й ставали навколішки на бруку, а жінки стояли, нахиливши голови, коли наближався папа. Він ішов повільно разом із своїм почетом до площі Народу, усміхаючись і благословляючи. Потім—папа Лев XIII, добровільний в'язень, замкнений у Ватикані протягом вісімнадцятьох років, ще величніший, оточений атмосферою якоїсь грізної таємничости, за товстими мовчазними мурами серед того невідомого, що в ньому проходило його тихе повсякденне життя.

А тепер папи ніде не можна зустріти, ніде не можна побачити, тепер він ховається від простих смертних, ніби якийсь грізний бог, що в очі його можуть дивитись тільки жерці. Сам він ув'язнив себе у розкішному Ватикані, що його збудували й оздобили його попередники доби Відродження для пишних свят. І він мешкає там, далеко від юрби, мов у в'язниці, в товаристві прекрасних чоловіків і жінок Мікель-Анджельо й Рафаеля, з мармуровими богами й богинями з цілим осяйним Олімпом, що співає навкруги гімн світу й життю. А разом з ним і всі папи потопають у поганстві. Яке видовище, коли цей здряхлілий дідусь, сивий як сніг, іде ґалеріями музею старовини в сади. Праворуч і ліворуч статуї дивляться на нього, сяючи голими тілами, тут і Юпітер, і Аполон, і Венера всевладна, і Пан, всесвітній бог, що в його сміху бринить радість життя. Нереїди купаються в прозорих хвилях. Бакханки качаються в гарячій траві, нічим не прикриті.

Центаври мчать у чвал з прекрасними напівзомлілими жінками на спині, що парує. Бакх захопив розполохом Аріянду, Ганімед пестить орла, Адоніс розпалює вогонь кохання у чоловіків. А сивий дідусь посовується далі, похитуючись на низькій фотелі, серед цього тріумфу тіл, серед цієї оголеності, виставленої на дивування, уславлюваної, яка співає гімни всемогутній природі, вічній матері. Після того, як її знайшли, викопали з землі, з того часу, як її почали шанувати, вона знову царює тут, незнищенна, і даремно прироблюють виноградні листки до статуй, даремно одягають величезні фігури Мікель-Анджельо: стать впадає на очі, життя вирує й потоками ллється в жилах світу. А недалеко відти, в надзвичайно багатій Ватиканській бібліотеці, спить уся людська наука, і якби колись прокинулись книжки й так само голосно почали промовляти, як промовляє краса Венери й мужність Аполона, то папському престолові загрозувала б ще більша небезпека й постав би вибух, що зруйнував би й Ватикан і собор св. Петра. Але сивий дідусь, такий увесь прозорий, ніби не чує, не бачить, а тим часом величезна голова Юпітера, торси Геркулесові й напівжіночі стегна Антіноя й далі дивляться на нього.

Нарцисові увірвався терпець і він запитав одного з прибрамних, який сказав, що папа вже в саду. Дуже часто бувало, що скорочуючи шлях, папу несли маленькою закритою галерією, що виходила просто карбівні.

— Може й нам піти туди?—запитав він П'єра.—Я хочу вам показати сади.

Внизу в вестибюлі, що одна з його дверей виходила на широку алею, він почав розмову з другим прибрамним, колишнім салдатом папської гвардії, якого він знав особисто.. Той одразу пропустив Нарциса й його спутника, але не міг сказати напевне, чи монсеньйор Гамбадель Цоппо є сьогодні в почиті його святости.

— Нічого,—сказав Нарцис, коли вони були вже самі в алеї,—я все ще сподіваюсь щасливої зустрічі... От бачите, славетні Ватиканські сади.

Це величезні сади. Папа може їхати чотири кілометри алеями, а потім виноградниками й городом. Сади ці містяться на Ватиканському горбі, що його звідусіль ото-

чує мур Лева IV, відокремлюючи від сумежних долин ніби мурами фортеці на вершині гори. Колись цей мур доходив до фортеці св. Ангола, й то було так зване Левове місто. Ніщо не домінує над ним й цікавий погляд може зазирнути туди хіба з св. Петра, що від його величезної бані падає тінь у задушливі літні дні. Ці сади—ніби окремих світ, складне й різноманітне ціле, що його старанно прикрашав кожен з пап; тут і квітник з геометричними газонами, де насаджено два пальмові гайки, цитринові й померанчові дерева в вазонах; далі сад, не з такою вже правильною посадкою, тінистий, що в його глибоких алеях можна бачити Аквілон, фонтан роботи Джованні Везанціо, і старе казино папи Пія IV, ще далі гаї величних дубів, високих платанів, акацій і сосон, прорізані широкими алеями, де так приємно йти поволі; нарешті за поворотом ліворуч, за кількома групами дерев, город і старанно доглядуваний виноградник.

Проходячи цими гайками, Нарцис розповідав П'єрові подробиці щодо проходок папи в цих садах. Коли година гарна, він виходить сюди кожного третього дня. Колись у травні місяці папи переїздили з Ватикану в Квірінал, де було більше прохолоди й для здоров'я краще; а в найбільшу спеку вони переїздили до Кастель-Гандольфо на Альбанському озері. Тепер єдине літнє приміщення папи—це башта в старовинних мурах Лева IV, що збереглася дуже добре до наших днів. Там він буває в найбільшу спеку. Біля башти з його наказу збудовано павільйон для почету, так що там можна замешкати досить довгий час. Як своя людина Нарцис, не лише сам увійшов туди, а попросив, щоб і П'єрові дозволили ввійти й оглянути єдину кімнату, де мешкає його святість. То велика кругла кімната, зі стелею в вигляді півкулі, де намальовано небо з символічними фігурами сузір'я, при чому в очах Лева є дві зорі, що завдяки особливому приладові світяться вночі. Мури такі товсті, що коли прорубували вікно, то в амбразурі зробили щось подібне до невеличкої кімнати, де стоїть ліжко. Меблі складаються з великого кабінетного стола, другого маленького, переносного, що на ньому папа обідає, з широкої величної фотелі з позолотою,—один з папських

подарунків на день єпископського ювілею. Мимоволі думаєш про ночі в самотності й тиші, коли дивишся на цю низьку залю, ніби в'язницю, прохолодну як льох, тим часом як пекуче сонце липня й серпня спалюють спекою далекий Рим.

Подав Нарцис ще й інші подробиці. В другій башті міститься астрономічна обсерваторія, що її видно крізь зелень дерев, з невеличкою білою банею. Тут у тіні дерев є швайцарський будинок, де Лев XIII часто відпочиває. Інколи він ходить пішки аж до городів, особливо пильнуючи за виноградником, куди ходить подивитись, як достигає виноград і чи буде добрий урожай. Але особливо здивувало П'єра, коли дізнався, що папа дуже любив полювати, поки з віком не підупав на силах. Він захоплювався полюванням, так званим, госолю. На узліссі розставляли сіті з великими петлями по обидва боки алей, оточуючи їх з обох боків. Посередині на землі ставлять клітки з птахами; на спів їхній злітаються птахи з навкольности—красношийки, малинівки, соловії і різні щеврики, а коли збереться їх чимало, Лев XIII, що сидить у затишку й вартує, плескає в долоні, щоб полякати птахів; птаство летить і заплутується в великих петлях сітей. Лишається тільки зібрати їх та злегка затягши пальцем петлю придушити їх. Смажені щеврики дуже смачна штука.

Повертаючись гаєм, П'єр мав ще одну несподіванку. Він побачив Люрдську гроту в мініятюрі, зроблену з каменю й цементу. Це так вразило його, що не міг заховати свого хвилювання.

— Та невже ж?.. Мені казали про це, але я уявляв собі папу розсудливішою людиною, вільною від цих грубих забобонів.

— Та бачите,—відповів Нарцис,—грота ця стосується до часів Пія X, який особливо шанував Люрдську божу мати. В усякому разі це є подарунок і Лев XIII звичайно хоче тримати його в належному стані.

Кілька хвилин стояв П'єр мовчки перед цією моделю, перед цією релігійною іграшкою. Побожні відвідувачі залишили свої візитні картки, встромивши їх у щілини цементу. Дуже сумно стало П'єрові й він ішов.

схиливши голову, слідом за супутником і думав про велике безглуздя, яке є ще на світі. Коли вийшли з гаю і опинились перед квітником, П'єр знову підбадьорився.

Який то чарівний захід сонця, якою красою дихає земля в цьому прекрасному куточку папських садів! Тут серед цього величезного й благородного квітника, де живої душі не було, серед цього квітника, розпеченого сонцем, П'єр відчував могутню силу природи більше, ніж у прохолодній тіні гаїв, більше навіть, ніж серед гронастого винограду. Над підрізаними газонами, що симетрично розміщувались на геометрично правильних, перерізаних алеями, площах, зеленіло кілька низеньких кущів—карликові рози, алої, групи рідких напівпосохлих квітів; в стилі колишнього барокко зелені кущі зображали ще й досі герб Пія ІХ. Задушну тишу порушував лише кристалічний шум центрального водограю, що його вода падала безперервним дощем у водоймище. Цілий Рим зі своїм теплим небом, з величною красою й непереможною привабою здавалось надихнув свою душу в цю чотирикутню величну мозаїку зелені: напівзанедбана й занехаяна вона дихала якимось величним сумом, повним вогневої старовинної жаги, яка все ще не могла вмерти. Навколо квітника стояли античні вази, античні статуї, сяючи своїми тілами в проміннях заходу. І повітря було проїняте пахощами букшпану, що заглушали запах евкаліптів і піній, міцніші, ніж запах достиглих помаранчів; і дхнуло чимось таким палким жагучим, що хвилювало прохожало, ніби достиглий аромат цього старого ґрунту, насиченого порохом людських поколінь.

— Дивно, що ми досі не зустріли його святости,— сказав Нарцис.— Очевидно, карета поїхала другою алеєю, поки ми оглядали башту Лева ІV.

Знову згадав про свого брата, монсеньйора Гамбудель Цоппо, й пояснив, що посада сорієге, тобто папського виночерпія, яку він обіймав, як один з чотирьох тайних камераріїв, являла собою лише почесне звання з того часу, як дипломатичні обіди й обіди на честь єпископського посвячення відбувались у помешканні секретаріату, у кардинала-секретаря. Монсеньйор Гамба день Цоппо, що його боягузство було відоме всім, мав, зда-

валось, єдине завдання — розважати Лева XIII, який дуже любив його за його улесливі розмови та анекдоти, які той збирав і серед світських і серед духовних. Цей опецькуватий чолов'яга, ввічливий і запобігливий, оскільки це не шкодило його інтересам, був справді ніби жива газета, знав усе на світі, не гребував навіть плітками куховарок; таким способом він спокійно наближається до кардинальського звання, певний, що він матиме кардинальську шапку лише за те, що під час приємних проходок папи розповідав йому всі новини. Один лише господь відає, які багаті жнива збирав він у цьому замкненому Ватікані, де живе така сила різних прелатів, у цій папській родині без жінок, що складається з старих кавалерів духовного звання, з яких кожен має свої честолюбні заміри й між собою борються потай, не розбираючи засобів і де ненависть доходить до того, що часто вживають випробовані отрути колишніх часів.

Одразу Нарцис зупинився.

— Отак, я ж так і знав.—Ось і його святість... Однак нам не пощастило. Він навіть не побачить нас, бо сідає в карету.

Справді карета щойно під'їхала до узлісся, і невеличка група людей, вийшовши з алеї, прямувала до неї.

Те, що П'єр побачив, дуже вразило його. Нерухомо стоячи за своїм супутником, напів заховавшись за високою вазою цитринового дерева П'єр побачив здалека лише сивого дідуся, який здавався дуже худорлявим у згортках білої ряси, і йшов повільними кроками, ніби пливучи піском дорожки. Ледве міг розглянути виснажене обличчя мов вирізьблене з прозороїслонової кости, де чітко вирізнявся великий ніс над тонкими вустами. В чорних очах світилась посмішка й захоплення, а ухо нахилилось праворуч, до монсеньйора Гамба дель Цоппо, опецькуватого чоловічка з квітнучим і поважним виглядом, що очевидно закінчував якесь оповідання. З лівого боку йшов офіцер дворянської гвардії, а позаду два прелати.

Але ця інтимна картина тривала дуже недовго, — Лев XIII уже сідав у закриту карету. І серед цього великого, розпеченого сонцем саду, повного пахощів, П'єр

зазнав знову того самого хвилювання, що і в галерії Канделябрів, коли уявив собі, цей похід з папою на чолі серед Аполонів та Венер, що виставили на показ свої пишні тіла. Там було поганське мистецтво, що справляло тріумф життя, величні та всемогутні сили природи. А тут він побачив папу в оточенні природи, ще прекраснішої, палкішої, жагучішої. І на цьому тлі папа, сивий дідусь, служитель бога, повного скорботи, покірливості й самозречення, в алеях саду, проїнятого коханням, у цей млосний вечір, після денної спеки, серед ніжних пахощів піній, евкаліптів, достиглих помаранчів і високих букшпанів. Бог Пан дихав на нього своїм мужнім подихом. Яке щастя жити тут серед цієї краси неба і землі, любити жіночу красу й розкошувати з неї серед навколишньої родючості! І раптом у П'єра постала думка, що в цій країні світла й радості могла вирости лише земна релігія завоювання та політичної влади, а не містична страждуща релігія півночі, релігія духу.

Нарцис повів далі абата, розповідаючи йому про лагідну вдачу Лева XIII, який часто зупинявся побалакати з садівниками, розпитував їх про стан дерев, про продаж помаранчів; дуже любив також двох газелей, надісланих як подарунок з Африки; він так любив пестити цих ніжних тварин і плакав, коли вони здохли. Та П'єр не чув уже його; і коли дійшли до площі св. Петра, ще раз обернувся й ще раз глянув на Ватикан.

Погляд його спинився на бронзових дверях і він згадав, як ранком запитував себе, що криють за собою ці металеві дошки прибиті великими цвяхами з чотирикутними голівками. І не знав, як відповісти на це питання, не знав, чи нові народи, прагнучи до братерства й справедливості, знайдуть там нову, бажану демократію релігію, бо мав лише перше вражіння. Але яке це було сильне й живе вражіння та як воно розбивало його мрії. Насамперед його вразили ці бронзові, міцні й неприступні двері, що закривали Ватикан своїми старовинними засувами й відокремлювали його від усього світу так, що протягом трьох віків ніщо не могло пройти туди. За цими дверима бачив він старі відроджені віки, з їхньою застиглістю, аж до шістнадцятого віку. Час ніби назав-

жди зупинився там. Все було непорушне, навіть не змінилось убрання швайцарської гвардії, дворянської гвардії та прелатів. Там можна було побачити світ, як він був триста років тому з властивим тодішнім часам етикетом, одягом, ідеями. Коли протягом двадцяти п'ятьох років папи замикались у своєму палаці з почуттям гордовитого протесту, то вічна замкненість у минулому, у традиції почалася ще з давніших часів і являла другу серйознішу небезпеку. Все католицтво теж замкнулось, як і папи, уперто додержуючись старих догм, переставши жити, й існувало далі в своїй скам'янілості лише завдяки міцній і широкій гієрархічній організації. Чи не значить це, що католицтво, не зважаючи на свою позірну гнучкість, не могло зробити жодних поступок, не ризикуючи загинути? А крім того, який це жахний світ, повний гордощів, честолюбства, ненависти і боротьби! Яка дивовижна в'язниця, що поєднує в собі Христа й Юпітера Капітолійського, всю поганську старовину й апостолів, надаючи всієї величі доби відродження євангельському пастиреві, що керує ім'ям бідного й простого люду. Коли дійшли до площі св. Петра, сонце схилялось уже до заходу й з чистого неба дихала якась властива Римові млість. Абат був зворушений після цього прекрасного дня, коли він бачив Мікель-Анджельо, Рафаеля, всю старовину музеїв і папу в найбільшому з палаців світу.

— Пробачте, мій друже...—закінчив Нарцис.—Мушу сказати вам, на мою думку, мій брат боїться скомпромітувати себе, втручаючись у вашу справу.. Про це я ще довідаюсь, але не дуже покладайтесь на нього.

Біля шостої години повернувся П'єр до палацу Бокканера. Як звичайно, він непомітно ввійшов з заулка, через двері малих сходів, бо мав і ключа од них. Ранком він одержав листа від віконта Філіберта де-ля-Шу й хотів повідомити Бенедетту про зміст його. Отже зійшов великими сходами й здивувався, побачивши, що в передпокоях нікого немає. Бо звичайно, коли Джакомо куди виходив, там сиділа Вікторіна й старанно щось в'язала. Стілець там стояв і П'єр побачив навіть облишену матерію; очевидно, вийшла кудись. Отже П'єр наважився ввійти в першу вітальню. Там було майже темно; при-

смерки загасали, тихо конаючи. Абат зупинився, не мігши далі йти, бо з сусідньої кімнати, з великої жовтої вітальні почув схвильовані голоси, шум, удари, ніби хтось боровся. Спочатку то було палке благання, потім гострий протест. Тепер уже зрозумів і не думаючи кинувся туди, певний, що в цій кімнаті хтось захищається, і вже знесилився в боротьбі.

Аж скам'янів, вбігши в вітальню. Там був Даріо, як несамопитий, понятий диким запалом, що в ньому виявилась уся гаряча кров роду Бокканера, вже виснаженого, напередодні кону; тримав Бенедетту за плечі, і поваливши її на канапу, хотів узяти. Просто в обличчя кидав їй такі палкі слова:

— Ім'ям усього святого, кохана... Ім'ям бога, коли ти не хочеш моєї смерти і своєї... Ти ж сама кажеш, що вже край, що шлюб не скасують. Навіщо ж нам і далі мучиться? Кохай мене, як кохаєш, і дай кохати тебе, дай кохати.

Князівна плакала й вираз обличчя їй був ніжний і повний невимомного страждання, але відштовхувала його обома руками й уперто повторювала:

— Ні, ні. Я кохаю тебе... не хочу, не хочу.

В цю мить, не зважаючи на шум, Даріо почув, що хтось увійшов. Швидко підвівся, глянув несамопито на П'єра, навіть не впізнаючи його. Потім провів обома руками по обличчі, по спітнілих щоках і очах налитих кров'ю—і побіг геть з кімнати, з важким і диким зідханням, що в ньому відчувався приголомшений запал і слюзи й каяття.

Бенедетта сиділа на канапі, важко дихаючи, знесилена й понята відчаєм. Помітивши, що П'єр теж хоче йти, бо йому ніяково було, й не знаючи, що сказати, благала голосом дедалі спокійнішим.

— Ні, ні, пане абат, не йдіть... Будь ласка сядьте, я хочу побалакати з вами.

Все ж П'єр просив вибачити його, що так несподівано наскочив, і пояснив, що двері першої вітальні були прочинені, а в передпокоях лежала на столі робота Вікторіни.

— Але так,—вигукнула князівна.—Вікторіна повинна

була сидіти там. Я щойно бачила її, я покликала її, коли мій бідолаха Даріо почав казирися. Але чому вона не прибігла?

Потім почуваючи потребу відвести душу, трохи схилила обличчя, ще зачервоніле від боротьби, і сказала:

— Слухайте, пане абат, я розповім вам усе, бо не хочу, щоб у вас склалось негарне вражіння про мого бідолашного Даріо. Це було б мені дуже неприємно. Бачите, те, що сталось, це трохи й з моєї вини... Учора ввечері він прохав призначити йому тут побачення, щоб можна було спокійно побалакати; я знала, що о цій годині тітка не буде вдома й сказала йому прийти... Цілком природно, правда?—бачитись і порозумітись після тієї великої неприємности, що її ми мали, дізнавшись, що шлюбу ніколи не скасують. Для нас це велике горе. Треба якось вирішити... Так от, коли він прийшов сюди, ми почали обоє плакати й довго сиділи, обнявши один одного в пестошах і сльозах. Я цілувала його сотні раз, повторюючи, що кохаю, що його страждання—мої страждання й що напевно вмру, бачачи такі його муки. Можливо це підбадьорило його, а крім того, він же не ангол і мені не треба було б так довго притискувати його до себе... Розумієте, пане абат, він і дійшов такого несамовитого стану, що захотів від мене того, чого я заприсягалась мадонні не дозволяти нікому, крім мого чоловіка.

Казала все це спокійно, просто, не замішуючись, з властивим їй виглядом практичної та розсудливої жінки. Розповідала далі з легкою посмішкою на вустах.

— О, я добре його знаю, мого бідолашного Даріо, і через це не менше кохаю його,—навпаки. У нього такий виснажений, майже хоробливий вигляд, але правду кажучи це дуже палка людина, що має потребу в насолоді. То стара кров вирує в ньому—я теж дещо знаю про це. Коли я була маленька, на мене теж находила така лють, і я качалась по землі. Та й тепер, коли на мене отак находить, я борюсь сама з собою, мучусь, щоб не наробити якихось дурниць... Бідолашний Даріо! Він не може так страждати. Він ніби дитина, що її примхи треба виконувати, але, правду кажучи, дуже розсуд-

ливий і чекає мене, бо знає, що я кохаю його й справжнє щастя буде тільки зо мною.

В очах П'єрових особа молодого князя, покищо невиразна, починала уточнюватись. Хоч він і кохав глибоко свою сестру вдруге, все ж шукав собі розваг. То був великий егоїст, але разом і дуже порядний хлопець. Особливо відзначався тим, що не міг терпляче страждати, мав відразу до всякого болю, до всього гидкого, нікчемного, хоч у собі, хоч і в інших. Тіло й душа його були створені для радісного життя, для розкошів, зовнішніх вигід, для життя в яскравому світлі сонця. Виснажений і потомлений, він мав сили тільки для такого безтурботного життя, не вмів ні думати, ні хотіти й, звичайно, йому й не спадало на думку, що можна примиритися з новим урядом. Крім того, була в ньому надмірна гордість римлянина, небажання робити щось, а разом розсудливість, практичний розум завжди невсипущий; витонченість почуттів, як у занепадушого роду; невпинний потяг до жінки прокидався іноді в раптових нападах і в диких вибухах хітливості.

— Сердешний Даріо! Хай піде до іншої, я дозволяю йому,—тихо додала Бенедетта, лагідно посміхаючись.— Що ж робити? Не можна вимагати неможливого від чоловіка, а смерті його я не хочу.

Коли П'єр дивився на неї, не знаючи, як погодити уявлення про італійські ревності з усім цим, вона сказала, вкладаючи все своє палке почуття в слова:

— Ні, ні, це не ревності!.. Для нього так буде добре, а мене це не турбує. Я бо знаю дуже добре, що він завжди повернеться до мене, що він буде тільки мій, мій виключно, коли я захочу й коли матиму змогу.

Тихо стало. Присмерк розлився у вітальні, загасало золото консолів, безмежний сум падав з високі темної стелі й старих жовтих шпалер, кольору зів'ялого листя. В цю мить, завдяки своєрідному освітленню, над канапою, де сиділа князівна, вистав малюнок,—портрет прекрасної дівчини в тюрбані, Кассії Бокканера—закоханої й месниці. Подібність впала на очі абатові й він, продовжуючи свої думки, сказав:

— Спокуса сильніша від нас. Завжди надходить хви-

лина, коли сили підупадають. І навіть тепер, коли б я не ввійшов...

Бенедетта раптом перепинила його:

— Я, я! О, ви не знаєте мене. Я радше вмерла б...

І в запалі побожності, вся охоплена коханням, ніби її віра пройнята забобонами, довела її до екстази, сказала:

— Я заприсяглась Мадонні, що віддам мою чистоту тому, кого кохатиму лише тоді, коли він буде моїм чоловіком і за цю присягу я заплачу своїм щастям, навіть життям... Так, Даріо і я—ми вмеремо разом, коли треба, але я дала слово пречистій і анголи не плакатимуть у небі.

В цих словах уся душа її відбилась, уся простота, що на перший погляд могла здаватись складною, нез'ясуваною. Безперечно, була під впливом того уявлення про людське благородство, що його вбачало християнство в самовідреченні й чистоті, в протесті проти вічної матері та безмежної родючості землі. Та ще більше значіння для неї мала та обставина, що вона цїнила цю чистоту, як нагороду за кохання, як незвичайний і повний божественної радості подарунок, що його вона мала дати обранцеві серця, коли він буде й владарем її тіла з того часу, як бог з'єднає їх. Для неї, поза церковним шлюбом був лише смертний гріх і бруд. Це пояснювало її довгий опір Прада, що його вона не кохала, одчайдушний і повний мук опір Даріо, що його кохала, але хотіла віддатись лише в законному шлюбі. І яка та велика мука була для цього палкого серця—опиратись кохання! Яка безупинна боротьба точилась у ній з почуттям обов'язку, з бажанням дотримати обітницї, і пристрастю, тією пристрастю її раси, що іноді, як вона й сама це визнавала, вибухала бурею в душі. Хоч вона й була неосвічена й невибаглива, все ж будши здатна до вічної вірності й ніжності, вимагала серйозного ставлення, основного в коханні. Навряд чи яка інша жінка менш була схильна до мрій, ніж вона.

П'єр дивився на неї в світлі гаснущого присмерку і здавалось йому, що вперше почав розуміти її. Двоїстість характеру визначалась в устах, вистайних і жагучих, у великих і безмежно глибоких чорних очах і в

спокійному, розсудливому, ніжному, як у дитини обличчі. Разом з тим, за цими палкими очима, за цим чисто лілейним тілом, почувалась постійна напруга гордовитої, проїнятої забобонами й свавільної жінки, жінки, яка вперто зберігала себе для свого кохання, поводячись так, щоб мати вигоду, але разом, не зважаючи на обережність, завжди готову до шаленого вибуху. П'єр добре зрозумів, що є за що її кохати; бачив, що ця чарівна істота, з властивою їй ніжністю, зберігає свою чистоту, щоб краще віддатись і може наповнити ціле життя чоловіка. Здавалась йому молодшою сестрою чарівної й трагічної Кассії, яка не хотіла жити зі своєю тепер непотрібною чистотою й кинулась у Тібр, тягнучи за собою Ерколе й забитого коханця Флавію.

Почуваючи щирість абатову, Бенедетта схопила його за руки:

— Пане абат, ось уже два тижні, як ви у нас і я добре ставлють до вас, бо відчуваю, що ви друг. Коли ви не можете зрозуміти нас одразу, не думайте все ж поганого про нас. Запевняю вас, що хоч я й мало освічена, але завжди хочу поводитись якомога краще.

П'єра зворушило це ніжне визнання, він подякував їй, деякий час не випускаючи її прекрасних рук із своїх, бо й сам відчував до неї симпатію. І знову подумав, як гарно було б бути їй за вчителя, коли б мав час на це, принаймні не виїздити, не надихнувши їй своїх ідей про майбутнє братерство й любов. Хіба ця прекрасна істота, малосила, неосвічена й безтурботна, яка вміє лише захищати своє кохання, не є уособлення Італії в її минулому, прекрасної, заснулої Італії, з її ніжною красою, чарівної в її сні, що криє стільки невідомого в глибині чорних жагучих очей. І яке благородне завдання— розбуркати її, навчити, одвоювати її для правди, для цілого народу страждущих і бідних, зробити з неї поновлену Італію завтрашнього дня, таку, якою він уявляв її собі! Навіть у цьому нещасливому шлюбі з графом Прада і в розмірі з ним він вбачав першу невдачу спробу, надмірну квапливість сучасної північної Італії, надто грубої в своєму коханні, в бажанні перетворити оспалий і відсталий Рим, все ще великий і млявий. Але хіба він

не міг би повторити цю спробу—він бачив, що книга його викликала в ній спочатку здивовання, а потім інтерес і разом з тим заповнила її сірі дні, відзначувані лише неприємностями. Дбати про інших, про малих світу цього, про щастя нещасних—може це дасть їй заспокоєння в її стражданнях. Бенедетта вже була зворушена й П'єр думав, що вона заплаче. І сам був зворушений, думаючи про те безмежне кохання, яке вона дасть у той день, коли віддасться.

Зовсім стемніло й Бенедетта підвелась, щоб сказати принести світло. Потім, коли П'єр прощався, затримала його на хвилину в півтьмі. Не бачив її обличчя, тільки чув, як вона серйозно казала:

— Правда, пане абат, ви не будете дуже погано думати про нас? Дарію і я, ми кохаєм одне одного і в цьому немає гріха, аби тільки обережність... Я кохаю його і з давніх часів. Уявіть собі, мені було тринадцять років, а йому вісімнадцять; ми тоді вже кохались, і як щиро кохались у тому розритому тепер саді вілли Монтефіоре... Які то були прекрасні дні, коли ми по обіді ховались у зелені дерев, які години, в затишних куточках, де ми цілувались ніби херувими. Коли починали достигати помаранчі, як п'янили їхні пахощі! А високі букшпани! Як вони добре вкривали нас, і як міцні їхні пахощі хвилювали наші серця! І тепер я майже зомліваю, коли чую ці пахощі.

Джакомо приніс лампу й П'єр пішов до себе. На чорних сходах зустрів Вікторіну, що аж здригнулась, ніби чатувала там, поки вийде з вітальні. Пішла слідом за ним, розмовляючи й розпитуючи його. П'єр тепер зрозумів, як усе сталося.

— Чому не прийшли ви, коли князівна кликала вас? Бо ви ж тоді були в передпокоях і вишивали?

Спочатку хотіла прикинутись і сказати, ніби нічого не чула, але її щире обличчя не вміло таїти нічого, засміялась. Кінець-кінцем відверто й весело сказала:

— Та хіба це моя справа заважати коханцям? Або втручатись у цю справу? І потім я була спокійна, бо добре знаю, що князь дуже кохає, щоб завдати болю моїй маленькій Бенедетті.

А правда була в тому, що коли вона зрозуміла в чому справа й почула перший крик, поклала роботу на столі й пішла собі тихенько, щоб не перешкоджати своїм діточкам, як вона їх звала.

— От сердешна!—закінчила.—Марно мучить себе з отими думками тогосвітніми. Коли вони кохаються, то хіба яке лихо, що зазнають трохи щастя? Життя й так не дуже веселе. А як жалкуватимуть потім, коли вже буде пізно!

П'єр лишився сам у кімнаті й відчув ніби зомліває, втрачає притомність. Високі букшпани, високі букшпани. Так само, як він, і вона тремтіла, чувши їхні гострі, міцні пахощі. І згадав і бачив перед собою букшпани папських садів, повних жаги римських садів, пустельних, розпечених величним сонцем. Все, що пережив цього дня, підсумовувалось і значіння всього вияснювалось. Це—пробудження родючости, вічний протест природи й життя, Венера й Геркулес, що їх можна на цілі віки закопати в землю, і все ж вони вийдуть звідти одного чудового дня; їх можна замурувати в глибині владного нерухомого й упертого Ватікану, але вони панують навіть там і владно керують світом.

VII.

Другого дня, коли П'єр, находившись уволу, опинився перед Ватіканом, куди його ніби тягло щось, він знову зустрів монсеньйора Нані. То було в середу надвечір і асесор святої інквізиції повертався після щотижневої авдієнції у папи, якому він доповідав про ранкове засідання конгрегації.

— От яка нагода, сину мій! А я саме про вас думав... Може ви хочете бачити його святість прилюдно, раніш ніж матимете особисту авдієнцію?

І казав це з звичайною чемною усмішкою, де ледве почувалась іронія людини вищої, яка знає все, може все й дбає про все.

— Звичайно, монсеньйор,—відповів П'єр, трохи дивуючися з такої раптової пропозиції.—Всяка розривка річ добра, коли цілі дні доводиться марно витратити на чекання.

— Ні, ні, ви не витрачаєте марно ваших днів,—перепинив жваво прелат.—Тим часом ви придивляєтесь, розмірковуєте, навчаєтесь... А потім ось що: ви безперечно знаєте, що міжнародні прочани динарія св. Петра приїдять у п'ятницю в Рим і що їх прийме його святість. Завтра, в неділю теж буде церемонія. Папа правитиме службу в базиліці... Так от у мене є кілька квитків, дуже добрі місця на два дні.

Витяг з кишені маленький гарненький портфель, з золотою монограмою й витяг відти два квитки, зелений і рожевий, і передав їх абатові.

— Якби ви знали, як їх домагаються. Пригадуєте отих двох французьких паній, які так хочуть бачити його святість. Я не міг особливо клопотатись, щоб їм дано авдієнцію, і їм довелось задовольнитися з тих самих квитків, що я їх дав... Правда, папа почуває себе потомленим. Я тільки но бачив його—пожовтий і нервовий, але має стільки мужньої сили, й живе силою духу.

Знову на обличчі заграла усмішка, з ледве помітною зневагою.

— Це дуже гарний зразок, сину мій, для нетерплячих людей. Я довідався, що вельмишановний монсеньйор Гамба дель Цоппо не міг нічого зробити для вас. Але не дуже турбуйтеся цим. Дозвольте мені сказати вам, що це довге чекання є безперечно велика ласка, яку робить вам промисл божий, навчаючи вас і даючи змогу зрозуміти все те, чого ви, французьке духівництво, на жаль, не відчуваєте, буваючи в Римі. А може це застереже вас від помилок... Отже, заспокойтесь, подумайте про те, що все од бога, і що все станеться в час, призначений його високою мудрістю.

Простяг красиву свою руку, м'яку й випещену, як у жінки, руку, що стискувала, проте, як залізні лещата. Сів у карету, що чекала на нього.

Лист, що його одержав П'єр од віконта Філіберта деля-Шу, свідчить про велике незадоволення й відчай з приводу міжнародньої прощі динарія св. Петра. Віконт писав у ліжку, у жахному наступі подагри, не мігши особисто приїхати в Рим. Особливо йому дошкуляло, що на голову комітету, який мав представити прочан папі,

обрали барона Фура, одного з найлютіших його ворогів зі старої консервативної католицької партії; він добре розумів, що барон скористається з цієї виключної нагоди й переконає папу в перевазі своїх теорій про вільні корпорації, тим часом, як він, де-ля-Шу, вбачав порятунок католицтва й цілого світу лише в замкнених обов'язкових корпораціях. Тому він благав П'єра домогатись у впливових адвокатів, щоб йому дано було авдієнцію у папи, й не виїздити з Риму без його найвищої ухвали, бо тільки вона забезпечить їм перемогу. В листі, крім того, подавалось, цікаві подробиці про прощу,—прочан було три тисячі: єпископи й начальники конгрегації привозили їх маленькими групами з усіх країн—з Франції, Іспанії, Австрії й навіть Німеччини. Представників Франції було найбільше,—а саме мало не дві тисячі прочан. Міжнародній комітет, заснований у Парижі, організував цю складну справу, бо в ній навмисно були заплутані і представники аристократії, братства буржуазних паній і робітничі асоціації—коротко кажучи, тут була суміш усіх клас, віків, статей, об'єднаних спільною вірою. Віконт додавав, що прочани, які везли папі мільйони грошей, обрали день приїзду так, щоб висловити протест усього католицтва проти свята 20-го вересня, коли Квірінал справляє славетні роковини взяття Риму.

П'єр гадав, що буде саме вчасно, якщо прийде об одинадцятій годині, коли церемонію призначено на південь. Вона мала відбутись у великій і чудовій залі Беатифікації, що міститься над портиком собору й перетворена на церкву в 1890 році. Одне з вікон виходить на центральний балькон, відки новообраний папа благословляв колись народ, Рим і світ увесь. Перед нею ще дві залі, королівська й герцоґська. Та коли П'єр хотів дійти до місця, що на нього давав право його зелений квиток, тобто в залю Беатифікації, побачив, що в усіх трьох залах величезний тиск народу, і ледве ледве міг продертись наперед. Уже цілу годину вся ця юрба, три-чотири тисячі чоловіка, була замкнена й задихалась, нетерпляче чекаючи. Нарешті добрався до дверей третьої залі, але тут побачив таку щільну масу голів, що втратив надію й не йшов далі.

Залю Беатифікації, яку він охопив поглядом, ставши навшпиньки, була пишно оздоблена, визолочена й розмальована, з високою стелею суворого стилю. Просто входу, там де звичайно буває олтар, на низькій естраді стоїть папський трон,—велика фотеля, оббита червоним оксамитом, з позолоченою спинкою та поренчатами; а позаду таке саме червоне драпування балдахину спадало вниз, ніби два широкі пурпурні крила. А найбільше вабила очі й захоплювала юрба, страшенно схвильована, якої він не бачив ніколи. Він чув, як сильно колотились серця, бачив, як очі, заспокоюючи напружене чекання, дивились побожно на трон. Цей трон засліплював і зворушував до глибини душі цих побожних людей, немов золотий потир, куди сховався бог у плоті. Тут були й по-святковому одягнені робітники, з ясними дитячими очима, з виразом захоплення на грубих обличчях, і буржуазні пані, одягнені в чорне за етикетом, бліді від священного жаху й напруженого чекання, чоловіки у фраках і білих краватках, горді думкою, що вони рятують церкву й народ. Одна група цих одягнених у чорне чоловіків впадала на очі перед троном: то були члени міжнароднього комітету, і з-поміж них визначався барон де Фура, чоловік років під п'ятдесят, високий, огрядний, русявий, що ввесь час метушився, бігав і давав розпорядження, ніби вождь перед рішучим боєм. Далі серед сірої й одноманітної маси одягу то тут, то там вирізнялось фіялкове шовкове убрання єпископа, бо кожен пастир лишався біля своєї пастви; а ченці й панотці в рудих чорних і блих рясах визначались серед юрби бородатими, або голеними обличчями. Праворуч і ліворуч колихались коругви, що їх принесли, як подарунок папі асоціації та конгрегації. Дедалі натовп більшав, і шумів, ніби море; нетерпляче чекання дихало зі спітнілих облич, горящих очей, розкритих уст, і повітря наповнювалось цим подихом і густішало, набираючи важкого духу щільно збитої юрби.

Коли ось побачив П'єр недалеко від трону монсеньйора Нані; той впізнав його здалека й запрошував на мигах підійти ближче; а коли П'єр теж на мигах відповів, що воліє за краще лишитись там, де він є, прелат

хотів зробити по-своєму й надіслав швайцарця, щоб той очистив йому дорогу.

Коли швайцарець привів до нього П'єра, Нані запитав:

— Чому ж ви не прийшли на своє місце? Ваш квиток дає вам право бути тут біля трону.

— Та для цього—сказав абат—треба було б турбувати багатьох людей і я волів за краще лишитись там. Крім того, це завелика для мене честь.

— Е, ні! Я вам дав місце, щоб ви сиділи на ньому. Хочу, щоб ви були в першому ряді, добре бачили все й не пропустили жодної подробиці в цій церемонії.

П'єрові лишалось тільки подякувати. Тепер він бачив, що багато кардиналів і прелатів також чекають на папу, по обидва боки від трону. Даремно шукав він кардинала Бокканеру,—він бував у соборі й у Ватікані лише в ті дні, коли цього треба було в службових справах. Однак, швидко знайшов кардинала Сангвінетті, широкоплечого й кремезного, він розмовляв дуже голосно з бароном Фура й обличчя його було червоне. Монсеньйор Нані підійшов на мить до П'єра, ніби роблячи велику послугу й показав двох кардиналів, дуже впливових і авторитетних: кардинала вікарія, присадкуватого й опасистого, з нервовим гордовитим обличчям, і кардинала секретаря, міцного, костистого, ніби вирубаного сокирою, романтичний тип сіцилійського бандита, що згодився на роль витриманого й чемного церковного дипломата. Кілька кроків далі стояв великий сповідач, мовчазний з обличчям страдника, з сірим і худорлявим аскетичним профілем.

Пробило дванадцять годин. Хвиля позірної радості й захоплення докотилася з сусідних заль. Та то були лише швайцарці, які прокладали дорогу в юрбі, щоб міг пройти почет. Коли ось з глибини першої залі почувлись вигуки, дедалі голосніші й ближчі. То був почет. Спочатку йшла група швайцарської гвардії в звичайних уніформах, з сержантом на чолі, потім носії в червоних одягах; потім прелати папського двору, й між ними чотири камерарії. Нарешті між двома роями дворянської гвардії в напівпарадному вбранні, ішов пішки сам папа, безвиразно усміхаючись і повільно благословляючи право-

руч і ліворуч. Разом з ним, йдучи з сусідних заль, докотилась в залю Беатифікації хвиля шаленого убожування; під цією блідою рукою, що благословляла, всі люди схвильовано падали навколішки; тепер навкруги видно було юрбу, що впала ниць, мов вражена появою бога.

П'єр піддаючись загальному настроєві й тремтячи, став навколішки, як усі інші. О, ця всемогутність, ця непереможна заразливість віри, цей жахний подих з потойбічного світу, що збільшує вдесятеро свою владу завдяки пишноті й урочистості. Глибока тиша запанувала, коли Лев XIII сів на троні, оточений кардиналами й придворними; і почалась церемонія, згідно зі звичаєм і ритуалом. Спочатку якийсь єпископ стоячи навколішках, звернувся з промовою, висловлюючи папі найвідданіші почуття усього християнського світу. По ньому промовляв президент комітету, барон Фура, і стоячи, прочитав довгу промову, де знайомив папу з прочанами, пояснював мету їхньої подорожі й підкреслював усе важливе значіння її, як протесту політичного й релігійного. Цей опасистий чолов'яга мав тоненький пронизливий голос, і фрази вилітали, ніби зі скрипом; він казав про сум католицького світу з приводу тих пограбовань, що їх зазнає св. престіл протягом чверти віку, про бажання всіх народів, репрезентованих прочанами, утішити шановного й вищого вождя церкви, приносячи йому обол від багатих і бідних, данину від найпокірливіших, щоб папи могли жити пишно й незалежно, згорда дивлячись на своїх ворогів. Він казав також про Францію, жалкував про огріхи її, провіщав поворот її до здорових традицій і дав зрозуміти, пишаючись, що вона найбагатша й найщедріша країна, що золото й подарунки її течуть безперервним потоком до Риму. Нарешті підвівся Лев XIII і відповів єпископові й баронові. Голос його був низький, трохи гугнявий, і дивно було, що він виходить з такого кволого тіла. В кількох реченнях він висловив подяку, сказав, оскільки зворушений він такою відданістю папському престолові. Хоч які важкі часи, все ж остаточною перемога наближається. Очевидні ознаки доводять, що народи повертаються до віри, що скоро не буде кривди, коли в цілому світі царюватиме Христос.

Щож до Франції, то хіба вона не була старшою дочкою й не довела своєї любови папському престолові? І тому він ніколи не перестане любити її. Потім, здіймаючи руку вгору, він дав апостольське благословення всім присутнім прочанам, їхнім родинам й друзям, Франції та всім католицьким народам, дякуючи їм за дуже цінну їхню допомогу. Коли сів, залунали гучні оплески, нестримані вибухи радості, що тривали десять хвилин, змішуючися з вигуками «слава» та нечліноподільними звуками—ніби яка буря, що від неї здригалась зала.

Під час вибуху такої нестриманої радості, П'єр дивився на Лева XIII, що сидів нерухомо на троні. В папській тіярі, з накинутою на плечі червоною мантиєю, оздобленою горностаєм, в своїй білій сутані, сидів закам'янівши, як ідол, що перед ним вклоняються двісті п'ятдесят мільйонів християн. На пурпурному тлі завіс балдахину, між крилами драпування, де ніби сама слава сяяла, він мав справді величний вигляд. То вже не був мало-силий дідусь, що йшов дрібненьким кроком, з тоненькою шиєю хорої пташини. Худорлявість обличчя, надто великий ніс, дуже широкий рот, все це ніби зникло. На цьому восковому обличчі видно було тільки гарні чорні й глибокі очі, вічно юні й розумні, надзвичайно проникливі. То було якесь самовільне піднесення всієї особи, усвідомлення вічності, яку вона репрезентувала, величне благородство, бо ця особа була тепер лише подихом, чистою душею в тілі з слонової кости; була такою прозорою, що крізь неї ніби просвічувала ця душа вільна від земних пут. Тепер зрозумів П'єр, яке значіння має така людина, верховний первосвященник, владар, який панує над ста п'ятдесятьма мільйонами підданців, для побожних і покірливих істот, що прийшли здалека вклонитись йому й впали ниць, вражені блиском його всемогутності. Який несподіваний перехід в другий світ, яка безмежність ідеалу й засліпної слави були там за ним, на пурпурному тлі завіс! В одній людині, в обранцеві, в єдиному, в надлюдському зосереджувалось стільки віків історії, від часів апостола Петра, стільки сили, генія, боротьби й перемог. Це—вічно повторюване чудо—небо, що сходить на тіло людське, бог, що оселюється в обра-

ному служителеві, що його він поставив окремо, понад іншими всіма людьми, даючи йому всю владу й усе знання. Який священний жах і хвилювання, повне любови, охоплює людей, коли бачать вони цього бога в людському тілі, що ввесь час перебуває там, в глибині його очей, промовляє його голосом, виявляє себе в його благословенні! Чи можна уявити собі цю абсолютну владу непогрішного монарха, це втілення цілковитого авторитету на землі та спасіння на тому світі, цього бога, видимого на землі? І який зрозумілий цей потяг до нього всіх людей, що потрібують віри, це самовідречення людей, які знайшли нарешті бажану певність і втіху в тому, що можуть віддатись самому богові й зникнути в ньому.

Церемонія закінчувалась і барон Фура представляв його святості членів комітету, а також інших найповажніших з прочан. Люди повільно йшли повз папи, ставали навколішки, тремтячи, жадібно цілували пантофлю й перстень. Потім папі подаровано коругви, і П'єрові стиснулось серце, коли побачив що найкраща, найпишніша коругва була з Люрду, очевидно, дар від конгрегації Непорочного зачаття. На білому шовку з золотою крайкою з одного боку була намальована Люрдська божа мати, а з другого портрет Лева XIII. П'єр помітив, як усміхнувся папа, побачивши портрет і сумно йому стало, ніби розбилась уся його мрія про папу євангельського, розумного та вільного від низьких забобонів. І в цю мить він знову зустрів погляд монсеньйора Нані, що не зводив очей з нього протягом цілої церемонії і вивчав найдрібніші вражіння, як пильний дослідник, що переводить спробу. Наблизився й сказав:

— Розкішна коругва! А потім яка радість для папи, що його так добре намалювали поряд святої діви.

А що абат не відповідав нічого й трохи зблід, додав з виразом побожної суто-італійської радості:

— Ми дуже любимо Люрд у Римі!.. Ця історія з Бенедеттою така зворушлива!

Те, що сталось потім, було остільки незвичайне, що на деякий час П'єр ніби скам'янів. У Люрді доводилось йому бачити сцени такого ідолопоклонства, картини такої наївної віри, такого релігійного захоплення, що він

не міг забути їх і досі, згадуючи їх, відчував неспокій і сумно ставало йому. Але юрба, що рине до печери, хворі, що вмирають в релігійному піднесенні перед статуєю святої діви, і весь народ, ніби збожеволілий під впливом чудес, все це було ніщо, порівняно з тим нападом божевілля, що охопив прочан, які впали ниць перед папою. Єпископи, начальники конгрегацій, різні делегати підійшли, щоби скласти біля трону жертви цілого католицького світу, данину святому Петрові. То була добровільна данина владареві від народу, тут було срібло, золото, банкові білети в гаманцях, сумках і портфелях. Потім жінки підходили, ставали навколішки, подаючи сумки шовкові або оксамитові, що їх вони сами повишивали. Інші оздобили гаманці діамантовою монограмою Лева XIII. Піднесення дійшло того, що жінки віддавали свої власні гаманці, і навіть дрібні гроші, що були з ними. Одна чепурна пані, ставна й худорлява, зірвала годинника з шиї, зняла персні й кинула все це на килим естради. Всі готові були розірвати собі тіло, щоб вийняти звідти серце, запалене любов'ю, і кинути його теж, і кинутись самим, нічого не шкодуючи. То був дощ подарунків, віддання всього, виявлення любови, яка відбирає собі все, щоб віддати тому, кого кохають, і радіє з того, що все, що їй належить, належить і йому. І все це на тлі дедалі голоснішого шуму, повторюваних вигуків «слава», раптових вибухів убожування, при чому тиск ставав дедалі більший, бо кожний неодмінно хотів поцілувати божество.

Але дано сигнал і Лев XIII зійшов з трону й став у процесії, щоб повернутись у свої покої. Швайцарські гвардійці енергійно стримували натовп, прокладаючи дорогу через три залі. І коли натовп побачив, що папа йде геть, ніби хвиля відчаю прокотилась, ніби небо одразу закрилось перед тими, хто не встиг наблизитись до нього. Яке розчарування. Бачити бога на землі й втратити його, не встигши здобути спасіння через самий дотик до нього! Почався такий тиск і таке безладдя, що гвардію ніби зметено. Тоді бачив П'єр жінок, які бігли за папою, плазували на чотирьох по мармурових плитах, цілували сліди його ніг, вдихали порошок з його кро-

ків. Висока чорнява пані впала край естради й зомліла, дико скрикнувши; двоє чоловіків з членів комітету тримали її, щоб вона не поранила якимось себе в нервовому нападі, в корчах. Друга пані, висока й білява несамовито стискувала вустами позолочене поренча, де щойно лежав хирий лікоть дідуся. Інші помітили це й почали відбивати в неї фотелю, схопились за поренчата й оксамит і притискувались устами до дерева й матерії, здригаючись цілим тілом і ридма ридуючи. Довелося сили вжити, щоб відтягти їх.

Коли це скінчилось, П'єр ніби прокинувся від важкого сну, почувуючи, що розум і серце його обурюються. І знову, відчув на собі погляд монсеньйора Нані, який увесь час дивився на нього.

— Пишна церемонія, га?—запитав прелат—Це може дати заспокоєння багато де в чому.

— Це так, але яке ідолопоклонство,—тихо сказав абат, не мігши стримати себе.

Монсеньйор Нані обмежився усмішкою й не звернув уваги на це слово, ніби не чув його.

В цю мить дві француженки, що їм він дав квитки, підійшли подякувати. П'єр упізнав тих самих паній, що з ними він оглядав катакомби, мати й дочку; як і раніш були гарні, веселі й бадьорі. Вони були дуже задоволені з того, що бачили і сказали, що це щось надзвичайне, єдине на світі.

Раптом ідучи з натовпом, що просовувався поволі, П'єр почув, що хтось доторкнувся йому до плеча. То був Нарцис Обер, теж надзвичайно захоплений.

— А я ж вам показував на мигах, друже, абате, та ви не бачили мене... Ну що? Чи до вподоби вам ота чорнява пані, що зомліла, розпістерши руки? Це шедевр дорафаелівської школи. Чімабуе, Джотто, або Фра Анджеліко. А ті інші, що гризли й цілували поренчата фотелі, яка група, повна ніжності, краси, любови. Я завжди хожу на церемонії, бо там є що бачити—там бачиш душу.

Поволі котилася хвиля прочан, сходила вниз сходами, все ще охоплена палким тремтінням. І П'єр, що за ним ішли монсеньйор Нані й Нарцис, розмовляючи, міркував.

даючи собі раду з хаосом думок. Звичайно, то річ велична й прекрасна—цей папа, що замурував себе у Ватикані й викликав у людей дедалі більший надмір побожності й священний жах, в міру того, як він зникав від них, роблячись чистим духом, чистим моральним авторитетом, вільним від усіх земних турбот. В цьому було багато духовності, наближення до ідеалу, що глибоко зворушував його, бо його мрія про поновлене християнство ґрунтувалась на цій очищеній владі, виключно духовній владі вищого вождя. І він бачив, скільки збільшувався авторитет і сила цього духовного вождя, представника потойбічного світу, що у ніг його зомлівали жінки, бо поза ним бачили бога. Але разом з тим відчув, що тут домішується й грошова справа, й це псувало весь його радісний настрій і примушувало знову замислитись над цим питанням. Коли вимушене відречення від світської влади підвищило папу позбавляючи його від турбот маленького короля, що завжди живе серед небезпек, то потреба в грошах була мов важким каменем на ногах його й тягла до землі. Що він не міг прийняти субсидій від королівства Італії, то справді зворушливий спосіб—одержання данини святого Петра—мав звільнити святий престіл від будь-яких матеріяльних турбот, але тільки за тією умовою, що ця данина буде жертвою католиків, копійчиною вірних, з їхніх невеличких достатків, і дійде безпосередньо до Риму, з рук простих людей до рук найсвятішого папи. Такого добровільного податку було б цілком досить, коли б кожен з двохсот п'ятидесятьох мільйонів вірних давав лише су щотижня. Тоді папа був би зобов'язаний усім, а значить і нікому. Одне су, це ж такі невеличкі гроші, нікому не важко платити їх, а разом як це було б прекрасно—зворушливо. На нещастя, справи зовсім не так стояли, більшість католиків нічого не давали, багаті надсилали чималі суми з політичних розрахунків, і ці дари зосереджувались у руках єпископів і кількох конгрегацій. Здавалось, отже, що справді гроші походили від цих єпископів, від цих заможних конгрегацій, які підтримували відверто папу й правили за каси, відки папи брали все потрібне для життя. А непомітні й незнані люди, що їхня копій-

чина становила основу, були в тіні; папа залежав від посередників, високих світських або духовних урядовців, і мусив їх вислухувати, часто потурати їхнім уподобанням, коли не хотів, щоб меншало данини. Звільнений від тягару світської влади, папа все ж не був цілком вільний, бо був на утриманні власного духовництва, мусив зважати на різні навколо себе інтереси й домагання, щоб бути високим, чистим духовним владарем, здібним врятувати увесь світ. І П'єр згадав про люрдську гроту у саду, про люрдську коругву, щойно бачену—і згадав він, що люрдські ченці одраховували кожного року з доходів св. Діви двісті тисяч франків і надсиляли їх як дар його святости. Хіба не в цьому вся таємниця їхньої всемогутности! Аж здригнувся, бо раптом стало йому ясно, що хоч він тут у Римі, і хоч кардинал Бержеро підтримує його, все ж він зазнає поразки й книгу його засудиться.

Коли вже виходив на площу св. Петра, проштовхуючись між натовпом, що розходився, почув Нарциса, який запитав:

— То на вашу думку сьогоднішні пожертви перевищили цю цифру?

— Звичайно, більш як три мільйони, я певен цього, — відповів монсеньйор Нані:

Всі троє зупинились на хвилину під колонадою з правого боку, дивлячись на величезну, освітлену сонцем площу, якою розходились прочани, мов чорні крапки, ніби розворушений мурашинник...

Три мільйони! Цифра ця бриніла в ухах П'єра. Підвів голову й глянув на другий бік площі, на фасади Ватикану, позолочені сонцем на безмежному тлі синього неба, ніби хотів крізь ці мури побачити Лева XIII, як повертається він ґалеріями й залами в свої покої, що їхні вікна видно було вгорі. Він уявляв його собі обтяженого цими трьома мільйонами—як несе він їх, притискуючи виснаженими руками до грудей—золото, срібло, паперові гроші й навіть коштовні речі, що їх поскидали жінки. Мимоволі й сам того не помічаючи, голосно запитав:

— Що ж він робитиме з тими мільйонами? Куди він іде з ними?

Нарцис і монсеньйор Нані не могли стримати усмішку, почувши це наївне запитання. Нарцис відповів:

— Його святість несе їх в свою кімнату або принаймні накаже перенести все це туди. Хіба не бачили ви двох чоловіків з почету, що забирали все й стояли з повними кишенями й руками? А тепер його святість замкнувся, лишився сам. Наказав усім вийти й старанно замкнув двері. І коли б ви тепер могли бачити його, то побачили б, що він рахує й перераховує свої скарби, з щасливим виглядом, упорядковує пакети з золотом, ховає паперові гроші в конверти, маленькими пачками однакової величини, і ховає все це в потайні шухляди, відомі йому одному.

Поки спутник казав так, П'єр знову звів очі на вікна папських покоїв, ніби бачив усю цю сцену. А Нарцис давав далі пояснення і додав, що в кімнаті з правого боку біля стіни стоїть шахва з грішми. Крім того, дехто каже, що є глибокі шухляди в столі, а дехто, що гроші зберігаються в просторому алькові в великих скринях під замками. З лівого боку коридору, що вів до Архіву є велика кімната, де сидить головний скарбник і стоїть величезна каса на три відділи. Але в ній зберігається доходи св. Петра, урядовий збір з Риму, а гроші, одержані, як пожертва данини з усього християнського світу, зберігає сам Лев XIII—він один точно знає, скільки там грошей і має ці мільйони, порядкуючи ними сам і нікому не даючи звіту. Коли слуги прибирають кімнату, він ні на хвилину не виходить відти. Ледве згоджується одійти до порогу сусідньої кімнати, щоб не дихати порохом. А коли йому доводиться облищати кімнату на кілька годин і йти в сад, то він замикає кімнату й бере з собою ключі, не довіряючи їх нікому.

Нарцис зупинився й обернувся до монсеньйора Нані.

— Правда, монсеньйор, ці факти відомі цілому Риму.

Прелат хитнув головою, усміхаючись, не потверджуючи й не заперечуючи; знову стежив за обличчям,—яке вражіння справили ці слова на П'єра.

— Звичайно, багато дечого кажуть. Я не знаю всього цього. Та коли ви знаєте, пане Абер...

— Ні, я не думаю обвинувачувати його святість у скнарстві, про яке часто кажуть,—продовжував далі Нарцис.—Є цілі легенди про скрині, повні золота, що його він перебирає годинами, про скарби, заховані по кутках кімнат, щоб можна було весь час їх рахувати й перераховувати...

Однак можна припустити, що його святість все ж трохи любить гроші, що йому приємно доторкатись до них, перегортаючи їх, коли він на самоті—цілком пробачна схильність у старого, що не має жодних розваг... І мушу додати, що він любить гроші ще більше за їхню соціальну силу, яку вони можуть дати папам у майбутньому, коли вони захочуть перемогти.

Тепер П'єр уявляв собі величну фігуру цього обережного й розсудливого папи, свідомого сучасних потреб, папи, що вміє користатися силами свого часу, що хоче скорити собі світ, вдається у спекуляції, при чому навіть під час однієї з катастроф мало не втратив скарбів, що їх лишив Пій IX, а потім хотів поповнити втрати й поновити багатство, щоб передати його спадкоємцеві, ще більше й солідніше. Він був ощадний, але ощадний заради потреб церкви, а вони були великі й більшали день-у-день і мали життєве значіння, коли церква хотіла боротися з атеїзмом за допомогою шкіл, установ, різних асоціацій. Без грошей церква була васалом, залежним від світської влади, від королівства Італії та інших католицьких націй. Тому хоч папа й був благодійник і щедро підтримував усі добрі справи, що допомагали тріумфові церкви, він не припускав недоцільних витрат і дуже суворо ставився до себе й до інших. Щодо нього самого, то в нього не було жодних потреб. Відколи сів на папському престолі, чітко розмежував свої невеличкі приватні прибутки від багатой данини св. Петра й ніколи не брав з цієї данини коштів, щоб посилити свої. Ніколи ще великий понтифікс не був менше схильний до непотизму—навіть три його небожа й дві небоги були дуже бідні й жили в скруті. Він не слухав ні пліток, ні скарг, ні обвинувачень, був незламний і непохитний, твердо захищаючи папські мільйони проти жадібних зазіхань свого двору, своєї родини, й був гордий тим, що лишить

майбутнім папам могутню зброю — гроші, що дають життя.

— Але взагалі,—запитав П'єр,—які прибутки й видатки папського престолу?

Монсеньйор Нані зробив властивий йому чемний ухильний рух.

— О, щодо цього, то я дуже мало знаю... Зверніться до пана Абера, який має точні відомості.

— Та що там,—вигукнув той,—я знаю те, що всі знають і повторюють у посольствах... Щодо прибутків, то треба їх відрізнити. Спочатку маємо капітал, що його залишив Пій ІХ, майже двадцять мільйонів, приміщених у різних місцях—вони дають приблизно мільйон ренти; але, як я вам уже казав, сталася катастрофа, що її наслідки тепер зліквідовано, як запевняють. Потім, крім сталого прибутку з приміщених капіталів, щорічно кілька сот тисяч франків пересічно одержує папська канцелярія за дворянські титули, а також дрібні податки, що їх платиться конгрегаціям... А що кошторис видатків перевищує сім мільйонів, то й треба щороку діставати ще шість; звичайно всіх шістьох не може дати данина св. Петра, вона дає три або чотири мільйони, і з ними й спекулюють так, щоб якось обернутись... Було б довго розповідати про спекуляції святого престолу протягом останніх п'ятнадцяти років; спочатку одержувано чималий зиск, але потім під час фінансової катастрофи мало не все загинуло і лише завдяки великій пильності пощастило повернути все. Коли вас цікавить це, я колись розповім вам докладно. П'єр уважно слухав.

— Шість мільйонів,—вигукнув:—хай навіть чотири. А скільки ж дає данина св. Петра?

— Щодо цього, то кажу вам, точно ніхто не знає. Колись католицькі журнали друкували списки, цифри пожертв; тоді можна було більш-менш приблизно скласти собі уявлення. Але очевидно визнали, що це не личить і тепер не друкують уже жодних документів, так що не можна й приблизно уявити скільки одержує папа. Він один, повторюю, знає точну цифру, сам береже гроші й сам порядкує ними. Можна гадати, що в сприятливі роки пожертви доходять до чотирьох-п'ятьох мільйонів.

Франція колись давала половину цієї суми, але тепер вона дає напевно менше. Америка теж дає багато. Потім іде Бельгія, Австрія, Англія і Німеччина. А щодо Іспанії та Італії... А ця Італія...

Посміхнувся й глянув на монсеньйора Нані, що похитував, здивований, головою з виглядом людини, яка дізнається про речі, що ніколи їй на думку не спадали.

— Далі, далі, сину мій!

— О, Італія зовсім не відзначається. Коли б папі довелося жити з пожертв італійських католиків, то в Ватикані швидко почався б голод. Можна навіть сказати, що римська аристократія не тільки не допомагала папам, але коштувала їм чимало, бо одна з головних причин грошових витрат була та, що позичалось гроші князям на спекуляцію. Лише у Франції та Англії є багаті люди й заможні власники, які щороку дають великі пожертви папі, цьому в'язневі й мученикові. Розповідають про одного англійського герцога, який щороку багато жертвував, бо дав обітницю робити так, сподіваючись, що видужує його син—ідіот... Я не кажу вже про надзвичайно багаті пожертви, коли з приводу папського та єпископського ювілею складено було у ніг папи мало не сорок мільйонів.

— Ну, а витрати?—запитав П'єр.

— Я казав уже вам, що вони сягають майже семи мільйонів. Можна рахувати два мільйони пенсії колишнім службовцям папського уряду, які не захотіли служити Італії, але треба додати, що кожного року цифра ця меншає з природних причин... Потім, припустимо в заокруглих числах, мільйон на італійські єпархії, мільйон на секретаріат і нунціїв, мільйон на утримання Ватикану. В цю останню статтю я зараховую витрати на папський двір, на гвардію, музеї, утримання палацу й базилики. От і маємо вже п'ять мільйонів. Додайте ще два мільйони на благодійність, на пропаганду, а особливо на школи,— а їх Лев XIII, людина дуже практична, щедро підтримує, бо звичайно, розуміє, що осередок боротьби й перемоги саме в них, серед дітей, які завтра будуть людьми й захищатимуть свою мати-церкву, коли б їм зуміли прищепити відразу до огидних учень нашого часу.

Постала тиша. Усі троє зупинились перед величною колонадою, де щойно йшли повільним кроком. Помалу площа спустила від густого натовпу, лишився тільки обеліск і два фонтани на розпеченому симетричному бруку; а просто спереду освітлені сонцем на карнизі портику вирізнялись статуї, нерухомим рядом благородних постатей.

П'єр ще раз звів очі на папські вікна й знову ввижалося йому, що бачить папу, серед куп золота, про яке йому розповідали, і все тіло його, біле й чисте, прозоре як віск і мізерне тоне в цих мільйонах, що він їх ховає, витрачаючи лише на славу богів.

— Отже,—тихо сказав,—йому нічого турбуватись, він не знає фінансових труднощів?

— Труднощів, труднощів!—вигукнув монсеньйор Нані,—бо це слово вивело його з рівноваги, так що він забув про дипломатичну стриманість... Любий сину... Щомісяця, коли скарбник, кардинал Меченні йде до його святости, він одержує стільки, скільки треба, хоч яка була б велика сума. Звичайно, папа, як людина розсудлива, робив великі заощадження і тепер скарбниця св. Петра багатша, ніж коли раніше. Труднощі, труднощі! Та боже мій. Чи знаєте ви, що коли б в наслідок якихбудь несприятливих обставин папа безпосередньо звернувся до щедрости своєї пастви, до католиків цілого світу, то під ноги йому впав би мільярд, так само, як падало оце золото й коштовні речі, що сипались дощем на підніжжя трону.

І потім одразу заспокоївшись, казав далі з своєю ласкавою усмішкою:

— Принаймні, я сам чую завжди такі розмови, бо сам я не знаю нічого більше. То велике щастя, що пан Абер з вами й може дати вам відомості. Так от як, пане Абер! А я вважав, що ви блукаєте думками десь над землею, замиловані в мистецтві й далекі від усяких сумних земних справ. А правду кажучи, ви розумієтесь на цих справах, як банкір, або нотар... Ви знаєте все, все! Це просто дивно!

Нарцис очевидно відчув тонку іронію. Бо справді в глибині душі, під машкарою фльорентійця, прекрасного

юнака з завитим волоссям і блакитними очима, що їх вкривала поволока перед картинами Боттічеллі, заховувався практик, дуже обізнаний у справах, що вміло порядкував своїми достатками й був навіть трохи скупий. Задовольнився тим, що напівопустив очі й тихо відповів.

— О, все це для мене нереально, моя душа в іншому місці.

— Але,—казав далі монсенъюр Нані, звертаючись до П'єра,—я дуже радий, дуже радий, що ви бачили таке прекрасне видовище... Ще кілька таких нагод і ви побачите й зрозумієте сами все, й це буде вам краще від усяких пояснень... А щодо затрашнього дня, не пропустіть церемонії в соборі. То буде величне видовище й наведе вас на добрі думки, я певен... Дозвольте тепер облишити вас. Я дуже радий, що бачу вас у гарному настрої.

Глянувши в останній раз пронизливими очима, він, здавалось, задовольнився, помітивши втому й непевність, що від них зблідло обличчя молодого абата. А коли Нані вже пішов і Нарцис попрощався, злегка стиснувши руку, П'єр, лишившись сам, відчув, що в ньому прокидається бурхливий протест. У гарному настрої? Невже цей Нані думає потомити його, довести до відчаю в боротьбі з перешкодами, щоб потім легше його перемогти? І подруге промайнула в мозку думка, раптова й блискавична, що навкруги його провадиться якась потайна робота, спрямована на те, щоб приголомшити його й перемогти. Але хвиля гордості наповнила його зневагою, бо він був певен, що може стати опір. І знову сам собі дав слово, що не поступиться ніколи й не знищить книги, хоч що там буде. Досить триматись певної думки й тоді нічого тобі не зроблять, хоч які будуть розчарування й прикрощі. І раніш, ніж перейти площу, ще раз глянув на вікна Ватікану. Тепер зробив підсумки—лишилися тільки ці гроші, що гірка потреба в них прив'язувала до землі, останніми ланцюгами папу нині вільного від турбот світської влади;—ці гроші, що зв'язували його й були неприємні особливо в наслідок того способу, яким їх одержувалось. Однак, він усе ж радів, думаючи, що його уявленню про папу, як втілення любови, владаря душ,

не загрожує особлива небезпека, коли все сходить на те, щоб добрати способу, як здобувати ці гроші. І тепер він хотів лише сподіватись, понятий приємним хвилюванням, що бачив незвичайне видовище—виснаженого дідуся, що саяв ніби символ визволення людського роду, убожуванний покірливою юрбою і тримаючи в своїх руках моральну силу, щоб нарешті забезпечити на землі мир і любов.

На щастя, П'єр мав на завтрашню церемонію рожевий квиток, що давав йому місце на окремій трибуні; річ у тім, що біля дверей собору був великий тиск ще з шостої години ранку, коли на всякий випадок відкрили ґрати, а служба, яку мав правити папа, починалася з десятиох годин. Три тисячі прочан, що брали участь у міжнародній прощі з даниною св. Петра, тепер подесятерились, бо в Рим приїхало багато туристів, щоб бачити одну з папських церемоній, таких рідких останніми часами; крім того, до них прилучились і побожні й віддані святому престолові люди, які були і в Римі і в усіх великих містах королівства й при всякій нагоді охоче виявляли своє співчуття. З числа розданих квитків видно було, що набереться до сорока тисяч народу. І коли о дев'ятій годині П'єр перейшов через площу, йдучи на вулицю Марти, до канонічної брами, де відбиралось рожеві квитки, він побачив під портиком фасаду довгу чергу; поволі ввіходили якісь панки, в чорних фраках, члени розпорядники католицького товариства метушилися на сонці, підтримуючи лад за допомогою папського загону жандарів. В натовпі хтось голосно сперечався і серед великого тиску доходило до кулачного бою. А тиск був такий, що двох жінок винесли напівзадушених.

Коли П'єр ввійшов у базиліку, його неприємно вразило те, що ввесь величезний собор у середині був задрапований: червоною шовковою старовинною матерією з розводами та з золотом вкрито було колони й стовпи двадцять п'ять метрів заввишки; тією самою тканиною були задраповані й бічні олтарі. Треба було мати особливий смак, нахил до бундючної і разом дешевої пишноти, щоб заховати цей розкішний мармур, цю величну декорацію, стареньким шовком, зблідлим від часу. Та П'єр

ще більше здивувався, коли побачив, що статуя св. Петра теж одягнена, ніби живий папа, в розкішне папське убрання, з металевою тіярою на голові. Ніколи йому й на думку не спадало, що можна одягти статуї, щоб надати їм більшої урочистости, або краси—а вражіння справлялось мізерне. Папа мав правити службу у папського олтаря Покаяння, головного олтаря, просто під банею. Біля входу з лівого боку на естраді видно було трон, що на ньому мав потім сісти папа. По обидва боки центрального корабля були хори для співаків Сікстинської капелі, мальтійських лицарів, римської аристократії і різних гостей. А посередині перед олтарем було три ряди лав, вкритих червоними килимами: перший ряд для кардиналів, два інші для єпископів і прелатів папського двору. А всім іншим доводилось стояти. То був величезний натовп концерту-монстр, то були тридцять-сорок тисяч вірних, що зійшлися звідусіль, поняті цікавістю, любов'ю й вірою, що метушились, штовхались, ставали навшпиньки, щоб краще бачити, серед шуму цього людського моря,— натовп, що по-простому й весело ставився до бога, ніби опинившись у якомусь божественному театрі, де цілком дозволено голосно розмовляти й розважитись під час урочистої релігійної церемонії. Спочатку П'єра вразив цей настрій, бо звик він до натовпу темних соборів, що мовчки стає навколішки, і не звик до цієї релігії світла, що її урочистість надавала церемонії характер якогось свята. На трибуні, де він примостився, були навколо чоловіки у фраках і пані в чорному з біноклями в руках, ніби в опері. Багато було чужоземних паній, німкень, англійок, особливо американок, що були дуже красиві й скидалися своєю грацією на безтурботних щебетух пташок. З лівого боку на трибуні римської аристократії він упізнав Бенедетту й тітку її, донну Серафіну; і тут чітко вирізнялись серед обов'язкової простоти убрання багаті й пишні вимережані вуалі. Далі праворуч була трибуна лицарів Мальтійського ордену серед групи командорів; а з другого боку корабля, просто себе, на трибуні дипломатичного корпусу П'єр побачив послів усіх католицьких націй в парадному вбранні, вишитому золотом. Але очі його все ж звертались до натовпу, великого й понятого

хвилюванням, де три тисячі прочан ніби зникли й потонули поміж інших вірних. І все ж собор, де легко могло вміститись вісімдесят тисяч чоловіка, лише наполовину наповнила ця юрба, що вільно рухалась бічними кораблями й збиралась під колонами, звідки найкраще можна було бачити церемонію. Люди жестикулювали, й почувались вигуки над постійним шумом розмов. Крізь високі світлі вікна падали широкі пасми світла, запалюючи кривавим огнем шовкове драпування й освітлюючи ніби загравою пожежі схвильовані обличчя людей, що нетерпляче чекали. Свічки й вісімдесят сім ламп олтаря Покаяння зблідли, мов нічники, в цьому яскравому світлі. Все справляло вражіння світського свята на славу богові римської величі.

Раптом почувались з натовпу завчасні вигуки, попередження. Дедалі ближче чулось: *Escolo! Escolo!* Ось він! Ось він! Один одного штовхали, все людське море захвилювалось і всі витягуючи шиї і стаючи навшпиньки, протискувались наперед, бажаючи бачити його святість і всю процесію. Але то був лише загін дворянських гвардійців, що розмістились праворуч і ліворуч від олтаря. Але й їх розглядали пильно, вітали оплесками, й чутно було шепіт ухвалення за їхню прекрасну поставу, виправку й справжню нерухомисть салдатську. Якась американка сказала, що то прекрасні чоловіки. А якась римлянка розповідала своїй подрузі англійці подробиці про весь цей добірний загін, кажучи, що раніш молодь з аристократії вважала за честь для себе служити в цих рядах, бо їх приваблювали красива форма й можливість хизуватись перед паніями, тим часом як тепер не так охоче йдуть у цю гвардію, і доводиться задовольнятися красивими молодими людьми сумнівного походження, здебільша збіднілими, які задоволені з невеличкою утримання, що давало їм змогу жити. І знову ще тривала розмова з чверть години, наповнюючи шумом нетерплячого чекання високі склепіння, бо натовп розважався, чекаючи на видовище й тим часом придивлявся до людей і розповідав про них.

Нарешті вирушила процесія. Саме на неї чекав натовп, саме цього величного видовища чекав, щоб приві-

тати його. Так само, як це буває в театрі, коли вийшла процесія, загриміли гучні оплески і здійнявшись, прокотились угорі. Процесію зустріли так, як зустрічають актера улюбленця, що виходить в головній ролі й захоплює всіх. І так само, як у театрі, подбали про відповідну обстановку, так що вихід справив належне вражіння серед розкішної декорації. Процесію зформували за кулісами, в капелі Страждання, першій капелі з правого боку; щоб дійти туди, папі треба було з своїх покоїв перейти через капелю св. Таїнства й проти за драпуванням бічного корабля, що в цьому разі правила ніби за задні лаштунки. Кардинали, архієпископи, єпископи, всі прелати папського двору чекали вже на нього там, ставши за порядком ієрархії, готові вирушити. Ніби за знаком балетмайстра процесія вирушила, дійшла до головного корабля й перейшла його урочисто, йдучи від центральних дверей до олтаря Покаяння між двома рядами вірних, що їхні оплески ставали дедалі гучніші, бо бачили вони велику пишноту й шалено раділи.

То була процесія, що нагадувала колишні урочисті свята: спереду несли хрест і меч, далі йшла швайцарська гвардія в парадній формі, слуги в пурпурних підрясниках, лицарі плаща та шаблі в убраннях Генриха II, каноніки в мережаних стихарях, голови релігійних громад, апостольські протонотарії, архієпископи та єпископи, увесь папський двір у фіялкових шовкових убраннях, кардинали в великих шапках і пурпурному одягу; всі йшли парами, на деякому віддаленні, урочисто. Нарешті, навколо його святости групувались офіцери папської військової варти, тайні прелати, монсеньйор мажордом, монсеньйор камерарій і всі високі особи Ватикану, а біля трону римський князь, традиційний, символічний оборонець церкви.

На переносній фотелі, що її прикривали віялоносії високими й розкішними перами віял і несли носії в червоних, золотом розшитих мундирах, сидів папа в священних ризах, що їх він одяг у капелі Таїнств, у стихарі, омофорі, епитрахілі, і білій, золотом оздобленій митрі. Останні дві речі—то був подарунок Франції і вражали вони своєю розкішшю. Коли папа наблизився, руки здій-

мались угору й плескали ще вище в живих хвилях сонця, що вливались у вікна.

Тепер у П'єра постав в уяві новий обрав Лева XIII. То не був уже звичайний собі старий, потомлений і цікавий, що йде під руку з балакучим прелатом аляями найкращого у світі саду. То був і не папа в червоній мантиї та тіярі, що приймає, як батько, прочан, які принесли йому великі скарби. То був найвищий первосвященник, всемогутній владар, бог, що перед ним уклонявся весь християнський світ. Ніби в золотій кіоті його хире воскове тіло здавалось застигло в білому, важкому від золота убранні; був нерухомий і величний, ніби який висхлий ідол, позолочений багато віків тому, серед жертвовного диму. Лише в очах було життя на суворому мертвому обличчі; а очі були блискучі, ніби чорні діаманти, які дивились кудись далеко, у безмежне, поза межі землі. Жодного разу не глянув на натовп, не спускав очей ні праворуч, ні ліворуч й сидів високо, весь освітлений сонцем, нічого не знаючи, що діється там унизу. І цей ідол, що його так несли, ніби набальзамований, глухий і сліпий, не зважаючи на блиск очей, ідол, що здавалось, не бачив і не чув захопленого натовпу, набирав жахної поважності, безкрайної величі,—і була в цьому вся закостенілість догми, вся нерухомість традиції, викопаної з землі, разом з перев'язами, що лише й підтримували його. П'єрові папа здавався нездужим і потомленим; очевидно мав наступ пропасниці, що про неї казав йому вчора монсеньйор Нані, вихваляючи бадьорість і духовну міць цього восьмидесяти чотирьох літнього дідуся, якого підтримувало тільки бажання жити, щоб виконувати своє високе призначення.

Церемонія почалася. Зійшовши з фотелі біля олтаря Покаяння, його святість повільно почав правити службу передосвячення разом з чотирма прелатами й пропрефектом церемоній. Під час омовення монсеньйор мажордом і монсеньйор камерарій разом з двома кардиналами злили трохи води на руки високого служителя; а перед возносінням усі прелати папського двору, тримаючи запалені свічки, стали навколішки навкруги олтаря. То була урочиста хвиля: сорок тисяч вірних, що зібрались тут,

затремтіли, почувуючи на собі страшний і солодкий подих невидимого, коли під час возносіння срібні ріжки заграли відомий хор анголів, під час якого завжди зомлівають жінки. Майже одночасно, з глибини бані, з верхньої галерії, де в схованці стояли стодвадцять співаків, докотився неземний спів. То була хвилина загального подиву, екстази—всім бо здавалось, що на заклик ріжків самі анголи відповіли. Ніжні звуки, ніби звуки арф небесних котились і плавали під склепінням і потім в тихому акорді, повернулись на небо, ніби шерех крил і завмерли. Після служби. його святість, стоячи біля олтаря, сам зачав *Te Deum* а по ньому підхопили співаки Сікстинської капелі й хори, що співали по черзі окремі строфи. Але скоро до них прилучились і всі присутні й сорок тисяч голосів співало—звуки, повні радості й слави незвичайно урочисто залунали в просторах храму. Тепер картина була справді велична: олтар, вкритий квітучим, пишним, позолоченим балдахином роботи Берніні, навкруги весь папський двір з свічками, що зоріли мов зорі, найвищий первосвященник посередині, що сяє мов світило в золотих шатах, позаду нього лави кардиналів, одягнених у пурпур, архієпископи та єпископи у фіялковому одягу, далі—трибуни, де визначаються святечні вбрання, розшиті золотом убрання дипломатичного корпусу, мундири чужоземних офіцерів, і натовп, що б'ється, як хвиля звідусіль, ніби море бурхливе голів, що доходить до найдальших закутків собору. Особливо вражали розміри всього: і бічних кораблів, де могла б уміститись ціла парафія, і просторих трансептів, ніби ціла церква великого міста, і цілого храму, що його ледве наповнювали тисячі й тисячі вірних. І урочистий гімн цього натовпу набував велетенської сили, йдучи вгору, як подих бурі серед великих мармурових гробниць, серед надлюдських статуй, вдовж гігантських колон аж до склепіння, яке розгорталось, як кам'яне небо, аж до самої бані, де в золотому сяйві мозаїки одкривалась безмежність.

Після *Te Deum* шум протяжний прокотився, коли Лев XIII, одівши тіяру замість митри й папську мантию замість риз, сів на троні, на естраді біля входу до лівого трансепту. Сидячи там, він домінував над цілим натов-

пом. І яке тремтіння поняло їх, ніби подих невідомого, коли папа підвівся, прочитавши відповідні молитви. Здавалось, ще більший став у троїстій символічній короні, в золотому плащі, ніби в кіюті. Раптом постала тиша, порушувана лише токотом серць і папа підніс руки благородним жестом і повільно вимовив папське благословення міцним і гучним голосом, який здавався голосом самого бога, і дивно було, що виходить він з цих воскових уст, з цього хирого, ніби неживого тіла. Вражіння було приголомшливе, й знову залунали оплески, скоро процесія знову стала парами, щоб іти, відки вийшла. Ентузіазм дійшов того, що оплески вже не задовольняли, домішувалися вже й вигуки й скоро весь натовп почав кричати. Перші крики залунали біля статуї св. Петра, в групі завзятих католиків: *Evviva il papa re! Evviva il papa re!* Хай живе папа, хай живе король! Потім, коли процесія проходила, ніби полум'я пожежі охопило всіх і поширюючись далі вибухло в тисячоголосий громовий протест проти відібрання держави від церкви. Вся віра, вся любов вірних, збуджених величним видовищем цієї пишної церемонії, перетворились на мрію, на жагуче бажання бачити папу королем і первосвященником, владарем тіл так само, як був він владарем душ, необмеженим владарем землі. В цьому була єдина істина, єдине щастя, єдиний порятунок. Хай дадуть йому все: людство й світ! *Evviva il papa re! Evviva il papa re!* Хай живе папа-король! Хай живе папа-король!

Цей вигук—то був войовничий вигук, що спричинився до чималих злочинів і кровопролиття, то був вигук самозабуття й засліплення. І коли б здійснилось це бажання, то віки страждань повернулись би на землю. Цей вигук дратував П'єра й він хотів швидко зійти з трибуни, де стояв, щоб врятуватись від цього заразливого ідолопоклонства. Коли процесія йшла храмом, він пройшов бічним кораблем лівого боку серед тиску й оглушеного галасу юрби; втративши надію вийти на вулицю й уникаючи тиску під час виходу, П'єр скористався з одкритих дверей і ввійшов у вестибюль, звідки були сходди на баню. Церковний служитель, що стояв біля дверей, схвильований і захоплений маніфестацією, глянув

на нього, не наважуючись зупинити, потім побачивши сутану і піддаючись власному хвилюванню, став поступливий. Рухом руки пропустив П'єра й той, не довго думаючи, пішов сходами, швидко йдучи вгору, щоб піднятися якомога вище, де буде нарешті тихо й спокійно.

Одразу запанувала тиша, бо товсті мури приглушували крик і до П'єра доходив лише невеликий шум. Там були гарні й світлі сходи, з широкими брукованими східцями, покрученими як у башті. Коли П'єр вийшов на дах бічних кораблів, то зрадів соняшному світлу, чистому й свіжому повітрю, що повівало там ніби в чистому полі. Здивовано оглядав усі ці безмежні дахи з олива, цинку й каменю, ніби повітряне місто, що живе своїм власним життям під блакиттю неба. Бачив бані, дзвіниці, тераси, навіть садки й будівлі, оздоблені квітками, де мешкали кілька робітників, ремонтуючи собор. Отже тут є теж деяка людність, з своїми хвилюваннями, що робить, кохає, їсть і спить. Захотів підійти ближче до балюстради, щоб поглянути зблизька на велетенські статуї Христа й апостолів, які стоять на фасаді над площею св. Петра. Це велетні шість метрів заввишки, що їх завжди лагодять, бо їхні руки, ноги, голови, напівсточені вологою, тримаються лише на цементі, залізних зв'язках і штангах. І коли він нахилився, щоб подивитись на червоні дахи Ватикану, то мав вражіння, ніби крик, що від нього втік, іде з площі. Швидко пішов угору, всередині стовпа, що веде до бані. Спочатку йшов сходами, потім вузькими коридорами, де похилості чергувалися з двома-трьома східцями між зовнішньою та внутрішньою стіною бані. Одчинив двері й увійшов у собор на висоті більш, як шістдесят метрів над землею, у вузьку галерію, що йшла навкруги собору над фризом, де можна було прочитати напис: *Tu es Petrus et super hanc petram...* літерами в сажень заввишки. І коли сперся, щоб зазирнути в жахну безодню, яка розкривалась перед ним, з глибокими переміжками над трансептами й кораблями, відчув, як удар в обличчя той крик, той шалений крик юрби, що весь час кишіла й галасувала внизу. Вище, другі двері одчинив і вийшов на другу галерію, над вікнами, там де сяє яскрава мозаїка,—і відти

натовп здавався йому меншим, ніби кудись далі одійшов і розплився в безодні, де величезні статуї, олтар Покаяння та пишній балдахин Берніні скидались на якісь іграшки; і все ж войовничий той крик, крик ідолопоклонства доходив і сюди й бив в обличчя й сік з силою урагану, що його силу збільшує рух. І щоб не чути цього крику, мусив іти вище й вище, вгору на зовнішню галерію лихтаря, під одкрите небо.

Яку приємну полегкість відчув у цій атмосфері повітря й сонця, у цій атмосфері безмежності! Над ним була тільки бронзова куля, куди сходили королі й королівни, як то доводять гордовиті написи в коридорах. Це порожня куля, де голос гримить, як грім, і де голосно відбивається кожний шум. П'єр вийшов з боку ніші й опинився спочатку над папськими садами, де групи дерев здавалися з цієї висоти низькими кущами; і згадав останню прохідку свою, у величезному квітнику, що нагадував перський килим з тонами зблідлими, великий гай темнозеленого кольору, подібний до поснулого моря, і город, і виноградник, більш звичайні, старанно доглядувані. Водограї, башта обсерваторії й казино, де папа перебував жаркі літні дні, здавались маленькими блідими плямами на неправильній поверхні садів, буржуазно замкнених суворими мурами Лева IV, що мали вигляд старовинної фортеці. Потім вузькою галерією П'єр обійшов навкруги лихтаря й раптом перед очима його постав цілий безмежний Рим: на заході в далині було море, на східнім півдні уривчасті пасма гір, на весь обрій римська Кампанья, подібна до одноманітної зеленастої пустелі, і під ним місто, вічне місто. Ніколи ще не мав такого величного вражіння від простору. Тут був увесь Рим перед його очима, Рим з пташиного льоту, з усіма подробицями, ніби на рельєфному плані. З одного боку таке минуле, така історія і стільки величі, з другого—малесенькі будинки, ніби гарненькі іграшки, ніби плями цвілі на поверхні землі. А що особливо тішило його, це те, що він одним поглядом міг охопити всі частини міста: там внизу—на Капітолії, Форумі й Палатині—старовинне місто, потім папське місто на нижчому Борго, на площі св. Петра й Ватикану, що дивиться на

сучасне місто, італійський Квірінал через середньовічне місто, що збилось у куті між заворотами жовтих і важких хвиль Тібру. Особливо вразила П'єра одна обставина—то була біла крейдяна стрічка нових кварталів у самому центрі старих рудих кварталів, спечених сонцем, ніби справжній символ поновлення, ніби старе серце серед повільних полагоджень, коли всі інші члени відновлюються, мов якимось чудом.

Але в яскравому світлі південного сонця Рим не здавався П'єрові таким ясним і чистим, яким він бачив його в день приїзду, у м'якому розкішному промені новозійшого сонця. Це був уже не веселий ясний Рим, напівприкритий золотим туманом, ніби в дитячих мріях. Тепер він постав перед П'єром в яскравому освітленні, а'разом і в нерухомості, в мертвій тиші. Грунт ніби спалило швидкобіжне полум'я й зникав він під вогненним порохом. На зблідлому безмежному тлі чітко вирізнялося місто, великими масами світла й тіні, з гострими переходами. Справляв вражіння старої облишеної каменярі, освітленої згори, де вирізнялись тільки де-не-де темнозелені плями дерев. Далеко, далеко видно було старе місто: рудувата башта Капітолію, чорні кипариси Палятіну, руїни палацу Септімія Севера, ніби побілілі кістки, ніби кістяк якоїсь величезної викопної тварини, занесений сюди хвилями потопу. Просто перед ним здіймалось сучасне місто, довгі будівлі Квіріналу, наново відремонтованого й пофарбованого жовтою фарбою, що гостро вирізнялось на тлі зелених садів; а далі на висотах Віміналу, праворуч і ліворуч білили ново-обтиньковані будинки нових кварталів, ціле крейдяне місто, вкрите численними чорними, як чорнила плямами вікон. Далі видно було, ніби спокійне болото—Пінчо, вілла Медічі, де здіймаються дві дзвіниці, форт св. Ангола, кольору старого поржавілого заліза, дзвіниця церкви Санта Марія Маджоре, заснулі поміж дерев три церкви Авентіну, палац Фарнезе, з дахівкою кольору старого золота, спаленою літнім сонцем, бані церков Ісуса, Сант Андреа ін Валле, Сан Джованні Фльорентіно, бані та ще бані, розміщені всюди і всі розжарені в небесній спеці. І знову П'єр відчув, як стискалось його серце, коли бачив він

цей грубий Рим, так мало подібний до Риму його мрій, до Риму відродження й надій, яким, здавалось йому, бачив він його того ранку. Те вражіння зникло, а натомість перед ним було місто пихи й владолюбства, уперто залишаючись таким, як було, навіть на сконі в проміннях сонця.

Одразу П'єр, стоячи тут нагорі, зрозумів усе. Ніби блискавка вразила його тут на волі, в безмежному просторі, де він шугав. Можливо це сталось під впливом церемонії, яку щойно бачив, під впливом цього фанатичного крику рабів, що аж досі лунав йому в ухах. Або може радше то було вражіння від міста, що лежало перед ним, ніби набальзамована цариця, що все ще зберігає свою величність і в поросі смерті. Не міг сказати, що саме вплинуло, але очевидно обидві причини мали свою силу. Та одразу зрозумів одне: зрозумів, що католицтво не могло б існувати без світської влади, що воно неминуче зникне, коли втратить владу над цією землею. Насамперед тут впливав атавізм, історичні сили, довгий ряд наслідників цезарів, пап, великих первосвященників, що в їхніх жилах все ще текла кров Августа з жагою до влади земної. І хоч оселились вони в Ватікані, все ж походили з імператорських палаців Палятіну, з палацу Септімія Севера, а політика їхня протягом стількох століть завжди мала тільки одну мету—мрію про римську зверхність, коли повойовані й підкорені народи будуть слухатись Риму. Без цієї світової влади, без цілковитого панування над тілами й душами католицтво втрачало основу свого життя, бо церква лише з політичних міркувань може визнати імперію або державу, при чому імператор і король є лише тимчасові уповноважені, яким доручено управління народами, поки їх віддасться папі. Всі народи, все людство цілої землі належать церкві, що одержала їх од бога. Якщо тепер вона не посідає їх, то це тому, що вона відступає перед силою і мусить визнати безперечні факти, але з формальним застереженням, що в цьому є злочинна узурпація й незаконне посідання добрами, які їй належать; разом з тим вона чекає поки здійсниться слово Христа, який у заздалегідь визначений час віддасть їй назавжди і зе-

млю, і людей, і владу над цілим світом. Така справді майбутня держава, такий католицький Рим, до якого знову має повернутися влада. Рим є частина цієї мрії, це бо Римові провіщено вічність, це земля римська передала католицизмові невситиму жадобу влади. Можливо тому й доля папства такий цільний зв'язок має з долею Риму, що папа поза Римом не був би вже католицьким папою. І П'єр, спершись на тонкі залізні поренчата й схилившись з запаморочної висоти над безоднею, де під гарячим промінням суворе й жорстоке місто розсипалось по рохом, відчув жах і зрозумів усією істотою своєю людей і речі.

Тепер усе зрозумів. Коли Пій IX і Лев XIII вирішили бути в'язнями в Ватікані, то це тому, що їм треба лишатись у Римі. Папа не міг піти звідти й бути на чолі церкви десь інде. Так само, хоч як би глибоко папа розумів сучасний світ, він не має права відмовлятися від цивільної влади. Це невідіймана спадщина, яку він має захищати; крім того, це й питання життєве, незідхильне, про яке годі сперечатись. Отже, Лев XIII зберіг титул владаря світських теренів церкви, і як кардинал, подібно до всіх інших членів колегії, під час їхнього обрання присягся зберегти незаймані ці землі. І коли Рим ще протягом століття буде столицею Італії, все ж папи, які один одному наслідуватимуть, не перестануть енергійно протестувати й вимагатимуть свого королівства. Якщо колись і постане замирення, його основа буде поступка частини цих теренів. Хіба не казали ще тоді, коли були чутки про замирення, що папа-владар ставить, як неодмінну умову віддати принаймні Левине місто й неутралізувати дорогу до моря. Ім не можна задовольнитися з нічого, й не можна ґрунтуватись на нічому, коли треба здобути все. А проте, це Левине місто, цей невеличкий клаптичок міста, є вже частина колишніх володінь, треба повернути тільки решту, Рим, а потім Італію, далі сусідні народи, далі цілий світ. Ніколи церква не втрачала надії, навіть у ті дні, коли переможена й пограбована, здавалось, конала. Ніколи не зречеться вона своїх прав, не відмовиться від слова Христового, бо вірить у свою безмежну майбутність, вважає себе за незнищену,

вічну. Хай дадуть їй камінь, де могла б вона покласти голову, вона все ж сподівається здобути землю, де є камінь, і державу, де є ця земля. Коли один папа не може повернути собі спадщини, другий прикладе до цього сил своїх, ще десять, ще двадцять пап. Віки тут не мають значіння. Ось чому вісімдесятчотирьохлітній старий розпочинав велетенську працю, що на її здійснення треба багато поколінь людських, певний того, що придуть наступники й неодмінно працюватимуть далі й вивершать розпочате.

І тепер П'єр, споглядаючи це старе місто слави й панування, що не хотіло відмовитись від своєї пурпурної мантиї, зрозумів які були безпідставні його мрії про папу суто-духовного. І ці погляди здавались йому тепер зовсім іншими, зовсім хибними, і відчув він ніби сором і відчай. Новий євангельський папа, папа цілком духовний, владар лише душ самих, не погоджувався з ідеєю римського прелата. Ніби жах який і відраза, так би мовити, фізична поняла його, коли згадав про цей папський двір, що ніби закам'янів у своїх обрядах, у своїх гордощах і владі. Який подив і зневагу мабуть викликала ця принесена з півночі думка про папу без землі й підданців, без військового штабу, без королівської пишноти, про папу, який є чистий дух, чистий моральний авторитет, про папу, замкненого в глибині храму, що світом керує своїм благословенням, ласкою та любов'ю. То була готична вигадка, породжена туманами, на думку латинського духівництва, на думку цих жерців світла й пишноти, що дуже побожні й проїняті забобонами, тримають бога в скінії для того, щоб панувати його ім'ям в інтересах неба, всіляко хитрують, як звичайні політики, що живуть з усяких хитрощів серед боротьби людських інтересів і йдуть певними кроками дипломатів до остаточної земної перемоги Христа, який колись зацарює над народами в особі папи. Як дивувався французький прелат, монсеньйор Боржеро, цей святий єпископ, проїнятий самозречення й любови, коли він опинився в цьому Ватікані! Як важко було йому дати собі раду в тому, що бачив, обрати певний відповідний пункт, і як гірко було йому потім, що не міг він порозу-

мітисся з цими людьми без батьківщини, з цими інтернаціональними людьми, завжди схиленими над мапою двох півкуль й заглибленими в комбінації, які мали забезпечити їм панування. Треба багато-багато днів, треба жити в Римі, щоб зрозуміти все це, і він сам зрозумів це лише замешкавши тут місяць, під міцним вражінням величних церемоній у соборі св. Петра, і під вражінням від старого міста, що заснуло важким сном у проміннях сонця й мріє мрію своєю про безсмертя.

Глянув униз на площу перед собором і побачив натовп народу, сорок тисяч вірних, що вилазили з церкви ніби комашня і вкрили чорним білий брук. І здавалось йому, що знову чує він вигук *Evviva il papa re! Evviva il papa re!* Хай живе папа, хай живе король. Тільки но, коли йшов він сюди незкінченими сходами, йому здавалось ніби кам'яний велетень тремтить від шаленого крику, що лунає під його склепіннями. І тепер, коли дійшов сюди, до хмар, здавалось йому, що крик теж лунає й тут в усьому просторі небес. Велетень все ще тремтів від цього крику під ним, ніби останній подих життя пробіг по його мурах, ніби в них знову потекла стара католицька кров, що колись хотіла зробити його таким великим царем усіх храмів і тепер намагалась надихнути йому міцний подих життя в той самий час, коли смерть уже загрожувала його просторим і спустілим кораблям. Натовп усе ще виходив і заповнював площу, й від гнітючого суму стискалось П'єрове серце, бо цей крик знищив у ньому останню надію. Ще напередодні, після прийняття прочан у залі Беатифікації міг він творити собі ілюзії, забуваючи про грошеві потреби, які приковували папу до землі, міг вбачати лише хирого дідуся, це втілення духу, що сяє ніби символ морального авторитету. Але тепер геть зникла його віра в цього євангельського пастиря, вільного від земних благ, єдиного царя царства небесного. Не лише данина св. Петра накладала ланцюги неволі на папу Лева XIII, він був крім того раб традицій, вічний владар Риму, прикутий до цього міста й не міг ні облишити його, ні відмовитись від світської влади. Кінець-кінцем і на нього чекає смерть, бо й собор св. Петра зруйнується колись, як зруйнувався храм Юпі-

тера Капітолійського, і католицтво вкриє траву своїми руїнами, тим часом як схизма ширитиметься далі, утворюючи нову віру для нових народів. П'єрові ввижалось це грандіозне й трагічне майбутнє і бачив він, як умирає його мрія, як знищує його книгу цей дедалі більший крик, що лунав навколо, ніби ринучи на всі чотири сторони католицького світу: *Evviva il papa re! Evviva il papa re!* Хай живе папа-король! Хай живе папа-король. І здавалось йому, що мармуровий і золотий велетень захитався під його ногами в розпаді старого загнилого суспільства.

Нарешті П'єр почав сходити вниз, коли несподівано зустрів монсен'юра Нані на даху одного з кораблів, у заллятих сонцем просторах, де могло б уміститись ціле місто. Прелат водив тих таки французьких паній, мати й дочку, що були дуже веселі й щасливі; очевидно це він запропонував їм піти з ним на дах собору. Побачивши абата, одразу звернувся до нього.

— Ну, то як, сину мій, ви задоволені? Справила на вас вражіння церемонія, навела на якісь висновки?

І своїми допитливими очима зазирає просто в душу, щоб переконатись до чого призвела спроба. Потім задоволений лагідно усміхнувся.

— Так, так, бачу... Ви все ж людина тямуща. Починаю вірити, що ваша нещасна справа піде тут на добре.

VIII.

В ті дні, коли П'єр нікуди не виходив з палацу Бокканера, він цілі години здебільша сидів у маленькому занедбаному садку, який колись закінчувався бальконом з портиком, відки двійними сходами можна було зійти до Тібру. Тепер це був затишний чарівний куток, де так приємно пахли стиглі помаранчі, які росли на столітніх деревах, що їхні симетричні ряди позначали первісний напрямок зниклих під дикими травами алей. Він відчував і тут запах букшпанів, що його високі кущі росли в засипаному землею водоймищі.

В ці прозорі, осяйні ранкові години жовтневі, повні такої ніжності й приваби, життя давало справжню на-

солоду. Та абат додавав до нього почуття своєї північної мрійливості, турботи про страждання, вкладав свою душу, повну співчутливого братерського ставлення— і тому ще приємніші були йому пестоці яскравого сонця в цій атмосфері жагучого кохання. Здебільша сідав біля муру з правого боку, на уламок поваленої колони в майже темній, запашній тіні величезного лавра. Біля нього з старовинного позеленілого саркофага, де хітливі фавни гвалтували жінок, тоненький струмок води, ллючися з трагічної машкари, прибитої до муру, бринів невпинно кристальною нотою. Там читав він газети й листи, ціле листування добрячого абата Роз, що тримав його в курсі своїх справ, розповідав про бідноту темного Парижу, яка вже мерзне в холодних туманах і бруді. О, ці злидні холодної країни, де матерям і дітям скоро доведеться тремтіти в погано збитих мансардах, коли чоловіки не матимуть роботи в зимню пору й гібитиме під снігом уся ця біднота. Як гірко думати про неї під промінням цього теплого сонця, в повітрі, проїнятому пахощами садовини, в цій країні блакитного неба й щасливого неробства, де навіть узимку можна спати на дворі, на теплих кам'яних плитах у затишку, де немає вітру.

Якось одного ранку П'єр спіткав Бенедетту, що сиділа на уламку колони, яка правила за лаву. Аж скрикнула від несподіванки й трохи замішалась, бо в руках тримала П'єрову книгу, Новий Рим, що його вже раз прочитала й негаразд ще зрозуміла. Затримала П'єра, попрохала сісти біля неї і з своєю звичайною відвертістю й спокійним виглядом розсудливої жінки, сказала, що прийшла сюди в садок, щоб на самоті бути й читати, так, як читають недосвідчені школярки. Розмовляли собі, як приятелі, й то була надзвичайно приємна П'єрові година. Хоч Бенедетта уникала казати щобудь про себе, але він добре почував, що її нещастя зближає її з ним, ніби страждання розширили її серце, так що вона почала цікавитись усіма, хто страждав на цьому світі. Про них вона ніколи до цього часу й не думала, завдяки своїй патриціянській гордовитості, бо вважала гієрархію за божественний закон, згідно з яким вгорі повинні бу-

ти щасливі, а внизу—нещасні й нічого тут не можна вдіяти. І який подив викликали в неї деякі сторінки й як важко було їй збагнути їх зміст. Як, дбати про простий люд, думати, що в нього така сама душа, ті самі турботи й дбати про те, щоб полегшити його долю, як братові рідному? І робила зусилля, без особливого однак успіху, дещо побоюючись, щоб не було в цьому гріха, бо найкраще—не змінювати нічого в ладі, заведеному од бога і усвяченому церквою. Звичайно, вона мала добре серце й часто давала милостиню бідним, та не віддавала серця свого—їй бракувало альтруїзму, справжнього співчуття. Вона народилась і виросла в атмосфері іншої раси, утвореної для того, щоб сісти на високих престолах і царювати над натовпом обранців.

Багато разів потім вони зустрічались у тіні лавра біля співучого водограю. П'єр, не мавши жодної роботи й потомлений довгим чеканням, поки розв'яжеться його справу,—а це дедалі відкладалось, захопився думкою про те, щоб надихнути дух визвольного братерства в цю прекрасну жінку, що вся палала юним коханням. Його захоплювала думка, що він розбуркає саму Італію, прекрасну царівну, яка спить у своєму неутті, й вірив, що їй повернеться її колишня велич, коли б вона прокинулася у наші часи з душею вирослою, проіннятою співчуттям до людей і до речей. Він читав їй листи добрячого абата Роз і дав їй відчувати страждання й плач великого міста. Мала такі глибокі ніжні очі, і вся істота її дишала таким щастям взаємного кохання—отже чому разом з ним не могла б вона визнати, що заповіт любови є єдиний порятунок страждущого людства, понятого ненавистю, якому загрожує смерть. Вона погоджувалася з ним, і щоб зробити йому приємність ладна була вірити в демократію, в реформу суспільства на основах братерства й не лише в Римі, а й в інших народів і мимоволі на устах її пробігала усмішка, коли П'єр починав казати про братерню згоду між тим, що лишилось від Трастевере й тим, що лишалось від старовинних князівських палаців. Ні, ні! Так довгі віка тривало й такого стану не треба змінювати. Взагалі учениця не робила великих успіхів й на неї впливало лише палке співчуття

абата, спрямоване не на якусь одну людину, а на ціле людство. В ці соняшні жовтневі ранішні години між ними утворився ніжний зв'язок, і вони справді пройнялись глибоким й чистим взаємним почуттям, не зважаючи на ту велику любов, що нею палали їхні серця.

Одного ранку Бенедетта, спершись на саркофаг, почала розмову про Даріо, за якого до цього часу й не згадувала на ім'я. Бідолашний хлопець, як стримано він поведився й каявся після того свого божевільного вибуху! Спочатку, щоб замаскувати ніяковість, поїхав на три дні до Неаполю, куди, як розповідали, поїхала слідом за ним і Тоніетта, красуня з букетом білих роз, що дуже закохалась у нього. Повернувшись додому, уникав лишатись віч-на-віч з сестрою й бачився з нею тільки в понеділок увечері. Мав пригноблений вигляд і в очах було благання пробачити.

— Вчора,—розповідала далі,—зустріла його на сходах, простягла йому руку. Зрозумів, що не гніваюсь і був такий радий... Що вдієш, не можна сердитись довгий час. А потім, я побоююсь, щоб він не скомпромітував себе з тією жінкою, розважаючи себе якомога, щоб забути про все. Ні, хай він знає, що я кохаю його й чекаю —завжди. Він був би тут у моїх обіймах, коли б я могла сказати одне єдине слово, але наші справи стоять так погано, так погано.

Замовкла й дві великі сльози заблищали в очах. Справа про скасування шлюбу щось задлялась, бо кожного дня поставали різні перешкоди.

П'єра зворушили її сльози, такі незвичайні у неї. Іноді сама казала, спокійно всміхаючись, що не може плакати. Але тепер краялось серце їй і майже знепритомніла, спершись на порослий мохом саркофаг, сточений вологою, а прозорий струмок, падаючи з розкритих вуст трагічної машкари, видавав ніжний звук, ніби звук флейти. І раптом думка про смерть промайнула у П'єра, коли дивився на цю молоду, таку вродливу жінку, ніби знепритомнілу біля мармурового саркофагу, де фавни, танцюючи серед жінок у шаленому бакхічному танці промовляли про всемогутність кохання, що його символами так охоче в старовину прикрашалось надгробки

на знак безсмертного життя. Легкий подих теплого вітерця дихнув серед осяйного й тихого саду, несучи з собою гострий запах помаранчових дерев і букшпану.

— Любов дає велику силу,—тихо сказав.

— Так, так, маєте рацію,—подтвердила, всміхаючись. —Та я, як дитина мала... А в усьому ви винні з вашою книгою. Я розумію її лише тоді, коли сама страждаю... А все таки хіба не дивно, що я зробила великі успіхи. Бо ви ж хочете, щоб усі бідні були мені брати, були мені сестри, всі, всі, хто страждає так, як я.

Здебільша Бенедетта перша поверталась у свої покої, а П'єр часто залишався під лавром, на самоті, у легких пахощах, що лишила по собі жінка. І думки його були солодкі й сумні. Яким жорстоким було життя для тих нещасних істот, що дбають єдине про щастя! Ще мовчазніша тиша панувала навколо й старовинний палац спав сном руїни разом з сусіднім двором, зарослим травою, оточений мертвим портиком, де обростали мохом викопані статуї,—безрукий Аполон і тулуб Венери, і лише зрідка цю могильну тишу порушував гуркіт карети якогось прелата, що приїздив з візитом до кардинала. Карета в'їздила у ворота, а потім повертала у пустельному дворі, наповнюючи його шумом.

Якось у понеділок, після десятої години, у вітальні донни Серафіни була сама молодь. Монсеньйор Нані зайшов тільки на хвилину, кардинал Сарно щойно пішов; а сама донна Серафіна трималась осторонь, на своєму звичайному місці, біля каміну, ввесь час дивлячись на порожнє місце адвоката Морано, який уперто не приходив. Перед канапою, де сиділи Челія й Бенедетта, стояли, весело розмовляючи П'єр і Нарцис Абер. Уже кілька хвилин Нарцис кпив з молодого князя, розповідаючи, як зустрів його з якоюсь молодою панією.

— Ні, ні, друже, не захищайтесь, бо вона справді дуже гарна... Вона йшла поряд з вами й ви повернули в якусь пустельну вуличку, здається Борго Анджеліко, а я, щоб не турбувати вас, не пішов слідом.

Даріо всміхався з задоволенням виглядом щасливої людини, яка визнає за собою потяг до всього прекрасного.

— Безперечно, безперечно, то був я, мушу визнати. Та справа стоїть зовсім не так, як вам здається.

І звертаючись до Бенедетти, що теж сміялась, без сліду якихбудь ревнощів, а навпаки ніби задоволена, що він міг розкошувати з такої краси, казав далі:

— Ти знаєш, це та сама бідна дівчина, що я бачив її всю в сльозах півтора місяці тому... Так, це та сама робітниця з фабрики штучних перлин, що плакала, не мавши роботи. А потім, зачервонівши, побігла, щоб привести мене до батьків, коли я хотів дати їй срібну монету... Це П'єріна, пригадуєш?

— А, П'єріна. Пригадую, звичайно.

— Ну, так от уявіть собі, з того часу я бачив її на вулиці разів п'ять-шість... І то правда, що вона дуже гарна, я зупиняюсь, балакаю з нею... Якось навіть ходив з нею до одного фабриканта. Тоді вона не мала ще роботи й знову плакала... і щоб трохи заспокоїти, я поцілував її. Це її так вразило, була така щаслива, така щаслива.

Тепер усі сміялись, слухаючи цю історію. Перша перестала сміятись Челія і серйозно сказала:

— Знаєте, Даріо, вона вас кохає. Не треба бути жорстоким.

Очевидно, Даріо думав, як і вона, бо знову глянув на Бенедетту й бадьоро хитнув головою, ніби хотів сказати, що хоч його й кохають, та він не кохає. Робітниця з фабрики штучних перлин, проста дівчина,—ні, це не підходить. Хай буде прекрасна, як Венера, та все ж у коханки не додається. І його самого дуже розважала романтична авантура, що їй Нарцис хотів надати кольориту старовинного сонету: красуня—робітниця з фабрики штучних перлин закохується в князя, випадково зустрівши його; він дає їй срібну монету, дізнавшись про її скрутний стан; відтоді красуня-робітниця не має спокою, бо він, як виявилось, такий же прекрасний, як і співчутливий; вона мріє тільки про нього, всюди ходить за ним, понята палким почуттям; вона відмовилась від срібної монети, але покірливим і ніжним поглядом просить його серця,—і молодий князь одного дня віддає його їй.

Бенедетту дуже розважала ця історія. А Челія, не зважаючи на обличчя ангола й вигляд маленької дівчинки, яка нічого не знає, лишалась задумливою й сумно сказала:

— Даріо, Даріо! Вона вас кохає, не треба мучити її. Нарешті і в князівни прокинулось співчуття.

— Вони такі нещасні, ці бідні люди!

— О, вигукнув князь,—там неймовірні злидні. Коли вона привела мене туди, на Проті дель Кастелло, я мало не задихнувся. Це жах, неймовірний жах!

— Але оскільки згадую,—казала далі,—ми вирішили піти до цих нещасних людей, і дуже негарно, що досі не зібрались... Правда, пане абат, ви дуже хотіли йти з нами й подивитися зблизька на римську бідноту заради ваших студій.

Глянула на П'єра, що деякий час сидів мовчки. Його зворушувало, що Бенедетті знову спала ця думка під впливом співчуття. З того, як тремтів їй голос, зрозумів, що хотіла видаватися слухняною ученицею, яка робить успіхи в справі допомоги бідним і пригнобленим. Одрразу в ньому знову прокинувся його запал.

— Так,—сказав він,—я не облишу Рим, поки не побачу бідноту, що гибіє в злиднях, не маючи роботи й шматка хліба. Це хвороба всіх націй і єдиний порятунок—вилікувати ці злидні. Коли корені дерева не мають поживи, воно вмирає.

— Добре,—казала далі,—ходімо туди зараз і ви йдіть з нами на Праті ді Кастелло. Даріо поведе нас.

Даріо слухав абата й дивувався, не дуже розуміючи, до чого стосуються його слова про дерево й корені його, а потім, понятий якимось розчаруванням, раптом сказав:

— Ні, ні, сестро! Веди туди абата, коли це тобі до вподоби... Я вже там був і більше не піду... Бо, справді, коли я повернувся звідти, то мало не захворів, ніби ввесь мозок і все всередині в мене перевернулось... Ні, ні! то дуже сумна справа, і важко бачити цей жах.

В цю мить з боку каміну почувся незадоволений голос донни Серафіни, що нарешті порушила своє довге мовчання:

— Даріо має рацію. Надішли туди милостиню, люба,

я охоче щось додам з свого боку. І є багато місць, куди корисніше було б піти й куди ти можеш повести абата. Інакше в нього лишиться невеселе вражіння про наше місто.

В її незадоволенні добре почувалась римська гордість. Навіщо показувати свої болячки чужинцям, що приїхали може сюди з цікавістю ворожою нам? Треба завжди дбати про красу й показувати Рим в цілій красі його.

Тим часом Нарцис став на розмову з П'єром.

— Знаєте, друже, я зовсім забув порадити вам піти туди... Конче треба, щоб ви побачили новий квартал, збудований на Праті ді Кастелло. Він дуже типовий і може бути за зразок усіх інших; ручусь, що не марно витратите час, бо ніщо інше не скаже вам так багато про сучасний Рим. Це щось надзвичайне!

Потім, звертаючись до Бенедетти:

— То значить згода? Хочете піти завтра ранком? Ви знайдете там абата й мене, бо мені треба спочатку пояснити йому все, щоб він міг зрозуміти... О десятій годині, згода?

Раніш, ніж відповісти, князівна звернулась до тітки й чемно домагалась свого.

— Знаєте тьотю, пан абат бачив уже досить убогих по вулицях, і можна показати все. Крім того, як узяти на увагу його книгу, він не побачить у Римі щось більшого, ніж у Парижу. Голод, як він каже в своїй книзі, усюди однаковий.

Потім лагідно й розсудливо взялась за Даріо.

— А знаєш, Даріо, ти зробив би мені велику ласку, коли б повів мене туди. Без тебе наша візита була б дуже несподівана. Ми візьмемо візника, й поїдемо до цих сеньйор.—То буде гарна прогулянка. Вже стільки часу, як ми не виїздили разом.

Звичайно вона раділа, що знайшла причіпку, щоб узяти його з собою й остаточно помиритися з ним. Зрозумів це й не мігши відмовити, почав жартувати.

— Ну, то буде на твоїй душі гріх, коли мене мучитимуть кошмари цілий тиждень. Така прогулянка може зіпсувати життя на цілий тиждень.

І здригнувся, ніби заздалегідь передчуваючи ввесь той жах. Всі засміялись, і хоч донна Серафіна мовчала й не ухвалювала цієї ідеї, зустріч остаточно призначили на другий день, о десятій годині. Йдучи до себе, Челія висловила жаль з приводу того, що не може піти з ними. Але ця ще не розпукла лілія цікавилась тільки П'єріною. Тому в передпокої нахилилась до своєї подруги.

— Придивись, моя люба, добре до тієї красуні й скажи мені потім, чи справді вона гарна, дуже гарна, найкраща за всіх.

Другого дня о дев'ятій годині ранку П'єр розшукав Нарциса біля замку св. Ангола й дивувався, що той знову захопився отим запалом до мистецтва і мав розгублений і томний настрій. Спочатку вони зовсім не казали про ці нові квартали й спричинену ними жахну фінансову катастрофу. Нарцис розповів, що прокинувся о схід сонця, щоб посидіти годину перед статуєю св. Терези роботи Бертіні. Запевняв, що почуває себе погано, коли не бачить її тиждень, і щось тисне йому серце, ніби сумує без коханої. В різні години милувався він нею, знаючи різних вражіннь, завдяки освітленню: ранком, на світанку, що вкривав її білим серпанком, він кохав її всім містичним запалом душі; опівдні, коли вона була освітлена бічним промінням сонця західнього, що ніби вогнем обгортало її, він кохав її палким коханням, червоним, як кров мучеників.

— О друже мій,—казав з потомленим виглядом і томними очима,—друже мій, ви не маєте уявлення про це її розкішне й повне непокою пробудження цього ранку... Чиста й незаймана дівчина, виснажена коханням, млосно розкриває очі, звільнившись з обійм Христових. Та просто вмерти можна!

Потім, зробивши кілька кроків і заспокоївшись, казав далі чітким голосом практичної людини, дуже обізнаної з життям.

— Знаєте що? Підемо собі тихенько на Праті ді Каstellо, що його будівлі ви бачите просто себе. А поки йтимемо, я розповім усе, що знаю. Це дуже незвичайна історія, ніби один з шалених нападів спекуляції, що мають красу велетенського твору якогось заблудного ге-

нія... Я знаю все це від моїх родичів, що брали участь у цій грі й заробили чимало грошей.

Потім з ясністю й докладністю фінансового ділка й вільно орудуючи різними технічними термінами, розповів цю незвичайну історію. Одразу після того, як узято Рим, вся Італія ніби збожеволіла від ентузіазму, бо мала нарешті бажану столицю, старовинне й славетне місто, вічне місто, що йому провіщено панування над світом. То був цілком законний вибух радості й надій молодого народу, який щойно самовизначився й хотів довести свою силу. Треба було опанувати Рим, зробити з нього сучасну столицю, гідну великого королівства; для цього насамперед треба було оздоровити місто, вичистити з нього весь отой ганебний бруд. Не можна навіть уявити собі, в якому бруді потопало все місто папське, отой свинячий Рим, що про нього так жалкують художники. Там не було навіть виходків, а в разі потреби все робилось на вулицях; античні руїни перетворено на смітники, в'їзди старих князівських палаців повні калу,—всюди ціле нашарування сміття, падла й гнилі, так що вулиці перетворились на отруєні канави, джерело постійних пошестей. Потрібні були роботи щодо впорядкування міста; то був справжній оздоровчий захід, щоб повернути місту молодість і забезпечити вільніше й спокійніше життя. Так само правильна була думка збудувати нові будинки для нових мешканців, що мали звідусіль прибути. Це саме було й у Берліні після утворення німецької імперії: місто навч раптом виросло, збільшившись на кілька сотен тисяч мешканців. Звичайно і в Римі населення подвоїться, потроїться, уп'ятериться, бо він притягатиме до себе всі живі сили провінції, перетворюючись у центр національного життя. До всього цього домішувалась і гордість: треба було показати поваленому Ватиканові, до чого здатна Італія, яким блиском засяє новий Рим, третій Рим, що своєю пишнотою перевищить обидва інші, Рим імператорський і Рим папський—пишнотою своїх улиць і велелюдністю їх.

Однак перші рокі будівельний рух тримався деякої обережності. Підприємці були досить розсудливі й будували поступінно і в міру потреби. Раптом збіль-

шилось людности, з двохсот тисяч до чотирьох сот: це був цілий світ службовців, урядовців, що з'явилися разом з установами,—ціла безліч люду, що жила або сподівалася жити коштом держави, не рахуючи гулящих людей, людей веселого життя, що їх завжди притягує до себе двір владарів. То була перша причина сп'яніння: нікому й не спадало на думку, що цей буйний розвиток може припинитись або навіть змінити напрямом. З того часу затісний став тодішній Рим, треба було негайно підготуватись до потреб завтрашнього дня, поширити Рим поза межі Риму, в напрямку старих спустілих околиць. Згадувалось при цьому про Париж другої імперії, що так збільшився й перетворився на здорове, повне світла місто. Але на нещастя з самого початку на берегах Тібру не було ні загального пляну, ні далекогозорої людини, яка, спираючись на міцні фінансові товариства, могла би керувати цілою справою. І те, що почала гордість, це намагання перевищити пишноту Риму цезарів і пап, відновити вічне місто, обране долею, щоб бути центром і владарем світу,—те довершила спекуляція, один з незвичайних нападів ажіотажу, одна з тих бур, що раптом зчиняються, лютують, руйнують і нищать усе, при чому не можна їх ні передбачити, ні зупинити. Ширились чутки, ніби ділянки, куплені по п'ять франків за метр, продається за сто; почалась шалена спекуляція, що охопила ціле місто, взагалі схильне до газардової гри. У Рим налетіла ціла зграя спекулянтів з горішньої Італії, у Рим—по найшляхетнішу й найлегшу здобич. Апетити цих горян, бідних і зголоднілих розпалились у теплій атмосфері півдня, де так радісно живеться; таким робом саме лагідне підсоння півдня сприяло їхньому моральному зіпсуттю й довершило цей розклад. Крім того, тут досить було лише нахилитись, щоб збирати жменями золото серед руїн перших зруйнованих кварталів. Меткі людя, що прочували, де прокладатиметься нові вулиці, купували участки, що їх малось відчужувати, і збільшили своє майно більш як удесятеро протягом двох років. Пошесть ця ширилась і дедалі більш отруювала ціле місто: тубільці теж підпали цьому впливові, всі кляси охопило це шаленство, князів, міщан, дрібних власників,

навіть крамарів, пекарів і ремесників; був такий випадок, що один звичайнісінький собі пекар збанкрутував на сорок п'ять мільйонів. Тепер то не була вже одчайдушна гра, жахна гра, що захоплення нею заступило дрібну папську лотерію, то була гра мільйонами, де земельні ділянки й будівлі стали фікціями — звичайним об'єктом для біржових операцій. Старовинна атавістична гордість, що намагалась перетворити Рим на столицю світу, дійшла до божевілля в цій газардовій грі, коли купувалося землі, будувалось будинки, щоб перепродати їх, не знаючи міри й без угаву, так само як іноді випускають стільки акцій, скільки можуть надрукувати машини.

Звичайно ніколи місто в розрості не являло такої картини. І тепер ще, хотівши пояснити собі, не все розумієш. Кількість людности перевищила чотириста тисяч і на цьому, здається, зупинилась, але не зважаючи на це, нові квартали виростали з землі дедалі густіше. Для якої ж людности будувалось їх таким шаленим темпом? Яке засліплення довело людей до того, що вже не чекали на мешканців, а готували тисячі приміщень для родин, які тільки передбачались. Єдине пояснення цього в тій напередузятій думці й ніби незаперечній, що в третьому Римі, столиці Італії не повинно бути менше, як один мільйон мешканців. Вони ще не прийшли, але напевно прийдуть: кожен патріот не міг сумнитись у цьому, бо то значило б зневажати батьківщину. І таким робом будували, будували безупинно, важивши на п'ятсот тисяч мешканців, що ось-ось мали прийти. Тепер ніхто вже не турбувався про те, коли вони прийдуть, досить було важити на них. Крім того, товариства, засновані в Римі для прокладання широких улиць по старих, нездорових, зруйнованих кварталах, продавали, або здавали свої будівлі, одержуючи великий зиск. Але в міру того, як це шаленство більшало, почали утворюватись на задоволення загальної жадоби зиску інші товариства, що мали будувати цілі квартали на околицях Риму, цілі нові квартали, справжні маленькі міста, нікому непотрібні. Біля брами Сан-Джованні, біля брами Сан-Лоренцо якимось дивом вирости передмістя. На ве-

личезній площі вілли Людовізі від брами Салара до брами Пія та Сант-Аньезе виростало ціле місто. Нарешті на Праті ді Кастелло одразу захотіли збудувати ціле місто, з окремою церквою, школою, базаром. І при цьому будували не маленькі будинки для робітників, не прості приміщення для людей середнього достатку й службовців, будували величезні будинки, справжні палаци на три-чотири поверхи, з одноманітними безмежними фасадами, що надавали цим новим ексцентричним кварталам вигляд якихось вавилонських споруд, що їх могли би заселити лише такі столиці, де буває напружене й промислове життя, як Париж і Лондон. То почварні витвори гордості й газардової гри. Яку сторінку історії, яку гірку науку для зруйнованого й знеславленого Риму являють собою ці величезні білі порожні й здебільша незакінчені будови, що огидним поясом охоплюють місто, тим часом, як зарослі травною вулиці вже вкривають їхні руїни.

Неминуха катастрофа й занепад були жахні. Нарцис так добре пояснював причини його, так ясно викладав його фази, що П'єр зрозумів усе. В цій атмосфері спекуляції природно утворилось багато товариств: Immobiliari, Società d'edifizia, Fondiaria, Fiberino, Esquilino. Майже всі вони будували величезні будинки, величезні споруди, цілі вулиці, щоб потім продавати їх. А крім того, вони спекулювали ділянками, перепродаючи їх з великим зиском дрібним спекулянтам, що збігалися звідусіль, мріючи й собі про зиск, серед постійних і штучних підвищень і знижень в наслідок дедальшого захоплення азіотажем. Найгірше було те, що всі ці буржуа та крамарі, не маючи ні досвіду, ні грошей, самі захоплювались, починали будувати, позичаючи гроші в банках і звертаючись до товариств, які продавали їм участки, по гроші, щоб можна було докінчити будівлі. І здебільша, щоб не втрачати всього, ці товариства мусили брати в свої руки ці ділянки й навіть недокінчені будівлі, а тому в них зосереджувалась така маса будівель, що це загрожувало їм загибеллю. Якби мільйон мешканців прийшов оселитись у приміщеннях, приготованих для них з такими незвичайними надіями, то можна було б одер-

жати незчислений зиск, Рим забагатів би протягом десятиох років і був би однією з квітнучих столиць світу. Але ці мешканці вперто не приходили, приміщення стояли порожні, ніхто нічого не наймав. І тоді раптом вибухла криза, ніби грім з ясного неба, з незвичайною силою. Це сталося з двох причин. Поперше, будинки, збудовані товариствами, були надто великі, дуже дорогі, неприступні людям середнього достатку, що хотіли примістити свої гроші в будівельну справу. Тут впливав атавізм: будівники ставили собі занадто високу мету, вони мріяли про ряд величних палаців, що могли б перевищити палаци старого часу. Але ці палаци стояли сумною пусткою, як найяскравіший доказ безсилої гордості. Отже, не знайшлося приватних капіталів, які наважились би заступити капітали товариств. Крім того, в інших містах, як от у Парижі, в Берліні, нові квартали та оздоби міста будувалось національним коштом, на заощадження. А в Римі навпаки все будувалось у кредит, на тримісячні векселі, особливо на чужоземні гроші. Величезну суму, що її поглинула ця катастрофа, обчислюють на мільярди, при чому чотири п'ятих становлять французькі капітали. Всі ці оборудки робилось дуже просто між банкірами. Французькі банкіри позичали італійським гроші на три з половиною—чотири відсотки, а ті собі позичали тим, хто спекулював на будівлях, на шість, сім, вісім відсотків. Можна уявити собі катастрофу, коли Франція, незадоволена союзом між Італією та Німеччиною, протягом менш як два роки взяла назад свої вісімсот мільйонів. Почався величезний відплив грошей, що спорожнював італійські банки; тоді всі фінансові товариства, що спекулювали на участках і будівлях, musiли платити теж і звернулись до тих товариств, що мали право випускати облігації. Разом з тим, вони загрожували урядові, що припинять роботи й викинуть на брук Риму сорок тисяч безробітних, коли уряд не накаже емісійним товариствам дати їм потрібні п'ять або шість мільйонів паперових грошей. Уряд кінець-кінцем згодився, бо побоювався загальної кризи. Природно, коли надійшли реченці виплат, ці п'ять, або шість мільйонів не можна було повернути, бо будинки не прода-

валось і не наймалось. От тоді й почалась катастрофа, дедалі ширячись і захоплюючи всіх; руйнація дрібних спекулянтів відбилась на будівниках, руйнація будівників—на фінансових товариствах, потім на емісійних товариствах, і нарешті все це відбилось на державному кредиті, руйнуючи націю. Таким робом звичайна будівельна криза стала справжньою фінансовою катастрофою, що загрожувала цілій нації й поглинула мільярд грошей. Рим був загиджений, завалений новими безславними руїнами, і були в ньому порожні приміщення для п'ятисот тисяч мешканців, що про них колись мріяли й що їх чекають і досі.

Крім того, сама держава захопилась славою й ставила собі надто високі завдання. Треба було утворити з різних частин переможну Італію, дати їй змогу протягом двадцятип'ятьох років здійснити своє об'єднання й дійти величі, на що інші нації витратили цілі століття. Почалась гарячкова робота—велетенські витрати грошей на канали, порти, шляхи, залізниці й на широкі громадські роботи по всіх містах. Почали організовувати на швидку руч велику націю. Від часу як Італія була в союзі з Німеччиною військовий і морський бюджет забирали багато мільйонів, не даючи жодної користі. А дедалі більші потреби задовольнялось новим випуском позики. В самому Римі спорудження Міністерства військових справ коштувало десять мільйонів, Міністерства фінансів—п'ятнадцять, крім того, сто мільйонів витрачено на ще незакінчені набережні й більш як двіста п'ятдесят мільйонів на укріплення навкруги міста. І це було знову таки те згубне виявлення гордості, природний продукт цього ґрунту, де можуть виростати лише широкі проекти, бажання засліпити світ і підкорити його, бажання, що зародилося з тієї хвилини, як римляни ступили ногою на Капітолій і на порох людської могутності, що її витвори руйнувались тут один по одному.

— Бачите, друже мій,—казав далі Нарцис,—коли б я почав розповідати всі історії, які поширюється тут, і переказується потихеньку, коли б я навів вам хоч декілька фактів, то ви здивувались би, ви злякались би, побачивши, до якого безглуздя докотилось це місто, по суті

розсудливе, спокійне та егоїстичне—і все це в наслідок захоплення газардовою грою. Зруйнувалась не лише дрібнота, неуки та дурні: всі великі родини, майже вся римська аристократія втратила свої старовинні маєтки, золото, палаци, галерії творів мистецтва, що їх вона завдячувала щедрості папській. Ці величезні багатства, що для їх нагромадження в руках небагатьох треба було кількох століть непотизму, розтанули як віск менш як у десять років у руйнаційному вогні сучасного ажіотажу.

Потім, забуваючи, що розмовляє з абатом, розповів досить двозначну історію.

— Та ось, приміром, наш добрячий приятель Даріо, принц Бокканера, останній у роді, що мусить жити на ті крихи, які перепадають йому від дядька кардинала й не має нічого, крім утримання... Звичайно мав би великі гроші, коли б не незвичайна історія з віллою Монтефіорі... Вам мабуть казали вже це: величезну площу цієї вілли продано за десять мільйонів одному товариству. Потім князь Онофріо, батько Даріо, захопився спекуляцією й почав знову скуповувати свої участки, спекулював ними, забудовував, нарешті загальна катастрофа забрала й десять мільйонів і те, що він мав—рештки колись великого багатства Бокканера. Але вам напевно не розказували про таємні пружини цієї справи, про ту роль, яку відіграв граф Прада, саме тоді розведений чоловік прекрасної князівни, на яку ми тепер чекаємо. Він був коханець княгині Бокканера, красуні Флавії Монтефіорі, що разом з нею князеві дісталась і вілла. То була чарівна істота, куди молодша від чоловіка. Кажуть, що Прада, за допомогою дружини так впливав на чоловіка, що вона гнала його геть від себе в ті вечори, коли він не хотів дати свого підпису й уплутуватись в ту історію, яку він давно вважав за небезпечну. Прада заробив там мільйони, що їх і витрачає тепер по-розумному. А щодо красуні Флавії, яка вже дійшла літнього віку, то як ви знаєте, їй пощастило врятувати невеличку суму; потім вона чемно відмовилась від чоловіка й купила собі другого, вродливого мужчину, куди молодшого за неї, і зробила з нього маркіза Монтефіорі. Завдяки

йому вона зберегла свою веселу вдачу й пишну красу, хоч їй уже понад п'ятдесят років. В усьому цьому за жертву був тільки наш добрячий Даріо, що зовсім зруйнувався й тепер хоче оженитись на сестрі вдруге, що не багатша від нього. Правда вона кохає його й він не може не кохати її, оскільки вона кохає. Коли б не це, то він мабуть давно вже оженився б на якійсь американці, з мільярдниць, як це зробили багато інших князів,—принаймні, коли б не повстали проти цього кардинал і донна Серафіна, бо вони теж герої свого роду, уперті й гордовиті римляни, що хочуть зберегти кров свою чистою від будь-яких чужоземних домішок. Однак, сподіваймося, що наш добрячий Даріо і красуня Бенедетта заживуть таки щасливо.

Зупинився, потім, зробивши кілька кроків, казав далі тихше:

— У мене є родич, що заробив більш як три мільйони в оборудках з віллою Монтефіорі. Я дуже жалкую, що приїхав сюди лише після цієї героїчної доби ажіотажу. Очевидно, це дуже захопна справа, а до того, як сміливо можна б грати, поводячи себе спокійно й розсудливо!

Раптом скинув очима перед себе й побачив новий квартал Праті ді Кастелло. Вираз обличчя його змінився, в ньому знову виявилася вдача художника, що його ображають огидні твори сучасної архітектури, які зіпсували папський Рим, очі йому загасли й на вустах з'явився гіркий зневажливий вираз мрійника, ображеного в своїй пристрасності до минулих віків.

— Подивіться, подивіться, на це все. О, місто Августа, місто Лева Х, місто вічної могутності й вічної краси!

Видовище справді вразило П'єра. Тут на цій рівнині колись були просторі луки замка Сант-Анджельо; вдовж Тібру аж до схилів гори Маріо їх перетинав ряд тополь. То було велике пасовисько, улюблене від митців, що являло веселе зелене тло для Борго і віддаленого собору св. Петра. А тепер серед цієї перекопаної рівнини, білуватої й плямистої виднілось ціле місто, ціле місто з величезними, масивними будинками, ніби кам'яні куби домів, подібних один до одного, з широкими вулицями, що перетинались під прямими кутами, являючи

собою величезну дошку на шахи з симетричними квадратами. Від краю до краю повторювались ті самі фасади, ніби ряд монастирських будівель, казарм, шпиталів, що їхні одноманітні лінії, здавалося, йшли в безмежність. Особливо вражала й справляла незвичайне й неприємне вражіння ця катастрофа, на перший погляд незрозуміла, що припинила життя в цьому новозбудованому місті, так ніби якогось недоброго ранку руїник-чаклун, рухом палички припинив роботи, перетворив на пустку повні люду майстерні й залишив роботи, в такому вигляді, як вони були саме в цю мить. Тут можна було бачити всі стадії будування: в одному місці розпочато лише земляні роботи, глибокі ями, повикопувані під фундаменти, чорніли й поросли бур'яном, а були й цілком вивершені й заселені будинки. Були й доми, що їхні мури ледве виставали над землею; інші досягали другого-третього поверху з залізними трямами розкритих стель і вікнами, де виднілось небо, а були й цілком вивершені, вкриті дахом, ніби величезні, подібні до порожніх кліток, основи, що їм доводилось боротися з вітром. Далі видно добудовані доми, що їх не встигли ще обтинькувати з фасаду; інші були заселені, але не мали дерев'яних частин, вікон і віконниць, а в інших, були й двері й персіяни на вікнах, але стояли вони позабивані, мов віко труни—незаселені, без жодного мешканця; нарешті були й заселені, деякі лише почасти, дуже небагато цілком і населення їхнє складалось з різного люду. Важко передати сумний вигляд усього цього, вигляд цього міста заснулої царівни, понятої сном смерти на світанку життя, що спить під ясним промінням сонця, чекаючи на пробудження, якого, здавалось, не судилось їй дочекатись.

Йдучи за супутником, П'єр ішов широкими пустельними вулицями, де все було тихо й нерухомо, як на кладовищі. Жодного візника, жодного прохожалоного. Деякі вулиці ще не мали пішоходів, трава вкривала незабруковану землю—ніби поле, що поверталось до природного стану. А проте тимчасові газові лихтарі вже кілька років стояли тут—то були оливкові труби, прикріплені до дерев'яних стовпів. По обидва боки вулиці

доми були позабивані широкими дошками на всіх поверхах, щоб не платити податку на двері й вікна. Інші, щойно початі будівлі огорожені були парканами, щоб їхні льохи не давали захисту місцевим бандитам. Особливо сумне вражіння справляли нові руїни, високі гарні будинки, невикінчені ще й необтиньковані, що не могли почати життя кам'яних озій і вже тріскались з усіх боків, так що доводилось робити складні дерев'яні пристрої, щоб не розсипались вони зовсім. Серце стискувалось, ніби то було місто, звідки вигнало геть мешканців якесь нещастя, чума, війна, бомбардування, що його сліди виднілось на цих спорудах з розкритими пащами вікон і дверей. Ще більший сум понімав і доводив до відчаю, коли спадало на думку, що це є передчасне народження, а не смерть, що руйнація зробила своє раніш, ніж даремно сподівані мешканці надали життя цим мертвородженим будинкам. Якась жахна іронія крилась у цих великих мармурових дошках на розі кожної вулиці з назвою вулиці, при чому то були славетні імена, взяті з історії—імена Грахків, Сціпіонів, Плінія, Помпея, Юлія Цезаря, що сяяли на цих недокінчених мурах у руїнах, ніби насмішка, ніби ляпас минулого безсилій сучасності.

Тепер П'ера ще раз вразила думка, що кожний владар Риму має якийсь шалений потяг до мармуру, має чванливу потребу будувати й лишати майбутнім народам пам'ятники своєї слави. Після цезарів, що нагромаджували свої палаци на Палятіні, після пап, які перебудовували середньовічний Рим і прикрашали його своїми гербами, італійський уряд, що взяв столицю, одразу захотів відбудувати її, зробити пишнішою й більшою, ніж вона була колибудь раніше. То знову впливала сама земля, то знову кров Августа приливала в мозок останніх владарів Риму і породжувала в них божевільну думку зробити з третього Риму нового владаря над цілим світом. Відси походили велетенські проекти, циклопічні набережні, звичайні міністерства, що дорівнювали Колізеєві; відси походили ці нові квартали з величезними будинками, що вирости навкруги старовинного міста, ніби ряд маленьких міст. П'ер згадав про білу

стрічку, що йшла навкруги старих поруділих дахів і здавалася з бані св. Петра рядом облишених каменярень; бо не тільки на Праті ді Кастелло, а також біля брами Сан-Джовані, біля брами Сан-Лоренцо, біля вілли Людовізі й на вершинах Віміналу й Ексквіліну виднілись незакінчені й порожні квартали, що лежали руїнами в траві пустельних вулиць. І тепер здавалось, після двох тисяч років надзвичайної родючости ґрунт цей виснажився й на ньому не росли вже кам'яні пам'ятники. Як у дуже старому саду хиріють і всихають пересажені груші й вишні, так мабуть і ці нові мури не змогли дістати соків живих у цьому ґрунті Риму, виснаженому безліччю храмів, цирків, тріумфальних арок, соборів і церков, що виростили на ньому. І сучасні, повні спадкової гордості будинки, що ними знову хотіли засіяти цей ґрунт, ні на що непридатні й надто просторі будинки, не могли досягнути, підносячи вгору частини фасадів з дірами вікон, але не маючи досить сили, щоб дорости до даху. І лишились вони неплодні, ніби сухі чагарники на виснаженому ґрунті. Великий сум понімав, згадуючи про минулу велич, таку багату на творчість, що дійшла до такого визнання власного безсилля, згадуючи про Рим, що вкрив світ своїми вічними пам'ятниками й тепер породжував самі руїни.

— Але їх колись добудують,—вирвалось у П'єра.

Нарцис глянув на нього здивовано.

— Та для кого ж?

То були жахні слова. Де ж бо ці п'ятсот або шістсот тисяч мешканців, що про них все ще мріяли й чекали на них? Де живуть вони тепер, у яких сусідних селах, у яких віддалених містах? Якщо напочатку патріотичне захоплення могло плекати подібні надії, в перші дні завоювання, то сьогодні треба було вже якогось особливого засліплення, щоб вірити, що вони колись прийдуть. Спробу, здавалось, зроблено, людности в Римі не більшало, й не можна було передбачати якихбудь причин, що подвоїли б цю людність; цьому не могли сприяти ні вигоди столичного життя, ні зиск від торгівлі та промисловости, яких у Римі не було, ні напружене громадське та розумове життя, до якого від здавалось був

нездатний. В усякому разі, для всього цього треба було багато років. А тоді, як населити вивершені й порожні будинки, що їм бракувало тільки мешканців? Для кого закінчувати будинки, що їхня снасть була вже готова й що розсипались від дощу й сонця? Невже так завжди й стоятимуть вони там, одні геть одкриті всім вітрам, інші закриті, німі як домовина, нікчемні й безпорадні в своїй некорисності й самотності? Яка жахна картина в яскравих проміннях сонця! Нові владарі Риму обрали хибний шлях і коли б тепер вони знали, що робити, то чи наважились би зруйнувати те, що збудували? А що мільярд було витрачено марно й безповоротно, то й лишалось мріяти, що прийде якийсь Нерон, людина з міцною волею і владою, взявши смолоскип і кайло, підпалить усе й зруйнує все дощенту в ім'я розуму й краси.

— Дивіться,—сказав Нарцис,—ось князівна й князь.

Бенедетта наказала зупинити карету на розі пустельних вулиць й, спираючись на руку Даріо, йшла цими широкими тихими вулицями, порослими травою й ніби призначеними для закоханих. Обоє дуже раділи з такої прохідки й не думали про ті сумні речі, що мали бачити.

— Яка гарна година,—сказала вона, весело звертаючись до двох приятелів.—Яке ніжне соняшне освітлення! І тут так приємно йти, ніби в полі.

Даріо перший перестав усміхатись блакитному небу, розкошуючи з нагоди, що може гуляти під руку з сестрою.

— Люба моя, треба однак піти до тих людей, коли вже ти вперто хочеш здійснити свою забаганку, яка безперечно зіпсує нам цей чудовий день. Стривайте, мушу зорієнтуватись. Ви знаєте, я не дуже знаюсь на топографії тих місць, куди не дуже вчащаю... А крім того, цей квартал з мертвими вулицями й мертвими будинками такий поганий: тут не зустрінете жодного знайомого обличчя, жодної крамнички, що була б вам за дороговказ... Здається сюдою треба йти. Йдіть за мною й побачимо.

І всі четверо пішли до центральної частини кварталу, що виходила на Тібр, де вже почали оселювати будинки. Домовласники хотіли здобути якнайбільший зиск з

закінчених домів: віддавали помешкання дуже дешево й не дуже сердилися, коли запізнювалась виплата комірного. І тут улаштувались дрібні службовці, бідні родини, що платили дуже неакуратно, але вже ж час від часу давали трохи грошей. А куди гірше було те, що після того, як зруйнували старовинне гетто й зробили вирізи в Трастевере, щоб там більше було повітря, в ці незакінчені будинки ринули цілі лави обідранців, що не мали ні шматка хліба, ні житла, майже голі і наповнили ці будинки своїми стражданнями й брудом; однак доводилось ніби не помічати цього, дозволяти це самочинне захоплення, бо інакше всі ці злидарі опинились би на вулиці. Так от ці невеселі гості посіли величні чотириповерхові, або п'ятиповерхові палаци, з монументальними входами, що їх прикрашали величні статуї, з бальконами на каріятидах вдовж цілого фасаду. Дерев'яних частин на вікнах і дверях ще не було; кожна родина цих бідолах улаштовувалась на свій смак, часто забиваючи вікна дошками й прикриваючи двері лахміттям; захоплювали або цілий поверх, або невеличкі кімнатки, щоб улаштуватись, як у власній хаті. На бальконах з скульптурними окрасами сушилась огидна білизна, вкриваючи сумним брудом ці передчасно народжені, ображені в своїй гордині фасади. Швидке руйнування, невимовний бруд каляли ці чепурні білі будови, лишаючи на них смуги й вкриваючи гидкими плямами. А в розкішних брамах, зроблених для пишних екіпажів, текли потоки помий і нечистот, що гнили далі в калюжах на вулицях, без тротуарів.

Двічі Даріо казав своїм супутникам повертатись назад. Він не міг зорієнтуватись і дедалі смутнішав.

— Мені треба було йти ліворуч. Але як тут даш раду? Хіба що вдієш у такому оточенні?

Завошивілі діти лежали на землі, в поросі. Були надзвичайно брудні, майже голі, з чорним тілом, і волоссям, збитим ніби кінський волос. Жінки проходили в брудних спідницях і розірваних ліфах, що через них видно було груди й виснажені стегна. Багато з них стоячи розмовляли між собою, пронизливим голосом; інші сиділи на старих стільцях, поклавши руки на коліна й за-

лишались так цілі години, нічого не роблячи. Чоловіків траплялось мало. Деякі з них лежали осторонь на вигорілій траві, носом у землю й спали важким сном проти сонця.

Особливо нудило від смороду: то був сморід брудної убогости, сморід людини, що зійшла на рівень тварини, живучи у власному бруді. Цей сморід ще збільшувався, бо недалеко був тимчасовий маленький базар, яким їм довелось проходити: тут були зіпсовані фрукти, смажені й квашені овочі, вчорашні страви з застиглим і їлким жиром. Бідні торговки продавали все це прямо на землі, а навколо сновигали голодні діти.

— Нареті не розумію нічого,—вигукнув князь, звертаючись до Бенедетти.—Будь розсудлива. Ми вже досить бачили. Повернімось у карету.

Йому й справді було боляче. А як казала сама Бенедетта, він не міг терпіти болю. Йому здавалось безглуздим, чимось почварним отруювати життя такою прогулянкою. Життя бо дано, щоб жити весело й безтурботно під ясным небом. Його треба робити різноманітним—для цього є веселі видовища, співи, танці. І в своєму наївному егоїзмі відчував огиду до всього некрасивого, до бідности, страждань і коли бачив їх, то це гнітило його, викликаючи якусь фізичну й психічну втому.

Але Бенедетта, що сама тремтіла, як і він, хотіла удавати з себе мужню жінку перед П'єром. Глянувши на нього, побачила, що він остільки бере близьку участь у всьому й так співчуває, що не піддалась спокусі й воліла за краще разом з ним страждати стражданням бідних і пригноблених.

— Ні, ні, Дарію, треба залишитись... Бо й товариство хоче теж бачити все, правда?

— О тут,—відповів П'єр,—справжній маємо Рим і цей квартал скаже про нього більше, ніж усі клясичні відвідування руїн і монументів.

— Ви перебільшуєте, друже,—поправив Нарцис.—А проте і я тієї думки, що це інтересно, дуже інтересно... Особливо старі жінки. Скільки виразу у них, у цих старих жінок!

Тут Бенедетта, не мігши стримати свого захоплення, скрикнула, побачивши перед собою надзвичайно вродливу дівчину.

— О, *che bellezza!*

Даріо впізнав її й радісно вигукнув:

— А! це П'єріна. Вона поведе нас.

Вже деякий час дівчина йшла слідом за товариством, не наважуючись підійти ближче. Палкими очима дивилась на князя й була в них радість закоханої рабині. Потім розглядала з якоюсь покірливістю й без гніву, з почуттям щасливої покори, князівну, бо й вона теж здавалась їй прекрасною. Вона, справді, була така точнісінько, як змальовував їй князь: статурна, міцна, з шиєю богині, справжня антична Юнона на двадцятому році— з масивним підборіддям, надзвичайно правильною лінією уст і носа, волоока, з осяйним обличчям, ніби позолоченим промінням сонця під каскою пишного волосся.

— Так ти поведеш нас?—запитала Бенедетта, просто й усміхаючись, бо серед навколишньої гидоти її заспокоїла думка, що можуть існувати подібні істоти.

— Звичайно, пані, зараз же.

І побігла перед ними. На ній були черевики без дір і старе шерстяне плаття рудуватого кольору, що його вона очевидно недавно випрала й полагодила. В усій зовнішності її було щось привабне, помічався нахил до охайности, якого не мали тут інші. А може її велична краса сяяла в цьому вбогому одягу, надаючи їй вигляд богині.

— *Che bellezza! Che bellezza!*—повторювала Бенедетта йдучи слідом за нею.—Аж приємно дивитись на цю дівчину, Даріо!

— Я добре знав, що вона сподобається тобі,—відповів той просто, гордий з своєї нахідки і вже не казав, що треба вертатись додому, бо й він міг відпочити очима на чомусь прекрасному.

Позаду них ішов П'єр, теж захоплений. А Нарцис казав йому про свої уподобання, про нахил до всього незвичайного, вишуканого.

— Безперечно, це краса... Але, друже мій, цей римський тип, правду кажучи, дуже важкий, в ньому немає

душі, нічого надземного... Є лише кров під шкірою, але немає неба.

П'єріна зупинилась і показала рухом руки на мати, що сиділа на перекинутому ящику перед високими дверима недобудованого палацу. Вона також була колись красуня, але в сорок років уже постарілась: очі їй загасли від злиднів, рот викривився, зуби почорніли, обличчя взялось великими м'якими зморшками, а великі груди пообвисали. Була страшенно брудна, посивіле розкуйовджене волосся спадало безпорядно, крізь розірвану спідницю й сорочку виднілось брудне тіло. Тримала обіруч на колінах заснуле немовлятко, наймолодшу свою дитину. Дивилась на нього пригнобленим поглядом і безнадійним, з виглядом тварини, що бачить перед собою смерть, і то був погляд матері, яка родила й вигодувала дітей, але не знає, навіщо зробила це.

— От добре, добре,—сказала, підвівши голову,—це той пан, що дав мені екую, бо бачив тебе с сльозах. То він прийшов до нас із своїм товариством? Добре, добре! Виходить, є ще на світі добрі люди.

Потім розповіла історію їхньої родини, спокійно, без бажання розжалити їх. Її звали Джачінта, вийшла вона за каменяра, Томазо Гоццо і мала від нього сім дітей, П'єріну, потім Тіта,—тепер йому вісімнадцять років,—ще чотири дочки, що два роки, а потім нарешті оцей, знову хлопчик, що лежав у неї на колінях. Дуже довгий час вони мешкали в тому самому помешканні на Трастевере, у старому будинку, що його оце зруйновано. А разом з ним, здавалось, зруйнувалось і їхнє життя, відколи переселились на Праті ді Кастелло, лихо навалилось на них—жахна будівельна криза позбавила роботи Томазо й Тіта, а нещодавно закрили фабрику штучних перлин, де П'єріна заробляла майже двадцять сольді,—досить для того, щоб не вмерти з голоду. Тепер ніхто з них не робить і родина живе як деведеться.

— Може хочете зайти в хату, пані й панове? Там побачите Томазо та його брата Амброджо, що його ми взяли до нас. Вони краще вміють розказати й скажуть вам те, що треба... Та що вдієш? Томазо відпочиває, те саме робить Тіто, спить собі, бо нічого йому робити.

Показала рукою на здорового парубка, що лежав серед висхлої трави, з великим носом, грубим ротом і прекрасними очима П'єріни. Він обмежився тим, що підвів голову, стурбований цими людьми. Суворая зморшка прорізала йому чоло, коли він побачив, що П'єріна не спускає очей з князя. Нахилив голову, але не закриваючи очей, весь час стежив за ними.

— П'єріно, поведи пані й товариство, коли вони хочуть бачити.

До них підійшло кілька жінок у пантофлях на босу ногу: навкруги була ціла юрба дітей—напіводягнених дівчаток, що серед них, очевидно, були й чотири дочки Джачінти. Всі вони так скидались одна на одну й в усіх були такі однакові очі під сплутаним волоссям, що лише матері могли їх відрізнити. То був цілий мурашинник, цілий табір злиднів у яскравому соняшному промінні, серед цієї величної вкритої руїнами вулиці, де стояли недобудовані палаци й палаци в руїнах.

Бенедетта тихо й з ласкавою ніжністю сказала Даріо:

— Ні, не йди з нами! Я не хочу твоєї смерті, мій Даріо... Ти був такий ласкавий, що привів нас сюди. А тепер посидь тут проти сонечка, бо зі мною підуть абат і пан Абер.

Даріо засміявся й охоче згодився. Запалив цигарку й поволі ходив двором, радіючи з такої гарної години.

П'єріна швидко ввійшла в широку браму, з високим склепінням, оздоблену кесонами з розетками. Але в вестибюлі, на мармурових плитах, що їх тут почали класти, був цілий шар якогось бруду. Далі пішли масивними кам'яними сходами, з несучільними й скульптурно оздобленими поренчатами. І тут східці вже були побиті й на них було стільки бруду, що вони здавались чорними. Усюди виднілись сліди жирних пальців. З необтінкованих мурів, де мали бути картини й золоті розводи, подимало неприємним духом.

На першому поверсі, на просторій площадці П'єріна зупинилась, закричала в виріз великих дверей, де не було ще одвірку:

— Тато, тут одна пані з товариством хочуть тебе бачити.

Потім, звертаючись до Бенедетти, додала:

— Аж у кінці, в третій кімнаті.

І зникла, збігши сходами куди швидше, ніж коли вгору сходила, поспішаючи туди, куди наказувало їй кохання.

Бенедетта й супутники її перейшли через дві величезні залі, де підлога була вкрита уламками тиньку, а вікна виходили на чисте небо. Нарешті дійшли до третьої залі, меншої, де оселилась уся сім'я Гоццо, серед різноманітних уламків, що правили їм за меблі. Далі, на залізних штангах лежало п'ять-шість брудних, сточених потом, матрасів. Посередині стояв довгий, і ще добрий стіл, а також кілька старих стільців з видертою соломою, пообв'язуваних вірьовками. А найважче було очевидно позабивати дошками двоє вікон, при чому третє вікно й двері були позавішувані старою матерією з матрасу, у плямах і дірах.

Каменяр Томазо мав здивований вигляд. Очевидно, він зовсім не звик до таких благодійних відвідувань. Сидів біля столу, поклавши на нього лікті і спершись підборіддям на руки, очевидно відпочиваючи, як казала жінка його Джачінта. То був кремезний чолов'яга, років під сорок п'ять, з великою бородою та довгим волоссям, великим довгастим обличчям, що, не зважаючи на злидні й ледарство, зберегло ясність обличчя римського сенатора. Побачивши двох чужинців,—а він їх одразу впізнав—недовірливо підвівся. Але посміхнувся, скоро побачив Бенедетту, і коли та сказала йому, що Даріо лишився внизу й пояснила добродійну мету їхньої візити, він відповів:

— Так, так, знаю, князівна! Я знаю добре, хто ви, бо я колись пробивав вікно в палаці Бокканера, ще як тато мій живий був.

Тоді він почав чемно давати пояснення й відповів здивованому П'єрові, що живуть вони не дуже щасливо, але що все ж можна було б жити, коли б хоч два дні на тиждень була робота. Правду кажучи, видно було, що він задоволений з такого безклопотного життя, коли живеш, як заманеться, аби нічого не робити. Це нагадувало історію з одним слюсарем, який, коли його покликав

подорожній одімкнути валізу, бо загубив ключа, відмовив, кажучи, що не буде турбуватись у годину відпочинку. За помешкання не доводилось платити, бо досить було порожніх палаців, розкритих для бідноти, а кількох сольді вистачало на харчування з отією їхньою подержливістю та невибагливістю.

— Знаєте, пане абат, справи були куди кращі за часів папи... Мій батько, такий самий каменярь, як і я, усе життя робив у Ватікані, і ще й тепер, коли мені трапляється яка робота, то лише там. Бачите, нас зіпсували ці десять років, коли роботи на всіх вистачало, коли ми не сходили з рештування й заробляли, скільки хотіли. Що й казати, харчувались тоді краще, одягались, не відмовляли собі в розвагах... І тепер важенько так бідувати... Але за часів папи, пане абат, от коли вам треба було побачити наше життя! Жодних тобі податків, все діставалось легко, аби тільки хотів жити.

В цю мить з темного кутка біля позабиваних вікон з солом'яного матрасу почулось якесь бурчання, але каменярь казав далі повільно й спокійно:

— То мій брат Амброджо, що не згоджується з моїми поглядами... Він був на боці республіканців у сорок дев'ятому році, мавши чотирнадцять років... Та це нічого не значить, ми взяли його до себе, дізнавшись, що він вмирає в льоху голодний і хворий.

Відвідувачам навіть моторошно стало з жалю. Амброджо був старший за брата на п'ятнадцять років і під шістдесят років зовсім охляв: його мучила пропасниця, ледве міг ходити й лежав цілі дні в ліжку, не виходячи. Був менший за брата, худорлявіший і палкішої вдачі; працював як тесля. Не зважаючи на велике виснаження, мав чудову голову й обличчя апостола, або мученика, з благородним і трагічним виразом, оздоблене сивою бородою й сивим волоссям.

— Папа, папа,—пробуркотів.—Я ніколи не казав нічого поганого про папу. Однак він винен у тому, що тиранія все ще триває. Він сам міг нам дати республіку в сорок дев'ятому році і не дійшлося би до того, що бачимо тепер.

Знав Мадзіні і зберіг його тьмяну релігійність, мрію

про республіканського папу, що нарешті заснує на землі царство свободи й братерства. Але потім він дуже полюбив Гарібальді, і попередні погляди його захитались: він вважав тепер, що папи не можуть і нездатні визволити людство. Тепер він уже не знав, чого триматись,— з одного боку був під впливом мрій молодости, з другого—під впливом суворого життєвого досвіду. А проте, завжди у своїх вчинках залежав від запальної своєї вдачі й обмежувався голосними фразами й широкими та невиразними побажаннями.

— Брате Амброджо,—спокійно відповів Томазо,— папа є папа, і розум наказує бути на його боці, бо він завжди буде папою, тобто найміцнішим. Коли б довелось голосувати, я голосував би за нього.—Старий робітник не поспішав відповідати. Обережна розсудливість, властива його расі, взяла гору й він заспокоївся.

— А я, брате Томазо, голосував би проти, завжди проти... І ти добре знаєш, що більшість була б на нашому боці. Годі вже з тією мрією про папу короля! Саме Борго повстало б! Але це зовсім не значить, що не треба порозумітися з ними, щоб поважалось релігію цілого світу

П'єр пильно слухав і нарешті наважився запитати.

— А чи багато соціялістів у Римі, в народі?

— Соціялісти, панотче, звичайно, є та тільки їх куди менше, ніж в інших містах... Це новина, що приваблює нетерплячих, які не дуже розуміють, у чому справа. Ми, старі, хотіли свободи, але не підпалів та вбивств.

Боявся сказати забагато перед цією панією та панами, простягся на матрасі й застогнав, а князівна, що її нудило від неприємного духу в кімнаті, попрощалась, сказавши П'єрові, що краще передати гроші вниз жінці каменяреві.

Томазо вже сів, як звичайно, біля столу, спершись підборіддям на руки і вклонився гостям, так само мало турбуючись, що вони йдуть, як і тоді, коли вони приходили.

— До побачення! Дуже радий, що задовольнив вас.

Коли виходили, Нарцис захопився своїм звичайним запалом. Обернувся, щоб подивитися ще раз на голову старого Амброджо.

— Друже абате, це ж шедевр! О, це справді диво, справжня краса! Це куди менше банально, ніж обличчя тієї дівчини. Тут я вже певен, що ріжниця статева не призведе мене до якоїсь нечистої спокуси... Я не хвилююсь з якихось низьких побудів... І крім того, правду кажучи, яка безмежність криється в цих зморшках, скільки невідомого ховається в цих глибоких очах, яка таємничість у цій розкуйовдженій бороді й голові! Мимоволі, згадуєш про якогось пророка, або бога отця.

Внизу Джачінта сиділа ще на піврозбитому ящику з немовлятком на колінях; кілька кроків подалік стояла П'єріна, закохано дивлячись на Даріо, що докурював цигарку, а Тіто, лежачи в траві, як і раніш, не спускав з них очей, ніби насторожена тварина.

— Пані,—сказала мати покірливо й сумно,—ви сами бачили, що там зовсім не можна жити. Єдине щастя, що у нас багато простору. А ранком і ввечері бувають такі протяги, що вмерти можна. Крім того, завжди я боюсь за дітей, бо тут є незакриті діри.

Розповіла про одну жінку, що якимось увечері, хотівши вийти на сходи, думала, що то двері, а то вікно було. Ну й розбилась на смерть, упавши на вулицю. Крім того, одна дівчинка поламала собі руки, падаючи зі сходів, де не було поренчат.

Мертвий може лежати десь у кімнаті і ніхто про те не знає й не потурбується винести.

Учора ввечері, в одній віддаленій кімнаті знайшли труп старого, що вмер з голоду не менш, як тиждень тому. Мабуть і ще лежав би, та сусіди почули великий сморід.

— Принаймні, хоч би було що їсти,—казала далі Джачінта.—А коли треба годувати й нічого їсти, то й молока немає. Це маленятко кров мою ссе. Сердиться, ну а я що зроблю, — плачу, бо не моя вина, що нічого не маю.

І справді сльози заблищали їй у тьмяних очах. Потім одразу розсердилась, побачивши, що Тіто все ще лежить на траві, вигріваючись проти сонця—вважала за непристойну таку поведінку перед цими багатими панами, які мабуть їй щось лишать.

— Ледарю, ти, чуєш! Хіба не можеш підвестись, коли до тебе приходять гості?

Спочатку прикинувся, що нічого не чує, але кінець-кінцем підвівся й був дуже незадоволений. П'єр дуже зацікавився ним й хотів побалакати з ним, так само як з батьком і дядьком. Але нічого не домігся, крім коротеньких відповідей, з великим недовір'ям та байдужістю. Якщо немає роботи, лишається тільки спати. Хоч як сердишся, а від цього краще не буде. Куди краще жити, як живеться, не збільшуючи своїх страждань. Щождо соціялістів, то їх звичайно є трохи, та він їх не знає. З його потомленого й байдужого вигляду видно було ясно, що коли батько на боці папи, а дядько за республіку, то він, син, взагалі ні за що. П'єр зрозумів, що це є кінець народу, або радше сон народу, в якого ще не прокинулись демократичні потяги.

Абат розпитував далі, хотівши довідатись про вік його, про те, в якій школі вчився, в якому кварталі народився, але Тіто раптом перепинив його і показуючи пальцем на груди, сказав на весь голос: *Jo son Romano di Roma.*

І справді, хіба ці слова не були за відповідь на все. «Я римлянин з Риму». П'єр сумно усміхнувся й мовчав. Ніколи не доводилось йому так яскраво відчувати гордість раси, цю далеку спадщину слави, таку важку. У цього звироднілого парубка, що ледве вмів читати й писати, прокидалась владна гордість цезарів. Цей юнак, що вмирає з голоду, знав своє місто, й керуючись інстинктом, міг би розповісти найславетніші сторінки його історії. Добре знав імена великих імператорів і великі папи були йому близькі. Навіщо ж робити народові, що колись мав владу над цілим світом? Чому б не жити по-панському й нічого не роблячи в цьому найкращому з міст, в найлагіднішому підсонні. *Jo son Romano di Roma!*

Бенедетта крадькома поклала гроші в руку матері. П'єр і Нарцис, щоб не відставати, зробили так само. Дарію, який теж зробив за прикладом Бенедетти, спала добра думка. Щоб не забувати за П'єріну, якій він не наважився дати грошей, приклав пальця до уст і всміхаючись сказав:

— Красі!

І в цьому поцілунку на віддаленні, в цій усмішці, трохи жартівливій, було щось прекрасне й ніжне. Ніби то була історія кохання з минулих часів—князь і мовчазне кохання робітниці з фабрики штучних перлин.

П'єріна зашарілася з задоволення й втративши самообладу кинулась до руки Даріо. Ні про що не думаючи, впила у неї устами, й була в цьому й глибока вдячність, і ніжне кохання. Але Тіто глянув гострим поглядом, грубо схопив сестру за спідницю й сердито буркнув:

— Ти знаєш, я вб'ю й тебе і його!

Час був іти, бо інші жінки, почувши запах грошей, підходили, простягали руки й пускали наперед плачущих дітей. Бідний квартал з великими облишеними будівлями захвилювався, крик страждання лунав на мертвих вулицях з велемовними написами на мармурових дошках. Що робити? Не можна було всім дати. Доводилось іти геть з серцем, повним суму, бачивши, до чого призводить така безсила доброчинність.

Коли Бенедетта й Даріо повернулись до карети, швиденько сіли в неї й притиснулись один до одного, раді, що спекались цього кошмару. Бенедетта була задоволена з того, що виявила перед П'єром мужність і, як зворушена учениця, стиснула йому руку, коли Нарцис сказав, що бере абата з собою, бо підуть снідати в маленькому ресторані на площі св. Петра, відки так добре видно Ватікан.

— Випейте білого вина Дженцано,—закричав їм наздогін Даріо, що дуже тепер повеселішав.—Немає нічого кращого, щоб геть прогнати сумні думки.

П'єр був невситимий щодо подробиць. Йдучи з Нарцисом, розпитував його про населення Риму, його життя, звичаї та побут. Освіти тут майже немає. При цьому жодної промисловости, жодної зовнішньої торгівлі. Чоловіки працюють у дрібному ремеслі і все споживання вичерпується місцевим ринком. Серед жінок деякі роблять штучні перлини, деякі вишивають; крім того, виробництво речей культу, медалей, чоток, а також виробництво золотих речей завжди давало роботу чималому числу людей. Але скоро жінка одружується, одразу вона

вже мати цілої купи дітей, що ростуть одне по одному, й перестає робити. Взагалі цей народ живе, як доведеться, працює лише стільки, скільки треба, щоб якось прохарчуватись—задовольняється овочами, борошняними стравами, поганою бараниною, і при цьому не протестує, не має жодних честолюбних замірів на майбутнє й живе з дня на день, дбаючи лише про поточне життя. Є в них тільки два пороки: гра, а також біле й червоне вино Римської провінції, джерело сварок і вбивств. Увечері в свята, після того, як почнуть розходитися з шинків, на вулицях чимало лежить людей, що хриплять, порізані ножами. Дівчата рідко коли допускаються гріха й можна перелічити на пальцях тих, що віддалились до шлюбу. Причина цього та, що сім'я живе дуже дружно й підлягає тільки необмеженому авторитетові батька. Брати сами стежать за порядністю сестер, як от Тіто, що так грубо поведився з П'єріною,—він оберігає її не з почуття прихованих ревнощів, а дбаючи про добре ім'я та честь родини. Разом з усім цим, немає справжньої релігійності, а є дитяче ідолопоклонство—всі звертаються до Мадонни й до святих,—тільки вони й існують для них, тільки їм моляться вони, а про бога ніхто й не думає.

Закостенілість цього народу легко пояснюється. В минулому в нього цілі віки лінощів, до яких він легко допускався, віки задоволеного шанобства й можливість безтурботно жити. Коли хтось з них не був каменярем, теслею або пекарем, то був льокаєм, або служив у священника, посередньо, або безпосередньо утримуючись папським коштом. Так утворились дві протилежні партії: колишні карбонарії, що перетворились на прихильників Мадзіні або Гарібальді—досить численна кляса, цвіт Трастевере; потім клієнти Ватікану, всі ті, хто жили більш, або менше з церкви й жалкували за папою-королем. Але й для тих і других все це було в сферах поглядів, про які можна сперечатись і нікому не спадало на думку активно взятись до справи, ризикуючи хоч чимбудь. Потрібен якийсь раптовий запал, щоб знищити ґрунтовну практичність раси й довести її до короткочасного відважного вибуху. Але нащо? Злидні три-

вають стільки віків, а небо таке блакитне і за теплої години так добре живеться.

За цей час зроблено, здається, єдине надбання: патріотизм добре уґрунтувався і за столицю Рим, це ново-здобуте славетне місто, була знову велика більшість, так що в Левиному місті майже до повстання дійшло, коли поширились чутки про згоду між Італією та папою на основі світської влади над містом. Коли злидні, як здається, збільшились, коли римський робітник скаржився більше, то все це тому, що він нічого не виграв з тих колосальних робіт, що тривали протягом п'ятнадцятих років. Спочатку до міста насунуло більш, як сорок тисяч робітників, що прийшли здебільша з півночі—вони робили за дешеву ціну, були завзятіші й витриваліші. Потім, коли й римський народ почав брати участь у роботах, жилось йому краще, та не думав він заощаджувати; тому, коли вибухла криза й довелось вивезти на батьківщину сорок тисяч робітників з провінції, він, як і раніш, опинився в мертвому місті, де майстерні стояли позакривані й годі було сподіватись більш-менш протяжної роботи. Таким робом він знову повернувся до стану неробства, правду кажучи, задоволений з того, що менше клопоту з цією роботою, і знову почав улаштуватися якомога краще з своїм вічним супутником—злидняв, не маючи шеляга в кишені, але удаючи пана на всю губу.

Перові особливо впадала на очі різниця між злиднями в Парижі і в Римі. Звичайно, тут злидні були більші, харчування мізерніше, і бруд огидніший. Але чому ж люди з такими злиднями були задоволеніші й веселіші? Коли пригадував паризьку зиму, оті цюпи, що їх відвідував, куди сніг проходив і де мерзли з холоду цілі родини без хліба й вогню, серце стискувалось йому зі співчуття, якого він не зазнавав тут, на Праті ді Кастелло. І нарешті зрозумів: біднота в Римі, це та біднота, що не гибіє з холоду. Яку ніжну й постійну втіху дає це лагідне завжди блакитне небо, що ніби жаліє нещасних! Чи варто звертати увагу на погане житло, коли можна спати надворі під ласкавим подихом теплого вітру. Чи варто звертати увагу навіть на голод, коли родина може сподіва-

тись випадкової милостині на заллятій соняшним промінням вулиці, серед засхлої трави? Завдяки підсонню, народ цей дуже поздержливий, не треба йому ні алькоголю, ні м'яса, щоб боротися з туманами. Нічого не роблячи, людина всміхається золотим вечорам, бідність стає вільним розкошуванням, у цьому дивному повітрі, яке саме, здається, дає життя. В Неаполі, як розповідав Нарцис, у приморському кварталі та кварталі Санта Лючія, з вузькими сморідливими вулицями, де порозвішувано білизну сушитись, усе життя на дворі. Жінки й діти, що не живуть безпосередньо цим вуличним життям, днюють і ночують на легких дерев'яних бальконах, прибудованих до всіх вікон. Там шиють вони, співають і миються. А вулиця—це ніби спільна вітальня. Тут одягаються чоловіки, півголі жінки ськаються в голові в дітей і причісуються сами—коротко кажучи тут живе вся людність завжди голодна, і для неї завжди наготовлено їсти. На маленьких столиках, на возках завжди продається дешеві страви, ґранати, перестиглі кавуни, смажені пиріжки, варені овочі, смажену рибу, ракушки—коротко кажучи, там ціла кухня серед натовпу, де можна завжди їсти на повітрі, ніколи не розпалюючи вогню. А навкруги галаслива юрба, матері, що розмовляють жестикулюючи, батьки, що сидять вдовж тротуарів, діти, що бігають без угаву—і все це серед шаленого шуму, крику, співів, музики—одно слово, надзвичайна безтурботність. Хриплі голоси вибухають гучним сміхом і засмажені, але не красиві обличчя з дивними очима, де сяє радість життя, під чорним, як смола волоссям. Бідний веселий народ, що має в собі дитяче щось, народ неосвічений, що його єдине бажання—мати кілька су й заспокоїти голод на цьому постійному ринку! Звичайно, ніколи ще не було демократії менш свідомої. Що вони—так казали політичні діячи—жалкують за колишньою монархією, коли їхні права на це безтурботне життя більше забезпечено, то навіщо працювати для них, навіщо всупереч їхній волі боротися, щоб дати їм більше знання, більше свідомости, забезпечити їм добробут і людську гідність? Великий сум поняв П'єра, коли він бачив цей веселий настрій у людей, які вмирили з голоду серед п'яного проміння

всезасліпного сонця. Звичайно, це прекрасне небо причина того, що народ і далі перебуває в дитинстві і демократія не пробуджується. Безперечно і в Неаполі і в Римі народ гібіє в злиднях, але в душі його немає тієї люті, що її викликають суворі дні зимові, немає заздрости, коли згадується про те, що вони тремтять у холоді, тим часом, як багаті вигріваються в теплі, не знають вони шалених дум бідняків у цюпах, куди забиває сніг і ледве, ледве світить свічка, догораючи; не відчувають вони потреби шукати правди, не усвідомлюють того, що треба повстати, щоб врятувати дружину й дітей від сухот і дати їм теплий куточок, де можна було б жити. Злидні в голоді—це найбільша соціяльна кривда, найжахніша школа, де бідняк навчається пізнавати свої страждання, обурюється й заприсягається знищити їх, хоч би для цього довелось знищити ввесь старий світ.

У цьому лагідному підсонні П'єр розумів і святого Франціска, божественного старця, повного любови, що ходив шляхами й вихваляв солодкі прикмети бідности. Безперечно, то був революціонер з природи, що по-своєму протестував проти надмірної розкоші римського двору, проповідуючи любов до бідних, поворот до простих звичаїв первісної церкви. Таке пробудження чистоти й поздержливості не могло б статись у північній країні, що замерзає від грудневого холоду. Для цього потрібні чарівна природа, поздержливий народ, що живиться сонцем, благословенне старцювання на огрітих сонцем шляхах. Очевидно, таким способом і дійшов він до самозабуття. Спочатку питання це видавалося складним: як міг родитися св. Франціск з душею, де горіло вогнем почуття братерства, св. Франціск, що товаришував з усім живим, з тваринами й навіть речами на цій землі, тепер так мало милосердій, жорстокій для малосилих, де зневажається простий люд і не дається милостині навіть папі. Можливо старовинна гордість висушила серця, або може досвід життєвий старих народів неминуче призводив до егоїзму й тому душа цілої Італії застигла в догматичному й пишному католицтві, а поворот до євангелічного ідеалу, співчуття до пригноблених і страждущих починається в наші дні на сумних рівни-

нах півночі, серед народів, позбавлених сонця. Очевидно, все це впливало, але найважливіше те, що св. Франціск, так щиро віддавши серце бідності, міг потім ходити з нею босоніж, ледве одягненою серед розкішної весни й людей, що тоді відчували палку потребу співчуття й любови.

Ввесь час розмовляючи П'єр і Нарцис дійшли до площі св. Петра й сіли недалеко від дверей ресторану, де вони вже раз снідали, біля маленького столу, з скатертиною сумнівної чистоти, що їх стояв цілий ряд вдовж тротуару. А краєвид відси розкривався чудовий—просто спереду собор, праворуч над величною колонадою Ватікан. П'єр глянув угору й дивився на Ватікан, бо він був осередком його думок, на той другий поверх із завжди замкненими вікнами, де мешкав папа й де ніколи не з'являлось живої душі. Коли льокай почав готувати на столі й приніс закуску—анчоуси з фіночки, П'єр звернув увагу Нарциса легким вигуком.

— Гляньте бо, друже мій.. Там у тім вікні, що як мені казали в кімнаті папи... Чи ви не бачите там якусь біду постать, ніби хтось стоїть нерухомо?

Нарцис засміявся.

— Так. Це очевидно папа. Ви так бажаєте бачити його, що це бажання викликає примари.

— Запевняю вас, що з того вікна,—повторив П'єр,—якась біла постать дивиться на нас.

Нарцис був дуже голодний і їв, увесь час жартуючи. Потім раптом сказав:

— Так от, друже мій... Папа дивиться на нас. Отже саме вчасно побалакати про нього... Я обіцяв вам розказати, як він втратив мільйони спадщини св. Петра під час жахної фінансової катастрофи, що її руїни ви бачили. Та відвідування Праті ді Кастелло не дало б повного уявлення, коли б його не доповнити цією історією.

Не перестаючи їсти, докладно розповідав. Коли вмер Пій IX, капітал св. Петра перевищував двадцять мільйонів. Кардинал Антонеллі, що спекулював і взагалі вигравав на цьому, протягом довгого часу тримав ці гроші почасти у Ротшильдів, почасти у різних нунціїв, що мали таким робом обов'язок збільшувати цей капітал закор-

доном. Але коли вмер кардинал Антонеллі, заступник його, кардинал Сімеоні позабирав ці капітали в нунціїв, щоб примістити їх у Римі. Тоді Лев XIII, скоро став він папою, склав спеціальну комісію з кардиналів, щоб відати спадщиною св. Петра, і на секретаря її призначив монсеньйора Фолькі. Цей прелат, що відогравав видатну роль протягом двадцятьох років, був син урядовця папської канцелярії; батько лишив йому мільйонну спадщину, нагромаджену завдяки сміливій спекуляції. Від батька син дістав і спритну вдачу, виявив себе як першорядний фінансовий діяч, так що комісія помалу передала йому всі свої повноваження, даючи йому цілковиту самостійність, а сама лише затверджувала звіт, що його він подавав на кожне засідання. Що капітали давали тільки мільйон ренти, а видатки досягли до сімох мільйонів, то треба було якось дістати ще шість мільйонів. Одержуючи данину св. Петра, папа щорічно давав монсеньйорові Фолькі три мільйони, а той якимось дивним способом подвоював їх, вміло спекулюючи й вигідно приміщуючи гроші, так що баянс зводили, не беручи з основного капіталу св. Петра. Приміром, спочатку він мав чималий зиск, спекулюючи в Римі земельними участками. Він купував акції всіх нових підприємств,—млинів, омнібусів, водопроводів, і спекулював ними; крім того грав на біржі разом з католицьким банком, Банко ді Рома. Здивований таким його хистом, папа що до того часу сам спекулював за допомогою довіреної особи, Стербіні, облишив його, й доручив монсеньйорові Фолькі пускати в оборот і його гроші, коли вже він так добре орудує грішми св. престолу. То була доба великих милостей для прелата, розквіт його могутності. Але надійшла чорна година, ґрунт уже захитався і незабаром мала вибухнути несподівана катастрофа. На жаль одна з операцій Лева XIII була в тому, що він позичав великі суми римським князям, а їм саме й бракувало грошей, і хотівши брати участь у газардовій грі, вони спекулювали земельними участками й будівлями. Замість забезпечення, вони давали акції, так що, коли надійшла катастрофа, у папи в руках були самі папірці. З другого боку, невдало закінчилася спроба закласти

кредитову установу в Парижі, щоб серед побожних та аристократичних клієнтів приміщувати облігації, важко збувані в Італії. Щоб притягти легковірних до цієї справи, казали, що сам папа бере участь у цьому підприємстві. А найгірше було те, що він уже таким робом втратив три мільйони. Взагалі становище набирало дедалі загрозливішого характеру тому, що папа вклав свої мільйони в ті шалені спекулятивні операції, які відбувались у Римі, просто вікон його Ватикану. Очевидно, йому теж кортіло грати, а може сподівався за допомогою грошей завоювати знову це місто, колись відібране йому силою. Відповідальність була цілком на ньому, бо монсеньйор Фолькі ніколи не починав ризикованих справ не порадившись з ним, отже, єдина винна особа в катастрофі був сам папа, бо хотів здобути зиск і мав також вищу силу—дати церкві всемогутність великого капіталу. Але як завжди буває, прелат відповідав за всі помилки. Мав він вдачу владну й сувору, кардинали-учасники комісії не любили його, й вважали засідання за цілком марні, бо він сам порядкував усім і їм доводилось збиратись лише для того, щоб ухвалити ті його операції, що про них він благоволить повідомити. Коли вибухла катастрофа, проти нього склалася змова, кардинали залякали папу лихими чутками, що ніби ширись, і примусили монсеньйора Фолькі дати звіт перед комісією. Становище було дуже скрутне, а великі втрати неминучі. Він попався в неласку й з того часу марно благав про авдієнцію у Лева XIII,—той завжди суворо відмовляв у цьому, ніби караючи його за їхню спільну помилку, за жадобу зиску, що засліпила їх. Однак Фолькі ніколи не скаржився, був завжди побожний, покірливий, не видавав своїх таємниць і скорявся. Ніхто не міг би сказати точно, скільки грошей з капіталу св. Петра втрачено під час цього шаленства, коли Рим перетворився на дим до гри,—деякі кажуть, що втрачено лише десять мільйонів, а деякі доходять до тридцятьох. Дуже ймовірно, що втрата доходить до п'ятнадцятьох мільйонів.

Після котлет з томатами льокай приніс смажене курча. Нарцис закінчив оповідання так:

— Але тепер ці втрати вже покрито: я казав вам про

великі суми з данини св. Петра, при чому лише папа знає точно розмір її й сам порядокс нею... А проте він, ще не виправився. Я знаю з віригідних джерел, що він і тепер грає на біржі, тільки обережніше—ось і все. І тепер у нього є довірена людина, прелат монсеньйор Марцоліні, що оскільки мені здається, відає всі грошові справи... І він має рацію, мій друже. Треба поводитись відповідно до часу.

П'єр слухав його дедалі уважніше, і до почуття подиву домішувався деякий острах і сум. Все це звичайно було цілком природно, навіть законно; але коли він мріяв про духовного пастиря, далекого й високого, вільного від усіх земних турбот, йому й не спадало на думку, щоб усе це могло бути. Та й справді бо! Папа, духовний пастир усіх пригноблених і страждущих, спекулює земельними участками і біржовими акціями! Він грає на біржі, приміщує гроші у банкірів-євреїв. Позичає гроші, як лихвар, одержує проценти. І це робить намісник апостола, первосвященник Христа, євангельського Ісуса, божественний заступник бідноти. І який сумний контраст: там угорі, в одній з кімнат Ватікану, десь у потайному місці заховано стільки мільйонів, що їх пускається в оборот—вони дають зиск, їх завжди приміщується й переміщується, щоб іще збільшити цей зиск, ніби золоті яйця, що їх так пильно доглядає скнара. І тут таки близько, внизу в цих огидних недовершених будовах нового кварталу стільки злиднів, стільки людей вмирає з голоду в бруді, матері не мають молока для немовлят, чоловіки байдикують, бо немає роботи, а старі вмирають, як скотина, яку вбивають, коли вона ні на що не здатна. Боже любови та милосердя! Невже це можливо? Звичайно, церква має матеріяльні потреби, вона не може жити без грошей, і план, що згідно з ним здобувається скарби, які дають змогу церкві переможно боротися з її ворогами надзвичайно розумний і політичний. Але він ображає найчистіші почуття, заплямовує церкву, яка сходить з своїх висот божественних, щоб перетворитись на партію, на велику міжнародню асоціацію, утворену для того, щоб опанувати світ і підкорити його собі.

І П'єра ще більше вражала ця незвичайна пригода з папою. Чи міг хто уявити собі більш незвичайну, несподівану драму? Папа замикається в своєму палаці, що є ніби в'язниця, але в'язниця, що сотнями вікон дивиться на безмежні обшири, на Рим, на Кампанью, на далекі гори. І цей папа в кожному мить і вдень і вночі, протягом цілого року, може охопити своїм поглядом відібране йому місто, що лежить там унизу, й жалібним невпинним криком вимагає, щоб повернули йому це місто. Цей папа з самого початку будівельних робіт був свідком того, як перетворювалось місто, як прокладались нові вулиці, зруйновувалось старі квартали, продавалось участки, як нові будови поволі здіймалися звідусіль і білою смугою охопили старі червонасті будинки; і бачивши щодня це видовище, цей божевільний запал будівництва, з самого ранку й до вечора, він і сам захопився цією пристрастю до газардової гри, пристрастю, що ніби які п'янкі пахощі, дихала з міста. І тоді з глибин свого замкненого палацу починає він спекулювати на оздобах свого старовинного міста, щоб збагатити себе з операцій, розпочатих тим самим італійським урядом, що його він визнав за грабіжницький, і потім раптом втрачає мільйони в величезній катастрофі, якої він повинен був би хотіти, але якої він не передбачав. Ні, ніколи жоден з престолу скинутий король не піддавався більшій спокусі й не заплутувався в таку трагічну пригоду, яка була йому ніби законна кара. А то ж не був король, то був сам намісник божий, сам бог, що його вважали за непогрішного всі християни-ідолопоклонники!

Льокай приніс десерт—овечий сир і фрукти. Доїдаючи гроно винограду, Нарцис звів очі й вигукнув:

— Але ви маєте рацію, мій друже. Я виразно бачу там у вікні, в кімнаті папи, якусь бліду постать.

П'єр, не зводячи очей від вікон, зауважив:

— Так, так, вона щойно зникла, а тепер знову з'явилась і стоїть там увесь час, бліда, нерухома.

— А що ж йому робити там на вашу думку,—відповів Нарцис своїм томним тоном, так що не можна було сказати, чи він жартує, чи ні.—Він такий, як усі люди й дивиться у вікно, коли хоче трохи розважитись. Крім

того, у нього таки є на що дивитись, ніколи не потомлюючись.

Це явище дедалі більше привертало до себе П'єрову увагу й дедалі більше захоплювало. Коли йому раніш розповідали про замкнений Ватікан, він уявляв собі похмурий палац, оточений високими мурами, бо ніхто не казав йому та мабуть і не знав, що цей палац домінує над цілим Римом, і що з вікон його папа бачить увесь світ. П'єр добре знав ці безмежні простори, бо дивився в них спочатку з Янікульської гори, потім з лож Рафаеля і з бані собору. І П'єр викликав в уяві своїй те, на що дивився тепер Лев XIII, нерухомо, ніби привид блідий, стоячи у вікні. Посеред просторої пустельної Кампанї, в рямцях гір Сабінських та Альбанських Лев XIII бачив сім славетних горбів—Янікул, вкритий деревами вілли Памфілі, Авентін де лишались тільки три напівзаховані в зелені церкви, трохи далі Целій, повитий пахощами достиглих помаранчів вілли Маттеї, Палятін, з тонкою стрілочкою кипарисів, що вирости тут ніби на могилі цезарів, Есквілін, де здіймалась тоненька дзвіниця церкви Санта Марія Маджоре, Вімінал, що скидався на облишену каменяню беспорядним нагромадженням нових білих будівель, Капітолій, що про нього ледве можна було здогадатись з чотирикутньої башти палаця Сенаторів, нарешті Квірінал, де королівський палац вирізнявся прикрою жовтою плямою на чорному тлі садів. Крім церкви св. Марії Маджоре він бачив усі собори: Сан Джовані Лятеранського, цю колиску папства, Сан Паоло поза мурами, Санта Кроче Єрусалиму, Санта Аньезе, й бані собору Джезу, Сант-Андреа ін Валле, Сан-Карла, Сан-Джованні Фльорентійського, і чотириста інших церков Риму, що надавали місту вигляд священного поля, вкритого хрестами. Бачив він славетні пам'ятники, свідки минулої багатвікової величі, форт Сант-Анджельо, могилу імператора, перетворену на папську фортецю, там далі білу лінію інших надгробків на Аппіевій дорозі, потім руїни Терм Каракалли, будинку Септімія Севера, колон, портиків, тріумфальних арок, потім палаці й вілли багатих кардиналів доби Відродження: палац Боргезе, палац Фарнезе, віллу Медічі та інші—цілу без-

межність дахів і фасадів. Крім того, завжди внизу, майже під самими вікнами, з лівого боку, бачив він огидне видовище—незакінчений квартал Праті. Гуляючи в побідні години в своїх садах, відокремлених муром Лева IV, ніби цитаделлю, він бачив сумне видовище—розкриті узгір'я гори Маріо, де під час будівельного запалу, набудували цегелень. Зелені схили гори всюди проріzano жовтявими виймами, а позамикані будівлі заводські, являють собою сумні руїни з високими погаслими димарями, відки вже ніколи не йде дим. І в усі інші години дня, підходячи до вікна, він бачить перед собою облишені будівлі, що для них працювало стільки цегелень,—будівлі, які сконали раніш, ніж почали жити й де тепер кишіла римська біднота, гниючи там, як гниє й старе суспільство.

І П'єрові здавалось, що Лев XIII, ця біла постать там угорі, кінець-кінцем забуває про ціле місто й мрійливий погляд його зупиняється на Палатині, нині розвінчаному де здіймаються високо в блакитне небо чорні кипариси. Мабуть в уяві його постають палаци цезарів і викликає він великі тіні славетні, одягнені в пурпур справжніх предків своїх, імператорів і первосвященників, які тільки й могли сказати йому, як можна панувати над усіма народами й бути необмеженим володарем. Потім переводить він погляд свій на Квірінал і дивиться годинами на це вороже йому втілення королівської влади. Яка дивна зустріч! Обидва ці палаци дивляться один на один, доминиючи всю навкольність і стоячи один проти одного над Римом середньовічним і Римом доби Відродження, що його рудасті дахи обпалені й позолочені гарячим промінням соняшним в безладді вкривають узбережжя Тібру.

Мавши звичайний театральний бінокль, папа й король, стоячи кожен біля вікна, могли б добре бачити один одного. Це лише дві невеличкі точки, що загубились у безмежних просторах, але, яка між ними безодня, скільки віків історії, скільки поколінь, що боролись і страждали, скільки загасливої величі й зародків невідомого майбутнього розділяє їх! Вони бачать один одного, і все ще ворогують між собою за те, кому на-

лежатиме цей народ, що галасливою юрбою метушить ся там унизу, за те, хто буде необмежним владарем—первосвященник, пастир душ, чи монарх, владар тіла. І тоді П'єр запитав себе, про що міркує і мріє Лев XIII, стоячи там у вікні, де все ще ніби ввижалась йому бліда постать. Бачивши новий Рим, зі старими зруйнованими кварталами, і з новими кварталами, зметеними бурею кризи, повинен він був очевидно радіти з величезної невдачі, що її зазнав італійський уряд. Папі відібрали його місто й ніби хотіли показати йому, як треба творити велику столицю, але спроба ця закінчилась катастрофою: повиростали гидкі й нікому непотрібні будівлі, що їх не могли навіть добудувати як слід. Міг тільки радіти з тих невимовних труднощів, що їх зазнав загарбницький уряд, радіти з політичної кризи, фінансової, з дедалі складнішого стану нації, коли здається ось-ось загине цей старий лад. І все ж хіба він сам не був патріот, хіба не був син цієї Італії й не любив її, хіба в його жилах не жив творчий геній цієї Італії з її гордістю? Ні, він не може бути проти Італії, навпаки, він усе має зробити, щоб вона знову була владаркою світу. І не зважаючи на радісний настрій та події, все ж понімав його сум, коли він бачив цю Італію, зруйновану, напередодні банкрутства, що показувала цілому світові цей безпорядний і незакінчений Рим, ніби на потвердження своєї безсилости. Однак, коли Савойській династії судилось колись зникнути, то хіба не він заступить її й не візьме знову владу над містом, яке він протягом п'ятнадцятьох років бачить лише з вікна, в руках руїників і каменярів? Він знову буде владар і царюватиме над світом, сидячи на престолі в обітному місті, якому пророцтва забезпечили вічність і владу над цілим світом.

Обрії розкривались і П'єр запитував себе, що бачить Лев XIII поза межами міста й Римської Кампанії, за Сабінськими та Альбанськими горами, у цілому християнському світі. Що він уже вісімнадцять років замкнений у Ватикані й може бачити світ навкольний лише з свого вікна, то що він саме може бачити, які відгуки істини й правди могли доходити до нього від сучасних суспільств? Час від часу з висот Віміналу, де міститься

станція, доходив до нього протяжний свист паротягів,— то був ніби символ нашої, на науці обґрунтованої, цивілізації, символ наближення народів, рух вільного людства у майбутнє. Може й сам він мріяв про свободу, коли глянувши праворуч, бачив там унизу море, за надгробками Аппієвої дороги. Чи поставало в нього колибудь бажання облишити Рим з усім минулим, щоб десь інде заснувати нове папство на основах нової демократії! Його вважають за людину розумну й далекозору й він повинен розуміти, повинен був тремтіти, коли доходили до нього чутки з далеких країн, де точилась боротьба, приміром, з Америки, де владу над народом захопили революційні єпископи. Працюють вони для нього, чи для себе? Коли він не може йти за їхнім прикладом, коли він уперто тримається свого Ватикану, увесь оплутаний догмами й традиціями, то йому треба побоюватись розриву, що колись може постати. І загрозовий подих схизми, що здалека повівав, б'є йому в обличчя й дедалі більше непокоїть. Для цього ж він і зробився дипломатом, схильним до замирення, й хотів зібрати під владою своєю всі розпорошені сили церкви, ніби не помічаючи відважних виступів деяких єпископів, оскільки це дозволяла толерантність, і намагаючись перетягти на свій бік народ, йдучи з ним проти занепалих монархій. Та чи піде він далі? Чи не замуровано його за цими бронзовими дверима з суворою католицькою традицією? Його упертість може бути згубна: не можна йому буде царювати над душами за допомогою його реальної сили та могутності, за допомогою цієї суто-духовної влади, цього морального неземного авторитету, який приводив людство до ніг його, так що прочани падали навколішки, а жінки зомлівали. Облишити Рим, відмовитися від світської влади,—значило б перемістити центр католицького світу, це значило б не бути самим собою, головою католицтва, а бути чимось іншим, головою чогось іншого. І які бурхливі думки мусили ворухнутись у нього в голові, біля цього вікна, коли вечірній вітер доносив йому неясний образ цього іншого й відчував він побоювання перед новою релігією, ще невиразне, але дедалі виразніше—вироблялась під приглушений шум націй, які про-

стували вперед, при чому відгуки цього шуму доходили до нього з різних країв землі.

І П'єр відчув, що цю білу нерухому постать у закритому вікні підтримує гордість, повсякчасна певність перемоги. Коли не вистачить сили людської, станеться чудо. Був твердо переконаний, що візьме владу над Римом—а коли не він, то його наступник. Хіба церква, завдяки своїй непоборній енергії, не вічна? А проте, може й йому судилось здійснити це. Хіба бог не може зробити неможливого? Завтра ж, коли на то воля божа, всупереч усім людським розумінням, всупереч очевидній логіці фактів, місто повернеться йому в наслідок якогось раптового історичного перевороту. Яке свято готується цьому блудному синові, що за його ризикованими пригодами він увесь час стежив своїми батьківськими очима, де блищали сльози! Цей блудний син скоро забуде ті надмірності, що їх спостерігалось протягом вісімнадцятьох років, кожної доби року, кожної години. А можливо думає він про те, що зробити йому з новими кварталами, які загнили Рим? Знищити їх, чи лишити, як доказ безглуздя узурпаторів? І Рим знову буде величним і мертвим містом, що не турбується марними заботами про чистоту й матеріальні блага, і сяє на світ увесь, ніби чиста душа, в славі минулих віків. І снував далі мрії свої: уявляв собі, як це все відбудуватиметься в недалекому часі. Все, навіть республіка, краще ніж Савойська династія. Хіба можна сказати, що проти федеративної республіки, яка подрібнить Італію на частини, відповідно до старовинного, нині скасованого політичного поділу, поверне йому Рим і зробить його природним охоронцем відновленої в такій формі держави. Потім поринув поглядом поза межі міста, поза межі Італії, мрії дедалі ширшали, захоплюючи республіканську Францію, Іспанію, що могла б бути знову республікою, навіть Австро-Угорщину, яку колись таки здобудеться. Тоді всі католицькі нації являтимуть Сполучені Штати Європейські, припиняться війни й люди житимуть як брати під верховною владою первосвященника. А далі надійде й остаточна перемога, зникнуть усі інші церкви і всі народи одпалі повернуться до нього, як до єдиного пастиря, до

Христа, що в його особі царює над демократією цілого світу.

Ці мрії П'єрові про думки Лева XIII раптом порушив Нарцис:

— Гляньте, друже мій,—сказав він,—на тон цих статуй у колоннаді.

Замовив собі каву й повільно курячи сигару, вдався у свої витончені естетичні міркування.

— Гляньте, вони рожеві, й до того рожеві з блакитним відблиском, ніби в їхніх кам'яних жилах тече блакитна кров анголів... Це римське сонце, друже мій, надає їм цього неземного життя, бо вони живуть, і я сам бачив, як вони всміхались до мене й простягали руки в теплому присмерку. Рим! Дивне й прекрасне місто! Тут можна жити повітрям, бути бідним, як Іов і завжди розкошувати, вдихаючи його чари.

І цього разу П'єр не міг не здивуватись, відновивши в пам'яті його чіткий холодний голос і згадавши про його ясний сухий фінансовий розум. Думки його знову повернулись до Праті й щось боляче стиснуло серце від самої згадки про стільки лиха й злиднів. Бачив знову перед собою огидний бруд, де кишіло стільки живих істот, бачив цю жахну соціяльну кривду, коли більшість люду засуджено жити, як той скот, без радості, без шматка хліба. І коли глянув знова на вікна Ватикану, йому ввижалось, що за цим вікном здійсмається бліда рука—то папське благословення, що його дає звідти Лев XIII Римові, Кампаньї, горам і вірним цілого християнського світу. І це благословення тепер було на його думку таке смішне й безсиле—бо протягом стількох століть не могло воно знищити жодного з лих людських і не могло дати хоч би яке заспокоєння тим нещасним, що в злиднях конали там унизу.

ІХ.

Бенедетта переказала П'єрові, що хоче його бачити, а тому він надвечір, коли вже сутеніло, вийшов з своєї кімнати й знайшов її в товаристві Челії,—обидві розмовляли в світлі гаснущого дня.

— Ти знаєш, я бачила вашу П'єріну,—сказала дівчина саме в ту мить, коли він ввійшов.—Так, так, та ще й Даріо. Мабуть вона чатувала на нього, він зустрівся з нею на одній з алей Пінчіо й усміхнувся до неї. Я одразу зрозуміла, що це вона. Яка красуня!

Бенедетту трохи потішав її ентузіязм. Але все ж сумна згортка склалась на її вустах. Не зважаючи на розсудливість її, все ж завдавало їй болю це кохання, таке палке й наївне. Припускала, що Даріо хоче розважитись, бо вона сама відмовляла йому. А він же був молодий і не міг жити ченцем. А проте, ця бідолашна дівчина дуже кохає його, отже Бенедетта боялась, що Даріо може захопитись під непереможним впливом краси. Тому змінила тему розмови й розкрила таємницю серця свого.

— Сідайте, пане абат.—Бачите, ми тут увесь світ осуждаємо. Мого бідолаху Даріо обвинувачують у тому, що він морочить голову усім красуням римським... Приміром, розповідають, що саме він і є та щаслива людина, яка підносить Тонієтті букети білих роз і з ними вона вже протягом двох тижнів їздить по Корсо.

Челія схвильовано перепинила:

— Та це ж самісінька правда, люба моя. Спочатку були деякі сумніви, навіть називали маленького Понте Корво й ляйтнанта Моретті. Ти можеш собі уявити, які плітки ширились! А тепер усі знають, що ніхто інший, як Даріо зводить з розуму Тонієтту. Між іншим він був у неї в льожі в театрі Костанці.

Слухаючи їхні розмови, П'єр згадав про Тонієтту, що її показував йому на Пінчіо князь. То була одна з небагатьох представниць півсвіту, що нею інтересувалось римське громадянство. Пригадав і чарівну особливість, якою уславилась вона—ці вибухи некорисливого кохання до першого ліпшого, від якого вона не брала нічого, крім букету білих роз ранками. І часто протягом тижнів виїздила вона на Корсо з цими білими розами, а дами з вищих кіл непокоїлись, і страшенно зацікавлені, хотіли дізнатись, хто її обранець і коханець. Після смерти старого маркіза Манфреді, що їй одписав маленький палац на вулиці Мілле, Тонієтта звернула увагу всіх красою свого екіпажу, витонченою простотою свого туа-

лету, що його псував хіба незвичайний якийсь капелюш. Багатий англієць, що утримував її, більш як місяць десь подорожував.

— Вона справляє гарне, дуже гарне вражіння,—переконано повторювала Челія з невинним виглядом дівчини, яка цікавиться лише коханням.—І вродлива до того ж, з отими великими ніжними очима. Не така звичайно, як П'єріна, ні, далеко їй до неї, а проте на неї приємно дивитись, вона вабить до себе очі.

Бенедетта мимоволі зробила рух рукою, ніби не хотіла, щоб згадувалось за П'єріну. А щодо Тонієтти, вона згоджувалась на неї, бо знала, що це є звичайна собі розвага, хвилинні любовці, як казала її подруга.

— О,—сказала всміхаючись,—мій бідолаха Даріо розтринькає всі свої гроші на білі рози. Треба буде трохи взяти його на кпи. І можливо, вони відберуть його в мене, украдуть, коли наша справа не розв'яжеться скоро. На щастя, в мене є гарні новини. Справу розпочнуть знову й моя тітка саме й поїхала клопотатись про це.

Челія підвелась і саме в цю мить Вікторіна прийшла з лямпою. Бенедетта звернулась до П'єра, що й собі підвівся.

— Залишіться тут, мені треба з вами побалакати.

Челія все ще не йшла, бо її дуже цікавила шлюбна справа подруги й хотілось їй дізнатись, як стоїть ця справа й чи скоро вони одружаться. Палко цілувала Бенедетту.

— То значить, маєш надії й думаєш, що папа дасть тобі волю? Люба, яка я щаслива за тебе, як це буде гарно, коли ви житимете з Даріо... Я з свого боку дуже задоволена; я бачу добре, що моему татові й матері не до вподоби моя упертість. Ще вчора сказала я їм з моїм звичайним спокійним виглядом: «Хочу, щоб Аттіліо був мій, і ви дасте мені його». Тоді тато страшенно розсердилась, лаяли мене, загрожували кулаками, й кричали, що коли моя голова така ж уперта, як у нього, він її розіб'є. І раптом звернувся до матері, що сиділа мовчки й зніяковіла, та й сказав: «Дайте бо їй цього Аттіліо, а вона хай нам дасть спокій». Яка я тепер задоволена, яка задоволена!

П'єр і Бенедетта не могли стриматись і засміялись, дивлячись на це дівоче личко, чисте, ніби лілея, де сяяла невинна й щира радість. Нарешті пішла разом з покоївкою, що чекала на неї в першій вітальні.

Скоро залишились самі, Бенедетта запросила П'єра сісти.

— Друже мій, мені доручили переказати вам негайно одну пораду. Здається, що чутки про ваше перебування в Римі поширились і розповідають дещо неприємне. Кажуть, що ваша книга є палкий заклик до схизми, а ви самі честолюбний і невгамовний схизматик, який видавши книгу в Парижі, навмисно приїхав до Риму, щоб поширити її й зробити таким побитом великий скандал... Коли ви все ще хочете бачити папу й захищати свою справу, то вам радять зробити так, щоб деякий час забули про вас—зникнути зовсім тижнів на два або три.

П'єр слухав і аж остовпів. Та й справді його остаточно розлютують, сами наведуть його на думку про скандал, який дасть йому волю й задоволення, коли й далі зазнаватиме він невдач, аж поки терпець увірветься. Хотів відповісти, протестувати. Але зробив безнадійний рух. Навіщо робити це перед цією молодого жінкою, яка напевно щира й добре ставиться до нього.

— Хто ж вас просив передати мені цю пораду?

Відповіла усмішкою. А йому одразу спала думка.

— Монсеньйор Нані мабуть, так?

Тоді не відповідаючи на запитання, дуже захоплено почала вихвалити прелата. Тепер він згодився допомагати їй у цій нескінченній справі про скасування шлюбу. Він довго радився з тіткою, донною Серафіною, яка щойно поїхала до палацу Інквізиції, щоб розповісти про вжиті заходи. Панотець Лоренца, сповідальник тітки й небоги, теж брав участь у цьому побаченні, бо справа про скасування шлюбу була власне його справа—він завжди намовляв обох жінок розірвати зв'язок, що його утворив під впливом прекрасних ілюзій патріотично настроєний абат Пізоні. Захоплено розповідала й казала про обставини, що подають їй надії.

— Монсеньйор Нані може зробити все, і я така рада,

що справа в його руках. Але, друже мій, будьте розсудливі й ви, не бунтуйте, скорітесь. Запевняю вас, що так вам буде краще.

Схиливши голову, думав П'єр. Рим захопив його, щохвилини задовольняючи дедалі більшу цікавість і тому не було для нього зовсім неприємно залишатись тут ще два-три тижні. Звичайно, розумів, що постійні затримки можуть розбити його впертість, потомити так, що він втратить свою силу, розчарується й ні на що нездатний буде. Однак, чого йому боятись, коли він заприсягався не відмовлятися від жодної засади своєї книги, й домагатися побачення з папою, щоб іще більше потвердити свою нову віру. І ще раз у думках повторив цю обітницю, але потім пішов на поступки. Коли просив вибачити, що завдає стільки клопоту, лишаючись у палаці, Бенедетта сказала:

— Ні, ні, я дуже рада, що ви у нас. Я не випущу вас. Мені здається, що з того часу, як справи складаються краще для нас, ви в цьому винні.

Потім умовились, що він не буде більше ходити біля собору й Ватікану, бо його сутана звертала увагу всіх. Пообіцяв їй навіть не виходити з палацу цілий тиждень, бо мав прочитати деякі книжки, кілька сторінок історії в самому Римі. Розмовляв ще кілька хвилин, почувавши себе дуже добре в тиші сальону, освітленого тьмяним світлом лампи. Щойно пробило шість годин, і на вулиці було зовсім темно.

— Його священство мабуть нездужали цієї ночі?— запитав він.

— Так,—відповіла князівна.—Він трохи потомився—але непокоїтись нема чого. Дядя попередив мене через дон-Віджілію, що замкнеться в себе в кімнаті, не виходитиме звідти й диктуватиме йому листи... Бачите, тут немає нічого серйозного.

Знову запанувала тиша; не доходило жодного шуму ні з пустельної вулиці, ні з старого спустілого палацу, мертвого й задумливого, як труна. В цю мить, в оспалу залю, заколисану мріями й радісними надіями, хтось, ніби буря влетів, з шерехом жіночого одягу, задихаючись від страху. То була Вікторіна, яка була зникла,

принісши лампу, а тепер повернулась, важко дихаючи; зблідла від жаху.

— Князівно, князівно...

Бенедетта підвелась, уся зблідла й похолола, ніби передчуваючи нещастя.

— Що сталося? Що?... Чому так біжиш і тремтиш?

— Даріо, Даріо там унизу... Я зійшла подивитись, чи запалили лихтар на вулиці, бо його часто забувають запалити. І там під портиком, у п'ятмі, я натрапила на князя Даріо. Він лежить, поранений ножом.

Крик вихопився з грудей закоханої.

— Він умер?

— Ні, ні! тільки поранений.

Але вона нічого не чула й кричала ще голосніше:

— Він умер, він умер!

— Ні, ні! він розмовляв зі мною. Тихше, на божу ласку! Він наказав і мені мовчати, бо не хоче, щоб про це знали; сказав, щоб я пішла тільки по вас; а вже коли тут і абат, то він піде допомогти нам. Це не зайво буде.

П'єр слухав, зніяковілий. Коли Вікторіна хотіла взяти лампу тремтячою рукою, то видно було, що права рука їй уся в крові—мабуть обмацала тіло на землі... Це так вплинуло на Бенедетту, що вона почала кричати несамовито.

— Та мовчіть бо, мовчіть... Зійдемо тихенько туди. Я візьму лампу, щоб краще видно було. Швидше, швидше!

Внизу, під портиком, перед самим входом у вестибюль, лежав на кам'яних плитах Даріо. Очевидно, його вдарили ножом на вулиці і в нього вистачило сил тільки для того, щоб зробити кілька кроків і впасти тут. Він був непритомний, зблід, з судорожно стиснутими вустами, закритими очима. Бенедетта, що їй повернулась енергія її раси, хоч і була приголомшена, але вже не кричала, не заводила, а дивилась на Даріо, нічого не розуміючи, і очі їй стали великі-великі від жаху, без сліз. Найжахніше—несподіваність цієї катастрофи, що сталась раптом і те, що не можна було пояснити, чому та як сталось це вбивство серед мовчазної тиші старого

палацу. З рани, очевидно, текло небагато крові, бо лише одяг був закаляний.

— Швидше, швидше,—казала Вікторіна тихо, опустивши лампу й освітлюючи тіло, щоб здати собі справу.—Швайцара немає, він завжди сидить там у тесляра й жартує з його жінкою—як бачите, ще не запалив він і лихтаря. Але може повернутись... Ми з абатом зараз перенесемо князя до кімнати.

Лише одна вона не втрачала самооблади, як жінка з душевною рівновагою й спокійно-розсудлива. Бенедетта і П'єр, остовпілі, слухали її, не кажучи ані слова й корились їй як малі діти.

— Князівно, вам доведеться посвітити... Ось візьміть лампу й опустіть її трохи, щоб нам видно було східці. А ви, пане абат, беріть князя за ноги, я візьму під руки. І не бійтесь, бідолаха не такий уже важкий.

І понесли вгору монументальними сходами з широкими східцями й величезними площадками, ніби залі до фехтування. Це правда полегшувало їм важку роботу, а разом з тим сумне вражіння справляв цей похід, освітлений мерехтливим світлом лампи, що її тримала Бенедетта в скам'янілій витягненій від вольового напруження руці. Навкруги ні шереха, ні подиху в старому мертвому палаці: чутно було тільки, як поволі руйнувались стіни, і від цього повільного руйнування потихеньку тріщали стелі. Вікторіна пошепки командувала, а П'єр увесь час боявся поковзнутись на блискучих кам'яних плитах і задихаючись напружував усі сили. Великі тіні стрибали по колонах, широких площах стін, аж до стелі, оздобленої кесонами. Довелось зупинитись, бо здавалось дорозі немає кінця. Потім знову пішли повільно.

На щастя, помешкання Даріо, що складалося з трьох кімнат, спальні, кабінету й вітальні, було на першому поверху поряд з помешканням кардинала, в прибудові, що виходила на Тібр. Їм лишалось тільки перейти коридором, ступаючи якомога тихше; нарешті, з почуттям полегшення, поклали раненого на ліжку.

Вікторіна задоволено засміялась.

— Готово!.. Тепер, князівно, поставте лампу. Ось сюди на цьому столі. І я поручусь вам, що ніхто нічого

не чув; крім того, на наше щастя, донни Серафіни немає вдома, а його преосвященство замкнувся в себе з дон-Віджіліо... Я накрила плечі спідницею, так що жодна крапля крові не впала на підлогу, а тепер я піду й губкою повитираю кров унизу.

Зупинилась, підійшла до Даріо й глянувши на нього, весело сказала:

— Він дихає... Тепер я облишаю тут вас обох, ви дивіться, а я побіжу по лікаря Джордано. Він був тут, коли ви на світ народились, князівно—на нього можна покласти.

Залишившись самі, перед зомлілим Даріо, в цій напівтемній кімнаті, де здавалось, тремтів у повітрі переживаний ними жах, Бенедетта й П'єр довго стояли біля ліжка, не знаходячи, що сказати. Вона простягла руки, ламала їх, тихо стогнучи, бо треба було дати вихід, висловити якимось своє горе. Потім нахилилась над ним, відшукуючи ознаки життя на блідому обличчі, з закритими очима. Справді, Даріо дихав, але дуже повільно й ледве помітно. Однак, щоки йому трохи почервоніли й розкрив нарешті очі.

Бенедетта зараз же схопила його руку, стиснула її, ніби передаючи своє співчуття; як зраділа, почувши, що він відповів їй, злегка стискуючи руки.

— Скажи, ти бачиш мене? Що сталося тобі, боже мій?

Але Даріо не відповідаючи, захвилювався, побачивши тут П'єра. Але впізнавши його, ніби заспокоївся й увесь час боязко оглядав кімнату, чи немає в ній ще кого. Нарешті тихо-тихо сказав пошепки:

— Ніхто не бачив, ніхто не знає!

— Ні, ні, не турбуйся! Ми з Вікторіною принесли тебе й живої душі не зустріли. Тітка пішла, а дядя замкнувся у себе.

Здавалось заспокоївся й усміхнувся.

— Хочу, щоб ніхто не знав про це. Це таке безглуздя!

— Та що ж сталося, боже мій?—знову запитала Бенедетта.

— О, я не знаю, не знаю...

Закрив очі, з потомленим виглядом, ніби не хотівши

відповідати на запитання. Потім, очевидно, зрозумів, що краще сказати одразу хоч частину правди.

— Якийсь чоловік сховався в тіні портику присмерком і мабуть чекав на мене... Очевидно, коли я повертався, він і вдарив мене ножем, ось тут у плече.

Бенедетта вся замтретіла й нахилившись ближче, дивилась йому в очі, й запитала.

— Та хто ж він той чоловік?

Коли Даріо мимрив щось, дедалі ледве чутно, й казав, що не знає, бо чоловік той утік і було темно й він не впізнав його, Бенедетта раптом скрикнула.

— То Прада, Прада? скажи, бо я знаю!—Лють охопила її.

— Я знаю це, чуєш? Я не хотіла бути його, а він не хоче, щоб ми належали один одному. І в той день, коли я належатиму тобі, він уб'є тебе. Я добре знаю його й ніколи не буде мені щастя. Це Прада, це Прада!

Але сили знову повернулись раненому й почав рішуче заперечувати.

— Ні, ні! це не Прада й не людина, яка діяла з його намовлення. Заприсягаюсь! Я не впізнав того чоловіка, але то не Прада, ні ні!

В голосі Даріо була така щирість, що Бенедетта йняла віру. Але разом з тим знову жах охопив її, коли відчула, що рука його безсило опускається в її руці, холодне й береться потом, ніби застигаючи. Виснажений від напруги, Даріо знов знепритомнів, одкинувся назад, обличчя йому зблідло й очі були закриті. Можна було подумати, що конає.

Збентежена Бенедетта обмацувала його тремтячими руками.

— Пане абат, дивіться, дивіться! Він умирає, він умирає. Зовсім похолонув... Боже мій, боже, він умирає!

Крик її краяв серце П'єрові. Хотів заспокоїти її.

— Він забагато балакав, він знепритомнів, як і нещодавно. Запевняю вас, що серце ще б'ється. Ось послухайте. Покладіть сюди руку. Не вдавайтесь у відчай. Зараз лікар прийде й усе буде гаразд.

Але вона не слухала його. І П'єр був свідком надзвичайної зворушливої сцени. Бенедетта раптом кинулась

на тіло коханого, стиснула його в міцних обіймах, вкрила його слізьми й поцілунками й промовила палко:

— Невже тебе не буде, невже не буде... І я не віддалась тобі, була дурна й відмовила, коли ще був час зазнати щастя... Так, то була думка про Мадонну, думка, що дівоцтво потрібне їй, що треба зберегти вінок чоловікові, щоб було її благословення на шлюб. Але що пошкодило б їй, коли б ми раніше зазнали щастя? І потім, потім, розумієш? Коли вона обманула мене, коли вона взяла тебе раніш, ніж ми були б в обіймах один в одного, то я жалкуватиму тільки про одне—що мене не проклято разом з тобою. Краще прокляття, ніж думка, що ми не належали одне одному, всім тілом, всією кров'ю.

Невже то була спокійна й розсудлива жінка, що терпляче чекала, щоб краще улаштувати своє життя? П'єрові аж моторошно стало, він не впізнавав її. До цього часу він знав її такою стриманою, природно соромливою, наївно чистою—і це здавалось впливало з самої вдачі її. Безперечно, під впливом страху й загрозової катастрофи, в ній заговорила палка кров роду Бокканера, прокинулась спадкова пристрасть, гордість, невситима, безмежна й нестримана пристрасть. Вона хотіла теж жити, хотіла кохати. І стогнала, й кричала, ніби смерть, відбираючи їй коханця, виривала їй частину власного її тіла.

— Благаю вас, пані,—повторював П'єр,—заспокойтесь... Він живий, серце б'ється. Ви сами собі шкоду робите.

Але вона хотіла вмерти разом з Даріо.

— Любий мій, коли ти йдеш, візьми й мене з собою! Візьми! Я ляжу на твоє серце, я обійму тебе міцно руками, вп'явшись у твоє тіло. І так нас поховають обох. Так, так, ми будемо мертві, і все ж будемо чоловіком і жінкою... Я обіцяла належати тільки тобі і буду твоєю, хоч що там, навіть у землі, коли вже так треба... Любий, розкрий очі, розкрий уста, поцілуй мене, коли не хочеш, щоб я вмерла, коли ти вмреш.

У суворій кімнаті з старими оспалими стінами, повіяв подих нестриманого кохання, вогню й крові. Сльози бризнули з очей Бенедетти, ридання душили її, і кину-

лась вона край ліжка, нічого не бачачи й знесилена. На щастя прийшов лікар, що його привела Вікторіна й сумна сцена закінчилась.

Лікар Джордано, що мав понад шістдесят років, був маленький на зріст старий, сивий, з виголеним і рожевим обличчям. В усій постаті його було щось подібне до ласкавого прелата, бо він завжди мав діло з церковниками. Казали про нього, що це добряча людина, яка безплатно лікує бідних і особливо відзначається стриманістю й скромністю в делікатних справах. Протягом тридцятьох років усі Бокканера—і діти й жінки, й навіть його преосвященство, сам кардинал, проходили через його обережні руки.

Вікторіна тримала світло, а він, за допомогою П'єра обережно роздяг Даріо, що з болю прийшов до пам'яті. Уважно обдивився рану й сказав усміхаючись, що жодної небезпеки немає. На його думку, нічого серйозного, в крайньому разі, доведеться полежати в ліжку тижнів три, але жодних ускладнень побоюватись не можна. Як і всі римські лікарі, був знавець отих ударів ножем, що їх доводилось йому спостерігати щодня, серед випадкових клієнтів з простого люду. Він уважно розглядав рану, як знавець, і очевидно на його думку, ударила людина тямуща. Нарешті сказав стиха князеві:

— Це ми зємо попередженням... Людина не хотіла вас убити. Удар зроблено згори вниз, щоб ніж пройшов м'ясом, не торкаючись навіть кости... Так! Зроблено вмілою рукою, майстерно.

— Так, так—прошепотів Даріо,—він пожалів мене, а міг би й на смерть забити.

Бенедетта нічого не чула. Після того, як лікар заявив, що немає нічого серйозного, а непритомність і слабкість залежали від великого нервового збудження, вона опустилась на стілець і сиділа, як скам'яніла. То був немичий розряд після великого нападу відчаю. Повільно теклі спокійні сльози з очей її, потім підвелась і поцілувала Даріо, понята німою ніжністю.

— Скажіть, докторе,—почав Даріо,—не треба, щоб хтось знав про це. Це така безглузда пригода... Здається, ніхто й не бачив, крім абата, а я проситиму, щоб він

не казав нікому... А головне, мабуть, щоб ніхто не думав турбувати ні кардинала, ні тітку, ні взагалі когось з друзів дому.

Лікар Джорджано всміхнувся властивою йому спокійною усмішкою.

— Добре, добре! Це цілком природно! Не турбуйтеся... Для всіх людей ви впали зі сходів і вивихнули собі плече. Тепер вашу рану перев'язано, вам треба було б заснути й щоб температура не підскочила. Я буду завтра ранком.

Тоді почались спокійні дні й нове життя для П'єра. Перші дні він зовсім не виходив з старого оспалого палацу, читав, писав; за єдину розривку йому було те, що в пообідні години він ходив до Даріо, де й сидів до смерку, певний, що побачить там Бенедетту. Після двох днів досить великого жару одужання пішло нормальним шляхом і все складалось якнайкраще. Всі повірили в історію про вивихнуте плече, а кардинал навіть наказав ощадливій донні Серафіні запалювати на площадці другий лихтар, щоб не було таких випадків. В цьому одноманітному житті, була ще одна пригода, радше загроза, яка стосувалась і П'єра, що сидів пізно, ввечері біля ліжка хворого.

Коли Бенедетта вийшла на кілька хвилин, Вікторіна, принісши суп, нахилилась, щоб узяти тацю й тихенько сказала князеві:

— Пане, там ота дівчина, знаєте, П'єріна щодня приходить і плачучи питається про ваше здоров'я... Я не можу прогнати її, бо вона все одно весь час ходить, а тому й попереджаю вас.

Мимоволі П'єр чув це все: одразу все стало ясно йому, — він зрозумів. Даріо, що дивився на нього, догадався про що він думає. Тому, замість відповідати Вікторіні, сказав:

— Так от, пане абат, це той нахаба Тіто... Ну скажіть, чи це не безглуздя?

Хоч він і захищався, кажучи, що не заслужив такої перестороги від брата, щоб не займав його сестри, все ж при цьому ніяковів і посміхався, бо йому набридла історія, в яку вплутався, та й соромно було. Очевидно, дуже

заспокоївся, коли П'єр пообіцяв, що побачиться з дівчиною, коли та повернеться й скаже, що їй краще вдома посидіти.

— Безглузда пригода! Безглузда!—повторив князь, удаючи, що дуже сердиться й ніби кпить з себе самого.—Все це ніби історія минулих віків.

Раптом зупинився. В кімнату ввійшла Бенедетта. Підійшла й сіла біля свого любого хворого. І в оспалій кімнаті в старому мертвому палаці, де нечутно було жодного шуму, почалась тиха розмова.

Коли П'єр почав знову виходити, то наважувався це робити лише в своєму кварталі, щоб дихати свіжим повітрям. Його цікавила вулиця Джулія, він знав про її колишню пишноту за часів папи Юлія II. Це він очистив її й хотів забудувати пишними палацами. Під час карнавалу тут були перегони: бігли, або їхали кіньми від палацу Фарнезе до площі св. Петра. Нещодавно, він читав, що посол французького короля д'Естре, маркіз де Куре, що мешкав у палаці Сакетті, відсвяткував урочисто 1630 року народження дофінове. Улаштував великі й надзвичайно пишні перегони від мосту Сісто до св. Джованні Фльорентійського: дорогу усипали квітами, всі вікна побирали дорогими килимами; другого вечора на Тібрі спорудили машину з ілюмінацією, при чому зображалось корабель Арго, а на ньому Язона, що шукав золотого руна. Другого разу, з водограю Фарнезе, так званого Маскероне, полилось вино. Яке далеке це минуле й як мало подібне до сучасного! Тепер це тиха й малолюдна вулиця, сумно спустіла, широка й пряма, то освітлена сонцем, то темна, в запустілому кварталі. З дев'ятої години її освітлювало сонце, надаючи білого відтінку рівному брукові без тротуарів, а по обидва боки її, по черзі освітлювані й темні, спали старовинні палаци, важкі й старі будинки; двері були оздоблені металічними дошками на гвіздках, а вікна з міцними залізними ґратами були закриті, і на цілих поверхах були позакривані віконниці, ніби позабивані, щоб не проходило денне світло. Іноді в одчинену браму можна було бачити внутрішній вогкий і холодний двір, з плямами темної зелені, оточений портиками, так от як у монастирі. Далі в прибудовах,

у низьких будинках, що стовпились тут, особливо на березі Тібру, де проходять глухі вулички, примістились дрібні й мовчазні підприємства: пекар, кравець, оправник, темні крамнички, де на одній полиці лежало чотири баклажани й чотири головки салати, траторії, де виставлялось на показ вино з Фраскати і Дженцано, і де відвідувачі сиділи мов неживі. В'язниця, саме в середній частині вулиці, не надавала їй веселого вигляду своїм жахним жовтим муром.

Ціле пасмо телеграфних дротів простягалось з краю до краю в цьому довжелезному мертвому коридорі, де рідко хто коли пройде й де розсипався порошок минулого від склепіння палацу Фарнезе аж ген по той бік річки до дерев шпиталю св. Духа. Особливо ввечері, коли сутеніло, П'єра вражала ця пустельність й ніби якийсь священний жах, що ним дихала вулиця. Ніде живої душі, як у пустині. У вікнах ніде не видно світла, лише два ряди газових ріжків, на великому віддаленні один од одного, що ледве освітлювали пільму. Брами замкнені або позабивані, ніхто не виходить з них, нікого немає за ними. Тільки де-не-де видно освітлену траторію, де за брудними шибками світить лампа серед нерухомости й тиші, де не залунає нічий сміх. Тільки й живих істот було, що двоє вартових, один перед входом у в'язницю, а другий на розі вулиці праворуч—обидва нерухомі й застигли серед тиші вулиці.

А проте П'єрові дуже подобався цей квартал, старовинний і прекрасний, але спустілий, що відбився від сучасного життя—квартал, де дхне застійним духом, невиразним і нудним—духом клерикалізму. З боку св. Джованні Фльорентійського, там, де новопрокладена вулиця Віктора Емануїла розчистила все, глядача вражає гострий контраст між високими п'ятиповерховими блискучими, щойно закінченими будівлями з скульптурами і чорними, присадкуватими й покривленими будинками сусідніх вулиць. Увечері тут сяють яскраво електричні кулясті лампи, а на вулиці Джулія та сумежних кілька газових ріжків скидаються на смердючі каганці.

Тут були славетні в старовину вулиці: вулиця Банкі-Веккі, Пелегріно, Монсеррато, а потім безліч вуличок,

що їх перетинають, і завулків, що йдуть усі до Тібру й такі вузькі, що ледве можна ними проїхати. І на кожній з них своя церква—безліч церков майже однакових, дуже гарних, позолочених, розмальованих, що відкривались тільки в години, коли правилось службу,—і тоді вони наповнювались світлом і ароматом ладану. На вулиці Джулія, крім церкви Сан-Джованні Фльорентіно, Сан-Біяджіо делля Паньйотта і Сант Еліджо дельї Орефічі, була також унизу, за палацом Фарнезе, церква мертвих, куди П'єр охоче заходив—мріяти про той суворий колись Рим, про спокутників, які обслуговували цю церкву й мали забирати в Кампаньї трупи в разі їх знаходили там і повідомляли про них. Одного вечора був там, коли правилось похоронну відправу двом невідомим, що протягом двох тижнів лежали—їх знайшли у полі праворуч від Аппієвої дороги.

Але особливо любив П'єр ходити новою набережною Тібру проти другого фасаду палацу Бокканера. Йому досить було зійти вузькою вуличкою і він виходив тоді у пустельну місцевість, де все навколяне наводило на безліч думок. Набережна не була закінчена, але роботу мабуть припинили зовсім. Все це нагадувало величезну корабельню, завалену купами грузу, обтесаного каменю, з напівзруйнованими перегородками, складами для струменту з розбитими дахами. Дно ріки весь час підвищувалось, а постійні розкопани знизили рівень міста; тому, щоб захистити місто від поводи, й хотіли взяти води Тібру в міцні муровання. Для цього треба було підвищити рівень берегів і тоді тераса маленького садка Бокканера, схована під портиком, з двійними сходами, куди допливали колись невеличкі судна, опинилась би внизу, і коли б роботи закінчились, зовсім зникла б і засипали б її землею. Та місцевість ще не нівелювали, звезена земля лежала, ніби вивалена з возів, усюди були ямини й завали серед облишеного напризволяще матеріялу. Лише бідні діти грались серед цих руїн навколо палацу, безробітні робітники спали важким сном проти сонця, та жінки сушили на каміннях свою вбогу білизну. А проте цей закуток здавався П'єрові таким затишним, і на багато думок наводив його, коли цілі години, дивля-

чись на річку, набережну й місто по обидва боки від них, забував він про все на світі.

З восьмої години сонце золотило своїм ніжним світлом цю велику вибоїну. Дивлячись ліворуч, П'єр бачив віддалені дахи Трастевере, що вирізнялись на блакитному небі, сіро-синіми, повитими млою, плямами. Праворуч річка повертала по той бік круглої церкви Сан-Джованні Фльорентіно, а тополі в шпиталі св. Духа являли зелену завісу по той бік річки, розкриваючи на обрії чіткий профіль замка Сант-Анджельо. А особливо не міг П'єр відвести очей від протилежного берега, де лишилась цілою дуже старовинна частина міста. Від мосту Сісто до мосту Сант-Анджельо, на правому березі, була незакінчена набережна, що її мали потім закінчити й узяти річку в міцні мури, високі й білі. Було щось дивне й разом чарівне в цьому незвичайному видовищі минулих віків, в цьому березі, оздобленому уламками старого папського міста. На вулиці Лунгата одноманітні фасади були нещодавно обтиньковані, але з заднього боку, фасади будинків, що сходили до річки, були в тріщинах, поруділі, і вкрились іржею, ніби старовинна бронза, поржавіла від літньої спеки. І яка тіснота, яке нагромодження будинків! Внизу—чорні склепіння, куди доходила вода, стовпи, що підтримували мури, і аж до верху залиті водою фундаменти римських будівель; далі стрімкі, напівзруйновані, позелеїлі сходи, що вели на берег; тераси одна над однією, цілі лінії маленьких, різноманітного розміру вікон, пробитих навмання, будинки над будинками—і все це без якоїбудь системи, з навмання порозкидуваними тут і там бальконами, дерев'яними ґалеріями, мостами, прокладеними через двори, групами дерев, що ніби виростили на дахах, і мансардами, що повиростали серед рожевої дахівки. Просто спереду з камінного напівзруйнованого забрудненого зливу клоаки текла з шумом брудна каналізаційна вода. Усюди, де видно було берег, а будинки відступали, землю вкривав бур'ян, трава, кущі, й величний килим плюща. Убогість і бруд зникали в проміннях сонця, старі, безпорядно нагромождені фасади золотились, а білизна, що сушилась на вікнах сяяла плямами білих сорочок і червоних спідниць. Ще вище над квар-

талом видно було Янікульський горб, в проміннях соняшних, з тонким профілем церкви Сант-Онофріо серед кипарисів і сосон.

Часто П'єр спирався на ґрати набережної й довго стояв, дивлячись на Тібр, і серце його хвилював сум минулих віків. Важко передати, якою втомою дихали ці старі, повільні хвилі Тібру, що текли на дні цього вавилонського рову, замкнені в величезних стрімких, рівних, слизьких мурах в'язниці, ще білих і огидних у своїй новизні. Проти сонця жовті хвилі забарвлювались у золотий, зелений і блакитний колір і вкривались дрібними брижжами. А скоро падала на них тінь, вони ставали непрозорі, кольору болота, старого й густого, так що навіть будинки протилежного боку не відбивались у них. Яка самотна пустельність, яка мовчазна й занехаяна річка! і після zalивних дощів інколи вона шалено мчить свої хвилі, а протягом багатьох місяців, коли небо ясне, вона засипає й тече Римом безшумно мовчазними хвилями, ніби потомлюючись від будь-якого марного шуму. Тут можна стояти, нахилившись над річкою, цілі години, й не побачити жодного човна, жодного вітрила, що оживив би цю картину. Деякі судна, два-три маленькі пароплави, що йдуть з морського узбережжя й тартани, що привозять вино з Сіцилії, зупиняються завжди біля Авентину. А далі—пустка: мертві води, куди то тут, то там нерухомий рибалка закидає вудку. Трохи праворуч, біля старого берега, бачив П'єр лише закрите веслове судно, подібне до Ноевого ковчега, можливо плавучу пральню, але на ньому ніколи не помічав живої душі; крім того, в грязі на протилежному березі видно було перевернутий човен з пробитим боком, сумний доказ того, що всяка плавба тут неможлива, а тому й облишили її. Так, це конання річки, так само мертвої, як і славетні руїни, що їхній порох вона потемилась поливати протягом стількох віків. І мимоволі спадали на думку ці віки історичного життя, що їх відбивали в собі ці жовті води, всі ті речі, всі ті люди, від яких вони перейняли втому й відразу, ставши важкими, німими, пустельними, йдучи в небуття.

Одного ранку П'єр зустрівся тут з П'єріною, що сто-

яла за дерев'яним складом, де колись ховалось інструменти. Витягши шию, уперто дивилась, може вже кілька годин, на вікно кімнати Даріо, там на розі заулку й набережної. Налякана суворою зустріччю Вікторіни, очевидно не наважувалась піти до палацу, щоб довідатись про стан хворого, а тому й приходила сюди, й стояла цілі години, очевидно, дізнавшись від когось з слуг, де вікно кімнати Даріо; й невтомно чекала, чи не з'явиться там чия постать, чи не буде якої ознаки життя, одужання—і лише цією надією жила. П'єр підійшов до неї, дуже зворушений, що вона так криється, й виявляє таку покору в палкому коханні, не зважаючи на свою неземну красу. Замість докоряти й прогнати її, як йому це доручено було, П'єр поводився з нею дуже лагідно й ласкаво, казав їй про її кривих з таким виглядом, ніби нічого не сталось і навмисно повернув розмову так, щоб згадати про князя. Натякнув, що за два тижні він встане з ліжка. Спочатку вона аж здригнулась, ніби розсердившись і, не довіряючи, й хотіла тікати, а потім зрозуміла, сльози бризнули їй з очей, засміялась щасливим сміхом, дала йому поцілунок рукою і закричавши «Grazie! Grazie! Спасибі, спасибі», побігла щосили. З того часу він більше не бачив її.

Якось ранком П'єр, ідучи правити службу в церкві святої Бріджітти на площі Фарнезе, несподівано зустрів Бенедетту. Вона виходила о такій ранній годині з церкви й несла маленький слоїк з олією. Цілком спокійно пояснила йому, що кожні два-три дні приходить вона до церковного служки узяти трохи олії, що горить у лампадці перед старовинною дерев'яною статуєю Мадонни, в яку вона глибоко вірить. Вона визнала навіть, що тільки в неї одну вірить, бо ніколи не досягала нічого, коли зверталась до інших мадонн, хоч вони й дуже відомі і зроблені з мармуру й навіть із срібла. Отже всю палку побожність, що горіла в її серці, звертала вона до цього образу, що ніколи ні в чому їй не відмовляв. І додала цілком просто, як щось цілком природне й безперечне, що цими кількома краплинами олії вона натирає ранком і ввечері рану Даріо і тому він так швидко одужує, ніби чудом якимось. П'єра вразила, а разом і засму-

тила ця дитяча побожність такої розсудливої, палкої та вродливої жінки, але стримав усмішку.

Кожного вечора, повертаючись з міста, П'єр заходив на годину-дві до Даріо, що вже одужував, а Бенедетта просила його розказати, що він робив удень, бо це розважало б хорого—і те, що він розповідав, у задушливій і спокійній цій кімнаті, його подив, його хвилювання, інколи навіть обурення, набирало якоїсь ніжності й суму. Коли ж він наважився вийти за межі кварталу і знову потягло його в сади Римські, куди він ішов одразу після того, як одчинять браму, щоб не зустрінути нікого, він почав розповідати їм про свій ентузіазм, про захоплення цими прекрасними деревами, водограями й терасами, відки розкривались безмежні обрії.

Йому подобались не найбільші з цих садів. У віллі Боргезе, що є паризький Бульонський ліс, тільки зменшений, були величні гаї, пишні алеї, куди заїздили екіпажі по півдні, перед звичайним виїздом на Корсо; куди більше до смаку був йому садок перед віллою, що сяяла розкішним мармуром і де міститься тепер найкращий у світі музей: тут був звичайний килим ніжної травиці, а посередині величезний басейн, що над ним здіймається гола білосніжна Венера, а навкруги розміщені чотирикутником античні уламки—вази, статуї, колони, саркофаги—і більш нічого, крім цієї освітленої сонцем, самотної, сумної травиці. На Пінчіо, куди він пішов після цього, розкошував з дивного ранку і зрозумів усю привабу цього маленького закутка, з небагатьма, завжди зеленими деревами з дивним краєвидом, відки видно весь Рим і собор св. Петра, на віддаленні, облитий ніжним, прозорим світлом, ніби позолочений сонцем. На віллі Альбані, на віллі Памфілі бачив пишні парасолі піній, з їхньою величною і гордовитою грацією, зелені кремезні дуби з викривленими гілками й темною зеленню. Особливо в останній віллі в алеях під дубами такий дивний панує присмерк; маленьке озеро з плачущими вербами та зарослями лози мало такий мрійливий вигляд, а внизу на квітнику розгорталась мозаїка вибагливого смаку: то був складний малюнок з розеток і арабесок, вкритих різними квітами й листями. В цьому найблагороднішому,

найбільшому й найкраще доглядуваному саді його дуже вразило те, що коли він ішов вдовж невисокого мур, то побачив собор св. Петра, але в такому новому несподіваному вигляді, що назавжди запам'ятав цей символічний образ. Рим цілком зник, а між схилами гори Маріо й другої лісом порослої гори, яка закривала місто, здіймався лише величезний собор, ніби спираючись своєю масою на білі й червонасті кам'яні брили, порозкидані то тут, то там. То були групи будинків Борго, нагромаджені будівлі Ватикану й собору, що над усіма ними домінував величною банею, сіро-блакитною на ясній блакиті неба; а там позаду розгорталась безмежна, ніжно-блакитна Кампанья.

Та П'єр розумів ще більше душу речей у садках менш пишних, що відзначались якоюсь прихованою красою. Хіба не чарівна ота вілла Матеї, на схилах Целія, з садами на терасах, та затишними алеями, де ростуть алое, лаври, велетенські брусклини, букшпани, що утворюють цілі гроти, помаранчі, розові кущі біля водограїв? Дивні години пережив він тут. Таке саме чарівне вражіння мав він хіба на Авентіні, коли оглядав три церкви, заховані в зелені, особливо коли був у церкві св. Сабіни, цій колиці домініканського ордену. Тут маленький садок, з усіх боків закритий, що не вражає своїм виглядом, спить у теплій, пахощами сповненій тиші. В ньому ростуть помаранчові дерева, а посередині столітнє помаранчове дерево св. Домініка, велике й вузласте, що родить і досі. І поряд сад біля Мальтійської церкви, відки розкривається безмежний краєвид над Тібром; вдовж річки, вдовж фасадів і дахів, що притиснулись до берегів, аж до віддаленої вершини Янікульської гори. Тут ростуть, звичайні в римських садах, підрізані букшпани, евкаліпти з білим стовбуром і блідим, довгим, як волосся, листям, присадкуваті й похмурі дуби, величезні пінії, чорні кипариси, білі мармурові постаті поміж розових кущів, говірки водограї, вкриті плащем плющів. Яку радість відчув він разом з домішкою суму на віллі папи Юлія! Її портик у вигляді півкола виходить у сад, розповідаючи про життя ніжної та пристрасної доби своєю настінною живописсю, позолоченим трельяжем з квітка-

ми, де літають маленькі веселі амури. Нарешті ввечері, повернувшись з вілли Фарнезіни, сказав собі, що він добре знає загаслу душу старого Риму; і його зворушили не картини, виконані згідно з шкіцами Рафаеля, а радше маленька заля, що біля ставка, розмальована в ніжно блакитний, ніжно-фіялковий і ніжно-рожевий тон, без особливого надхнення, але дуже вмілою римською рукою, а також занедбалий тепер садок, що колись доходив до Тібра, садок, де тепер нова набережна. Тепер він зовсім занехаяний, спустошений, розритий, зарослий бур'яном, ніби кладовище—а проте там завжди досягають золоті помаранчі й цитрини.

Потім ще раз довелось йому зазнати зворушення того чудового вечора, коли він був на віллі Медічі. Тут він був на французькій землі. Який там чудовий сад з букшпанами, соснами, розкішними чарівними алеями. Який дивний куточок для мрій в античному стилі і серед старого темного гаю зелених дубів, де бронзове листя горить золотом у світлі західнього сонця. Туди сходять довгими сходами і відти, з бельведеру, що на самій горі, можна одним поглядом схопити цілий Рим, так що здається, як простягнеш руки, то весь його охопиш. З ідальні, оздобленої портретами всіх, що живуть там художників, особливо з великої бібліотеки, великої, завжди тихої залі, розкривається такий самий чудовий краєвид, тільки ще ширший і захопний, де стільки безмежної величі—й не дивно, що ця безмежність надихала молодикам, що тут жили, думки про владу над цілим світом. П'єра, хоч і вороже він ставився до інституту римської премії, до традиційного й одноманітного виховання, що так небезпечно для оригінальності, все ж зачарувала на хвилину ця тепла тиша, ця таємнича самотність садів, цей величний обрій, що над ним, здавалось геній розпістер свої крила. Яке щастя мати двадцять років, жити три роки в цій лагідній мрійливій атмосфері, серед дивних творів мистецтва, сказати собі, що ти ще занадто молодий, щоб творити щось, зосереджуватись, шукати самого себе, вчитись розкошувати, страждати й кохати! Але потім згадав, що молодість не для цього, і щоб зазнати найвищої насолоди в цьому художньому куточку

з блакитним небом потрібен вік достигліший, ряд здобутих перемог, і початки втоми після багатьох років роботи. Він розмовляв з пансіонерами й помітив, що й юнаки з мрійливою вдачею до споглядання і звичайні пересічні люди звикають до цього чернечого життя, замкненого в мистецтві минулого, а всяка енергійна натура, всяка дуже розвивена особистість умирає тут, у нетерплячому чеканні, і ввесь час мріє про Париж і тільки думає про те, щоб швидше дістатись цього осередку творчости й боротьби. Коли П'єр розповідав увечері про всі ці сади, й так захоплювався, в уяві Бенедетти й Даріо поставав сад вілли Монтефіоре, тепер знищений, а колись такий зелений, засаджений найкращими помаранчами в Римі, цілим лісом столітніх дерев, той сад, де вони навчилися кохати один одного.

— О, я пригадую,—сказала князівна—коли цвіли рози, там були такі п'янки пахощі, такі міцні, що одного разу я упала на траву й не мала сили підвестись... Згадуєш, Даріо? Ти взяв мене на руки й поніс до водограю, де було так гарно, так прохолодно.

Як звичайно, сиділа край ліжка, тримаючи руку хворого, що всміхався.

— Так, так, я цілував твої очі, й ти нарешті їх розкрила... Тоді ти була не така сувора до мене й дозволяла цілувати очі, до схочу... Та ми були тоді діти, а коли б не були ними, то зробились би чоловіком і жінкою в тому великому саді, повному пахощів, де ми так вільно бігали.

На знак потвердження хитнула головою, переконана, що лише мадонна охороняла їх.

— Правда, правда! І яке щастя, що нам тепер можна буде належати одне одному, не доводячи анголів до плачу.

Розмова завжди переходила на цю тему, бо справа про скасування шлюбу дедалі поверталась на краще і П'єрові щодня доводилось спостерігати їхню радість, слухати їхні розмови про майбутній шлюб, про їхні плани, бачити радість коханців, що передбачають райське кохання. Під керуванням дуже впливової людини, донна Серафіна дуже енергійно взялась за справу й не минало

жодного дня, щоб вона не приносила якоїбудь приємної новини. Поспішала довести кінця справі заради продовження свого роду і заради честі свого ім'я, бо Даріо не хотів ні з ким одружуватись, крім Бенедетти, а з другого боку шлюб цей пояснив би все, виправдав би все, являючи вихід з нестерпного далі становища. Великий скандал, плітки, що сколихнули чорне й біле духівництво кінець-кінцем увірвали їй терпець, то більше, що їй потрібна була перемога, бо передбачався конклав, а на ньому ім'я її брата мало бути чисте й незаплямоване. Ніколи ще ця таємна шаноблива мрія її життя, ця надія бачити в своєму роді третього папу не розпалювала її так, як тепер; ніби відчувала потребу втішитися в своїй холодній самотності з того часу, як єдина радість її життя, адвокат Морано, так жорстоко кинув її. Завжди одягнена в чорне, завжди жвава, така худорлява й так затягнена у корсет, що дивлячись ззаду, скидалась на зовсім молоду дівчину, являла ніби яку чорну душу старого палацу. І П'єр усюди бачив, як вона метушилась і тут і там, ніби дбайлива господиня, доглядаючи за кардиналом; він мовчки вклонявся їй, почувуючи кожного разу якийсь холодний подих, коли бачив це висхле обличчя, в глибоких зморшках з великим упертим носом, властивим родові Бокканера. Ледве відповідала на його вітання, не дуже поважно ставлячись до цього чужинця й терпіла його в своєму домашньому оточенні лише, щоб догодити кардиналові Нані, а також віконтові Філібертові де-ля-Шу, що з ним приїздили до Риму такі поважні прочани.

І П'єр, спостерігаючи кожного вечора палке кохання й тривожну радість Бенедетти й Даріо, кінець-кінцем і сам глибоко співчував їм і бажав, щоб справу розв'язалось якнайшвидше. Її знову мали розглядати перед судом Інквізиції, що її першу постанову про розлуку було скасовано після того, як монсеньйор Пальма, обстоюючи цей шлюб, скористався зі свого права й вимагав додаткового розслідування. А проте цей перший вирок, ухвалений більшістю лише одного голоса, напевно папа не був би затвердив. Взагалі справа сходила тепер на те, щоб здобути голоси десятиох кардиналів, що з них

складалась конгрегація, переконати їх і забезпечити одностайний вирок. Справа не легка була, бо кривий зв'язок Бенедетти з дядьком-кардиналом, замість полегшувати справу, ускладнив її; тут відігравали ролю й складні ватиканські інтриги й боротьба суперників, які хотіли, затаючи далі цю скандальну історію, позбавити його змоги бути колись папою. Щодня по обіді виїздила донна Серафіна здобувати голоси. Нею керував у цій справі її сповідальник абат Лоренца, до якого вона навідувалась щодня в німецьку колегію, цей останній у Римі захисток езуїтів, після того, як вони втратили церкву Джезу. Надія на успіх ґрунтувалась на тому, що потомлений і розлютований Прада формально заявив, що більше не з'явиться на суд. Він не відповідав навіть, коли його викликали на суд, до того вважав за образливе й смішне обвинувачення в безсиллі з того часу, як Лізбет, теперішня коханка його, завагітніла й про це знало все місто. Отже він мовчав і удавав, ніби ніколи й не одружувався, хоч незадоволений потяг і ображена гордість самця все ще відчувались у ньому під впливом безмежних пліток серед духівництва про те, чи й справді він батько цієї дитини. А що ворожа сторона відступалась своїх домагань й робила добровільну поступку, то й зрозуміла була дедалі більша радість Бенедетти й Даріо, коли кожного вечора донна Серафіна повертаючись сповіщала, що на її думку забезпечено голос іще одного кардинала.

Найбільшу небезпеку являв для них цей монсеньйор Пальма, що на всіх наводив жах, офіційний адвокат, обраний конгрегацією захищати священний зв'язок шлюбний. Мав права майже необмежені, міг ще раз із них скористати затаючи справу скільки йому завгодно. Його перша промова у відповідь на промову Морано справді була жахна, бо він висловлював сумніви щодо незайманості Бенедетти, наводив наукою засвідчені факти, коли жінки, що вже належали чоловікам, зберігали зовнішні ознаки—і це підтверджували також акушерки; тому він вимагав, щоб два лікарі під присягою перевели огляд і нарешті заявив, що коли перша умова акту є згода жінки, то позовниця, навіть коли вона лишилась чиста,

не може домагатися скасування шлюбу, що не стався через уперте її небажання. Були чутки, що він готувався до нової промови, ще енергійнішої, бо був цілком певний своїх висновків. І коли взяти на увагу це щире переконання й логічність висновків прелата, навіть найприхильніші ніколи не наважаться радити папі скасувати цей шлюб. Тому Бенедетта зневу вдалась у відчай, але донна Серафіна, щойно повернувшись від кардинала Нані, трохи заспокоїла її, сказавши, що один знайомий узяв на себе побачення з монсеньйором Пальма. Але це мабуть коштуватиме не дешево. У монсеньйора Пальма, досвідченого теолога в церковних справах й надзвичайно чесного, було в житті велике горе. Мав небогу надзвичайно вродливу й закохався в ній, не зважаючи на свої літні роки; щоб уникнути скандала, довелось йому видати її за якогось гульвісу; а він забирав у неї гроші й бив. З зовнішнього боку все було пристойно, але саме тепер прелат, переживав критичний період. З одного боку йому набридло це постійне витягування грошей, щоб виручити свого небожа, який заплутався у шулерських операціях. Все сходило на те, щоб врятувати небожа, заплатити його борги й підшукати йому посаду, не беручи нічого від дядька. А він якось пізно ввечері, майже плачучи, прийшов до донни Серафіни подякувати їй й цим ніби потвердив свою згоду на таке улаштування справи.

Цього вечора П'єр сидів з Даріо, коли раптом увійшла Бенедетта, сміючись і радісно плескаючи в долоні.

— Все гаразд, все гаразд! Він щойно вийшов від тітки, сказавши, що ніколи не забуде її послуги. Тепер йому доведеться бути лагіднішим.

Але Даріо був не такий довірливий і запитав:

— Але він підписав якогось папірця? Він формально зобов'язався?

— Звичайно, ні! Бо знаєш, це справа делікатна. Але всі запевняють, що це дуже порядна людина.

А проте знову занепокоїлась. Може й справді монсеньйор Пальма, не зважаючи на зроблену послугу, буде непідкупний. І ця думка турбувала їх знову, тим часом, як доводилось чекати далі.

— Я не сказала тобі,—зауважила Бенедетта, трохи помовчавши,—що сьогодні я згодилася на той їхній огляд. Сьогодні ранком я з тіткою була у лікарів.

І засміялась, не почувуючи жодної ніяковости.

— Ну, то що ж?—запитав він так само спокійно.

— Що ж, вони побачили, що я казала правду, і склали кожен якусь посвідку латинською мовою... Кажуть, що це конче потрібно для того, щоб монсеньйор Пальма міг відмовитись від своїх попередніх тверджень.

Потім, звертаючись до П'єра, сказала:

— Біда з цією латиною, пане абате... Я все ж таки хотіла б знати й згадала про вас і думала, що може ви мені перекладете. Але тітка не дала мені тих папірців і зараз же їх завела до справи.

Зніяковілий П'єр відповів невиразним рухом голови, бо він добре знав, що в цих посвідках точно й докладно описувалось усе, в точних термінах і з усіма подробицями—і стан, і форму й закраску органів.

Але вони обоє звичайно не соромилися з приводу цього обслідування, бо воно здавалось їм природним і навіть бажаним, бо від цього залежало все щастя їхнього життя.

— Отже,—закінчила Бенедетта—сподіваймося, що монсеньйор Пальма буде вдячний, а тим часом ти, Даріо мій, видужуй швидше, бо щасливий день наближається.

Однак Даріо необережно встав з ліжка завчасно, рана йому розкрилася знову й довелось лежати ще кілька днів. П'єр і далі приходив щовечора розважати його, й розповідав про свої прогулянки. Тепер він уже був сміливіший, ходив по всіх кварталах Риму, й захоплюючись відкривав клясичні пам'ятки, описані в усіх путівниках. Одного вечора він дуже багато розповідав про римські площі, які спочатку здавались йому звичайнісінькими, тим часом як тепер він бачив їхню різноманітність і в кожній глибоку своєрідність: осяяну соняшним світлом Площу народів, таку благородну, повну монументальної симетрії; площу Еспанії, місце, де зустрічаються всі чужинці, з двійними сходами на сто тридцять-два східці, позолочену сонцем, простору й вишукану; велику площу Колонна завжди повну народу, найтипো-

вішу італійську площу, де завжди товчеться стільки вільного й безтурботного люду й сновигає навкруги колони Марка Аврелія, чекаючи, що щастя само впаде з неба; площу Навони, видовжену й правильної форми, спустілу відколи там уже не буває базару і з сумними спогадами про бурхливе минуле; площу Кампо де Фіорі, що її кожного ранку наповнює галасливий базар фруктів та овочів—цілий ліс великих парасоль, гори баклажанів, індійського перцю й винограду серед верескливої юрби торговок і господинь. Особливо ж його вразила площа Капітолія, яка раніш викликала уявлення якоїсь вершини, відкритого шпиля, що домінує над містом—а справді, як він побачив, являла невеличку чотирикутну площу, стиснуту між трьох палаців і відкриту лише з одного боку на невеликий клаптик обрію між дахів. Ніхто не ходить через неї, всі йдуть сходами, обсадженими пальмами й тільки чужинці, роблячи гак, приїзять сюди в екіпажах. Візники чекають, а туристи на деякий час затримуються й дивляться на прекрасну античну бронзову статую Марк-Аврелія на коні, що в центрі площі. Біля четвертої години, коли сонце золотить палац з лівого боку, а на тлі блакитного неба вирізняються ніжні обриси статуй, які оздоблюють карнизи, ця площа справляє вражіння тихої маленької площі провінціяльного міста де жінки, сидячи біля портиків в'яжуть, і бігають обідрані діти, ніби школярі під час перерви в шкільному дворі.

Другого вечора П'єр розповідав Бенедетті й Дарію, як сподобались йому римські фонтани цього міста, де так рясно й пишно ллється вода з мармуру й бронзи, починаючи з човна на площі Еспаїї, Тритона на площі Барберіні, черепах на вузькій площі того самого імени, й кінчаючи трьома фонтанами на площі Навона, де посередині здіймається великий витвір Барберіні, а особливо колосальним і розкішним фонтаном Треві, де над високими фігурами Здоров'я та Родючости домінує цар Нептун. Другого вечора він прийшов теж під приємним вражінням і розповів, що нарешті може пояснити, чому справляють таке своєрідне вражіння вулиці старого Риму, навколо Капітоля на лівому березі Тібра, там де

халупи бідноти притулились до великих князівських палаців. Річ у тім, що там немає тротуарів і люди йдуть посередині вулиці, між візниками, й нікому на думку не спадає йти повз будинків збоку. Тут були старовинні квартали, що їх він так полюбив, вулиці з численими поворотами, вузькі площі неправильної форми, величезні чотирикутні палаці, що ніби зникають серед навали маленьких будинків, які оточують їх з усіх боків. Такий був і Есквілін—усюди сходи, що їхні східці зроблено з сірого каменю й обкладено по краях білим, стрімкі схили з раптовими поворотами, тераса одна над однією, семінарії та монастирі з закритими вікнами, ніби замерлі житла, й високий мур, що над ним здіймається високо в блакитне безхмарне небо. А одного вечора він зайшов ще далі й вдовж Тібру дійшов до самої Кампаньї, вище за мостом Молле. Захоплено розповідав, що тепер збагнув таємницю клясичного мистецтва, якого він досі не розумів. Йдучи вдовж Тібру вгору, бачив він Пуссіно, жовту річку з повільною течією. Вкриті івою береги її низькі, скелясті й яскрава білина їх чітко вирізняється на червонастому тлі величезної хвилястої рівнини, закритої лише блакитними горами на обрії; тут є кілька дерев, руїни портику вгорі, що дивиться на просторі поля й отару білих овець, що йдуть до води, тим часом як пастух, спершись на стовбур зеленого дуба, дивиться на них. В усьому цьому була якась своєрідна краса, широка, в червоних тонах, зроблена з нічого, спрощена до прямої, витягнутої лінії, ушляхетнена величними спогадами: про римські легіони, що йдуть походом брукованими шляхами пустельної Кампаньї, про сон протяжний середньовіччя, потім про відродження античної природи в католицькій вірі, що вдруге перетворила Рим на столицю світу.

Побувавши на Кампо Верано, великому кладовищі римському, П'єр увечері зустрів біля ліжка Даріо, Челію і Бенедетту.

— Що це значить, пане абате,—вигукнула принцеса,—невже вам приємно відвідувати мертвих.

— О, ці французи!—сказав Даріо, що йому завдавала болю сама думка про кладовище—ці французи! Вони

отруюють собі радість життя, полюбляючи сумні види-вища.

— Але,—сказав П'єр лагідно,—не можна сховатись від реальності смерті. Краще дивитись їй просто в обличчя.

Князь несподівано розсердився.

— Від реальності? Та навіщо вона! Коли реальність неприємна, я не дивлюсь на неї, навіть не думаю про неї.

Не зважаючи на це, П'єр лагідно й з усмішкою розповідав свої вражіння, казав, що це кладовище добре підтримують і має воно святечний вигляд у яскравому осінньому освітленні. Там надзвичайно багато мармуру, багато мармурових статуй на могилах, багато мармурових каплиць і пам'ятників. Безперечно й тут виявлявся вплив спадковості, і тут відроджувались пишні мавзолеї Аппієвої дороги, надаючи й тут надзвичайної пишноти й величі самій смерті. Особливо на горбі впадав на очі квартал римської аристократії—безліч справжніх храмів, колосальні фігури, сцени, де брало участь кілька осіб; все це коштувало багато мільйонів, хоч художність роботи часто була сумнівна. А найбільше вражіння справляє бездоганний охайний стан усіх цих надгробків, серед кипарисів та ів, яскрава білина мармуру позолоченого теплим сонцем, де немає жодної плями моху, ні слідів дощу, які надають такого сумного вигляду статуям північних країн.

Бенедетта, що сиділа мовчки, помітила, як князеві неприємно чути все це й перепинила, звернувшись до Челії:

— А полювання було цікаве?

Саме, коли ввіходив П'єр, маленька княжна розповідала про полювання на лисиць, куди возила її з собою мати.

— О, надзвичайно цікаве! Зібрались біля першої години, коло надгробку Чечелії Метелли, де улаштували під наметом буфет. Було чимало народу, вся колонія чужоземців, молодь з посольств, офіцери, не рахуючи звичайно нас. Чоловіки були в червоних одягах, жінки в амазонках... Вирушили відти о пів на другу й гнались більш, як дві години, так що лисиця встигла далеко забігти. Я не гналась до кінця, але могла бачити все. То

було щось надзвичайне. Мисливцям довелось перестрибнути через високий мур; потім через рови, паркани—коротко кажучи шалена гонитва з хортами... Було і дві нещасливі пригоди: один добродій звихнув руку, а другий розбив ногу.

Даріо пильно слухав усе це, бо полювання на лисиць є найулюбленіша розвага римлян; спочатку гонитва по рівній, а проте вкритій різними перешкодами, Кампаньї римській, потім старання перехитрити лисицю, що за нею женуться собаки; лисиця весь час хитрує, інколи зовсім щезає, а часто й ловлять її, коли вона дуже потомиться. Полюють без рушниць, а єдине для того, щоб ганятись за лисицею, наздогнати й упіймати.

— Як жаль,—сказав він,—що сидиш тут, ніби у в'язниці! Кінець-кінцем умру тут з нудьги.

Бенедетта всміхнулася, але не докоряла й не засмутилася, побачивши цей наївний вибух егоїзму і була така щаслива, що він належить цілком їй в цій кімнаті, де вона доглядає його. Але до кохання її, молодого, а разом і розсудливого, домішувалось якесь почуття материне: розуміла, що йому тоскно без звичайних розваг і розривок, без друзів, що їх він не приймав, побоюючись, що ця історія з вивихнутим плечем може викликати у них сумніви. Не бував він на балях ні в театрах, не їздив з візитою до знайомих паній. Особливо нудьгував без Корсо: справді завдавало йому великого болю, й доводило до відчаю, що не може він бачити й привітатись з цілим Римом, від четвертої до п'ятої години. Тому, коли приходив хтось з близьких йому, він розпитував про все: чи не бачили того, чи повернувся той, чим закінчилась ота історія кохання, чи не сталось чого нового,—його цікавили дрібні пригоди, плітки поточного дня, дитячі хвилинні інтриги, що на них він витрачав усю свою енергію.

Челія, що охоче пересказувала йому про звичайні пригоди, трохи помовчавши й пильно дивлячись бездонними очима незайманниці, сказала:

— Яка це довга історія з оцим звихом плеча!

Невже ця дитина, що цікавилась тільки коханням відгадала в чому справа. Даріо замішавшись повернув

ся до Бенедетти, що й далі спокійно всміхалась. Але маленька князівна перестрибнула до іншої теми.

— Знаєш, Даріо, вчора на Корсо я бачила одну пані.

Зупинилась, ніби сама здивувалась і зніяковіла, що якось вирвалось у неї це. Але потім сміливо казала далі як товариш дитячих років, що знає маленькі таємниці кохання.

— Так, так, дуже вродлива пані, дуже добре вам відома. У неї однак був букет білих роз.

Тут і Бенедетта засміялась від щирого серця й Даріо почав сміятись, дивлячись на неї. Перші дні вона кпила з нього, й запитувала, чому ця пані не турбується за його здоров'я. А щодо князя, то він був радий з такого природного розриву, бо цей зв'язок уже набридав йому. І хоч трохи ображена була при цьому гордість чоловіка, все ж заспокоївся, що Тоніетта знайшла вже йому заступника.

— Що ж, ті, хто далеко, завжди програють справу.

— Ні, людина, яку кохають, ніколи не буває далеко,—зауважила серйозно й переконано Челія.

Бенедетта підвелася, щоб поправити подушки за спиною хворого.

— Так, так, Даріо мій, усі нещастя перейдено, я охороняю тебе, і ти кохатимеш тільки мене.

Глянув палким поглядом і поцілував у голову. Казала правду: кохав лише її. Вона не помилялась і тоді, коли хотіла зберегти його для себе, лише для себе, з того часу, як належатиме йому. І тепер доглядаючи за ним, в цій кімнаті, була щаслива, що він лишився таким самим, яким вона кохала його колись там під помаранчачами вілли Монтефіорі. Зберіг багато рис дитячого віку; очевидно в наслідок виродження раси відбувався цей поворот до дитинства, що його спостерігається в дуже старих народів; лежачи в ліжку, охоче дивився на малюнки, ціли години розглядав фотографії, часто сміючись з них. Ще більш став нездатний до болю, хотів, щоб Бенедетта була весела й співала; а її потішав цей благородний егоїзм Даріо, коли він хотів мріяти разом з нею про майбутнє щасливе життя. Яке було б щастя жити завжди вкупі, в проміннях соняшних, нічого не робити,

ні про що не турбуватись, не цікавиться нічим, хоч би десь і світ завалився.

— Але я особливо радий,—зауважив Даріо,—що наш абат, кінець-кінцем захоплюється Римом.

П'єр, що сидів мовчки, потвердив це:

— Так, це правда.

— Ми казали ж вам, додала Бенедетта,—що треба часу, й чимало часу, щоб зрозуміти й полюбити Рим. Коли б ви були залишилися тут тільки два тижні, одержали б несприятливе вражіння, а тепер по двох місяцях, ми цілком певні, що ви завжди з насолодою згадуватиме про нас.

Було щось надзвичайно привабне в ній, коли казала це, і П'єр ще раз потвердив свою згоду. Він думав про це й знав тепер причину такого вражіння. Коли приїздиш до Риму, то в собі привозиш свій власний Рим, вимріяний і до того ушляхетнений уявою, що справжній Рим лише розчорює до болю. Отже треба чекати, поки звикнеш, поки безпосередня дійсність не впливатиме так гостро, а уява почне свою роботу, прикрашаючи цю дійсність, і тоді можна бачити цю дійсність крізь призму дивного, славетного минулого. Челія підвелась прощаючись.

— До побачення, люба. Скоро буде весілля, правда, Даріо? Ви знаєте, що я хочу справити своє весілля наприкінці цього місяця, так, так. Батько неодмінно улаштує бучне свято... От як би було добре, коли б одночасно й ваше весілля справити...

Два дні по цьому, походивши в Трастевере, а потім відвідавши палац Фарнезе, П'єр відчув, що в ньому складаються й справжні вражіння про Рим. Вже багато разів ходив він по Трастевере, бо співчував бідності й страждущим, а там була сама біднота. Яка це безодня злиднів і темряви! Він бачив у Парижі огидні закутки на околицях, цілі міста жаху, де гниє людство. Та все це й порівнювати не можна було з цим багном бруду серед безтурботности. В найкращі дні цієї країни сонця холодна темрява повивала покручені вулички, стиснуті між будинків, подібні до підземних коридорів; і всюди сморід, що від нього починає нудити, сморід загнилих овочів, тлкого жиру, людського стада, збитого в такій тіс-

ноті. Тут були старі будинки, неправильно побудовані, в хаотичному безладді, що його так полюбляють романтичні художники, з чорними розкритими дверима, що ними входять у якісь льохи, з зовнішніми сходами на верхні поверхи, з дерев'яними бальконами, що якимось дивом тримаються. Усюди напівзруйновані фасади, що їх підпиралось балками, і брудні житла, де в розкриті вікна визирає убогість і бруд; маленькі крамнички під ясным небом: цілі кухні для ледащого люду, що ніколи не розводить огню; торгівля смаженим м'ясом, різаною полентою й рибою, що плаває в смердючій олії; торговля вареними овочами, де виставлено велику ріпу, в'язки сельдерею, кучерявої капусти, застиглого й липучого шпінату. Погано порізане м'ясо в м'ясних крамницях уже почорніло, загустки крові висіли на синюватих, ніби відірваних шиях. У булочних на полицях навалено хліб, ніби кругле каміння; у торговок фруктами немає нічого, крім індійського перцю й соснових шишок, виставлених на дверях і пообвішуваних висушеними й нав'язаними на нитку баклажанами; єдині більш-менш порядні крамниці—то ковбасні, при чому гострий дух ковбас і сиру трохи перебивав сморід канав. Л'ютерійні контори з виставленими на них нумерами вигравшів чергувалися з траторіями, що траплялись майже кожен тридцять кроків; на вивісках їхніх величезними літерами були написані назви вин: Римські, Кастелі, Дженцано, Маріно, Фраскаті. На вулицях кварталу метушилась обідрана брудна юрба, банди дівчорі, напівроздягненої та завшивілої, простоволосі жінки в різнокольорових спідницях і корсетках, галасливі, що так полюбляють жестикуювати, старі, що нерухомо сидять на ослонах, повіті роєм мух,—коротко кажучи, все святечне й бурхливе життя, постійний рух маленьких ослів, що везуть возки, продавців птиці, що гонять індичок, і кілька заклопотаних туристів, що їх зараз же обсідають прохачі. Тут таки на тротуарі примостились і спокійно роблять шевці. Біля дверей якогось мізерного кравця стояло відро з землею, а в ньому цвіла якась соковита рослина. А з усіх вікон, з усіх бальконів, на вір'юваннях від будинку до будинку, через вулицю порозвішувано білизну, усяке

дрантя, що йому годі й назву прибрати—ніби символічний прапор жахних злиднів.

П'єр відчував, як у душі його повній любови, постає хвиля невимовного співчуття. Звичайно, треба було знищити ці квартали страждання й зарази, де ніби в отруєній в'язниці довгий час гибів народ; безперечно П'єр ухвалював це оздоровлення Риму, знищення цієї частини старого міста, хоч як там протестують художники. Уже тепер Трастевере дуже змінилось, там прокладено нові вулиці і за ударами кайла тут проходило повітря разом з потоками соняшного світла. А вцілілі частини здавались ще чорніші, ще брудніші, серед зруйнованих будинків і нещодавно прокладених вулиць та великих очищених ділянок, де не встигли ще нічого побудувати. Це місто в стадії свого розвитку дуже цікавило П'єра. Звичайно, колись його добудують, але який це зворушливий момент саме тепер, коли старе місто вмирає в новому, в таких муках. Треба було знати Рим, повний бруду, що тоне у власному калі, помиях і гнилих овочах. Нещодавно зруйноване Гето протягом віків насатило ґрунт таким брудом, що з незабудованих ділянок, вкритих горбами та ямами, увесь час підіймався заразливий сморід. Дуже добре зробили, що лишили його отак просихати на сонці та очищатись. В цих кварталах по обидва боки на Тібру, де розпочато широкі будівельні роботи, на кожному кроці доводиться бачити таке: спочатку йдеш сморідливою вузькою вуличкою, між темних будинків, що їхні дахи майже дотикаються й одразу виходиш на світлу прогалину, вирубану ударами кайла, в лісі брудних старих халуп. Тут уже є садки, широкі тротуари, високі білі будівлі з скульптурними окрасами, коротко кажучи, сучасна столиця в стані відродження, ще не закінчена, завалена сміттям і риштуванням. Всюди видно новорозпочаті вулиці, колосальне риштування, що може так і залишитися на віки вічні в наслідок фінансової кризи, майбутнє місто, що зупинилось у своєму рості й сумно завмерло, з своїми величезними, на швидку руч розпочатими дивовижними будовами. А проте це розумний і оздоровний захід, потрібний з громадського погляду в сучасному великому місті; без цьо-

го можна було б обійтись лише тоді, коли б бажано було залишити старий Рим догнивати й далі, як пам'ятник середньовіччя, як музейну річ, що її зберігають під склом.

Цього ранку П'єр, йдучи з Трастевере до палацу Фарнезе, де на нього чекали, відхилився від простого шляху й пішов вулицею Петтінарі, а потім Джубонарі. Перша з них—темна, стиснута з одного боку чорним муром Шпиталю, а з другого вбогими хатинами; друга—завжди повна простого люду, оживлена вітринами золотарів, де можна бачити важкі золоті ланцюги, та вітринами мануфактурних крамниць, де виставлено великі полотнища яскравих тканин, блакитного, жовтого, зеленого й червоного кольорів. Спостерігаючи життя цього робітничого кварталу, де він щойно був, і життя кварталу дрібної торгівлі, де він ішов тепер, П'єр згадав про оглянуті вже квартали жахної бідноти, про незчислених робітників, доведених безробіттям до злиднів, робітників, що отаборились поміж пишних і порожніх будівель Праті ді Кастелло. Бідний занедбаний народ, що лишився в стадії дитинства, народ, що його тримають у неуцтві, що протягом багатьох віків теократії жив з легковірністю дикунів і тепер так звик до темряви свого неуцтва, до страждань фізичних, що на нього тепер не поширилось соціальне пробудження—і відчуває себе зовсім щасливим, коли дають йому розкошувати в його гордості, в неробстві, і теплі сонця. Здавалось, він був сліпий і глухий у своєму занепаді, і жив якимось застиглим життям колишнього часу, серед переворотів сучасного Риму, не зазначаючи від того нічого, крім неприємностей: старі квартали, де він колись жив, зруйновано, звички змінилися, харч подорожчав; і здавалось, що світло, чистота й здоров'я лише погіршують його долю, коли за них йому довелось заплатити безробіттям і фінансовою кризою. Однак, все одно, чи хотів він цього, чи не хотів, єдине для нього чистили Рим і перебудовували, сподіваючися зробити з нього велику сучасну столицю. Бо скоро вже закінчатся перетворення демократії й народіві дістануться міста, що з них повиганяється бруд і хороби, а закони праці утво-

рять організацію, що знищить злидні. Тому, коли хтось і проклинає ці очищені руїни, підтримувані тепер побуржуазному, коли хто сердиться, що Колізей очищено від плющів і кущів, і всієї фльори, якою молоді англійки прикрашають свої гербарії, коли хто незадоволений з позбавлених усякого смаку мурів, що сковують Тібр, і відхає за колишніми романтичними берегами, вкритими зеленню й будинками, що доходять аж до річки, все ж він повинен сказати собі, що життя народжується з смерти і що майбутнє неминуче розцвіте з пороку минулого.

Думаючи про все це, П'єр дійшов до площі Фарнезе, пустельної, суворої, з її позамиканими будинками й двома фонтанами, що перший з них увесь час викидав блискучий струмінь води проти сонця серед навкольної тиші. Дивився деякий час на оголений монументальний фасад важкого чотирикутного палацу, на високу браму його, що над нею маяв триколовий прапор, на тринадцять вікон фасаду й славетний фриз його, виконаний з таким мистецтвом. Потім увійшов у середину. Тут чекав на нього приятель Нарциса Абера, один з аташе французького посольства в Італії, і запропонував йому оглянути цей величезний палац, найкращий з римських палаців, куплений Францією для посольства. Яка це колосальна будова пишна й мертва, з величезним двором і портиками, де завжди темно й вогко, з широкими сходами, з низькими східцями, безкраїми коридорами, просторими галеріями й залами. То була смерть, повна божественної величі: стіни дихали холодом, що проймав аж до кісток цих мізерних людей, що ніби як ті мурашки випадково потрапили під ці склепіння. Аташе, лагідно всміхаючись, сказав, що посольство тут страшенно нудьгує, влітку жариться від спеки, взимку замерзає. Є тут лише одна частина палацу, веселіша й жива—це та, де живе посол,—перший поверх, що виходив на Тібр. Гам з відомої галерії Карачо видно Янікул, сади Корсіні, Аква Паоля, над Сан П'єтро в Монторіо. Далі за просторою залю—робочий кабінет, затишна й світла кімната. А їдальня, житлові приміщення та залі, що за ними, де живуть урядовці, утопають у п'тьмі бічної ву-

лиці. В усіх цих просторих кімнатах, сім-вісім метрів заввишки, стелі розмальовані, або вкриті дивною скульптурою, а деякі стіни оздоблено фресками; меблі тут дуже різноманітні; розкішні консолі стоять поряд з усяким барахлом. Та це сумне вражіння від меблів ще збільшується до огиди, коли входиш у парадні апартаменти, у великі залі до приймання, в фасаді з боку площі. Тут немає ні меблів, ні драпування, усе занедбано, пишні залі як пустка й віддано їх павукам та пацюкам. Посольство користує лише з однієї, де примістило порохом пройнятий архів, на непофарбованих столах, на підлозі, по всіх кутках. Поряд величезна зала, десять метрів заввишки, на два поверхи, що колишній власник, неаполітанський король, залишив її собі. Це справжній склад різних непотрібних речей, де меблі, незакінчені статуї і дуже гарний саркофаг тонуть у хаосі різних уламків, що їм і ім'я годі прибрати. Але це ж лише частина палацу; у нижньому поверсі його ніхто не живе, французька школа займає тільки куточок другого поверху, а посольство замерзає від холоду у найпридатнішому кутку першого поверху і мусить облишити решту палацу і позамикати всі двері, щоб не доводилось марно прибрати все помешкання. Звичайно, дуже приємно жити в палаці Фарнезе, що його збудував папа Павло III і де більш як сто років жили кардинали. Але скільки великих неvigід, скільки глибокого суму в цій величезній руїні, що три чверті її кімнат стоять пустою, невикористані, непридатні до життя й від життя відірвані! А як там увечері! Увечері брами, двір, сходи й каридори понімає густа пільма, кілька газових курних ріжків марно борються з нею, і треба довго йти цією сумною пустельною озією, щоб нарешті дістатись до теплої й вигідної кімнати послової.

П'ер вийшов відти стурбований і думки його були безпорядні. В уяві його постали всі інші великі палаци римські, що їх він бачив, оглядаючи місто,—всі вони втратили свою пишноту, не мали того блискучого вигляду, як за князів, і перетворились на звичайні будівлі зовсім неvigідні для житла. Що робити з цими галеріями, з цими великими залами, тепер, коли жодного багат-

ства не вистачить, щоб провадити те життя, для якого колись їх побудовано, ні навіть щоб прогодувати відповідне число слуг? Дуже рідко траплялись такі князі, які, приміром, як князь Альдобрандіні, з усім численним родом, забирали собі цілий палац. Майже всі наймали дідівські кімнати різним товариствам і приватним особам, залишаючи собі один поверх, а то одне помешкання десь у найтемнішому кутку. Наймається навіть палац Кіджі, при чому в нижньому поверсі містяться банки, в першому—австрійський посол, а князь і його родина живуть у дугому разом з якимось кадином. Наймається й палац Шяра, в першому поверсі міститься міністерство закордонних справ, у другому живе якийсь сенатор, а князь та його мати живуть у нижньому поверсі. Наймається й палац Барберіні,—нижній поверх, перший і другий посідають сторонні наймачі, а князь живе на третьому поверсі, в кімнатах, де раніше були слуги. Наймається й палац Борґезе,—в нижньому поверсі живе торговець-антиквар, у першому—приміщення масонської льожі, а в решті—різні сторонні родини—тим часом як князь залишив собі тільки декілька кімнат звичайної міщанської квартири. Наймається палац Одескалькі, палац Колони, наймається палац Дорія, а князі живуть у них тихим життям домовласників, щоб якомога більше зиску мати від їхнього майна й так-сяк обернутись. Буря фінансової катастрофи захопила римську аристократію. Найзаможніші збанкрутували під час кризи, лише дехто зберіг своє багатство, але це багатство було мертве й нерухоме, і не могла його оживити ні торгівля, ні промисловість. Більшість князів, що хотіли сами провадити свої справи, втратили все. Інші, налякані великими податками, що їм забирали майже третину прибутків, покірливо дивились, як тануть їхні останні мільйони, як їх розподіляється і як вони вмирають, як умирає все, бо й гроші вмирають, коли їх не відновлює жива земля. То було лише питання часу, бо остаточна руїна насовувалась невідворотно, з історичною неминучістю. Ті, хто згодились наймати свої палаци, ще боролись за життя, хотіли пристосовуватись до сучасного, принаймні населяючи пустелю своїх надто просторих будинків; але

смерть уже оселилась у тих інших, у впертих, гордих людей, що замурували себе в такому склепі своєї раси, як оцей сумний палац Бокканера, що розсипається на порох, де все оповив холодний присмерк і тишу лише зрідка порушує гуркіт екіпажу в зарослому травною дворі, коли виїздить або приїздить кардинал.

Особливе вражіння справили на П'єра ці дві послідовні прохідки по Трастевере і візита до палацу Фарнезе. Вони пояснювали одна одну й кінець-кінцем доводили до висновку, що ніколи не поставав у нього так дивовижно чітко, як тепер: тут ще немає народу, а скоро не буде й аристократії. І думка ця відтоді не відступала від нього, ніби думка про останній день світу. Бачив, що народ цей такий нікчемний, темний, повний самозречення через свою недостиглість, залежну від історії та клімату, що треба багатьох років виховання та навчання, щоб утворити міцну, здорову, трудящу демократію свідому своїх прав та обов'язків. Аристократія доживала віку в своїх півзруйнованих палацах; вона являла собою виснажену, знесилену породу, з такою домішкою крові американської, австрійської, польської, еспанської, що чиста римська кров була рідкий виняток. Крім того, ця аристократія не була вже аристократією шпади й церкви і разом з тим не хотіла служити конституційній Італії, і виходила з священої колегії, де лише кар'єровичі діставали пурпурну мантію. І між цим дрібненьким людом унизу й заможними вгорі, ще не було міцної буржуазії, що живилась би новими соками, буржуазії досить освіченої та розумної, щоб узятись за тимчасове виховання нації. Буржуазія складалася з колишніх слуг, колишніх клієнтів князівських, фермерів, що орендували їхню землю, економів, нотарів або адвокатів, що провадили їхні справи; до буржуазії належали теж усі службовці, урядовці всіх рангів і кляс, депутати й сенатори, що їх повитягав уряд з провінцій, а також цілі хмари хижаків, що навалили на Рим, усі оті Прада, Сакко, доробкевичи, що зібрались з цілої Італії й своїми хижими пазурями шматували й розривали все, і народ, і аристократію. Для кого працювати? Для кого розпочато велетенські роботи, цей новий Рим, куди вкладено стільки

безмежного заповзяття, що не можна було їх закінчити. Холодний жах відчувалось у всьому цьому, передчувалась руїна й це непокоїло й доводило до розпачливих сліз кожну співчутливу людину. Безперечно, загрожує остаточний занепад. І до цього немає вже аристократії, а з'явилась хижа буржуазія, що вишукує собі здобич серед руїн. Який сумний символ являють собою ці нові палаци, збудовані на зразок колишніх палаців, ці розкішні, величезні, пишні палаци, що постають для сотень тисяч марно вичікуваних мешканців, палаци, де повинно було оселитись дедалі більше багатств і розкошів нової столиці світу. Але тепер вони являли гидкі, забруднені й занедбані притулки для найбіднішої черні, для всіх старців і бродяг.

Увечері того самого дня, коли зовсім стемніло, П'єр стояв годину на набережній Тібру перед палацом Бокканера. Він любляв це затишне місце, де так добре стояти й думати, не зважаючи на поради Вікторіни, яка запевняла, що це місце небезпечне. І справді, такі темні ночі, як оця, надавались, як найбільше трагічне оточення для кожного вбивства. Жодної душі, жодного прохожалоного—тиша, темрява й пустеля і праворуч, і ліворуч, і спереду. Що всюду облишений квартал був огорожений парканом, то сюди не могли забігати навіть пси. На самому розі біля палацу, що тонув у темряві, газовий ріжок, опинившись унизу, після того, як тут насипано насипи, освітлював мерехтливим світлом нерівний ґрунт набережної, близько до самої землі; навкруги були порозкидувані будівельні матеріяли, купи цегли, витесаного каменю, що від них простяглись довгі невиразні тіні. Праворуч на мості Сан Джовані Фльорентіно та в вікнах шпиталю Санто Спїріто сяяло кілька вогнів. Ліворуч ледве виднілась западина, де текла річка й далекі квартали щезали в пітмі. Далі спереду розляглося Трастевере,—будинки прибережні, подібні до білих невиразних привидів, і в них де-не-де вирізнялись жовті плями вікон. А вгорі темною смугою чорнів Янікул, де сяяв трикутник лихтарів, що засвітили з приводу якогось свята. Особливо вабив до себе Тїбр, повний величної меланхолії. П'єр стояв, спершись на кам'яне обмуровання

й довго дивився, як повільно тече річка між цим мурованням, що вночі скидалось на величезну, темну в'язницю, збудовану для якогось велетня. Поки горіли вогні в домах на протилежному боці, видно було, як повільно тече вода, як відбивається в ній світло й тремтить, надаючи всьому якоїсь таємничности. І згадував він славетне минуле цієї річки, і спадала йому на думку легенда про величезні скарби, заховані в мулястому дні її. Під час кожної навали варварів, особливо від часів пограбування Риму, туди кидалось скарби храмів і палаців, щоб не дістались вони заграбникам-переможцям. І може ці золоті смуги, що тремтять на зеленуватій поверхні є відбиття золотого семисвіччя, що його привіз Тіт з Єрусалему. А ці білі плями, весь час рухливі на воді, хіба це не відбиття мармурових колон і статуй. А ці маленькі іскрини в глибині, хіба то не виблискують дорогоцінні метали, чаші, вази та інші коштовні речі, оздоблені камінням? Яка принадна думка про ці багатства, заховані в глибинах річки, про це приховане життя скарбів, що сплять там протягом віків! Скільки гордовитих надій для народу, яка можливість збагатитись дивними знахідками в Тібрі, коли б його можна осушити й розкопати, як колись і пропонувалось! Може тут заховане щастя цілого Риму.

Та цієї темної ночі, коли П'єр стояв, спершись на обмуровання, думав лише про сувору дійсність. Думав про вражіння цього дня, коли був він у Трастевере й у палаці Фарнезе. Дивлячись на ці мертві води, дійшов висновку, що думка зробити з Риму сучасну велику столицю, являла велике нещастя для всієї молоді Італії. Добре розумів, що вибір цей був неминучий, бо Рим, вкритий славою був у давню давнину владарем світу й йому провіщено вічність, без якої національна єдність здавалась неможливою. Становище було важке; не можна було збудувати Італію без Риму, а з Римом їй доводилось важко. А ця мертва ріка в нічній темряві глухо проказувала майбутні нещастя. Жодного судна, жодного руху торгівлі та промисловости, що ним повні річки по великих містах. Безперечно складалось широкі пляни щоб зробити Рим приморським містом, перевести вели-

чезні роботи, поглибити Тібр, щоб і великі судна могли доходити до Авентіну; але все це були самі мрії—очи-стили тільки гирло, що завжди замулювалось. За другу причину агонії була Римська Кампанья, мертва пустиня з мертвою рікою, що оточувала Рим позбавленою всякого життя смугою. Були проекти осушити її та засади-ти деревами; точились марні суперечки про те, чи була тут земля родюча за римських часів; а проте, як і раніш Рим стояв серед просторого кладовища, ніби місто мину-лих часів, назавжди відділений від сучасного життя цим степом, вкритим порохом минулих віків. Географічних умов, які колись дали йому владу над світом, тепер уже немає. Центр цивілізації перемістився знову, басейн Се-редземного моря розподілено між могутніми націями. Все тяжить до Мілану, промислового й торговельного центру, а Рим являє лише посередній пункт. Тому й двадцять п'ять років героїчних зусиль не можуть пробу-дити його з глибокого сну, що завжди понімає його. Столиця, що її хотіли збудувати вмить, лишилась такою самою сумною і зруйнувала націю. Нові люди, що прий-шли сюди, уряд, палата депутатів, службовці перебува-ють тут, ніби в тимчасовому таборі, й тікають, скоро почнеться спека, уникаючи шкідливого впливу підсоння; готелі й крамниці тоді позакривано, по вулицях і буль-варах порожньо, бо місто, що не має власного життя, знову вмирає, скоро від нього відходить штучне життя, яке його оживляло. Отже, все в чеканні в цій декора-тивній столиці, де людности не меншає й не більшає й де треба було б нового допливу грошей та людей, щоб закінчити й населити величезні новозбудовані квартали. І коли правда, що майбутнє розцвіте з пороку минулого, все ж треба мати віру в це. А може цей ґрунт уже висна-жений і коли й пам'ятники не виростають на ньому, то може вже в нації вичерпано назавжди ті сили, що утво-рюють здорову людність і міцну націю?

Що пізніше було, то більше гасло вогнів просто спе-реду в будинках Трастевере. І довго ще стояв П'єр, схи-лившись над чорними хвилями, глибоко розчарований Навкруги густа п'тьма, і лише на темній плямі Янікула сяяли десь далеко три газові ріжки, ніби трикутник зі

рок. Вже зникли золоті відблиски на Тібрі і в його таємничих хвилях не творилось уже дивної казки про великі скарби; зникла легенда, зникло золоте семисвіччя, вази, золоті й коштовні речі з дорогим камінням. Ніч поглинула всю цю казку про скарби старовинні так само, як і славу античного Риму. Жодного вогника, жодного шуму, всепереможний сон—і лише праворуч з невиданої вночі клоаки з глухим шумом виливаються каналізаційні води. Не видно й хвиль Тібру—П'єр лише відчував їхню важку ходу в п'їтмі, їхню безсилу старість, столітню втому, безмежний сум і потяг до небуття, у цього старовинного славетного Тібру, що в його водах, здавалось, текла смерть світу. І лише в безмежному пишному небі розгорталось блискуче життя мільярдів зірок над темною річкою, що тече руїнами майже трьох тисяч років.

Коли П'єр раніш, ніж іти до себе, зайшов посидіти на хвилину в кімнаті Даріо, побачив там Вікторіну, що готувала все потрібне на ніч. Почувши, відкіля він прийшов, аж скрикнула:

— Та що ви кажете, пане абат, ви гуляли на набережній, о цій годині? Очевидно вам теж хочеться наразитись на добрий ніж. Щодо мене, так ніколи б не ходила так пізно дихати свіжим повітрям у цьому проклятому місті.

Потім звертаючись по-простому до князя, що всміхаючись вигідно лежав у фотелі, додала:

— А знаєте, ота дівчина, П'єріна, вже не приходить сюди. Однак, я бачила, як вона сновигала там між руїн.

Рухом руки Даріо припинив цю розмову й звернувся до абата.

— Ви все ж розмовляли з нею. Кінець-кінцем це мені набридає... Я зовсім не хочу, щоб той нахаба Тіт підколів мені ще й друге плече.

Раптом замовчав, побачивши перед собою Бенедетту, що прийшла дати йому надобраніч і стояла, прислухаючись до розмови. Дуже замішався, хотів щось сказати, виправдатися, запевнити, що зовсім не винен у цій злочасній пригоді. Але Бенедетта всміхнулась і ніжно сказала:

— Любий Дарію, я знаю цю історію. Невже вважаєш мене такою дурненькою, що я нічого не думаю й не можу здати собі справу... Коли я не допитувалась, то тільки тому, що знала все й, не зважаючи на це, все ж кохала тебе.

Була в дуже гарному настрої, бо цього самого вечора дізналася, що монсеньйор Пальма, захисник шлюбу в її справі, дуже дякував за послугу, зроблену його небожеві, і написав доповідь для неї сприятливу. Не те, щоб він висловився цілком за неї—він бо не хотів дуже суперечити собі самому; але посвідки двох лікарів дали йому змогу стверджувати безперечну незайманість; а потім, сказавши мимохідь, що шлюб не стався в наслідок опору жінки, спритно згрупував кілька фактів, що неминуче зумовлювали скасування шлюбу. А що будь-яка надія на примирення зникла, то поставала небезпека, що подружжя може вдатись у розпусне життя. І він натякав при цьому на чоловіка, що вже й зазнав цієї небезпеки; потім вихваляв високу моральність жінки, її побожність та всі інші цноти, що потверджували ще більше правдивість її свідчень. Не висловлюючи своєї думки, покладався на мудрий вирок конгрегації. А що монсеньйор Пальма майже повторював усі аргументи Морано, а Прада вперто не з'являвся на суд, то було очевидно, що конгрегація переважною більшістю ухвалить скасувати шлюб і це дасть папі змогу зробити згідно з бажанням Бенедетти.

— Так от, Дарію, нашим нещастям скоро кінець... Але скільки грошей, скільки грошей! Тітка каже, що нам лишиться від них на самий хліб і воду.

І сміялася з чарівною безтурботністю закоханої жінки. Не можна сказати, що ведення справи в конгрегації коштувало дуже дорого,—всі справи там розглядалось принципово безплатно. Та було безліч дрібних витрат—треба було платити дрібним службовцям, за медичні експертизи, за листування, доповіді й промови захисників. Крім того, хоч звичайно кардиналів безпосередньо не підкуповували, а проте, голоси багатьох з них коштували чималі суми.

Треба було забезпечити собі підтримку тих числен

них осіб, що оточували їхні преосвященства, не кажучи вже про те, що тактовно зроблені грошові подарунки, відіграють у Ватікані велику роль і усовують найбільші труднощі. Особливо дорого коштував небіж монсеньйора Пальма.

— А тепер, Даріо, коли вже ти одужуєш, то хай швидше дадуть нам дозвіл одружитись—це все, що ми од них хочемо... Я ще можу віддати їм, як вони цього хочут, мої перли—єдине багатство, що мені лишилось.

Даріо теж сміявся, бо гроші ніколи не важили багато в його житті. У нього їх ніколи не було досить і він сподівався завжди жити у дяді кардинала, який звичайно не викинув би їх на брук.

В теперішньому їхньому стані, сто або двісті тисяч франків не мали для нього особливого значіння, а деякі процеси коштували до п'ятисот тисяч франків. Тому він і відповів жартівливо Бенедетті.

— Дай їм також мій перстень, дай їм усе і ми будемо щасливо жити в цьому старому палаці, хоч нам довелося би навіть меблі продати.

Була така щаслива, обхопила йому голову обома руками й захоплено цілувала йому очі.

Потім раптом звертаючись до П'єра:

— Пробачте, пане абат, маю передати вам дещо... Монсеньйор Нані, що приніс нам добрі новини, доручив переказати вам, що вам слід би вийти вже на кін і почати захист книги.

Абат слухав і дивувався.

— Але то ж він порадив мені зникнути?

— Так! Та здається тепер саме час вийти на люди, захищати вашу справу, одним словом взагалі виступати. Крім того він довідався про те, хто буде доповідачем, що йому доручено вивчати вашу книгу. Це монсеньйор Форнaro, що живе на площі Навона.

Здивовання П'єра ще збільшувалось. Бо звичайно ніколи не називалось фамілію доповідача, вона лишалась невідома й це давало змогу доповідачеві висловлюватись вільно. А може починається тепер новий період його життя в Римі. І він просто відповів.

— Добре, я почну роботу й побачусь, з ким треба.

Х.

П'єр, тільки й думаючи про те, щоб як у найближчому часі закінчити свою справу, другого ж дня вирішив взятись за неї як слід. Однак, не знав, що саме робити: до кого звернутись насамперед, до кого вдатися спочатку, щоб не зробити якої помилки в цьому оточенні, з його складними відносинами й гордовитими людьми. Відкривши двері кімнати й побачивши в коридорі дон-Віджіліо, секретаря кардиналового, запросив його зайти на хвилину.

— Ви зробите мені велику послугу, пане абат. Я покладаюсь на вас і мені потрібна ваша порада.

Знав, що дон-Віджіліо в курсі справи, знає все, хоч і такий він стриманий та несміливий. Цей худорлявий абат з обличчям шафранного кольору, що завжди його трусить пропасниця, до цього часу ніби уникав французького священника, очевидно боячись скомпромітувати себе. Однак з деякого часу поводився вже не так суворо; коли зустрічався з своїм сусідом, чорні очі його блищали, ніби й сам він нетерпляче чекав чогось, як і той, що мусив протягом багатьох днів утримуватись від клопотання. І на цей раз дон-Віджіліо не ухилився від розмови.

— Пробачте,—сказав П'єр,—що я запросив вас зайти до мене, хоч тут ще не прибрано. Сьогодні ранком я одержав з Парижу білизну й зимовий одяг... Уявіть собі, що я приїхав сюди з маленькою валізою, на якихось два тижні, а тим часом скоро вже три місяці, що я мешкаю тут і справа моя посунулась не більше, як того дня, коли я приїхав.—Дон-Віджіліо потвердив, хитнувши головою.

— Так, так, я це знаю.

Тоді П'єр розповів йому, як монсеньйор Нані переказав йому через Бенедетту, що треба вживати енергійних заходів, побачитися з усіма, з ким треба, й захищати книгу. Отже, він тепер у скрутному стані й не знає, за яким порядком найкраще робити ці візити. Наприклад, чи треба йому насамперед побачитися з монсеньйором Форнаро, прелатом, що йому доручено скласти доповідь про книгу. Ім'я цього прелата йому назвали.

— Он як!—аж затремтів дон-Віджіліо..—Монсеньйор Нані навіть ім'я його одкрив вам! Це щось незвичайне! Не сподівався я цього.

Потім забуваючи про свою звичайну стриманість, сказав:

— Ні, ні, не починайте ваших візит з монсеньйора Форнаро. Спочатку підіть поклоніться префектові конгрегації індексу, високопреосвященному кардиналові Санґвінетті, бо він ніколи не пробачив би вам, коли б дізнався якось, що першу візиту ви зробили не йому.

Зупинився, а потім додав тихше, і тремтів усім тілом в наступі пропасниці.

— А він про це безперечно дізнається, тут про все дізнаються.—Потім, понятий хвилию співчуття, узяв французького абата за руки й сказав:

— Друже Фроман, запевняю вас, що було б мені велике щастя стати вам у пригоді, бо ви людина щира й кінець-кінцем мені жаль вас... Але не просіть у мене неможливого. Коли б тільки ви знали, скільки тут є небезпек навколо... В усякому разі, я вважаю за доцільне сказати вам сьогодні ж, щоб ви ніяк не покладались на його високопреосвященство, кардинала Бокканера, мого владику. Дуже часто висловлювався він при мені рішуче проти вашої книги... А проте це свята людина й надзвичайно порядна. Коли не захищатиме вас, то й не нападатиме. Буде триматись неутрально заради небоги, що її так любить. А вона на вашому боці. Коли з ним побачитесь, то не обстоюйте своїх поглядів—цим нічого не вдієте, а можете лише розсердити його.

Це дружнє повідомлення не дуже засмутило П'єра, бо він зрозумів з першої ж своєї зустрічі з кардиналом і під час наступних своїх візит до нього, що він завжди буде проти його книги.

— В такому разі я побачуся з ним, щоб подякувати йому за цю неутральність.

— Ні, ні, не робіть цього! Тоді він може зрозуміє, що це я сказав, і горе мені буде—це скомпромітує мене... Вважайте, що я нічого не сказав, нічого. Спочатку треба побачитись з усіма кардиналами. Так згода, що я нічого вам не сказав?

Цього разу не хотів бути на розмові далі, вийшов з кімнати, тремтячи, й оглядаючи праворуч і ліворуч коридор, горящими неспокійними очима.

Зараз же вийшов і П'єр, щоб іти до кардинала Сангвінетті. Була тільки десята година, а тому й сподівався, що застане його вдома.

Сангвінетті мешкав біля церкви Сан-Луїджі деї Франчезі, на вузенькій темній вуличці, на першому поверсі маленького палацу, переробленого на буржуазний кшталт. Тут не було нічого подібного до величної руїни, до того сумного князівського палацу, що в ньому замурувався впертий кардинал Бокканера. Колишні парадні покої так само, як і штат слуг, зведено до потреби. Тут не було ні тронної зали, ні великої червоної шапки під балдахіном, ні поверненої до стіни фотелі, що чекала на папу. Дві сумежні кімнати правили за передпокої, потім була кімната до прийняття, тут не було не лише розкошів ба навіть і комфорту; меблі червоного дерева були очевидно ще з часів імперії; драпування й килими вицвіли з плином часу і вкривав їх порошок. До того ж П'єрові довелось довго дзвонити. Нарешті льокай, нап'явши на себе свій одяг, прочинив двері, й сказав, що його високопреосвященство вчора ще виїхали до Фраскаті.

Тоді П'єр згадав, що кардинал Сангвінетті належав до пригородних єпископів. У Фраскаті, де була його єпископія, мав він віллу й виїздив туди на кілька день, коли хотів відпочити, або з якихось інших політичних міркувань.

— А скоро повернеться кардинал?

— Про це не знаю... Його преосвященство хворий. Принаймні мені наказано, щоб я не надсилав туди нікого й не турбував їх.

Коли П'єр вийшов на вулицю, почував себе дуже ніяково в наслідок такої першої невдачі. Очевидно справи не можна відкладати. А тоді, щоб не запізнюватись, чи не краще піти до монсеньйора Форнаро, що мешкає тут недалеко, на площі Навона? Та згадав про пораду дон-Віджіліо відвідати спочатку кардиналів; і спало йому на думку піти зараз до кардинала Сарно, з яким він уже познайомився на понеділках у донни Серафіни. Хоч Сар-

но навмисно удавав, що він стоїть осторонь від справ, проте всі вважали його за одного з найвпливовіших і завзятіших членів кардинальської колегії. Це однак не заважало його небожеві, Нарцисові, казати, що він не знає людини менш тямущої, ніж Сарно, в справах, які виходять поза сферу його звичайної роботи. Та хоч він і не брав участі в засіданнях конгрегації, все ж на думку П'єра, міг дати йому добру пораду, а може й вплинути на своїх товаришів.

Отже, П'єр пішов собі прямо до палацу Пропаганди, де був певен, що знайде кардинала. Цей палац, що його важкий фасад видно з площі Еспанії, являв собою величезну, просту будову, яка забирає весь участок між двома вулицями. Та, не знаючи добре італійської мови, П'єр заблудився в ньому, йшов на верхні поверхи тим часом, як йому треба було йти вниз, у цьому лабіринті сходів, коридорів і заль. На щастя зустрів секретаря кардиналового, молодого й чемного священника, що його вже бачив у палаці Бокканера.

— Безперечно, його високопреосвященство згодиться вас прийняти. Ви добре зробили, що прийшли саме тепер, бо кардинал буває тут щодня ранком. Будь ласка, йдіть за мною.

І знову почалася незкінченна подорож. Кардинал Сарно, що був протягом довгого часу секретарем Пропаганди, тепер, як кардинал, стояв на чолі комісії, яка організовувала проповідь католицтва в тих країнах Європи, Африки, Америки та Океанії, де католицтво щойно пускало паростки. Як голова цієї комісії мав тут кабінет, канцелярію, коротко кажучи цілу установу, де він панував, як завзятий урядовець, здряхлілий у своїй кожаний фотелі й ніколи не виходив поза межі цього світу зелених тек із справами, а з зовнішнього світу знав лише те, що видно було у вікно—вулицю, з людом, що метушився там, та рухом візників.

В кінці темного коридора, освітлюваного газом навіть удень, секретар запросив П'єра сісти на лаві, а сам пішов. Минуло з чверть години й він повернувся, повідомляючи чемно й ласкаво:

— Його високопреосвященство саме на нараді з мі-

сіонерами, що виїздять. Та нарада скоро закінчиться. Мені наказано провести вас до кабінету, де ви й почекаєте.

Лишившись на самоті в кабінеті, П'єр уважно розглядав обстанову. То була величенька кімната, без будь-якої пишноти, обклеєна зеленими шпалерами; меблі під чорне дерево були оббиті зеленим шовком. Два вікна, що виходили на вузьку бічну вулицю, ледве освітлювали темні стіни й вицвілі шпалери. Крім двох консоль перед дзеркалами, стояв ще в кабінеті стіл біля вікон, звичайний собі стіл, зроблений під чорне дерево. Сукно на ньому попротиралось, але цього майже не видно було, бо весь стіл укривали всякі папери й діла. П'єр підійшов ближче до столу й подивився на фотелю, стареньку й просижену, на ширму, що закривала вікно, на стару чорнильницю, заляпану чорнилом. Йому набридало це чекання, в важкому, мертвому повітрі, що душило його, і дратувала його ця глибока тиша, порушувана лише глухим шумом екіпажів на вулиці.

Ходячи потихеньку, вдовж і впоперек кімнати, П'єр побачив на стіні карту, яка привернула його увагу й викликала стільки думок, що він забув про все на світі. То була різнокольорова карта цілого католицького світу, ціла земна куля в розгорнутому вигляді, де різними кольорами позначено було терени, які належали переможному католицтву, що вже опанувало їх, і католицтву, борящому проти невірних. При цьому ці останні землі розподілялось відповідно до організації, на вікаріятства і префектури. Тут графічно зображалось усю багатовікову роботу католицтва, що домагалось влади над цілим світом на самих початках своїх, і про яку не переставало дбати й у наступні часи. Бог дав церкві цей світ, але вона сама повинна опанувати його, бо хибні вірування ще тривають. Відси постійна боротьба, і в наші дні точиться війна за народи так само, як тоді, коли апостоли вийшли з Іудеї проповідувати євангелію. Протягом середніх віків церква звертала всю увагу на організацію завойованої Європи й не робила навіть спроб дійти згоди зі східними церквами. Потім, коли почалась реформація, одна по одній виникали ересі й католицтву доводи-

лося боротися з протестантською половиною Європи і з православним сходом. А коли відкрито Новий Світ, знову прокинувся войовничий запал католицтва й Рим хотів здобути собі цю другу половину світу. Організовувалось католицькі місії і йшли вони підкоряти папі народи, до того часу невідомі, але дані католицтву від бога, так само як інші. Так постав сам собою сучасний поділ християнського світу на великі частини: з одного боку, католицькі нації, де треба було лише підтримувати віру,—й ними керував повновладно папський секретаріат, при Ватікані; з другого боку—народи схизматики або просто поганські, що їх треба було повернути в лоно католицтва або в християнську віру—й про них дбала Конгрегація Пропаганди. Потім ця Конгрегація поділилась на два департаменти, щоб полегшити роботу—східній, який провадив виключно боротьбу з східними церквами, що не хотіли підлягати папі, і латинській, що відав пропаганду в усіх інших країнах. Все це являло велику організацію, з завойовницькою метою—безмежні тенета, з міцними й частими петлями, розкинуті над цілим світом так, щоб жодна душа не могла вирватись.

І тепер, коли стояв П'єр перед цією картиною, він добре уявив собі цей механізм, що робив протягом багатьох століть, щоб повоювати людство. Одержуючи великі дотації від пап і маючи великі кошти, Пропаганда являє ніби самостійну силу, ніби папство в папстві. Він зрозумів тепер, чому Префекта Конгрегації Пропаганди звать іноді червоним папою. І справді, яку безмежну владу мав цей владар і завойованик, що простягав свої руки з одного краю землі до другого! Коли кардинал-секретар мав владу над центральною Європою, що була незначною часткою земної кулі, то префект Пропаганди орудував усією рештою, усіма безмежними обшарами, аж до найвіддаленіших країн, ще невідомих. Крім того, тут подавалось і цифри. Влада Риму поширювалась лише на двісті з лишком мільйонів католиків, апостольської, римської церкви; а число схизматиків, як на сході, так і реформістів на заході, беручи їх разом, перевищувало цю цифру; а ще ж треба додати, мільйон невірних, що їх треба повернути в християнство. Цифри ці до то-

го вразили П'єра, що аж здригнувся. Та невже це правда, що майже п'ять мільйонів євреїв, двісті мільйонів магометан, більш, як сімсот мільйонів браманістів і буддистів, не рахуючи ста мільйонів інших поганців різних релігій, становлять разом мільярд, тоді як християн усього чотиреста мільйонів, розподілених на два ворожі табори, один за Рим, другий проти Риму? Невже християнство протягом вісімнадцятьох століть не встигло підкорити собі навіть третю частину земної кулі, а Рим, вічний і всемогутній, підкорив собі лише шосту частину людства? Одна спасенна душа на шість—яка жахна порція! Але карта наочно доводила це. Терени, що на них поширювалась влада Риму, пофарбовані червоним, являли мало помітну крапку, порівняно з землями, пофарбованими в жовте, де царювали інші боги—і ці безмежні землі ще мала підкорити собі Пропаганда. Поставало отже питання, скількох віків ще треба, щоб здійснилось пророцтво Христа, щоб уся земля була під його законом, а релігійна громада злилася з цивільною, так щоб була єдина віра і єдине царство. І думаючи про це, міркуючи про велетенські завдання, що їх треба здійснити, П'єр дивувався, згадуючи про спокійну ясність Риму, про його терплячу впертість, далеку від будь-яких сумнівів завжди, а особливо тепер. Ватикан завжди працював за допомогою своїх єпископів і місіонерів, невтомно й безупинно, цілком певний, що він один колись буде необмежений владар землі.

Тепер бачив П'єр цю войовничу армію й чув її ходу, як іде вона за моря та вглиб земель, щоб підготувати іменем релігії політичне завоювання. Нарцис розповідав йому, як пильно мусили стежити посольства навіть католицьких держав за роботою Римської Пропаганди; місіонери її часто відігравали велику політичну роль в цих віддалених країнах. Духовна влада забезпечувала світську. Влада над душами забезпечувала владу над тілом. Тому між місіонерами різних націй точилася вперта боротьба, при чому, Конгрегація Пропаганди сприяла або італійським місіонерам, або місіонерам союзних націй, яким бажала політичного успіху. Вона завжди недоброзичливо ставилась до своєї французької суперниці—

товариства поширення віри,—що має свій центр у Ліоні. Ця організація така ж багата, як і Пропаганда, але в ній куди більше енергійних і сміливих діячів. Римська Конгрегація не задовольнялась з того, що брала щорічно чималу данину, вона всіляко ставила йому опір і жертвувала його інтересами, коли побоювалася за свою перемогу. Часто бувало, приміром, що французьких місіонерів, ченців французьких орденів виганялося, а натомість доручалось справу католицьким місіям, італійським або німецьким. П'єр тепер збагнув це огнище політичних інтриг, приховане під машкарою цивілізаторського поширення віри, це таємне огнище в сумному вкритому порохом кабінеті, куди ніколи не зазірало веселе сонце. І знову здригнувся, як здригаються перед речами, давно відомими, коли вони одного разу здаються вам жахлими й почварними. Хіба не вразила б найрозумніших, не навела б жаху на найсміливіших ця машина, збудована для завоювання й підкорення цілого світу, яка робить в простороні та часі з безмежною впертістю, намагаючись підкорити не лише душі, але забезпечити собі в майбутньому владу над усіма людьми? А поки вона ще не має такої влади, вона віддає цих людей тимчасовому владареві, щоб він їх зберег їй. І щось величне являє собою цей веселий Рим, що спокійно чекає того віку, коли, поглинувши двісті мільйонів магометан і сімсот мільйонів браманістів і буддистів, утворить єдиний народ і буде над ним царювати іменем всепереможного Христа, як владар світський і духовний.

Хтось раптом закашляв і П'єр обернувся. Аж затремтів, побачивши кардинала Сарно, бо не чув, як він увійшов. Ніби на місці злочину захопили його перед цією картою, коли він мов розкривав таємницю її. Аж зашарів. Кардинал, що пильно дивився на нього тьмяними очима, підійшов до столу й опустився в фотелю, не кажучи ні слова. Разом з тим рухом руки дав зрозуміти, що не треба цілувати йому персня.

— Я хотів засвідчити моє шанування вашому високопреосвященству. Невже ваше преосвященство почуває себе недобре?

— Та ні, ні! Це все проклята простуда, що не хоче

облишити мене. А крім того, в мене тепер така сила справ.

П'єр дивився на нього в тьмяному світлі вікна, і він справляв на нього вражіння якогось хирого, хоробливого виродка, з лівим плечем куди вищим від правого. Ніби нічого живого не лишилось у ньому у погляді цих очей на землястому виснаженому обличчі. Згадав про одного з дядьків своїх у Парижі, що після тридцятьох років роботи в міністерстві мав теж такий мертвий погляд, таку саму кожу ніби з пергамени, й такий самий приголомшений вигляд. Невже правда, що цей маленький висхлий старець у чорній сутані, що теліпається на ньому, з червоною лиштвою, був владарем світу й, ніколи не виїздивши з Риму, так добре знав карту християнського світу, що префект Пропаганди ніколи не вирішував нічого, не порадившись з ним?

— Сідайте на хвилину, пане абат... Так ви прийшли одвідати мене й мабуть маєте якесь прохання до мене.

Готовий слухати абата, кардинал Сарно перегортав кістлявими пальцями діла, що ними був завалений увесь стіл; кожне з них розглядав нашвидку, ніби вождь, що вивчив усі тонкощі тактики, так що й будучи далеко від армії може вести її до перемоги з свого робочого кабінету, не витрачаючи марно жодної хвилини.

Трохи замішавшись, що кардинал так просто підкреслив певну мету його візити, П'єр наважився висловитись відверто.

— Справді, я маю сміливість прохати поради у високої мудрости вашого преосвященства. Ви напевно знаєте, що я приїхав сюди, щоб захищати мою книгу і тепер був би дуже радий, коли б ви були ласкаві допомогти мені вашими вказівками та досвідом.

Стисло розповівши, як стоїть справа, П'єр почав обстоювати свої погляди. Але щодалі промовляв він, то менше звертав на нього уваги кардинал, думаючи про щось інше, навіть ніби і зовсім не слухаючи.

— Так, так, ви написали книгу, що про неї була якось увечері мова у донни Серафіни... Та це помилка. Священникові не треба писати—навіщо? І коли Конгрегація Індексу повстала проти книги, то очевидно для

цього є підстави. Але що я можу зробити? Я навіть не член цензурної конгрегації, я нічого не знаю в цій справі, зовсім нічого.

Даремно П'єр, збентежений байдужістю та холодністю кардинала, силкувався зацікавити його, зворушити. І тут він помітив, що цей розум проникливий і широкий у тій галузі, де він робив протягом сорока років, був глухий до всього, що виходило поза межі його фаху. Не мав він ні гнучкості, ні інтересу. В очах кардинала ніби загасла остання іскрина життя, череп здавався ще пласкішим, а обличчя набирало якогось тупого ідіотського вигляду.

— Я нічого не знаю й не можу нічого зробити,—повторював.—А рекомендувати я теж нічого не можу.

А проте, трохи напружившись, сказав:

— Але Нані в курсі справи. Що він радить вам?

— Монсеньйор Нані був такий ласкавий, що одкрив мені ім'я доповідача, монсеньйора Форнаро, й радив побачитися з ним.

Кардинал ніби здивувався й прокинувся зі свого сну. Навіть очі йому заблищали.

— А, добре, добре! В усякому разі, коли Нані зробив це, мав на те підстави. Отже, вам треба піти до монсеньйора Форнаро.

Він устав з фотелі й дав зрозуміти, що аудієнцію закінчено. Абат подякував йому й низенько вклонився. Потім навіть не проводивши гостя до дверей, кардинал Сарно знову сів у фотелі і в мертвій кімнаті чутно було тільки шерех паперу перегортуваного кістлявими пальцями.

П'єр послухався, зробив за порадою кардинала і в лицею Джулія пішов на площу Навона. Але слуга монсеньйора Форнаро сказав йому, що його хазяїн щойно вийшов і лише о десятій годині ранку його можна застати вдома. Отже, П'єр міг би бачитися з ним лише завтра ранком. А тим часом він зібрав усі про нього відомості й знав, що треба: Форнаро народився в Неаполі, учився в школі Неаполітанських ченців Барнабітів, закінчив освіту в римській семінарії, довгий час був професором Грегоріанського університету в Римі. Тепер він був

консультантом багатьох конгрегацій, каноником церкви Санта-Марія-Маджоре, шанобливо домагався дістати посаду каноника в соборі св. Петра і мріяв про те, що його колись призначать на секретаря консисторії, бо ця посада забезпечує дальше просунення в кардинали. Видатний теолог мав єдину лише хибу—вдавався в літературу й іноді писав у релігійних журналах статті, розумно, однак, не підписуючи їх. Про нього казали також, що живе він досить світським життям.

Скоро П'єр передав свою картку до візити, його одразу впустили. П'єр міг би подумати, що на нього чекали, коли б монсеньйор Форнаро не виявив найглибшого здивовання, навіть деякого хвилювання.

— Пане абат Фроман! Пане абате Фроман...—казав прелат, тримаючи куртку.—Будь ласка—заходьте... А я щойно хотів наказати не приймати нікого, бо маю спішну роботу. Проте, вас це не стосується. Сідайте.

Однак П'єр стояв і дивився на цього красеня, міцного й бадьорого чоловіка, що мав такий молодий вигляд, не зважаючи на п'ятдесят років. Румяний, поголений, з кучерявим волоссям, що ледве, ледве починало сивіти, з витонченим носом, пухкими устами й ласкавим поглядом,—він безперечно був найкащим і найповажнішим з римських прелатів. Мав справді пишний вигляд у чорній сутані з фіялковим комірцем, тримав себе дуже охайно, а разом і просто. Простора кімната, де він приймав, весело освітлена двома вікнами, що виходили на площу Навона, була омебльована з смаком, нині дуже рідким у римського духовництва. Повітря в ній було чисте і все являло сприятливе й радісне оточення для відвідувача.

— Будь ласка сідайте, пане абат, й скажіть, яка причина вашої візити.

Форнаро ввійшов уже в свою колію, й дивився на П'єра простодушно й уважно-ласкаво. Почувши це цілком природне запитання, що його можна було передбачити, П'єр трохи замішався, чи треба йому безпосередньо викласти справу, й сказати, яка причина його візити. Йому здавалось, що це буде найкращий спосіб і найбільш гідний.

— Я знаю, монсеньйор, що я роблю те, чого звичайно не роблять. Але мені порадили зробити цей крок і я вважав, що порядні люди не вбачатимуть нічого лихого, коли людина шукає правди.

— Пробачте, я вас не розумію,—сказав прелат з цілком наївним виглядом і ввесь час усміхаючись.

— Так от, скажу відверто, я довідався, що Конгреґація Індексу передала вам мою книгу «Новий Рим», і до ручили вам скласти доповідь. Тому я й насмілився вдатись до вас, бо може вам потрібні будуть деякі мої пояснення.

Форнаро, очевидно, не хотів слухати жодних пояснень Він затулив собі вуха руками й одкинувся назад у фотелю, зберігаючи, однак, і далі свою чемність.

— Ні, ні, не кажіть мені про це, годі—ви робите мені велику неприємність. Припустімо, що вас обманули, бо про це ніхто нічого не повинен знати, й ніхто про це нічого не знає, втім і я... Будь ласка, не кажіть про такі речі.

На щастя П'єр, що міг спостерігати чудодійний вплив, який справляє ім'я асесора Інквізиції, догадався відповісти:

— Звичайно, монсеньйор, я не хочу завдати вам найменшої неприємности й кажу ще раз, що ніколи не насмілився б турбувати вас, коли б сам монсеньйор Нані не дав мені вашого ім'я та адреси.

Ці слова мали й цього разу бажаний вплив. Монсеньйор Форнаро легко змінив своє поведження, так природно, як він завжди це вмів робити.

І зробив це він не одразу, а поступово, з різними відтінками, ніби жартуючи:

— Так невже це монсеньйор Нані так видає таємниці? Ну ж буде йому від мене, я таки вилаю його... І хіба він може знати щось про це? Він навіть не член Конгреґації й може помилятись... Ви так і скажіть йому, що він помилився, і що я нічого не відаю у вашій справі. Хай навчиться не розкривати таємниць, там де їх треба дотримувати.

Потім ласкаво дивлячись з посмішкою на рожевих устах, додав:

— Однак, коли монсеньйор Нані цього хоче, я можу трохи побалакати з вами, шановний абат Фроман, з тією однак умовою, що ви не дізнаєтесь від мене нічого ні про мою доповідь, ні про те, що казатимуть або робитимуть у Конгрегації.

П'єр і собі всміхнувся, бо дивувався, як плавко пішла справа, коли дотримувалось деяких формальностей. І ще раз розповів про свою справу й сказав, що його дуже здивувало, що так повстали проти його книги. Він і досі ще не розуміє, що в ній вбачається незаконного.

— Щоб пак! Щоб пак!—запротестував прелат, майже остовпілий від такої наївності.—Конгрегація—це є судова установа й вона починає справу, коли є для цього підстави. Повстали проти вашої книги лише тому, що на неї написано доноса, ось і все.

— Так, я знаю про цей донос.

— Хоч що там, а проти неї повстали три французькі єпископи, що їхні ім'я дозвольте не називати; отже, зрозуміло, що конгрегація повинна була розглянути запідозрену книгу.

П'єр дивився на нього збентежений. Три єпископи написали донос. Чому та з якою метою?

Потім згадав про свого захисника.

— Пробачте, але кардинал Бержеро написав мені ухвального листа, що його я і вмістив замість передмови до книги. Невже ж цей лист не є достатня гарантія для французьких єпископів.

Монсеньйор Форнаро задумливо захитав головою й трохи згодом сказав:

— Звичайно, там є лист його високопреосвященства, гарний лист... А проте думаю, що краще зробив би Бержеро, коли б не написав цього листа, краще й для нього, а особливо для вас.

Цілком збентежений, абат розкрив рота й хотів просити пояснень, але прелат перепинив його:

— Зауважте, я нічого не знаю й нічого вам не кажу. Його високопреосвященство кардинал Бержеро свята й поважна людина і коли він допустився гріха, то в цьому винне лише його добре серце.

Постала тиша. П'єр відчував, що якась безодня роз-

кривається перед ним. Не хотів настоювати, але трохи роздратований зауважив:

— Нарешті, чому повстають проти моєї книги, а не проти інших книг? Я не маю охоти й собі доносити, але я знаю багато книг, що їх Рим ніби недобачає, а проте вони куди шкідливіші, ніж моя.

На цей раз монсеньйор Форнаро дуже радо погодився з ним.

— Маєте рацію, ми добре знаємо, що не можна охопити всі непридатні книжки, й це наше горе. Уявіть собі, яку безліч книжок нам довелося би читати. Отже, нам доводиться засуджувати книги цілими групами.

Дав докладні пояснення. Принципово, слід було б, щоб друкарні не друкували книжки, не подавши спочатку рукописа на затвердження єпископові. Але тепер, коли друкування надзвичайно поширилось, то єпископи опинилися би в дуже скрутному стані, коли б друкарні керувались цим правилом. У них не було б ні часу, ні грошей, ні потрібних людей для цієї колосальної роботи. Тому конгрегація засуджує книги цілими групами, навіть не розглядаючи їх, як видруковані, як і не видруковані, коли тільки вони належать до певної категорії: насамперед сюди належать усі книги, небезпечні для моральності—всі еротичні книжки, всі романи; потім переклади біблії загально вживаними мовами, бо святе письмо не можна читати всім та абикому; потім книги ворожбитські, книжки наукові, історичні і філософські, незгідні з догматами церковними, книжки єретицькі, або ті, що їх написали звичайні духовні особи й де трактується релігійні питання. Тут є свої мудрі закони, що їх видали різні папи. Їх подається в передмові до каталогу заборонених книжок, видаваного Конгрегацією Індeksu. Коли б не було цих законів, то весь каталог цих книжок був би такий великий, що являв би собою цілу бібліотеку. А взагалі, коли його переглянути, виявляється, що здебільша забороняється книжки написані священниками. Це тому, що Рим, маючи на увазі, яка велика й складна робота припадала б цензорам, дбав сам про належну дисципліну в лавах церковних. Саме це стосується й до П'єра та його книги.

— Ви розумієте,—казав далі монсеньйор Форнаро,— ми не хочемо робити реклями для безліч шкідливих книжок, засуджуючи кожну з них зокрема. Таких книжок видається легіони всіма мовами, і в нас не вистачило б ні паперу, ні чорнила, щоб докладно висловитись про них. Тому час від часу ми задовольняємося з того, що засуджуємо одну з них, де стоїть якийсь видатне ім'я, або коли навколо книжки здійснюється галас і в ній є гострі напади на релігію. Цього досить, щоб нагадати світові про нас, про те, що ми захищаємось, не відступаючи ні на йоту від наших прав та обов'язків.

— Але як це стосується до моєї книги,—вигукнув П'єр,—і чому повстали саме проти неї.

— Поясню вам, оскільки це мені дозволено, шановний абате Фроман. Ви священник, ваша книга має успіх, ви випустили її дешевим виданням, що добре розпродується; я не кажу вже про літературну високу вартість її, вона пройнята справжньою поезією, яка мене захопила—щиро визнаю це... Як же ви хочете, щоб за таких умов ми не помітили цього твору, де ви висловлюєтесь за знищення нашої святої віри й зруйнування Риму?

П'єрові аж дух захопило, остільки це все було несподівано.

— Зруйнування Риму! Боже мій, боже! Та я навпаки, хочу щоб він був вічний, відновлений і мав владу над цілим світом!

І в запалі свого ентузіазму захищався знову, знову обстоював свою віру—потребу повернутись до первісної церкви, що черпає нові сили в братерському християнстві Ісуса, коли папа буде вільний від турбот світської влади й панувати над цілим світом в ім'я любови й милосердя. Він урятує світ від жахної загрозової соціальної небезпеки й поведе його у справжнє царство Христове, до християнської комуни, що об'єднає всі народи в один народ.

— Невже папа не згодився б з моїми висновками? Хіба це не його таємні думки, що їх тепер уже починають відгадувати? Єдина моя провина в тому, що я може висловився дуже рано, або дуже вільно. І хіба, коли б мені дозволили бачитись з папою, я не дістав би

його згоди припинити негайно цей похід проти моєї книги?

Монсеньйор Форнаро не казав ні слова, а тільки похитував головою, і зовсім не сердився на цей молодячий запал абатів. Навпаки дедалі всміхався ласкавіше, ніби його потішала така наївність і мрійливість. Нарешті весело відповів:

— Ну що ж? боріться далі! Я не буду зупиняти вас, бо мені заборонено казати вам щобудь... Однак світська влада папи, світська влада...

— Так що ж я кажу про світську владу?—залитав П'єр.

Але прелат знову мовчав і звівши очі вгору, замахав випещеними руками. Додав нарешті:

— У вас, крім того, є мова про нову релігію... Слово це трапляється двічі. Так, нова релігія, нова релігія... Хіба ж можна?

Знову захвилювався й засміявся так, що П'єр, втрачаючи терпець, скрикнув:

— Не знаю, яка буде ваша доповідь, монсеньйор, але запевняю вас, що зовсім не хотів нападати на догмати віри. Кажучи щиро, з самої книжки видно, що я дбав лише про милосердя й загальний добробут... Треба ж, коли судити по правді, здавати собі справу й з намірів авторових.

Монсеньйор Форнаро знову заспокоївся й сказав лагідно, по-батьківському:

— А, ці наміри, ці наміри!

Підвівся, даючи зрозуміти, що розмову закінчено.

— Будьте певні, шановний абат Фроман, що ви зробили мені велику честь, відвідавши мене... Звичайно, я не можу сказати, яка буде моя доповідь, ми й то багато про це розмовляли, і мені не личило б слухати вашу захисну промову. А проте я завжди буду до ваших послуг у всьому тому, що не буде суперечити моїм обов'язкам... Але я дуже побоююсь, що вашу книгу осудять.

І коли П'єр знову хотів протестувати, сказав:

— Так, пане абат, ми осуджуємо факти, а не наміри... Всякий захист з боку автора марний, ось ми маємо книгу й це є факт. Даремно ви будете пояснювати, цим ви

нічого в книзі не зміните... Ось чому конгрегація ніколи не викликає обвинувачених і може прийняти від них лише щире й виразне спростовання. Найрозумніше з вашого боку було б, коли б ви сами вилучили з продажу книгу і скорились... Ні, ви не хочете цього? Який ви ще молодий, друже мій!

І ще голосніше засміявся, коли у молодого П'єра, як він його називав, вирвався жест протесту, жест непохитної гордості. Стоячи вже біля дверей, він сказав тихше, понятий очевидно співчуттям:

— Бачите, друже мій, я хочу зробити дещо для вас, хочу дати вам добру пораду... Я, правду кажучи, ніщо. Я даю мою доповідь, її друкують, читають, але можуть не звернути на неї найменшої уваги... Інша справа секретар конгрегації Данжеліс, він може все, навіть неможливе... Підіть до нього, в монастир домініканців, за площею Еспанською. Тільки не кажіть про мене... До побачення, друже мій, до побачення.

Приголомшений вийшов П'єр на площу Навона, не знаючи, на що покладатись і чого сподіватись. Майнула думка боязька—навіщо далі боротись, коли ти не знаєш ворогів і не можеш досягти до них? Навіщо далі залишатись у Римі, де тільки розпалюються пристрасті, а потім доводиться зазнавати розчарування? Краще тікати, їхати сьогодні ж увечері до Парижу, зникнути там, забути гірке розчарування, роблячи діла милосердя. Переживав оті хвилини розчарування, коли мрія багатьох років здається нездійснена.

Не зважаючи на пригнічений стан, П'єр однак ішов далі, до своєї мети... Дійшовши спочатку до Корсо, а потім до вулиці Кондоті й нарешті до площі Еспанії, вирішив побачитися з патером Данжелісом. Монастир Домініканців міститься тут у підешви горба, де стоїть собор св. Трійці...

Кожного разу, коли згадував П'єр про домініканців, його охоплювала пошана з домішкою остраху. Протягом багатьох віків вони являли міцну опору авторитарної й теократичної ідеї. Церква завдучає їм зміцнення свого авторитету. Вони були хоробрі вояки, що забезпечили їй перемогу. Тим часом як св. Франціск завойо-

вував Римові душі пригноблених, св. Домінік підкоряв йому душі могутніх і мудрих, коротко кажучи, душі вищої категорії. І це робилося в запалі віри, з непохитною волею, всіма можливими способами—проповіддю, друкованим словом, адміністративним і судовим тисненням. Коли св. Домінік не був творець інквізиції, все ж його, пройняте ніжними почуттями братерства серце, боролось з ересю вогнем і мечем. Св. Домінік та його ченці жили в бідності, чистоті, покорі, що було за велику цноту як на тодішні гордовиті звичаї та розбещеність... Вони ходили з міста до міста, проповідуючи нечестивим, щоб повернулись вони до церкви, а коли слова було не досить ставили їх перед церковний суд. Св. Домінік звертався також і до науки, він хотів перетягти її на свій бік і мріяв захищати бога зброєю розуму й людського знання являючи таким чином попередника ангельського Томаса, що був світилом середньовіччя й у своїй «Сумі» сполучив воедино психологію, логіку, політику й мораль. В таких обставинах домініканці поширились на весь світ, захищаючи римське вчення на всіх найвидатніших катедрах у всіх народів, повстаючи всюди проти духу свободи, що виявлявся в університетах. Вони були пильні охоронці, невтомні працівники на користь папській владі й мали найбільшу силу з-поміж тих робітників мистецтва, наук і літератури, які збудували величезну будову католицтва, в його теперішньому стані.

Але тепер П'єр відчував, що будова ця розвалюється, хоч і вважалось, що поставлено її на вічні віки і зцементовано вапном і піском. Запитував себе, яка тепер могла бути користь з цих робітників іншого віку, з їхніми судовими та поліцейськими установами, що вмерли під народні прокльони, з їхніми проповідями, що їх ніхто не читає, з їхнею ролею вчених і цивілізаторів, що зійшла на нівець перед сучасною наукою, відкриття котрої дедалі більше розбивають їхні догми. Правда, домініканці й досі являють впливовий і багатий орден; але далеко до тих часів, коли їхній генерал царював у Римі, порядкував у папському палаці і мав по всій Європі монастирі, школи, вірних людей. В римській курії з великої колись спадщини домініканці зберегли кілька лише посад, між

іншим посаду секретаря Конгрегації Індексу, що раніш залежав від Інквізиції, де вони мали всю силу.

П'єра одразу провели до патера Данжеліса. Його кабінет являв велику залю, з чистими білими стінами, повну соняшного світла. Там був лише стіл і кілька лав, та велике мідяне розп'яття на стіні. Біля столу стояв патер, чоловік років під п'ятдесят, дуже худорлявий, одягнений просто по-чернечому, у біле та чорне. Довгасте обличчя аскета, з тонкими губами, витягненим носом і худорлявим упертим підборіддям, освітлювали сірі, надзвичайно гострі очі. А проте в поведженні він був точний, дуже простий і холодно-чемний.

— Пан-абат Фроман, автор «Нового Риму», коли не помиляюсь.

Сів на табурет і запросив сісти й П'єра.

— Будь ласка, скажіть, пане абате, яка мета вашої візити.

П'єрові довелось знову давати пояснення, захищати свої погляди. І це то важче було, що його слова вислухувалось мовчки, ніби він казав це мерцеві. Патер сидів нерухомо, склавши руки навхрест на колінях і пільно дивився гострими очима просто в очі П'єрові.

Нарешті, коли П'єр зупинився, сказав повагом:

— Пане абат, я не хотів перепиняти вас, але мені не треба було слухати всього цього. Процес проти вашої книги розпочато й ніщо на світі не може зупинити його. Я не розумію, чого ви хочете від мене.

П'єр наважився й тремтячим голосом сказав:

— Я чекаю на вашу ласку й справедливість.

Ледве помітна усмішка, повна гордовитої покори пробігла на устах патера.

— Щодо цього можете не турбуватись. До цього часу господь бог завжди напучував мене у виконанні моїх незначних обов'язків. А проте, не я складаю вирок. Я звичайний урядовець, що має вести діла й дбати про належний порядок у справах. Лише високопреосвященні кардинали, члени конгрегації мають право висловитись про вашу книгу... І це вони зроблять за допомогою св. духа, а вам лишиться скоритись їхньому вироківі, коли його ствердить папа.

Закінчив і підвівся, даючи зрозуміти, що й П'єрові треба зробити теж. Майже те саме казав йому й монсеньйор Форнаро, тільки що тут це було висловлено з більшою гордістю і спокійною мужністю. Усюди наражався він на ту саму безіменну силу, могутній механізм, що його коліщата ніби не знаючи одне про одне, роблять те саме й розчавлюють усе. Ще довго, очевидно, його посылатимуть так од одного до одного, і ніколи йому не пощастить натрапити на мозок цього механізму, розсудливий і свідомий. Отже, доводилось схилитись перед фактами.

Однак, раніш, ніж вийти, П'єр знову надумався вимовити ім'я монсеньйора Нані, що в його силі дедалі більше переконувався.

— Пробачте, що я вас марно потурбував. Я робив так лише за ласкавою порадою монсеньйора Нані, який воліє інтересуватись мною.

Ефект цих слів був несподіваний. Знову на виснаженому обличчі патера Данжеліса засяяла усмішка, в стиснутих устах була іронічна зневага. Зблід, а розумні очі заблищали.

— Так значить монсеньйор Нані вас надіслав сюди? Ну, гаразд. Отже, коли вам потрібна протекція, то марно вдаватись до когось іншого, крім нього. Він всемогутній. Ідіть до нього, йдіть.

Отже, єдине що дала П'єрові ця візита—це порада повернутись до того, хто його надсилав. Здавалось, ґрунт вислизав йому з-під ніг. Вирішив повернутись до палацу Бокканера, щоб обміркувати все й скласти пляна, що далі робити. Подумав також, що добре буде порадитися з дон-Віджіло. І випадково після вечері зустрів він у коридорі секретаря, що повертався з свічкою до себе в кімнату.

— А я маю багато чого вам сказати. Зайдіть, будь ласка, на хвилину до мене.

Жестом абат наказав йому мовчати. Потім пошепки:

— Хіба ви не помітили в першому поверсі абата Пачареллі. Він стежив за нами...

П'єр часто бачив у палаці шлейфносія. Йому дуже не сподобалось це одутле обличчя, хитрий і пронирли-

вий вигляд старої діви, одягненої в чорне. Однак, П'єр не надавав особливого значіння шлейфосієві, а тому це запитання здивувало його. Проте дон-Віджіліо, не чекаючи відповіді, повернувся на площадку сходів, довго прислухався там. Потім підійшов навшпиньки до дверей П'єрової кімнати й погасивши свічку, тихенько вскочив у кімнату сусіди.

— Ось ми й тут,—тихо сказав, коли абат замкнув двері.—І якщо ваша ласка, не будемо залишатися тут, а перейдемо у вашу кімнату. Дві стіни краще ніж одна.

П'єр засвітив у себе лампу на столі і вони сіли обое в цій вилялялій кімнаті,—де й шпалери сірорато-зеленого кольору й розрізнені меблі й голі стіни й паркетна підлога були пройняті сумом старих речей. П'єр помітив, що в абата був гострий наступ пропасниці. Схудле тіло тремтіло, а на пожовклому виснаженому обличчі чорніші, ніж колибудь, сяяли очі.

— Ви хворі здається? Тоді краще мені не турбувати вас.

— Так, справді хворий. Усе тіло горить. Але я сам хочу побалакати. Я не можу далі мовчати, не можу. Треба ж нарешті колить душу відвести.

Може він хотів на хвилину забути про свою хворобу? Може хотів порушити своє довге мовчання, бо воно його самого гнітило.

І одразу він попросив П'єра розказати про заходи, вжиті останніми днями і ще більше схвилювався, дізнавшись, як прийняли П'єра кардинал Сарно, монсеньйор Форнаро і патер Данжеліс.

— Ну що ж? це цілком природно. Ніщо мене не дивує, а проте я обурююсь за вас. Справа ця мене не стосується і все ж вона дуже хвилює мене, бо нагадує про всі нещастя, що їх довелось мені зазнати. Про кардинала Сарно нічого й казати. Він тримається завжди осторонь, завжди десь далеко й нікому ніколи не допомагав. Але щодо Форнаро...

— На мене він справив вражіння дуже чемної людини, дуже доброзичливої і я справді думаю, що під впливом моєї візити він багато в чому пом'якшить свою доповідь.

— Він? Навпаки! Що ласкавіший він, то суворіший буде проти вас. Він живцем з'їсть вас, бо думає, що здоровіший буде з такої легкої здобичі. Ви його не знаєте ще. Він такий лагідний на вигляд, а проте тільки й думає, як би збудувати своє щастя на нещасті інших, коли їхня загибель приємна владущим. Мені більше вже до вподоби патер Данжеліс, хоч це й страшна людина, але він щирий, сміливий і надзвичайно розумний. Додам, що коли б його сила, то він спалив би вас, як той сніп соломи... Коли б можна було розповісти вам усе, ви обізнались би з закулісною стороною цього світу, з його почварним шанолубством, зі складними, хитро переплутаними інтригами, продажністю, ницістю, зрадами, навіть злочинами.

Користуючись з цього хвилювання та обурення, П'єр вирішив здобути від нього потрібні відомості, що їх до цього часу він даремно шукав.

— Скажіть, однак, в якому стані моя справа? Коли я, приїхавши сюди, питав вас про це, ви відповіли, що жодних документів не надходило до кардинала. Але з того часу справа вже оформилась і ви в курсі її, правда? Між іншим монсеньйор Форнаро казав мені про трьох французьких єпископів, що написали доноса на книгу й вимагали розсліду. Невже знайшлось троє єпископів?

Дон-Віджіліо здвигнув плечима.

— О, ви дуже наївна людина. Я дивуюсь, що їх тільки троє... Багато документів у вашій справі вже надійшло до нас і я давно вже догадувався, в чому тут суть. З трьох єпископів перший—це єпископ Тарбський, що є безперечно знаряддя помсти люрдських патерів, два інші—єпископи Пуатьє і Евре, відомі своєю ультра-монтанською непримиренністю і запеклі вороги кардинала Бержеро. Мабуть ви й сами добре знаєте. Ватікан на нього дивиться скоса, бо його галліканські ідеї та щирий лібералізм часто дуже обурює тутешні кола... Годі й мудрувати про це. Справа ясна: всемогутні люрдські патери домагаються, щоб папа засудив вашу книгу, а разом з тим хочуть вразити, скориставшись з цієї книги і кардинала Бержеро, бо в ній є його ухвальний необережно написаний лист, що його ви вмістили в передмові... З

давніх часів вироки Конгрегації серед духовництва є ніби удар палицею в п'ятьмі. Все ґрунтується тут на доносі й цілковитій сваволі. Я міг би навести вам неймовірні факти, перелічити цілком нешкідливі книжки, вибрані з сотні інших саме для того, щоб убити ідею або чоловіка. Зауважте, що в вироках мають завжди на увазі не лише автора, а й ще когось впливовішого, вищого. І тут таке кодро інтриг, таке джерело зловживань, що в ньому легко здійснювати й особисту помсту—в наслідок цього занепадає і сама Конгрегація Індeksu. Навіть тут, серед близьких до папи людей усвідомлюють кончу потребу виробити новий цензурний статут, бо інакше вкрай послабиться ввесь авторитет Конгрегації... Я звичайно розумію це вперте намагання зберегти владу над цілим світом, орудувати всіма знаряддями, але треба, щоб ці знаряддя були пристойні, щоб не викликали вони обурення всіма кривдами й посмішок застарілістю своїх метод.

Слухав це П'єр і серце стискувалось йому від болю й розчарування. Безперечно, з того часу, як він у Римі, він добре упевнився, що люрдських ченців тут поважають і бояться і що мають вони великий вплив, посилаючи багато грошей до скарбниці св. Петра; він відчував їхній вплив у всіх переслідуваннях, і догадувався, що тепер має дорогою ціною заплатити за ті сторінки своєї книги, де він розповідав, як витягують у Люрді гроші, як це викликає сумніви в самому існуванні бога й казав що все це—джерело постійних незгод, які зникнуть лише в справді християнському суспільстві майбутнього. Тепер П'єр розумів, оскільки безпідставні були його надії на те, що папа втратить світську владу, а особливо, яке вражіння справила ота згадка про нову релігію, що являла міцну зброю в руках донощиків. А ще більш вразила П'єра й завдавала суму та, на його думку, неймовірна обставина, що засуджувалось самий лист кардинала Бержеро, а проти книги повстали для того, щоб бічно вразити високошановного пастиря, на якого не насмілювались напасти відверто. П'єрові завдавало горя, що з-за нього зазнає неприємностей кардинал, ця свята людина, віддана виключно справам благодійства. І яке розчарування було П'єрові, коли переконався він, що в усіх су-

перечках за движні пружини була не любов до бідних, а ниці грошові інтереси, інтереси шанобства, високодумства та найгірші вияви найбезсоромнішого егоїзму.

Особливо обурювався П'єр на ненависний і безглуздий спосіб поводження Конгрегації Індeksu. Він стежив в уяві за всією процедурою, починаючи з моменту, коли надійшов донос і до виголошення вироку. Донос надходив насамперед до секретаря Конгрегації, якого він щойно бачив, до абата Данжеліса; він вивчав усю справу, складав акт обвинувачення, як властолюбний і начитаний чернець, уявляючи, що керує розумом і сумлінням людей, як за героїчних часів інквізиції. Щодо прелатів цензорів, то був в одного з них, у монсеньйора Форнаро, якому доручено скласти доповідь про книгу. Цей шанобливий, і такий ласкавий чолов'яга, витончений теолог, легко знайшов би злочин проти релігії, навіть у підручнику альгебри, коли тут заплутано його особисті інтереси. Кардинали збирались рідко на засідання, голосували, час від часу знищували якубудь ненависну книгу, і жалкували при цьому, що не можуть знищити їх усіх; насамкінець папа ухвалював і підписував постанову і це являло собою тільки просту формальність, бо всі книги були шкідливі. Разом з тим, ця здряхліла, застаріла установа, що впала в дитинство, являла надзвичайний і сумний пережиток минулого. І тепер почувалось, яку жахну силу мала вона колись, коли книги були рідкі, а церква мала суди вогню й меча, щоб виконувати свої постанови. Потім книг до того збільшилось, і писане й друковане слово являло собою остільки глибокий і широкий потік, що він усе затопив, усе поглинув. Конгрегація Індeksu, вибита з колії і безсила, обмежується тепер марним протестом, засуджуючи в масі сучасну колосальну продукцію і дедалі більш обмежуючи свою діяльність. Тепер вона розглядає лише книги, що їх написали особи духовні та й тут не по правді робить, а залежить від найгірших пристрастей, являє знаряддя інтриг, ненависти й помсти. Який занепад, яка безсила старість, який дедалі більший і загальний параліч поряд глузливої байдужості народів! Католицтво, колись могутній чинник цивілізації, дійшло до того, що кидає в огонь свого

пекла книги цілими купами, та ще й якими! Майже всю літературу, історію, філософію, науку минулих віків і нашого. Мало книжок видається тепер, що не потрапили б під громи церкви. Якщо іноді вона ніби недобає, то це лише тому, що не може все переслідувати, все знищити; і коли вона вперто хоче зберегти цю позірну владу над розумом людським, то нагадує колишню царицю, що втратила своє царство й не має тепер ні суддів, ні катів, і все ж підписує вироки, що їх ухвалює незначна меншість. Але припустіть на хвилину, що вона має силу, що якимось чудом вона захопила владу над цілим світом і запитайте себе, що зробила б вона з думкою людською, з своїми судами, що ухвалюють вироки, з жандарями, що їх виконують. Коли б точно дотримуватись правил Індeksu, то друкарі не могли б нічого друкувати без дозволу єпископів, та й потім усі книжки розглядала б Конгрегація—і все минуле довелось би знищити, а сучасне закувати в кайдани й поставити під суворіший терор. Це значило б закрити всі бібліотеки, замкнути усю велику спадщину друкованої думки, відмовитись від майбутности, це значило б припинити всякий поступ і дальші розумові завойовання. І в наші дні Рим являє жахний приклад такого згубного експерименту, з своїм виснаженим ґрунтом, де немає життєвих соків, Рим убитий віками папської влади, й такий неплідний тепер, що протягом двадцяти п'яти років після відродження й визволення не з'явилось у ньому жодної видатної людини, жодного видатного твору. І хто міг би погодитися з усім цим, не кажучи вже про революційно настроєних людей, а маючи на увазі людей релігійних з деякою культурою та більш-менш широким світоглядом. Все сходило тут до якоїсь дитячої гри та абсурду.

Постала глибока тиша і П'єр схвильований цими думками, зробив жест відчаю, дивлячись на дон-Віджілію, що мовчки сидів перед ним. Деякий час обоє мовчали серед цієї мертвої нерухомости старого палацу, в замкненій кімнаті, осяяній спокійним світлом лампи. Дон-Віджілію нахилився ближче до П'єра, очі його ще більш заблищали і прошепотів увесь тремтячи.

— Знаєте? У всіх справах вони, усюди й завжди!

П'єр не розумів про що він каже, бо ці слова мов не мали жодного зв'язку з попереднім.

— Хто вони?

— Єзуїти!

Висхлий пожовклий абат, здавалось, вклав у це слово всю силу свого обурення. Можливо, він знову зробив дурницю, ну то що ж? Сказаного не повернеш. Проте ще раз недовірливо оглянув кімнату, ніби проймаючи її стіни. А потім відвів душу в нестриманому вирі слів, тим сміливішому що довго не могли вони вирватись на волю.

— Так так, єзуїти! Вам здається, ніби ви їх знаєте, а справді ви й уявлення не маєте про їхні мерзенні діла, та надзвичайну силу. Усюди й завжди тільки вони! Коли ви перестаете розуміти події й хочете їх зрозуміти, скажіть, що це справа єзуїтів. Коли вам випаде велике горе, нещастя, коли ви страждаєте, плачете, подумайте також: «Це їхня робота, їхня». Я й тепер не поручуся, що тут десь під ліжком, у шахві, немає єзуїта... О, я знаю добре їх. Вони з'їли мене й тепер доїдають. Знаю, що не залишать від мене нічого, ні м'яса ні кісток.

Тремтячим голосом розповідав дон-Віджіліо свою історію, розповів про молодість повну надій. Походив з провінційальної родини, мав чималі достатки, визначався жвавим гнучким розумом,—отже міг сподіватись блискучої кар'єри. Тепер міг би бути прелатом і просовувався б далі. Але зробив помилку—негарно висловився про єзуїтів і в двох або трьох випадках був на заваді в їхній роботі. Відтоді, мовляв, на нього навалилось усе лихо: мати й батько вмерли, його банкір утік, гарні посади вислизали йому з рук, найгірші пригоди траплялись і під час службових відправ, так що його мало не позбавили священного сана. Деякий спокій має з того часу, як кардинал Бокканера пожалів його й узяв до себе, як особистого секретаря.

— Тут маю притулок—захист. Вони ненавидять його високопреосвященство, що ніколи не був з ними, а проте ніколи не наважувались нападати ні на нього, ні на його близьких. Але я не вдаюся в ілюзії й знаю, що вони таки доберуться до мене. Можливо, дізнаються про сьогоднішню нашу розмову й доведеться дорого за неї

заплатити. Знаю, що мені не треба було казати нічого, але це якось мимоволі сталось... Вони відібрали мені все щастя, вони заподіяли мені багато лиха, вони винні у всьому, у всьому, розумієте.

Почуваючи себе дедалі гірше, П'єр, щоб розважити себе жартом зауважив:

— А може це єзуїти й пропасницю вам припасували?

— А що ви думаєте?—жваво потвердив дон-Віджілію.—Я схопив її на березі Тібру, якось увечері, коли сидів там і плакав з горя, після того, як мене вигнали з маленької церкви, де я був за священника.

До цього часу П'єр не йняв віри в страшні легенди про єзуїтів. Він належав до покоління, яке сміялося з привидів і вважало за безглуздя отой міщанський страх перед чорними ченцями, що ховаються в нішах стін і наводять жах на цілі родини. На його погляд це були дитячі вигадки, ще збільшені в запалі релігійної та політичної боротьби. Тому недовірливо дивився він на дон-Віджілію, думаючи, що має справу з божевільним.

І мимоволі згадував дивну історію єзуїтів. Якщо св. Франціск Асізьський та св. Домінік є представники душі і розуму середньовіччя, виховники та вчителі, і перший з них—втілення палкої віри та любови до пригноблених, а другий—захисник догми, що зміцняє вчення для найрозумніших і наймогутніших, то Ігнацій Лойола, з'являється на межі нового часу, щоб урятувати їхню спадщину від загрозованої небезпеки. Для цього він пристосував релігію до нового суспільства, даючи їй владу над новопосталим світом. Зроблена тоді спроба дала гарні наслідки. Бог у своїй непохитній борні з гріхом мав знати поразки, бо ясно було, що колишнє прагнення—пригнітити природу, вбити людину в людині, з її нахилами, пристрастями, серцем і кров'ю, могло б призвести лише до катастрофи, яка ось, ось вразила б церкву. Але єзуїти врятували її від цієї небезпеки, повернули їй життя і силу переможниці, оголошуючи, що коли світ не хоче йти до неї, вона мусить іти до світу. В цьому й є основне правило їхньої діяльності, вони оголосили, що з богом можна складати угоди, пристосувались до звичаїв, до забобонів, навіть до пороків, вони ласкаво всмі-

хаються, поступливі, зовсім не ригористи, меткі дипломати, що можуть перетворити найогидніші речі на славу божу. Це їхнє гасло, й відси випливає їхня мораль, та мораль, що її вважається за злочинну, а саме, що всі засоби дозволені, аби досягти мети. А ця мета—інтереси самого бога, втілені в церкві. І який мали надзвичайний успіх єзуїти! Вони розмножуються, вкривають усю кулю земну і всюди беззаперечно забирають собі владу. Вони сповідають королів, нагромаджують величезні багатства, і мають таку захопну силу, що хоч у яку країну заходять, хоч як спочатку тихенько та лагідненько, скоро захоплюють її всю, і душу і тіло, і владу і скарби. Особливу звертають вони увагу на школи, й добре вміють обробляти мозок своїх вихованців. Вони зрозуміли, що влада завжди належить майбутньому, молодим поколінням, і що треба зберегти владу над ними, коли хочеш вічно царювати. Могутність їхня, що ґрунтується на угоді з гріхом, була така, що одразу ж після Трієнтського собору вони перетворили католицтво, пройняли його своїми принципами й уподібнили до себе; тепер вони являють військо, конче потрібне папі, що існує завдяки їм і для них. З того часу Рим їхній, Рим, де генерал їхнього ордену мав найвищу владу протягом довгого часу, Рим, відки давалось гасла цієї таємничої та геніяльної тактики, при чому їх здійснювала незчисленна армія, що вкриває всю земну кулю залізною мережею, замасковану оксамитом ніжних рук, які знають, як поводитися з страждущим людством. Але найбільше диво в усьому цьому це найдивовижніша живучість єзуїтів. Їх усюди переслідували, засуджували, карали на смерть і все ж їхній орден лишився. З того часу, як ствердилась їхня сила, вони втрачають свою популярність майже всюди. На них падають прокльони, їх обвинувачують у жахних злочинствах, а на судових процесах вони виступають, як злочинці й розпусники. Паскаль виставляє їх на глум суспільству, парламенти ухвалюють спалити їхні книги, університети проголошують їхню мораль та вчення за отруту. В кожній державі єзуїти призводять до таких заколотів, до такої боротьби, що проти них повстають організовано й виганяють звідусіль. Більш як сто років так блука-

ють вони—то їх виганяють, то знову повертають, вони переходять туди й сюди державні кордони, виходять з країни під громи прокльонів і повертаються туди, коли там усе заспокоюється. Нарешті сам папа скасував їхній орден. Це була остаточна поразка. Але другий папа відновив їхній орден і з того часу до єзуїтів ставляться всюди більш менш терпляче. Дипломатично вони замасковуються, навмисно тримаються осторонь, а проте перемога на їхньому боці,—вони спокійні й певні себе, як армія, що назавжди підкорила собі всю земну кулю.

П'єр знав, що з зовнішнього боку єзуїти ніби не мають сили в Римі. Церкву Джезу їм забрано, не керували вони й Коледжо Романо, де вони виховали стільки поколінь; у них немає в Римі навіть власного притулку, а живуть вони у чужинців, маючи невеличке приміщення в Германській Колегії, де їм дано невеличку церкву. Там вони навчають, сповідають, але без зовнішньої пишної обстави, без урочистих служб, як у Джезу, і без гучного шуму, як у Коледжо Романо. Невже в таких обставинах можна думати, що тут знову діє хитра тактика, що вони навмисно зникли, щоб лишитись тайними і всемогутніми владарями, прихованою волею, яка керує всім. Правда, казали що проголошення папської непогрішності було їхньою справою, являючи зброю, що її вони сами для себе викували, хоч і удавали, ніби її зроблено для папи. Казали, що ця зброя потрібна їм у рішучій боротьбі, напередодні великих суспільних переворотів, передбачуваних їхнім генієм. І може справді є ця таємнича зверхність, про яку тремтячи розповідав дон-Віджіліо, це таємне керування справами церкви, ця безмежна влада над Ватіканом?

П'єр зробив припущення, яке раніш не спадало йому на думку й несподівано запитав:

— Так значить монсеньйор Нані єзуїт?

Ім'я це знову схвилювало дон-Віджіліо. Підніс у гору руку, тремтячи.

— Нані? Нані дуже впливова людина й дуже хитра щоб одверто бути єзуїтом. Але він вийшов з римського коледжо, де виховалось його покоління, він набрався там духу єзуїтського, що так добре відповідає його власній

вдачі. І хоч він зрозумів, як небезпечно видавати себе непопулярною і непотрібною рясю, і волів за краще бути вільним, все ж він єзуїт, єзуїт з голови до п'ят, єзуїт тілом і душею, та ще й не абиякий єзуїт. Нані переконаний, що церква здобуде перемогу, лише керуючи пристрастями людськими, а разом з тим він щиро відданий церкві, дуже побожний, дуже гарний пастир, що по правді служить богові за ту необмежену владу, що він дає його служителям. Крім того, це гарна людина, нездатна на щось грубе, або непорядне; він дотримується лінії благородних венеціянців, відки походить, і крім того, людина глибоко вчена, бо їздив багато по світу, був нунцієм у Відні, в Парижі. Він інтересується всім, знає все. завдяки своїй високій посаді, що її обіймає вже десять років, як асесор інквізиції... Він справді всемогутній. Він не належить до єзуїтів, що їхня чорна ряса викликає недовір'я й треба їм маскуватися. Він—вождь, без цих зовнішніх ознак, душа й мозок організації.

Пер замислився над цими словами, бо мову мовилось уже не про людей, що ховаються в стінах, не про таємні змови романтичного характеру. Коли його скептицизм недовірливо ставився до таких байок, то він все ж припускав, що опортуністична мораль, а такою була мораль єзуїтів, породжена їхньою боротьбою за існування, могла вщепитись і уґрунтуватись усюди в церкві. Єзуїти, як орден, могли б і зникнути, але дух їхній лишався, бо він був за зброю в боротьбі і єдиним знаряддям тактики, що забезпечувала перемогу, єдиною правильною тактикою, щоб підкорити Римові всі народи. А боротьба була можлива лише на ґрунті сучасної спроби узгодити релігію з вимогами нашого часу. Тому на його думку, такі люди, як монсеньйор Нані, могли набути великої сили й вирішувальної.

— О, коли б ви тільки знали, коли б ви знали...—казав далі дон-Віджіліо.—Він усюди, він втручається в усе. Візьміть, приміром, хоча б цих самих Бокканера—в усьому, що тут відбувалось, я всюди помічав його руку—він сплутував і розплутував нитки подій відповідно до цілей, про які лише він знає.

В цьому запалі відвертості, так довго стримуваної,

розповів, як монсеньйор Нані безперечно клопотався про скасування шлюбу Бенедетти. Єзуїти, не зважаючи на свій примиренський настрій, завжди вороже ставились до уряду італійського. Може сподівались ще повернути Рим папам, а може вичікують слушного часу, щоб скласти умови з справжнім переможцем. Нані, що з давнього часу відвідував понеділки донни Серафіни, допоміг їй повернути до себе небогу й прискорити розрив з Прада, скоро вмерла мати Бенедетти. Він же, щоб усунути абата Пізоні, цього священника патріота, сповідника молодій князівни, що сприяв цьому шлюбові її, підмовив її взяти тітчиного сповідника, патера єзуїта Лоренцо, цього красеня з ясними ласкавими очима, що біля сповідальні його в капелі Германського Коледжу завжди була ціла юрба людей. Можливо ця заміна й прискорила скасування шлюбу: те, що один священник підготував заради зближення з Італією, другий священник повернув проти Італії. Чому ж Нані, довівши справу до розриву, ніби зовсім став осторонь, до того, що скасування шлюбу взяли були під великий сумнів? І чому тепер знову бере він участь у цій справі, порадивши підкупити монсеньйора Пальму й намовляючи донну Серафіну, при чому сам навіть справляє деяке тиснення на кардиналів конгрегації. Багато в цьому всьому неясного, як і в усіх справах, де він уплутується, бо взагалі результати його комбінацій виявляються нескоро. Але можна припустити, що він хотів прискорити шлюб Бенедетти й Даріо, щоб припинити огидні плітки в антиклерикальних сферах, бо передавались чутки, ніби брат у перше з сестрою сплять в одному ліжку в палаці під доброзичливим поглядом дядька кардинала. А можливо також, що це скасування шлюбу, куплене за гроші й під тисненням впливових людей, являло навмисно улаштований скандал, що його спочатку затягували, а тепер прискорено розв'язували, маючи на меті пошкодити кардиналові, бо єзуїти хотіли усунути його в найближчому часі.

— Я схиляюсь до цієї пропозиції,—закінчив дон-Віджіліо,—особливо коли дізнався, що папа нездужає. З старою людиною, що скоро матиме вісімдесят чотири роки, все може бути. Досить йому захворіти на звичайний не-

жит і ввесь вулик кардиналів і прелатів непокоїться й починається боротьба честолюбних інтересів. Єзуїти завжди притидіяли кандидатурі кардинала Бокканера. Здавалось би, що зважаючи на його походження та вороже ставлення до італійського королівства вони повинні б бути на його боці, та вони бояться обрати собі такого владику. На погляд їхній, він занадто простий як на наш час, дуже палкий щодо віри й непохитний, а це дуже небезпечно в теперішній період церковної дипломатії... Мене зовсім не здивувало б, коли б хотіли скомпромітувати кардинала Бокканера, унеможливити його кандидатуру, навіть найхитрішими й непорядними способами.

П'єрові морозом обсипало спину, чувши таке. Тут у мертвій тиші ночі, в глибині цього палацу над Тібром, у вічному місті, повному легендарних драм, його охоплював подих невідомого, подих чорних інтриг, що їх снується вночі. І знову думав про себе і про свою особисту справу.

— А я ж тут яке чинення маю? Чому монсеньйор Нані цікавиться мною? Який зв'язок має він з переслідуванням моєї книги?

Дон-Віджіліо многозначно розвів руками.

— Точно й тут нічого сказати не можна. Єдине я можу сказати, що він дізнався про справу з того часу, як доноси єпископів Тарба, Пуатьє і д'Евре були вже в Данжеліса, секретаря Конгрегації Індексу. Я чув також, що він хотів тоді припинити справу, вважаючи її мабуть за недоцільну й політично шкідливу. Але, коли Конгрегація вже розпочала справу, припинити її майже не можна, особливо коли Нані наразився на патера Данжеліса, щирого домініканця й запеклого ворога єзуїтів... Тоді саме Нані й порадив князівні написати віконтові де-ля-Шу, щоб він спонукав вас приїхати сюди якомога швидше, і скористатись з ласкавої пропозиції зупинитись у цьому палаці.

Це пояснення глибоко схвилювало П'єра.

— Ви певні цього?—запитав.

— Звичайно, певен. Я чув якось у понеділок, як він балакав про вас і здавалось ніби особисто вас знає, такі

детальні подробиці наводив. Думаю, що він прочитав вашу книгу й звернув на неї велику увагу.

— Отже, ви гадаєте, що він поділяє мої думки й щиро захищає мене, захищаючи разом свої погляди.

— Ні, ні, зовсім не те! І ваші погляди, і ваша книга, та й ви самі йому однаково неприємні. Під його ласкавою зовнішністю заховається зневага до безсилив, ненависть до вбогих, потяг до влади, до панування. Він може пробачив би вам Люрд, хоч і вбачає в ньому прекрасну армію для керування масами. Але ніколи він вам не пробачить, що ви заступаєтесь за пригноблених і повстаєте проти світської влади папи. Коли б ви чули, як він кпить, і ніжко і суворо, з віконта де-ля-Шу, що його він зве елегічною плакучою івою неокатолицтва.

П'єр підніс руки до скронь і стиснув голову з відчаю.

— Тоді навіщо, навіщо скажіть мені, робиться все це? Нащо викликати мене сюди й тримати мене тут,—у цьому палаці, до послуг його? Навіщо водити мене три місяці по Риму, де я наражаюсь на різноманітні перешкоди,—ніби для того щоб я потомився, тим часом як Нані було легко покласти всю справу на Конгрегацію Індексу. Якщо книга йому не до вподоби, тоді її засудили б. Правда, я не задовольнився б з цього, бо не мав настрою коритись вирокові, а хотів прилюдно проповідувати мою віру, хоча б її й засудили в Римі.

Чорні очі дон-Віджіліо заблищали на пожовклому обличчі.

— А може він сам цього не хотів? Він знає, що ви людина розумна й гаряча, а мені часто доводилось чути, як він казав, що ніколи не треба відверто боротися з людьми розумними й гарячими.

П'єр підвівся й навіть не слухаючи дон-Віджіліо, почав ходити по кімнаті, захоплений безпорядним виром думок.

— Розумієте, треба, щоб я знав і розумів у чому справа, тоді я можу боротись. Ви зробите мені велику послугу, подавши деякі подробиці про кожного, хто бере участь у цій справі... Мені здається, всі вони єзуїти.

Може ви й справді маєте рацію, але між ними є різні відтінки... Ось, приміром, хоч би цей Форнаро.

— Монсенйор Форнаро може робити вашим і нашим. Але він теж виховувався в Римському Коледжі. І будьте певні, що він справжній єзуїт не лише вихованням, але і своїм становищем і честолюбством. Намагається бути кардиналом, і коли стане колись кардиналом, то намагатиметься папства. Відомо, що всі єзуїти, закінчивши семінарію, є кандидати на папство.

— Ну, а кардинал Сангвінетті?

— Єзуїт, щирий єзуїт! Між іншим треба сказати, що він був єзуїтом, потім вийшов з ордену, а тепер очевидно знову належить до нього. Він кокетував з усіма впливовими людьми. Вважали протягом довгого часу, що він за примирення між Італією та папою. Але потім становище, змінилось, він почав енергійно виступати проти узурпаторів. Йому часто доводилось сваритись з Левом XIII, потім вони мирились, і тепер він живе в Ватікані в дипломатично стриманому стані. А взагалі єдина мрія його—тіяра і він навіть дуже відверто виказує себе, як кандидата. Але тепер боротьба, здається, точиться між ним і кардиналом Бокканера. Тому Сангвінетті й почав приятелювати з єзуїтами. Користуючись з їхньої ненависти проти свого суперника, він покладається на те, що вони підтримуватимуть його, усовуючи Бокканеру, але я сумнююся щодо цього, бо вони дуже хитрі, й не підтримуватимуть кандидата, що так себе скомпромітував... Сам кардинал, людина задерикувата, гаряча, самолюбна цілком певний себе, і коли ви кажете, що він поїхав у Фраскати, то я думаю, що він навмисно заховався, з якихось тактичних міркувань, особливо коли дізнався про хворобу папи.

— А що ви скажете про самого папу Лева XIII?

Дон-Віджіліо ніби вагався й кліпав очима.

— Лев XIII? Звичайно, він єзуїт, справжній єзуїт. Є чутки, ніби він на боці домініканців. Це почасти правда, бо пройнятий їхнім духом, він поставив на перший плян вчення св. Томи, і поклав їх в основу католицького вчення... Але є також єзуїти, самі несвідомі цього, й сучасний папа є найкращий приклад цього. Подивіться на його

вчинки, подумайте над його політикою. Побачите, що в нього все пройняте єзуїтським духом. Та й зрозуміло: папа, сам того не помічаючи, набрався його, бо всі безпосередні або посередні впливи, що їх він зазнає, походять з того огнища... Ви ніби не ймете мені віри? Кажу ще раз вам, що вони все підкорили собі, все поглинули, і Рим належить їм, починаючи з останнього писаря і до папи включно.

Даючи далі свої пояснення при кожному новому прізвищі, яке згадував П'єр, він з упертістю маніяка вигукував: єзуїт, єзуїт! Здавалось, що в даних умовах для католицького духівництва не можна було чимось іншим бути, а тільки єзуїтом, бо щоб врятувати католицтво, доводилось отак узгоджуватись з новим світом. Героїчний вік католицтва минув, релігія не могла тепер жити інакше, як за допомогою дипломатичних хитрощів, поступок і погоджень.

— Ось, приміром Папареллі. Це теж єзуїт, єзуїт!—казав далі дон-Віджіліо, інстинктивно притишивши голос.— Це єзуїт, що удає таку тихеньку людину, а справді він страшний, він єзуїт з найогиднішими функціями шпіга, найлютіший. Ручуся, що його поставили тут, щоб стежити за його високопреосвященством, виконує свої обов'язки надзвичайно вміло й хитро,—і тепер тут усе залежить від нього: він допускає до кардинала кого хоче, крутить ним, як захоче, від нього залежить кожен крок кардиналів, і він вкрадається дедалі більше в його душу. Так комаха здобуває владу над левом, безмежно малий над безмежно великим, і нікчемний абат шлейфносії, що має сидіти біля ніг кардиналових, як вірний пес, в дійсності крутить ним туди й сюди, робить, що хоче... Так, він єзуїт! Бережіться його, коли проходить він у старенькій сутані, ніби стара жінка в чорному, з одутлим зморшкуватим обличчям... Раджу завжди дивитись, чи немає його за дверима, у шахві, під ліжком. Запевняю, що вони з'їдять вас так само, як з'їли мене, вони припасують вам і пропасницю і чуму, коли ви не берегтимесь.

П'єр перепинив раптом абата. Втрачав ґрунт під ногами, страх і обурення охопили його. Нарешті всі не-

звичайні речі, що про них розповідає дон-Віджіліо, може й справді відповідають дійсності.

— То порадьте мені тоді щось,—благав він.—Я навмисно просив вас зайти до мене сьогодні ввечері, бо я не знаю, що мені робити й треба, щоб хтось показав мені правильний шлях.

Замовчав і знову почав нервово ходити по кімнаті, бо дедалі більше хвилювання захопило його.

— А проте знаєте? Не кажіть мені нічого. Я краще поїду. Я думав про це якимось, у хвилину вагання, коли захотілось мені зникнути, повернутись до спокійного життя в своєму куточку, але тепер, коли я поїду як месник, як суддя, щоб кричати на весь Париж, що я бачив у Римі, що тут зробили з Ісусового християнства, як розвалюється Ватикан, як смердить він смородом трупа, і яка безглузда надія тих, хто думає що колись почнеться поновлення світу, цієї домовини, де протягом віків триває процес повільного розкладу... Так я не поступлюсь, я не скорюсь, я захищатиму мою книгу новою книгою. І вже запевняю, що ця нова книга здійме галас у світі, бо розповідь про агонію релігії, що її треба якнайшвидше поховати, бо інакше її рештки отрують усе людство.

Цього вже не міг збагнути дон-Віджіліо. В ньому прокидався італійський священник, з обмеженими шаблонами віри й цілковитим незнанням нових течій. Склав перелякано руки:

— Годі, годі, це богохульба! І потім ви не можете їхати, не побачившись з папою. Від нього все залежить. Знаю, що здивуєтесь, коли скажу вам, але патер Данжеліс, сміючися з вас, дав усе таки добру пораду: вдайтесь до монсеньйора Нані, він бо один одкриє вам двері Ватикану.

П'єр знову спалахнув:

— Щоб пак! З монсеньйора Нані я почав і до нього знову повертатись? Що ж це за жарти! Я не хочу бути якоюсь іграшкою, що нею кидаються од одного до одного. Кінець-кінцем, тут глузують з мене.

Обурений і розгублений П'єр сів на стілець просто проти абата, що сидів спокійно. Обличчя абата було сірувате від довгого безсоння, а руки весь час тремтіли.

Тиша тривала довго. Потім дон-Віджіліо пояснив, що є в нього один плян. Як виявилось, він знайомий з сповідником папи, францісканським патером. людиною дуже простою, до якої можна б удатись. Можливо, що цей патер, хоч він і не втручається у справи, стане в пригоді. Чому б не спробувати? І знову запанувала тиша! П'єр, що нерухомо сидів і дивився на стіну, знову звернув увагу на старовинну картину, яка так глибоко вразила його в перший день приїзду. В блідому світлі лампи йому здавалось, ніби картина виходить з рямців і набирає життя. То були зображення його власного життя, його відчаю перед грубо закритими дверима правди й істини. Ця вигнана жінка так уперто кохає, ридма ридає, косами вкрита й не видно її обличчя. Але як вона подібна до нього—що в безпорадному горі впала на кам'яні сходи палацу, перед невблаганною закритою брамою. Була в самій сорочці й тремтіла від холоду—але не казала нічого про таємницю свою, про нещастя чи гріх, облишена в великому горі. Хоч закривалась руками, П'єр вбачав там своє обличчя, вона була його сестрою, як і всі ті нещасні люди-безпритульні й без упевнености в завтрашньому дні, які плачуть будши голі й самотні і марно стучать кулаками в двері людської озвірілости. Завжди ця картина викликала в ньому співчуття й цього вечора вона зворушила його, вона, ця невідома, на ім'я неznана, з закритим обличчям, вся в сльозах. Раптом звернувся до дон-Віджіліо.

— Чи не знаєте, хто намалював цю старовинну картину. Вона завжди зворушує мене, як справжній художній твір.

Дивуючись з такого питання, що не мало жодного звязку з їхньою розмовою, абат підвів голову й ще більше здивувався, поглянувши на почорнілу картину, всіма забуту, в звичайній рямці.

— Відки цей малюнок?—запитав знову П'єр.—Чому повісили його саме в цій кімнаті.

— Та я не бачу тут нічого особливого,—відповів байдуже дон-Віджіліо.—Усюди є багато нікчемних старих картин... Вона тут висить мабуть з давніх часів. Я не знаю про неї нічого, навіть ніколи її не бачив.

Обережно підвівся. Але від цього невеличкою зусилля так затремтів і клацав зубами від пропасниці, що ледве мав сили попроситися з П'єром.

— Ні, не треба проводити мене. Облиште лампу в цій кімнаті... Так от кажу, найкраще вам покластись на Нані, бо він принаймні найрозумніший. Я ж казав вам, коли ви приїхали, що все одно, чи ви хочете, чи ні, а робитимете так, як він захоче. І в такому разі, чи варто боротися? Крім того, жодного слова про розмову цієї ночі, інакше горе мені.

Безшумно прочинивши двері, недовірливо подивився праворуч і ліворуч у п'єтуму коридору, а потім, після деякого вагання зник. Так тихо увійшов до себе в кімнату, що не чути було навіть шуму кроків його серед мертвої тиші старого палацу.

Другого дня П'єр знову вирішив боротись і випробувати всі способи. Попросив дон-Віджіліо написати рекомендаційного листа до сповідника папи, францісканського патера, що з ним секретар був трохи знайомий. Цей патер був звичайний собі чернець, людина дуже тихої вдачі, скромний і простий без якогобудь впливу. Очевидно тому його й обрали на сповідника папи, щоб він не зловживав своїм майже всемогутнім становищем. Можливо, що й папа хотів підкреслити свою смиренність, обравши на сповідника ченця з найсмиреннішого ордену, захисника знедолених, ордену що його святий засновник сам просив милостиню на шляхах. Цей патер однак уславився, як палкий промовець, повний віри; папа був на його проповідях, захований, згідно зі звичаєм за завісою. Як непогрішний найвищий первосвященник, він не міг ходити по науку до будь-якого іншого священника, але припускалось, що як звичайна людина, він може все ж скористатися з розумного слова. Крім природної своєї красномовності, він належав до звичайних душечисників, був сповідником, що слухає й відпускає гріхи, й забуває сам про ті гидоти, що їх він змиває у водах покаяння. П'єр побачив, що він і справді смиренний та бідний, і навіть не домагався його заступництва.

Цього дня, аж до самого вечора в уяві П'єровій ввесь час стояв образ щирого прихильника бідности, солод-

кого Франціска, як його називав Нарцис Абер. П'єрові часто здавалось дивним, як міг з'явитись в Італії цей новий Ісус, що так любив і людей, і тварин, і речі, при чому серце його палало великою любов'ю до знедолених, і то в Італії, країні егоїзму та насолод, де культ краси панує виключно. Безперечно, інші часи тепер. І в старі часи, під час великих страждань, треба було великого джерела любови, щоб цей рятівник знедолених міг вийти з надр народу й проповідував самозречення для інших, відмову від багатств, огиду до грубої сили, рівність і покору, що мали дати щастя людству. І ходив він шляхами, одягнений як найбільшій з бідних — вірьовкою підперезавшись, в сірій рясі, в сандалях босоніж, без торби й палиці. І він і його брати безстрашно й голосно проповідували; промови їхні пройняті живою поезією, могутньою сміливістю. Всюди повставали вони проти кривди, нападали на багатих і владущих, викривали грішних єпископів, хабарників і присягопорушників. Народ усюди зустрічав їх вигуками радісного співчуття і йшов юрбою за ними, вони були друзі й визвольники всіх пригноблених і страждущих. Звичайно, такі революціонери спочатку турбували Рим і папи вагались затвердити їхній орден, а коли нарешті згодилися, то напевно з метою скористатися з цієї нової сили, щоб завоювати собі народні маси, оті величезні маси простого люду, що протягом середньовіччя, навіть за найдеспотичніших форм урядування глухо стогнали й погрожували. З того часу папство здобуло в синах св. Франціска армію, що одержувала невпинні перемоги, мандрівну армію, що проходила всюди по шляхах, і в села і в міста, навіть до халуп робітничих і селянських, усюди ловлячи прості душі. Важко й уявити собі демократичну силу цього ордену, що вийшов з надр самого народу. Від цього залежали й успіхи його, при чому протягом небагатьох років число ченців надзвичайно збільшилось, усюди засновувалось монастирі, і мандрівної братії св. Франціска так намножилось, що вона подекуди поглинула всю світську людність. А що це був продукт національного ґрунту й міцний паросток плебейського кореня, то й народилось від нього ціле національне мистецтво—провісники відрод-

ження в живописі й сам Данте, душа італійського генія, були францісканці.

Тепер, протягом кількох днів П'єр мав нагоду спостерігати ці колись могутні ордени й мав з ними діло в сучасному Римі. Францісканці й домініканці, колишні товариші зброєю, що протягом довгого часу боролись разом за церкву, в співстаранні за ту саму віру, жили ще й тепер, одні проти одних, в просторих монастирях, з зовнішнього вигляду—в достатках. Але смиренність францісканців на довгий час поставила їх позаду. Можливо також, що не відогравали вже вони ролі друзів і визвольників народу з того часу, як народ сам себе визволяє в політичній і соціяльній боротьбі. Тепер боротьба точилась тільки між домініканцями та єзуїтами, проповідниками та виховниками, при чому як ті, як і ці намагались перебороти людство за законами своєї віри. Почалась боротьба за вплив, боротьба, що тривала довгий час і Рим, найвища влада Ватикану, був предмет цієї боротьби. Але хоч на боці перших був св. Тома, все ж вони почували, що захиталась стара їхня догматична наука: кожного дня доводилось їм здавати свої позиції тим другим, єзуїтам, що одержали перемогу, йдучи врівень з віком. Були ще в Римі картезіянці, в білих суконних рясах, мовчазні, святі й непорочні, споглядальники, що заховуються в тихих келіях монастирів, втративши надію, а потім заспокоєні. Число їхне може меншати, але вони будуть завжди, як завжди буде страждання й потреба в самотності. Були також бенедиктинці, діти св. Бенедикта, що його статут визнає працю за священний обов'язок. Протягом довгого часу вони були за могутне знаряддя цивілізації, сприяючи поширенню знання ґрунтовними працями з історії та критики; П'єр дуже любляв їх і коли б жив на два століття раніш, безперечно належав би до їхнього ордену. А проте тепер дивувало його, що на Авентіні їм будується великий монастир, на який Лев XIII дав уже мільйони, ніби наука нашого часу й майбутня могли бути за придатний для них ґрунт. Навіщо це робиться, коли робітництво тепер зовсім не те, коли догми лише закривають шлях дослідникам, що мають їх поважати, замість розбивати їх. Крім того, бу-

ло багато менших орденів, що їх налічувалось сотні: тут були кармелітанці, трапісти, мініми, барнабіти, лазаристи, евдисти, місіонери, реколети, брати християнського вчення, бернардинці, авґустинці, театинці, обсерватини, целестини й капуцини, не кажучи вже про відповідні жіночі ордени, а також про кларис, та самотійні черничі ордени, як от Благовіщення й Голготи. Кожен такий орден мав для себе відповідне місце, більш, або менш пишне, деякі римські квартали складались виключно з монастирів і за цими німими мурами ввесь час хвилювалась, гомоніла, інтригувала ціла людність і точилась боротьба різних інтересів і пристрастей. Стара соціяльна еволюція, що породила ці ордени, вже з давнього часу не впливала, і все ж вони вперто жили, дедалі більш дряхліли й ставали непотрібні. І судилось їм це повільне конання до того дня, коли не буде їм уже ні повітря, ні ґрунту—в оновленому суспільстві.

Знову розпочавши клопотання й буваючи всюди в Римі, П'єр мав діло лише з представниками чернечих орденів. Дуже часто він мав діло з білим духівництвом, цим римським духівництвом, що його він нарешті добре вивчив. Тут теж була своя гієрархія, добре витримана, і свій поділ на кляси й розряди. Угорі, навколо папи, ґрунтувалась сім'я первосвященника—кардинали, прелати, гордовиті й значні, повні зневаги, не зважаючи на зовнішню ласкавість. Нижче від них було духівництво парафіяльне, що являло собою ніби буржуазію, поважну, розсудливу й помірковану і зпоміж нього часто відзначались священники-патріоти; італійська окупація Риму, що вже тривала чверть століття, мала свій вплив, бо коли погляд за звичаєм перейшов до світської влади, інтимне життя римського духівництва значно поліпшилось. А раніше жінка відогравала в ньому таку важливу роль, що Рим, так би мовити, був під владою утриманок—служниць, що порядкували господарством безженних отців. А на самому споді була чернь духівництва, що її особливо уважно вивчав П'єр. То була маса бідних священників, брудних, напіводягнених, що ходили як голодні вовки, сподіваючись, що десь пощасть одправити службу, або сиділи в дешевих траторіях

разом з прохачами та злодіями. А ще більш цікавила П'єра мінлива юрба найжджих священників з цілого світу, авантюристів, честолюбців, вірних і божевільних, що їх притягував до себе Рим, як лампа вночі притягує нічних комарів. Тут були священники всіх національностей всіх станів, і різного віку, що в гонитві за своєю метою, товпились зраня й до вечора біля Ватикану, щоб ухопити здобич, яка їх так вабила. П'єр бачив їх усюди й соромно було йому, що він теж належав до них і збільшував це надзвичайно велике число сутан, які сновигали римськими вулицями. В Римі завжди можна бачити цей доплив і відплив, як на морі, чорних ряс та іншого священницького одягу різних кольорів. Самі духовні семінарії могли забарвити перісто вулиці Риму, шерезами своїх учнів що гуляють там: французькі семінаристи—всі в чорному, американці з півдня—в чорному з блакитними шарфами, поляки—в чорному з зеленими шарфами, греки—в синьому, німці—в червоному, римляни—в фіялковому, і ще багато, багато інших різних кольорів, з нашивками та лиштвою. Були, крім того, духовні братства покаянних, білі, чорні, блакитні, сірі, з комірцями й капюшонами різних кольорів, сірими, блакитними, чорними й білими... Таким чином цей папський Рим іноді ніби воскресав, в ньому почувається ще життя і впертість, він бореться, щоб не зникнути в сучасному космополітичному Римі, з його невиразним кольором і фасоном одягу.

Марно ходив П'єр од прелата до прелата, відвідував священників, ходив по церквах—він не міг звикнути до культу, до цієї римської побожності, що дивувала його навіть тоді, коли не ображала. Якось у неділю, дощового ранку зайшов П'єр у церкву Санта Марія Маджоре, й почув там себе, ніби у великій залі до приймання, незвичайно багатій, з колонами й стелею античного храму; з пишним балдахіном над папським олтарем, з блискучим мармуром сповідальні. Особливо вразила його капеля Боргезе, де проте не відчувалось житло божества. В центральному кораблі жодної лави, жодного стільця, туди й сюди сновигають вірні, ніби на вокзалі, і забруднюють ногами чудову мозаїку підлоги; потомлені жінки й діти сідали на цоколі колон, ніби чекаючи на

свій потяг у вирі вокзального руху. Для цієї мінливої юрби простого люду, що зайшла сюди мимохідь, священник правив службу в одному з бічних олтарів, без хору; біля цього олтаря простяглась довга вузенька колона люду, нагадуючи хвост перед театральними касами й перетинаючи впоперек центральний корабль. Коли підносились дари, всі встали навколішки, а потім розійшлись—служба закінчилась. І всюди цей натовп молящих був такий, як у південних країнах, покvapливий, що не охоче сідає на стільцях, і робить божеству коротенькі прості візити, за винятком великих парадних прийомів, у соборі св. Павла, або в соборі Сан-Джованні Лятеранського, по всіх старовинних базиліках, і нарешті в соборі св. Петра. Лише в соборі Джезу П'єр натрапив ранком другої неділі на обідню з хором, яка нагадала йому відправу в церквах півночі: тут були лави, жінки сиділи, але й тут почувалося щось світське: і в пишноті склепінь, оздоблених золотом і в скульптурі і в живописі, що набрала дивовижного рудуватого відтінку, відколи час трохи пом'якшив гостроту її фарб. І скільки порожніх церков, навіть з-поміж найбільш старовинних і шанованих, як от Сан-Клементе, Сан-Аньєзе, Санта Кроче ді Джерусалеме, де під час служби можна побачити лише небагатьох з вірних сусіднього кварталу. Чотириста церков, як виявляється, забагато навіть для Риму: є з них такі, що до них ходять тільки в деякі дні на особливі служби, а деякі одкривається тільки раз на рік у день свого святого. Деякі мають добрі прибутки тому що в них є свій фетиш, ідол, що дає допомогу в стражданнях людських: в церкві Арачелі є маленьке чудотворне зображення Христа, Il Bambino, що виліковувало хворих дітей; у Сант Агостіно була Madonna del Parto, що допомагала жінкам під час пологів. Деякі церкви уславились чудодійною силою своєї води, олії лампадної, цілющою силою дерев'яної фігури святого, або мармурової мадонни. А деякі інші церкви зовсім занепали, й одвідували їх тільки туристи, паламарі продавали там чотки, і нагадували вони маленькі музеї колись живих богів. А деякі справляли дуже сильне вражіння, приміром Санта Марія Ротонда, що міститься в Пантеоні, де кругла зала

нагадує цирк і де мадонна тимчасово оселилась в Олімді. Цікавився П'єр і церквами бідних кварталів, Сант-Онофріо, Санта-Чечілія, Санта-Марія в Трастевере, хоч і не спостерігав там глибоких виявів віри й великого натовпу молящих. Якось по обіді зайшов він у цю останню церкву—там було порожньо. І почув, як чийсь тоскний голос серед цієї пустелі виводив псалми. Другого дня зайшов у церкву св. Хрїзогона—її саме задрапували, очевидно готуючись до завтрашнього свята: колони обтягувалось червоним шовком, портики задраповувалось завісами й порт'єрами, по черзі—жовтими, блакитними, білими й червоними; швидко пішов геть, щоб не бачити цього жахного декорування, яке нагадувало ярмаркові халабуди. Як тепер далеко він був від тих соборів, де в дитинстві виріс і молився! Всюди бачив церкви, збудовані на той самий штаб старовинної античної базиліки, пристосованої до римського смаку минулого століття Берніні, або його учнями. В Сан-Луїджі деї Франчезі, де стиль куди кращий, витриманий і витончений, його зворушили лише надгробки видатних людей, героїв і святих, що спали тут під мармуром підлоги, на чужій стороні. І шукаючи якубудь церкву готичного стилю, пішов оглянути церкву Санта Марія делла Мінерва, що була, як йому казали, єдиним представником готичного стилю в Римі. Остовпів однак, побачивши готичні колони, вкриті мармуром, арки, що не мали сили здійнятись до неба й застигли низько над землею, склепіння, що заокруглювались і набирали важкої величності бань. Ні, ні, віра, що її теплий попіл зберігся ще тут, була не та віра, яка охопила й розпалила колись увесь християнський світ. Монсеньйор Форнаро, що з ним він зустрівся, саме виходячи з церкви Санта-Марія делла Міневра, повставав проти готики, важаючи її за щось еретичне. Перша християнська церква, казав він, то базиліка, що походить від поганського храму; вважати готичний собор за справжню християнську церкву—то богохульба, бо готичний стиль є втілення мерзенного англо-саксонського духу, революційного генія Лютерового. П'єр хотів по щирості відповісти прелатові, та стримався, боючись, що зайве скаже. Хіба ж не ясно, що католицтво є природний про-

дукт римського ґрунту, є поганство перетворене християнством? В інших країнах, воно розвивалось інакше, й навіть дійшло суперечности й повстало проти Вічного Міста й тоді оголошувалось його за єресь. Відтоді розходження дедалі більшали і тепер різниці дедалі більше впадають на око в еволюції сучасних суспільств, не зважаючи на всі старання поєднати, так що здається в найближчому майбутньому загрожує нова неминуча схизма. Повний побожних і сантиментальних спогадів дитинства, П'єр не міг погодитися з цими базиліками ще й тому, що не було в них дзвонів, отих великих і гарних дзвонів, що їх так любляють знедолені. Для дзвонів потрібні дзвіниці, а в Римі їх немає, є лише бані. Вже в наслідок цього Рим не був містом Христа, з дзвонами й передзвонами, відки молитва здійснюється в небо гучними хвилями серед льоту ворон і ластівок.

П'єр, глибоко роздратований і впертий у своєму намірі, клопотався й далі, відвідував кілька разів тих самих осіб і тримав своє слово—побачитися з кожним кардиналом конгреґації, не зважаючи на всі неприємності. Помалу обізнався він також з іншими конгреґаціями, з цими міністерствами колишнього папського уряду, хоч їхні штати тепер дуже скорочені, але все ж збереглась колишня складність механізму; на чолі кожної конгреґації стоїть кардинал-префект, члени кардинали збираються на засідання, є кілька прелатів консультантів і багато службовців. Йому довелось кілька разів бути в Канцелерії, де засідає конгреґація індексу; заблудився там, серед усіх отих сходів, коридорів і заль; вже коли ввійшов з двору в портик, його морозом обсипали ці старі мури й не міг він збагнути краси цього палацу, найкращого твору Браманте,—що являє найкращий зразок римського ренесансу з його холодною й голою красою. Він знав уже й конгреґацію пропаґанди, де його прийняв кардинал Сарно; під час таких випадкових візит, коли його одсилали один до одного, й шукав він собі заступника, обізнався він із іншими конгреґаціями: єпископською, реґуляріїв, обрядовою та соборною. Був також він у консисторіялі, в папській канцелярії, в священній пенітенціяльній конгреґації. Так, він бачив велетенський меха-

нізм церковного урядування, що мав керувати світом, поширювати завоювання, відати справи завойованих країн, судити в питаннях віри, звичаїв і особистих інтересів, розглядати й карати злочини, видавати дозволи й продавати привілеї. Важко уявити собі велику силу справ, що кожного ранку надходила до Ватикану—при чому тут були й дуже серйозні справи, й дуже делікатні й дуже заплутані, так що треба було для розв'язання їх старанно досліджувати й вивчати обставини. Треба задовольнити цю силу приїжджих, що переповнювали Рим, і зібрались тут з усіх країв світу; треба відповідати на листи, прохання й справи, що їхній потік розгалужувався й розподілявся по всіх канцеляріях. Особливо вражала таємнича тиша, в якій переводилось цю колосальну роботу—жодного шуму на вулицях; а проте суди судили, засідання засідали, фабрикувалось святих і виготовлялось дворянські дипломи і при цьому найменшому шуму, звичайного для кожної роботи; цей механізм так добре пошмарований, що хоч взявся він іржею віків, і безнадійно старий уже, все ж функціонує за цими мурами, так що ніхто й не помічає його. Вся політика церкви сходиться на те, щоб мовчати, яко мога менше писати, вичікувати. А проте який дивний механізм, хоч і застарілий, але могутній! І коли П'єр був тут, у цих конгрегаціях, то почував себе ніби в залізних кайданах найдеспотичнішого з урядовців, які колись існували, щоб керувати людьми. Правда, він помічав у цій машині розколини, дірки, і зношеність її загрожувала загибеллю, а проте він не належав сам собі, скоро вскочив сюди: його захопило, зібгало, потягло в хитро сплетені тенета, в безмежний лабіринт впливів та інтриг, де всім заправляла пиха й продажність, підкуп і честолюбство, нищість і велич. І як далеко був тут від нього Рим, вимріяний ним, і який гнів розумів його інколи, в хвилини втоми, не зважаючи на вперту рішучість боронити себе. І одразу зрозумів П'єр багато з того, що досі здавалось йому незрозумілим. Одного дня, коли повернувся він до Пропаганди, кардинал Сарно почав з ним розмову про масонів. Висловлювався про них з такою холодною ворожістю, що П'єрові одразу багато відкрилось нового. До того часу згадка

про масонів викликала в нього лише посмішку, він вірив у них не більш, як у єзуїтів і здавалось йому дитячими байками й чимось смішним оті легенди про них, де їх висвітлювалось, як щось таємниче й безмежно могутнє, як щось, що цілим світом керує. Особливо вражала П'єра та ненависть, з якою дехто згадував про масонів: один з найвидатніших і найрозумніших прелатів цілком переконано запевняв його, що в кожній масонській льожі, принаймні раз на рік, головує сам сатана. Все це здавалось, суперечило здоровому розумові. Але тепер він зрозумів, що справа сходила тут на боротьбу, на нещадну боротьбу між католицькою церквою римською і другою церквою, церквою, що була конкурентом. Католицтво марно сподівалось перемоги, і вбачало в тій другій церкві конкурента й дуже давнішого ворога, який вважав себе навіть за старішого історично й здавалось міг узяти гору. Ворожнеча була особливо гостра тому, що обидві вони прагнули до влади над світом, обидві являли міжнародню організацію, і обидві розкинули над людством тенета містерій, догматів, ритуалу. Тут бог боровся з богом, віра з вірою, завойовницький запал з завойовницьким запалом; і як дві крамнички конкурентів на тій самій вулиці, вони заважали одна одній, і якась з них повинна була проковтнути другу. Католицтво здавалось П'єрові застарілим напередодні руїни, але так само скептично ставився він до могутності масонства. Він збирав відомості й розпитував щоб здати собі справу з цієї могутності, в цьому старому Римі, де обидва ворога стояли один проти одного. Гросмайстер масонів мав, як і папа, свій трон. П'єрові розповідали, що останнім римським князям довелося ввійти в масонство, щоб не ускладняти собі життя, не погіршувати становища й дати дітям улаштуватись на майбутнє. Можливо, однак, що вони робили при цьому лише поступку непереможній силі сучасної соціальної еволюції. Бо хіба саме масонство не зникне й собі в своїх власних перемогах, коли переможуть ідеали істини, розуму, правди, що їх воно так довго захищало в боротьбі з темрявою та насильствами минулих часів. Річ бо відома, що перемога ідеї є сметрь для секти, яка її поширює

Й тоді стає марна й смішна зовнішня обстановка, що її заводили сектанти, щоб якнайбільший справити вплив на людей. Карбонаризм не міг пережити завоювання політичних прав, що його він домагався. Так само в той день, коли, виконавши свою цивілізаторську місію, впаде католицька церква, зникне також і друга церква, церква франк-масонська, бо її визвольне завдання теж вивершиться. Для нашого часу славнозвісна могутність масонських лож являла б нікчемне знаряддя боротьби, бо й вони самі обплутані традицією та ускладнені церемоніям, тепер смішним, в таких обставинах масонство могло б хіба бути знаряддям взаємної згоди та взаємної допомоги, коли б могутній вплив науки не захопив народи, прискорюючи руйнування старих релігій.

Потомившись від цього клопоту та ділових візит, П'єр знову втрачав надію. Але йому не хотілось виїздити з Риму, не закінчивши справи. Хотів боротись, як хоробрий вояка, до останньої хвилини не припускаючи думки про поразку. Він бачився з усіма кардиналами, що їхній вплив міг йому дати деяку користь. Він бачився з кардиналом-вікарієм, що відав римську діоцезу—то був учений, що розмовляв з ним про Горація, а разом з тим вдавався і в політику. Він розпитував його про Францію, про республіку, про військовий та морський бюджет, зовсім не цікавлячись книгою, що проти неї повстали. П'єр бачився також з великим сповідником, що з ним він познайомився колись у палаці Бокканера: то був худорлявий старий, з виснаженим обличчям аскета, і від нього почув лише довгу догану й суворі слова проти молодих священників, підпалих впливові віку, що пишуть мерзенні книжки. Нарешті бачив він у Ватікані також кардинала секретаря, що був ніби міністр закордонних справ його святости й мав великий вплив перед папою. До останнього часу П'єрові не радили бачитися з ним, лякаючи небажаними наслідками такої візити. Він просив пробачення, що так пізно завітав до нього. Побачив, що цей кардинал-секретар дуже ласкава людина, й цією зовнішньою ввічливістю трохи послаблювалось неприємне вражіння від його суворого обличчя. Запросив його сісти й розпитував дуже уважно, вислухав його, навіть під-

батьорив. А проте, повернувшись на площу Сан-П'єтро, П'єр зрозумів, що його справа не посунулась ані на крок і що коли якось йому пощастить добутись до папи, то в усякому разі не за допомогою кардинала-секретаря. Повернувся ввечері на вулицю Джулія роздратований і потомлений, і боліла йому голова після стількох візит. Особливо дратувало його, що помалу дозволив захопити себе цій машині з тисячею коліщат, і з жахом запитував, що саме треба йому буде робити завтра—бо, здавалось, лишалось тільки збожеволіти від усього цього.

Зустрівся з дон-Віджіліо в коридорі й хотів знову побалакати з ним, попросити поради. Але той боязким жестом наказав мовчати, невідомо чому. В очах його був жах. Потім пошепки сказав:

— Бачили монсеньйора Нані? Ні, то підіть до нього, підіть. Повторюю, що іншого вибору в вас немає.

П'єр згодився. Нащо опиратись? Крім палкої любови до ближнього, що спонукала його захищати свою книгу, він був у Римі також з метою дослідника. Отже, треба довести краю цим спробам.

Другого дня ранком П'єр стояв уже під колонадою св. Петра й навмисно трохи затримався чекаючи. Ніколи не відчував глибше цієї величності чотирьох рядів колон, цього лісу з велетенських дерев, де майже ніхто не ходить. Це якась сумна й величезна пустеля, й мимоволі постає питання, нащо збудували цей величезний портик. Безперечно збудували його заради величності, заради окраси. Це знову таки характеризує весь Рим. Потім пішов улицею Інквізиції до інквізиційного палацу за ризницею, в тихому віддаленому кварталі, де лише зрідка пройде хтось або проїде візник. Лише сонце весь час світить там, заливаючи брук з дрібних каменів яскравим промінням. Почувається тут, що й собор недалеко, бо пахне ладаном, і так тихо навкруги, ніби увісні багатьох століть. На розі вулиці стоїть будинок Інквізиції, важка будова без окрас, що справляє гнітюче вражіння: високий жовтий фасад його, прорізує лише одна лінія вікон, а другий фасад, що виходить на бічну вулицю ще суворіший, бо вікна там ще менші, з зеленкуватими шибками. В ясному промінні сонця, ця кам'яна озія, кольору

вуличної грязі, здається спить. Майже без вікон на вулицю, будинок цей, замкнений у собі й таємничий, нагадує в'язницю.

Аж моторошно стало П'єрові, але потім сам сміявся з такого дитячого страху. Найсвятіша римська і світова інквізиція, конгреґація священної канцелярії, як її тепер, називали, не була вже тією легендарною інквізицією, що посилювала свої жертви в огонь, не була таємним і безапеляційним судом, що мав право засуджувати на смерть кого завгодно. А проте вона й тепер потай провадить свої справи, збирається щосереді, судить і виголошує вирoki, і подробиці про все це, жодне слово не виходить за її мури. Караючи за ересь, вона засуджує не лише твори, але й людей; правда, вона не має тепер ні отих знарядь торттури, ні в'язниць, ні меча, ні вогню й обмежується виключно протестом. Навіть на своїх людей, осіб духовного звання, вона накладає лише дисциплінарні кари.

Коли П'єр ввійшов у палац і його ввели в залю монсеньйора Нані, що мав там приміщення, як асесор інквізиції, на нього справила приємне вражіння вся обстава. Кімната була простора, виходила на південь і сонце весело світило тут; не зважаючи на суворий стиль меблів і темний колір драпування, вона була така витончено-чепурна, ніби в ній мешкала жінка, що передавала свою привабу навіть найсуворішим речам. Тут не було квітів, а проте чимось запашним дхнуло. Якась краса, розлита всюди, захоплювала кожного, хто ввійшов.

Монсеньйор Нані вийшов назустріч, посміхаючись, з рожевим обличчям, блакитними пронизливими очима й ніжним руським волоссям, ніби вкритим пудрою років. І простягаючи обидві руки, сказав:

— От як добре, сину мій, що прийшли побачитися зі мною! Сідайте й побалакаймо, як приятелі!

І одразу ж почав розпитувати його, виявляючи надзвичайний інтерес.

— Так, як ваші справи? Розкажіть мені, розкажіть усе, що ви зробили.

Не зважаючи на попередження дон-Віджіліо, П'єра полонило це щире співчуття й він розповів усе, нічого не облишаючи. Розказав про візиту до кардинала Сарно, до

монсеньйора Форнаро, до патера Данжеліса; розповів про інші візити до впливових кардиналів, членів Конгрегації Індексу, до великого сповідника, до кардинала-вікарія, до кардинала-секретаря; казав про всі ці клопотання, ходіння від одного до одного, серед римського духівництва, по всіх конгрегаціях, в усьому цьому величезному діяльному й мовчазному вулику, де він потомив собі й ноги і тіло й дійшов отупіння.

Монсеньйор Нані захоплено слухав його й вигукав при кожному новому етапі митарств молодого священника.

— Та це ж прекрасно, це дивно! Ваша справа посувається! Вона посувається якнайкраще.

В цьому захопленні однак не видно було й тіні недоброзичливої іронії. Правда, ласкавий погляд прелата, здавалось, проймав усю душу абата щоб довідатись, чи доведено його нарешті до бажаної йому покірливості. Чи досить він уже потомився, чи досить розчарувався, чи досить обізнався з дійсним станом справ, щоб можна було його остаточно побороти? Чи досить трьох місяців для того, щоб перетворити колишнього завзятого ентузіаста, яким він був у перший день приїзду, на людину розумну, яка принаймні може погодитися з неминучим?

Раптом монсеньйор Нані запитав:

— Але сину мій, ви до цього часу не сказали мені нічого про його високопреосвященство кардинала Сангвінетті.

— Це тому, монсеньйор, що його високопреосвященство в Фраскаті і я не міг бачити його.

Тоді прелат, ніби віддаляючи розв'язання справи, і з прихованою радістю природженого дипломата, почав протестувати, підніс угору свої пухкі руки і з виглядом людини, яка вважає, що все пропало, сказав:

— Та ні бо! Треба побачитися з його високопреосвященством. Це конче потрібно! Подумайте ж, це є префект Конгрегації Індексу. Ми не можемо нічого зробити до вашої візити, бо як ви з ним не бачились, то це все одно, як би ви ні з ким не бачились. Отже, сину мій, вам треба поїхати до Фраскаті.

П'єрові довелося лише скоритись.

— Я поїду туди монсеньйор.

ХІ.

Хоч і знав П'єр, що до кардинала Сангвінетті не можна було з'явитись до одинадцятої години, все ж він сів у Римі на ранковий потяг і біля дев'ятої години зійшов на маленьку станцію Фраскаті. Він якось був уже тут, під час своєї вимушеної бездіяльності. Зробив клясичну екскурсію на Кастеллі Романі, що тягнуться від Фраскаті до Рокка ді Папа й від Рокка ді Папа до Монте Каво. Добре почував себе й передбачав дві години спокійної подорожі на схилах Альбанських гір, де побудовано Фраскаті, між комишів, оливкових дерев і виноградників, що здіймається над червонастим морем безмежної Кампаньї, ніби на вершині рогу, аж над Римом у далечині, що біліє, як мармуровий острівець, на віддаленні шести льє.

Фраскаті, що стоїть на зеленому узгір'ї, у п'яти вкритих лісом гір Тускулума, уславлено відомою терасою, відки розгортається найкращий у світі краєвид, з старовинними віллами патриціянськими, з гордовитими й чепурними палацами доби Відродження, з дивними парками, завжди зеленими, де ростуть кипариси, пінії та дуби. Тут було так добре, радісно, повно приваби, що здається ніколи й не вийшов би звідси. Більш як годину йшов шляхами, між старими вузластими оливковими деревами, дорогами, що їх затінювали дерева садиб, та стежками, повними пахощів, і на кожному повороті розкривався краєвид безмежної Кампаньї. Коли раптом вразила його несподівана зустріч, що справила спочатку навіть неприємне вражіння.

Недалеко від станції він зійшов у низину, де замість колишніх виноградників протягом останніх років багато виростало нових будівель. Коли ось їде карета, запряжена парою добрячих коней, по дорозі з Риму, зупиняється біля нього й хтось гукає:

— Пане абате Фроман! Та й раненько ж ви тут гуляєте!

То був граф Прада. Вийшов з карети й наказав візникові їхати порожняком, тим часом, як він пройде пішки з абатом сажнів сто-півтораєста. Стиснувши П'єрові руку, сказав:

— Рідко коли їжджу залізницею, волю краще кіньми. Та й коням маленький моціон. У мене є тут деякі справи з будівлею, та на щастя не все йде, як слід. Ось у цих справах, хоч уже й осінь настає, мені доводиться наїздити сюди частіше, ніж хотілось би.

П'єр знав, що то за справи. Князям Бокканера довелося продати розкішну віллу, що її збудував у Фраскаті один з їхніх предків, кардинал, за пляном славетного архітектора Джакобо де-ля-Порта у другій половині шістнадцятого віку: то була справді царська резиденція, з тінистими гаями, алеями грабів, басейнами, каскадами й терасою, що уславилась на всю навкольність, і відки, ніби з високого рогу, розкривався краєвид на Римську Кампанью, що ширилась від Сабінських гір до пісків узбережжя морського. Після розділу Бенедетті дістались від матері великі виноградники, під Фраскаті, й вона віддала їх, як придане, графові Прада, саме тоді, коли будівельний запал перекинувся з Риму на провінцію. Прада хотів збудувати тут цілий ряд звичайних дач, таких, яких чимало є в околицях Парижу. Та покупців на них було мало. Надійшла фінансова криза й граф хотів якомога швидше ліквідувати цю справу й звільнив від будь-якої відповідальности Бенедетту, скоро вона облишила його.

— А потім,—казав Прада,—кіньми можна приїхати коли завгодно, а щодо потягів, то тебе обмежує розклад годин. Сьогодні ранком маю побачення з підрядчиками, експертами й адвокатами, і невідомо, скільки це забере часу... А правда, тут гарна місцевість? Ми, римляни, маємо підставу пишатися з неї. І хоч у мене тепер багато клопоту, все ж почуваю себе добре тут. Граф не казав, що подруга його життя, Лізбета Кавфман, жила влітку в одній з новозбудованих дач, де улаштувала собі ательє художниці-дилетантки; сюди вчащали всі чужоземці з Римської колонії, що поблажливо ставились до ніякого становища, в яке потрапила Кавфман по смерті чоловіка. Цю поблажливість зумовлювали і гостинність її й милування в мистецтві, яким вона займалась саме настільки, щоб почувати себе вільною. Нарешті погодились і з її вагітністю. Лише два тижні тому в середині

листопада вона повернулась до Риму й там народився їй чудовий хлопчик; після цього і в сальонах світських і в духовних знову заворушились усякі плітки про недалеке скасування шлюбу Бенедетти з Прада. Прихильність його до Фраскати напевно мала зв'язок з ніжними спогадами і з почуттям гордості, що його викликало народження сина.

П'єр почував себе ніяково, відчував якусь нехіть, інстинктивну ненависть до цих хижаків-добробкевичів. Але, щоб виявити з свого боку чемність, запитав про здоров'я батька графового, старого Орландо, героя—завойовника.

— Коли б не оті ноги, то все було б гаразд! Житиме ще сто років бідолаха! Мені так хотілось улаштувати його на літо в цих дачах та він не згоджується і вперто не хоче виїздити з Риму, ніби боїться, що заберуть його, поки він буде десь інде.

Розсміявся, бо очевидно йому приємно було кпити з героїчного і немодного тепер віку боротьби за незалежність. Потім додав:

— Ще вчора він казав мені про вас, пане абате. Дивується, що не зайдете до нього.

П'єрові, справді, стало жаль, бо почував до Орландо велику прихильність. Після першої візити, він ще двічі був у старого, але той обидва рази не хотів балакати з ним про Рим, поки П'єр сам не побачить усього, не відчує, не зрозуміє. Пізніше буде час і обоє вони дійдуть якоїсь згоди.

— Будьте ж ласкаві,—сказав П'єр,—перекажіть йому, що я не забув його і коли я відкладаю мою візиту, то лише тому, що хочу задовольнити його бажання. Але я не поїду звідси, не зайшовши до нього, й подякую за його щире до мене ставлення.

Йшли обоє повільно гірською дорогою, поміж нових віл, що з них деякі були ще недобудовані. А коли Прада довідався, що абат приїхав сюди побачитись з кардиналом Сангвінетті, знову розсміявся отим своїм неприємним сміхом вовка, що хоче виявити свою лагідність, а проте вишкіряє зуби.

— Так, він тут з того часу, як папа хворий... Ви побачите його в дуже нервовому стані.

— Чому так?

— Та тому, що сьогоднішні відомості про стан здоров'я папи недобрі. Коли я виїздив з Риму, мені казали, ніби ця ніч була для папи дуже неспокійна.

Зупинився на повороті дороги, перед старовинною каплицею, радше маленькою церквою, на галявині оливкового гаю, чепурною, а разом сумною. Поряд неї стояла якась старенька хатка, що здавалось ось-ось завалиться, мабуть церковний дім. З нього саме виходив священник огрядний, кремезний, з грубим засмаженим обличчям. Замкнувши двері на два обороти, пішов.

— Ось і цей дуже непокоїться,—казав далі граф жартівливо,—і напевно йде до вашого кардинала по новини.

П'єр пильно дивився на священника.

— Та я його знаю,—сказав він.—Коли не помиляюсь, я бачив його на другий день мого приїзду у кардинала Бокканера. Він приніс йому кошик з фігами й просив посвідчення в доброму поведженні для свого брата, що сидів у в'язниці за якийсь бешкет, за ножову розправу, чи що. Але посвідки такої кардинал йому не дав.

— Будьте певні, це саме він і є. Колись він вчашав до вілли Бокканера, де його брат був за садівника. А сьогодні він клієнт і улюбленець кардинала Сангвінетті... Це оригінальна людина, цей Сантобоно, і я думаю, що у вас у Франції не знайдеться таких. Він живе самотньо в цій напіврозваленій хатині, і обслуговує оцю стареньку церкву Санта-Марія деї Кампі, куди народ іде на обідню два-три рази на рік. Ця посада—справжня синекура, що дає йому змогу жити на тисячу франків справжнім селянином-філософом, доглядаючи отой чималий сад за високим парканом.

І справді, за церковним домом, на схилі гори простягався сад, старанно огорожений з усіх боків, ніби хотіли, щоб і око людське не зазирнуло туди. Понад муром з лівого боку видно було розкішне високе фігове дерево, що його віти вирізнялись чорними плямами на блакитному небі.

Йдучи далі, Прада казав про Сантобоно, що очевидно зацікавив П'єра. То був священник-патріот і гарібальдієць. Народився він у Немі, в дикому закутку Альбан-

ських гір, вийшов з народу й мав зв'язок з землею. Разом з тим мав деяку освіту й достатню обізнаність з історією, щоб знати минулу велич Риму й мріяти про відродження Римської імперії за допомогою теперішньої молоді Італії. Щиро був переконаний, що здійснити цю мрію може лише папа, захопивши владу, а потім підкоривши собі всі інші нації. Хіба може бути що простіше? Адже папа й тепер є владар багатьох мільйонів католиків. Хіба не належить йому половина Європи: Франція, Іспанія, Австрія охоче скоряться йому, побачивши, що влада в його руках і що він диктує закони світові. Щождо Німеччини та Англії й до всіх країн протестантських, то їх підкориться неминуче, бо папство є єдина твердиня, що її можна протиставити ересям, які й розіб'ються колись об неї. Щодо зовнішньої політики, Сантобоно висловлювався за союз з Німеччиною і вважав, що Францію треба добре розбити й тільки тоді вона перейде на бік папи. Суперечні погляди, божевільні мрії вирували в цій голові, повній усякого туману, й думки, що поставали в ній були палкі й швидко перетворювались в грубі вчинки під впливом спадкового дикунства. То був варвар, проїнятий євангельським ученням, друг страждущих і знедолених, дуже подібний до завзятих сектантів, здатних на героїчні вчинки й на великі злочини.

— Так,—додав Прада,—він віддався кардиналові Сангвінетті, бо вбачає в ньому майбутнього могутнього папу, що зробить з Риму столицю світу. Крім того, тут є ще деякий особистий інтерес. Приміром, він сподівається здобути собі титул каноніка, або за допомогою кардинала виплутатися з дрібних життєвих неприємностей. От, приміром, і тепер він клопочеться про звільнення брата з в'язниці. Тут взагалі кожен покладається на кардинала, так само, як кожен сподівається виграти в лотерію: коли кардинал зробиться папою, то все одно, що виграв великі гроші... Ось чому й прямує він так швиденько, щоб дізнатись, чи не вмер Лев XIII і чи не виграв він у лотерію, коли Сангвінетті обернуть на папу.

Зацікавлений, а разом і схвильований, П'єр запитав:

— Ви думаєте, що папа дуже хворий?

Граф посміхнувся й підніс угору руки.

— Та хто їх там розбере! Усі вони хворі, коли того потребують їхні інтереси. Але я думаю, що він справді нездужає. Кажуть, що це шлунковий розлад. А в його літа, найнезначніша недуга може вплинути згубно.

Йшли далі кілька кроків мовчки. Потім П'єр запитав знову:

— А коли б папський престіл був вакантний, то на вашу думку, кардинал Сангвінетті має великі шанси?

— Великі шанси? Та це, знаєте, теж вилами по воді писано. Правда лише та, що його вважається за одного з можливих кандидатів. І коли б досить було самого бажання, то Сангвінетті напевно обрали б на папу, бо він цього домагається вперто, з усією силою волі, покладаючи всі сили на задоволення цього честолюбства. Але тут і його вразливе місце, це всім впадає в очі й він це добре розуміє. Однак, безперечно, що в останні дні боротьби він вживе всіх заходів. Будьте певні, що коли Сангвінетті в такий критичний момент виїхав сюди, то для того, щоб краще керувати боєм здалека, а разом з тим удавати людину далеку від світу, бо це справляє найкраще вражіння.

І граф розповідав докладно про Сангвінетті, бо йому до вподоби були його енергія, завойовницькі нахили, незвичайна, навіть іноді безпорядна діяльність. Він познайомився з ним, скоро той повернувся з Відня, де був нунцієм папи. Він уже тоді являв собою досвідчену людину й мріяв про тіяру. Це честолюбство пояснювало всю поведінку Сангвінетті: його сварки та замирення з папою, його симпатії до Німеччини, потім раптова зміна в ставленні до Франції, неоднакове ставлення до Італії. Спочатку він висловлювався за погодження, потім перекинувся до непримиренців, без якихбудь поступок, поки не повернуть Рим папі. Такий його погляд, здається, й тепер; він навмисно підкреслював свій жаль з приводу хиткої політики Лева XIII і так само палко, як колись, висловлювався про Пія IX, що подав героїчний приклад опору, при чому лагідна вдача сполучалась у нього з непохитною волею. Інакше ка-

жучи, давав зрозуміти, що керував би церквою лагідно, але без шкідливих поступок у політиці. А справді він тільки й мав політичні заміри й хотів здійснити їх за допомогою цілої програми, навмисно неокресленої, а його клієнти, його прихильники усюди поширюють її з надзвичайно таємничим виглядом. Після попередньої хвороби папи навесні, Сангвінетті страшенно непокоївся, бо поширились чутки, ніби єзуїти ухвалили підтримувати кандидатуру кардинала Бокканера, хоч він і не дуже любляв їх. Припустімо, що цей Бокканера, людина жорстока, надзвичайно побожна, а це небезпечно, як на наш толерантний вік. Але він є римський патрицій і його обрання значило б, що папство ніколи не відмовиться від світської влади. З того часу Бокканера для Сангвінетті є завзятий ворог—з того часу він не може спокійно жити, вважає себе за скривдженого й тільки думає, щоб якось позбутися цього могутнього суперника. Я вже не кажу про поширювані ним погоски про його поблажливе ставлення до Бенедетти й Даріо, він каже, що Бокканера—це антихрист, і обрання його на папу зогрожує загибеллю самому папству. Нарешті, щоб забезпечити собі підтримку єзуїтів, поширює, за допомогою своїх клієнтів, що він не лише обстоюватиме принцип непорушності світської влади папи, а ще й здобуде цю владу. Має, навіть, свій плян, що його переказується пошепки, плян, що забезпечує цілковиту перемогу й має дати колосальні наслідки, не зважаючи на зовнішні поступки Ватікану: не забороняти католикам голосувати на виборах, виступати кандидатами в парлямент, даючи спочатку сто, потім двісті, потім триста членів, скинути Савойську династію й натомість утворити федерацію італійських штатів, при чому папа, захопивши Рим, буде повновладним і необмеженим президентом.

Кажучи це, Прада знову засміявся й вишкірив білі зуби, що здавалось, не випустили би жодної здобичі.

— Як бачите, нам доведеться захищатись, бо передбачається викинути нас з Риму. На щастя є деякі перешкоди до цього. Але такі вигадки мають величезний вплив на палких людей, як приміром Сантобоно. Сангві-

нетті може зробити з нього все, що завгодно. Бачите, як прямує! Ось він уже дійшов, входить у кардиналів палац—ота маленька біла вілла з мармуровими вирізьбленими бальконами.

В даліні видно було маленький палац, одну з крайніх будівель у Фраскаті, нещодавно побудовану в стилі Відродження. Вікна його виходили на безмежні простори Кампаньї.

Була одинадцята година. Коли П'єр прощався з графом, щоб іти до кардинала, він затримав його руку в своїй і сказав:

— Знаєте, що? Коли ваша на те ласка, зайдіть поспіdatи зо мною. Гарзд? Скоро закінчите вашу справу, зайдіть до мене он у той ресторан, обтинькований у рожеве. Я за годину теж закінчу мої справи й мені буде дуже приємо в вашому товаристві.

Спочатку П'єр відмовився й хотів одхилити це запрошення; але не знайшов жодної поважної причини, на решті згодився, мимоволі піддаючись привабі й ласкості графа Прада. Коли розійшлись, П'єр пішов угору вуличкою, що вела до кардиналового палацу. Сангвінетті дозволяв приходити до себе всім і кожному, чи то в наслідок природної товариськості, чи то, щоб таким чином завоювати популярність. У Фраскаті двері його палацу були одкриті для всіх, навіть для найбіднішої рясї. Отже, П'єра одразу ввели в кардиналові покої, що трохи здивувало його, бо він пригадував недоброчливість льокая в Римі, що не радив йому їхати до Фраскаті, кажучи, що кардинал хворий і не любить, коли його там турбують. А справді, жодної хвороби очевидно не було, бо все всміхалось і блищало в цій віллі, заллятій сонцем. Чекальня, де залишили П'єра, з жахнимі меблями в червоному оксамиті, не свідчила ні про розкіш, ні про комфорт, але її звеселяло найкраще в світі сонце й виходила вона на безмежну пустельну Кампанью незрівняно прекрасну, де жило стільки мрій за минулих часів. Чекаючи, поки його приймуть, П'єр підійшов до одного з розчинених на балкон вікон і споглядав безкрає море трави ген аж до Риму, що білів у даліні, з банею св. Петра. Вона сяяла

маленькою яскравою плямою, не більша за ніготь мизинця.

Заглибився в думки, коли раптом почув голоси й слова доносились дуже виразно. Нахилився й побачив, що його високопреосвященство на сусідньому бальконі розмовляє з священником. Видно було й край сутани його. І він пізнав, що то був Сантобоно. Щоб не підслухувати, хотів одійти, але почув дещо й залишився, біля вікна.

— Ми зараз же про це дізнаємось,—казав його преосвященство, трохи гаркавлячи.—Я відрядив до Риму Евфемію, бо можу тільки на нього покластись. Має повернутися цим потягом.

І справді на рівнині видно було потяг, що наближався, маленький, ніби дитяча іграшка. Сангвінетті вийшов на балькон саме чекаючи на нього. І так стояв бін там, дивлячись здалека на Рим.

Сантобоно сказав палко кілька слів, але П'єр не дочув як слід. Але кардинал відповів йому цілком виразно:

— Так, так, сину мій, катастрофа була б великим нещастям. Хай збереже господь його святість на багато років...

Зупинився й не бувши лицемірним, пояснив свою думку:

— Принаймні, хай збереже його господь бог тепер, бо обставини тепер дуже несприятливі, і мене страшенно турбує, що прихильники антихриста зробили великі успіхи останніми часами.

У Сантобоно вихопився вигук:

— О, ваше преосвященство ще візьметься за роботу й переможе.

— Це я? Та що я можу вдіяти! Я лише в розпорядженні моїх друзів, тих, хто віритимуть мені, єдино дбаючи про перемогу папства. Ось вони й повинні виступати й дбати про те, щоб не дати доступу нечестивим, і тоді переможуть порядні люди... А коли запанує антихрист...

Це слово вразило П'єра. Він згадав, що казав йому Прада. Антихрист—тож був кардинал Бокканера.

— Уявіть, сину, що тоді буде: засівши в Ватикані, він доведе до загибелі релігію своєю незламною пихою, своєю залізною волею й нахилом до знищення; бо безперечно він є звір смерти, провіщений пророками, звір, що загрожує поглинути все й потопити в безодні. Я його знаю. Всі його мрії—це сама впертість і руйнація: він обхопить колони храму й зрушить їх, щоб і самому загинути під його руїнами разом з цілим католицтвом. Певен, що за якихось шість місяців його виженуть з Риму, перегризеться він з усіма державами й вкритий прокльонами Італії блукатиме світом, як привид останнього папи.

На це жахне пророцтво Сантобоно відповів глухим ревом і придушеним прокльоном. Тим часом потяг підійшов до станції. Поміж небагатьох пасажирів, що вийшли, П'єр побачив маленького абата, на якому ряса теліпалась—так швидко він ішов. То був абат Евфеміо, секретар кардинала. Скоро він побачив Сангвінетті на балконі, забувши про всякі правила пристойности, хутко побіг стрімким схилом гори.

— Ось, Евфеміо,—викункув його преосвященство, аж тремтячи від нетерплячки.—Нарешті ми дізнаємось, дізнаємось!

Секретар зник у вході й очевидно біг дуже швидко, бо майже в цю мить П'єр побачив, як він, засапавшись, пробіг чекальнею, де він стояв і зник у кабінеті кардинала. Той пішов з балкону назустріч вісникові, але одразу повернувся. П'єр чув запитання, вигуки, стався якийсь переполох під впливом привезених новин.

— То значить правда, що ніч була погана? Його святість не спали ні хвилини?.. Різь у животі сказали вам? Але в його роки це дуже небезпечно, й за якихось дві години може настати катастрофа... Ну, а що кажуть лікарі?

П'єр не дочув відповіді. Та зрозумів, про що мовилось з слів кардиналових:

— Та що лікарі! Вони нічого не знають. А проте, коли вже вони нічого не кажуть, то значить смерть близько ходить... Яке нещастя, коли катастрофу не можна буде усунути хоч на кілька день.

Замовк. І П'єр відчував, що він знову дивиться туди далеко, на Рим і в своїх честолюбних мріях пильно оглядає баню св. Петра, маленьку яскраву пляму, не більшу за ніготь мизинця, там, серед безмежної рівнини. Як заворушилось би, як захвилювалось би все в Римі, коли б папа вмер! І як хотілось би йому простягти руку й схопити вічне місто, святе місто, яке біліло там на обрії, ніби купа піску, що її накидала лопаточкою дитина. Він думав мабуть уже про конклав, коли балдахіни над фотелями інших кардиналів будуть опущені й лише його фотеля, велична й нерухома сяятиме пурпуром.

— Ви маєте рацію, сину мій,—сказав кардинал, звертаючись до Сантобоно.—Треба виступати, рятуючи церкву. І потім допомога господи буде з нами, бо ми дбаємо лише про його перемогу. В крайньому разі, в останню хвилину господь вразить антихриста.

Тоді П'єр уперше виразно почув грубий голос Сантобоно, що з якоюсь дикою рішучістю сказав:

— Коли небо не поспішить, йому можна й допомогти.

Потім усе стихло, чутно було лише невиразний шум. Всі пішли з балькону і П'єр знову чекав у заллятій сонцем, веселій й спокійній кімнаті. Раптом розчинились настіж двері робочого кабінету й слуга ввів П'єра. Дивно, що кардинал був тут один, хоч і не видно було, щоб хто виходив, бо ті двоє вийшли другими дверима.

Кардинал стояв біля вікна, в злотистому промінні. Обличчя його було червонасте, з масивним носом і товстими губами, а вигляд бадьорий і молодий, не зважаючи на шістдесят років. Засяяв ласкавою усмішкою, з якою, як спритний політик, зустрічав і найпростіших з відвідувачів. Коли П'єр вклонився й поцілував йому персня, запросив сісти.

— Сідайте, сину мій, сідайте... Ви прийшли в отій злочасній справі з вашою книгою? Дуже охоче, дуже охоче побалакаю з вами.

Сів на стільці біля вікна, звідки видно було Рим, і здавалось не міг відвести від нього очей. П'єр помітив, що Сангвінетті ледве слухає його і очі його пильно дивляться туди, ніби виглядаючи давно бажану здобич.

Тим часом просив пробачити, що насмілювався потурбувати його. Разом з тим зовнішньо кардинал був дуже ввічливий і можна було дивуватися з самооблади, в наслідок якої він видавався таким спокійним, зайнятим справами інших, тим часом, як у середині в нього вирувала страшна буря.

— Ваше високопреосвященство пробачить мені...

— Звичайно, ви добре зробили, що приїхали сюди, бо я трохи нездужаю і мушу лишатись тут... А проте мені тепер трохи краще. Очевидно ви хочете дати мені деякі пояснення на захист вашої книги, допомогти мені в моїх висновках. Я й сам дивувався, що ви не приходите, бо знаю вашу переконаність і те, що ви вживаєте всіх заходів, щоб переконати ваших суддів... Кажіть, сину мій, я вас слухаю з такою самою приємністю, з якою ухвалив би вам виправдний вирок.

П'єра спокусили ці ласкаві слова. Знову засяяла йому надія, вважав за можливе перетягти на свій бік всемогутнього префекта Індeksu. Здавався йому надзвичайно далекозорою людиною, а разом і щирою цей колишній папський нунцій, що навчився спочатку в Брюсселі, а потім у Відні вмілости одпускати од себе людей задоволеними, заспокоївши їх обіцянками, що ні до чого не зобов'язували його. Тому у П'єра знову прокинувся отой апостольський запал і він почав викладати свої ідеї про майбутній Рим, про Рим його мрій, що буде владарем світу, коли повернеться до релігії Христової, яка проповідує любов до пригноблених і знедолених.

Сангвінетті всміхався, похитуючи головою й захоплено зауважив:

— Чудово! Чудово! Надзвичайно! Я сам так думаю, сину мій. Краще й висловитись не можна б було. Це очевидно, і так думають усі розумні люди.

Особливо його вразила, казав він, поетична сторона твору. Цей кардинал, як і Лев XIII, мабуть, з мотивів суперництва теж видавав себе за глибокого латиніста, а особливо милувався в Вергілії.

— Пригадую добре оту сторінку, де ви кажете про поворот весни, що несе радість заляклій від холоду бідності. Я перечитав її тричі. Чи помітили, що у вас

є нахил до латинського побудовання речень? Я принаймні знайшов у вас більш, як п'ятдесят виразів, що трапляються в Еклогох. Чарівна то книга, справді чарівна!

Як людина розумна, він бачив, що П'єр—талановитий, і цікавиться не самою його особою, а тією користю, яку міг би з нього здобути. Захоплений своїми інтригами, він завжди думав лише про те, щоб з інших людей, яких посилає йому господь, здобути все, що могло сприяти його перемозі. І глянувши на Рим, знову дивився просто в обличчя П'єрове, слухав його слова й запитував, як можна було б з нього скористатись, чи тепер, під час переживаної кризи, чи пізніше, коли він буде папою. Але П'єр необережно висловився проти світської влади церкви й знову вжив невлучного вислову «нова релігія».

Рухом руки кардинал перепинив його, все ще посміхаючись і додержуючи чемности, хоч погляди його на Новий Рим, давно вже зформовані, з цього моменту остаточно уточнилися і стали непохитні.

— Звичайно, сину мій, ви маєте багато в чому рацію і я часто згоджуюсь з вами. А проте, хіба ви не знаєте, що Люрд під моєю рукою? Отже, після сторінки, що ви її написали про Люрдську гроту, як можете ви сподіватись, щоб я був на вашому боці і проти люрдської братії.

П'єр аж здригнувся, почувши про цю обставину, бо він не знав цього. І ніхто не попередив його про це! А проте всі релігійні організації цілого світу мають кожна свого охоронця в Римі, кардинала, що його призначає папа: цей кардинал є представник організації і захищає її в разі потреби.

— То дуже добрі люди, ота братія,—казав далі тихо Сангвінетті.—Ви їм завдали багато горя й тепер нам руки зв'язано, бо не можна ж завдавати їм горя ще більшого... Коли б ви знали, скільки служб вони тут замовляють. Тут є чимало бідних священників, які вмерли б з голоду без їхньої допомоги.

Доводилось тільки згодитися з цим. Ще раз наразився тут П'єр на грошеву справу, на неминучу потребу папи забезпечувати собі рік-у-рік свій бюджет. Це була

знову та сама неволя, від якої папство визволила втрата Риму. Разом з тим мусив папа бути вдячним за цю милостиню й це приковувало його все ж до землі. Потреба в грошах була велика, вони панували всюди й мали в Римі надзвичайну силу, що перед нею все схилялось.

Сангвінетті підвівся, даючи зрозуміти, що розмову закінчено.

— В усякому разі, сину мій,—додав, ніби від щирого серця,—не втрачайте надії. Я маю лише один мій голос і обіцяю вам взяти на увагу докладні пояснення, що ви їх оце дали. І хто знає? Коли бог на вашому боці, він врятує вас, навіть і проти волі нашої.

Кардинал Сангвінетті тримався в цьому разі своєї звичайної тактики, мав за правило не доводити нікого до відчаю, не позбавлювати надії. Навіщо казати П'єрові, що його книгу неминуче засудять і що єдиний вихід відректися від неї. Лише такий дикун, як Бокканера міг розпалювати гнівом ці вірні душі й штовхати їх на повстання.

— Сподівайтесь, сподівайтесь,—повторював, лагідненько всміхаючись з таким виглядом, ніби мусив мовчати про дещо, дуже сприятливе для П'єра.

Глибоко зворушений, П'єр ніби на світ народився, забув навіть про підслухану розмову, повну такого честолюбства й глибокої ненависти до суперника. А проте хіба в можновладних розум не править за серце. Коли Сангвінетті буде одного дня папою, і коли він зрозумів його ідеї, то може він і буде тим бажаним папою, що візьметься за справу перетворення церкви на сполучені Європейські штати, які пануватимуть над цілим світом. Щиро подякував йому, вклонився й залишив його там у мріях біля великого розчиненого вікна, відки видно було весь любий йому Рим, що сяяв, ніби дорогоцінне каміння тіяри в золотих хвилях осіннього сонця.

Щось о першій годині П'єр і граф Прада сіли поснідати за одним з маленьких столиків ресторану, де вони призначили побачення. Справи затримали їх обох. Але Прада був веселий, бо улаштував на добре деякі свої складні справи. П'єр теж зогрітий надією, вдихав радість

життя в чарівно ніжному повітрі чудового дня. Отже, то був приємний сніданок у великій ясній залі, пофарбованій у блакитне й рожеве, зовсім порожній цієї доби року. На стелі літали амури, а на стінах були намальовані краєвиди, що нагадували римські замки. І їли вони свіжі страви, пили оте гарне вино Фраскаті, що дхне паленою сіркою, ніби старовинні вулкани передали землі присмак свого вогню.

Довгий час розмова точилась про Альбанські гори, що в суворій красі своїй здіймаються над рівною поверхнею Кампанії й ваблять очі глядача. П'єр недавно зробив класичну подорож, візником, від Фраскаті до Немі, й був ще під вражінням її краси. І ще й досі захоплено розповідав про це. Насамперед йому сподобалась мальовнича дорога від Фраскаті до Альбано, що вилася вгору та вниз схилами горбів, де росла іва, виноградники й оливкові дерева; а серед цих насаджень розкривались галявини на безмежну хвилясту Кампанью. З лівого боку, побудоване амфітеатром на схилах Монте Каво, біліло село Рокка ді Папа, вкрите столітніми деревами. З цього пункту, обернувшись до Фраскаті, можна бачити в далині на горі, біля гаю руїни Тускулуму— величні римські руїни, обпалювані сонцем протягом багатьох віків. Відти розкривався чудовий краєвид. Потім дорога йшла через Маріно, великою похилою вулицею, повз великої церкви й старого почорнілого напівзруйнованого палацу князів Колона. Далі, пробігши лісом зелених дубів, дорога завітала повз озеро Альбано, являючи єдиний у світі краєвид: просто спереду руїни Альба Лонгі, з другого боку, нерухома поверхня води, чиста, як дзеркало, з лівого боку Монте Каво, з Рокка ді Папа і Палаццолою; з правого, Кастель-Гандольфо, що здіймається на вершині кручі над озером. В загаслому кратері, ніби в величезній зеленій чаші, спало озеро, важким мертвим сном, подібне до розлитого розтопленого металу, позолоченого сонцем, з одного боку, й темного— з другого, там де була тінь. Відти дорога йшла вгору, до Кастель-Гандольфо, що примостилося на скелі, між озером і морем, ніби білий птах; там завжди подимає вітерець, навіть у найлютішу спеку літню. Кастель-Ган-

дольфо колись було відоме папською віллою, де Пій ІХ любив відпочивати влітку й куди Лев ХІІІ жодного разу ще не приїздив. Потім дорога збігала вниз, починались дуби, величезні дуби, що в два ряди поросли велетнями над дорогою, двохсотлітні й трьохсотлітні почвари з викривленим гіллям; цією дорогою доїздять до Альбано, маленького міста, не такого чепурного, не такого сучасного як Фраскати,—це завулок, де збереглася ще колишня дикість. Далі—Арічча, з палацом Кіджі, порослим лісом горбами и мостами через темні яри; а потім—Дженцано й Неми, ще віддаленіші й суворіші, серед скель і лісів.

Величезне вражіння справило на П'єра Неми, на березі озера, таке чепурненьке здаля. Справді, в ньому стільки краси, стільки старовинних легенд про чарівні міста виниклі з таємничої синяви вод. Але досить наблизитись до нього й вас вражає жахний бруд, усюди занедбані будівлі, що над ними здіймається башта Орсіні, ніби злий дух минулих часів, що здається й досі підтримує оті дикі звичаї, буйні пристрасті й забіяцтво. Відси походив і Сантобоно, що його брат був убивця. Та й в очах старшого брата теж блищали лихі вогники, й злочин світився в них. Озеро Неми, кругле ніби місяць, що впав у кратер вулкану й загас там, міститься в цій чаші, тільки ще глибшій і вужчій, порослій надзвичайно густим зеленим лісом. Пінії, в'язи, іви густим натовпом своїх віт доходять аж до води. Цей надзвичайно буйний ріст залежить від постійного випаровування води під гарячим промінням сонця, що збираються в цій западині, де гаряче, мов у розпаленій печі. Тут багато теплої й важкої вологи, алеї садків вкриті мохом, густий туман наповнює ранком великий кратер білою парою, ніби гарячим отруйним молоком відемським. П'єр часто згадував про неприємне вражіння, яке справило на нього це озеро, де здається заснули всі злочини старовини, всі таємниці релігійних культів, не зважаючи на зовнішню красу. Бачив це озеро надвечір, в суворій короні його лісів, коли воно ніби платівка почорнілого срібла, нерухоме й важке; його прозорі, але глибокі води, мертві, пустельні, де не побачиш жодного човна, величні, як кладовище, наводили на нього невимовний сум, тоскню

меланхолію, почувалось напруження творчих сил природи, коли земля й води здіймались од болю й зародки життя пробивались на світ. Ніколи не забуде цих суворих, чорних вод бездонного озера!

Граф Прада засміявся, коли П'єр розповів йому про свої вражіння.

— Звичайно, ви маєте рацію. Немі тепер не дуже веселе. Я бачив його похмурої години, коли воно було сіре, як оливо. Та навіть й в ясний день, будши освітлене, воно не дуже веселе. Щодо мене, то вмер би з нудьги, коли б мені довелось увесь час жити біля нього. Але воно до вподоби поетам і романтичним жінкам, охочим до палкого кохання з трагічним завершенням.

Закінчивши сніданок, пішли пити каву на терасу. Розмова набрала іншого напрямку.

— Хіба ви не будете сьогодні у князя Бонджованні? Для вас, як чужинця, цікаво було б і я вам радив би прийти.

— Так, мене запрошено на сьогодні,—відповів П'єр.—Один з моїх друзів, Нарцис Абер, аташе нашого посольства, дістав мені гостевий квиток і крім того заїде взяти мене.

І справді, ввечері цього дня в палаці Бонджованні, на Корсо мало відбутись блискуче свято—парадний аристократичний баль, що їх буває два-три на зиму. Переказувано, що цей баль перевищить усе своєю пишнотою, бо його справляється з приводу одружіння князівни, молодої Челії. Князь, як казали, дав ляпаса дочці й мало не вмер з грецю, так розсердився, але потім не встояв перед спокійним опором дочки й дав згоду на одружіння з поручиком Аттіліо, сином міністра Сакко. Всі римські сальони як світські, як і духовні, схвилювались.

Граф Прада знову засміявся.

— Запевняю, що там є на що подивитись. Я дуже радий з мого брата у друге Аттіліо, бо він порядна й гарна людина. І неодмінно хочу бачити, як у старовинні сальони Бонджованні ввійде мій дядько, отой меткий Сакко, що нарешті таки підхопив портфель міністра земельних справ. Це буде надзвичайно цікава й урочиста подія. Цього ранку мій батько, який до

всього ставиться серйозно, сказав, що не спав через це всю ніч.

Зупинився на мить і потім сказав:

— А знаєте тепер пів на третю й лишається тільки потяг о п'ятій годині? Чи не краще вам буде в такому разі повернутись у Рим зі мною, кіньми.

П'єр хотів відмовитись.

— Ні, ні, тисячу раз ні! Я обідаю з моїм приятелем Нарцисом і не можу запізнюватись.

— Та ви й не запізнитесь. О третій годині ми виїдемо, будемо в Римі о п'ятій. А їхати надвечір дуже гарно. Побачите, я вам гарантую найкращий захід сонця.

Так запрошував, що П'єрові довелося згодитись, бо ввічливість графа й його веселий настрій переважили. Ще сиділи вони майже годину в приємній розмові про Рим, Італію, Францію. Потім пішли на гору, в Фраскаті, де графові треба було побачитися з одним підрядником. А о третій годині сіли й поїхали, заколисані на м'яких подушках, легкою ристю. І справді гарний був цей поворот до Риму через пустельну Кампанью під ясным небом, надвечір чарівного осіннього дня.

Спочатку карета, не зменшуючи ходу, спустилася схилами гір Фраскаті, поміж виноградників і оливкових дерев. Брукованою дорогою рідко хто їздив: де-не-де зустрінеється селянин у старому, чорному, повстяному брилі, білий мул або возок, запряжений ослом; тільки в неділю було багато народу в траторіях та й римські ремесники наїздили покуштувати козлятини в селянській хаті. На одному з поворотів дороги проїздили повз величезний фонтан. Саме йшла череда овечок і мало не загородила дорогу. Ввесь час на тлі рудуватої, хвилястої Кампанї видно було в далині Рим, вкритий блакитною вечірньою млою.

Місто ніби поволі провалювалось, щодалі спускалась карета. І надійшов момент, коли на обрії лишилась тільки вузенька сіра смужка, а на ній лише де-не-де зоріли білі плями будинків, освітлених сонцем. Потім і ця смужка зникла, ніби провалилась і потонула в хвилях безмежної рівнини.

Іхали цією рівниною, лишивши позад себе Альбанські гори, тим часом як з лівого боку й спереду починалось море степу, зарослого травою.

Раптом граф, вихилившись з карети, сказав:

— Дивіться, он спереду чимчикує отой самий священник, Сантобоно... От так молодець, як шкварить! Мої коні ледве наздоженуть його.

П'єр і собі вихилився. Так, то справді був священник з церкви Санта-Марія деї Кампі, кремезний і вузластий, ніби вирубаний сокирою, в довгій, чорній сутані. На тлі ясного неба, в золотистому промінні сонця, вирізнявся чорною плямою. Прямуював розміреним міцним кроком, з незламною неминучістю долі. У правій руці тримав щось, але здалека не видно було, що саме.

Коли нарешті наздогнали його, Прада наказав візникові їхати повільніше. Ввійшов у розмову:

— День добрий, пане абат! Як ся маєте?

— Дуже добре, графе, дякую.

— Куди ж ви так чимчикуєте?

— Та йду в Рим, графе.

— Невже? То ви пізно прийдете.

— Думаю прийти майже водночас із вами. Ходити я не боюсь, а гроші зберігається.

Не перестаючи йти, ледве повертався до графа, розмовляючи, і йдучи врівень з каретою. Прада, дуже радий з такої зустрічі, стиха промовив до П'єра:

— Почекайте, він нас трохи розважить.

Потім сказав уголос:

— Якщо ви йдете в Рим, пане абат, то сідайте з нами: місце вам є.

Сантобоно без зайвих перепрошень згодився.

— Спасибі вам, дуже вдячний. Принаймні чоботи будуть ціліші.

І кажучи так, сів на передній лавці, подякувавши з простою смиренністю за місце, що йому запропонував П'єр поряд графа. Тепер П'єр бачив, що в руках у нього був невеличкий кошик з фігами, добре і старанно виповнений і вкритий листями.

Коні знову поїхали ристю, бо дорога була рівна й гарна.

— Так ви, значить, до Риму,—запитав граф, втягуючи священника в розмову.

— Так, я хочу передати його високопреосвященству кардиналові Бокканера кошик фіг, останніх у цьому сезоні. Я давно вже обіцяв їх кардиналові.

Поклав на коліна кошик і так тримав його жилавими руками, ніби то була якась дуже коштовна й незвичайна річ.

— А, то фіги з вашого відомого на всю околицю дерева? Справді, вони солодкі, як мед. Однак, ви ж не будете тримати їх усю дорогу до Риму на колінях. Щоб не заважали вони вам, дайте їх мені сюди. Я покладу їх у скриньку ззаду.

Сантобоно захвилювався, заперечував і не хотів ніяк віддати їх.

— Дуже дякую, дуже дякую. Вони мені зовсім не заважають. Їм тут дуже добре й я певен, що з ними нічого не станеться.

Ці турботи Сантобоно за фрукти власного саду потішали графа Прада, і він підштовхнув ліктем П'єра. Запитав:

— А кардиналові дуже до вподоби ваші фіги?

— О, графе, його високопреосвященство дуже любить їх. Колись він, будши влітку на своїй віллі, з іншого дерева й не хотів їсти. А мені, розумієте, чому ж не догодити кардиналові, коли я знаю його смак.

Дивився пильно на П'єра, й граф зрозумів, що йому треба познайомити їх.

— Абат Фроман, що зупинився в палаці Бокканера й мешкає там уже три місяці.

— Знаю, знаю,—спокійно сказав Сантобоно.—Я бачив абата у його високопреосвященства того дня, коли я теж приніс фіги. Тільки ті були не такі достиглі. А ці вже цілком добрі.

Глянув самозадоволено на маленький кошик і ще міцніше стиснув його міцними пальцями, вкритими рудим волоссям. Постала тиша, а навкруги по обидва боки ширилась безкрая Кампанья. Хати давно вже зникли. Ніде не видно було ні мурів, ні деревця, нічого, крім пагорбів, де, передчуваючи наближення зими, зеленіла

миршава ріденька травиця. З лівого боку дороги видно було напівзруйновану башту й вона надзвичайно впадала на очі, здіймаючись на тлі ясного неба, над безмежною лінією обрію. З правого боку у великій загороді маячили плями биків і коней; інші бики ще запряжені поверталися з роботи під ударами пуги. Фармер тим часом, пустивши в чвал свою маленьку руду шкапину, об'їздив наприкінці дня оброблені за день поля. На дорозі дедалі більше людей зустрічалось. Бурею промчав біроччино, легенька бідка на великих колесах, з широким сідцем на осі. Іноді обганяли кароттіно, низенький возок, що в ньому під яскравим наметом віз селянин до Риму вино, садовину й городину з римських Кастеллі. Здалека чути було дзвіночки на конях, що ходили самопасом, знайомими полями, тим часом, як хазяїн їхній спав, підклавши кулака під голову. Повертались жінки групами по троє, по четверо, високо підв'язавши спідниці, простоволосі, чорняві й з червоними хустками на шиї. Далі людей меншало, і дорога дедалі пустіла— не траплялось жодної живої души, ні худоби, протягом кількох кілометрів під безкраєю банею неба, де сідало сонце, над пустелею, ніби в море, сумне в своїй одноманітності.

— Ну, а як папа?—запитав раптом Прада:—може вмер уже? Сантобоно ані трохи не змішався:

— Сподіваюсь,—відповів просто,—що його святість ще довго житиме на славу церкві.

— То, значить, ви мали сьогодні ранком добрі новини від вашого єпископа, кардинала Сангвінетті?

Цього разу, священник не міг стримати себе й трохи, здригнувся всім тілом. Значить, його бачили, а він так поспішав, що й не помітив двох людей, які йшли позаду нього дорогою.

— Звичайно,—сказав, опанувавши себе,—ніколи не розбереш, чи гарні вони, чи погані... Здається, ніби ця ніч була особливо тривожна для його святости, і я молю бога, щоб цієї ночі було йому краще.

На хвилину замислився, потім додав:

— А проте, коли воля божа, щоб надійшов останній час для папи, то господь бог не залишить свою паству

без пастиря й призначив заздалегідь державного перво-священника.

Ці єзуїтські слова ще більше звеселили Прада.

— Ви й справді, пане абат, дивна людина... Невже ви думаєте, що папами робляться з ласки божої? І що майбутнього папу вже призначено там десь угорі? І він лише вичікує. Я думаю, що в цій справі трошки й люди заплутані. А може ви знаєте, якого саме з кардиналів обрали вже небеса?

Ці жарти безвірника не справляли жодного вражіння на священника. Він навіть і сам почав сміятися, коли граф, натякаючи на старовинну пристрасть римського народу до газардової гри битися об заклад за того, або іншого кардинала, сказав, що міг би заробити чималенькі гроші, коли б знав, хто саме обранець божий. Потім розмова перейшла на іншу тему про три білі рясни різних розмірів, що висіли завжди напоготові в шахві в Ватікані: чи цього разу одягнуть маленьку, середню, чи велику? І досить було папі захворіти, одразу поставало загальне заворушення, боротьба інтриг, шанобливих замірів. І лише в клерикальних сферах, але і в цілому місті усі тільки й цікавились, тільки й розмовляли, тільки й сперечались про кардиналів та про те, хто з них переможе.

— Я бачу,—казав далі Прада,—що ви в курсі справ і я хочу, щоб ви мені сказали... Може це буде кардинал Моретта?

Хоч Сантобоно й намагався удавати з себе людину нейтральну й незаінтересовану, як і належить побожному священникові, все ж він поволі захопився, бо ця справа була близька його серцю. Запитання графове влучило саме в болюче місце й не міг він далі стриматись.

— Моретта? Та він же продався б цілій Європі!

— Ну, то кардинал Бартоліні?

— Щеб пак! Бартоліні! Він страшенно домагається захопити все, хоч ніколи нічого не здобув.

— А може тоді кардинал Доціо?

— Доціо, Доціо! Та коли б він узяв гору, довелось би побоюватись за нашу святу церкву, бо немає людини, більш нищої та злої.

Прада підніс угору руки, ніби показуючи, що перелічив усіх серйозних кандидатів. Навмисно не називав кардинала Сангвінетті, щоб подратувати священника, який звичайно обстоював тільки його кандидатуру. Потім ніби здогадався й весело вигукнув:

— А, тепер я знаю про кого ви думаете... Це кардинал Бокканера.

Це ніби в саме серце вразило Сантобоно, бо тут домішувались і особисті розрахунки і патріотичне обурення. Він уже розкрив рота й хотів що сили вигукнути—ні, ні! Але стримався, зрозумів, що треба мовчати, тим паче, що на колінях тримав кошачок з фігами. Стиснув його з такою силою, що мало не розламав. Дуже велике зусилля зробив над собою й так хвилювався, що трохи мусив почекати, а потім лише заспокоївшись відповів:

— Його високопреосвященство кардинал Бокканера свята людина, гідна папського престолу. Боюсь лише, щоб не почалася тоді війна, бо він вороже ставиться до нової Італії.

Тоді Прада, щоб остаточно добити його, сказав:

— В усякому разі, я бачу, що ви пристаєте на цю кандидатуру й так любите його, що радієте з його шансів. Думаю, що цього разу ми з вами не помиляємось, бо і всі тієї думки, що конклав не може обрати нікого іншого... А він велика людина, отже, значить доведеться витягати велику білу рясу.

— Велику білу рясу, білу рясу,—промимрив Сантобоно глухо й мимоволі,—коли тільки...

Не закінчив, знову стримавшись. П'єр слухав мовчки та дивувався, пригадуючи підслухану розмову у кардинала Сангвінетті. Очевидно, ці фіги були лише за привід, щоб зайти до Бокканера, де хтось з своїх, очевидно абат Папареллі, дасть певні вказівки йому, як старому товаришеві. Однак, яку самообладу мав цей завзятий людець, навіть під час найбурхливіших поривів свого єства.

По обидва боки дороги все ще розгорталась Кампанья безмежним килимом трав і Прада дивився в далину й заглибився в думки. І продовжуючи їх, сказав уголос:

— А знаєте, що казатимуть, пане абат, коли папа вмере цієї ночі? Ця раптова хвороба, кольки в кишках, уся ця таємничість не віщує нічого доброго. Безперечно, дали отрути, як і іншим.

П'єр аж здригнувся. Невже могли отруїти папу?

— Та не вже можуть його отруїти, і в наші часи?— запитав.

Збентежено дивився на обох супутників. Вживати отрути як за часів Борджія ніби в романтичній мелодрамі наприкінці дев'ятнадцятого віку, здавалось йому разом почварним і смішним.

Сантобоно не відповідав і обличчя його стало нерухоме й жодної думки не можна було прочитати на ньому. Прада на знак потвердження хитнув головою й розмова далі точилась лише між ним та П'єром.

— Звичайно, отруюють, навіть у наші часи... В Римі ще й досі дуже бояться отрути, і цей страх живий і донині. Коли хто вмирає з невідомої причини, нагло або в трагічній обставі, то насамперед спадає всім думка про отруєння; зауважте, що на світі немає міста, де було б стільки наглих смертей,—не знаю, саме чому, але кажуть, що це пропасниця. Так, так, отрута панує тут з усією своєю легендою, отрута, що вбиває раптом і не лишає сліду, отрута за таємничим рецептом середньовіччя, що від часів імператорів і пап перейшла до нашої демократичної буржуазії.

Не зважаючи на деякий острах, Прада однак посміхнувся, бо ставився до всього трохи скептично, в наслідок родової вдачі та виховання. А проте наводив факти. Римські дами часто звільняють себе від чоловіків і коханців, даючи отруту з місцевої відміни червоної жаби. Кокуста була практичніша і вживала рослин, а саме вварювала аконіт.

Після Борджія, в Неаполі Тоффана продавала пляшечки з образом Миколи чудотворця Барійського, відому воду, де безперечно був арсен. Крім того, й тепер розповідають таємничі історії про отруєні шпильки, що досить ними вколоти й людина вмирає, про вино, що перетворюється в отруту, коли в нього кинути кілька пелюстків рози, про бекаса, розрізаного ножом, отрує-

ним з одного боку, при чому той, хто їв отруєну половину вмирає.

— Та, от приміром і в мене в молоді роки був приятель, його наречена вмерла в церкві перед вінчанням, понюхавши букет квітів... Чому ж тоді не припустити, що славнозвісний рецепт не зберігся у деяких осіб, і вони знають таємницю його.

— Та тому,—зауважив П'єр,—що хемія зробила величезні успіхи. Коли в старовину вірили в якісь таємничі струти, то це тому, що тоді не знали аналітичної хемії. А тепер наївна людина, що задумала б дати кому отруту Боржія, прямо потрапила б на лаву підсудних. Все це байки, що їх смішно слухати, і їх так-сяк можна читати сьогодні хіба в бульварних романах.

— Згоден з вами,—відповів граф, з вимушеною усмішкою.—Безперечно, ви маєте рацію... Однак, розкажіть це, приміром, вашому хазаїнові, кардиналові Боккенера. На його руках минулого літа за якихось дві години вмер його найулюбленіший приятель, монсеньйор Галло.

— Ну, то що ж? Запалення мозку може вбити людину за дві години, а щодо аневризму, то досить і двох хвилин.

— Це так, але запитайте у кардинала, яке вражіння на нього справила протяжна дригота, потемніння обличчя, позападалі очі, і такий вираз жаху, що й не можна було впізнати людину. Кардинал переконаний, що монсеньйора Галло отруїли, бо він був йому за найщирішого приятеля. Він завжди слухався його розумних порад, що зумовлювали блискучі наслідки.

П'єр ніби остовпів. Звернувся прямо до Сантобоно, бо байдужість цієї людини почала нервувати його.

— Та це ж безглуздя! Невже ви, шановний кюре, вірите в ці жахні історії?

Той навіть не зворухнувся. Не розімкнув міцно стиснутих уст, не звів погляду чорних очей, що пильно дивились на Прада. А граф і далі наводив приклади. Приміром, монсеньйора Назареллі знайшли ранком у ліжку, страшенно схудлого й чорного, як вугіль. А монсеньйор Брандо вмер наглою смертю в соборі св. Петра на вечірні, в ризниці, ще одягнений у ризи.

— Та ви стільки мені наказали,—зідхнув П'єр,—що мене жах бере й я мабуть їстиму в вашому жахному Римі тільки яєчка в шкаралупі.

Ці жартівливі слова трохи звеселити обох їх, і П'єра й графа. Справді, ця розмова освітлювала Рим з найогиднішого боку, як місто злочинів, ножа, отрути, де вже протягом двох тисяч років, від часу, коли побудовано перші мури, гонитва за владою, нестримане прагнення все мати й розкошувати озброювало людей одних проти одних, заливало кров'ю брук, наповнювало Тібр трупами, вкривало ними землю. Убивства й отруєння за імператорських часів, отруєння та вбивства за часів папських—та сама боротьба нищих потягів укривала трупами цю, повну трагедії землю, осяяну блискучим промінням сонця.

— Отже,—казав далі граф,—може мають рацію ті, хто поводяться дуже обережно. Кажуть, що багато з кардиналів побоюються й не довіряють. Я приміром знаю одного—він їсть лише м'ясо, що купив і приготував його власний куховар. А щодо папи, то цілком природно...

П'єр мимоволі запитав:

— Невже папа боїться отрути?

— А якже, друже мій, принаймні так кажуть. Бувають напевно періоди, коли він і сам почуває таку загрозу. Хіба ви не знаєте, що в Римі є старовинне повір'я, що папа не може дуже довго жити, а коли він уперто не хоче вмирати, йому допомагають. Його місце, звичайно, на небі, коли він уже впаде в дитинство, стає завагою, навіть небезпечною для церкви в наслідок свого старечого безсилля. Але все це робиться дуже чисто. Найменшої простуди було досить для того, щоб папа не засиджувався задовго на престолі св. Петра.

Подав цікаві подробиці в цій справі. Переказують, що один з прелатів, щоб заспокоїти його святість, вигадав цілу систему запобіжних заходів, запропонував маленький возок з замком довозити папі провізію,—між інших дуже просту... Але це все так і залишилось проектом.

— Та й чого турбуватись,—закінчив сміючись,—все

одно треба якось умерти, особливо, коли це на користь церкви... Чи не правда пане абат?

Вже деякий час Сантобоно, нерухомо сидячи, спустив очі й пильно дивився на кошочок з фіґами, що його тримав так обережно, ніби якусь святиню. До нього звернулись так несподівано й прямо, що він скинув очима. Але все ж не промовив ані слові й тільки хитнув протяжно головою на знак згоди.

— Адже, правда, пане абат,—повторив Прада,—що вбиває бог, а не отрута? Кажуть, ніби такі були останні слова нещасного монсеньйора Галло, коли вмирав він на руках свого друга, кардинала Бокканера.

Сантобоно знову, не кажучи ні слова, лише хитнув головою. Усі троє замовкли й замислились.

А карета все їхала безмежною пустелею Кампанї. Пряма дорога здавалось, не мала краю. Щодалі сонце наближалось до обрію, гра світла й тіні більше вирізняла горбкуватість ґрунту, при чому горби ці, забарвлені по черзі в зеленувато-рожевий і сіро-фіялковий колір, зливалися в далині з небом. Вдовж дороги праворуч і ліворуч виднілись висхлі бур'яни,—чортополох і високий дикий укроп з пожовклим насінням. Потім на хвилину запряга в дві пари волів, що запізнились на полі, вирізнялась чорною плямою на блідому тлі неба й вони здавались незвичайно великими серед навкольної пустелі. Трохи далі стояла отара овець і з вітром доходив різкий дух овечого поту,—сірими плямами вирізнялись вони на зелені трави; іноді чутно було гавкання собаки і то був єдиний виразний шум серед глухого тремтіння мовчазної пустелі, де ніби панувала велична тиша смерті. Але час від часу чутно було також пісню жайворонків і один з них, кружляючи, здіймався високо в чисте небо. А прямо на тлі цього неба чистого, прозорого, як криштал, дедалі виростав Рим, з баштами й банями, біломармурове місто, що народжувалось як марево серед зелені, зачарованих садів.

— Маттео,—гукнув Прада візникові,—зупинишся біля «Римської Остерії». І звертаючись до спутників додав:

— Пробачте, я вийду на хвилину, подивитись, чи немає тут свіжих яєць для тата. Він так їх любить.

Карета під'їхала до остерії й зупинилась. Остерія була край дороги й являла примітивний заїжджий двір з гучним і городовитим ім'ям. Старовинна Остерія Романа, звичайний заїжджий двір, де зупинялись селяни з возами та мисливці заїздили випити пляшку білого вина й закутити яєчною й шматком шинки. А іноді в неділю, городяни заїздили сюди й бенкетували. А протягом цілого тижня дні минали серед цієї пустелі й ніхто не заходив туди.

Граф прудко вистрибнув з карети, кажучи:

— Я на хвилину, зараз повернуся.

Остерія являла довгу низьку одноповерхову будову, на цей єдиний поверх вели з надвору сходи, з великих каменів, обпалених сонцем. І вся будова теж була рудувата, кольору старого золота. Внизу була велика спільна кімната, стайня, сарай, заїзд для возів. Збоку, біля групи піній, єдиного дерева, що росло на цьому невдячному ґрунті, була альтана з комишу, де стояло п'ять-шість дерев'яних столів, грубо вирубаних сокирою. Як задне тло цієї сучасної картини, вбогої та суворої, здіймались руїни старовинного водопроводу й високі, напівзруйновані арки його переривали одноманітну лінію безмежного обрію.

Граф швидко повернувся.

— Сподіваюсь, шановний пане абат, що ви не відмовитесь випити трохи білого вина. Я знаю, що ви сами виноградар, а тут є легеньке винце, що його треба покуштувати.

Сантобоно без дальших запрошень повільно зійшов і собі.

— А як же, я знаю це вино! Воно з Маріно, де ґрунт ще більш виснажений, ніж у нас, у Фраскаті.

Не випускав з рук кошика з фігами й ніс його з собою. Отже, граф Прада нетерпляче зауважив:

— Навіщо ви берете його з собою? Залиште його там у кареті.

Священник, не відповідаючи нічого, йшов далі. Пер теж зійшов з карети подивитись на остерію, одну з простих траторій, що про неї йому вже доводилось чути.

Граф Прада був тут як свій. Йому назустріч одразу

вийшла стара жінка, висока, висхла, але з величним виглядом, не зважаючи на старенький одяг. Минулого разу вона дістала пів тузіня свіжих яєць і тепер сказала, що подивиться, нічого не обіцяючи заздалегідь; річ у тому, що вона й сама не знала, чи є яйця, бо кури неслись де попало, по всіх закутках.

— Добре, добре, подивіться, а ми тим часом вип'ємо білого вина.

Всі троє ввійшли в спільну кімнату, де вже було темно. І хоч тепла доба року минула, вже з самих дверей чутно було, як дзижчали мухи. Гострий дух прокислого вина й ілкої олії підступав до горла. Коли очі їхні звикли до півтьми, побачили, що це велика кімната, закурена, вонюча, де не було жодних меблів, крім лав і столів з простого дерева, трохи виглаженого рубанком. Кімната здавалась порожньою, і тишу її порушували тільки мухи. А проте там було два чоловіки, двоє проїжджих, що сиділи мовчки й нерухомо перед повними склянками. На низенькому ослоні, біля дверей, куди проходило трохи світла, хазайчина дочка, худорлява жовтява дівчина сиділа й тріснулась від пропасниці. Стиснула руки й тримала їх між колін.

Побачивши, що П'єрові тут не дуже до вподоби, граф запропонував сісти в альтані.

— Там буде куди краще, година така гарна.

Мати шукала яйця, а батько лагодив колесо у повітці,—отже довелось доньці встати й, тремтячи всім тілом, принести пляшку вина й три склянки на один з столиків альтани. Поклала шість су за вино й знову сіла на ослоні, не кажучи ні слова й незадоволена, що її потурбували.

Коли всі троє сіли, Прада весело поналивав вина, хоч П'єр і заперечував, кажучи, що п'є вино тільки ївши.

— Та що там! Давайте вип'ємо... А правда, пане абате, це гарне вино? Ну, то вип'ємо за здоров'я папи, що тепер хворіє.

Сантобоно одним духом вихилив склянку й клацнув язиком. Поставив кошик на землю коло себе, ніжно й обережно, потім скинув бриля й дихав на повні груди. Вечір справді був гарний. Над безмежним морем Кам-

паньї, що готувалась до сну, в нерухомості й величній тиші розляглось чисте золотисте небо. А легенький вітерець, повіваючи серед цієї тиші, приносив з собою приємний дух трав і польових квітів.

— Боже, як тут добре!—тихо сказав П'єр, зачарований цією красою.—Який тут спокій! Можна забути про все на світі.

Прада вилив решту вина в шклянку священника й, не кажучи ні слова, стежив за маленькою подією, на яку тільки він і звернув увагу. Але потім він показав на мигах це й П'єрові й з того моменту обоє вони стежили за драматичними перипетіями. Кілька голодних курей ходило коло них, у пожовклій траві, вишукуючи коників. Одна з них маленька чорна курка, з блискучим гарним пір'ям, поводилась дуже нахабно. Помітила на землі кошик з фігами й сміливо підійшла до них. Але коли вже зовсім була близько кошика, ніби перелякалась, одскочила назад. Витягнувши шию, повертала голову й дивилась круглим червоним оком. Нарешті бажання поласувати перемогло, а що одна з фіг виставала з-під листя, то вона швидко підбігла, високо стрибаючи й раптом витягнувши шию, дзьобнула фігу. З неї потік сік.

Прада радів, як дитина, й давно вже ледве стримуючись, дзвінко засміявся.

— Увага, пане абат! Бережіть ваші фіги!

Сантобоно саме допив шлянку вина. Відкинувши назад голову, дивився на небо й почував себе цілком задоволеним. Здрігнувся, подивився навкруги й зрозумів у чому справа, побачивши курку.

Він страшенно розсердився, почав її одганяти, лаявся. Але курка, що встигла дзьобнути вже вдруге, не випускала здобичі, й понесла її, розкриваючи крила, так швидко й смішно, що Прада й П'єр сміялися, бачивши безсилий гнів Сантобоно,—він кинувся за нею, погрожуючи кулаками.

— А це тому, що ви не лишили кошика в кареті,—зауважив граф.—Коли б я не попередив вас, кури поїли б усе.

Не відповідаючи і все ще лаючись, абат поставив кошика на стіл, зняв верхні листя й знову старанно пе-

реклав фіги, щоб не було порожняви; прикрив поверх знову листям і заспокоївся.

Час був їхати, бо сонце сідало й надходила ніч. Графові вривався терпець.

— Ну, а як же яйця?

Що жінка не поверталась, пішов сам шукати її. Спочатку заглянув у стайню, потім у сарай. Жінки там не було. Тоді він пішов на задній двір, щоб подивитись у повітці. Але раптом зупинився, бо побачив щось надзвичайне. На землі лежала маленька чорна курка, мертва, ніби насильно вбита. З дзьоба витікав тоненький струмочек фіялкової крові.

Це дуже вразило його. Нахилився, помацав її. Була тепла й не задубіла ще, м'яка як ганчірка. Очевидно, смерть була раптова. Потім страшенно зблід, бо зрозумів правду і скам'янів. Одразу згадав про хорого Лева XIII, про Сантобоно, що ходив по новини до кардинала Сангвінетті, а потім попрямував до Риму з подарунком кардиналові Бокканера.

Пригадав їхню розмову по дорозі з Фраскаті, про неминучу смерть папи, про можливих кандидатів, про легендарні отруєння, що наводять жах на Ватиканські кола; згадав абата, що так дбайливо беріг фіги, тримаючи їх увесь час на колінах, згадав маленьку чорну курку, як вона дзьобнула фігу й побігла геть. Так, ця маленька курка лежала тут, нежива, ніби нагло вбита.

І одразу переконався, в чому тут справа. Не встиг запитати себе, що йому слід робити в таких обставинах, коли ззаду почувся голос.

— Та це ж та сама курка? Що з нею сталося?

То був П'єр. Поки Сантобоно сідав у карету, він теж пішов подивитись по той бік будинку, звідки краще видно було руїни водопроводу серед піній.

Прада затремтів, ніби захоплений розполохом і зовсім не думаючи, а якимось інстинктивно почав вигадувати.

— Та бачите, нежива... Уявіть що тут стався бій. Коли я прийшов сюди, ота друга курка, накинулась на цю, що з фігою, і так дзьобнула її, що розкрядла голову. Бачите, он і кров тече.

Навіщо казав це? Сам дивувався з такої вигадки. Може хотів бути сам хазяїном становища в цій справі, не одкривати нікому жахної таємниці, щоб діяти потім як йому буде завгодно? Разом йому було й соромно перед чужинцем, а крім того сам він умів цінити насильство, що викликало його подив, хоч усе це йому було огидне, як людині порядній. Хотів також зважити все це з погляду особистих інтересів раніш ніж щось вирішати. В усякому разі, як людина порядна, знав, що не допустить Сантобоно до злочину.

П'єр, що любив тварини, дивився зворушено на курку, що її життя так раптом припинилось. Звичайно, йняв віру в графове оповідання:

— Ці кури такі жорстокі між собою, як рідко коли бувають люди. Я тримав колись курей і коли яка з них випадково ранила собі лапку, інші, бачивши кров, кидались на неї й розривали на шматки.

Прада зараз же пішов. Господиня теж тим часом шукала його, щоб передати четверо яєць, ледве знайшовши їх по різних закутках. Швидко заплативши гроші, Прада гукнув П'єра.

— Сідайте бо швидше! А то ми тільки вночі доїдемо.

Сантобоно спокійно сидів у кареті, чекаючи на них. Знову вмовився на передній сидці, обпершись спиною об передок і зігнувши під себе ноги, і як раніше тримав на колінах кошика з фігами, притримуючи його живими руками, як щось надзвичайно ніжне й дороге, що могло б розбитись він необережного струсу карети. Його сутана вирізнялась у кареті великою чорною плямою. На грубому землястому обличчі селянина, що має зв'язок з землею, й не втратило своєї грубости за кілька років учення в семінарії, були живі тільки очі, й лихі вогники світилися в них.

Граф Прада мимоволі здригнувся, коли побачив, як він тихо й спокійно сидить. Потім коли знову поїхали прямою незкінченною дорогою, запитав:

— А правда добре ми зробили, що випили цього чудового вина? Кажуть, що це гарний запобіжний спосіб проти простуди. Коли б і папа міг піти за нашим прикладом, напевновилікувався б від отих шлункових хороб.

Але Сантобоно, замість відповіді, тільки промимрив щось. Він не хотів розмовляти, і вперто мовчав, ніби під впливом ночі, що поволі опускалась на землю. Тоді Прада теж замовк і пильно дивився на нього, думаючи, що йому в таких обставинах робити.

Дорога повернула, а потім знову пішла прямо; їхали незкінченим рівним, як по шнуру одбитим, сірим бруком. Цей сірий брук тепер мов світився, здавався сніговою стрічкою, а вся безмежна Кампанья по обидва боки помалу вкривалась присмерковою тьмою. В западинах між горбами ця тьма згущалась, відти йшла фіялкова імла, ніби на морі під час приливу, й покривала всюди зелень трави, надаючи рівнині ще більшої подібності з морем. Все зливалось, і тепер з одного краю обрію до другого розливалась невиразна сіро-фіялкова імла. Ще більшою стала пустельність. Повагом проїхав останній селянський віз, в останній раз десь далеко завмерли звуки дзвінків; жодного подорожнього, жодної тварини, вмерли всі барви та звуки, все заснуло, потонувши в небутті. З правого боку все ще видно було руїни водопроводу, ніби обрубки тіл якихось велетнів, розкраяних косою часу; потім з лівого боку виступила башта й чорна руїна її здіймалась високо, перерізуючи небо; руїни водопроводу проходили через дорогу й були такі великі, особливо на тлі соняшного заходу. Це була та єдина година в Римській Кампанї, коли все тоне й поглинається в темряві, година, коли можна бачити увесь безкрай пустелі, усю безмежність у її просторі. Нічого, нічого не видно, крім рівного обводу обрію, крім плями одинокої руїни, і в цьому є своя велич, своя велична краса.

Сонце сідало з лівого боку ближче до моря. В чистому небі опускалось розпеченою кулею, червоне, засліпне. Поволі зайшло за обрій. І не було інших хмар, крім легеньких, прозорих, як пара, хмаринок, ніби раптом кипіло й парувало море, там де в нього поринуло вогненне світило. А коли зникло сонце за обрієм, ця частина неба запалала загравами кривавими, тим часом як усю Кампанью вкрила сіра імла. І наприкінці цієї знебарвленої пустелі видно було тільки це пурпурне озеро, що поволі загасало за чорними арками водопроводу; а по дру-

гому боці там і сям розкидані арки ще були рожеві, чітко вирізняючись на сірому, як оливо, небі. Потім зникли хмари заграви, захід загас у величному сумі. На тихому небі, сіро-блакитному, загорались одна по одній зірки, а там далеко в Римі, просто над обрієм засяяли вогні, ніби маяки.

Обидва супутники графа Прада мовчали, заглибившись у свої думки, а граф серед цієї сумної обстави, понятий невимовним сумом, запитував себе, що йому робити. Не зводив очей з Сантобоно, що його постать, зникла в темряві; але той сидів, сидів тихо, й карета колисала його кремезне тіло. Казав собі, що не може припустити, щоб отак труїли людей. Фіги безперечно призначались кардиналові Бокканера і мало важило йому, чи буде менш, чи більш одним кардиналом, одним майбутнім папою, то більше, що важко передбачати, як він поводитиметься. З свого погляду суворого завойовника, що бореться за життя, йому завжди здавалось найкращим покласти все на волю долі. Крім того, не вбачав він нічого лихого, коли б піп звів попа; йому, як атеїстові, це було навіть приємно. І те на думку спало, що було б небезпечно втручатись у цю гидотну справу, в ці ниці заплутані й мерзенні інтриги католицького світу. Але кардинал не був сам у палаці Бокканера: фіги могли потрапити до рук когось іншого, іншої людини, якої не мали на меті отруїти. Ця думка про такий нещасливий випадок тепер дуже хвилювала його. І хоч намагався не думати про це, в уяві його повставали образи Бенедетти й Даріо, і повертались знову настирливо. А що як Бенедетта й Даріо покуштують цих фіг? Щодо Бенедетти, він заспокоївся бо вона обідала завжди з тіткою й між кухнями її та кардиналовою не було нічого спільного. Але Даріо щодня снідав з дядьком. І бачив в уяві Даріо, в судоргах, що вмирає в обіймах кардинала, як і сердешний монсеньйор Галло з посинілим обличчям, запалими очима—за якихось дві години.

— Ні, ні, то був би жах! Він не може припустити такого мерзенного злочину. І вирішив не припустити цього. Почекає, поки зовсім темно буде, а потім візьме соб кошика з колін священника й кине його в пільму, не ка-

жучи ні слова. Сантобоно зрозуміє, в чому справа. А той молодий абат може й не помітить. А проте й це мало важило, бо Прада вирішив ніяк не пояснювати свій такий вчинок. Одразу заспокоївся, вирішивши, що краще викинути кошика тоді, коли карета проїздитиме під брамою Фурба, за декілька кілометрів від Риму. Там так темно, що нічого і вгледіти не можна.

— А ми таки запізнались і приїдемо в Рим не раніш, як о шостій годині,—сказав уголос Прада, звертаючись до П'єра.—Але ви встигнете переодягтись і зайти до свого приятеля.

І не чекаючи відповіді, сказав до Сантобоно.

— А ваші фіги приїдуть запізно!

— Нічого,—відповів священник.—Його високопреосвященство приймає до восьмої години. А крім того, вони не призначаються на сьогоднішній вечір. Увечері фіг не їдять. Кардинал з'їсть їх завтра.

Знову замовк і не казав більше ні слова.

— Так звичайно ранком,—повторив Прада.—І кардинал поласує ними сам, коли хто не допоможе.

П'єр, не подумавши, сказав те, про що дізнався випадково.

— Безперечно, кардинал їстиме їх сам, бо небіж його Даріо мав сьогодні виїхати до Неаполю—маленька подорож з приводу одужання після того нещасливого випадку, що прикував його до ліжка більш як на місяць.

Одразу зупинився, подумавши, що не треба було казати цього. Граф помітив його замішання.

— Кажіть, кажіть далі, монсеньйоре, мене це ані трохи не турбує. Це дуже стара історія. Отже, ви кажете, що Даріо виїхав?

— Так, принаймні, коли не відклав від'їзду. Я думаю, що вже не застану його в палаці.

На деякий час знову замовкли. Чутно було тільки гуркіт коліс. І Прада мовчав і непокоївся не знаючи, що робити. Коли Даріо немає, навіщо втручатись? Од усіх цих думок починала боліти голова й він далі висловлював свої думки вголос.

— Коли він виїхав, то мабуть для годиться, щоб не бути на вечорі у Бонджованні, бо сьогодні ранком

відбулось засідання конгрегації, де остаточно ухвалено вирок у справі князівни... Я зараз же знатиму, чи підписав папа вирок про скасування нашого шлюбу.

Голос його був при цьому хрипкий; почувалось, що розкрилась стара болюча рана; то був великий удар його чоловічій гордості, заподіяний жінкою, що належала йому й відмовилась, зберігаючи себе для іншого. Правда, хоч його коханка народила йому сина, все ж обвинувачення в безсиллі, образа чоловічої гордості давала себе відчувати й у серці повставала хвиля гніву. Одразу затремтів увесь, ніби холодним вітром подуло на нього. Повертаючись до П'єра додав:

— Не можна сказати, щоб було дуже тепло цього вечора. Це найгірші години в Римі, години під час заходу сонця, коли можна схопити добренну пропасницю, якщо не берегтись... Раджу вам добре вкрити ноги.

Під'їздили до брами Фурба. Запанувала тиша, ще глибша й подібна до непереможного сну, що охопив Кампанью, повиту темрявою. Ось і брама, в світлі зірок. Це є не що інше, як одна з арок Аква Феліче, що під нею проходить дорога. Здавалось, що ці руїни водопроводу загородили дорогу величезними старими мурами. Тільки зблизька в цій чорній тіні видно було величезний вилім— арку. Під нею було зовсім темно й гучніше гуркотіли колеса.

Коли виїхали з-під брами, Сантобоно все ще тримав на колінах кошачок з фігами й Прада дивився на нього замішано, запитуючи себе, що саме одразу мов паралізувало йому руки й чому він не схопив і не викинув кошачка. Ще за кілька хвилин до того, як вони в'їхали під арку, він мав рішучий намір зробити це. Навіть оглянув добре все в останній раз, щоб розрахувати свої рухи. Що ж сталося з ним? І дедалі почував більшу нерішучість, цілковиту нездатність остаточно наважитись, щось підказувало йому чекати й задовольнити насамперед свої інтереси. Та навіщо поспішати тепер, коли Даріо напевно виїхав і цих фіг до ранку ніхто не їстиме? А ввечері він мав довідатись, чи конгрегація скасувала його шлюб і тоді знатиме, оскільки правдиве й продажне ватиканське правосуддя. Звичайно він не допустить, щоб

отруїли будь-кого, навіть і кардинала Бокканера, хоч до його життя йому й було байдуже. А з другого боку, від од'їзду з Фраскаті цей кошачок ніби являв саму долю, що прямувала до призначеної мети. Можливо й Праду вабила ця свідомість своєї сили, коли він казав собі, що від нього залежить припинити цю долю, чи дозволити їй прямувати далі, поки здійснить свій згубний намір. Крім того, в ньому точилась таємна боротьба, й доводи розуму тут були безсилі. Ніби хтось зв'язав йому руки й не міг він поводитись інакше. Разом з тим казав, що раніш, ніж лягти спати, опустить у скриньку до листів палацу застережне повідомлення. І заспокоював себе думкою, що може й не опустити цього листа, коли це відповідатиме його інтересам.

Решту дороги їхали мовчки, серед навколишньої тиші, в вечірній прохолоді, що ніби заморозила усіх їх трьох. Марно Прада, щоб припинити внутрішню боротьбу, казав про майбутній баль у Бонджованні з усіма подробицями, про усю ту пишноту, що він її бачитиме й сам. І слова його були уривчасті, виходили з напругою, в безладді. Потім почав заспокоювати П'єра, хотів повернути йому надію і згадав про Сінгвінетті, що поставився так прихильно й багато обіцяв, але хоч молодий абат повертався щасливий і радий з того, що книгу його ще не засуджено й ще може перемога буде на його боці, коли йому допоможуть, все ж ледве відповів, увесь замріяний. Сантобоно теж мовчав і сидів тихо, і зник, як зникає все чорне вночі. Більше видно було вогнів Риму, з правого й з лівого боку виринали будинки, спочатку де-не-де, а потім безперервним рядом. То було передмістя, з городами, живоплотами й оливковими деревами, що здіймались над мурами, з великими брамами, що на горі їх стояли вази. Нарешті приїхали до міста, з рядами невеличких сірих будівель, з поганенькими крамничками й шинками, відки чутно було інколи крик і шум сварок.

Прада хотів неодмінно довести супутників на вулицю Джулія, на якихось п'ятдесят кроків від палацу.

— Запевняю вас, що це мені не заважає, аж ніяк. І вам не можна йти пішки, бо ви поспішаєте.

Вулиця Джулія вже спала своїм віковичним сном. Тут

було пустельно, й сумно, не зважаючи на два ряди тьмянних газових ріжків. Вийшовши з карети, Сантобоно не чекав на П'єра, бо той завжди ввіходив бічним входом з заулка.

— До побачення, графе. Дуже вам дякую.

І граф, і П'єр стежили за священником аж до палацу Бокканера, що його старовинна монументальна брама, чорна, як ніч, ще була одкрита. Бачили огрядну постать його, що ввійшла в цю тінь. Священник ввійшов у браму й зник із своїм кошиком, несучи чиюсь долю.

XII.

Була десята година, коли П'єр і Нарцис, пообідавши в кафе ді Рома, де вони довго засиділись у розмові, вийшли на Корсо й пішли пішки до палацу Бонджованні. Дуже важко було їм дійти до входу в палац. Карети під'їздили суцільним рядом а натовп цікавих, що стояли біля палацу, заповнив усю вулицю, що аж захрясла, й не зважаючи на всі зусилля агентів поліції, був такий тиск, що й не проїхати. На довгому монументальному фасаді сяяли десять високих вікон першого поверху, освітлені яскравим електричним світлом. Воно освітлювало, ніби сонце, й вулицю й карети, що в'їхали в море людське, й голови цікавого люду серед виру палких жестів і вигуків.

І то була незвичайна цікавість, коли люди охоче дивляться на парадні мундири й багаті жіночі вбрання. П'єр почув, що цей натовп зібрався подивитись на короля й королеву, які обіцяли приїхати на баль князя Бонджованні з приводу одруження його дочки Челії з поручником Аттіліо Сакко, сином одного з міністрів його величності. Взагалі цей шлюб являв щасливе й гарне завершення роману, що хвилював ціле місто—тут була й раптовість кохання, і краса молодих, і вперта вірність, що перемагала перешкоди, та ще в дуже романічних умовах. Про все це казали всюди й тривожно бились серця, зворушувані до сліз.

Чекаючи на десяту годину, під час десерту Нарцис розповів П'єрові всю історію, яку той знав лише почасти.

Запевняли, що хоч князь кінець-кінцем і зробив поступку, то лише після останньої прикрої сцени, а також тому, що боявся, щоб Челія одного чудового вечора не пішла з палацу, взявши під руку коханця. Вона не загрожувала цим, але в її спокою незайманниці було стільки зневаги до всього, що не мало близького зв'язку з її коханням, що граф вважав її здатною на всілякі дурниці, які вона легко зробила б. Його дружина, княгиня трималась осторонь, і як флегматична й ще красива англійка вважала, що зробила досить, давши родині Бонджованні п'ять мільйонів приданого й народивши п'ятьох дітей. Князь, не зважаючи на палку вдачу, був нерішучий і безсилий. В цьому виявлявся атавістичний вплив старої римської крові, зіпсованої різними сторонніми домішками. В своїх вчинках він керувався лише побоюванням за занепад свого роду й свого багатства, що вціліло ще досі серед загальної руйнації римського патриціату. Нарешті, роблячи поступку дочці, хотів поріднитися з молодого Італією, забезпечити зв'язок к Квіріналом, не пориваючи разом з тим зв'язок з Ватиканом. Безперечно, бути родичем Сакко, родини незнатної, вражало його гордість і плямувало його. Але Сакко був міністр, він робив швидко свою кар'єру, здобував успіх за успіхом, передбачалось йому й даліше підвищення, після портфеля міністерства земельних справ мав одержати портфель міністра фінансів, про що давно мріяв. Зближення з Сакко забезпечувало прихильність короля в разі катастрофи з папством. Потім князь зібрав відомості про сина й дещо полагіднішав, довідавшись, що красень Аттіліо людина порядна, щира—втілення майбутньої, вкритої славою Італії завтрашнього дня. Як офіцер безперечно матиме й даліше підвищення. Лихі люди додавали також, що остання причина, яка спонукала князя, була скнарство. Він страшенно боявся, що йому доведеться поділити своє майно між п'ятьма дітьми й тепер радів, що може дати за Челією дуже маленьке придане. Згодившись на одруження, захотів справити таке бучне свято, які рідко бували в Римі останнього часу, при чому двері його палацу мали бути відкриті для всіх, та й короля й королеву запрошено. Ось чому й сявав увесь палац вогнями. Князь

згодився на такі витрати, хоч і дуже любив гроші, бо хотів довести, що його не переможено, і що Бонджованні нічого не криють і їм нічого соромитись. Казали, що ця гордовита рішучість походила не від нього, а від Челії, яка навіяла її йому мимо волі його,—від тієї самої спокійної невинної дівчини, яка хотіла будьщобудь показати своє щастя з Аттіліо цілому Римові, а він бо радів, що це кохання завершилось так щасливо, як тільки в казках буває.

— От лихо!—вигукнув Нарцис, стиснутий натовпом,—ми ніяк не дістанемось туди. Ціле місто запрошено.

П'єр звернув увагу, що саме біля під'їзду зупинилась карета прелатова. Нарцис сказав:

— Ви ще побачите їх тут не одного. Кардинали не наважаться приїхати, бо знають, що тут король з королевою, а прелати напевно будуть. Це нейтральний сальон, де можуть зустрічатись і світські й духовні. А крім того, таких урочистих балів не так багато, щоб перебирати.

Пояснив, що, крім двох балів при дворі взимку, тільки в виключних випадках патриціят улаштовував такі свята. Наприкінці карнавалу в клерикальних сальонах було два-три парадні вечори. А замість бучних балів улаштовувались інтимні вечірки. У деяких княгинь були тільки свої дні прийняття. Щодо небагатьох так званих білих сальонів, то там теж збиралось товариство більш менш мішане, бо жодній з господинь дому не пощастило здобути собі перші місця в нових сферах.

— Нарешті ми й дішли,—сказав Нарцис біля сходів.

П'єр непокоївся й просив його:

— Тримаймося один одного. Я трохи знайомий лише з молодістю й мені хотілось би, щоб ви мене представили.

Не так просто й легко було зайти вгору широкими сходами, такий там був тиск народу. Навіть за старих часів, коли їх освітлювалось восковими свічками та лампами з олією, ніколи не було тут такого яскравого світла. Електричні лампи, розміщені цілими букетами в гарних бронзових канделябрах на площадках, заливали сходи білим світлом. Холодні мармурові обмуровання були прикриті килимами, де зображалось історію Амура і Псіхеї. Ці чудові килими зберігались у родині від доби

Відродження. Постирані східці прикривав теж грубий килим і зелені рослини стояли в кутках—пальми, завшишки з дерево. Ніби новим життям починав жити падац, ніби тепла кров пробігала по ньому й відроджувалось нове життя з хвилею веселих напарфумованих жінок, з оголеними плечима, в оздобах блискучих діамантів.

Коли зійшли на перший поверх, П'єр побачив біля входу в першу залю князя й княгиню Бонджованні, що стояли поряд, зустрічаючи гостей. Князь, високий і худорлявий русявий чоловік з сивиною, мав бліді північні очі своєї матері, енергійне обличчя старого папського капітана. Княгиня, з її маленьким округлим ніжним обличчям, здавалось, не мала ще й тридцятьох років, хоч справді їй було вже понад сорок. Лишалася ще красива, завжди весела й спокійно радісна, щаслива в своїй самокоханості. Була в убранні розового шовку, й блищали на ній великі рубіни, ніби загорались вогники на ніжній шкірі та в русявому ніжному волоссі. З п'ятьох дітей її старший син подорожував, троє молодших дочок, ще вчилися у пансіоні, а на вечорі була тільки Челія. Вона була одягнена в легкий білий шовковий костюм, теж русява й привабна, з великими невинними очима й наївними вустами; навіть тепер наприкінці свого романічного кохання мала вигляд нерозпуклої лілії, покритої таємницею свого кохання. Саме приїхала родина Сакко. Аттіліо, що лишився біля нареченої, був в уніформі поручника, але почував себе таким щасливим і поводився так просто, що з усього його обличчя, з м'яких уст і сміливих очей, здавалось, випромінювалася краса молодости й сили. Обоє вони стояли біля входу, поряд у цьому тріумфі кохання, і здавалось, були втіленням радості й здоров'я, втіленням найкращих надій на майбутнє. І всі запрошені, що входили, не могли стримати ніжну усмішку задоволення, забуваючи плітки й поговори й цілком співчували цій закоханій прекрасній парі.

Нарцис підійшов до князя й княгині, щоб представити П'єра. Та Челія попередила його. Сама підійшла до абата й повела його до батька й матері.

— Абат П'єр Фроман, друг моєї любої Бенедетти.

Вклонились один одному, як годиться. П'єра зворушила ця увага молодої Челії, що потім сказала:

— Бенедетта буде тут з тіткою й Даріо. Вона така щаслива сьогодні. І побачите, яка вона красуня.

П'єр і Нарцис привітали Челію, але не могли залишатись біля входу, бо натовп одтиснув їх, а князь і княгиня тільки ледве встигали ласкаво вітати гостей, нахилом голови, оточені звідусіль. Челія познайомивши обох приятелів з Аттіліо, повернулась на своє місце біля батьків, як цариця балю.

Нарцис трохи був знайомий з Аттіліо. Привітав його, стиснув руку. Потім П'єр і Нарцис почали хитро маневрувати, щоб хоч на хвилину затриматися в першому салоні, де було на що подивитись. Це була велика кімната, обтягнена зеленим оксамитом, з золотими квітками, так звана заля зброї. В ній справді містилась дивна колекція рідкої зброї: панцері, сокири, шаблі, що майже всі належали Бонджованні в п'ятнадцятому й шістнадцятому віці. Поміж цієї військової зброї був прегарний портшез минулого століття, з позолотою й художніми малюнками, на якому колись носили прабабу теперішнього Бонджованні, красуню Беттіну, на обідню. На стінах були картини історичного змісту: битви, підписання мирових угод, прийняття у короля, де Бонджованні відігравали якусь роллю. Були, крім того, й родинні портрети, величні гордовиті постаті генералів і адміралів, а серед них на чільному місці папа Бонджованні, ввесь у білому, що його обрання збагатило всю родину. Серед цієї старовинної зброї, недалеко від чудового портшеза, саме під старовинними портретами зупинилось подружжя Сакко, в кількох кроках від хазяїв і теж приймали привітання.

— Дивіться,—тихо сказав Нарцис П'єрові,—онде Сакко, порсто нас, отой маленький чорнявий чоловік і пані в ясноблакитному убранні.

П'єр впізнав Стефану, що бачив її у старого Орландо, впізнав її відкрите обличчя з приємною усмішкою й дрібними рисами, що вже починало розпливатись. Особливо зацікавив його чоловік, чорнявий, висхлий, з великими очима на обличчі жовтому, як у людей з хворою печінкою; підборіддя мав вистайне й хижий ніс крука. Ски-

дався на веселу машкару Неаполітанського полішінеля. І весь час він підстрибував, щось голосно казав, і виявляв такий веселий настрій, що одразу захоплював і навколишніх. Був надзвичайно красномовний і особливо вражав своїм голосом, що так вабив і чарував усіх. Досить було подивитись на нього в цьому сальоні, як він легко підкоряв собі всіх, щоб зрозуміти його блискучі успіхи серед грубих, невидатних людей, що з них складаються політичні кола. В справі з одруженням сина поведився з дивним хистом, виявляючи велику делікатність і до Челлі і до Аттіліо. Він заявив, що не дає своєї згоди, бо боїться, щоб не обвинувачували його в гонитві за приданим і титулом. Згодився тільки тоді, коли Бонджованні пішли на поступки, але спочатку порадився з старим Орландо, бо його непідкупна щирість героя була відома в цілій Італії; роблячи цей крок, був певен, що матиме його ухвалу, бо Орландо відверто казав усім і кожному, що Бонджованні повинні пишатися, приймаючи в свою родину його небожа. Цей бо красень, здоровий тілом і духом, надасть снаги застарілій крові й забезпечить гарних нащадків. І в усій цій справі Сакко чудово орудував ім'ям героя Орландо, підкреслюючи спорідненість з ним і разом виявляючи синову пошану до славетного будівника нової Італії. При цьому удавав, ніби й не здогадується, як Орландо не любить і ненавидить його. Особливо Прада лютував, коли Сакко здобув посаду міністра, бо певен був, що він доведе країну до безславної руїни...

— Так, от,—казав Нарцис далі П'єрові,—це людина спритна й практична, що не боїться ляпасів. Здається, однак, такі безсоромні люди потрібні підупалим державам, що переживають політичну кризу, фінансову й моральну. Кажуть, що ця людина, завдяки своєму непоборному апломбові, розумовій спритності і впертості, яка ніколи ні перед чим не зупиняється, здобула собі прихильність короля... А проте гляньте, гляньте, хіба й тут він не скидається на господаря цього палацу, оточений відданими йому людьми?

І справді, гості, що проходили повз Бонджованні і вклонялись їм, збирались навколо Сакко; він був пред-

ставник влади, від нього залежали посади, пенсії, ордени, і хоч дивно якось було бачити цю худорляву, моторну людину тут під портретами предків старого роду, все ж усі підлещувались до нього, як до представника нової влади, нової демократичної сили, ще невиразної, яка пробивалась усюди, навіть на цьому античному римському ґрунті, вкритому руїнами патриціату.

— Боже, який тиск!—зауважив П'єр.—Та хто ж ці люди?

— О,—відповів Нарцис,—тут є всякого люду. Вони не належать ні до клерикального світу, ні до аристократичного білого. Це так собі сірий світ. Відбулась неминуча еволюція, ціле місто, або ціла нація не може виявляти таку непримиренність, як, приміром кардинал Бокканера. Тільки папа завжди вперто казатиме «ні», тільки він і нерухомий. А навкруги нього все рухається, перетворюється, з залізною конечністю. Отже, не зважаючи на весь опір, за кілька років Рим буде італійським містом... Ви знаєте, що й тепер, коли в сім'ї два сини, то один з них вірний Ватиканові, а другий—Квіріналові. Треба ж якось жити. Великі родини, передбачаючи свою загибель не можуть уперто ставити опір, бо це рівнозначно самогубству... І я вам казав уже, що ми тут на неутральному ґрунті, бо князь Бонджованні один з перших зрозумів, що треба йти на погодження. Він знає, що багатство його мертво й не може ризикувати, приміщуючи свої капітали в промислові або фінансові підприємства. Він бачить уже, як його багатство роздрібнено між п'ятьма дітьми, які й собі ще роздрібнять його. Тому він і перейшов тепер на бік короля, цілком слушно не пориваючи з папою... Отже, в цьому сальоні ніби відбивається боротьба, хаос, що панує в переконаннях та поглядах князя.

Зупинився, щоб назвати на ймення кількох нових гостей.

— Дивіться, ось генерал, що дуже уславився після останнього походу в Африку. Сьогодні тут буде чимало військових, усе начальство Аттіліо, що їх запросили на честь молодому поручникові. А онде німецький посол. Я думаю, що тут буде весь дипломатичний корпус, якщо вже його величність має бути. А тепер, контрасту ра-

ди, гляньте на того товстого чоловіка. Це дуже впливовий депутат, один з представників сучасної буржуазії. Ще тридцять років тому він був лише фармер князя Альбертіні, звичайний сільський крамар, що їздить по римські Кампанї, у великих чоботях і повстяному брилі... А тепер дивіться, виходить прелат.

— А, я знаю його! Це монсеньйор Форнаро.

— Так, монсеньйор Форнаро, дуже впливова людина. Ви мені казали, що він є за доповідача в справі з вашою книгою... Красень прелат! Бачили, з якою пошаною він привітав книгиню. І яка велична хода й грація, в цьому фіялковому вбранні.

Нарцис і далі називав на ймення князів і княгинь, герцогів і герцогінь, політичних діячів і урядовців, громадян і офіцерів, що являли перістий натовп, не рахуючи чужоземної колонії, англійців, американців, німців, еспанців, росіян, представників старого й нового світу. Потім знову згадав про Сакко, й про цю маленьку пані Сакко, яка приклала багато сили, об одкрити в себе сальон і здійснити таким чином шанобливі наміри чоловіка. Ця лагідна спокійна жінка була дуже хитра й мала найкращі якості—терплячість і пьємонтську впертість, нахил до ощадности, охайности; завдяки цьому вона тримала сім'ю в рівновазі, часто порушуваний палкими вихватками чоловіка. Він завдячував їй багато в чому, хоч це й не помітно було стороннім. Але до цього часу їй не щастило протиставити останнім з уцілілих сальонів чорного світу сальон білий, що мав би провідне значіння. У неї збирались лише знайомі з її кола, римська аристократія туди не заходила, щопонеділка в неї були танці, як і в багатьох інших буржуазних сальонах, що не відзначались ні зовнішнім блиском, ні впливом. Справжнього білого сальону, що мав би провідне значіння й панував, у Римі ще й досі не було.

— Подивіться на її усмішку, з якою вона оглядає все,—казав Нарцис.—Я певен, що вона бере все на увагу й буде свої пляни. Тепер, коли вона вже породичалася з князями, може сподівається залучити до себе аристократію.

Натовп дедалі так збільшувався, що хоч кімната й

була велика, П'єр і Нарцис мало не задихались, притиснуті до стіни. Отже аташе хотів вивести відти абата, розповідаючи побіжно деякі подробиці про цей перший поверх палацу Бонджованні, найкращого в Римі, уславленого пишнотою своїх заль. Вже почались танці в картинній галерії, залі завдовжки метрів двадцять. То була надзвичайно гарна кімната, з зразковими творами мистецтва що вісім вікон її виходили на Корсо. Буфет улаштували в залі старовинностей, що її стіни були вкриті мармуром. Там стояла статуя Венери, знайдена на березі Тібру й не гірша від капітолійської. Потім був ряд гарних заль, що вражали багатством минулих часів, з рідкими драпуваннями, при чому залишились деякі рештки старовинних меблів і на них чигали антикварії сподіваючись близької й неминучої руїни Бонджованні. Між цими залями особливо відзначалась маленька кругла заля, в стилі Людовіка XV; оздоблена дзеркалами в дерев'яних різьблених рямах, надзвичайно пишних, в стилі роккоко.

— Ви зараз побачите все це на власні очі,—сказав Нарцис.—Але зайдімо спочатку сюди, трохи відпочити. Тут поставили фотелі з сусідньої галерії, щоб на них сиділи красуні, які так люблять, коли на них дивляться й про них дбають.

Заля була велика, задрапована найкращим, який тільки є генуйським оксамитом. Це був старовинний оксамит, так званий жардиньєр, з яскравими квітками на блідому тлі; зелені, блакитні й червоні фабри зблідли й мали чарівний відтінок старих квітів. На консолях в вітринах були виставлені художні речі з палацу: скриньки з слонової кости й різьбленого дерева, розмальовані й позолочені, срібні речі і взагалі багато чого дорогоцінного. На численних стільцях сиділи жінки, що повтікали від тиску; вони сиділи невеличкими групами й весело розмовляли з чоловіками, які розшукали їм такий дивний захисток. І приємно було дивитися в яскравому світлі ламп на ці оголені плечі, на шовкові вбрання, гнучкі шиї, куди спадали русяві або чорні коси. Оголені руки вирізнялись на тлі витончених туалетів, ніби живі квіткі тілесні. Поволі коливались віяла, щоб посилити ще більшу гру дорогого каміння і з кожним

помахом котилась хвиля запаху жіночого тіла разом з пахощами перфумів, де переважала фіялка.

— А ось і наш спільний приятель,—сказав Нарцис,—монсеньйор Нані, що вітає онде австрійського посла.

Скоро Нані побачив абата й супутника його, підійшов до них; і всі троє стали в віконній ніші, щоб спокійно побалакати. Прелат усміхався й був задоволений з урочистого балю і мав безтурботний вигляд людини, озброєної троїстим панцером невинности; здавалось не справляли на нього жодного вражіння оголені плечі, що їх він ніби не помічав.

— А, сину мій! Який я радий, що побачився тут з вами. Ну що ви скажете про наш Рим, коли він хоче справити бучне свято?

— Скажу, що це краса, монсеньйор.

І Нані зворушено розповідав про велику побожність Челії, про князя й княгиню, сказав, що вони щирі прихильники Ватикану, так що урочисте свято мало характер ватиканського свята. Щождо короля з королевою, то ніби й не знав, що вони будуть тут. Потім раптом додав.

— Я думав про вас цілий день, сину мій. Я вже знаю, що ви були у кардинала Сангвінетті у вашій справі... Як же він вас зустрів?

— О, дуже прихильно... Спочатку він пояснив мені, яке складне його становище, бо він охоронець Люрдської братії. Але, прощаючись зі мною був дуже ласкавий і категорично пообіцяв свою допомогу, з такою щирістю, що зворушила мене.

— І добре, сину мій! Проте, це мене не дивує: його високопреосвященство надзвичайно добра людина.

— Крім того, монсеньйор, повинен додати, що повернувся відти з полегшеним серцем, повним надії. Мені тепер здається, ніби я виграв пів справи.

— Це цілком природно, і я вас добре розумію.

Нані ввесь час посміхався, своєю розумною посмішкою з домішкою легкої іронії, такої легкої, що майже не відчувалось її ущипливості. Трохи помовчав і додав з наївним виглядом.

— Та горе в тому, що вашу книгу вже засуджено, ще

позавчора, на засіданні конгрегації, яку саме для цього скликав секретар. Вирок подадуть післязавтра на підпис папі.

П'єр дивився на нього, приголомшений. Коли б завалився на нього цей старий палац, це вразило б його не більше. То значить усе пропало? Його подорож у Рим, всі його клопотання завершилися поразкою, про яку він довідався так несподівано серед балю. Йому навіть не дали змоги захищатись і даремно витрачав він свій час, і не находив з ким порозумітись, перед ким захищати справу. Гнів понімав його й не мігши стриматись, сказав стиха ущипливо:

— Як же мене обдурювано! Кардинал казав мені сьогодні ранком: коли бог з вами, він вам допоможе, хоч би ви й не хотіли. Так, так, тепер я розумію, то була гра слів! Він бажав мені поразки, щоб своєю покорою я заслужив собі царство небесне. Але я не можу скоритися! Моє серце повне обурення й горя!

Нані уважно слухав його, вивчав його.

— Але, сину мій, це ще не остаточно, бо його святість ще не підписали. Ви маєте ще цілий день завтра й навіть ранок післязавтра. А чудо можливе завжди.

І стишивши голос, одвів абата осторонь, тим часом як Нарцис розглядав жінок з виглядом естета, що полюбляє довгі шиї і молоді бюсти.

— Слухайте, я маю вам дещо сказати, але це таємниця... Трохи згодом, як почнеться котільйон, заходьте в маленьку дзеркальну залю. Я буду там і ми вільно побалакаємо.

П'єр пообіцяв, хитнувши головою. Потім прелат тихенько одійшов і зник у натовпі. В голові П'єра шуміло, не бачив жодної перед собою надії... Що може він зробити в один день, коли марно витратив три місяці, навіть не домігшись авдієнції у папи? Ніби уві сні чув, як Нарцис захоплювався мистецтвом.

— Дивно, як зіпсувалось жіноче тіло в наші жахні демократичні часи! Воно розпливається й надзвичайно вульгаризується. Дивіться, перед нами немає жодного фльорентійського контуру, отієї маленької груди з одкритою величною шиєю.

Зупинився, а потім додав:

— Ось тут одна є русява, з пов'язкою на зачісці, досить вродлива... Бачите, до неї підходить монсеньйор Форнаро.

Справді, з деякого часу монсеньйор Форнаро переходив од однієї красуні до однієї, з переможним виглядом витонченого кавалера. Був дуже чепурний цього вечора, такий ставний, з рум'яними щоками і грацією переможця. А проте про нього не було в місті жодних пліток, його просто вважали за галантного прелата, якому до вподоби жіноцтво. Зупинявся біля паній, розмовляв з ними, нахилився над оголеними плечима, майже дотикався до них, вдихав їхні пахощі. Уста йому були вогкі, а очі весело сміялись, ніби в стані божественної екстази.

Побачив Нарциса, з яким йому доводилось іноді зустрічатись. Підійшов до нього. Атташе привітався з ним.

— Як ся маєте, монсеньйоре, з того часу, як мав честь вас бачити в посольстві?

— О, дуже добре дуже добре. А правда гарний баль?

П'єр теж вклонився йому. То була людина, що її доповідь спричинилась до засудження його книги; особливо обурювала П'єра ота ласкавість, оте прийняття, повне брехливих обіцянок. Але прелат, людина дуже кмітлива, зрозумів, що П'єр знає про вирок конгрегації. Отже, визнав за доцільніше не впізнавати його. Відповів на привітання, злегка вклонивши голову й посміхаючись.

— Скільки народу й скільки гарних жінок! Скоро в залі й пройти не можна буде.

Всі стільці тепер були вже заняті паніями, і нічим було дихати в цьому повітрі, повному пахощів фіялок, з домішкою гострого запаху русявих і чорнявих голівок. Віяла рухались швидше. Лунав дзвінкий сміх, і серед дедалі більшого галасу почувались ті самі слова. Очевидно, хтось повідомив про якусь новину, щось переказували від групи до групи і гості хвилювались.

Монсеньйор Форнаро, людина в усьому обізнана, сам одкрив цю новину, про яку ще не наважувались казати в голос.

— Знаєте, що так хвилює всіх?

— Здоров'я його святости?—запитав П'єр, теж занепокоївшись.—Невже становище погіршало над вечір?

Прелат подивився на нього здивовано. Потім нетерпляче зауважив:

— О, ні, ні! Його святості тепер куди краще, слава богові. Хтось з Ватикану казав оце мені, що папі тепер куди краще, що о півночі він уже вставав з ліжка й приймав, як звичайно, своїх близьких.

— А все ж хвороба папи схвилювала всіх,—перепинив Нарцис.—У посольстві ми дуже непокоїлись, бо скликання конклаву тепер було б дуже небажане для Франції... Ми на ньому не мали б найменшого впливу. Наш республіканський уряд цілком безпідставно вважає папство за непозначну величину... Але, правду кажучи, ніколи точно невідомо, чи папа хворий, чи ні. Я напевно знаю, що він мало не вмер минулої зими, хоч ніхто тоді навіть і не казав про його хворобу; а оце недавно, коли всі газети передбачали близький кінець, запевняючи, що в нього бронхіт, я бачив його на власні очі, веселим і бадьорим. Я думаю, що він хворіє, коли це потрібно.

Рухом руки монсеньйор Форнаро одхилив цю неприємну тему розмови.

— Ні, ні, тепер уже всі заспокоїлись... А що хвилює всіх паній, так це те, що сьогодні соборна конгрегація скасувала переважною більшістю шлюб Прада.

Це справило велике вражіння на П'єра. Повернувшись з Фраскати, не мав часу бачити когобудь з палацу Бокканера й побоювався, що ця звістка неправдива. Прелат заспокоїв його, давши чесне слово.

— Це цілком правильно, я знаю про це від одного з членів конгрегації.

Потім Форнаро, прохаючи пробачити його, зник.

— Пробачте, ось одна пані, що я її досі не бачив. Мені треба неодмінно привітатися з нею.

Швиденько пішов до пані й почав з нею розмовляти. Що не було стільця, то стояв, схиляючи свою високу постать, ніби охоплюючи своєю витонченою чемністю молоду жінку, дуже оголену, яка весело сміялась від легкого дотику фіялкової сутани прелата...

— Ви знаєте цю пані,—запитав Нарцис П'єра.—Ні, невже? Це подруга графа Прада, чарівна Лізбета Кавфман, що недавно народила йому гарненького хлопчика й сьогодні вперше виїхала на баль. Вона німкеня, чоловік її вмер, вона трохи малює й досить добре. Тут багато чого пробачають паніям чужинкам, а Кавфман, крім того, особливу симпатію здобула, за свою вдачу й гостинність, з якою вона приймає в маленькому палаці на вулиці Прінчіпе Амедео... Уявіть собі, як приємно їй почувти новину про скасування шлюбу.

Лізбета Кавфман—русява, рожева, весела, з шовковою кожею, молочно білим обличчям, ніжними блакитними очима й вустами, що так чарівно всміхались. В убранні з білого шовку з золотими зірками, вона була така життєрадісна цього вечора, була така щаслива, почувуючи себе вільною, закоханою та коханою, що навкольне шепотіння й плітки передавані за віялом здавалось лише сприяли її тріумфові. Всі погляди звертались на неї. Повторяли слова її сказані Прада, ще коли вона була вагітна від людини, яку церква обвинувачувала в безсилості: «Любий мій, я народжу тобі маленького Ісуса». І почувався приглушений сміх, пошепки переказували усякі непристойності, а вона сміливо й весело відповідала на галантні слова монсеньйора Форнаро, що вихваляв її картину, Мадонну з лілією, надіслану на виставку.

Скасування шлюбу, який давав протягом року багатий матеріал для скандальної хроніки Риму, викликало велике хвилювання, коли звістка про це так несподівано прокотилась увечері на балю. Обидві партії, і чорні й білі, користалися з цього скандалу, як з бойової арени, щоб зводити одна на одну найнемовірніші плітки, поговори й нечувані речі. Тепер усьому цьому покладено край. Ватікан сміливо скасував шлюб з тієї причини, що він не зміг здійснитись ніби в наслідок безсилля чоловіка. Увесь Рим буде сміятися з цього, з властивим йому скептицизмом щодо фінансових операцій Ватікану. Всі вже знали окремі подробиці цієї боротьби, знали, що обурений Прада тримався осторонь, а Бокканера вживали всіх можливих заходів і підкупали кардинальських

улюбленців, щоб здобути їхню підпримку. Знали навіть, яку чималу суму довелося заплатити безпосередньо за сприятливу доповідь монсеньйора Пальма. Налічували суму більш, як сто тисяч франків, і вважали, що це недорого, бо приміром, скасування шлюбу однієї французької княгині коштувало майже мільйон франків. Папі бо так були потрібні гроші. Взагалі це нікого не обурювало, трохи тільки кпили з усього цього, а віяла колихались дедалі швидше, бо ставало душно. І пані тремтіли, чувши не зовсім пристойні дотепи, переказувані пошепки над їхніми оголеними плечима.

— Звичайно, князівна тепер дуже радіє, — сказав П'єр.—Я спочатку не розумів, чому її подруга, коли ми прийшли, зауважила, що сьогодні ввечері Бенедетта буде щаслива й чарівна... Безперечно, тільки тому приїде на баль, що її справу закінчено, а до того вона була ніби в жалобі.

Лізбета, зустрівши погляд Нарциса, усміхнулась йому. Мусив підійти до неї і привітатись, бо був знайомий і інколи заходив у її ательє, як і всі з чужоземної колонії. Коли повертався до П'єра, діамантові оздоби й квіти в зачісках знову захвилювались. Усі голови повернулись до входу, голосніше залунали розмови.

— Та це граф Прада, своєю власною персоною, — пошепки сказав Нарцис, дивуючись.—Молодець, та й годі! Одягніть його в оксамит, розшитий золотом, і матимете типового авантюриста п'ятнадцятого віку, що не зупиняється ні перед ніякими втіхами.

Прада ввійшов з дуже задоволеним виглядом, веселий, ніби переможець. Над широким вирізом білої накрохмаленої сорочки, в рямцях чорного одягу, сяяло обличчя хижака. Очі були жорстокі й гострі, обличчя енергійне, з густими чорними вусами. Ніколи ще так не вишкіряв своїх вовчих зубів з найпохитливішою усмішкою. Швидким поглядом оглянув усіх жінок, ніби розглядаючи їх. Потім побачив веселу й рожеву Кавфман і полагіднішав; підійшов, не замішавшись, до неї, не звертаючи найменшої уваги на цікаві погляди навкольних. Скоро монсеньйор Форнаро одійшов, нахилився до неї й стиха щось казав. Очевидно вона потвердила чутку, що поши-

рювалась у залі, бо він трохи вимушено розсміявся й випростався.

Тут він побачив П'єра й підійшов до нього в віконну нішу. Стиснувши руку також Нарцисові, сказав бадьоро абатові:

— Пригадуєте, що я вам казав, повертаючися з фраскати... Так от, здається, це правда, мій шлюб скасовано... Це так незвичайно, так безсоромно, так безглуздо, що до останньої хвилини я не йняв віри!

— А проте це факт,—зауважив П'єр.—Це потвердив нам і монсеньйор Форнаро, а він чув це од одного з членів конгрегації. Кажуть, що ухвалила так переважна більшість.

Прада засміявся.

— Такої сміховини й уявити не можна. Цей найбільший ляпас, що його колибудь давали правосуддю й здоровому розумові. Коли б пощастило також скасувати й цивільний шлюб і коли б моя подруга, яку ви онде бачите, дала мені свою згоду, увесь Рим потішався б. Я неодмінно повінчався б з нею в соборі Санта Марія Маджоре, та ще й урочисто. При цьому серед присутніх був би й мій маленький синок, на руках у мамки.

Сміявся вголос і досить безсоромно натякав на дитину—доказ його чоловічої снаги. Але хоч і сміявся, показуючи білі зуби, все ж йому було боляче, бо вуста йому скривились. Ніби яка буря починалася в ньому, ніби борючися з раптовим наступом кохання, хоч і не хотів його визнати.

— А чи знаєте, друже, абат,—запитав жваво,—другу новину. Казали вам, що й княгиня буде на балі?

Так називав він за старою звичкою Бенедетту, забуваючи, що вона не його дружина.

— Мені щойно казали про це,—відповів П'єр.

Деякий час вагався, але потім сказав, щоб на всякий випадок попередити графа:

— Безперечно тут буде також і князь Даріо, бо він не поїхав до Неаполю, як я вам казав. Щось очевидно затримало його в останню хвилину.

Прада вже не сміявся. Одразу замислився й сказав тільки пошепки:

— А, так і він буде? Добре! Побачимо їх, побачимо їх обох. Замовк, ніби під впливом серйозних думок, що поглинули його всього, а тим часом обидва приятелі стояли й розмовляли. Потім, прохаючи пробачити, віддалився у віконну нішу, вийнув з кишені нотатника, вирвав один листок і написав олівцем чотири рядки трохи більшими літерами, ніж писав звичайно: «Ходять чутки, що у Фраскаті росте фігове дерево Юди, згубне для тих, хто мріє бути папою. Не їжте отруєних фіг, не давайте їх нікому з ваших, ні вашим курам». Зібрав листок, заклеїв поштовою маркою і написав адресу. «Його високопреосвященству кардиналові Бокканера». Листа поклав до кишені, полегшено зідхнув і знову повеселішав.

Він почував себе надзвичайно погано, ніби то був якийсь інстинктивний страх перед невідомим. Не здаючи собі цілком справи, почував однак потребу утриматись від спокуси перед ницим і огидним вчинком. Не міг сказати, з яких саме мотивів написав ці чотири рядки, тут таки, на балі, щоб не припустити до злочину. Одно знав добре: йдучи додому кине цього листа в скриньку до листів і газет, що на палаці Бокканера. І на цьому заспокоївся.

— Що з вами, друже абате?—запитав, знову встриваючи в розмову.—Ви щось дуже невеселий.

Коли П'єр сказав йому про недобру новину, а саме, що його книгу засуджено і що він має лише один застрашний день для клопотань, коли не хоче щоб його подорож до Риму зійшла на ніщо, граф Прада аж обурився, ніби йому треба було хвилюватись, галасувати, щоб сподіватись і жити.

— Та не втрачайте ж надії! Це позбавляє людину сили! Один день—це дуже багато. Скільки можна зробити за один день. Іноді досить години, хвилини, щоб доля взяла своє й змінила поразку на перемогу.

Дедалі, захоплюючись додав:

— Ходімо до бальної залі! Кажуть, що там дуже гарно.

Останній раз переглянулися з Лізбетою, а потім усі троє—П'єр і Нарцис позаду графа, почали протискуватись до сусідньої галерії серед цілого моря жінок, де ніби хвилі, вилискували шиї та плечі й відки дихала

страсть життя, пахощі любови й смерти. Надзвичайно розкішна галерія була десять метрів завширшки і двадцять завдовжки з вісьмома вікнами на Корсо, без завіс, так що освітлювались і будинки на протилежному боці вулиці. Дуже світло тут було, аж очі сліпили сім пар величезних мармурових канделябрів, де горіли букети електричних ламп, величезними вогненними кулями, ніби світила небесні; а вгорі над карнизами були теж лампи в різнокольорових лихтарях у формі квітів—мов дивна гірлянда вогненних квітів, тюльпанів, піоній, роз. Червоний оксамит на стінах з золотими смугами відсвічував як заграва і скидався на багаття. Драпування на дверях і вікнах було з старих мережок з різнокольорового шовку, де вишито було барвисті, ніби живі квіти. Високу стелю оздоблювали кесони з золотими розетками. Але надзвичайний скарб, єдиний на світі, являла собою колекція картин, якої не побачиш і в музеях: тут були картини Рафаеля, Тіціана, Рембрандта, Рубенса, Веласкеца, Рібейри. Ці чудові картини в цьому незвичайному освітленні, здавалось, набирали нового життя, ніби пробуджені до безсмертя, що його надихнув їм геній. Короля й королеву чекали опівночі, тому й почали баль. У вирі вальсу закружились пари, ніжні жіночі вбрання маяли серед розкішно одягненого натовпу. Всюди сяяли дорогоцінні оздоби й каміння, розшиті золотом мундири і вишиті перлами жіночі убрання, що поринали ніби в морі оксамиту, шовку й еддабу.

— І справді чудово,—сказав захоплено Прада.—Ідіть сюди, ми станемо в віконній ніші. Немає кращого місця, щоб усе бачити, а крім того й не штовхають тебе.

Тим часом вони загубили Нарциса й дійшовши до вікна, були тільки вдвох, П'єр і граф. Оркестра на маленькій естраді в глибині залі щойно закінчила вальс і пари ходили повільною ходою, ніби зачаровані, серед дедалі більшого натовпу, коли всі погляди звернулись до входу, бо хтось ще приїхав. Величною ходою, в убранні з червоного шовку, ніби на честь свого брата кардинала, ввійшла донна Серафіна спираючись на руку адвоката Морано. І здавалось ніколи не була більш затягнена в корсет, показуючи талію, як у маленької дівчинки, і ніколи на її

суворому обличчі старої діви, вкритому великими зморшками, ледве оживленому сивими витнями волосся, не відбивалась така переможна гордість. Прокотився шум задоволення, щось ніби вигук громадської ухвали, бо в римських колах суворо осуджували Морано, що розірвав тридцятилітній зв'язок, до якого так звикли в сальонах, визнаючи його за ніби законний шлюб. Казали, що адвокат закохався в якійсь міщаночці і скористався для розриву з сварки, що постала в зв'язку з розлукою Бенедетти, тоді здавалось скомпромітованої. Цей розрив тривав майже два місяці й викликав великий скандал у Римі де таки поважають старі зв'язки. Отже, примирення було на радість усім, як один з щасливих наслідків виграного сьогодні в конгрегації процесу. Морано повернувся, і вони з донною Серафіною прийшли на баль—отже все було гаразд,—кохання перемогло, мораль тріумфувала, порядок відновлено.

Ще більше захвилювались гості, коли за тіткою, побачили Бенедетту, що йшла поряд Даріо. Що вона прийшла на баль в той день, коли скасували її шлюб, свідчило про її байдуже ставлення до заведених звичаїв. Вона не ховалася з своїм переможним коханням і була в цьому така прекрасна сміливість, така сила молодости й надії, що їй усе простили й зустрілі вигуками задоволення. Їх зустріли так само, як Челію й Аттілію і всі співчували їм, захоплені осяйною їх красою та неземним щастям, що відбивалось на їхніх обличчях. Даріо ще блідий після довгої хвороби, трохи схудлий, з прекрасними, як у дитини очима і чорною м'якою бородою, ставний, як юний бог, весь був втіленням старого роду князів Бокканера. Спокійна й розсудлива Бенедетта, що здавалася ще блідіша завдяки контрасту між обличчям і чорним волоссям, усміхалася своєю дивною усмішкою, рідкою у неї, тією чарівною усмішкою, яка перетворювала всю її істоту, надаючи устами її вигляд розкішної квітки й наповнюючи ясністю безмежного неба її великі чорні бездонні очі.

І в цьому повороті до дитинства, життєрадісного й веселого, ніби керуючись інстинктом, одяглась у все біле, зовсім як маленька дівчинка, і це було ніби симво-

дом її чистоти, яку вона, як білу лілію, уперто зберегала своєму чоловікові. Ніде не видно було її тіла, не було навіть звичного бального декольте. Там відчувалась незбагненна таємниця кохання, непереможна краса жінки, що її сила спала, захована під білою тканиною. Не було на ній жодної дорогої оздоби, ні пернів на руках, ні серег. Тільки низка намиста, але справді царського намиста з родинних перлів Бокканера, що його вона одержала від матері. Усі в Римі знали це намисто, з величезних перлин. Байдуже накинута на шию, воно надавало їй, не зважаючи на просте вбрання, царської величі.

— О,—тихо сказав П'єр,—яка вона щаслива і прекрасна!

І зараз же пожалкував що висловив свою думку бо почув з боку ніби придушене виття дикого звіра, мимовільне ричання, яке йому нагадало, що граф тут. Однак граф одразу придушив цей болісний вигук. Мав силу навіть удавати з себе веселого.

— А вони таки, до біса, досить сміливі! Можна сподіватись, що їх тут таки обвінчають і покладуть разом.

Потім пожалкувавши за цей грубий жарт, у якому виявилось його страждання незадоволеного самця, хотів удавати байдужого.

— А спавді вона гарна сьогодні. Зауважте, що в неї чудові плечі! І незрозуміло, як це вона стрималась і щоб бути ще красивішою, не показала їх.

Розмовляючи далі, набув нарешті цілковитої невимушености й розповідав різні подробиці про Бенедетту, яку вперто називав княгинею. А проте одхилився трохи далі в віконну нішу, боячись, очевидно, щоб не побачили, як він зблід і як нервово тремтіли губи йому. Не мав сили боротися, удавати з себе веселого й бадьорого проти цієї підкреслено веселої пари—Даріо і Бенедетти. Тому дуже зрадив з перепочивку, який дав йому в цей момент приїзд короля й королеви.

— Ось їхні величності,—вигукнув, повертаючись до вікна.—Бачите, який тиск на вулиці.

І справді крізь зачинені вікна чутно було шум на-товпу на вулиці. П'єр глянув і побачив в світлі електричних ламп море людських голів, що заливало вулицю з

екіпажами. Вже кілька разів доводилось йому бачити короля, коли гуляв він своїм звичаєм щодня на віллі Борґезе, як приватна особа—як звичайний громадянин, без варті, без почету, і в кареті з ним сидів лише його адьютант. Інколи бачив його самого, він правив легенькою каретою, і був при ньому лише один льокай у чорній ліберії. Якось їхав він з королевою, вони сиділи поряд, як звичайне подружжя, що виїхало покататись. І метушлива юрба на вулицях, та люди, що гуляли в садах, бачивши їх, вітали їх щирим жестом, утримуючись від зайвих вигуків, а найбільш експансивні наближались до самої карети й з усмішкою дивились на них. Тому П'єр, що звик уявляти собі королів, оточених гвардією, що виїздили з урочистою військовою помпою, дуже дивувався і зворушувала його простота цього подружжя, що йшло куди хотіло, нічого не боячись серед відданого народу. Згадав ще інші подробиці, про життя Квіріналу, про лагідну вдачу й простоту короля, його миролюбність, замилювання в мисливстві, нахил до самотнього життя на селі. Часто, коли надокучали йому державні справи, мріяв про вільне життя, далеко від усякого державного клопоту, до якого він не має, здається жодної охоти. Особливо популярна була королева, жінка з природи чесна й щира, що зовсім не цікавилась скандальними історіями Риму, дуже освічена, витончена, обізнана з літературою всіх народів і щаслива тим, що стоїть значно вище від навкольного оточення. Любила виявляти цю свою вищість, але якось природно, граціозно, не підкреслюючи її.

Граф Прада, що як і П'єр дивився крізь віконні шибки показав на юрбу й сказав:

— Тепер, побачивши королеву, підуть спокійно спати... Ручуся, що там немає жодного поліційного агента... Багато важить, коли тебе люблять.

Знову його охопило неприємне почуття й він, повернувшись обличчям до картинної галерії, зауважив:

— Тепер увага. Треба не пропустити, як ввійдуть їхні величності. Це найкраще в світі видовище.

Минуло кілька хвилин і оркестра одразу перестала грати, заупинившись посередині польки і заграла з усім

повнозвуччям мідних інструментів королівський марш. Пари, що танцювали, заметушились і середина залі очистилась. Входили король і королева разом з князем і княгинею Бонджованні, що вийшли їм на зустріч на сходи. Король був у звичайному фракку, а королева в шовковому одягу солом'яного кольору, оздобленому дивною білою мережкою; в блискучій діядемі з діамантів, що стягнула розкішне русяве волосся, видавалась молодою; обличчя їй було округле, свіже, з ласкавим, лагідним і розумним виглядом. Музика все ще грала, роблячи урочисту зустріч. Позаду батьків ішла Челія серед групи людей, що добивались ближче побачити короля й королеву. Потім ішли Аттіліо, Сакко, родичі, урядовці. Поки оркестра грала королівський марш, серед яскраво освітленої залі в морі гучних звуків, обмінювались привітанням, поглядами, усмішками; а присутні, що стояли навкруги, штовхали один одного, ставали навшпиньки, витягали шиї—ціла хвиля голів, радісно-блискучих очей, і плечей, де сяяло дороге каміння.

Нарешті оркестра замовкла й почали представляти присутніх королівському подружжю. Їхні величності знали вже Челію й привітали її з батьківською щирістю. А Сакко, як міністр і як батько, представив свого сина. Зігнувши гнучку спину, підшукав найкращі й найвідповідніші вирази, так що Аттіліо представили королю, як поручника, а його дружині, як красивого юнака, ущасливленого палким коханням. Їхні величності виявили велику увагу, навіть до пані Сакко, що завжди обережна й скромна, трималась осторонь. Далі сталось дещо, про що одразу забалакали по всіх залях з незкінченими коментарями. Королева побачила Бенедетту, яку граф Прада представив їй, одружившись, і всміхнулась до неї. Краса й приваба Бенедетти справили на неї велике вражіння; в таких обставинах Бенедетта мусила підійти й була на ласкавій розмові з королевою кілька хвилин. Всі навкольні чули, як королева прихильно розмовляла з нею. Безперечно, королева не знала ще події цього дня, а саме, що скасовано шлюб Прада і що незабаром буде одружіння з Даріо і що це свято є таким чином двоїсте свято. Розмова ця справила на всіх гарне вра-

жіння. Всі тільки й казали, що про ласкаву розмову найпоряднішої й найрозумнішої з королев і тріумф Бенедетти ще збільшився. Ніби ще краща стала, ще гордовитіша й повна перемоги, осяйно щаслива, що нарешті належить обранцеві.

Все це прикро впливало на графа Прада. Поки їхні величності розмовляли—королева з паніями, що їй представлялись, а король з офіцерами, дипломатами й цілим рядом поважних осіб,—Прада бачив лише саму Бенедетту, що її вітали, оточували атмосферою щирої ласки й любови. Даріо був біля неї, радий і осяяний її радістю. Це ж бо для них улаштовано цей баль, для них яскраво сяяли лампи, для них грала окрестра, для них так пишно одяглись римські красуні, в яскравих діамантах і пахощах кохання. Для них прибули під звуки оркестри їхні величності, для них це свято перетворилось на апотеозу, їм усміхалась королева, що зробила найкращий їм подарунок, приїхавши на баль, як добра фея в казках, що віщує щастя новонародженим. І в цю урочисту годину граф Прада бачив навколо себе буйну радість, перемогу тієї жінки, що її краса належала йому, хоч він і не міг заволодіти нею, і перемогу того чоловіка, що тепер візьме її собі, і ця перемога була така одверта, така образлива, ніби гарячий ляпас в обличчя графові. Та при цьому ображалась не лише гордість його й кохання. Він розумів, що перемога таких людей, як Сакко підтинає його кар'єру. Невже дивний римський клімат кінець-кінцем так згубно впливає на суворих завойовників півночі? Невже тому й почував себе таким потомленим, виснаженим, ніби напівживим? Цього самого дня, будши у Фраскаті з приводу спекуляції будинками, розумів, що його мільйони захитались, але він усе ж не хотів зизнати, що його справи погіршали, хоч усюди вже казали про це. І цього вечора серед балю він бачив, що південь одержав перемогу: Сакко взяв гору і накинувся на теплу здобич, пожираючи її гарячим промінням південного сонця. Сакко—міністр, Сакко—улюбленець короля, Сакко—що через сина породичався з найблагороднішою з аристократичних родин Риму, буде колись панувати над Римом та Італією. І тепер він уже

орудує, як захочé і грішми й людьми. Все це становило велику образу для гордовитого завойовника, з його нестриманою жадобою насолоди—і почував він себе як людина, що її попросили вийти з-за столу перед початком бенкету. Все зруйнувалось, усе вислизало йому з рук, Сакко розкрадав його мільйони, Бенедетта катувала його тіло, залишивши ятрящу рану незадоволеного бажання,—рану, що не загоїться ніколи.

П'єр знову почув біля себе придушений крик болю, мимовільне, повне відчаю виття, яке вже раз вразило його. Подивився на графа й запитав:—Вам погано?

Але приглянувшись ближче до цього блідого чоловіка, що зусиллями надлюдської волі підпримував зовнішній спокій, пожалкував за необережне запитання, на яке проте не мав відповіді. Щоб якось розважити графа, сам казав далі, висловлюючи думку з приводу пишного балю, який розгортався перед ними.

— Ваш тато мав рацію, казав, ми французи з нашим суто-католицьким вихованням, навіть тепер, в добу великих сумнівів, завжди вбачаємо в Римі лише багатівічну столицю пап. Ми майже не знаємо й не можемо зрозуміти глибоких змін, які рік-у-рік перетворюють колишній Рим у сучасний італійський. Ви не повірите, оскільки король з своїм урядом і молодим італійським народом, що намагаються збудувати собі велику столицю, здавались мені, як я приїхав сюди, непозначними величинами. Я просто не помічав їх, не брав на увагу, захоплений мрією відновити Рим, перетворити його на Рим християнський та євангельський на щастя всім народам.

Посміхнувся, ніби жалкуючи, що був такий наївний; рухом руки показав на галерію. Князь Бонджованні саме в цей момент низько вклонився королеві, а княгиня слухала компліменти Сакко. Гордовита папська аристократія була переможена, приймала в себе вискочнів, клерикальні й монархічні кола переплутались тут так, що лишались тільки самі підданці, які завтра зіллються в єдиний народ. Неможливе погодження між Квіріналом і Ватиканом кінець-кінцем ставало неминуче у дійсності, якщо не принципово, в наслідок постійної еволюції

серед цих чоловіків і жінок, таких радісних і веселих, пишно вдягнених, у вирі насолоди. Треба жити, треба кохати й бути коханим і безперестанно творити нове життя. Отже одружіння Аттіліо та Челії було ніби символ такого неминучого поєднання. Молодість і любов переможуть стару ненависть, всі сварки забудеться в обіймах цього красеня, що йде, ведучи з собою красуню, що обвила йому шию—і так світ не загине.

— Подивіться на них,—казав П'єр,—які красиві вони, молоді й майбутнє повне для них надії. Я розумію добре, що ваш король приїхав сюди, щоб зробити приємність своєму міністрові і прилучити до свого трону одну з найстаріших римських родин. Це гарна, смілива й щира політика. Але я гадаю також, що він зрозумів усе зворушливе значіння цього одружіння: старий Рим, в особі цієї чарівної дівчини, наївно закоханої віддається молодій Італії, цьому палкому й щирому юнакові, що так добре вміє носити уніформу. Хай же шлюб їхній буде міцний і плідний, хай народиться з нього велика країна, на яку я щиро бажаю вам перетворитись, з того часу, як я навчився пізнавати вас.

Його колишня мрія про євангельський Рим, що панує над цілим світом, остільки була вже розбита, що він висловив побажання щастя вічному місту цілком щиро й переконано. І Прада не міг не відповісти:

— Я дякую вам за побажання, бо цього бажає й кожен порядний італієць.

Але щось йому ніби стиснуло горло. Дивлячись на Челію та Аттілію, що розмовляли й сміялись, побачив він Бенедетту й Даріо, які наздогнали їх з тим саме осяйним виглядом безмежно щасливих людей. І коли ці дві пари, веселі й переможні, щасливі радісним життям, отак зійшлись, граф Прада не мав більше сили лишатись там, бачити їх і мучитись.

— Мені страшенно хочеться пити,—сказав раптом.— Ходімо в буфет і вип'ємо там чогобудь.

І пішов, обминаючи гостей, біля вікон, так, щоб його не помітили, прямуючи до дверей залі старовинностей, аж на кінці Галерії.

П'єр пішов слідом, але натовп одбив його й він знову

опинився перед двома парами, що ніжно розмовляли. Челія пізнала його й поманила дружнім жестом. Ніби молилась на Бенедетту й, як палка прихильниця її краси, склала на грудях білі руки, як перед мадоною.

— О, пане абат. Зробіть мені ласку й скажіть їй, що вона прекрасна, найкраща над усе прекрасне на світі, краща від сонця, місяця і зірок! Коли б ти знала, люба, як я вся тремчу, бачивши твою красу, бачивши тебе, таку прекрасну, як щастя, прекрасну, як кохання.

Бенедетта сміялась, так само, як Даріо й Аттіліо.

— Ти так само прекрасна, як і я, люба... Ми з тобою щасливі, а тому й здаємось прекрасними.

Челія сказала тоді тихше:

— Так, і справді щасливі... Пригадуєш той вечір, коли ти сказала мені, що як одружити папу з королем, то з цього нічого не буде. А тепер я й Аттіліо хочемо їх одружити й ми такі щасливі.

— Але Даріо та я зовсім не думаємо одружувати їх, навпаки,—весело зауважила Бенедетта.—Тепер я відповім тобі так само, як і ти мені тоді: досить кохати один одного і це є життя.

Коли П'єр дійшов нарешті до дверей залі старовинностей, де улаштували буфет, побачив там графа. Стояв на одному місці, нерухомий і не міг відвести очей від видовища, яке завдавало йому болю й від якого хотів сховатись. Мимоволі обернувся й дивився ще та ще. І хоч розривалось йому серце, все ж він дивився, як знову почались танці, як почалась перша фігура кадрили, під громові звуки оркестри. Бенедетта й Даріо, Челія і Аттіліо були в парах, одна проти однієї. Ці дві пари такі молоді й життєрадісні, до того були чарівні й прекрасні, танцюючи в яскраво освітленій пишній галерії серед пахощів кохання, що король з королевою наблизились і дивилися на них зацікавлені. Кругом залунали вигуки браво й глядачі були справді зворушені.

— Мене мучить спрага, ходімо,—повторив граф, нарешті вирвавшись з цієї тортури.

Замовив собі шклянку холодного лімонаду, випив її зараз, як хворий на пропасницю, що ніколи не залле жару, який палить його всередині.

Зал старовинностей являла простору кімнату з мозаїчною підлогою, оздоблену скульптурними окрасами на стінах. Вдовж стін стояла дивна колекція ваз, барельєфів, статуй. Переважав мармур, але були й бронзові статуї, між іншим умирущий гладіатор, надзвичайно художньої роботи. Найкраща була відома статуя Венери, не гірша від Венери Капітолійської, тільки ще тендітніша, гнучкіша, з лівою рукою витягнутою, ніби в солодкому забутті. Цього вечора міцний електричний рефлектор кидав на неї засліпну смугу світла, і мармур божественного голого тіла здавалось, набував собі надлюдського безсмертного життя.

В глибині залі біля стіни улаштували буфет—довгий стіл, вкритий вимережаною скатертиною, з тарілками, наповненими фруктами, тістечками, смаженим м'ясом. Величезні букети квітів стояли поміж пляшок з шампанським, гарячого пуншу й замороженого шербету, цілої батареї чарок, таць і бокалів для бульйону—цих багатих скарбів посуду кришталюного, порцелянового, срібного, що вилискував при електричному світлі. Була тут і та влучно вигадана новина, що половину залі було заставлено маленькими столиками, де гості, замість їсти стоячи, могли сісти й замовити, як у ресторані, що треба.

За одним з таких столиків П'єр побачив Нарциса, що сидів з якоюсь чепурненькою панією. Впізнавши Лізбету, Прада підійшов до них.

— Бачите, в якому приємному товаристві ви мене захопили,—сказав ввічливо аташе.—Після того, як ви мене загубили, я волів за краще пропонувати мої послуги пані, щоб провести її сюди.

— То була гарна думка,—сказала Лізбета, сміючись—тим паче, що мені дуже хотілось пити.

Вони замовила собі заморожену каву й поволі пили її, маленькими срібними позолоченими ложечками.

— Я теж,—зауважив граф,—умираю від спраги й не можу ніяк напиться. Сподіваюсь, що ви нас приймете до себе. Може ця кава трохи заспокоїть мене... Дозволь, любя, познайомити тебе—абат Фроман, один з найвидатніших молодих французьких священників.

Усі четверо довго сиділи, розмовляючи й дотепно

жартуючи на адресу гостей, що проходили повз. Але Прада, не зважаючи на звичну свою ласкавість до Лізбети, був похмурий; інколи ніби забував про неї й знову віддавався своєму горю; і мимоволі скидав очима до дверей сусідньої галерії, відки лунала музика й шум танців.

— Про що замислився, мій друже?—ласкаво запитала його Лізбета, побачивши, що він сидить блідий, розгублений.—Може нездужаєш?

Не відповів, але зовсім несподівано вигукнув:

— Дивіться, ось справжнє подружжя, ось кохання та щастя!

І показав рукою на маркізу Монтефіорі, мати Даріо, та її другого чоловіка, Жюля Ляпорта, колишнього сержанта швейцарської гвардії, на п'ятнадцять років молодшого від неї. Своїми палкими очима, що не втратили краси, вона впіймала його на Корсо, урочисто зробила з нього маркіза Монтефіорі, щоб він назавжди належав їй. На балях і вечорах не одпускала його од себе й всупереч звичаєві завжди тримала його під руку. Так і тепер, він вів її до буфету, а вона пишалася цим красенем й ніби хотіла його всім показати. Обоє вони, не сідаючи, випили шампанського й закусили сандвічами. Маркіза, хоч і мала понад п'ятдесят років, була ще пишна жінка, а він гордовитий, з довгими вусами, нагадував щасливого авантюриста, що приваблював жінок своєю грубою веселістю.

— Ви знаєте,—казав тихше граф,—що маркізі довелося визволити Ляпорта з дуже неприємної історії. Він був комісіонер у продажу мощів і жив собі якось на комісійні з продажів для бельгійських, французьких монастирів. Мав цілу організацію в справі продажу фальшивих мощів. Місцеві євреї виготовляли старовинні кіоти до мощів і набивали їх баранячими кістками, потім запечатували все це й прикладали посвідки з найавторитетнішими підписами. Цю справу, де брало участь і троє прелатів, якось затушили... Бачите, який щасливий! Дивіться як вона їсть його очима! А він, бачите, який пан! З яким фасоном тримає тарілку, що на ній вона їсть курчатко!

Потім з прихованою гострою іронією казав про те,

як кохають в Римі. Жінки, за його словами, тут неосвічені, уперті й ревниві. Підхопивши собі якогось чоловіка, римлянка тримається за нього ціле життя. Він робиться її майном, її річчю, і вона орудує ним усе життя по своїй уподобі. Наводив приклади таких нерозривних зв'язків, між іншим зв'язок між донною Серафіною та адвокатом Морано, що перетворились на справжні шлюби; і глузував з браку фантазії, з цілковитою самовідданістю в коханні й важких зв'язків, з цих збуруазнілих поцілунків, що ніколи не закінчувались, а як і закінчувались, то лише в наслідок найнеприємніших катастроф.

— Але, чого ти так обурюєшся, чого, друже мій?— запитала знову, сміючись Лізбета.— Навпаки, те, що ти розповідаєш дуже приємна річ. Якщо вже кохають один одного, то треба кохати все життя.

Була чарівна з отим ніжним русявим волоссям, підібраним угору й оголеними плечима; і Нарцис захоплено дивився на неї, порівнюючи з жіночою постаттю на малюнку Боттічеллі у Фльоренції. Надходила ніч і П'єра знову охопив сум, коли жінка, що проходила повз нього зауважила, що вже починають танцювати котильйон. І справді, здалека почулась музика. Одразу згадав, що монсеньйор Нані призначив йому побачення в маленькій дзеркальній залі.

— Ви йдете вже? — запитав жваво Прада, побачивши, що абат прощається з Лізбетою.

— Ні, ні, ще не йду.

— Ну й добре, не йдіть без мене. Я трохи похожу тут, і піду з вами додому... Добре. Ви зайдете сюди по мене?

П'єр перейшов дві залі, жовту й блакитну, поки нарешті дійшов до маленької дзеркальної залі. То була прекрасна кімната, в стилі витонченого роккоко, кругла, вся в дзеркалах, оправлених у гарні дерев'яні різьблені рами.

Навіть і на стелі були дзеркала, похило прикріплені, так що образи безліч разів повторювались і перемішувались один з одним до безмежності. На щастя тут не було електрики, а горіли тільки рожеві свічки

в канделябрах. Стіни й меблі були обтягнені ніжним блакитним шовком. І коли сюди входили, то все справляло надзвичайно приємне ніжне вражіння, ніби входили до палацу фей-чарівниць, кудись у підводне царство, освітлене аж до самих глибин сяйвом зірок.

П'єр одразу помітив тут монсеньйора Нані, що спокійно сидів на низенькій канапі; і, як і гадав П'єр, він був сам, бо всі пішли в галерію на котильйон. В дзеркальній залі було зовсім тихо, й лише здалеку почувалась музика, ніби приглушений звук флейти.

Абат просив пробачити, що затримався.

— Нічого, сину мій,—сказав Нані, з ніколи не вичерпаною чемністю....—Мені так добре в цьому захистку... Коли я побачив, який там тиск, волів за краще заховатись сюди.

Навіть не згадував за їхні величності, але дав зрозуміти, що зумів уникнути зустрічі з ними, не порушуючи правил пристойности. Він сам прийшов сюди, бо дуже прихильно ставився до Челії.

Крім того був тут і тонкий дипломатичний розрахунок, щоб не здавалось, що Ватікан пориває зв'язки з Бонджованні, цим старовинним родом, який відогравав велику ролю в історії папства. Безперечно Ватікан не міг ухвалити цього шлюбу, який ніби поєднував старий Рим з молододою Італією; але він не хотів також зовсім зникати з кону, й удавати, ніби йому байдуже до найкращих своїх прихильників.

— А тепер, мій сину,—сказав Нані,—справа про вас... Я вже казав вам, що конгрегація Індексу засудила вашу книгу, але подасть вирок на підпис папі лише після-завтра. Отже, ви маєте ще цілу добу.

П'єр перепинив його й з докором запитав:

— Та що ж, монсеньйор, я міг би зробити? Я багато думав, але не бачу жодного порятунку, жодного засобу захиститись... Як же я можу побачити папу, коли він тепер нездужає.

— Так, так, він нездужає—многозначно повторив Нані.—Але тепер папі куди краще, бо я й сьогодні, як кожної середи, мав честь бути у нього на прийомі. Коли він потомлюється, так що ширяться чутки про хворобу

його, він їх не спростовує: це дає йому змогу відпочити й добре здати собі справу про навкольні інтриги й наміри шанолубців.

П'єр був дуже схвильований, щоб уважно слухати, й сказав:

— Ні, все пропало, у мене вже немає надії! Ви казали, що можливе чудо. Але я не дуже вірю в чудеса. Зазнавши поразки в Римі, я поїду, повернусь до Парижу, де боротимусь далі... Я не можу заспокоїтись на цій поразці, надія на силу любови не може вмерти в мені, і я дам відповідь у другій книзі, і з'ясую, на якому новому ґрунті має вирости нова релігія.

Запанувала тиша. Нані дивився на абата ясними очима, повними розуму й гостроти. Серед тиші залі в теплому й важкому повітрі, де відсвічувалось безліч свічок у дзеркалах, прокотилась хвиля звуків оркестри, що заграла повільного вальса, і завмерла.

— Сину мій, гніватись недобре. Чи пригадуєте ви, що скоро ви приїхали, я пообіцяв вам улаштувати побачення з папою, коли всі ваші спроби будуть марні?

І побачивши, що абат все ще хвилюється, додав:

— Слухайте мене й заспокойтесь... Поради, що їх доводиться слухати його святості, не завжди розумні. Навколо папи є люди хоч і віддані, але без достатньої розсудливості. Я вже казав вам про це й застерігав проти необміркованих кроків... Ось чому я визнав за краще три тижні тому передати папі вашу книгу, щоб він сам переглянув її. Як я й припускав, уживалось усіх заходів, щоб книга ця не потрапила в руки папи. І тепер мені доручено сказати ось що: його святість, прочитавши вашу книгу, хоче неодмінно бачити вас.

Вигук радості й подяки вирвався у П'єра.

— О, монсеньйор, монсеньйор!

Але Нані притишив його, глянув навколо, ніби боявся, що хто може їх почути.

— Тихо, тихо! Це таємниця! Папа хоче бачитися з вами приватним способом, щоб ніхто й не знав. Слухайте! Тепер друга година. Сьогодні рівно о дев'ятій годині вечора ви прийдете до Ватікану й на всіх дверях запитуватиме сеніора Скварду. Вас пропустять усюди.

Вгорі вас зустріне Скварда і поведе до його святости... Тільки не кажіть нікому, щоб ніхто не знав про це.

П'єр був надзвичайно радий і вдячний. Схопив маленькі пухкі руки прелатові.

— Якими словами виявити вам мою подяку? Коли б ви знали, яке обурення почув я, і як важко було мені з того часу, як я бачив себе іграшкою в руках цих могутніх кардиналів, що глузували з мене. Але ви врятували мене. Я знову певний перемоги, бо можу нарешті пасти до ніг його святости, джерела всякої правди й справедливості. І він неодмінно виправдає мене, бо я люблю його й глибоко поважаю, і твердо переконаний, що завжди обстоював його власну політику й найдороччі його погляди... Ні, ні, це неможливо, він не підпише вироку, він не засудить моєї книги!

Нані випростав руки з його рук і заспокоював його батьківським жестом. І ввесь час посміхався не без деякої зневаги до такого заявого вибуху ентузіазму. Нарешті заспокоїв П'єра й просив облишити його на самоті. Оркестра знову заграла в далині. І коли абат, ще раз подякувавши, збирався йти, ще раз сказав йому просто:

— Сину мій, не забувайте, що покірливість має велику силу.

П'єр, якому дуже хотілось повернутись до палацу Бокканера, швидко знайшов графа Прада в збройній залі. Їхні величності вже поїхали з балю, з усією урочистістю, і Бонджованні й Сакко провели їх аж на вулицю. Королева ніжно поцілувала Челію, тим часом, як король стиснув руку Аттілієві, і ця уважність була на велику радість обом сторонам. Багато з гостей, за прикладом їхніх величностей почали розходитись маленькими групами. Граф, надзвичайно знервований, ще похмуріший і роздратований, теж тільки й думав, щоб вибратись відси.

— Нарешті й ви! А я на вас давно чекав. Ну, ходімо, швидше відси. Ваш земляк Нарцис Абер прохав сказати вам, щоб ви його не шукали. Він вийшов провести Лізбету до карети... А я хочу швидше на чисте повітря. Мені треба трохи піти пішки й я доведу вас до вулиці Джулія.

Одягаючись в роздягальні, Прада не міг стриматись і уїдливо жартував, грубо додавши:

— Щойно бачив, як усі четверо ваші приятелі пішли разом. Як добре, що ви любите пішки ходити, бо в кареті все одно немає місця... І що ви скажете про оту безсоромну донну Серафіну, яка, в свої роки потяглась сюди з своїм Морано, з приводу повороту невірного коханця? А про молодих, що вже й казати! Повинен визнати, що не можу казати про них спокійно, бо цього вечора вони виставляли себе на показ аж до огидности, аж до жорстокости.

Руки йому тремтіли й він додав тихо:

— Що ж, доброї подорожі, доброї подорожі молодому, коли він їде до Неаполю! Я чув, як Челія казала, що він їде сьогодні о шостій вечора до Неаполю. Ну що ж, мої найкращі побажання, доброї подорожі!

Так приємно було їм обом вийти з теплих задущливих заль на вулицю в прохолоду дивної ясної ночі. А ніч була місячна, одна з тих римських ночей, коли місто спить під безмежною банею неба, в райському сяйві, ніби заколисане в чарівних мріях. Пішли найкращою дорогою, спочатку Корсо, а потім улицею Віктора Емануїла.

Прада трохи заспокоївся, хоч усе ще в його словах бриніла іронія. Щоб забутись, розповідав палко й жваво про римських жінок, про це свято у Бонджованні, і кпив з усього, хоч раніше казав, що баль чудовий.

— Звичайно, убрання гарні, тільки здебільша вони їм не личать. Всі ці убрання виписано з Парижу й їх не примірялось. Така сама справа з їхніми оздобами—у них є ще діаманти й перли дуже гарні, та оправлено все це так грубо, що просто жах! А коли б ви знали, які вони всі неосвічені та легкодушні, під машкарою зовнішньої суворости. Все в них поверхове, навіть релігія, а там глибше нічого немає, сама тобі порожнява. Я дивився на них у буфеті, де вони їли з великим апетитом. Щодо апетиту, то він у них гарний. І зауважте, що сьогодні гості поводитись досить пристойно й не дуже жерли. А коли б вам довелось бути на балі при дворі, то побачили б, як там усе глумлять, як накидаються на буфет,

майже з тарілками трощать і душать одне одного, як хижі звіри.

П'єр відповідав лише односкладово. Був дуже радий з приводу авдієнції у папи, мріяв уже про неї, готувався до неї в усіх подробицях, але не міг нікому довірити таємниці. І кроки обох їх чітко лунали по сухому бруку, на широкій вулиці, пустельній і ясній, де в світлі місяця так добре вирізнялись їхні тіні.

Прада одразу замовк. Він вичерпав увесь свій вимушений запал, і тепер його захопила й ніби паралізувала внутрішня боротьба. Двічі вже намацував у кишені лист, написаний олівцем і повторював оті чотири рядки: «Кажуть, ніби фігове дерево Юди росте у Фраскаті, згубне для кожного, хто хоче бути папою. Не їжте отруєних фіг, не давайте їх ні вашим, ні вашим курам». Прада почував, що лист у нього в кишені і знав, що коли йде проводити П'єра, то лише для того, щоб опустити листа в скриньку на палаці Бокканера. Ішов швидко, певний, що лист буде у скринці за якихось десять хвилин і що ніхто в світі не перешкодить йому зробити це, бо воля його була непохитна. Ніколи не взяв би гріха на себе й не допустив би до вбивства.

Разом з тим, граф зазнавав жорстоких мук. Бенедетта й Даріо сколихнули в ньому цілу бурю ненависти й ревнощів. Він навіть забув за Лізбету, що її так кохав, і про сина, маленького свого наслідника, свою гордість. Жінки завжди викликали в ньому бажання самця завойовника, і насолоду йому давали тільки ті з них, хто ставив опір. І тепер для нього на світі була тільки одна жінка, яку він хотів, яку він купив законним шлюбом, і яка потім відмовила йому. Вона була його жінка, і все ж він не взяв її, й ніколи не візьме. Колись, щоб мати її, ладен був цілий Рим спалити, а тепер запитував себе, що йому робити, щоб не належала вона іншому. Думка, що хтось інший розкошуватиме з його добра, роз'ятрювала ще більш незагоєні рани його. Як вони вдвох тепер сміються з нього! Як образили вони його, зводячи на нього обвинувачення в безсиллі, що все ж тяжило над ним, не зважаючи на всі докази своєї снаги. Хоч сам і не йняв віри, але ширив чутки, що вони

живуть уже давно, як коханець з коханкою, ходять уночі один до одного, сплять на одному ліжку, в глибині палацу Бокканера, багатого на легендарні романічні історії. А тепер усе це буде правда, бо вони вільні, принаймні з релігійного боку. І бачив їх, як вони лежали поряд, засліпні образи поставали перед ним, бачив, як вони обнімались, цілувались, кохались до нестями. Ні, ні, це неможливо! Хай краще все провалиться й загине.

Повернувши з П'єром з Корсо Віктора-Емануїла в старі покручені й вузькі вулички, щоб дійти до вулиці Джулія, Прада уявив собі, як він опускає листа в скриньку на палаці. І потім змалював собі все, що було б далі. Секретар дон-Віджіліо, який з розпорядження кардиналового мав ключа од скриньки, ранком вийшов би, взяв би листа й передав би його високопреосвященству, бо листи він забороняв розпечатувати комусь іншому. Фіґи викинули б, злочину не сталось би, і в духовних сферах ніхто б і не згадав про це. Але що сталось би, коли б у скринці не було листа? Зробивши це припущення, граф виразно уявив собі, як фіґи стоять на столі, під час обіду, о першій годині в маленькому гарному кошику, старанно прикриті листям. Даріо звичайно обідає з кардиналом, бо не поїхав ще він до Неаполю. Обидва вони, і кардинал і Даріо покуштували б цих фіґ, а може лише один хто з них, і тоді хто саме? Далі образи ставали невиразні, знову вирішувальну роль мала доля, та сама доля, що її зустрів граф, їдучи з Фраскати—вона прямувала до невідомої мети, безупинно, не зважаючи на всі перешкоди. Кошик з фіґами прямував безупинно до призначеної мети й жодна сила на світі не могла спинити цього руху.

Вулиця Джулія, вся біла в місячному сяйві, тяглась безмежно. П'єр, ніби зі сну прокинувся, опинившись перед палацом Бокканера, що чорнів на срібному тлі неба. На сусідній дзвіниці пробило три години. І знову здригнувся, почувши біля себе отой жалібний стогін смертельно раненого звіра, оте мимовільне глухе виття, що знову вирвалось у графа, понятого мукою.

Але зараз же граф гірко засміявся й стискуючи руку П'єрові сказав:

— Ні, ні, я далі не піду. Коли б мене побачили тут о цій годині, то ще сказали б, що я знову закохався в мою дружину.

Запалив сигару й не обертаючись пішов геть в осяйну ніч.

XIII.

Прокинувшись, П'єр аж здивувався, коли почув, як пробило одинадцятую годину. Потомившись на балі, де він був до другої години, спав спокійним сном дитини, ніби передчуваючи щось гарне. А коли розкрив очі, побачив, що кімната наповнена соняшним світлом—і так йому радісно стало. Перша його думка була, що сьогодні ввечері о дев'ятій годині він бачитиметься з папою. Ще лишається десять годин. Що ж робити йому цього чудового дня, коли небо таке чисте й здається все віщує на добре?

Встав з ліжка, одчинив вікна; тепле повітря влилось у кімнату, з пахощами квітів і плодів; П'єр з першого дня приїзду звернув увагу на ці пахощі, ніби присмак помаранчу й рози—й марно потім хотів дізнатись за причину цього. Навіть не вірилось що це грудень. І що то за дивна країна, де й узимку чувається квітень. Одягшись, абат сперся на підвіконницю, подивитись на той бік Тібру, де в золотій імлі видно було схили Янікула, завжди зелені. Коли несподівано побачив Бенедетту, що сиділа біля водограю, в маленькому занедбаному садку біля палацу. Не міг далі лишатись у кімнаті й зійшов униз, бо його вабило до себе життя, радість і краса.

Бенедетта простягла до нього руки й уся осяйна від радості, скрикнула, як він і сподівався:

— О, пане абат, коли б ви знали, яка я щаслива, яка я щаслива!

Вони часто сиділи вдвох ранками в цьому самотньому тихому закутку. Але які то були сумні ранки, коли в обох їх не було жодних надій! А тепер і ці занедбані алеї, порослі бур'яном, і букшпанові кущі, вирослі на дні засипаного землею басейну, і симетричні ряди помаранчових дерев, які свідчили про колись правильне пляну-

ваня садка,—здавались їм такими прекрасними. В усьому була якась ніжна мрія, де так приємно забутись із своєю радістю.

А особливо тепло було біля великого лаврового дерева, в кутку біля водограю. Тоненький струмок води витікав з величезного розкритого рота трагічної машини і дзюрчав, нагадуючи звук флейти. Прохолодою подимало від великого мармурового саркофагу, що його барельєфи зображали шалену бакханалію, де фавни несли жінок і валили їх долі, ненаситно цілуючи. Тут не відчувалось ні часу, ні місця, можна було поринути в далеке минуле, таке далеке, що вся навкольність зникла—і нові будівлі на набережній, і розчищені квартали, вкриті сірим порохом, і самий Рим, у муках народження нової столиці.

— Яка я щаслива!—сказала Бенедетта.—Мені душно стало в кімнаті й я вийшла сюди. Мені так захотілось простору, повітря, сонця! І серце тут так легко б'ється.

Сиділа біля саркофагу, на уламку поваленої колони, що була за лаву й запросила абата сісти поряд. Ніколи не бачив він її такою прекрасною. Чорне волосся вирізняло її чисте, рожеве обличчя, ніжне, як квітка, осяйна сонцем. Великі бездонні очі горіли мов розтоплене золото, а дитячі уста, що в них сполучалась наївність і розсудливість, сміялись доброю усмішкою істоти, яка може нарешті вільно кохати по своїй уподобі, не ображаючи ні людей, ні бога. Думала про майбутнє й висловлювала вголос ці думки.

— Тепер усе гаразд. Коли вже маю право окремо жити, я буду домагатись і цивільної розлуки, після того, як церква скасувала шлюб. Одружуся з Даріо навесні, а може й раніше, коли виконається всі формальності... Сьогодні о шостій вечора він їде до Неаполю в одній фінансовій справі. Там є у нас нерухоме майно й його треба продати, бо вся ця моя справа коштувала дорого. Але, що це значить тепер, коли ми належимо один одному? За кілька днів він повернеться й тоді скільки буде у нас щасливих годин, яке радісне й веселе буде наше життя! Після вчорашнього чудового балу я зовсім не спала, все складала проекти на майбутнє, і проекти

чудові, як ви й самі побачите, бо я хочу, щоб ви залишились у Римі, принаймні до нашого шлюбу.

Сміявся з нею, зачарований цим вибухом молодости й щастя й ледве міг стриматись, щоб не розказати їй про своє щастя, про свої надії, про недалеке побачення з папою. Але згадав, що обіцяв нікому про це не казати.

В тиші садка, заллятого соняшним світлом, чувся впертий зойк якогось птаха, з певними переміжками; Бенедетта, глянувши вгору на клітку з птахом, прикріплену на вікні першого поверху, жартівливо сказала:

— Нічого, нічого, Тата, кричи дужче, радій! Треба, щоб усі раділи в палаці!

Потім, повернувшись до П'єра, з веселим виглядом школярки під час вакацій, сказала:

— Ви знаєте Тату? Та невже ви не знаєте Тати? Це маленька папуга мого дяді. Я подарувала її йому цієї весни, він її дуже любить і дозволяє тягати шматочки їжі з своєї тарілки. Він сам доглядає за нею, випускає з клітки й садовить. Дуже боїться щоб папуга не простудилась, а тому й повісив клітку в ідальні, єдиній, більш-менш теплій кімнаті в палаці.

П'єр і собі глянув на вікно й побачив папугу, маленьку зеленасто-сіру папугу, з пір'ям ніжним мов шовк. Чіпляючись дзьобом за жердинки, гойдалась, махала крилами, радіючи з ясного сонця.

— Вона вміє балакати?—запитав.

— Ні, вона лише кричить,—відповіла Бенедетта, сміючись.—Мій дядя запевняє, що він розуміє все, що вона кричить і чудово з ним розмовляє.

Одразу перейшла до іншої теми. За невиразною асоціацією думок згадала про другого свого дядю, того дядю, що мешкав у Парижі.

— Ви, звичайно одержали листа від віконта де-ля-Шу. Він писав мені вчора, жалкує, що стільки часу не можете домогтись авдієнції у папи. А проте він так важив на вас, на вашу перемогу, дбаючи про перемогу своїх ідей.

П'єр часто одержував листи від віконта, повні відчаю з приводу того впливу, що його набув його ворог, барон

де Фура після великого успіху в Римі, в зв'язку з міжнародною прощеною й даниною св. Петра. Непримиренна старо-католицька партія воскресла, всім здобуткам ліберального неокатолицизму загрожувала небезпека, коли тільки не матимуть папської ухвали щодо обов'язкових корпорацій, і не розіб'ється вільні корпорації, підтримувані консерваторами. Віконт дуже часто писав листи, надсилаючи складні інструкції, щоб якомога швидше домогтися аудієнції в Ватікані.

— Так, так—тихо сказав П'єр,—я одержав у неділю листа і ще одного вчора ввечері, приїхавши з Фраскати. Я так хотів би написати йому якусь добру новину.

І знову його охопила радість, коли подумав, що сьогодні ввечері бачитиме папу, розкриє йому своє серце, повне любови, матиме від нього найвищу підтримку, що надасть йому сили в його великій праці—рятування суспільства за допомогою братерного єднання з пригнобленими та знедоленими. Не міг стриматись далі й видав таємницю, що сповнювала його.

— Уявіть собі все гаразд. Маю аудієнцію на сьогодні ввечері.

Спочатку Бенедетта не зрозуміла.

— Що? Що?

— Монсеньйор Нані переказав мені цієї ночі на балі, що папа, якому він дав мою книгу, хоче мене бачити... І мені призначено аудієнцію сьогодні ввечері, о дев'ятій годині.

Бенедетта аж зашарілась, остільки близька їй була радість абатова, до якого вона ставилась дуже прихильно. І що успіх її приятеля збігався з щасливими для неї подіями, це набувало в очах її особливої ваги, ніби запоручка остаточного успіху у всьому. Дуже зраділа й захоплена жваво сказала:

— Та це нам велике щастя! Яка я рада, друже мій, яка я рада, що щастя усміхнулось одночасно й вам і мені! Це для мене така радість, така радість, що ви й уявити собі не можете. Тепер уже напевно все буде гаразд, бо туди, де живе хтось, хто бачив папу, сходять благословення боже. І грім ніколи не вдарить у таку оселю.

Сміялась уголос, плескала в долоні й то була така бурхлива радість, що П'єр занепокоївся.

— Тихше, тихше... Мені наказали не одкривати таємниці. Благаю вас, не кажіть ані слова нікому, ні тітці, ні навіть його високопреосвященству... Монсеньйорові Нані це було б неприємно.

Бенедетта пообіцяла мовчати. У дуже ніжних виразах казала про монсеньйора Нані, як про благодійника, бо єдине лише за його допомогою пощастило їй домогтися скасування шлюбу. Потім у запалі радості сказала:

— А, правда, друже мій, єдине добро на світі— щастя? Сьогодні ви вже не хочете моїх сліз, навіть для бідноти, що гибіє, що вмирає з голоду й холоду. Так, усе—в життєрадісному щасті. Воно виліковує все. Коли людина щаслива, вона не страждає, не зазнає мук, голоду й холоду.

П'єр здивовано дивився на Бенедетту, бо не сподівався такого незвичайного розв'язання загрозливої проблеми бідноти. Разом з тим зрозумів, що марні всі його спроби вщепити апостольське вчення цій дочці дивного італійського неба, що втілила в собі атавізм стількох століть державного панування аристократії. Хотів переконати її своїми напучуваннями, викликати в неї християнську любов до пригноблених і знедолених, завоювати її для нової Італії, що про неї мріяв, для Італії, яка прокинулась для нового життя, понята милосердям до всіх речей, до всіх істот. І коли Бенедетта разом з ним співчувала стражданню простого люду в години, коли сама страждала, бо в серці її ятрилась болюча рана, то тепер, скоро вона видужала, співала гімни загального щастя, як і належить дітям цього підсоння, де літо жарке, а зима нагадує весну.

— Ні, це не так! Усі не можуть бути щасливі.

— Звичайно можуть, звичайно можуть. То ви ще не знаєте бідних... Дайте дівчині з нашого Трастевере хлопця, що його вона кохає і вона сяятиме, як цариця, і буде ввечері їсти свій сухий хліб, що здаватиметься їй солодшим за цукор. Матері, що врятували дитину з хвороби, чоловіки, що перемогли в бою або витягли щасливі нумери в л'ютерію,—всі вони щасливі, й хочуть

лише успіху й насолоди... Ви марно намагаєтесь бути справедливими, розподілити краще блага,—завжди задоволені будуть лише ті, чиє серце співатиме, часто навіть не знаючи причини, співатимуть такої прекрасної соняшної днини, як сьогодні.

П'єр лише розвів руками, бо не хотів засмучувати Бенедетту, захищаючи перед нею життєву справу стількох нещасних людей, що в цю мить може вмирати десь далеко, знесилені болем фізичним, або горем душевним. Саме в цю мить, в прозорому ніжному повітрі промайнула якась тінь—і П'єр відчув безмежний сум, що крився в радості, безкрай відчай, не зважаючи на це яскраве сонце. Здавалось, що то була тінь від когось, кого не бачили... Можливо то вдарили у голову гострі пахощі лаврового дерева, гіркий дух помаранчів і букшпанів. А може від спалахнулої пристрасти завирувала кров йому в жилах, серед цих руїн, у цьому закутку, повному любови часів минулих? А може саркофаг з несамовитою бакханалією викликав думку про майбутню смерть, що криється і в таємничих втіхах кохання і в ненаситному поцілунку коханців? І деякий час дзюрчання водограю здавалось йому протяжним риданням,—і почував, як усе знищується в цій жахній тіні, що прийшла з невідомого.

Бенедетта взяла його руки й вивела його з стану мрійливості—і знову, як зачарований почував її біля себе.

— То ваша учениця дуже неслухняна, друже мій, і нездатна. Ну, що ж вдієш? Є думки, що їх годі вбити нам у голову. І ніколи ви не вб'єте в голову цих речей нам, римлянкам.... Любіть нас такими, як ми є, задовольняйтесь, бачивши нас такими, як ми є, а ми все ж красуні, оскільки це в нашій силі.

Була така чарівна в цю мить, така прекрасна в сяйві свого щастя, що П'єр тремтів, ніби бачив божество, котрого всемогутність керує світом.

— Так, так,—промимрив,—краса все ще лишається могутньою силою й лишиться надалі... Та тільки, чому не може вона заспокоїти страждання голодного бідного люду.

— Та що ви там кажете,—весело відповіла Бенедетта...—Усе навкруги сповнене щастям. Ходімо радше обідати, тітка, мабуть, чекає на нас.

Обідали звичайно о першій годині. В тих рідких випадках, коли П'єр лишався вдома, він обідав з донною Серафіною та Бенедеттою, в маленькій їдальні на другому поверсі, що виходила у двір і мала надзвичайно сумний вигляд.

О тій самій годині, на першому поверсі в освітленій залі, що виходила на Тібр, обідав кардинал, завжди дуже радий, що з ним був і небіж Даріо, бо його секретар, дон-Віджіліо, другий його гість за обідом, одкривав рота лише коли його запитували. Між цими обідами однак не було нічого спільного. І кухні були різні й куховари. Спільна була тільки велика кімната на нижньому поверсі—кладова.

Хоч їдальня другого поверху була досить сумна, бо в неї з двору вливалось якесь сумне зеленкувате світло, все ж під час обіду весело було й паніям і абатові. Донна Серафіна звичайно холодно-стримана, цього разу ніби полагіднішала, бо почувала себе щасливою. Безперечно, все ще раділа з своєї вчорашньої перемоги, коли з'явилась на баль під руку з Морано. Перша почала розмову про баль, і дуже ухвалювала його; хоч, між іншим, зауважила, що присутність короля й королеви трохи її збентежила. Розповіла, як хитро вона добрала способу, щоб її не представляли королівському подружжю. А проте сподівалась, що її, відома всім, любов до хрищениці Челії могла виправдати її появу в цьому неутральному сальоні, де зустрічаються представники різних таборів. Однак були в неї очевидно й деякі сумніви, бо сказала, що зараз по обіді піде у Ватикан, до кардинала-секретаря, в справі однієї добродійної установи, де вона була патронесою. Вважала за конче потрібне зробити цю візиту на другий же день після балю у Бонджованні. Ніколи не виявляла більшої ревности та надії з приводу майбутнього обрання її брата, кардинала на папський престіл. Для неї то була найвища перемога, тріумф її роду, це було потрібне й немнуче з погляду чести родини. І під час останньої недуги папи,

вона подбала навіть про білизну кардиналову, вишивши папські на ній герби.

Бенедетта не переставала жартувати, сміялася з усякого приводу, й розповідала про Челію та Аттілію з палкою ніжністю жінки, що зазнала щастя другої дружньої пари. Коли подавали солодке, здивовано запитала льокая:

— Ну, що ж, Джакомо, де ж фіги?

Той з звичайним своїм оспалим виглядом, дивився на неї, ніби нічого не розуміючи. На щастя в кімнату ввійшла Вікторіна.

— А чому, Вікторіно, не даєте нам фіг?

— Яких фіг, князівно?

— Та тих, що їх я бачила сьогодні в кладовці, куди я зазирнула, йдучи в садок... Чудові фіги в маленькому кошику. Навіть я здивувалась, що можуть бути фіги о такій порі. А я їх дуже люблю. Я заздалегідь смакувала, думаючи, що ви їх нам дасте по обіді.

Вікторіна засміялась.

— Так, так, князівно, знаю. Ці фіги приніс учора отой священник з Фраскаті, пригадуєте, тамошній кюре, й передав саме для його преосвященства. Я сама була там і він тричі сказав, що це подарунок і треба поставити фіги на стіл його преосвященства, не здіймаючи жодного листочка... Так і зробили, як він сказав.

— Добре, добре,—вигукнула Бенедетта, удаючи, що сердиться.—Ці ласуни розкошують там унизу. А могли б, здається й нас почастувати.

Донна Серафіна приєдналася до розмови, запитавши Вікторіну:

— Це здається, той самий священник, що заходив до нас на віллу.

— Так, так, той самий, Сантобоно, що службу править у маленькій церкві Санта-Марія Деї Кампі... Коли він приходить, завжди питається абата Папареллі що здається вчився з ним у семінарії. І вчора ввечері абат Папареллі привів його до нас у кухню, з кошиком... Дивний то якийсь кошик! Уявіть собі, що не зважаючи на всі накази, цей кошик забули поставити на стіл його високопреосвященству, так що ніхто б за обідом і не по-

куштував цих фіг, коли б не прибіг по них абат Папареллі й не взяв їх сам, з таким побожним виглядом ніби ніс святе причастя. Правда, що його високопреосвященство дуже любить фіги з Фраскати.

— Навряд, чи брат сьогодні їстиме їх,—додала донна Серафіна.—У нього трохи живіт болить, і вночі він погано спав.

Почувши кілька разів ім'я Папареллі, донна Серафіна замислилась. Шлейфосій— з одутлим зморшкуватим обличчям, присадкуватий і опецькуватий, як стара пані побожна в чорній спідниці, не до вподоби був їй з того часу, як вона спостерегла, яку владу взяв він над кардиналом, не зважаючи на свою покору й приниженість. Він був не що інше, як слуга, та ще й з останніх, а проте мав силу, і його вплив перевищував її власний вплив, бо часто він зводить на нівець усі її клопоти, щоб задовольнити честолюбство брата.

Найгірше було те, що вже двічі він, здавалось, спонукав кардинала до вчинків, що являли собою справжні огріхи. Можливо проте, що вона помилялась. В усякому разі вона визнавала його рідкі прикмети й надзвичайну побожність.

Бенедетта далі сміялась і жартувала. Коли Вікторіна вийшла з кімнати, вона покликала льокая.

— Слухайте, Джакомо, я вам дам маленьке доручення.

Зупинилась і сказала тітці й П'єрові:

— Я вас дуже прошу, обстоюймо наші права... Я їх ніби бачу там унизу, за столом, саме під нами. І мабуть, як і ми, вони перейшли вже до солодкого. Мій дядя розгортає листя, кладе собі фіги, всміхаючись, потім передає кошика Дарію, а той—дон-Віджілію. І всі троє їдять і смакують... І ви собі уявляєте їх так?

І справді їй здавалось, ніби бачить їх усіх: відчувачи потребу бути близько Дарію, й завжди думаючи про нього, вона й могла уявляти й його й тих обох. Її серце було там внизу, вона все бачила, все відчувала й сприймала всіма почуттями витонченого кохання.

— Так от, Джакомо, ви підете вниз і скажете його преосвященству, що нам страшенно хочеться покушту-

вати його фіг і що з його боку буде велика ласка, коли він надішле нам ті, що лишаться.

Але тут донна Серафіна встряла й суворим тоном сказала:

— Джакомо, прошу вас не йдіть нікуди.

І звернувшись до небоги, додала:

— Годі жартувати! Страшенно не люблю, коли ти дурниці робиш.

— О, тітусе,—виспівувала Бенедетта,—я така щаслива й давно вже не сміялась від щирого серця.

П'єр доти лише слухав, і сам був радий, що Бенедетта така весела. Але помітивши, що починається ніби сварка, оживив розмову й сказав, що хоч як це дивно, а він сам бачив учора ввечері о такій пізній порі, фіги на тому славнозвісному дереві у Фраскаті. Очевидно, це залежить від місця, де росте дерево, під захистом високого муру.

— Так ви бачили це славнозвісне фігове дерево?— запитала Бенедетта.

— Бачив, і навіть їхав з фігами, що їх ви так хочете покуштувати.

— Де ж це ви їхали з ними?

Схаменувся, що необережно пробалакався, але потім визнав за краще сказати все.

— Я зустрів у Фраскаті людину, що туди приїхала своїми кіньми й хотіла будь-що-будь одвезти мене назад у Рим. По дорозі ми наздогнали священника Сантобоно, що йшов пішки у Рим з кошиком, та ще як швидко йшов... Ми зупинились на деякий час у Римській остерії.

Казав далі про подорож, про велике вражіння, яке на нього справила Римська Кампанья в присмеркові години. Але Бенедетта пильно дивилась на нього, здогадуючись у чому справа, бо знала, що туди часто їздить Прада—стежити за будіванням на його ділянці.

— Яку ж людину ви зустріли? — запитала. — Очевидно, графа.

— Так, пані графа,—відповів просто П'єр.—Я бачив його цієї ночі. Він дуже нервувався й просто жаль його.

Жінки зовсім не образились, остільки щиро й природно казав усе це молодий абат, що мав серце повне

співчуття до всього навкольного. Донна Серафіна не зворохнула, ніби нічого не чула, а Бенедетта відповіла жестом, ніби хотіла сказати, що не відчуває ні жалю, ні ненависти до людини, їй цілком сторонньої. Однак уже не сміялась і думаючи про маленький кошик, що їхав у кареті Прада, додала:

— Та тепер я зовсім не хочу цих фіг. І добре, що я їх не їла.

Скоро випили каву, донна Серафіна облишила їх, поспішаючи одягти капелюш і їхати в Ватікан.

Залишившись сами, Бенедетта й П'єр посиділи ще трохи за столом, весело розмовляючи, як добрі приятелі. П'єр згадав знову про авдієнцію, сказав, що не дочекається щасливого моменту. Тепер дві години, отже, ще треба чекати сім годин. Не знав, що робити й як використати ці довгі пообідні години. Тоді Бенедетті спала щаслива думка.

— А знаєте, що зробимо. Вже коли ми всі тепер такі щасливі, то не треба нам роз'єднуватись... У Даріо є своя карета. Він мабуть уже пообідав, і я піду попрошу, щоб він нас узяв покататись далеко, далеко вдовж Тібру.

Плескала в долоні, радіючи, що гарно вигадала. Але саме в цю мить увійшов дуже стурбований дон-Віджіліо.

— Княгині Серафіни немає?

— Ні, тітка поїхала... Але що таке.

— Мене надіслали його високопреосвященство.... Князь по обіді почуває себе трохи не добре... Безперечно, нічого серйозного.

Бенедетта скрикнула, радше від несподіванки, ніж від хвилювання.

— Як, Даріо почуває себе недобре?... Зараз ідемо туди всі. Ідіть, пане абат! Не можна, щоб він хворів, треба, щоб він нас покатав.

На сходах зустріли Вікторіну й Бенедетта наказала їй іти разом з ними.

— Даріо хворий, може й ти там потрібна будеш.

Усі четверо увійшли в кімнату, простору, старовинну, просто умебльовану, де князь лежав останні чотири місяці після того, як йому поранили плече. Перед цією

кімнатою була маленька вітальня, а коридор, що виходив від сумежної ванної, сполучав її з покоюми кардинала: тут була їдальня, спальня, робочий кабінет, три порівняно невеличкі кімнати, що їх зробили, поставивши перегородки в колишній великій залі. Була тут і домашня церква, що двері з неї виходили на той самий коридор,—маленька проста кімната, без меблів з дерев'яним пофарбованим престолом; не було ні килима, ні стільця. Самі холодні мармурові плити, що на них ставав навколішки кардинал і молився.

Ввійшовши в кімнату, Бенедетта підбігла до ліжка, де лежав Даріо, ще одягнений. Біля нього стояв кардинал Бокканера, тривожно дивлячись; але хоч і непокоївся, все ж мав гордовитий і спокійний зовнішній вигляд, властивий людям з високою й чистою душею.

— Що тобі, Даріо, що тобі?

Князь усміхнувся, ніби хотів заспокоїти. Був дуже блідий і скидався на п'яного.

— Нічого, нічого!—Щось у голову вдарило... Уяви собі я ніби сп'янів. Одразу в мене потемніло в очах, здавалось ось, ось упаду... Ледве дійшов до ліжка й упав на нього...

Дихав важко, мов бракувало йому повітря. Кардинал зі свого боку додав деякі подробиці.

— Ми спокійно кінчали обід. Я дав розпорядження Дон-Віджіліо, щодо пообідніх годин і хотів устати з-за столу, коли побачив, що Даріо підвівся й заточився... Сідати знову він не хотів, а прийшов сюди, хитаючись, як п'яний, і помацки одчинивши двері... Ми пішли за ним, не розуміючи, в чому справа... Не можу уявити, що це таке.

Зробив безпорадний жест і показав на кімнати, де ніби пронеслася буря катастрофи. Всі двері були одчинені настіж, видно було ванну, потім коридор, і далі на кінці його—їдальню, де все так і залишилось у безладді,—не прибраний ще стіл, кинуті де попало серветки, одставлені стільці. Однак усі ще поводитись спокійно.

Бенедетта голосно висловила думку, цілком природну в такому випадку:

— Чи може він з'їв що погане?

Але кардинал, сміючись, сказав, що страви, як завжди в нього були прості.

— Ні, ні! Були яйця, котлети з баранини, щавель. Це не могло пошкодити. Я сам п'ю чисту воду, а Даріо може випив трохи білого вина... Ні, ні, це не від обіду!

— І потім,—зауважив дон-Віджіліо,—тоді й ваше високопреосвященство й я почували б себе недобре.

Даріо, що лежав з закритими очима, розплющив їх, вдихнув глибоко повітря, хотів усміхнутись.

— Нічого, нічого, це пройде. Мені вже куди краще. Треба вийти на вільне повітря.

— Тоді, слухай, що я надумала,—сказала Бенедетта.—Ти повезеш мене і абата Фромана кататись далеко, далеко, в Кампанью.

— Охоче. Це гарна думка.. Вікторіно, допоможіть мені.

Підвівся, спираючись на руку. Але раніш, ніж наблизилась служниця, його зсудомило й він упав, як зомлілий. Кардинал, що стояв біля ліжка, підхопив його на руки, а Бенедетта, зовсім розгубившись, скрикнула:

— Боже, боже, йому гіршає!.. Мерщій по лікаря!

— Може я піду по нього,—запропонував П'єр, що його все це починало хвилювати.

— Ні, ні, краще не йдіть, лишіться тут... По лікаря побіжить Вікторіна. Вона знає адресу... Поклич Джордано, знаєш де він живе, Вікторіно?

Служниця пішла й важка тиша запанувала в кімнаті, що дедалі більш наповнювалась передчуттям чогось жахного. Сполотніла Бенедетта повернулася до ліжка, а кардинал все ще підтримував Даріо, що його голова похилилась йому на плече, й дивився на нього. Жахна підозра зародилась у нього, неясна й ще неокреслена: він бачив, що в Даріо таке саме посіріле обличчя, той самий вираз жаху, що був у найкращого друга його, монсеньйора Галло, якого він колись тримав так само на грудях у себе за дві години до смерти. Така сама зомлілість, таке саме вражіння, ніби тримає похололе вже тіло, де серце перестало битись; і дедалі чіткішою ставала думка про отруту, яка береться невідомо звідки і вражає непомітно навкольних людей, як удар грому. Довго

стояв він, схилившись над обличчям небожа, останнього представника роду Бокканера. Вдивлявся в це обличчя, вивчав його й бачив симптоми тієї самої таємничої, невблаганної недуги, яка вже забрала найкращого його друга.

Бенедетта тихо просила:

— Дядю, ви потомитесь... Прошу вас, оставте його на мене. Я буду тримати його... Не бійтесь, я триматиму дуже обережно, він відчуватиме, що це я, й може прийде до пам'яті.

Кардинал нарешті підвів голову й глянув на неї; уступив їй місце, стиснувши її в обіймах і поцілувавши. Очі йому були повні сліз, бо дуже хвилювався й не лишилося й сліду звичайної його суворости під впливом глибокої до неї ніжності.

— Сердешна моя дитино,—промовив уривчастим голосом, тремтячи ніби дуб, вирваний з корінням.

Але одразу стримав себе, опанував. П'єр і дон-Віджіліо стояли мовчки, нерухомі, чекаючи поки й вони зможуть у чому допомогти, і впадали в відчай, що нічого не можуть вдіяти. А кардинал почав повільно ходити вдовж і впоперек кімнати. Потім йому стало ніби затісно в ній, бо думки вирували в ньому, й він почав заходити і в ванну й доходив навіть до їдальні. Віддалявся туди й повертався знову, замислений, мовчазний, схиливши голову, увесь поринувши в сумні думки. Про що ж думав цей вірний, цей гордовитий князь, відданий богові й такий безсилий проти неминучого? Час від часу підходив до ліжка, дивився, як недуга далі робила своє і з виразу обличчя Дарієвого бачив у якому стані він; потім знову одходив ритмічними кроками, зникав, знову з'являвся, ніби під одноманітним впливом сил, що дію їх не може зупинити людина. А може він помиляється, може це звичайне яке занедужання, що в лікаря викличе лише усмішку. І знову сидів, і повертався і серед гнітючої тиші розмірені кроки старого кардинала, що чекав вироку долі, лунали тривожно, неспокійно.

Двері одчинились і ввійшла, задихавшись, Вікторіна.

— Ось лікар. Я знайшла його.

Ввійшов лікар Джордано, як звичайно, всміхаючись.

Його маленьке обличчя, сиве кучеряве волосся, уся його постать, повна стриманої лагідности—усе нагадувало в ньому ввічливого прелата. Але скоро обдивився з кімнати, побачив людей, що з тривогою чекали на нього, зрозумів, що становище важке. Обличчя йому мов зам'яніло, як у людини, що вміє поважати чужі церковні таємниці—саме це й забезпечувало йому успіх серед церковних кіл. Мимоволі вирвалось лише два слова, скоро глянув на хворого:

— Невже знову?

Безперечно натякав на рану, що її так пильно лікував. Хто ж може переслідувати цього молодого князя, що нікому зла не робить і не стоїть на дорозі?

Звичайно, лише П'єр і Бенедетта зрозуміли цей натяк. І Бенедетта не могла далі стримуватись, хотіла упевнитись і не слухаючи й не чуючи нічого, сказала:

— Докторе, благаю вас, огляньте його, обслідуйте й скажіть, що тут немає нічого серйозного... Не думаю, щоб тут було щось серйозне, бо він щойно був такий веселий... Звичайно, це нічого, так?

— Безперечно, князівно, нічого серйозного... нічого. Зараз подивимось.

Обернувся й низько вклонився кардиналові, що йшов з ідальні розміреним спокійним кроком і зупинився нерухомо біля ліжка. Безперечно, лікар прочитав в їхніх очах невимовну тривогу, бо не кажучи ні слова, почав оглядати Дарію, як людина, що знає ціну кожної хвилини. Що далі обслідував він, вираз спокійної упевнености зникав у нього, обличчя стало серйозне і був у ньому прихований острах, і видаючи його, злегка здригались уста. Саме доктор Джордано був в останні хвилини біля монсеньйора Галло, коли він умер у наступі злосливої пропасниці, як це він констатував у медичному посвідченні. Безперечно він бачив і тепер ті самі симптоми, оливово-сірий колір обличчя, приголомшеність, ніби сп'янілість. І як старий римський лікар, звикши до наглих смертей, вбачав тут якусь загрозливу малярію, що її наука ще не може з'ясувати. Можливо тут діяли згубні випари Тібру, або якась з отрут давно минулих часів.

Підвів голову й погляд його знову зустрівся з погля-

дом чорних очей кардинала, що пильно дивився на нього.

— Ну, що Джордано?—запитав кардинал.—Сподіваюсь, що це не дуже вас турбує... Може шлунок трохи розладився, га?

Лікар вклонився вдруге. З того, як тремтів голос, зрозумів усе хвилювання цього величного старого, що знову зазнав найбільшого вдару—в найкращих своїх почуттях.

— Ваше високопреосвященство має рацію, очевидно шлунковий розлад. Але іноді це дуже небезпечно, коли прилучається пропасниця. Мені не треба повторювати вашому преосвященству, що можете цілком покладатись на мої знання й сумлінність...

Зупинився й зараз же чітким голосом лікаря-практика додав:

— Гаяти часу не можна. Треба роздягти князя й вживати швидко всіх заходів. Облиште мене на хвилину самого, так буде краще.

Залишив однак біля себе Вікторіну, кажучи, що вона допомагатиме йому. Коли ще кого треба буде, покличе Джакомо. Очевидно, хотів випроводити геть рідних, щоб почувати себе вільніше, без свідків. Кардинал зрозумів, узяв тихенько Бенедетту під руку, ведучи її в їдальню, а за ними пішли П'єр й дон-Віджіліо.

Коли зачинили двері, в їдальні стало ще тихше й сумніше, хоч зимове сонце й заливало її всю світлом і теплом. На столі все стояло так як і було, коли з-за нього встали: на скатертині були крихти хліба, недопита чашка кави, а посередині кошик з фіґами; листя було розгорнуто й бракувало лише двох або трьох фіґ. Випущена з клітки папуга Тата, сиділа перед вікном на жердині, весела й радісна, в смузі проміння, де вирували порохинки. А проте перестала кричати й чистити дзьобом пера, коли ввійшло стільки людей у кімнату. Як птах розумний, повернула голову з червоним гострим оком, щоб краще роглянути цих людей.

Незкінченні хвилини минали в нетерплячому чеканні, коли кожному хотілося швидше дізнатись, що робиться в сумежній кімнаті. Дон-Віджіліо мовчки сів осто-

ронь, а Бенедетта й П'єр стояли нерухомо, мовчазні. Кардинал знову почав ходити ритмічною машинальною ходою, здавалось, хотів заспокоїти себе, щоб швидше знайти пояснення, якого він марно шукав у вирі різноманітних думок. І поки з правильністю машини лунали його кроки, в ньому самому вирувала буря думок і напружував усі сили, щоб дізнатись причину й обставини раптової недуги; робив найрізноманітніші припущення, цілком протилежні одне одному. Вже двічі, проходячи повз столу дивився на все, що там залишилось у безладді, й ніби хотів знайти там відповідь. Може причина в цій недопитій каві, у цьому хлібі, що крихти його лежали ще, у котлеті, що від неї лишилась кістка? І коли він проходив повз столу втретє й дивився на нього, погляд його зупинився на кошику з фіґами. Одразу зупинився, ніби раптом відгадав загадку. І промайнула думка, що дедалі більше захоплювала його і не знав тільки, як перевірити її, щоб упевнитись. І деякий час стояв так, ніби приголомшений, не спускаючи очей з кошика. Нарешті взяв фіґу, підніс її ближче, щоб добре роздивитись. Але нічого особливого не помітив у ній і поклав її до інших. Але в цей час папуга Тата, що дуже любила фіґи, пронизливо закричала. Це одразу навело на думку, як легко перевести спробу.

Повільно, з серйозним виглядом і похмурим обличчям кардинал підніс фіґу папузі й дав їй, без вагання й жалкування. Папуга була надзвичайно гарна й кардинал дуже її любив. Витягнувши своє гнучке тіло, що його сіро-зеленасті пера вилискували рожевим проти сонця, вона обережно схопила фіґу кігтями й дзьобнула її. Додзьобавши до середини, з'їла трохи й кинула решту, майже цілу. Кардинал все ще похмурий і спокійний, спостерігав і чекав. Так минуло три хвилини. Була мить, коли кардинал заспокоївся, погладив папузі голівку, яка любляючи ласку, сама підставляла шию й дивилась на хазяїна маленьким червоним, як рубін, оком. Але раптом перекинулась, навіть не стріпнувши крилами і впала, як камінь, на підлогу. Тата була нежива, як громом убита.

Бокканера здійняв угору обидві руки, понятий жа-

хом, бо тепер він дізнався. Боже, який злочин! І така жахна помилка, така гра сліпого випадку! Але крик болю не вирвався йому з грудей і тільки ще сумніше, ще похмуріше стало обличчя.

Але залунав гострий пронизливий крик у кімнаті,— крик Бенедетти, що разом з П'єром і дон-Віджіліо стежила за спробою кардинала, спочатку з здивованнням, що обернулось на невимовне почуття жаху.

— Отрута, отрута! Даріо, любий мій Даріо!

Але кардинал міцно стиснув руки небозі й скося зиркнувши на двох священників, що були присутні при цьому, свого секретаря й французького абата, сказав:

— Мовчи, мовчи!

Бенедетта вирвалася енергійним рухом, понята обуренням і гнівом.

— Як я можу мовчати! Це зробив Прада, я викажу на нього, хай і він умре! Я кажу вам, що це Прада, я це добре знаю, бо абат Фроман приїхав учора з Фраскаті в його кареті разом з священником Сантобоно й цими фігами. Так, у мене є свідки, це Прада, це Прада!

— Ні, ні, ти помиляєшся, мовчи!

Схопив знову небогу за руки й хотів заспокоїти її усією силою свого авторитету. Він знав вплив кардинала Сангвінетті на таку очайдушну людину, як Сантобоно, й тепер зрозумів усе. Зрозумів, що Сангвінетті не був безпосередній винуватець замаху, але непомітно спонукав до нього. Він роздратував звіра, і випустив його на свого супротивника в ту хвилину, коли можна було сподіватись, що папський трон буде вільний. Імовірність, або радше упевненість у цьому одразу склалась у кардинала. Не треба було пояснювати й подробиць, доповнювати прогалин і неясностей. Так сталось саме тому, що мусило статись.

— Ні, розумієш, це не Прада. У Пради немає підстав гніватись на мене, а тут малось на увазі лише мене, саме для мене й призначались ці фіги... Ось поміркуй добре. Лише тому, що я несподівано захворів, я й не міг їсти цих фіг, а проте знали, що я їх дуже люблю; коли сердешний Даріо їв їх сам, я жартував, казав, щоб він лишив мені кращі на завтра... Цю отруту призначалось

мені, але жертвою її став він. Боже мій, боже! Це найжорстокіша гра випадку, це найбезглуздіша гра долі!.. Боже, боже, невже ти облишив нас!

Сльози заблищали йому в очах, а Бенедетта вся тремтіла й здавалось ще не вірила.

— Але, дядю, у вас же немає ворогів! Чому ви гадаєте, що Сантобоно задумав цей замах на ваше життя?

Кардинал деякий час мовчав, не знаходячи достатньої відповіді. У своїй величності він хотів, щоб про все це ніхто не знав. Потім ніби згадав що й наважився на вигадку.

— У Сантобоно завжди не всі клепки були дома, і я знаю, що він ненавидить мене з того часу, як я відмовився визволити з в'язниці його брата, одного з наших колишніх садівників і не видав йому гарної посвідки, на яку він безперечно не заслуговує... От з таких причин часто й постає смертельна ворожнеча. Сантобоно очевидно вважав, що мусить помститись за це.

Тоді Бенедетта, втрачаючи сили й не будши в стані далі сперечатись, упала на стілець з жестом безнадійного відчаю.

— Боже мій, боже мій! Я не витримаю!.. Та й чи не все одно, як це сталося, коли вже на моєму Даріо окошилось... Тепер усе в тім, щоб врятувати його, я хочу, щоб його врятували... Але чому так довго не виходять вони з кімнати? Чому Вікторіна й досі нас не кличе?

Знову запанувала тиша, гнітюча тиша. Кардинал, не кажучи ні слова, взяв з столу кошик з фіґами, поставив його у шахву й замкнув на два спусти, а ключ сховав собі до кишені. Мабуть хотів уночі знищити цей кошик, кинути його в Тібр. Відходячи від шахви, побачив, що на нього пильно дивляться обоє священників. Тоді звернувся до них і сказав просто й велично:

— Панове, мені не доводиться просити вас не видавати таємниці. Є скандали, що від них треба оберігати церкву, бо вона тут невинна й не може бути винна. Притягти когось з духовних осіб до цивільного суду, навіть коли то злочинець, це значить завдати вдара самій церкві, бо лихі люди скористаються з процесу, щоб обвинуватити церкву в злочині. Наш єдиний обов'язок передати

злочинця на волю божу, а бог уже покарає вбивцю... Щодо мене особисто, то хоч що трапиться зо мною, або з членами моєї родини, з найдорожчими мені людьми, то в ім'я Христа померлого на хресті оголошую, що не маю ні гніву, ні потреби помститись, знищую ім'я убивця в моїй пам'яті і ховаю огидний вчинок його в вічній тиші могили!

Висока постать кардинала, здавалося, ще повищала, коли піднісши руку широким жестом, давав цю обітницю й віддавав своїх ворогів у руки єдине богів; і мав на увазі тут не лише Сантобоно, але й Сангвінетті, що його згубний вплив відчував. І безмежний сум охопив його, й глибоких страждань зазнавав навіть у цей момент героїчного піднесення, коли думав про мовчазну боротьбу навколо тіяри, про всі лихі й хижі сили, що діяли незнано. П'єр і дон-Віджіліо вклонилися на знак того, що мовчатимуть. І в непоборному нападі не міг стримати ридання, що стискувало горло, і промовив:

— Бідний мій сину, бідний сину! Єдиний наслідник нашого роду, вся любов моя і вся надія! І має вмерти, вмерти так!

Бенедетта підвелась, знову обурена.

— Вмерти? Хто має вмерти? Даріо?... Але я не хочу цього!... Ми будемо доглядати його, підемо до нього, візьмемо його в наші руки й врятуємо... Ходімо, дядю, ходімо... Я не хочу, не хочу, не хочу, щоб він вмирав...

Пішла до дверей і жодна сила не могла б затримати її, але в цю мить вийшла Вікторіна, мала розгублений, переляканий вигляд, не зважаючи на свою звичну бадьорість.

— Лікар прохає вас і ваше високопреосвященство зайти, мерщій, мерщій!

П'єр ніби скам'янів підо впливом цього всього, й не пішов за ними, лишився на деякий час з дон-Віджіліо в ідальні, освітленій сонцем. Так значить і справді це отрута, отрута як за часів Боржія, хитро прихована, що її подає у фруктах лихий отруйник, якого навіть і до суду не наважуються притягти. І згадувалась йому розмова по дорозі з Фраскаті, його скептицизм парижанина з приводу цих легендарних отрут, що їх він припускав

лише в п'ятому акті романічної драми. Так значить, усе це правда, ці жахні історії, ці букети й отруєні ножі, це правда, що прелатів й небажаних пап отруювано якоюсь чашкою шоколаду на сніданку! І цей завзятий і суворий Сантобоно—отруйник, тепер уже не було у П'єра сумнівів щодо цього. Уявив собі весь учорашній день, у новому жахному освітленні: честолюбні наміри й погрози, що їх він підслухав у кардинала Сангвінетті, та його рішучість і поспішність з огляду на близьку смерть папи, підбурювання до злочину в ім'я церкви, потім цей священник на дорозі з маленьким кошиком фіг, потім цей кошик, що його так обережно й побожно везе в присмерковій сумній Кампанї священник у себе на колінах, кошик, що сама згадка про нього наводила жах— і стояв він перед очима, викликаючи жах, і формою, і кольором, і запахом. Так значить, справді отрута не є вигадка, вона справді є і вживають її в темряві католицького світу, в гонитві за владою та багатством?

І раптом в уяві П'єровій постала фігура Прада. Нещодавно, коли Бенедетта так рішуче обвинувачувала його, П'єр хотів виступити на захист, розказати все, що знав про отруйника, й пояснити, відки надіслано кошика й чиїх рук це діло. Але тепер аж морозом обсипало його, бо подумав, що коли Прада й не вчинив злочину, то припустив до нього. І з болем у серці згадав про маленьке чорне курча, в тій сумній остерії, що здохло у повітці; ніби громом вражене лежало воно й струмочок фіялкової крові витікав з дзьоба. І тут лежала так само, м'яка й тепла, з закривавленим дзьобом папуга Тата під своєю жердиною... Навіщо ж Прада казав неправду, ніби кури бились? В усьому цьому було таке хитре плетиво пристрастей і прихованих інтриг, що П'єр втрачав ґрунт під ногами в цій темряві. Так само не міг він відтворити собі ту жорстоку боротьбу, що точилась у цій людині вночі на балю. І бачив Праду побіч себе, коли вони повертались ранком до палацу Бокканера й здригався від жаху, бо наясно відчував, що саме біля брами палацу склалось жахне рішення. Не зважаючи на всі неясності й ускладнення, все одно, хоч фіги призначались кардиналові, хоч може Прада сподівався, що випа-

док скерує удар і помститься за нього, ясно було одно: Прада знав, Прада міг би відвернути руку долі, а проте припустив сліпому випадкові зробити лихе діло.

П'єр обернувся й побачив дон-Віджіліо, який все ще сидів осторонь нерухомо на стільці, такий зблідлий і непохожий на себе; і пройманула думка, чи не отруївся й він.

— Може вам теж погано?

Спочатку секретар, здавалось, не мав сили відповісти, до того страх приголомшив його. Потім тихо сказав:

— Ні, ні, я не їв їх... Боже, коли подумаєш, як мені хотілось їх покуштувати! І лише пристойности ради я стримався, бачивши, що його преосвященство не бере жодної.

Увесь здригнувся, з самої згадки про те, що лише його покора врятувала його від смерти. І відчував у себе на руках, на обличчі холодний подих смерти, яка була так близько від нього.

Двічі зідхнув і понятий жахом зробив рух, ніби одмахуючись од чогось страшного й тихо вимовив:

— О, той Папареллі, Папареллі!

Схвильований П'єр, хоч і знав його погляд на шлейфносія, захотів дізнатись, на що він натякає.

— Що ви хочете сказати цим? Ви обвинувачуєте його? Думаєте, що це вони його підбурили й що це взагалі їхня справа?

Не назвав навіть на ім'я єзуїтів; чорна тінь застелила в цю мить освітлену сонцем їдальню, так що на мить аж темно стало.

— Звичайно вони!—вигукнув дон-Віджіліо.—Вони всюди! Вони завжди! Коли де плачуть, умирають—це їхня завжди робота. Цього разу хотіли влучити і в мене й дивно, як не влучили.

І знову, понятий жахом, простогнав жалібно і разом сердито:

— О, той Папареллі, Папареллі!

Змовк, не відповідаючи на запитання, і погляд його блукав по стінах їдальні, ніби чекав він, що ось-ось вийде відти шлейфносій, з одутлим обличчям старої діви,

з швидкою мишачою ходою й повними таємниці руками, що взяли забутий кошик у кладовій і поставили його на столі.

Тоді обоє наважилися ввійти до кімнати, сподіваючись, що може стануть у пригоді. І П'єр, входячи, побачив те, від чого краялось серце. Здогадуючись, що Даріо отруївся, лікар Джордано даремно вживав звичайних заходів,—давав рвотне, потім магнезію. Наказав навіть Вікторіні сколотити яєчний білок у воді. Але становище гіршало й так невимовно швидко, що всяка допомога була марна. Даріо лежав роздягнений, на спині, з подушками під боками, витягнувши руки понад ковдрою. Вигляд його був жахний. Своїми ознаками стан цей нагадував неспокійне сп'яніння, що ним відзначалась і та таємнича й жахна недуга, яка відібрала життя монсеньйорові Галло й багатьом іншим. Здавалось, ніби зомлів він, очі западали йому дедалі більше в почорнілі очниці, а обличчя ніби всихало, старілось, небувало якогось сірого, землистого відтінку. Вже кілька хвилин, втративши сили, лежав з закритими очима; лише довгі, важкі й неповні вдихання, що підносили йому груди, були ознакою, що він ще живий. Нахилившись над обличчям умирущого, стояла Бенедетта, переживаючи його муки й охоплена безсилою тугою, так що й годі було її впізнати; сплотніла, була така розгублена, ніби смерть мала їй ось-ось теж забрати життя.

Кардинал Бокканера одвів лікаря у віконну нішу; там стиха розмовляли.

— Очевидно, умре?

Лікар, так само схвильований зробив безнадійний жест і визнав себе за переможеного.

— На жаль, так! Повинен попередити ваше високопреосвященство, що за годину все скінчиться.

Коротка тиша.

— Очевидно, та сама недуга, що і в Галло?

І коли лікар не відповідав і тремтячи одвернувся, додав:

— Коротко кажучи, злослива пропасниця?

Джордано розумів, чого від нього хотів кардинал. Треба було мовчати, поховати злочин, назавжди, дбаючи

про добре ім'я церкви. І нічого не могло бути величнішого й вищого в своїй трагічності, ніж цей сімдесятилітній старець, що тримався ще так прямо й мужньо. Він не хотів зіпсувати репутацію католицької церкви, своєї духовної родини, й не хотів, щоб його земні родичі були втягнені в скандальний судовий процес, який немилуче заплямував би їх. Ні, ні, краще мовчання, вічне мовчання, в якому все заспокоїться й забудеться!

З покірливим виглядом особи духовного звання лікар вклонився.

— Звичайно, злослива пропасниця, як слушно каже ваше високопреосвященство.

Дві великі сльози виступили на очах Бокканера. Тепер, забезпечивши інтереси бога, він страждав, як людина. Благав лікаря зробити ще останню спробу, зробити неможливе; але той тільки захитав головою, й тремтятьми руками показав на хворого. Для рідного батька, для рідної матері не міг би зробити більше. Смерть наближається. Нащо потомлювати, нащо мучити умирущого, тільки збільшуючи його страждання? І вбачаючи недалеко катастрофу, кардинал згадав про сестру Серафіну й страшенно захвилювався, що не встигне вона й обняти свого небожа в останній раз, якщо затримається в Ватікані, де, очевидно, вона тепер; лікар запропонував поїхати по неї своєю каретою, що стояла внизу на вулиці. То була справа двадцятьох хвилин. А коли в ньому буде потреба в останні хвилини, то безперечно встигне повернутись.

Лишившись сам у віконній ніші, кардинал стояв ще деякий час нерухомо. У вікно дивився на небо, крізь сльози. І тремтячі руки піднесли угору, ніби в молитовному екстазі. Боже, боже, коли вже людська наука така безсила й мізерна, і лікар пішов собі, щоб не лишатись далі в безпорадному стані, то невже, боже, не зробиш ти тепер чуда, щоб довести всю безмежну силу своєї всемогутності? Треба чуда, треба чуда! І благав про чудо всією силою своєї віри, з невідступністю і владним авторитетом римського князя, переконаного, що багато зробив для віри, віддавши все своє життя церкві. Благав про чудо, щоб не припинився його рід,

щоб останній чоловік з цього роду не загинув такою нікчемною смертю, а одружився на Бенедетті, яку так палко кохав і яка плакала тепер, понята горем. Треба чуда, треба чуда! Заради цих двох любих дітей. Чуда, що відродило б рід Бокканера, чуда, що увічнило б рід, коли це подружжя дасть багато нащадків, мужніх і вірних захисників церкви.

Вийшовши на середину кімнати, кардинал ніби перетворився. Віра осушила його сльози, дух знову був міцний і пройнятий покорою, без сліду вагання. Віддаючи себе на ласку богові, захотів сам соборувати Даріо. Жестом покликав до себе дон-Віджіліо й повів його в маленьку сумежну кімнату, де була домашня церква. Ключ від неї завжди мав при собі. То була маленька кімната, без якихбудь окрас, куди ніхто не ввійшов; там був престіл з простого пофарбованого дерева, а на ньому велике мідне розп'яття. В палаці вважалось її за святе місце, повне таємнощів, святого жаху. Казали, ніби кардинал цілі ночі молиться там навколішки, безпосередньо розмовляючи з богом. І коли він так відверто ввійшов туди й лишив двері святилища одчиненими, то він робив це, щоб викликати бога, викликати чудо.

Позаду престолу була шахва, що правила за ризницю. Кардинал одімкнув її, щоб узяти епитрахиль і ризу. Там був також посуд з свяченим миром, у старовинній срібній скриньці з гербами роду Бокканера. Потім кардинал, разом з дон-Віджіліо ввійшов в кімнату вмирущого й залунали латинські слова молитов:

— *Rex huic domui.*

— *Et omnibus habitantibus in ea.*

Смерть надходила, всепереможна й невідворотна й довелось облишити всі підготовчі процедури перед таїнством. Не було ні двох запалених свічок, ні маленького столика, вкритого білою скатертиною. Дон-Віджіліо не взяв навіть посуду з свяченою водою, ні кропила, а тому кардинал, благословляючи кімнату вмирущого, зробив лише жест, ніби кропить, вимовляючи слова молитви:

— *Asperges me, Domine hyssopo, et mundabor; lavabis me et super nivem dealbabor.*

Побачивши кардинала з свяченим миром, Бенедетта, вся тремтячи стала навколiшки бiля лiжка; П'ер i Вiкторiна, трохи поодалик, теж опустились навколiшки, враженi сумною подiєю. Бенедетта не зводила з Дарiо великих чорних очей, що здавалися ще бiльшi на сполотнiлому обличчi. Не пiзнавала Дарiо, дивлячись на це землясте обличчя, з обвислою та зморшкуватою кожею, як у старого. I розумiла, що дядя, всемогутнiй князь церкви принiс дари не для того, щоб iх повiнчати, як вiн сам хотiв, але для того, щоб освятити остаточний розрив, розрив смерти, що кладе межi всiм людським домаганням, смерти, що знищує та забирає геть з собою цiлi народи, так само як от вiтер несе з собою порох на дорозi.

Не можна було гаяти часу. Отже, кардинал швидко прочитав у пiвголоса «вiрую».

— *Credo in unum Deum...*

— Amen, — вiдповiв дон-Вiджiлiо.

Пiсля звичайних молитов, дон-Вiджiлiо читав спецiальнi молитви, щоб небо змилося над страждуючою людиною, яка має стати перед очi богovi, коли не станеться чуда з ласки божої.

Не гаючи часу на омовення рук, кардинал одкрив скриньку з свяченим миром; обмежуючись одноразовим мируванням, дозволеним у негайних випадках, сiбною голкою поклав краплину олії на висхлi уста, що до них доторкнулась смерть.

— *Per istam sanctam unctionem, et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quidquid per visum, auditum, odoratum, gustum, tactum, deliquisti.*

Яка палка вiра була в цих словах, де вiн закликав до милосердя, щоб бог своєю ласкою пробачив гріхи, вчиненi п'ятьма почуттями, якi являють для душі завжди розкритi ввiйстя для спокуси! Разом з тим була в нього й надія. Коли господь вразив нещасного Дарiо за його гріхи, то розгрішивши його, може поверне йому й життя. I благав, щоб господь повернув Дарiо життя, щоб старовинний рід Бокканера мiг множитись i далі й служити богovi в усi вiки, i на полi бою i перед олтарем.

Деякий час кардинал стояв з тремтячими руками над умирущим, вдивляючись у застигле обличчя й закриті очі, ніби чекаючи чуда. Але жодних змін не поставало, жодного поліпшення не було. Дон-Віджіліо витер уста Даріо маленьким кусочком вати, але Даріо навіть не зідхнув. Прочитавши останню молитву, кардинал пішов до церкви разом з дон-Віджіліо, серед навколишньої гнітючої тиші. Там обоє вони стали навколішки і кардинал палко молився, стоячи на кам'яній підлозі. Пильно дивлячись на мідне розп'яття, нічого більше не бачив, нічого не чув. Увесь віддався молитві, благаючи Ісуса, щоб узяв його життя, замість Дарієвого, коли вже потрібна жертва. І сподівався, що може відвернути гнів небесний, поки ще є в Даріо останній подих життя, а сам він благає бога, стоячи навколішки. І разом був повний покори й величі. Невже ж не може бог зробити ласку родові Бокканера? І коли б завалився старий палац, кардинал не чув би гуркоту руїн.

Тим часом у кімнаті все ніби завмерло, оповите трагічною величчю обряду мирування. Лише тепер Даріо розплющив очі. Глянув собі на руки—були такі висхлі, як у старого і в очах його зажеврів безмежний жаль за життям. Очевидно, в цю хвилину розумового просвітлення, в сп'янінні під впливом отрути, уперше ясно усвідомив собі свій стан. Умирати такою безглуздою смертю, в такому злидненному стані—здавалось чимось обурним цьому легковажному егоїстові, цьому закоханому в красі, світлі й радості чоловікові, що не вмів страждати. Нещадна доля жорстоко карала в його особі його вмирущий рід. Страшно було йому дивитись на себе й поняв його відчай, дитячий страх. І це надало йому сили підвестись на ліжку,—дивився розгублено навкруги, щоб переконатись, що не всі його покинули. І коли побачив Бенедетту, яка стояла навколішки, біля ліжка, метнувся до неї, простягаючи руки, щоб палко обняти її.

— Бенедетта, Бенедетта! Іди, йди сюди, я не хочу вмирати сам!

Нерухома й ніби скам'яніла в чеканні, не зводила з нього очей. Їй здавалось, що жахна недуга, яка вбивала її коханця, дедалі більше захоплювала її, вбивала

її в міру того, як Даріо втрачав сили. Зблідла як сніг, і крізь зіниці її ясних очей вже прозирала душа. Та, коли побачила, що Даріо ніби ожив, простягає руки й кличе її, підвелась, підійшла й стала коло ліжка.

— Я тут, мій Даріо. Я тут, я тут!

П'єр і Вікторіна, які все ще стояли навколішки, були свідками величної сцени, до того надзвичайної, що так і лишились, ніби пригвождені, бо щось надземне було в усьому цьому й сили людські не могли і тут нічого вдіяти.

Бенедетта розмовляла й поводитилась так, ніби вільна була від усіх умовних і соціяльних зв'язків, ніби поза життям уже була і навкольні люди й речі здавались їй далекими, ніби дивилась на них з безодні невідомого, яка мала її поглинути.

— Любий мій, нас хотіли роз'єднати. І це для того, щоб я не могла віддатись тобі, щоб ми ніколи не зазнали щастя в обіймах один в одного! Так, заподіяли тобі смерть, знаючи, що разом з тобою умру і я. І він є твій убивця, так, хоч би і не його рукою тебе вбито. Він винен у всьому, він відібрав тебе в мене, коли я готова була стати твоєю... Він розбив нам обом життя, він розлив навкруги нас отруту, що від неї ми вмираємо. Як я ненавиджу його, як ненавиджу! Як хотіла б я розчавити його, раніш ніж умерти в тебе на грудях.

Не підвищувала голосу й казала всі ці жахні слова щиро, палко й разом просто. Навіть не назвала Прада на ім'я, і трохи обернувшись до П'єра, що стояв позаду неї нерухомо навколішках, додала тоном наказу:

— Ви ще побачите його батька. Доручаю вам передати, що я прокляла його сина. Старий так мене любив, і я ще й досі люблю його і ці слова, що ви йому перекажете, розкраять йому серце. Але я хочу, щоб він знав, він повинен знати, в ім'я правди й справедливості.

Понятий жахом і ридма ридуючи, Даріо знову простяг до неї руки. Почував, що вона не дивиться на нього, що ясні очі її не дивляться в його очі.

— Бенедетта, Бенедетта!—Іди, іди сюди! О, ця темрява, я не хочу йти в неї сам!

— Іду, іду, мій Даріо. Я тут.

Ще ближче підійшла і стоячи біля самого ліжка, майже доторкалась його.

— Я дала обітницю Мадонні, що не належатиму нікому, навіть тобі, поки не буде благословення божого, благословення церкви. Я вбачала щось високе, божественне в тому, щоб лишитись чистою, непорочною дівою, як діва Марія, не відаючи бруду й ницости тілесної. То був подарунок високої й незвичайної любови, дорогий подарунок, що я його хотіла дати обранцеві мого серця, який би назавжди був владарем моєї душі й мого тіла. Цю непорочність, що нею я так пишалась, я захищала від нападів другого, зубами і нігтями, як захищають себе од вовка, я оберігала її й від тебе й плакала, щоб ти не заплямував цього скарбу в запалі кохання, поки надійде свята година дозволеного раювання... І коли б ти знав, як мені доводилось боротися з самою собою, щоб не піддатись. Мені до нестями хотілось кричати, щоб ти мене взяв, поняв, захопив. Бо я хотіла тільки тебе, й тобі я віддавала себе—без обмежень, як жінка, яка робить це свідомо, приймає кохання й вимагає собі всієї повноти кохання, як дружина й мати. І як важко було мені додержувати обітниці, коли вирувала в мені стара кров мого роду. А тепер— який жах!

Нахилилася ще ближче й тихо, але ще палкіше казала:

— Пригадуєш той вечір, коли повернувся поранений в плече... Мені здавалось, що ти вмреш, я кричала, понята гнівом, думаючи, що тебе втрачу, що ти вмреш і не зазнаємо ми щастя. Я согрішила тоді проти Мадонни. Але тепер я жалкую, що вона не прокляла нас обох, щоб ми вмерли вдвох, міцно стиснувши один одного в обіймах, щоб так нас і поховали... І те загрозове попередження не допомогло... Я була ніби сліпа й нерозумна й не зрозуміла його. А тепер другий удар, тебе відбирають знову від мене й ти йдеш, раніш ніж я віддалась тобі. А проте, був час... Такий кінець гордовитости, такий кінець безглуздої мрійливости!

В приглушеному голосі її почувалось тепер обурення на саму себе, гнів практичної та розсудливої жінки, якою

вона завжди була. Хіба Мадонна, повна любови, хотіла зла коханцям? Хіба образилась би вона й засмутилась, бачивши їх один в одного в обіймах, палко закоханих, щасливих? Ні, ні, янголи не можуть плакати, коли двоє кохаються, навіть без благословення церкви. Навпаки, вони всміхаються тоді, радісно співаючи. Це ж велике безглуздя не розкошувати тут на землі, коли молода кров буяє в жилах.

— Бенедетта, Бенедетта, — повторював умирущий, понятий дитячим жахом, з самої думки, що він іде сам, кудись у темну безодню.

— Я тут, я тут мій Даріо... Я йду..

Їй здалося, що служниця, яка справді стояла нерухомо, хоче підвестись і стримати її. Тоді сказала:

— Ні, ні, Вікторіно! Ніщо в світі не стримає мене, бо моє кохання міцніше над усе, міцніше ніж смерть. Коли я стояла навколішки, щось спонукало мене підвестись і підійти ближче. Я знаю, куди йду.—А проте, того вечора, коли його поранили ножом, я заприсяглась... Я сказала, що належатиму лише йому, хоч би навіть у домовині, коли треба. Я буду цілувати його й він візьме мене. Ми будемо мертві й будемо на-завжди вкупі.

Повернувшись до вмирущого й доторкнувшись до нього.

— Даріо, я тут, я тут!

І сталося щось незвичайне. Дедалі більше хвилюючись, понята запалом кохання, почала поволі роздягатись. Спочатку скинула корсетку й чітко вирізнилися білі руки, білі плечі, потім спустилась спідниця й на тлі килиму оголились білі ноги, білі гомілки; потім упала додолу й решта білизни й пишною квіткою засяяв біло-сніжний живіт, біла шия, білі стегна. Все зняла до останку, не соромлячись, велично спокійна, ніби була сама. І стояла, мов лілія, в непорочній оголеності, царственно велична, не дбаючи про сторонніх глядачів. Наповнювала світлом й пахощами краси свого тіла сумну кімнату. То була дивна краса, жива досконалість найкращої з мармурових статуй: прекрасна шия, груди войовничої богині, гордовита й ніжна лінія всюди від плечей до п'ят, з дивним заокругленням кінцівок і сте-

гон. І тіло було таке біле, що не могли з ним зрівня-
тись ні мармур статуй, ні білина голуба, ні сніг.

— Даріо, Даріо мій, я тут, я тут!

Вражені цим видовищем, цим сяйвом святої краси, П'єр і Вікторіна дивились на неї, засліплені, приголом-
шені. Вікторіна навіть не зворухнулась і не подумала
утримати Бенедетту від такої незвичайности, проїнята
жахом і пошаною, яку викликають вибухи пристрасти
й віри. А П'єр, скам'янілий, почував у цьому щось таке
величне, що лише тремтів цілим тілом, розгублено спогля-
даючи. І жодних нечистих думок не викликало в ньому
це голе тіло, біле як сніг, як лілія, тіло цієї благородної
й чистої жінки, що здавалось сяяло власним світлом,
світлом палкого кохання, що проймало його. І вражало
його, як величний витвір правди, перетвореної в дій-
сність силою генія.

— Даріо, Даріо, мій, я тут, я тут!

І Бенедетта лягла, обнявши вмирущого Даріо, що
його руки не мали сили стиснути її. Так, вона хотіла
цього, під її зовнішнім спокійним виглядом, у лілейній
чистоті її впертого наміру, вирувало бурхливе кохання.
І завжди воно палало в ній, навіть у хвилини спокою.
Тепер, коли невблаганна доля відбирала їй коханця,
вона відмовилась від колишніх безглузвих мрій, не хо-
тіла втратити його, не віддавшись; жалкувала з приводу
зробленої дурниці, що не віддалась, коли'обое вони були
поняті ніжністю, повні сил, і в цьому наступі шаленства
був протест природи, несвідомий крик жінки, що не
хотіла вмерти незаплідненою, нікому не корисною, як
зерно підхоплене бурею, що з нього не постане ніколи
нове життя.

— Даріо, Даріо мій, я тут, я тут!

Притиснулась до нього голим тілом, оголеною душею.

І П'єр у цю мить побачив на стіні проти ліжка герб
Бокканера, старовинне панно, розшите золотом і різно-
кольоровим шовком на фіялковому оксамиті. То був
дракон, що дихав полум'ям, девіза вогненна й сувора,
Восса пєга, alma rossa, чорна паща, червона душа, паща
звіра, що несамовито вив, тим часом, як душа горіла
вогнем любови й віри. І відродились усі бурхливі при-

страсті роду, багатого на трагічні легенди, й цей останній ніжний нащадок наважився на незвичайне й жахне поєднання в смерті. Дивлячись на розшитий герб, згадав і про малюнок Кассії Бокканера, коханки, месниці, що кинулася в Тібр з братом Герколе, й трупом коханця Флавіо Коррадіні. Хіба то не були такі самі обійми, що, здавалось, перемагали смерть, хіба то не був такий самий дикий запал, коли жінка кидалася в безодню, разом з коханим, разом з обранцем, разом з єдиним на світі? Обидві були подібні мов сестри і та, що як жива, дивилася з картини, і ця, що вмирала смертю коханого; і ця остання була ніби відбиток тієї другої, і мали вони ті самі ніжні дитячі риси, ті самі жагучі вуста, ті самі великі мрійливі очі, на маленькому округлому обличчі, з розумним і впертим виглядом.

— Дарію, Дарію мій, я тут, я тут!

І застигли на мить, що здавалась вічністю, в обіймах. В ці обійми вклала вона всю палкість самовідданя, все святе шаленство, що виходило поза межі життя, йдучи в чорну безодню невідомого, що розкривалась перед ними. Зливалася з ним, ввіходила в нього, не лякаючись і не відчуваючи огиди до жахної недуги, що змінила його до невпізнанности. А він зідхнув в останній раз у цю щасливу мить, що надійшла нарешті, й завмер, конвульсивно стиснувши її руками, ніби хотів узяти. І може з болю від цього неповного відданя, з самої думки про свою непорочну чистоту, що лишалась марна й незапліднена, а може під впливом великої радості, що все ж поєднались вони, всією силою волі, в цю останню мить умирущого безсилля, до серця її рунув такий потік крові, що воно розірвалось. Бенедетта вмерла, обнявши коханого, і міцно стиснули вони один одного, назавжди.

Почувся стогін. Вікторіна підійшла і все зрозуміла. А П'єр, що теж підвівся, плакав, вражений величністю того, що бачив.

— Дивіться, дивіться,—пошепки сказала служниця,— вона вмерла, не дихає. Моя сердешна, вона не жива!

І абат промовив:

— Боже мій! Яка краса в них!

І справді, ніколи вища краса, осяйніша не сяjala

з обличчя померлих. Обличчя Дарієве нещодавно землясте й старе, тепер зблідло, набуло благородности мarmуру; риси витончились, спростились, ніби в наступі невимовної радості. Обличчя Бенедетти було, як і раніш, серйозне, зі зморшкою впертої волі на вустах, а все надзвичайно біле тіло свідчило про безмежно глибоку й разом гостро болючу насолоду. Волосся їхне поперепліталось і одкриті очі дивились неуситимо, один в одного, безмежно ніжно. Поєднавшись навік, вони поринули в вічність у чарівному зв'язку, що перемиг і саму смерть. І було щось осяйне в цьому безсмертному, непереможному коханні.

Залунали ридання Вікторіни й так причитала вона, що зчинила великий галас. Пер до того був схвильований, що й не помітив, як у кімнаті набралось стільки людей, теж понятих відчаєм. Насамперед прибіг з церкви кардинал, разом з дон-Віджіліо. Саме в цю мить лікар Джордано привіз донну Серафіну, вже попереджену про неминучу смерть небожа. Вона стояла, ніби скам'яніла під впливом цих двох смертей, що одна по одній вразили сім'ю Бокканера... І самого лікаря все це вразило, хоч у своїй практиці він спостерігав сумні речі. Хотів дати пояснення, казав про може прихований аневризм, а може про емболію.

Вікторіна, що під впливом глибокого горя, вважала себе нарівні з хазяями, дозволила собі зауважити:

— О, пане докторе, вони так любили один одного й цього досить, щоб умерти разом.

Донна Серафіна поцілувала в чоло любих діток і хотіла закрити їм очі. Та не вдалось їй це, повіки самі одкривались, скоро одводила пальці й очі дивились з усмішкою, в останній раз обмінюючись застиглою в них ласкою. Сказала, що пристойности ради треба визволити тіло Бенедетти й хотіла зробити це сама.

Але Вікторіна знову протестувала:

— Пані, пані! Ви їм руки переламаєте! Гляньте, пальці їм вп'ялись у тіло й ніколи їх не розлучити.

І кардинал став на захист їхній. Бог не зробив чуда. Сам кардинал був блідий, але хоч голодний відчай помімав його, не плакав. Владним жестом дав розрешення,

освячення, ніби, як князь церкви, знав волю неба й дозволяв обом коханцям з'явитись у такому вигляді на страшному суді, тримаючи один одного в обіймах. Цілком не дбаючи про звичні умовності, перед таким величним виявленням любови, відчував усім серцем страждання їхнього життя й красу їхньої смерти.

— Облиш їх, облиш, сестро! Не турбуй їхнього спокійного сну... Хай розкриті будуть їхні очі, бо вони хочуть вічно дивитись одне на одного й невситимо. Хай сплять в обіймах, бо не грішили вони за життя, й лише тепер стиснулись в обіймах, щоб лягти в сиру землю.

І згадуючи, що він римський князь, і в жилах його тече гаряча кров предків, хоробрих вояків і людей з палким серцем, додав:

— Хай сплять отак обоє Бокканера, хай дивиться на них і плаче цілий Рим... Облиш їх, хай належать одне одному, сестро! Бог відає все й чекає їх.

Всі присутні стали навколішки й кардинал прочитав звичайні молитви над померлими. Ніч надходила, дедалі сутеніло в кімнаті, де незабаром засяяли, як дві зірки, дві воскові свічки.

Потім, не знаючи як, П'єр опинився в маленькому садку біля палацу над Тібром. Мабуть вийшов туди подихати свіжим повітрям, пригнічений горем і втомою. Вже сутеніло в чарівному закутку, де стояв старовинний саркофаг і де тоненький струмочок води, падаючи з трагічної машкари, виспівував свою пісню, ніби на флейті грали; і лаврове дерево над ним, букшпани й помаранчові дерева на клумбах здавались невиразними темними плямами на тлі темно-блакитного неба. Який був прекрасний і радісний цей затишний, сумом повитий, садок. І ніби лунав у ньому ще сміх Бенедетти, що наперед розкошувала близьким щастям, Бенедетти, що лежала тепер там, у небутті, яке поглинає все живе й неживе. І стислось боляче серце йому й заплакав ридма, сидячи на тому місці, де вона сиділа, на уламку поваленої колони, в повітрі, що його вона вдихала і що здавалось зберегло чисті пахощі цієї чарівної жінки.

Коли ось дзигарі пробили шість годин. П'єр схопився, згадавши, що сьогодні ввечері його має бачити папа,

о дев'ятій годині. Ще три години. Він майже забув про це побачення під час жахної катастрофи, і здавалось йому, ніби минуло вже багато місяців. Авдієнція здавалась йому ніби давно, давно призначене побачення, на яке, по багатьох роках, приходиш, постарілий увесь, і серце й розум твій змінились під впливом пережитого. Ледве, ледве підвівся. За три години піде у Ватикан і побачить нарешті папу.

XIV.

Коли ввечері П'єр виходив з Борго на площу перед Ватиканом, в мертвій тиші заснулого й понятого темрявою кварталу, дзвінко пробило пів на восьму. П'єр ще мав досить часу й вирішив почекати ще хвилин двадцять, щоб саме о дев'ятій годині, точно в призначений час з'явитись на авдієнцію.

І ці кілька зайвих хвилин давали йому велике полегшення, в тому схвильованому й сумному стані, в якому він був. Він прийшов ніби ввесь розбитий і потомлений після трагічних подій по півдні, в тій сумній кімнаті, де Даріо й Бенедетта спали тепер вічним сном, обнявши одне одного. Не міг навіть їсти. Невідступно стояв перед ним образ, трагічний і сумний, обох коханців, і так захоплював його, що мимоволі зідхання виривалися з грудей його й сльози виступали на очі. Як хотілось би йому сховатись десь, плакати до схочу, задовольнити ненаситну потребу в сльозах. І ці ніжні почуття проїмали всі його думки, а сумна смерть обох коханців ніби була за доповнення до його книги, й проїмала його всього болізним співчуттям, справжнім співчуттям до всіх страждущих і пригноблених. І під впливом цих вражінь яскраво уявляв собі фізичні й моральні лиха і Парижу і Риму, де йому довелось бачити стільки кривди й невимовних страждань, що здавалось йому, ніби ось-ось ридма зарідає, здіймаючи руки до чорного неба.

Тоді, щоб трохи заспокоїтись, почав ходити по площі св. Петра. В цю пізню годину було на ній темно й пустельно. Вийшовши на площу, думав, що загубився

в безкрайому морі пітьми. Але помалу його очі звикли до цієї пітьми, освітленої чотирма канделябрами на сім лихтарів кожен, що стояли навколо обелісків, і кількома лихтарями з правого й лівого боку вдовж будинків у напрямку до собору. Під двійним портиком колонади горіли блідо-жовті ще інші лихтарі серед лісу колон у чотири ряди, освітлюючи їх з надзвичайною грою світла й тіні. На площі видно було лише бліді обриси обеліска, що здіймався вгору, ніби привид. Фасад св. Петра ледве видно було й бовванів він, замкнений і мертвий у величній тиші сна, нерухомості й тиші. Спочатку не бачив бані, лише угадуючи на небі величезну блакитно-сіру поверхню її. Не бачив спочатку й водограїв, а лише чув їхнє дзюрчання десь у пітьмі; потім почав відрізняти тонкі й рухливі струмені водограїв, що безупинно падали дощем. І над безмежною площею розпістерлось безкрає небо, без місяця, кольору темного оксамиту, де зорі здавались великими блискучими дорогими камінцями. Великий віз саме перекинувся над дахами Ватикану, з золотими колесами й золотим дишлем, а величний Оріон сяяв трьома яскравими зірками свого поясу над Римом, в напрямку вулиці Джулія.

Глянув на Ватикан. Бачив лише безпорядне нагромадження фасадів. Видно було лише два маленькі вогники на поверсі, де мешкав папа. І лише в дворі св. Дамасія, освітленому з середини, вирізнялись фасади в глибині й з лівого боку, відсвічуючи на весь двір величезними, як в оранжеріях, вікнами. Усюди тихо, жодного руху, жодного навіть переміщення тіней. Двоє людей переходило через величезну площу, слідом за ними йшов третій, але й він зник; тільки деякий час розмірно лунали кроки. То була мертва пустеля, ні гулящих, ні прохожалих, жодної людини навіть під колонадою, серед лісу кам'яних стовпів, так само безлюдного, як і в диких колись пралісах. І разом з тим було щось урочисте в цій пустелі, щось величне в цій тиші й самотності. Ніколи ще абат не відчував такого всеосяжного сну, такої владної величі смерті.

О дев'ятій годині без десятих хвилин П'єр нарешті наважився й пішов до бронзових дверей. Наприкінці

портика з правого боку, де вже так темно було, як уночі, половина дверей була відкрита. Згадав точні інструкції монсенйора Нані: біля кожних дверей питати сеніора Сквадру, не додаючи жодного слова,—тоді перед ним розкриватимуться всі двері й він ітиме, куди треба. І тепер ніхто в світі не знав про це, бо Бенедетта вже вмерла. Ввійшовши в бронзові двері, П'єр побачив огрядного швайцарця, що стояв на варті, напівоспалий. Сказав просто умовлені слова:

— До сеніора Сквадри.

Швайцарець не рухався й не затримав його, а тому П'єр пішов далі й повернув зараз же праворуч, у великий вестибюль сходів папи Пія; сходи ці були кам'яні в великому чотирикутному вестибюлі й вели в двір св. Дамасія. Жодної душі навколо. Лише глухо лунали кроки й мерехтливим світлом світились газові ріжки в білих скляних кулях, що надавали світу м'якого молочного відтінку.

Коли переходив угорі двором, згадав, що бачив його з льож Рафаеля,—і портик, і водограй і білий брук під гарячим промінням сонця. Тільки тепер не бачив він тих п'ятьох—шістьох карет, з оспалими кіньми й з візниками, що застигли на своїх сідцях.

Тут теж була пустеля, в цьому порожньому чотирикутному дворі, білувато-блідому, що заснув мертвим сном при світлі лихтарів, які відбивались у високих вікнах трьох фасадів.

І моторошно стало П'єрові в цій пустельності й тиші і прискорив він кроки, йдучи праворуч, до під'їзду з навісом, відки кілька східців ведуть безпосередньо до папських покоїв.

Біля під'їзду стояв височенний швайцарець, у парадній формі.

— До сеніора Сквадри.

Рухом руки, не кажучи ні слова, швайцарець показав на сходи.

П'єр пішов угору. Сходи були дуже широкі, з низькими східцями й білими мармуровими поренчатами, а стіни вкриті жовтявим алябастром під мармур. В скляних кулях горіли газові ріжки, трохи прикручені з ро-

зумної ощадности. І в цьому тьмяному освітленні велична, бліда й холодна порожнява набирала ще більшого суму. На кожній площадці сходів вартував швайцарець, тримаючи галбарду, і в важкому сні палацу чутно було тільки розмірні кроки цих людей, які ходили туди й сюди, щоб і самим не піддатись всезахопному сну.

В півтьмі, що все вкривала, в цій мертвій тиші, здавалось кінця не буде сходам. На кожному поверсі були площадки й знову площадки. Коли П'єр нарешті зійшов на площадку другого поверху, здавалось йому, ніби сто років так іде. Перед скляними дверима залі Клементінської, що права половина їх була прочинена, стояв на варті швайцарець.

— До сеніора Сквадри.

Вартовий одсторонився й пропустив абата.

Величезна Клементінська заля здавалась безмежною о цій годині, в тьмяному світі лям. Багаті оздоби її, скульптури, малюнки, позолота зливались у якийсь рудуватий хаос якихось казкових стін, де замирили відблиски золота й коштовного каміння. Не було тут жодних меблів, лише мармурова підлога, без кінця й краю, ніби пустеля, що губиться десь у півтьмі.

Нарешті на другому кінці залі, біля дверей побачив П'єр якісь постаті, на лаві. То були троє вартових—швайцарців, що сиділи там, куняючи.

— До сеніора Сквадри.

Один з вартових, не поспішаючи, підвівся й зник у дверях; П'єр зрозумів, що йому треба чекати. Стояв на одному місці, бо боявся шуму власних кроків на мармуровій підлозі. Лише дивився навкруги, уявляючи собі юрбу, яка колись наповнювала цю залю. Ще й тепер це була заля, куди кожен міг пройти, і де вартувало кілька швайцарців. В ній завжди лунали кроки, безліч люду приходило й уходило. Але як тихо ставало тут, коли надходила ніч і залишались тільки втома й сум від безлічі людей і речей, що пройшли нею.

Нарешті швайцарець повернувся і за ним на порозі з'явилась людина, років під сорок, ввесь у чорному, що нагадував не то льокая в багатому домі, не то паламаря з соборної церкви. Красиве обличчя його було поголене

Й чисте і звертав на себе увагу трохи надмірний ніс і великі, ясні, проникливі очі.

— Я до сеніора Сквадри, — сказав П'єр востаннє.

Той вклонився, ніби кажучи, що він і є сеніор Сквадри. І знов вклонившись, запросив П'єра йти за ним. І обоє, йдучи один за одним, не поспішаючи, пішли незкінченим рядом заль.

Обізнаний з ватиканським церемоніялом, що про нього йому часто доводилось розмовляти з Нарцисом, П'єр впізнавав різні залі, пригадував собі їхнє призначення, наповнював їх в уяві людьми, що мали там бути. Відповідно до свого сану, кожен з урядовців має право доступу лише до певних кімнат; отже, особи, що їх мав прийняти папа, переходили з рук у руки, від льокаїв до дворянської гвардії, потім до почесних камераріїв, потім до таємних камераріїв і нарешті доходили до папи. Але з восьмої години нікого вже немає в цих залах, лише де-не-де горять лампи на консолях, і являють вони ряд порожніх, напівтемних оспалих кімнат в величному небутті, що охоплює палац.

Спочатку перейшли першу вітальню, де вартували папські льокаї, так звані бусоланті, звичайні вартові, в одягу з червоного оксамиту з вишитими папськими гербами. Їхній обов'язок проводити відвідувачів до дверей почесної вітальні. В цю пізню годину в залі був лише один льокай, що сидів на лаві, в такому темному закутку, що червона ліберія його здавалась чорною. Підвів голову, й мовчки пропустив їх у тьму, де зникла вся оздоба залі, такої пишної вдень. Потім перейшли залю жандарів, де, згідно зі звичаєм секретарі кардиналів і високих урядовців чекали, поки повернуться їхні патрони; в ній нікого не було, жодного з тих прекрасних блакитних мундирів, з білими лякованими окрасами з шкіри, жодної дорогої сутани, що їх стільки збиралось тут у години урочистого прийняття. Порожньо було й у дальній залі, трохи меншій, де вартувала гвардія палацу, що її набиралося з римських громадян. Вони мали чорні мундири, золоті нараменники й кепі з червоним пір'ям. Повернули праворуч і йшли рядом заль. Перша з них, де теж нікого не було, зала килимів, являла собою

очікувальню, і вражала чудово розмальованою стелею, дивними гобеленами, роботи Одрана, що зображали чудеса Христові й весілля в Кані. Так само порожньо було в залі дворянської гвардії, з її дерев'яними лавами, невеличким столиком з правого боку, де стоїть велике розп'яття поміж двох ламп і великими дверима, що виходять у маленьку кімнату, щось ніби алькова з налоєм, де папа сам править службу, тим часом, як сослужники стоять навколішки в сусудній залі з мармуровою підлогою, де сяяли розкішні мундири дворянської гвардії. Нікого не було також і в почесній вітальні, в тронній залі, де папа дає прилюдні авдієнції разом двом-трьом сотням відвідувачів. Там проти вікон, на невисокому помості стоїть трон,—золочена фотеля, вкрита червоним оксамитом під оксамитовим балдахіном. Внизу лежить подушка, для обряду цілування ноги. З правого й лівого боку один проти одного стоять консолі, один з годинником, другий з розп'яттям між високими канделябрами на ніжках з визолоченого дерева, з свічками. Драпування з червоного шовку, з великими пальмами в стилі Людовіка XIV доходить до розкішного фризу, що оточує стелю навкруги алегоричними й символічними малюнками. Чудову й холодну мармурову підлогу вкриває смірнський килим лише перед самим троном. В дні приватних авдієнцій, коли папа був у малій тронній залі або у власній кімнаті, тронна заля являла лише парадну вітальню, де очікували прелати, високі сановники церковні, посли і поважні цивільні урядовці. Там вартували лише два почесні камерарії: один у фіялковому вбранні, а другий у кашкеті й з шаблею. Вони приймали з рук бусоланті осіб, допущених на авдієнцію, й вели їх до дверей сусідньої кімнати, до потайного передпокою, й передавали їх таємним камераріям. То була дуже розкішна заля, що вражала жвавістю й різноманітністю мундирів і вбраннів, а також дедалі більшим хвилюванням в міру того, як наближались до святилища, де жив єдиний божий обранець. Щодалі йшов відвідувач цим рядом заль, то більше хвилювався, під впливом цього послідовного переходу від менш розкішних до більш розкішних покоїв. О цій пізній годині тут не було

жодної душі, жодного руху, жодного звуку, лише тиша спадала з темної стелі на вкритий червоним оксамитом папський трон. І тьмяно світила лампа на розі консолі й курила в пустельній залі, понятій сном.

Сеніор Сквadra, що жодного разу не обертався, і йшов мовчки повільним кроком, на хвилину зупинився перед таємним передпокоєм, ніби хотів дати відвідувачеві час підготуватись перед входом в святилище. Лише таємні камерарії могли перебувати там і лише кардинали чекали там папської аудієнції. Коли нарешті Сквadra ввів туди П'єра, той понятій нервовою дриготою, зрозумів, що переступив священний поріг і був по той бік цього ницого світу звичайного мислящого людства. Вдень, вартовий з дворян стояв тут біля дверей, але тепер не було нікого, як і в інших кімнатах; і щоб наповнити її П'єр уявив собі значних і поважних осіб, що прикрашали її звичайно своїми парадними вбраннями. Кімната була досить вузька, ніби коридор; двоє вікон виходили на новий квартал, Праті ді Кастелло, й лише одне на площу св. Петра, в самому кутку, біля дверей, що виходили в малу тронну залю. Там, між дверима й вікном, за маленьким столом сидів звичайно секретар, але тепер його не було. І так само, як і в інших кімнатах стояв позолочений консоль з розп'яттям між двох ламп. Великий настінний годинник, у футлярі чорного дерева з мідною інкрустацією, чітко одбивав секунди. Єдине, що заслуговувало на увагу в цій кімнаті з чудовою стелею, оздобленою золотими розетками, було червоне шовкове драпування, вкрите жовтими гербами, у них два ключі й тіяра чергувалися з левом, що спирався лапою на земну кулю.

Тут сеніор Сквadra зауважив, що порушуючи етикет, П'єр тримав у руці капелюх, тим часом, як мав його залишити в залі бусоланті. Тільки кардинали мають право входити до папи, з шапкою в руці. Отже, обережно взяв капелюх і поклав його на консоль, показуючи, що він має лишитись принаймні там. І знову, не кажучи ні слова, вклонився на знак того, що має ознаймити папу про відвідувача, який тим часом має зачекати хвилину в цій кімнаті.

Лишившись на самоті, П'єр глибоко зідхнув. Ніби бракувало йому повітря, а серце колотилось у грудях, мов вирватись хотіло. А проте зберіг усю ясність розумування, і в цій пітьмі правильно оцінював ці розкішні папські покої, цей ряд блискучих заль, оздоблених килимами або шовковим драпуванням, з позолоченими й розмальованими фризами і стелями, вкритими фресками. Меблі там складались тільки з консолів, лав, тронів; лампи, годинники, розп'яття, навіть трони—все це були подарунки, принесені з усіх країн світу в урочисті дні пишних ювілеїв. Все це було величне, застигле, холодне, без якоїбудь вигідности й зручности. І в усьому цьому втілювалась антична Італія, з зовнішнім блиском, що в ньому не було внутрішнього, теплого життя. Правда, довелось покласти де-не-де килими на чудовий мармур підлоги, де замерзали ноги. Нещодавно поставили кальорифери, але ще не наважувались опалювати, побоюючись, що папа простудиться. Дедалі більше вражала П'єра тиша, що проймала його всього тепер, коли він лишився на самоті, чекаючи. То була надзвичайна тиша, що глибшої він не відчував ніколи. Здавалось, ніби все темне небуття велетенського Ватикану, понятого сном, зосередилось на цьому поверсі, в цьому ряді порожніх, пишних, мертвих заль, де блимали маленькі нерухливі вогники ламп.

Годинник у футлярі з чорного дерева пробив дев'яту годину. П'єр здивувався. Невже ж минуло десять хвилин з того моменту, коли він увійшов у бронзові двері? А йому здавалось, ніби йшов він сюди цілі дні. І хотів перебороти цей пригнічений нервовий стан, коли щось ніби душило його. Не був певен самого себе й побоювався, що весь його спокій і розсудливість може змести потік сліз. Почав ходити перед годинником, глянув на розп'яття на консолі, подивився на скляну кулю лампи, де масні пальці льокая залишили свій слід. Лямпя світила таким жовтявим і блідим світлом, що захотів її підкрутити, але не посмів. Потім опинився біля одного з вікон, що виходило на площу св. Петра. І несподіване видовище захопило його: крізь не щільно причинені персіяни бачив увесь безкрай Рим, таким, як колись

бачив його з лъож Рафаелевих, таким, яким уявляв його собі в той день, коли, сидячи в маленькому ресторані на площі св. Петра, йому здавалось, ніби Лев XIII стоїть у вікні своєї кімнати. Тільки тепер це був Рим уночі, Рим ще ширший завдяки темряві, безмежний, як зоряне небо. В цьому безкрайому морі, з чорними хвилями, вирізнялись тільки великі вулиці, освітлені електрикою, ніби божі дороги: Корсо Вікторіо Емануеле, Національна вулиця, Корсо, що перетинало їх під прямим кутом, саме перетяте вулицею Іриці, що є продовження вулиці Сан-Ніколя да Толентіно, яка сполучалась вдалині з площею Терм біля вокзалу. По другий бік Корсо Вікторіо Емануеле й Національної вулиці, в напрямку до старого Риму, сяяло ще кілька площ і кілька бульварів, а решта тонула в пітьмі. І в цій пітьмі виднілись тільки тисячі маленьких жовтих вогників, ніби уламки напівзгаслого неба, скинуті на землю. Де-не-де сяяли сузір'я, й яскраві вогники утворювали таємничі й величні фігури, але вони ледве вибивалися з навколної тьми. Вони утопали й поринали в цьому хаосі, ніби в поросі колишнього світла, що розбилось там на дрібні уламки і замість колишнього яскравого сяйва, залишало по собі самосвітні піщинки. Яка чорна безмежність, вкрита блискучими піщинками, яка безодня тьми й невідомого, де могли потонути двадцять сім віків вічного міста, з усіма його руїнами, монументами, людністю, історією, так що кінець-кінцем не можна було сказати, де це все починалось і де кінчалось. Може ця велич ширилась по всій безмежній темряві ночі, а може була такою маленькою й незначною, що сонце нового ранку освітило б лише купу попелу.

Не зважаючи на всі зусилля, П'єр дедалі більше хвилювався навіть перед цим океаном тьми, таким велично спокійним. Одійшов від вікна й здригнувся, почувши легкі кроки й думаючи, що його зараз покличуть. Шум доходив з сумежної малої тронної залі, що й двері, як тепер побачив П'єр, були не зовсім причинені. Не чуючи нічого більше, в гарячковій нетерплячості наважився зазирнути в двері, подивитись, що там. То знову була заля, задрапована червоним шовком, до-

силь велика, з позолоченою фотелею, оббитою червоним оксамитом, так само під червоним оксамитовим балдахіном; і так само стояв там консоль, з високим розп'яттям з слонової кости, годинник, дві лампи, канделябри, дві великі вази на п'єдесталах і дві менші севрські з портретом папи. А взагалі ця заля, порівняно з попередніми була вигідніша. Усю підлогу вкривав смірнський килим і біля стіни стояло кілька фотелей. Проти консоль був камін, задрапований матерією. Спальня виходила в цю кімнату й тут папа звичайно приймав тих, кому хотів зробити велику честь.

П'єр хвилювався ще більше, коли подумав, що йому досить лише перейти цю кімнату, й що там, за звичайними дерев'яними дверима, побачить самого Лева XIII. Але, чому так довго доводиться чекати? Може хочуть прийняти його в цій залі, щоб не було особливої інтимності? П'єрові розповідали про такі таємничі візити, о такій пізній годині, при чому невідомих, вводили так, як і його, в такій самій тиші, і то були видатні особи, що їхні ймення переказувалось пошепки. Щодо нього, то його приймали так, бо вважали за компромітентну особу, й хотіли побалакати з ним вільно, без будь-яких зобов'язань і без свідків. Потім одразу зрозумів причину шуму, що його чув, бо побачив на консолі біля лампи маленьку дерев'яну скриньку, ніби глибокий піднос з ручками, де був посуд до вечері, ваза, тарілки, пляшки й стакан. Зрозумів, що сеніор Сквадра, побачивши цей піднос у кімнаті папи, виніс його звідти, а потім пішов трохи прибрати в кімнаті. П'єр знав про надзвичайну поздержливість папи, що їв на маленькому столику, при чому все приносили йому в цій маленькій скриньці— трохи м'яса, овочі, чверть стакана бордоського вина, що його призначив лікар, бульйон. Папа охоче частував старих кардиналів бульйоном замість чаю і то була досить поживна їжа для старих. Звичайно Лев XIII асигнував на своє особисте утримання вісім франків на день,— надзвичайно мало, порівняно з бенкетами Олександра VI, святами й прийомами Юлія II і Лева X. Знову почув шум з кімнати папи. Не мігши з'ясувати собі причини його, П'єр, аж злякався своєї нескромності й відійшов від

дверей. Йому здавалось, ніби вся мала тронна зала, задрапована в червоне, прокинулась зі сну й засяяла полум'ям пожежі.

Бувши схвильований, не міг стояти спокійно й волів за краще потихеньку ходити. Згадував тепер усе, що чув від Нарциса про сеніора Сквадру. То була дуже поважна, видатна і впливова людина, улюблений камердинер папи, що тільки один міг переконати папу одягти в дні прийняття чисту білу рясу, замість старої вже забрудненої тютюном. Папа вперто замикався на ніч один у спальні й не хотів, щоб хто спав з ним у його кімнаті, може почасти в наслідок свого самотійного характеру, а почасти з побоювання, звичайного для скупі людини, що хоче сама спати з своїми скарбами; навкольні дуже турбувались цим, бо не зовсім розумно було, щоб така літня людина—замикалась на ніч. І тільки сеніор Сквадра ночував у сусідній кімнаті, завжди чуйний, завжди готовий з'явитися на перший клич. Він теж робив покірні зауваження, коли папа дуже довго не лягав спати, або багато працював. Але тут дуже важко було переконати папу, бо він уставав з ліжка в безсонні ночі, і посилав по секретаря диктувати свої замітки, або проєкт нової енцикліки. Коли якась енцикліка захоплювала його, він сидів над нею дні й ночі. Так само було, коли він, писавши поезії латинською мовою сидів цілу ніч до світанку, старанно шліфуючи строфи. Спав дуже мало й завжди працював, виявляючи надзвичайну розумову працездатність й невтомно прямуючи до здійснення якогось поставленого завдання. Лише останніми часами пам'ять йому трохи погіршала. Отже, можливо, що Сквадра прийшов до папи, коли той не зовсім добре почував себе в наслідок напруженої роботи; між іншим, ще вчора казали про хворобу папи, а крім того папа здебільша не дуже охоче вдається до медицини.

Ходив нечутним кроком і в уяві його дедалі більшої чіткості набирала величний, владний образ папи. Від подробиць щоденного життя, переходив він до розумового його життя, до ролі великого папи, яку безперечно намагається відігравати Лев XIII. П'єр бачив у Соборі Сан-Джованні ді Лятерано величезний фриз, де є пор-

трети двохсот шістдесяти двох пап; і запитував, на якого з них хотів би бути схожий Лев XIII у цьому довгому ряді звичайних людей, святих людей, злочинців і геніїв. Чи може на когось з перших пап, отих смиренних, що наслідували один одному протягом перших трьох віків потайного життя, й були лише за старших у погребових товариствах і за пастирів первісних християнських громад? Чи може на папу Дамасія, першого будівника й освічену людину, що милувався в творах філософів, людину, глибокої віри, що відкрила вірним катакомби для відвідування? Чи може на Лева III, що його смілива рука, поставивши Карла Великого на престіл, розірвала остаточно зі сходом, уже віддаленим схизмою й перенесла столицю на захід, за допомогою всемогутньої та єдиної волі божої та церкви, яка відтоді мала владу над царями? Чи може на суворого Григорія VII, що очистив храм божий і мав владу над царями? Чи може на Інокентія III, або на Боніфація VIII, що були владарі не лише душ, але й народів і тронів, мали грізну зброю відлучення від церкви і в залякані середні віки досягли такої сили, що католицтво ніколи з того часу не було ближче до здійснення своєї мрії? Чи може на Урбана II, або Григорія IX, або інших пап, що в серцях їхніх палав войовничий вогонь хрестових походів, нахил до святих заповзять, що захопив народні маси й кинув їх на завоювання далеких святих земель? Чи може на Олександра III, що захищав папство від імператорів й боровся до останнього дня, щоб не віддати й крихти свого авторитету, даного йому від бога, й кінець-кінцем переміг, поставивши ногу на голову Фрідріхові Барбаросі. А може по довгому сумному полоні Авіньйонському на папу Юлія, що вмів носити зброю й зміцнив політичне значіння святого престолу? Чи може на Лева X, що дбав про пишноту й був славетним патроном Відродження, яке дало цілий вік художньої творчості, і разом з тим був людиною короткозорою й непередбачливою, що вважала Лютера за ченця-бунтівника? Чи може на Пія V, це втілення найчорнішої реакції, з її помстою, коли полум'ям вогнищ хотіли очистити поганські землі, чи на когось з інших пап, що були по Трієнтському соборі, й

пильнуючи віри, відновили її в усій її чистоті, вбачаючи порятунок церкви в її гордині, непримиренності й упертому додержуванні догм? А може на папу Бенедикта XIV, в занепаді папства, коли воно правило за церемоніймайстра й улаштовувало урочисті свята для монархій європейських,—на Бенедикта XIV, людину вельми розумну і глибоко обізнану з теологією? Почуваючи, що руки йому зв'язані, і що не може він порядкувати царствами світу цього, він усе своє життя розробляв закони для царства небесного. І так розгорталась перед П'єром історія папства, найдивовижніша з усіх історій, де є вчинки найогідніші й нікчемні, високі та яскраві, де є вперта воля життя, не зважаючи ні на що, серед пожеж і різанини, серед занепаду народів, де є завжди борящий воїн в особі папи, що являють собою дивовижний ряд необмежених владарів, завойовників і владик світу. І навіть найспокійніші й найлагідніші з них мали на собі якесь відбиття слави небесної, коли згадувалось за них у цьому старовинному Ватікані, де їхні тіні просинались уночі й ходили незкінченими галеріями, просторими залами, серед могильної тиші, що її подих відчувався, ніби легкі кроки їх по мармурових плитах.

Міркуючи так, П'єр сказав собі, що знає, на якого великого папу хоче бути схожий Лев XIII. То був папа Григорій Великий, завойовник та організатор,—у першу добу могутності католицтва. Він походив з старовинної римської родини і в жилах його текло трохи старої імператорської крові. Управляючи Римом, врятованим від варварів, він примусив обробляти землі духовництва, і розподілив прибутки на три частини—одну бідним, другу—духовництву, третю—церкві. Він перший організував пропаганду, розсилаючи своїх священників освічувати й підкоряти народи, а в завоюваннях досяг того, що підкорив Великобританію під божественний закон Христа. Потім минуло багато віків, і був ще такий папа, Сікст П'ятий, фінансовий і політичний діяч. Син звичайного садівника, здобувши тіяру, виявив себе, як найрозумніша й обдарованіша людина для тієї доби, багатої на спритних дипломатів. Збирав гроші, був надзвичайно скупий, аби лише забезпечити собі змогу управляти з авторите-

том державця, що в нього в скринях завжди є золото, потрібне й для війни й для миру. Протягом багатьох років провадив пересправи з королями, ніколи не втрачаючи надії. Ніколи не йшов проти свого часу, погоджувався з сучасністю, як з дійсним фактом, і намагався змінити його на користь престолові св. Петра, поводився мирно з усіма і в усьому й мріяв про європейську рівновагу, вважаючи, що буде центром і хазяїном цієї рівноваги. Разом з тим то був дуже побожний папа, палкий містик і разом з тим найбільш владний і самодержавний, а до того ще й політичний діяч, на все готовий, щоб здійснити царство боже на землі.

Хоч П'єр і намагався бути спокійним, все ж у ньому пробуджувався знову його запал і бурхливою хвилею розбивав усі розумні заперечення й сумніви. І запитував себе, нащо звертатись так допитливо до минулого. Хіба папа Лев XIII не є папа, зображений у його книзі, великий папа, якого він сам собі уявляв і змалював, як підказувало йому серце, папа, про якого мріяли, якого чекали вірні? Безперечно цей образ не був точно подібний, але головні риси передано правильно і людство могло не втратити надії на порятунок. І чимало сторінок з книги воскресло в його уяві, й стояли з вогненними буквами. Бачив свого Лева XIII, мудрого політика, оборонця миру, що дбає про об'єднання в церкві, й хоче зробити її міцною та непереможною на близький уже день боротьби. Бачив папу, вільного від турбот світської влади, звеличеного, очищеного, в сяйві моральної сили, що являв єдиний авторитет понад усіма націями. Він зрозумів, яка велика небезпека буде, коли покласти розв'язання соціального питання на ворогів християнства, й тому втручається в сучасні чвари, як колись Ісус, щоб захистити знедолених і пригноблених. П'єр уявляв, що Лев XIII стає на бік демократій, визнає республіку французьку і не турбується про скинених з престолу королів на вигнанні; так здійснювалось пророцтво, згідно з яким Рим знову мав бути владарем світу, коли папство, об'єднавши вірних, піде на чолі народів. Тепер саме настала пора, кесаря скинуто, папа лишається один, віч-на-віч з народом, цим великим німим, що за владу над ним так

довго боролися дві влади; і народ віддався б своєму отцеві, бо бачив тепер, що він справедливий і милосердий, і від щирого серця подає руку допомоги робітникам, які лишилися без шматка хліба, і прохачам на дорогах. Зважаючи на близьку катастрофу, що загрожувала струхлявілим суспільствам, зважаючи на жахні злидні по містах, не було іншого можливого розв'язання. Лев XIII, богом призначений, конче потрібний світові рятівник, пастир, надісланий врятувати стадо своє від близької загибелі, має відновити християнську громаду, забутий золотий вік первісного християнства. Справедливість запанує тоді на землі, правда засяє, як сонце, всі люди будуть, як брати, і являтимуть єдиний народ, що житиме мирно, підлягаючи лише однаковому для всіх законові праці, під високою рукою папи,—а він є єдиний зв'язок милосердя й любови.

І відчував П'єр, ніби його захопила якась вогненна хвиля й понесла. Нарешті, нарешті побачить він папу, розкриє йому своє серце, свою душу. Стільки часу чекав він так нетерпляче цієї хвилини, напружуючи всі сили, щоб швидше наблизити її. І згадував про перешкоди, що ставились йому на шляху його, з того часу, як приїхав до Риму; згадував цю довгу боротьбу й несподіваний успіх і подвоювались його сили, його воля до перемоги. Так, так, він перемаже, він поборе ворогів своєї книги. Казав же він монсеньйорові Форнаро, що папа не може засудити цю книгу. Бо хіба ж він не висловив у ній його таємних ідей? Тільки що може висловив їх передчасно—так це гріх простимий. І згадував, як заявив він монсеньйорові Нані, що ніколи не вилучить книги з обігу, бо не жалкує за висловлені там думки, й не відмовляється ні від чого. І тепер запитував, чи має всю свою силу, всю свою рішучість захищатись, одержати перемогу й захистити свою віру—і вірив, що має, під впливом нервового піднесення, викликаного чеканням, після цієї довгої подорожі в пустельному Ватікані, що здавався йому таким мовчазним і суворим. А проте дедалі більше хвилювався, перевіряв свої думки, запитував, як він ввійде, та що скаже і в яких висловах. Невиразні й важкі думки нагромадились у ньому і ці важкі думки пригнічували його, хоч

і не хотів здати собі справу з цього. І був такий знеси-
лений, що лише розмах мрій підтримував його та біль
співчуття перед жахними злиднями. Так, так! Незабаром
ввійде він, впаде навколішки, скаже, як може, від щирого
серця. Папа безперечно всміхнеться й мирно одпу-
стить, сказавши, що не підпише вироку на його книгу,
в якій він впізнає себе самого, з найдорожчими своїми
ідеями.

Почув таку втому, що знову підійшов до вікна й при-
клав гаряче чоло до холодного скла. В ухах йому
шуміло, ноги підгинались і кров приливала гарячою
хвилею до голови. Хотів не думати ні про що, дивився
на Рим, що потопає у п'їтми й хотілось і йому заснути
цим всеосяжним сном. Щоб відігнати від себе думки,
почав відгадувати вулиці, монументи, залежно від розмі-
щення світляних плям та бачив перед собою ніби без-
межне море й думки йому плутались і линули туди,
вглиб цієї п'їтми з осяйними плямами. Щоб заспо-
коїтись, щоб не думати ні про що, потрібна ніч, ніч
всеосяжна й всецілюща, ніч, що в ній засинають на-
завжди, забуваючи злидні й страждання. Одразу відчув,
що хтось стоїть позад нього, нерухомий і швидко обер-
нувся, здригнувшись.

І справді, перед ним стояв, весь у чорному, сеніор
Сквадра. Не кажучи ні слова, мовчки вклонився, запро-
шуючи йти за ним. Потім сам пішов уперед, перейшов
через малу тронну залю, одчинив тихенько двері пап-
ської кімнати. Одсторонився, дав увійти і безшумно
зачинив двері.

П'єр був у спальні папи. Боявся зазнати того міцного
вражіння, що впливає, як грім, і паралізує людину; йому
розповідали, що жінки на авдієнціях зомлівали, падали
непритомні, ніби сп'янілі, або навпаки кидались до ніг
папи, ніби підхоплені якоюсь невидимою силою. Втомне
чекання й доведена до краю нетерплячість, що досягла
тільки но надзвичайної гостроти, закінчились свого
роду реакцією: П'єр почував себе спокійно, бачив усе
ясно й спостерігав. Ввіходячи в кімнату, добре усвідомив
собі вирішувальне значіння цієї авдієнції, коли він, зви-
чайний священник, стане віч-на-віч перед первосвящен-

ником, главою церкви, владарем душ. Все його релігійне й моральне життя мало залежати від цього, і можливо ця думка й дала йому отой спокій, на порозі грізного святилища, до якого він ішов боязким кроком, переконаний, що ввійшовши туди, зовсім розгубиться, втратить самообладу й зможе хіба вимовити слова молитов, завчених у дитинстві.

Пізніше, коли П'єр упорядковував сам собі вражіння з цієї аудієнції, пригадував, що насамперед побачив Лева XIII, а разом і навкольне оточення—простору кімнату, задраповану жовтим шовком, з великим альковом, таким глибоким, що в ньому зовсім не було помітно ліжка, а також інших меблів—канапи, шахви, скринь, отих славнозвісних скринь, де, мовляв, зберігається данина св. Петра. Проти великого консоля в стилі Люї XV, визолоченого й розмальованого, стояло щось подібне до бюро, на якому поряд з високим розп'яттям горіла лампа. На перший погляд кімната здавалась порожньою, бо тут було тільки три фотелі й четверо або п'ятеро стільців, укритих прикро-жовтим шовком. А всю велику підлогу вкривав килим, досить таки старенький. Лев XIII сидів на одній з фотель біля маленького розкладного столика, де поставили другу лампу з дашком. На столику лежало три газети—дві французькі й одна італійська; ця остання була напівзгорнута, ніби папа щойно одклав її, щоб розбовтати довгою срібною ложечкою варення в стакані з водою, який стояв біля нього.

Так само добре, як і кімнату, розглядив П'єр і вбрання папи: білу суконну рясу з білими гудзиками, білу шапчину, накидку, білий пояс, з золотою крайкою, з вишитими на кінцях золотими ключами. Панчохи теж були білі, а пантофлі з червоного оксамиту, теж з вишитими на них золотими ключами. Що особливо його вразило, так це обличчя, а також і ціла постать,—папа здавався таким маленьким, що П'єр ледве впізнав його. Це була четверта зустріч з ним. Перший раз бачив він папу чудового вечора в Ватиканських садах,—весело розмовляв він тоді й слухав дотепи свого улюбленого прелата, йдучи маленькими старечими кроками по дорожці,

й підстрибуючи, ніби поранений птах. Потім бачив його в залі Беатифікацій, як папу, якому вклоняються, папу зворушеного, зачервонілого від задоволення, тим часом, як жінки підносили йому гаманці, білі шовкові торбинки з золотом й зривали з себе коштовні золоті речі, щоб кинути їх йому під ноги, й ладні були вирвати собі й серце та кинути його туди само. Потім бачив його в соборі св. Петра, на ношах, коли він благословляв вірних, осяяний славою видимого бога, якого убожує все християнство, ніби ідола, закутого в кіоті з золота й дорогоцінного каміння, з застиглим обличчям, нерухомо таємничим, повним величі. І тепер знову бачив його тут, у цій фотелі, в інтимному оточенні, таким схудлим, маленьким, що мимоволі охоплювало його співчуття й жаль. Особливо впадала на очі шия, схудла майже на ниточку й подібна до шиї маленького старого білого птаха. Обличчя біле, як алябастр, було дивно прозоре й світло лямпи просвічувало крізь великий ніс, ніби там і зовсім не було крові. Великий рот з білими, як сніг устами, прорізував тонкою лінією нижню частину обличчя, й тільки очі, прекрасні й юні, дивні очі, сяяли ніби чорні діаманти; вони мали силу розкривати душі так, що люди вголос виказували правду. З-під шапчини вибивалось рідке сиве волосся, як білий вінець на схудлому обличчі і виродливість його ніби губилась на цій білині, яка здавалась чимось нематеріальним, в чому розтанула плоть, перетворившись на непорочну квітку лілії.

З першого погляду П'єр зрозумів, що коли сеніор Сквадра примусив його так довго чекати, то не для того, щоб папа переодягся в нову рясу. Бо біла ряса папи була дуже забруднена тютюном і рудуваті плями лишились навіть на гудзиках. Його святість тримав по простому хустку до носа у себе на колінах, час від часу витираючи носа. Здавалось, почував себе добре й одужав після вчорашньої недуги, так само легко, як видужував завжди—бо поводив себе, як розсудлива й стримана літня людина, яка не має органічної недуги. Але дедалі він більш занепадав на силі, як лямпада, що довго горівши, нарешті загасає.

Вже на порозі кімнати П'єр відчув на собі погляд

його блискучих очей, двох чорних діамантів. В кімнаті була мертва тиша. Лямпи горіли нерухомим блідним світлом, в цій безкрай тиші заснулого Ватикану, ніби не було на світі нічого, крім старовинного Риму, що тонув у п'їтмі, як чорне озеро з відсвітлом зір. П'єр підійшов ближче, тричі став навколїшки, й нахилився поцілувати пантофлю з червоного оксамиту, яка лежала на подушці. При цьому жодного слова, жодного руху, жодного жеста. Коли підвівся знову, відчув на собі погляд двох чорних діамантів, цих горящих очей, таких глибоких і розумних.

Нарешті Лев XIII, що не хотїв звільнити П'єра від принижного цілування ноги, не запрошуючи його сісти, перший забалакав, і разом з тим пильно дивився, ніби розкриваючи найглибші криївки його душі.

— Сину мій, вам дуже хотїлось бачити мене і я згоден задовольнити ваше бажання.

Балакав французькою мовою, не зовсім плавко, з італійським акцентом, і так повільно, що все можна було б записати, як диктовку. Голос його був дзвінкий, але трохи гугнявий—й дивно якось було чути його з цього хирого тіла, ніби безкровного й виснаженого.

П'єр знову вклонився, на знак глибокої подяки, але не казав ні слова, знаючи, що годиться чекати, поки папа сам запитає.

— Ви мешкаєте в Парижі?

— Так ваша святїсть.

— Ви обїймаєте посаду при якїйбудь великій паравїї міста?

— Ні, ваша святїсть, я служу в маленькій церкві в Нельї.

— Так, так, знаю. Біля Бульонського лісу, правда?— Скільки вам років, сину мій?

— Тридцять чотири, ваша святїсть.

На деякий час знову тиша. Лев XIII нарешті опустив погляд, узяв висхлою, ніби з слонової кости рукою стакан з сиропом і побовтавши довгою ложечкою, трохи одпив. Робив це все, не поспїшаючи, розсудливо й обережно,—і цим відзначались усі його вчинки й думки.

— Я читав вашу книгу, сину мій, принаймні більшу

частину її. Звичайно мені дають лише уривки. Але одна особа, що цікавиться вами, передала мені цілу книгу, прохаючи переглянути її. Таким чином, я й зазнаюмився з нею.

Зробив рукою легкий жест, і П'єр зрозумів його, як протест проти ізольованого стану, в якому тримають папу навкольні,—усі ті невблагані люди, які за висловом самого монсенйора Нані, дбають, щоб ніщо стороннє не турбувало папу.

— Дякую вашій святості за велику честь, яку ви ласкаво зробили мені,—наважився сказати абат.—Більшого щастя не могло й бути для мене, й більшого не міг я бажати.

І справді почував себе щасливим. Уявляв собі, що виграв справу, бачивши, як спокійно сидить папа, не гнівається й розмовляє з ним про книгу, як людина добре з нею обізнана.

— Скажіть, мій сину, ви знайомі з віконтом Філібертом де-ля-Шу? Спочатку мене вразила подібність деяких ваших думок і думок цього найвідданішого слуги церкви, що дав нам уже багато високих доказів своєї ревности.

— Правда, ваша святість, віконт де-ля-Шу прихильно ставиться до мене. Ми часто розмовляли з ним, а тому немає нічого дивного, що деякі з найдорожчих його думок відбилися у книзі.

— Звичайно, звичайно! Приміром, хоч би оте питання про корпорації, що ним віконт так цікавиться, може навіть забагато. Коли він був тут останній раз, він дуже докладно розмовляв зі мною про це. А проте, нещодавно й другий ваш земляк, барон де Фура, що організував таку блискучу подорож прочан з даниною св. Петра, аж ніяк не хотів заспокоїтись, поки я прийняв його, й протягом майже цілої години розповідав мені про ці корпорації. Але треба зауважити, що погляди їхні цілком протилежні, бо один благає зробити те, проти чого повстає другий.

З самого початку розмова пішла іншим напрямком. П'єр бачив, що вона ніби відхилилася від його книги, але згадав про свою обіцянку віконтові, в разі побачить папу й буде нагода, дізнатись про погляд папи на цю

дошкульну справу, а саме, чи корпорації повинні бути вільні, чи обов'язкові, відкриті, чи закриті. Тут у Римі П'єр одержував багато листів від нещасного віконта, що мусив сидіти в Парижі, хорить на подагру, тим часом, як його супротивник, барон Фура, скористався з подорожі прочан і як організатор її, очевидно, домогся згоди папської, що їй забезпечувало йому перемогу. Отже, П'єр хотів сумлінно додержати даного слова.

— Ваша святість знає краще від усіх нас, де буде розумне розв'язання. Барон Фура вважає, що порятунок і розв'язання робітничого питання маємо в відновленні старовинних вільних корпорацій, тим часом, як де-ля-Шу хотів би, щоб ці корпорації були обов'язкові, мали державну підтримку й відповідні статuti. Очевидно, що цей погляд більше відповідає сучасним соціяльним ідеям... Коли б ваша святість висловила за такі корпорації, то молода католицька партія у Франції безперечно зробила б величезне досягнення, в формі робітничого руху на славу церкви.

Лев XIII спокійно відповів:

— Не можу цього зробити. Франція завжди просить мене про речі, що я їх не можу зробити й не хочу зробити. Єдине, що я дозволяю вам сказати від мене віконтові де-ля-Шу, це те, що коли я не можу задовольнити його, то не задовольнив я й барона Фура. Він має від мене лише заяву про співчутливе ставлення до ваших французьких робітників, що можуть так багато зробити для відновлення віри. Але майте на увазі, там є багато подробиць, які стосуються організації і я не можу висловлюватись про них, щоб не надати їм більшого значіння, ніж вони його мають. Крім того, задовольнивши одних, я викликав би велике незадоволення других.

Усміхнувся невиразною усмішкою і в ній виявився розумний політик, що дбає про згоду й не хоче компромітувати свою непогрішність у неважливих справах. Знову одпив трохи сиропу, витерся хусткою, з виглядом державця, що, скінчивши свій день, добре почуває себе й обрав цю тиху самітну годину, щоб побалакати спокійно, поки йому буде охота.

П'єр хотів скерувати розмову на книгу.

— Віконт Філібер де-ля-Шу завжди прихильно ставився до мене. І тепер він чекає, як розв'яжеться справа з моєю книгою, так само нетерпляче, як би то була його книга. Ось чому мені було б дуже приємно передати йому ласкавий присуд вашої святости.

Папа, не відповідаючи, витирав рота хусткою.

— Я познайомився з віконтом у його високопреосвященства, кардинала Бержеро, цієї великої й святої людини, що її християнське милосердя, здається перетворить Францію на країну вірних.

Але ці слова одразу справили вражіння на папу.

— Так, так, знаю про кардинала Бержеро! Я читав його передмову до вашої книги. Він зробив велику помилку, написавши її, а ви, сину мій, допустились великого гріха, що її надрукували... Я й досі не вірю, що кардинал Бержеро, написавши цілком ухвальну передмову, уважно перед тим прочитав усю вашу книгу. Мені приємніше було б обвинуватити його в незнанні та легковажності. Як міг він ухвалити ваші напади на догму, ваші революційні теорії, що загрожують усій нашій святій релігії? Коли він і справді читав вашу книгу, то йому можна було б пробачити, припустивши, що це якесь несподіване, нез'ясоване, непростиме затемнення розуму. Правда, що в деякій частині католицького духівництва є ці хибні ідеї... Це галліканські ідеї, що виростають усюди, як той бур'ян, це є опозиційний лібералізм, який повстає проти нашого авторитету, дбаючи про так звану свободу сумління та різні сантиментальні авантури.

Дедалі більше захоплювався, до непевної французької мови домішувались італійські слова, і з хирого, ніби воскового білосніжного тіла, виходив гучний голос, як з мідної труби.

— Хай кардинал Бержеро добре знає—ми його знищимо в той день, коли визнаємо, що він блудний і повсталий син церкви. Він має давати приклад покори, ми повідомили його про наше незадоволення і сподіваємося, що він скориться. Безперечно, покора й милосердя—великі цноти й ми завжди їх цінували в карди-

налі. Але не треба, щоб за ними ховалось серце повстанця. Бо ці великі цноти сходять на нівець, коли разом з ними немає покори, так, покори. Це є найкраща окраса великих святих.

П'єр слухав здивований, приголомшений. Забув про себе самого і думав лише про щирю й лагідну людину, проти якої викликав цей гнівний вибух папи. Отже, мав рацію дон-Віджіліо. Доноси єпископів Пуатьє і д'Евре були скеровані повз нього самого, на ворога їхньої ультрамонтанської непримиренности, на тихого лагідного кардинала Бержеро, людину, що її серце було відкрито перед усіма лихами, перед усіма стражданнями бідних і знедолених. Це страшенно обурювало П'єра. Він ще міг зрозуміти донос єпископа Тарбського, що був знаряддям у руках Люрдської братії, але хитрі підступи двох інших вражали його й обурювали. Замість хирого старого, з тоненькою шиєю птаха, що спокійно пив сироп, тепер перед ним був такий розгніваний і лютий владар, що П'єр тремтів. І як ввіходячи в кімнату міг він припустити, що це стара, виснажена роками людина, яка прагне миру й ладна на всілякі поступки? Ніби холодним вітром повіяло в оспалій кімнаті, і знову П'єр побачив, що його чекає боротьба, знову прокинулись у ньому всі сумніви, всі вагання. Він бачив тепер папу таким, як його описувано, в Римі, таким, яким він не припускав його, радше людиною розуму, ніж почуття, надзвичайно гордовитою, що з молоду був дуже честолюбним. Він надавав багато обіцянок родині своїй, щоб одержати потрібні гроші, він усюди і в усьому виявляв непохитну волю, скоро досяг папського престолу, волю самодержця, що має абсолютну необмежену владу. Дійсність поставала перед П'єром з непереборною силою, і все ж П'єр боровся з нею, не хотівши облишити своїх мрій.

— О, ваша святість, мені було б дуже прикро, коли б з приводу моєї злочасної книги, його преосвящення мало хоч на хвилину яку неприємність! Винен я і можу відповідати за мою помилку, але його преосвящення діяв щиросердо і єдиний його гріх хіба той, що має велику любов до знедолених цього світу.

Лев XIII не відповідав. Скинув на П'єра дивними очима, де палало живе життя на скам'янілому обличчі алябастрового ідола. І знову пильно дивився на нього.

Дуже збудженому П'єрові він здавався дедалі могутнішим, осяйнішим. Тепер позаду Лева XIII уявляв собі низку щойно згаданих пап, що тяглися в минулі віки, святих і гордих, вояків і аскетів, дипломатів і теологів, тих, що носили панцер і тих, що перемагали хрестом, і взагалі порядкували царствами, як звичайними якимись провінціями, дорученими богом. Особливо яскраво повставала тепер постать Григорія Великого, завойовника і будівника, постать Сікста V, дипломата й політичного діяча, що перший передбачав тріумф папства над переможеними монархіями. Скільки величних владарів, високих державців, могутніх розумом і силою, позаду цього блідого нерухомого старого! Який запас невичерпаної волі, упертої геніяльності, безмежної влади! В ньому вся історія людського шанобства, всі зусилля підкорити всі народи волі однієї істоти, найвища сила, яка будьколи завойовувала, визискувала, переробляла людей по-своєму іменем їхнього щастя. І навіть тепер, коли земну владу його так обмежено, яку духовну силу набув цей хирий, блідий старий, що перед ним зомлівали жінки, ніби вражені грізною божественною силою, що випромінювалася з його істоти. Позаду Лева XIII розгорталась не лише велика слава, не лише перемоги минулих часів, але розкривалось само небо, відбивалось потойбічне буття в засліпленому сяйві таємниці. Він стояв біля брами неба, він тримав ключі, він одкривав небо людям,—і старовинний символ воскресав тепер з новою силою, вільний нарешті від брудних турбот земних.

— Благаю вас, ваша святість, коли це треба прикладу ради, карайте лише мене! Я тепер тут перед вами, вирішуйте мою долю, але не збільшуйте моєї кари докорами сумління, що я спричинився до засудження невинного.

Не відповідаючи, Лев XIII дивився на нього горящими очима. І П'єр тепер уже не бачив Лева XIII, двісті шістдесят третього папу, вікарія Ісуса Христа, наслід-

ника св. Петра, вищого первосвященника всесвітньої церкви, патріярха заходу, примаса Італії, архієпископа й митрополита римської області, державного власника світських володінь святої церкви. Він бачив перед собою Лева XIII, про якого мріяв—сподіваного месію, рятівника, надісланого відвернути загрозливе соціяльне лихо, яке підточувало старе суспільство; він бачив людину з великим і гнучким розумом, з спритною політикою миротворця, що уникає стичок, дбає про єдність, і маючи серце повне любови, звертається просто до сердець народів, віддаючи їм ще раз свою кров на знак нового поєднання. Цей папа високо стояв, як єдиний моральний авторитет, як єдиний можливий зв'язок милосердя й миру, як єдиний отець, що може покласти край кривдам серед дітей своїх, знищити злидні й відновити визвольний закон праці, повернувши народи до віри первісної церкви, до лагідности й мудрости християнської громади. Серед мертвої тиші кімнати великий образ папи набував якоїсь непереможної сили й надзвичайної величності.

— Благаю вас, ваша святість, вислухайте мене! Не карайте навіть мене, не карайте нікого, так, нікого й нічого, що може страждати на цьому світі! Виявіть добрість, ту добрість, що її надихнули вам страждання світу!

І коли він побачив, що Лев XIII все ще мовчить, а йому доводиться стояти, він упав навколішки, ніби під тягарем дедалі більшого хвилювання, що дедалі ставало важчим. В усій істоті його мов що зворушилось, і всі сумніви, все горе, всі побоювання, знову ринули на нього непереможним потоком. Позаду нього був жахний день, коли вмерли трагічною смертю Даріо й Бенедетта, і сумнітив його серце, несвідомо, важким тягарем. Позаду нього було все, що він вистраждав тут у Римі, ілюзії, що поволі руйнувались, образи його внутрішньому почуттю, удари його ентузіязмові, що їх заподіяла дійсність—і люди і речі. Позаду нього були й ще більш впливали всі людські злидні, всі ті голодні, що кричали з голоду, матері з висхлими грудями, що плакали цілюючи немовлят, безробітні чоловіки, що стиснувши

кулаки, повставали; позаду нього були проклятущі злидні, старі як людство, злидні, що сточують людство з першого дня його життя, злидні, що їх він бачив усюди, злидні дедалі більші, захопні, жахні, без надії на те, що можна колись позбутись них. І ще більше, ще глибше охоплював його якийсь безіменний біль, без виразної причини, що не мав зв'язку ні з якою особою, ні з річчю, біль світовий, безмежний, у якому він поринав і танув, без надії,—можливо біль самого життя.

— Ваша святість! Тепер перед вами немає ні мене, ні моєї книги. Я так хотів бачити вашу святість, щоб висловитись і захистити мої погляди. І тепер я не знаю нічого, я не згадую нічого, що хотів сказати... Лише сльози, лише сльози душать мене... Так, я лише страждуща людина і хочу казати вам про страждущих—про бідних і пригноблених. Скільки бачив я їх протягом двох років у паризьких передмістях, таких злидених і нещасних! Мені самому доводилось підбирати малих дітей у снігу,—маленьких янголят, що не їли два дні, бачив жінок, сточених сухотами, без хліба, без вогню, в мерзенних брудних цюпах, бачив чоловіків, викинутих безробіттям на брук. Потомившись просити роботи, як просять милостині, повертаються вони в свої темні притулки, ніби сп'янілі від люті і єдина думка їхня—помститись і запалити місто з усіх чотирьох кінців. А одного вечора—ніколи не забуду того жахного вечора, в сумній кімнаті бачив я мати, що сама собі смерть заподіяла з п'ятьма дітьми; лежала мертва на соломі, а мале ссало їй груди: дві дівчинки, прегарні русяві дівчатка, спали непробудним сном, а двоє хлопчиків задубіло трохи далі, один під стіною, а другий долі, весь зсудомлений... Ваша святість, я лише посел від усіх їх, від усіх, хто страждає і плаче, пригнічений посланець від пригнічених, що вмирають у злиднях, в наслідок жорстокої, невимовної соціальної несправедливості! І я приношу вашій святості їхні сльози і до ніг ваших кладу їхні тортури, передаю вам їхній стогін, і крик, цей крик, що йде з безодні, благаючи про правосуддя, коли не хочуть, щоб небо рушилось на землю. Виявіть ласку, ваша святість, виявіть ласку!

Простяг руки і благав, ніби звертаючись до божественного правосуддя. І казав далі:

— Ваша святість, а в самому вічному осяйному Римі, хіба не панують жахні злидні! Протягом тижнів, коли я всюду блукав, чекаючи цього дня, по славетних руїнах його, вкритих порохом, я всюди бачив невитравні нещастя, які сповнили мене жахом... Скільки тут гине й пропадає, скільки вмирає, яка жахна агонія цієї слави, який сум наводить цей світ, що вмирає з виснаження й голоду!.. Ось тут під самими вікнами вашої святости бачив я цілий жахний квартал, незакінчені палаци, що руйнуються, ніби від спадкової хвороби, так, як гинуть рахітичні діти, які так і не досягають достиглого віку; у цих напівзруйнованих палацах тепер знайшла собі притулок уся найбідніша біднота Риму. Тут, як і в паризьких передмістях, безліч страждущих, тільки ще відвертіше виставлена напоказ, і тут можна бачити цю соціальну виразку, яка роз'їдає, і це все припускають і це все показують, разом з усією жахною несвідомістю цієї бідноти. Цілі безробітні родини голодують у цьому осяйному підсонні,—я бачив старих, що стали непрацездатні, бачив батьків, що чекають, чи не спаде їм з неба хоч трохи праці, бачив синів, що сплять у висхлій траві, матерів і дочок, що сидять, нічого не роблячи, в порожніх балачках і передчасно гинуть... Ваша святість, коли б ви завтра ранком одчинили ваше вікно й пробудили вашим благословенням цей народ дітей, що спить в неуцтві й злиднях! Дайте цим людям душу, що їм бракує, душу, свідому людської гідности, свідому обов'язкового закону праці, закону вільного й братерського життя, унормованого лише справедливістю. Перетворіть на народ цю масу нещасних людей, бо їм можна пробачити за те, що вони страждають розумово й фізично й живуть, як те бидло, що працює і вмирає, нічого не знаючи й не розуміючи, під ударами батога.

Дедалі більше ридання душили його—казав уривчастими фразами, з запалом.

— Хіба ж не до вас, ваша святість, повинен я звернутись від імени цих нещасних? Хіба ви не отець? Хіба не перед отцем має стати навколішки посланець бідних

і пригноблених, як оце стою я тепер? І хіба не отцеві він має принести жахний тягар їхніх страждань, благаючи про співчуття, допомогу, підтримку, справедливість—особливо про справедливість. Ви—отець—отже, одчиніть широко ваші двері, хай усім можна буде доступитись, навіть найменшим з ваших дітей, і вірним і випадковим прохожалим, навіть повсталим, заблудлим, бо вони може ще повернуться і ви не припустите їх до гіркої долі людей, кинутих на призволяще. Хай буде у вас притулок для всіх, хто на хибному шляху, ласкава зустріч подорожнім, завжди засвітлений маяк, що його видно здалека й що рятує в бурі... І коли ваша святість має силу, то дайте й поміч! Ви можете все, ви маєте позаду себе віки влади, а тепер ви досягли такого морального авторитету, що зробив з вас суддю світу. І передо мною ви як величне сонце, що сяє й дає життя. Будьте ж світилом доброти й милосердя, будьте рятувальником, візьміться до справи Христа, перекрученої з плином віків, так що вона перейшла до рук могутніх і багатих, які перетворили євангельське вчення на огидне знаряддя власної гордості й тиранії. Що ця справа хибує, то почніть її знову, поєднайтесь з знедоленими, з пригнобленими, бідними, поверніть їм мир, братерство, справедливість християнської громади... І скажіть, скажіть, ваша святість, що я вас зрозумів, що я висловив лише найдорожчі ваші ідеї, єдиний живий дух, що проймає ваше царювання! Усьому іншому, і своїй книзі, і мені, я не надаю значіння. Я не захищаюсь, я хочу тільки вашої слави й щастя всього людства. Визнайте, що з глибини вашого Ватикану, ви почули глухий тріск струхлявілих основ суспільства. Скажіть, що вас проймав жаль і співчуття, скажіть, що ви хочете відвернути жахну катастрофу, нагадуючи про євангелію вашим збожеволілим дітям, і повертаючи їх до віків тієї простоти й чистоти, коли перші християни жили, як брати... Чи ж не так? Саме заради цього ви й стали на боці бідних, ваша святість, і саме заради цього я тут, щоб благодати вас про співчуття, доброту і справедливість, усіма силами моєї душі, усіма силами страждущої людини.

Під впливом великого збуждення, впав на підлогу

й ридма заридав. Ніби серце йому розривалось і виливалось у цих сльозах. То були жахні ридання, безмежні ридання, ніби хвиля, що ринула з його істоти, але походила здалека, від усіх знедолених, від цього світу, що в його жилах разом з життєдайною кров'ю тече страждання. Хоч і втратив сили, як нервова дитина, але він був посланець від страждущих, як він сам казав.

Лев XIII дуже любив сам балакати, і йому не так то легко було слухати інших. Так і тепер уже двічі піднісив він угору білу руку, щоб зупинити П'єра. Але потім і сам зацікавився й сам хвилювався й дав П'єрові змогу висловитись далі, одкрити всю душу, поняту бурхливою хвилею почуттів. Трохи зачервоніло його бліде обличчя, губи й щоки злегка порожевіли, а чорні очі стали немов ще чорніші. Коли нарешті побачив, що П'єр мовчить, і павши долі біля ніг ридма ридає, схвилювався, схилився до нього і сказав:

— Сину мій, заспокойтесь, встаньте!

Але ридання не припинялись, лунали, всупереч здоровому розумові й етикетові, як безнадійна скарга раненого серця, що хоче визволитись від страждущого і вмирущого тіла.

— Встаньте, сину мій! Так не годиться. Ну, ось, сядьте на цей стілець.

І владним жестом запросив його нарешті сісти.

П'єр ледве мав сили підвестись, і сів, щоб не впасти. Поправив волосся на чолі, витер очі гарячими руками і мав розгублений вигляд. Хотів знову опанувати себе, не розуміючи, що сталося.

— Ви звертаєтеся з закликом до папи, як до святого отця.—Безперечно можете бути певні, що його серце повне співчуття й любови до нещасних. Але справа не в тім, справа в нашій святій вірі... Я читав вашу книгу, вашу непристойну книгу і мушу сказати зараз же, найнебезпечнішу книгу, що заслуговує осуду саме за її прекрасні якості—я маю на увазі сторінки, що зацікавили мене. Так, вона не раз мене захоплювала, і я не читав би її далі, коли б не почував, як ваша палка віра й запал захоплюють мене. Тема її прекрасна й дуже мене вабить «Новий Рим». Безперечно можна було б напи-

сати книгу з такою назвою, але в зовсім іншому дусі... Ви переконані, сину мій, що зрозуміли мене, що ви проїняли ідеями моїх творів і дій, і вам здається, що ви висловлюєте найдорожчі мої думки? Ні, ні, ви не зрозуміли мене й тому я хотів бачити вас, пояснити вам дещо й переконати вас.

Тепер П'єр слухав мовчки, нерухомо. Він же приїхав сюди захищатись, він чекав три місяці цього побачення, і готував свої докази, певний перемоги; тепер він чув, що його книгу вважають за небезпечну, гідну осуду, але не протестував, не відповідав на це жодними доказами, що раніш здавались йому непоборними. Надзвичайна втома охопила його, ніби виснажили його оті ридання. Але нічого, зараз він опанує себе й скаже те, що хотів сказати.

— Мене взагалі не розуміють, не розуміють,—повторював Лев XIII, незадоволено й гнівно.— Особливо погано мене розуміють у Франції. Ось, приміром, справа з світською владою. Як могло вам спасти на думку, що папство погодиться на поступки в цій справі! Казати про це не личить священникові. Це мрії неука, який не здає собі справи щодо умов, в яких папство існувало до цього часу і в яких існуватиме далі, коли не хоче зовсім зникнути. Хіба ж це не софізм, коли ви кажете, що авторитет папи підвищиться, в разі він буде вільний від турбот про своє земне царство! Фантастичні мрії—суто-духовна влада,—найвища влада милосердя й любови. Але хто нас тоді поважатиме, хто дасть нам камінь, щоб голову на ньому покласти, якщо нас виженуть і будемо ми ходити шляхами земними? Хто забезпечить нашу самостійність, коли ми будемо залежати від усіх держав? Ні, ні! Рим наша законна власність. Ми одержали її в спадщину від довгого ряду предків, і вона являє той вічний незнищуваний ґрунт, що на ньому збудована церква. Отже облишити цей ґрунт значило б призвести до руйни церкву, католицьку, апостольську римську церкву. Крім того, ми не могли б облишити Рим, бо нас зобов'язує присяга перед богом і людьми.

На хвилину зупинився, ніби чекаючи відповіді. Але П'єр, мов остовпілий, не знав, що сказати й перекону-

вався, що папа каже саме так, як йому личить казати. Все невиразне й гнітюче, що нагромадилось у ньому й що відчував він, як великий тягар якийсь, нещодавно у передпокої, тепер висвітлювалось, і набирало дедалі більшої чіткості й виразності. Цей тягар являв собою все те, що бачив він у Римі, все, що він зрозумів, цілий хаос розчарувань, викликаних навколною дійсністю. І під впливом цього всього, його мрія про поворот до первісного християнства вмирала, розбита. Згадав ту мить, коли зійшовши на баню св. Петра, пройманула в нього думка про те, що безглузда є мрія про папу—суто-духовного владаря, тут у цьому старовинному місті, повному спогадів про славу, у місті, що вперто вбирається в шати пурпурні. Того дня хотів утекти він від шаленого крику прочан з даниною св. Петра, що вітали папу-короля. Згоджувався, що гроші потрібні, і це єдине, що тримало папу в неволі. Але потім усі мрії його розбились, коли побачив справжній Рим, вічний Рим, гордовитий і владний, де папство не могло б існувати без світської влади. Дуже вже багато в нього зв'язків—і догма, і традиція, і оточення, і ця сама земля засуджувала його на закам'янілість, назавжди. Воно могло зробити поступки лише зовнішнього характеру і все ж буде час, коли воно перестане робити ці поступки, бо далі це загрожувало б йому загибеллю. Новий Рим, якщо й буде колись, то не тут у Римі, а десь далеко. Але й там могло б відродитись християнство, бо католицтво має вмерти тут, коли останній папа, прикутий до цієї землі руїн загине під уламками собору св. Петра, що завалиться, як завалився колись храм Юпітера Капітолійського. А щодо теперішнього папи, то хоч немає в нього земного царства, хоч він і має вигляд хирого дідуся, й бліде обличчя його скидається на старого воскового ідола, все ж у ньому палає жадоба до панування над світом, і лишається він гідним сином свого предка, найвищого понтифекса, імператора й кесаря, що в його жилах текла кров Августа, владаря світу.

— Ви добре бачили,—казав далі Лев XIII,—моє бажання й постійне бажання об'єднати всіх. Ми почували себе дуже щасливими в той день, коли перевели об'єд-

нання в обрядах, заводячи усюди в католицьких країнах римський ритуал. Це одна з найбільших наших перемог, і вона дуже сприяє підвищенню нашого авторитету. Сподіваюсь, що наша робота на Сході приверне до нас наших блудних братів з інших християнських визнань. Не втрачаю надії, що переможемо ми й секти англійські, не кажучи вже про секти протестантські, що мусять повернутись до єдиної церкви, католицької, апостольської та римської, коли надійде час, Христом провіщений... Але ви не сказали при цьому, що церква не може ні на крихту поступитися своїми догматами. Навпаки, ви ніби припускаєте, що дійдеться згоди і обидві сторони зроблять поступки, а це й є думка гідна осуду, думка злочинна, коли її висловлює священник. Ні, істина абсолютна й не можна виїняти жодного каменя з її будови. Щодо зовнішніх форм, то тут можна робити все, що завгодно. Ми згодні на великі поступки заради згоди, коли треба лише усунути деякі труднощі, полегшити умови, щоб дійти цієї згоди... З цього ж погляду треба оцінювати й нашу роль в сучасному соціалізмі. Звичайно, ми турбуємось, про тих, кого ви так добре назвали знедоленими. Коли соціалізм є бажання здійснити справедливість, постійне намагання допомогти страждущим і знесиленим, то хто більш, ніж ми, дбає про це й більших сил докладає в цій справі? Хіба церква не була завжди, як мати страждущих, не допомагала бідним, не була благодійна? Ми співчуваємо всякому розумному прогресові, ми припускаємо всі нові соціальні форми, що сприятимуть мирові, братерству... Але ми можемо лише засуджувати соціалізм, який виганяє бога, щоб забезпечити щастя людям. То був би звичайнісінький стан дикунства, огидний поворот назад і це призвело б до катастроф, підпалів, різанини. Саме цього ви й не сказали досить виразно, бо ви не з'ясували, що не може бути жодного прогресу поза церквою; їй належить єдина ініціатива, вона є єдиний дороговказ, що на нього можна покластись, не боячись. І в тому ваш огріх, що, як мені здається, ви лишаєте бога зовсім осторонь, і релігія є у вас своєрідний душевний стан, розквіт милосердя й любови, яких досить, щоб забез-

печити щастя. Але це мерзенна єресь! Бог завжди і всюди. Він владар душі й тіла. Релігія є зв'язок, закон і єдина надійна влада над людьми, влада, що без неї людство дійшло б стану дикунства на цьому світі й заслугувало б на страшний осуд на тому.—Скажу ще раз—форма для нас не має значіння, але догма непо-рушна. Наша згода визнати республіку у Франції до-водить, що ми не вбачаємо зв'язку між релігією і якою-будь формою управління, навіть хай найстаровиннішою. Коли династії змінюються, то бог вічний. Хай загинуть королі, але хай живе церква. А проте й республіканська форма уряду не суперечить християнству. Навпаки, здається, що вона є пробудження тієї християнської громади, про яку ви написали кілька чудових сторінок. Найгірше те, що свобода одразу перетворюється на роз-бейщеність і часто буває дуже погана нагорода за наші намагання до згоди. Сину мій, яку погану книгу напи-сали ви, хоч і мали,—вірю вам, найкращі наміри! А те, що ви мовчите, є найкращий доказ того, що ви почи-наєте розуміти згубні наслідки вашої помилки!

П'єр мовчав, почувуючи себе безпорадним. Бачив що його докази падають один по одному, ніби розби-ваючись о сліпий і глухий мур, що його не пробити. І зайво й смішно було б перед ним викладати ці докази. Навіщо, все одно ними нічого не вдієш? Лише одне його тепер турбувало. Запитував себе, дивуючись, як людина остільки розумна й честолюбна не могла скласти собі кращого й точнішого уявлення про сучасний світ. Видно було, що папа начитаний, дуже обізнаний, усім цікавиться, має в уяві своїй усю мапу християн-ського світу, з його потребами, надіями й діяльністю, і добре розуміє, що треба робити, не зважаючи на заплу-тані інтриги дипломатичної боротьби. Але які разом з тим є в нього прогалини! Безперечно папа знав сучас-ність лише з того, що бачив, будиши недовгий час нун-цієм у Брюсселі. Протягом дальшого єпископства в Перуд-жі він мав до діла лише з життям молоді Італії. А тепер, уже вісімнадцять років сидів замкнений у Ваті-кані, відокремлений від усіх людей. Зносини з народами мав він через своїх близьких, людей часто дуже нероз-

винених, брехливих, нещирих. Крім того, він був ще італійський священник, найвищий понтифекс, проїнятий забобонами деспот, зв'язаний традицією, залежний від впливів раси та оточення, від грошових та дипломатичних інтересів; треба взяти також на увагу його надзвичайну пиху, упевненість у тому, що він є бог, якому мають усі коритись, єдина законна й розумна влада на землі. Ось причини, що так згубно вплинули на нього. А проте, не зважаючи на ці хиби й прогалини, він був надзвичайно розумна людина й мав він видатні якості—жвавість розуму, вперту волю, велику здібність до узагальнення, енергію. Особливо вражала П'єра його далекозорість. Бо лише вона давала йому змогу, відси, з ватиканської в'язниці, бачити могутню еволюцію, що відбувалася в сучасному, далекому від нього людстві. Він усвідомлював собі величезну небезпеку, що оточувала його, знав про бурхливу хвилю демократії, про безмежне море науки, що ось-ось, здавалось, затопить невеличкий острів, де переможно здійснюється вгору собор св. Петра. І для цього не треба було навіть дивитися з вікна: голоси з навколишнього світу проходили крізь мури й чув він крик новонароджених суспільств. Вся політика його сходила лише на те, щоб забезпечити собі перемогу і владу. Коли він дбав про об'єднання церкви, то лише для того, щоб зміцнити її, зробити непідступною на час майбутнього наступу. Коли він обстоював згоду, роблячи поступки у всьому щодо форми, й ставився спокійно до сміливих виступів американських єпископів, то це тому, що побоювався можливих унутрішніх змін у церкві, можливого розколу схизми, що прискорила б її загибель. Він почував, що ця схизма загрожує з усіх чотирьох країв обрію і загроза ця близька і загибель неминуча,—отже слід проти цього озброїтись. Ці побоювання пояснювали його співчуття до народу, його інтерес до соціалізму і християнське розв'язання питань сучасного суспільства. Коли вже короля скинуто, то довга суперечка про те, на чиєму боці буде народ, чи на боці короля, чи на боці папи, сама собою закінчилась—бо папа лишився тепер, а народ, цей великий німий, нарешті промовлятиме

й стане на боці папи. Саме таку спробу він переводив у Франції. Облишивши переможну монархію, він визнав республіку, яку хотів бачити міцною, переможною, бо Франція завжди була старша дочка церкви, єдина католицька надія, досить могутня для того, щоб колись відновити світську владу папи. Треба царювати, царювати будь-що-будь за допомогою Франції, коли вже не можна досягти цього за допомогою Німеччини. Треба царювати, спираючись на народ, бо народ є той, хто держить і дає престоли. Треба царювати, спираючись на італійську республіку, якщо ця республіка може повернути папі Рим, вирвавши його з рук савойської династії, і може бути федеративною республікою, яка зробила б папу президентом сполучених італійських штатів, поки настане час, що буде він президентом сполучених штатів Європи. Царювати будь-що-будь і не зважаючи ні на що, царювати над цілим світом, як колись царював Август, що його войовнича кров тільки й підтримувала цього хирого старого, який уперто захищав свою владу.

— Потім, сину мій,—казав далі Лев XIII,—ваш злочин і в тому, що ви насмілюєтесь вимагати нової релігії. Це безбожність, блюзнірство, святокрадство! Є лише одна релігія, наша свята, католицька релігія, апостольська і римська. А поза нею лише темрява й гріх... Я добре розумію, що ви хочете повернутись до первісного християнства, однак злочинна й згубна протестантська ересь теж посилається на це. Досить одхилитись хоч трохи від додержання догм, від поважання традицій, щоб зараз же ринути в найглибші безодні... Єресь, сину мій, єресь! То непростимий гріх, це справжній замах на бога, це звір огидної спокуси, породжений пеклом на загибель вірних! Коли б у вашій книзі були тільки ці слова про нову релігію, то й тоді її треба було б знищити, спалити, як смертельну отруту для душ!

І довго ще далі казав. Тим часом П'єр думав про те, що чув від дон-Віджіліо, про всемогутніх єзуїтів, які ховаються в Ватікані, як і всюди, й владно керують церквою. Невже ж папа, що вважав себе прихильником учення св. Томи, цей спритний дипломат і далекозорий

опортуніст, сам того не помічаючи, був одним з них, був слухняним знаряддям в їхніх спритних руках, в їхньому завоюванні суспільства. Він бо теж зважав на дух часу, ввіходив у згоду з світом цим і поблажливо ставився до нього, аби тільки підкорити його собі. Ніколи так добре не розумів П'єр, що тепер церкві доводиться робити поступки й вести хитру дипломатичну гру. І розумів тепер це римське духовництво, спочатку таке дивне на погляд французького священника, цю державну церкву, репрезентовану папою, кардиналами, прелатами, церкву, якій сам бог доручив управляти цим світом, і людьми, і землею. А вони починають з того, що тримають бога осторонь, в глибині святилища, не припускають жодних диспутів про нього, видаючи догми за справжні божественні істини, і самі не турбуються зовсім про бога й не розважають себе марними доказами його існування в богословських дискусіях. Безперечно, бог існує, бо вони ж управляють його іменем. І цього досить. Як представники бога, вони підписують конкордати заради форми, але не додержуються їх, уступаючи лише силі, і завжди залишають собі владу, певні, що колись переможуть. А чекаючи того дня, поводяться, як звичайні дипломати, повільно завойовують земну кулю, як урядовці божі, що незабаром переможуть. Релігія є для них ніби прилюдне вшанування цього бога, з відповідною обстановою й пишнотою, щоб приваблювати юрбу з єдиною метою, щоб цей бог царював над захопленими й відданими йому народами, або радше, щоб натомість царював папа, як його видимий представник і від нього посланий. Папа, кардинали, прелати—всі вони витвори римського ґрунту, діти цієї старовинної поганської римської землі, і якщо вони тримаються досі, й гадають, що триматимуться завжди, до жаданої години, коли світ буде їхній, то це тому, що вони безпосередні наслідники цезарів, одягнені в їхній пурпур і в жилах їхніх тече гаряча кров Августа.

І соромно стало тоді П'єрові, що плакав. А в цьому були винні його хорі нерви, його сантиментальність і запал. І було соромно йому, ніби оголив усю свою душу. І ще як по-дурному, в цій кімнаті, де ніхто ніколи

не казав нічого подібного перед цим царем-первосвященником, нездатним його зрозуміти. Політична ідея папи—царювати, спираючись на пригноблених і знедолених, була огидна П'єрові. Хіба ж це не вовчі заміри—ввіходити в згоду з народом, що скинув колишніх владарів, щоб і собі житися цим народом? Дурний, справді, він був, коли уявляв собі, що римський прелат, кардинал, папа можуть припустити поворот до християнської громади та новий розквіт первісного християнства, що тільки й може дати мир дряглим народам, повним ненависти. І думки про це не могло бути у людей, які протягом віків почували себе владарями світу й ставились недбайливо і з презирством до знедолених і страждущих і кінець-кінцем зовсім втратили здібність до милосердя й любови.

А Лев XIII і далі промовляв гучним голосом. І П'єр почув такі слова:

— Навіщо написали ви оту сторінку про Люрд, повну ганебности? Люрд, сину мій, зробив великі послуги релігії. Людям, що приходили до мене й розповідали про дивні чудеса, майже щоденні в тій гроті, я висловлював моє щире бажання, щоб ці чудеса потвердити й довести на підставі пильного наукового дослідження. І згідно з тим, що я читав, мені здається, недоброзичливі люди тепер не можуть сумнитися, бо від нині ці чудеса доведено науково й непоборно... Наука, сину мій, має бути слугою релігії. Вона безсила проти бога й лише за його допомогою доходить істини. Всі висновки, що їх роблять тепер не можуть сумнитися, бо віднині ці чудеса доведуть помилкові, бо істина божественна переможе, коли надійде слухний час. А проте тут потрібна упевненість у дуже простих речах, що їх знають маленькі діти й цього досить було б для миру та щастя людей, коли б вони захотіли цим задовольнитись. Будьте певні, сину мій, що між вірою та розумом зовсім немає непримирности. Щодо цього Томас Аквінатський все передбачав, все з'ясував, все упорядкував. Вашій вірі довелося витримати іспит розуму, вам знайомі вагання й побоювання, яких не знають наші священники, на цій землі старої віри, в Римі, освяченому кров'ю мучеників. Але ми

не боїмося іспиту розуму. Вглибіться більше в науку, читайте уважніше св. Томаса і ваша віра повернеться ще міцніша, непохитніша, переможна.

Коли П'єр слухав це, мав таке вражіння, ніби на голову йому падали уламки склепіння небесного. Боже милостивий! Папа каже, що люрдські чудеса доведено науково, що наука є слуга релігії, що віра узгоджується з розумом, а Томас Аквінатський є достатній авторитет для наших часів! Що відповідати на це, та й навіщо відповідати?

— Найзлочинніша й найнебезпечніша книга,—закінчив Лев XIII,—книга, що зветься «Новий Рим» сама по собі є брехня й отрута. Тим більше заслуговує вона на осуд, що приваблює своїм стилем і згубними чарами своїх благородних химер. Це така книга, що священник, який написав її в хвилини розумового затемнення, має спалити її прилюдно, щоб спокутувати свій гріх, і спалити тією самою рукою, яка написала ці єретичні й жахні сторінки.

Одразу П'єр підвівся й випростався. Серед мертвої тиші, що запанувала тоді в цій кімнаті, освітленій блідим світлом, він бачив лише Рим, там зовні, Рим, що потонув у вічній пітьмі, безмежний й чорний, де сяяли ніби уламки небесних світил. І хотів на весь голос сказати:

— Це правда, я втратив віру, але гадав, що знову здобув її у співчутті, яке викликали в мене страждання цього світу. Ви були для мене останньою надією. Ви не можете бути новим Христом, дати мир народам, напередодні жахної братовбивчої війни, яку готується. Ви не можете кинути престіл і йти шляхами разом з бідними, пригнобленими, щоб відновити на землі царство братерньої любови. Але скоро буде по вас, по вашому Ватікану, по св. Петру. Все загине під наступом народу, що пробуджується, та науки, що розвивається. Вас уже тепер немає, тут є лише уламки.

Та не проказав цього в голос, а вклонився й сказав:

— Ваша святість, я корюся й засуджую свою книгу.

Голос йому тремтів від гіркої відрази, руки безсило опустились, ніби він віддавав свою душу. Проказав точно формулу покаєнних: *Auctor laudabiliter se subjecit et*

opus reprobatum автор ухвально скорився й засудив свій твір. І не було більшого відчаю, а разом більшої величності в цьому визнанні, в цьому самогубстві надії. І яка жахна була іронія в цьому всьому! Заприсягався ніколи не вилучати книги з обігу, боровся завзято за перемогу її, а тепер відмовлявся від неї, сам її знищував одним махом, не тому, що вважав її за злочинну, а тому, що вона здавалась йому зайвою і нездійсненою, як мрія коханця, як сон поета. Бо коли вже він помилився і все було сном, і не бачив у папі ні бога, ні первосвященника, що міг би дати щастя народам, навіщо уперто триматись мрій про нездійснене відродження католицтва? Краще кинути свою книгу, як зів'ялий лист, краще відмовитись від неї, одрізати од себе, як відмерлий член, надалі непридатний і непотрібний.

Трохи дивуючись з такої швидкої перемоги, Лев XIII навіть скрикнув задоволено:

— Це дуже добре, дуже добре, сину мій! Це ви сказали розумні слова, що личать вам, як священникові.

Папа, що нічого не робив наосліп, підготовляв кожну з авдієнцій, і слова, які мав сказати, і жести, був дуже задоволений і тримався вільніше й полагіднішав. Не розуміючи, в чому справа, не знаючи справжніх причин, чому скорився цей повсталий абат, мав велике задоволення, що так легко приборкав людину, про яку близькі йому казали, як про завзятого революціонера. Отже, таке швидке навернення на путь правди було йому дуже до вподоби.

— А проте, сину мій, я не сподівався нічого іншого, зважаючи на ваш видатний розум. Не може бути нічого приємнішого, як визнати свою помилку, покаятись, скоритись.

Без найменшої вимушености взяв зі столу стакан з сиропом і раніш, ніж допити його, старанно розмішував варення довгою позолоченою ложечкою. Особливо вражало П'єра, що він бачив тепер папу таким, як з самого початку—він ніби зігнувся, втратив свою величність і нагадував хорого дідуся, що допиває на самоті, перед тим, як лягти спати, стакан води з цукром. Образ папи, ніби світило небесне, що здіймається до зеніту, яскраво

сяяв, а потім наближаючись до обрію, до земної поверхні, перетворився на образ звичайного смертного. Бачив хору, худорляву людину, з тонкою шиєю хорого птаха, з ознаками старости й виродливости. Тому він дуже великі вимоги ставив до своїх портретів, хоч у фарбах, хоч у фотографіях, золотих медалях, або мармурових бюстах, кажучи, що треба зображати не папу Печчі, а Лева XIII, великого папу, що його образ так хотілось йому залишити нащадкам. І П'єр, що деякий час не помічав навколої обстави, відчував деяку ніяковість, бачивши хустку до носа на колінах, брудну сутану, закаляну тютюном. І жаль було П'єрові цього непорочного дідуся, білого, як сніг, і дивувався він тій життєвій сназі, що ховалася в чорних очах. Сам бувши працьовитий, відчував пошану до проникливого розуму папи, до його всеосяжних проєктів, до багатства на оригінальні думки й енергійні практичні заходи.

Авдієнція була закінчена, отже П'єр вклонився.

— Дякую вашій святості за щирий прийом, що його ви мені дали.

Але Лев XIII, щоб затримати його ще на хвилину, почав балакати про Францію, висловив щире побажання, щоб вона процвітала в мирі й була могутньою на благо церкви. В ці останні хвилини П'єр пережив щось подібне до галюцинації. Коли дивився на біле, як слонова кість, чоло папи й думав про його літні роки, про те, що найменша застуда могла спричинити смерть, мимоволі згадав про сумну й величну сцену: бачив Пія IX, Джованні Мастої—ось уже дві години, як він умер і лежить вкритий білим саваном, а навколо стривожені члени церковної сім'ї. І ось кардинал Печчі, камерлінг, наближається до померлого, наказує одгорнути саван і тричі б'є срібним молоточком об чоло померлого, кожного разу гукаючи: Джованні, Джованні, Джованні! Коли померлий не відповідав на цей оклик, то камерлінг, трохи почекавши, обернувся до присутніх і сказав: Папа вмер! Разом з тим, П'єр уявив собі там унизу вулицю Джулія, кардинала Бокканеру, камерлінга, що теж чекав, тримаючи срібний молоточок, і бачив Лева XIII, Джоваккіно Печчі, що ось уже дві години, як умер і лежить

у цій кімнаті, вкритий білим саваном, а навколо нього прелати; і бачив, як наближається камерлінг, каже одгорнути саван і тричі б'є молоточком о біле, як слонова кість чоло й кожного разу гукає: Джоваккіно, Джоваккіно, Джоваккіно! Але померлий не відповідав, і почекавши трохи, камерлінг сказав: Папа вмер! Чи згадував Лев XIII про ці три удари молоточком у чоло Пія IX, чи відчуває коли холодний дотик цих трьох ударів, смертельний холод того молоточка, що ним озброїв він камерлінга, непримиренного свого ворога кардинала Бокканера.

— Ідіть з миром, сину мій,—сказав нарешті папа, ніби благословляючи.—Ваш гріх вам проститься, бо ви його визнали й почули до нього відразу.

П'єр не відповідав нічого, понятий сумом, і це пониження було йому ніби заслужена кара за сміливі мрії. Згідно з звичаєм пішов, не повертаючись задом. Тричі низько вклонився, не обертаючись переступив поріг. А Лев XIII увесь час не спускав з нього своїх чорних очей. П'єр бачив, як папа взяв на столі газету, що її він читав перед аудієнцією. Він дуже любив читати, цікавився новинами, хоч часто складав собі неправильне уявлення про події в наслідок своєї ізольованості, і часто надавав газетним статтям значіння, що його вони не мали. Дві лампи горіли м'яким рівним світлом і в кімнаті знову стало тихо, тихо.

Стоячи посередині секретної вітальні, сеніор Сквандра, нерухомий і чорний, чекав на П'єра. Помітивши, що П'єр дуже схвильований пройшов повз консоля, де залишив капелюх, Сквандра обережно взяв його й передав йому мовчки поважним жестом. Потім, не поспішаючи, так само, як ідучи на аудієнцію, пішов спереду, проводячи абата до Клементінської залі.

Знову почалась та сама подорож, тільки зворотним порядком, через незкінчений ряд пустельних заль. І ніде не було жодної душі живої, ні шуму, ні шереху. В кожній порожній кімнаті горіла самітно, ніби забута лампа, ще блідішим світлом серед ще більшої тиші. І кімнати здавались ще більш пустельні, в міру того, як насовувалась ніч, вкриваючи тьмою нечисленні меблі,

що губились у високих залах з позолоченими стелями—трони, дерев'яні лави, консолі, розп'яття, канделябри, що були в кожній залі. Після парадної вітальні, задратованої червоним шовком, П'єр перейшов залю дворянської гвардії, заснулу в легких пахощах ладану, що залишилися там після ранкової служби, потім перейшов залю килимів, залю палятінської гвардії, залю жандарів; в залі бусоланті останній вартовий сидів на лаві й спав таким глибоким сном, що навіть не прокинувся. Кроки легко лунали, відбиваючись на мармурі, ніби приглушені мертвою атмосферою палацу, з усіх сторін замкненого, як могильний склеп, і охопленого в цю пізню годину ніби тишею небуття. Нарешті дійшов до Клементінської залі, яку щойно облишив швайцарець-вартувий.

До самої цієї залі сеніор Сквандра йшов спереду, не обертаючись, мовчки, без якогобудь жесту, тепер одсторонився, пропустив П'єра і, вклонившись йому востаннє, зник.

П'єр зійшов з другого поверху монументальними сходами, що їх освітлювали газові ріжки в скляних кулях, ніби нічники. Тут була ще більша тиша, бо не відбивались кроки вартових швайцарців, що ходили на площадках. Перейшов двір св. Дамасія, пустельний, мертвий, ледве освітлений лихтарями в під'їзді, зійшов сходами Пія, цими велетенськими сходами, теж пустельними, мертвими, в півтьмі, й нарешті переступив поріг бронзових дверей. Вартовий зачинив повільно за ним двері й замкнув. З сумним скреготом металю, що скидався на розпачливий зойк, двері замкнули за собою все, що було там, всю тишу, зібрану протягом століть, усі традиції минулого, що жили там, усі недоторканих ідолів, що зберегались там, спеленаті, як мумії, усі ланцюги, що сковують і обтяжують, увесь механізм глибокого поневолення, деспотичного урядування,—і сумною луною відгукувалось усе це в пустельних темних залах Ватікану.

Вийшовши на площу св. Петра, П'єр був один серед безмежної темряви. Жодного запізнилого прохожалого, жодної живої душі. Над мозаїкою сірого бруку здійсма-лась лише бліда тінь обеліска, між чотирьох канделябрів.

Бовванів фасад собору, зблідлий, невиразний, і мов дві руки тяглись від нього чотири ряди колон. Оповіті тьмою скидались на ліс кам'яних дерев. На темному безмісячному небі ледве вирізнялась баня, як велика куля. І лише струмені водограїв, ніби рухливі бліді тіні, порушували тишу й бриніли сумною скаргою, що йшла звідкілясь з глибокої тьми. Яка меланхолійна велич цього сну, коли всю цю славетну площу, і Ватікан і собор св. Петра вночі охоплює тьма й тиша! Пробило десять годин і удари дзвону були такі повільні й міцні, що здавалось ніколи не падали більш урочисто й навблаганно в безкраю чорну безодню безмежності.

Зупинився серед площі й здригнувся всім тілом, знесилений і потомлений. Отже, був на розмові лише три чверті години, з цим сивим дідусем, що вирвав йому всю душу. Так, він вирвав у нього все, знищив останню віру і в розумі, і в скривавленому серці. Останню рішучу спробу зроблено, і увесь світ захитався. Раптом згадав про монсеньйора Нані і зрозумів, що лише він один мав рацію. Йому ж казали, що зробить він кінець-кінцем так, як захоче Нані й тепер бачив, що саме так він і зробив.

І раптом поняв його відчай, і гострий біль. З глибини тьми, що в неї поринув, здійняв угору тремтячі руки і промовив уголос:

— Ні, ні, боже любови, боже милосердя, марно шукав я тебе тут. Зійди ж з неба, з'явись, бо діти твої вмирають, не знаючи, хто ти, не знаючи, де ти, в безмежності світів.

Над величезною площею розляглося безмежне небо, кольору темно-блакитного оксамиту. У цій неосяжній безмежності тремтіли зорі. Над дахами Ватікану ще більше похилився Віз, і золоті колеса його ніби зійшли з прямого шляху, а золотий дишель здіймався вгору. А там над Римом, в напрямку вулиці Джулія, заходив Оріон і видно було лише одну з трьох зір, що сяяли в нього на поясі.

XV.

Бувши схвильований і дуже збуджений П'єр заснув лише на світанку. Прийшовши вночі до палацу Бокка-

нера, відчув знову велике горе, заподіяне смертю Даріо і Бенедетти. О дев'ятій годині, коли прокинувся й поснідав, пішов у покої кардинала, куди винесли померлих, щоб рідні, друзі й знайомі могли оплакати їх і помолитись за них.

Вікторіна, що, не зважаючи на велике горе, трималась бадьоро, зовсім не лягала спати й під час сніданку розповіла П'єрові про події цієї ночі й ранку. Донна Серафіна, дбаючи про пристойність, знову зробила спробу й хотіла роз'єднати померлих. Зовсім гола жінка, що лежала в обіймах теж голого чоловіка, ображала її почуття соромливості. Але вдіяти вже нічого не можна було. Трупі закостеніли й те, чого не зробили в перший момент, можна було зробити тепер лише з жахною наругою. Закохані так міцно стиснули один одного, що роз'єднати їх можна було, лише переламавши руки й ноги. Кардинал, який з самого початку не хотів, щоб порушували їхній спокій, та обійми смерті, мало не посварився з сестрою. Хоч і носив рясу священника, все ж був людиною своєї раси,—він пишався героїчними пристрастями минулого часу, палким коханням, відважними герцями, і казав, що коли в його роду було двоє пап, видатні військові, то не менше визначався він і палким коханням. Кардинал сказав, що не дозволить доторкнутись до цих дітей, які протягом свого сумного життя кохали одне одного таким чистим коханням і тепер поєднались у смерті. Він, мовляв, хазяїн у своєму палаці. Їх укриють одним саваном і покладуть в одній труні. Службу правитимуть у сусідній церкві Сан Карло, над якою він мав кардинальський догляд і міг сам порядкувати. А в разі чого, піде до самого папи. Він так виразно й категорично висловив свою волю, що всі в палаці скорились, не наважуючись на найменший протест.

Тоді донна Серафіна почала вбирати померлих. Згідно зі звичаєм, при цьому були й усі слуги. Вікторіна, як найстаріша й найулюбленіша, допомагала в цьому. Спочатку вкрили тіла обох розпущеними косами Бенедетти—пахучими, густими й довгими косами, що були їм за пишній плащ; потім їх загорнули в білий шовковий саван і закріпили цей саван біля шиї, так що обоє являли

ніби істоту одну. Потім кардинал наказав, щоб їх перенесли до нього, й поклали їх на парадне ліжко посередині тронної залі. Хотів зробити їм цю останню шану, як останнім у роді, що поєднані смертю, ховали з собою навік колись бучну славу Бокканера. Донна Серафіна одразу пристала на думку братову, бо вважала за мало пристойне, щоб бачили її небогу, хоч і мертву, в цій кімнаті на ліжку Даріо. А в місті вже переказувано про наглу смерть Даріо, що вмер за кілька годин від злого гарячки, тим часом, як вражена цим Бенедетта вмерла, обнявши його й стискуючи востаннє. Казали, що їх пишно поховують і до того ж разом, у тій самій труні. І в Римі, схвильованому цією трагічною розв'язкою кохання, не було інших балачок, як про це, протягом двох тижнів.

Г'єр хотів цього ж таки вечора їхати до Франції, бо поспішав облишити це злиденне місто, де розбито всю його віру. Але, щоб бути на похороні, відклав від'їзд до вечора другого дня. А тим часом увесь день хотів бути тут, у палаці, що ось-ось мав завалитись, біля померлої Бенедетти, яку він так любив, і відшукати для неї молитви в глибині свого спустошеного й раненого серця.

Коли зійшов униз, на широку площадку, перед парадними покоями кардинала, згадав про те, як уперше прийшов сюди на авдієнцію. І знову відчув усю старовинну пишноту князівського життя, не зважаючи на те, що все тут постаріло і вкрилось порохом. Двері трьох величезних передпокоїв були широко розчинені і в залах ще нікого не було, а під високими стелями вгорі була ще сутінь о цій ранній годині. У першому передпокої, призначеному для прислуги, був лише Джакомо, в чорній ліберії, і стояв він нерухомо проти старовинної кардинальської шапки, що висіла пад балдахіном з великими китицями, напів сточеними від часу, тим часом, як навколо павуки наснували павутиння. У другому передпокої, де раніш був секретар кардиналів, абат Папареллі, шлейфоносій, що виконував також обов'язки старшого доглядача, чекав на відвідувачів, ходячи нечутними кроками. Ніколи більше, як тепер, не скидався він на стару

діву в чорній спідниці, зблідлий, з обличчям, що вкрилося зморшками від суворого постування і мало вираз покірливості й догідливості, тим часом, як під ними ховались найчестолюбніші наміри. Нарешті в третьому передпокої, призначеному для значних людей, де кардинальська шапка лежала на аналої проти портрета кардинала, де він був змальований на весь зріс у парадному вбранні, був секретар дон-Віджіліо. Облишивши свій робочий стіл, стояв біля дверей тронної залі, зустрічаючи відвідувачів. В присмерку зимового ранку ці залі здавалися ще сумнішими, ще більш занехаяними; драпування було подерте, і ті меблі, які ще лишилися, були вкриті порохом; старе дерево точив шашель і лише стелі зберегли пишноту в своїй позолоті й яскравій живописі.

Абат Папареллі привітав П'єра, глибоко вклонившись, чемніше ніж звичайно і в цьому відчувалась деяка іронія, ніби останнє привітання переможеному. Та П'єра більше захоплював величний сум цих трьох просторих передпокоїв, перед тронною залею, тепер перетвореною на похоронну кімнату, де спали вічним сном останні нащадки родини Бокканера. Все тут вражало величчю й сумом смерті,—і ці широко розкриті двері і пустельні залі, де не було вже колишнього натовпу, відповідали великому сумові умирущого роду. Кардинал замкнувся в робочому кабінеті, де приймав родичів і близьких, що прийшли засвідчити йому своє почуття; а донна Серафіна обрала собі сусідню кімнату, приймаючи там своїх знайомих, які приїздитимуть аж до вечора. Дізнавшись від Вікторіни про весь церемоніал, П'єр пішов просто в тронну залю. Дон-Віджіліо блідий і мовчазний привітав його, низько вклонившись, і здавалось не пізнавав його.

Тут була для П'єра нова несподіванка. Думав, що побачить щось на зразок католицького обряду: у повній тьмі сотні свічок горять навколо катафалку в залі, обтягненій чорним. Йому з'ясували, що померлих перенесли сюди, бо стара церква палацу, в нижньому поверсі була замкнена ось уже п'ятдесят років і в ній не можна було служби правити, а кардиналова церква була замала для такого обряду. Отже, в тронній залі поставили олтар і

там з самого ранку правили служби. Разом з тим правили служби в церкві кардиналовій і ще в двох олтарях—один з них поставлено в парадному передпокої, другий—в алькові, що виходив у другі передпокої; священники, особливо францісканські, ченці мандрівних орденів, без перерви правили служби біля цих чотирьох олтарів. Кардинал волів, щоб увесь час проливалась божественна кров у палаці його за спасіння душ дітей його, відібраних йому разом. В палаці жалібному, в сумних залах, безперестанку дзвеніли дзвіночки, під час піднесення дарів. Лунали безперестанку слова латинських молитов, розламувались облатки, опорожнювались чаші й бог завжди був присутній у цьому задушному повітрі, де дихала сама смерть.

П'єр побачив тронну залю майже такою, як бачив колись у перший день свого приїзду. Не були навіть опущені завіси на чотирьох великих вікнах і сумний зимовий ранок вливався в них тьмянний, сірий, холодний. Під чудовою стелею, вирізьбленою та позолоченою видно було те саме червоне драпування, з великими пальмами, сточене часом; і старовинний трон стояв на тому самому місці; фотеля була повернена до стіни, марно чекаючи на папу, що ніколи не сідав у неї. І лише олтар, поставлений поряд його трону, трохи змінював вигляд кімнати, відки винесли меблі, стільці, столи, консолі. Посередині, на низькому помості, зробили ліжко, де лежали Бенедетта й Даріо, вкриті квітами. В головах горіли дві свічки, по одній з кожного боку. Це й усе. А зате квітів була безліч і невідомо в якому казковому садку зрізали їх—особливо багато було білих роз. Цілими купами лежали вони на ліжку, купи роз нагромаджувались біля нього, рози вкривали східці, а з них падали на розкішну мармурову підлогу.

П'єр наблизився до смертельного ложа й серце краялось йому від болю. Дві свічки, що їхні жовті вогники ледве було видно в денному світлі, сумні відгуки погребової служби, що її правилось тут біля олтаря, гострий ~~дух~~ роз, що згущував повітря,—все це наповнювало безмежним сумом і жалобою простору старовинну залю, вкриту порохом. Жодного руху, жодного шуму, тільки

час від часу приглушений плач серед небагатьох присутніх. Четверо слуг, увесь час чергуючись, стояли в головах, нерухомі, як вірні вартові й охоронці родини. Час від часу консисторійний адвокат Морано, що про все клопотався, проходив через кімнату, швиденько й тихими кроками. Всі, хто приходив, ставали навколішки біля помосту, молились і плакали. П'єр побачив трьох паній, що закривали обличчя хустками. Тут стояв також і старий священник, ввесь тремтячи від горя, й схиливши голову так, що не видно було обличчя. А особливо вразила П'єра якась молода дівчина, бідно одягнена, ніби служниця,—вона припала до мармурової підлоги і від неї нічого не лишилось, крім горя й страждання.

П'єр і собі став навколішки і в професійних здогах уст намагався проказувати латинські молитви, що їх він, як священник, звик читати над померлими. Дедалі більше хвилювався й не міг нічого згадати. Забув про все на світі, дивлячись на жажну й прекрасну пару закоханих і не міг відвести від них очей. Під купами роз ледве їх видно було, як вони стиснулись в обіймах; лише голови були одкриті, охоплені біля шиї шовковим саваном. І обоє були прекрасні, й то була краса задоволеного кохання. Лежали на одній подушці й волосся їхнє попереplitалось. Вираз радісний залишився на обличчі Бенедетти, що кохала й була вірна навік, і так і вмерла з поцілунком кохання. Навпаки на обличчі Даріо крім радості останньої хвилини, лишився сумніший вираз, як у мармурових облич на надгробках, що їх марно вкривають поцілунками коханки. Очі їм були ще розкриті, й дивились одне в одно, з ніжністю, що її вже ніколи ніщо не порушить.

— Так невже я й справді любив її, цю Бенедетту, тією чистою любов'ю, цілком вільною від думки про неможливе посідання?—І хвилювали його спогади про щасливі години, коли був біля неї, у близькому зв'язку дружби, такої ж ніжної, як і кохання. Яка вона була прекрасна й разом розсудлива, не зважаючи на палку вдачу. І він сам мріяв колись надихнути братерню любов до ближнього цій чарівній істоті, з її палкою душею, під спокійною зовнішністю. Бачив у ній увесь старовинний Рим,

що його хотів розбуркати й завоювати для майбутньої молоді Італії. Хотів своєю вірою захопити її, розширити її розум і серце, надихнувши любов до знедолених і бідних, дедалі більше співчуття до всього живого й неживого. І сам сміявся б тепер з цих спроб, коли б сльози не душили його. Яка чарівна була вона, йдучи назустріч його бажанням, не зважаючи на непоборні перешкоди, традиції роду, виховання, оточення, що не дозволяли їй іти за вчителем: Була слухняною ученицею, хоч і не здатна до великих успіхів. Одного дня здавалась особливо близькою йому, коли глибоке горе розкрило її душу для співчуття. Але потім прийшло позірне щастя, й вона перестала розуміти страждання інших, і віддалась егоїзмові своїх надій, свого щастя. Невже ж, о боже, ця істота засуджена на загибель, мала зникнути саме таким робом, будучи ще така прекрасна й усім мила, хоч і не знала любови до ближніх, не знала закону милосердя й справедливості, який упорядковуючи працю, тільки й може врятувати людство.

І ще охопило П'єра почуття безпорадності й він лише мимрив щось устами, не мігши молитись. Думав про насильну смерть, що унесла цих істот, ніби сама натура помстилась за себе. Яка іронія в цій обітниці не віддаватись нікому, крім обраного й мучити себе, ніби волосяницею, протягом цілого життя, щоб кинутись в обійми смерти, на шию коханого, збожеволівши від жалю й хотівши віддати себе всю. І віддалась з запалом, бо досить було загрози, що смерть розлучить їх—і вона зрозуміла все безглуздя своєї поведінки й скорилась інстинктові всевладного кохання. Так ще раз переможено 'церкву і великий Пан, що розкидає заплідне сім'я, поєднував закоханих в обіймах плодючості. Коли від доби Відродження церква не впала під наступом Венер і Геркулесів, викопаних з римського ґрунту, то все ж точиться й тепер запекла боротьба, і нові народи, повні снаги, жадоби до життя завжди борються проти релігії, що є потяг до смерти й загрожують знести стару католицьку будову, стіни котрої вже розвалюються в наслідок вікової неплідності.

І тут П'єр зрозумів, що смерть чарівної Бенедетти

була йому, як останній удар. Дивився на неї і гарячі сльози лились з очей. Ця смерть розбила його мрії. І як учора ввечері, в Ватікані, стоячи перед папою, почував, як розбивається його остання мрія, так розбивалась і тепер його мрія про відродження Риму, про перетворення його в новий Рим, повний молодого життя. Тепер усьому край: католицький, князівський Рим умер і тут лежала ця столиця, біла як мармур, на смертному ложі. Вона не могла піти на зустріч пригнобленим і страждущим цього світу і вмерла в запалі свого егоїстичного кохання, коли було вже запізно кохати й нове життя народжувати. Ніколи не матиме дітей! Стара римська родина лишилась неплодна, й не відродиться ніколи. Горем понятий з приводу цієї смерті, з розбитими мріями, П'єр мало не зомлів, дивлячись на нерухому й похололу Бенедетту. Може од цього блілого денного освітлення, що в ньому як зірки сяяли дві свічки, потемніло йому в очах, може пахощі роз, змішані з запахом смерті, сп'янили його, може безперестанне харамаркання священника, що кінчав обідню там позаду нього, відгукувалось у мозку його й тому не міг він згадати молитов. Щоб не впасти тут же на помості, підвівся й одійшов осторонь.

Сховався в віконну нішу, щоб заспокоїтись, і здивувався побачивши тут Вікторіну, що сиділа на лаві, наполовину прикритій драпуванням. Мавши наказ донни Серафіни, наглядала з цього куточка дорогих дітей своїх, як вона їх називала, і стежила за всіма, хто входив і виходив. Помітивши, що П'єр блідий і ледве-ледве стоїть на ногах, запросила його сісти.

Трохи заспокоївшись, П'єр сказав їй тихо.

— Хоч би вже були вкупі на тому світі і зазнали там щасливого життя!

Здвигнула плечима й теж тихо відповіла.

— Та що ви кажете— на тому світі! Коли вже смерть, то тут край. І краще, що вмерли й поснули. Бідолашні досить зазнали горя тут на землі, не будемо бажати їм його там.

Почувши ці наївні, глибокі слова простої служниці, яка не була жінкою вірною, П'єр аж здригнувся. І хіба не помімав його жах уночі, коли він думав про не-

буття. І почував героїзм в словах Вікторіни, що її не турбували думки про вічність і безмежність. Яке було б тихе й щасливе життя, коли б люди мали цю спокійну безвірність, цю розумну й веселу безтурботність простого люду Франції.

Помітивши, що П'єр увесь тремтить, додала.

— І навіщо ви хочете, щоб там було щось після смерти? Людина заслужила собі цей спокій і немає нічого кращого, приємнішого. Коли б бог давав нагороду за добро й карав зло, мав би великий клопіт. Та хіба й можливий такий суд? Хіба зло й добро не сполучені в кожному так щільно, що найкраще було б пробачити всіх.

— Але,—сказав тихо, П'єр,—ці добрі діти, кохаючи один одного, не знали життя... Отже, чому не заспокоювати себе думкою, що вони воскреснуть, і на тому світі, стиснувши один одного в обіймах, зазнаватимуть щастя вічно.

Але Вікторіна захитала головою і сказала:

— Ні, ні... Я часто казала, що моя бідолашна Бенедетта марно мучила себе отими думками про той світ, і не хотіла віддатись людині, яку так кохала. Досить їй було сказати і я привела б їй Даріо в її кімнату, без мера й попа. Щастя дуже рідка річ. І потім доводиться дуже жалкувати, та пізно... Отак трапилось і з моїми діточками. Для них тепер уже пізно, вони вмерли й марно заспокоюватимемо себе думкою, що зазнають вони щастя десь там на зорях. Але, коли вже вмерли, то вмерли, і хоч як стискаються в обіймах, все одно не почувують цього.

Сльози підступили їй на очі й заридала.

— Бідні діточки, бідні діточки! І уявіть собі, що жодної щасливої ночі вони не знали, а тепер їх забрала незкінченна ніч. Дивіться, які вони білі! І подумайте, що надійте час, коли на подушці лежатимуть самі черепи, й кістяки все ж обніматимуть один одного. Хай же сплять, хай же сплять! Принаймні нічого не знають, нічого не відчують.

Запанувала довга тиша. Понятий сумнівами і з думками про потойбічне життя, П'єр дивився на цю жінку,

що так байдуже ставилась до попів і зберегла й досі щирість босеронської селянки. Здавалась спокійною, задоволеною з того, що як проста служниця, виконувала сумлінно свої обов'язки протягом двадцяти п'ятьох років у чужій країні, не знаючи навіть місцевої мови. Добре було б почувати так, як вона, мати цю душевну рівновагу людини здорової та обмеженої, яка задовольнялася землею, спокійно лягала спати ввечері, зробивши денну роботу й не турбуючись тим, що може ранком не прокинеться.

Глянувши на смертне ложе, П'єр впізнав старого священника, що стояв навколішки перед помостом, схиливши сумно голову, так що не можна було бачити обличчя.

— Здається, це абат Пізоні, з церкви св. Брігітти, де я правив кілька разів службу. Сердешний, як плаче.

Вікторіна відповіла голосом спокійним, але повним суму.

— Та є чого плакати! Того дня, коли спало йому на думку одружити Бенедетту з графом Прада, винайшов гарну штуку. Не було б усіх цих прикростей, коли б одразу дали моїй бідолашній Бенедетті її Дарію. Але в цьому дурному місті всі божевільні, з отією їхнею політикою, а цей священник, до речі дуже порядна людина, вважав, що робить велике діло й врятує цілий світ, коли поєднає папу й короля, як він казав з лагідною посмішкою старої мудрої людини, що ніколи нічого не любила, крім старовинних руїн. Ви знаєте добре, що вони тут усі милуються в старовині й охоче думають про те, що було сто тисяч років тому, а тепер, бачите, як плаче... Та й той другий прийшов, хвилин двадцять тому, патер Лоренцо, єзуїт, сповідник князівни після абата Пізоні, той, що розбив усю роботу Пізоні. Цей теж людець! Великий мудрагель, що псує життя людям, усіма отими хитрими ускладненнями, що їх він поробив у справі про шлюб. Шкода, що вас тут не було. Ви були б побачили, як він став навколішки й перехристився. О, цей не плакав! Здавалось, хотів сказати, що коли вже все так склалось, то значить бог одсторонився од усієї цієї справи. Тим гірше, мовляв, для померлих.

Казала все це пошепки, не зупиняючись, ніби рада, що може відвести душу після жахних годин клопоту та горя, з учорашнього дня.

— А тієї,—сказала ще тихше,—не пізнаєте?

Показала на бідно одягнену дівчину, ту саму, що П'єр вважав за служницю—вражена горем, лежала на мармуровій підлозі, біля помосту. Переживаючи великі муки, щойно підвела й одкинула назад голову,—голову надзвичайної краси, з розкішними чорними косами.

— Це П'єріна... сердешна,—сказав абат.

Вікторіна розвела руками, співчуваючи й жаліючи.

— Щож вдієш? Я дозволила їй увійти сюди... Не знаю, звідки довідалась вона про нещастя. Правда, вона весь час сновигала біля палацу. Вона сама мене викликала на вулицю і коли б ви бачили, як благала мене, як ридала, прохаючи, щоб дозволили їй побачити ще раз князя. Та вона нікому не робить нічого лихого, лежачи отут і дивлячись на них обох закоханими очима, повними сліз. Вона тут принаймні пів години, і я вже хотіла наказати, щоб її вивели, коли не поводитиметься, як слід. Однак, вона розумна дівчина, не здійсмає галасу. Хай же лишається й наповнює серце на все життя.

І справді, то була зворушлива мить: П'єріна, ця проста дівчина, така прекрасна й пройнята коханням, лежала, як громом убита біля помосту смертельного, де обнявшись спали коханці, сном першої вічної ночі. Опустилась, спершись на п'яти, й звисились руки її, мов обважнілі, вгору піднесла обличчя, нерухоме, мов скам'яніле в екстазі і не зводила погляду з любих їй істот, що так трагічно загинули. Ніколи в людському обличчі не було більшої краси, ніколи так не сяяли стражданням і коханням, тим старовинним коханням, що дихало молодим життям, це величне чоло, прекрасні щоки, уста з дивною досконалістю ліній. Про що думала вона й чому страждала, пильно дивлячись на коханого князя, назавжди стиснутого в обіймах суперниці? Чи може в безмежних ревнощах застигла кров їй у жилах? Чи може лише страждала, втративши коханого, й казала собі, що востаннє бачить його, й не почувала жодної ненависти до тієї другої, що марно хотіла зігріти його тепло.

тою свого тіла, так само холодного й мертвого? Але ніжні були їй очі, хоч і заплакані, і, не зважаючи на гірку згортку, ніжні були й уста її. Обоє вони здавались їй чарівно прекрасними під цими купами квітів. І так, з своєю дивною красою, сама не здаючи з неї справи, лежала ледве дихаючи, як віддана рабня, як закохана невільниця, бо владики її вмерли й вирвали й забрали з собою її серце.

Тепер увесь час у залю ввіходили люди, повільно, засмучені, ставали навколішки, молились кілька хвилин, і потім геть ішли сумні, нечуваною ходою. Стислось П'єрові серце, коли побачив, як прийшла мати Даріо, все ще красуня Флавія, як завжди з чоловіком, красенем Жюлем Ляпортом, що його вона зробила з сержанта швайцарської гвардії маркізом Монтефіорі. Її повідомили про смерть сина й вона була тут уже вчора ввечері. Тепер вона приїхала знову, мов виконуючи звичай, вся в жалобі, у чорному, що так добре личило й пасувало до її краси античної Юнони, трохи в тілі. Коли наблизилась величною ходою до ложа, стояла деякий час нерухомо, й дві сльозини тремтіли їй на повіках, не падаючи. Потім, коли хотіла стати навколішки, глянула, чи Жюль з нею, і поглядом наказала йому стати навколішки поряд неї. І так обоє схилились край помосту й деякий час молились. Вона мала гордовитий і разом сумний вигляд, а він ще краще, ніж вона, удавав глибокий сум людини, що ніколи не замішується в жодних обставинах життя, навіть у найскладніших. Потім обоє підвелись і повільно зникли в дверях покою, де кардинал і донна Серафіна зустрічали рідних і близьких знайомих.

П'ять паній ввійшло одна по одній, тим часом як два ченці-капуцини й еспанський посол виходили. Вікторіна, що мовчала деякий час, оживилась і сказала:

— А ось і молода князівна! Це велике для неї горе, бо вона так любила Бенедетту.

П'єр побачив, як ввійшла Челія, теж у жалібному вбранні, як і личило для цих останніх відвідин. Позаду неї йшла служниця і в обох руках несла величезні букети білих роз.

— Яка гарна дівчина!—казала далі пошепки Вікторіна.—Вона хотіла, щоб її вінчання з Аттіліо відбулось одночасно з вінчанням цих сердешних, що тепер сплять мертвим сном. Вони не дочекались її—у них уже по вінчанні, і сплять тут сном першої ночі.

Челія стала навколішки й перехристилась. Але видно було, що не молилась. Дивилась на дорогих їй істот, скам'янівши від горя, на білих, захололих, прекрасних, як мармурові статуї. Невже досить кількох годин і скінчилось життя, і ніколи не доведеться їй поцілувати Бенедетту! Ще тієї ночі бачила їх на балі, таких веселих, переможних, осяйних коханням. І палке обурення повставало в її серці, розкритому для життя, що так жадало радості й сонця, й повставало проти безглуздої смерти. На наївному обличчі цієї непорочної й нерозпуклої лілії можна було прочитати і цей гнів, і цей жах і це горе перед небуттям, де вмирає всяке кохання. Ніколи її непорочний рот із стиснутими устами, ніколи її бездонні й ясні, як джереляна вода очі, не мали виразу більшої таємничості. В невідомому для неї житті кохання, житті, що його вона тільки починала, наражалась вона на цю смерть улюблених їй істот і втрата їх обурювала її вкрай.

Заплющила очі й хотіла молитись, а великі сльози текли з-під опущених повік. Так минув деякий час і запанувала тиша, порушувана лише глухими відгуками служби, що правили побіч. Нарешті підвелась, взяла від служниці обидва букети білих роз, щоб покласти їх на ложе. Стоячи на приступцях, вагалась деякий час, а потім поклала їх праворуч і ліворуч на подушці, біля голів, ніби увінчавши їх цими квітами, що, змішавшись з волоссям, поняли міцним і ніжним запахом їхні обличчя. І поклавши рози, не відходила, а залишилась біля померлих, схилилась над ними, тремтячи й думаючи, що сказати їм востаннє, що їм лишити на пам'ять на віки. І знайшла — ще ближче нахилилась і вклала все своє глибоке кохання в два довгі поцілунки на холодні чола чоловіка й жінки.

— Яке гарне дівчатко,—сказала Вікторіна й заплакала.—Бачили? вона поцілувала їх, а до того ніхто,

навіть рідна мати не надумалась... Добре в неї серце. І в цю мить напевно думала про свого Аттілію.

Обернувшись, щоб зійти з приступців і побачила П'єрину, яка все ще стояла навколішки, одкинувшись трохи назад, застигла, вражена горем. Впізнала її, й стало їй жаль, бо дівчина заридала так сильно, що все її тіло здригалось, і груди античної богині й стегна. Ці муки жінки, що кохає, нестерпні були для Челії, бо вбачала вона тут горе безмежне, що все поглинає. Тихо, з глибоким співчуттям сказала:

— Тихо, люба, тихо... Прошу вас, будьте розсудливі, люба...

І коли П'єріна, під впливом цього дружнього співчуття, заридала ще голосніше, майже до непристойності, Челія підняла її, підтримала, боячись, що впаде. Обнявши її ніжно, як подругу, як рідну сестру, що її горе вона знає, повела з залі і найніжніші знайшла для неї слова.

— Ви б краще пішли за ними, та подивились, що там з ними, — сказала П'єрові Вікторіна.—Я не можу піти звідси. Мені мов легше, коли я бачу моїх діточок.

Біля олтаря, поставленого в тронній залі чернець капучин починав службу. І знову глухо залунали латинські молитви, тим часом, як з сусідньої кімнати чути було, серед звуків молитовних дзеленькотіння дзвоника під час підношення святих дарів. Гостріший ставав запах квітів, важчий, аж до закруту в голові, в нерухомому повітрі сумної кімнати. В глибині біля дверей стояли недвижно слуги, ніби під час парадного прийняття. І перед смертельним ложем, де сяяли, як бліді зорі, дві свічки, безшумно проходили чоловіки й жінки, затримувались на деякий час і йшли далі, маючи в серці невитравний образ двох коханців, що загинули трагічно й спали вічним сном.

П'єр наздогнав Челію і П'єрину в парадному передпокої, де вартував дон-Віджілію. Там у кутку стояло кілька стільців і фотелів, принесених з тронної залі, і маленька князівна посадила П'єрину в фотелю, щоб трохи опам'яталась. Не могла надивитись на неї, бачивши, що вона така вродлива, куди краща за всіх жінок, як вона

казала. Потім почала розмову про померлих, що зберегли красу і ніжність по смерті. І ця краса зворушила її, захоплювала, не зважаючи на горе й сльози. В розмові з П'єріною абат дізнався, що Тіто, її брат, лежав в шпиталі й становище його було небезпечне, бо його тяжко поранив хтось у бік; а з початком зими життя в Праті ді Кастелло ще погіршало й злидні там невимовні. І всі ці бідаки заздрили тим, хто вмирав. Але Челія жестом, що свідчив про непохитну надію, ніби одмахуючись од горя й самої смерті, сказала:

— Ні, ні, треба жити! І знаєте, любя, такою вродливою буди, треба жити... Ходімо відси, любя, годі плакати,—і живіть, бо щастя бути такою вродливою.

Повела П'єріну, а П'єр лишився й сидів нерухомо, понятий сумом і втомою.

Дон-Віджіліо стояв біля дверей і чемно вітав кожного, хто ввійшов. Вночі мав гострий напад пропасниці і ще досі його морозило, був жовтий, очі горіли неспокійним вогнем. Дивився час від часу на П'єра, мов хотів йому щось сказати. Але побоювання, що його побачить абат Папареллі в розкриті двері сусідньої кімнати, брало гору над цим бажанням. І весь час стежив за шлейфоносцем. Коли нарешті той пішов кудись, дон-Віджіліо наблизився до абата.

— Ви бачили його святість учора?

П'єр здивувався.

— О, це всі знають! Я ж вам казав...—Ну, так що ви зробили? Ви просто відреклись від своєї книги?

Упевнився, що це так, бо бачив замішання абата й не даючи йому відповісти, казав далі:

— Я так і думав, але хотів переконатись... Звичайно, це все їхня робота. Тепер ви вірите мені, що вони душать тих, кого не хочуть отруїти.

Звичайно, казав про єзуїтів. Обережно витяг шию, щоб пересвідчитись, що абат Папареллі ще не повернувся.

— А що сказав вам монсеньйор Нані?

— Пробачте,—нарешті відповів П'єр,—я ще не бачив його.

— А я гадав... Він пройшов через цю кімнату раніше

від вас. Коли ви його не бачили в тронній залі, то мабуть він у донни Серафіни та його високопреосвященства. Він напевно йтиме сюдою й ви його побачите.

Потім з гірким виразом переможеного й наляканого додав:

— Я ж казав вам, що ви нарешті зробите те, що він хоче.

Йому вчулись легкі кроки абата Папареллі й він швидко повернувся на своє місце, і чемно вклонився двом паніям, які щойно ввійшли. П'єр сидів, почувуючи страшенну втому, й напів заплющивши очі. І побачив перед собою постать монсеньйора Нані, цієї надзвичайно розумної й дипломатичної людини. Пригадував, що казав йому дон-Віджіліо в ту ніч, коли вони так відверто розмовляли, про людину, надто спритну, щоб носити непопулярну рясу прелата, що мав такий чарівний вплив. Знаючи світ, завдяки численним посадам, які він обіймав у нунціатурах і в найсвятішій інквізиції, він утручався в усе, мав про все точні відомості і був одним з видатних людей, одним з верховодів сучасної чорної армії, що своєю опортуністичною політикою намагається повернути сучасний світ до церкви. І одразу зрозумів усе, зрозумів витончену й дивовижну тактику, що завдяки їй монсеньйор Нані досяг цього відречення від книги, немов би це було його власне бажання. Спочатку Нані був дуже незадоволений, коли дізнався, що інквізиція повстала проти книги, і побоювався, щоб її палкий автор не наважився на якийсь ризикований виступ; тоді він склав собі певний плян, зібрав відомості про молодого абата, що міг би викликати розкіл у церкві, досяг того, що його викликали в Рим, подбав і про приміщення для нього в старовинному палаці, що його самі мури повинні були охолодити й навчити багато дечого. Потім дедалі поставали нові перешкоди, щоб на довгий час залишився він у Римі: йому не дозволяли побачення з папою і разом з тим обіцяли улаштувати так бажану аудієнцію, скоро надійде слушний час. І кидали його всюди від монсеньйора Форнаро до патера Данжеліса, від кардинала Сарно до кардинала Сангвінетті. І нарешті, коли його потюпали і речі і люди, коли він втратив надію і поняв

його сумнів, йому дали авдієнцію, до якої готували його сім місяців, це побачення з папою, що розбило дощенту його мрії. І тепер бачив він перед собою Нані, з витонченою посмішкою, з ясними очима далекозорого політика, що розважає себе цікавим дослідом. І здавалось йому, ніби насмішливий голос прелата проказує, що це з ласки божої сталося, коли ці затримки дають йому змогу оглянути Рим, обміркувати, зрозуміти все й одержати ту науку, перейти ту школу, яка убереже його від багатьох помилок. І згадував, з яким апостольським запалом приїхав, щоб боротись, і як заприсягався, що ніколи не відречеться від книги. Хіба можна уявити витонченішу й глибшу дипломатію, ніж оця, коли проти його ентузіазму висунули розум, і звернулись до його розуму, щоб він знищив без боротьби й скандалу шкідливу книгу, повну помилок. І сам він мусив відмовитись від книги після того, як ознайомився ближче з сучасним Римом і збагнув усе безглуздя мрії своєї про відродження нового Риму.

Саме в цю мить П'єр помітив монсеньйора Нані, що йшов з тронної залі. Не відчував проте ні обурення, ні гніву, хоч і можна було б сподіватись цього. Навпаки, дуже зрадив, коли прелат, побачивши його, підійшов і подав руку. Але не було в нього звичайної усмішки, мав вигляд серйозний і сумний.

— Яка, сину мій, катастрофа!—Я щойно був у його високопреосвященства,—і кардинал плаче. Який жах, який жах!

Сів на стілець, запросив П'єра теж сісти й деякий час мовчав під вражінням пережитого; треба було деякого часу, щоб дати собі раду з тими сумними думками, які помітно відбивались на його ясному обличчі. Нарешті зробив енергійний рух, мов хотів відігнати від себе ці думки, й набув свого звичайного ласкавого чемного вигляду.

— Так, що ж сину мій, бачили ви його святість?

— Так, монсеньйор, вчора ввечері. Дякую вам за велику ласку, яку ви зробили, задовольнивши моє бажання.

Нані пильно дивився на П'єра й мимоволі посміхнувся.

— Ви дякуєте мені... Я бачу, що ви поводитись розсудливо, цілком скорившись волі його святости. Я був певен цього й не сподівався нічого іншого, від такої розумної людини, як ви. Але тепер я крім того дуже радий, бо бачу, що не помилився в вас.

І захопившись, казав далі:

— Я ніколи не сперечався з вами. Навіщо? Ви могли спостерігати факти й вони вас переконали. А тепер, коли ви зреклися книги, всякі суперечки зайві... Однак подумайте, що коли б ви могли повернути церкву до її колишнього стану, до тієї первісної християнської громади, яку ви так художньо змалювали, то вона знову мала б проробити ту еволюцію, яку їй проказав господь бог; отже по багатьох віках вона знову опинилась би в такому самому стані, як тепер... Ні, ні! Бог робить усе на краще, церква в такому вигляді, як вона є, повинна керувати світом, як він є, і лише вона й знає, як нарешті закладе вона царство боже на землі. Ось чому ваш напад на світську владу церкви є непростима помилка, злочин, бо відбираючи у папства його світську владу, ви віддаєте його на поталу народам... Ваша нова релігія є взагалі загибель будь-якої релігії, моральна анархія, свобода схизми, коротко кажучи руйнування божественної будови католицтва, що її будувалось протягом стільких віків, будови міцної й точно розрахованої, яка досі була достатня для благоденства людей і яка може забезпечити їм це благоденство й назавжди.

П'єр почував, що Нані каже цілком щиро, як людина побожна, глибоко вірна і віддана церкві, як слухняний син її, переконаний, що вона є найкраща та єдина соціальна організація, здатна ущасливити людей. І коли Нані мріяв про владу над світом, то звичайно тому, що ця влада давала йому задоволення, а також і в наслідок переконання, що ніхто краще від нього не керуватиме світом.

— Звичайно, можна сперечатись про засоби і я волію за краще засоби м'які, по змозі гуманні; я обстоюю мир та згоду з сучасністю, яка ніби вислизає від нас, лише тому, що між нами й нею є непорозуміння. Але я певен, що ми повернемо сучасне покоління на правильний

шлях... Ось чому, сину мій, я дуже радий, що ви повернулись до лона церкви, поділяєте наші погляди й готові боротися в наших лавах.

Абат розумів, що всі ці доводи такі самі, як у папи Лева XIII. Не хотів дати безпосередньої відповіді, бо хоч не було в нього гніву, все ж ятрилась у серці рана після того, як розбито його мрію. Тому він знову вклонився й повільно сказав, маскуючи тремтіння голосу:

— Кажу вам ще раз, монсеньйор, що дуже вдячний вам: ви вилікували мене від марних ілюзій і зробили це з спритністю вмілого хірурга. І коли заспокоюсь, на завжди буду вдячний вам.

Монсеньйор Нані дивився на нього, посміхаючись, як звичайно. Розумів, що абат тримався тепер осторонь і являв собою силу втрачену для церкви. Що робитиме він далі? Безперечно знову якісь дурниці. Та не мігши знати майбутнього, прелат радий був, що виправив уже хоч першу дурницю. Зробив красивий жест, ніби хотів сказати, що для кожного дня досить свого клопоту.

— Дозвольте мені дати вам останню пораду, сину мій,—сказав він нарешті.—Будьте розсудливі! Ваше щастя, як священника та як людини,—в покорі. Ви знаєте великих мук, коли обернете проти бога ваш глибокий, богом даний розум.

Потім знову розвів руками, ніби одганяючи від себе всю цю вже закінчену справу, про яку вже не варт казати. Його турбувала тепер інша справа, яка теж закінчувалась тепер, але трагічно, в сусідній кімнаті, де лежали нагло померлі Даріо і Бенедетта.

— Яке горе для донни Серафіни, для кардинала! Аж серце крається. Жахнішої катастрофи не випадало, здається, ніколи для жодної родини.. Це занадто! Це таке велике горе, що аж обурює.

В цю мить почувся гамір у сусідньому передпокої; П'єр побачив, як повз нього пройшов кардинал Сангвінетті, що його вів абат Папареллі, виявляючи подвоєну запобігливість.

— Коли ваше високопреосвященство будете ласкаві йти за мною, я вас сам туди поведу.

— Так, так, я приїхав учора ввечері з Фраскаті й,

дізнавшись про сумні події, повинен висловити мій жаль і співчуття.

— Ваше високопреосвященство залишиться на хвилину біля померлих, а потім я поведу вас до його високопреосвященства.

— Так, так, я звичайно хочу, щоб усі знали як я співчуваю цьому великому горю, що вразило цю славетну родину.

Зник у сусідній кімнаті, а П'єр стояв ніби скам'янілий, дивуючись з такої сміливої його самооблади. Звичайно, не думав, що він безпосередньо брав участь у замаху Сантобоно, й не міг сказати, до якої саме міри поширювалась його моральна участь. Але побачивши, як він ішов, високо піднесши голову, чітко вимовляючи кожне слово, одразу зрозумів, що кардинал знає усе. Від кого та як він дізнався, цього сказати не міг. Безперечно таким способом, яким дізнаються про злочини за лаштунками клерикального світу, від людей зацікавлених у цьому. І його вразив спокійний вигляд, з яким прийшла ця людина,—можливо, щоб відвернути будь-яку підозру, а може щоб зробити звичайний дипломатичний крок, прилюдно виявляючи співчуття й жаль своєму ворогові.

— Кардинал Сангвінетті,—мимоволі сказав пошепки.

Монсеньйор Нані, що стежив в одкритих очах за думками П'єра, удав, ніби не зрозумів справжнього значіння цього вигуку.

— Так, я теж чув, що він учора повернувся до Риму. Хотів вшидше повернутись, коли вже папі полегшало, знаючи, що може буде йому в пригоді.

Хоч Нані сказав це з цілком наївним виглядом, П'єра не обманули ці слова. Глянувши на прелата, зрозумів, що й він знає все, і одразу зрозумів усе значіння цієї заплутаної справи, що випадково закінчилась так трагічно. Нані, старий друг родини Бокканера, не був людиною безсердечною й напевно прихильно ставився до Бенедетти, зачарований її красою та привабою. Це пояснювало й його підтримку, що завдяки їй нарешті скасовано шлюб. Але, коли вірити дон-Віджілію, то це скасування здобули дорогою ціною, за підтримкою впливових осіб і

мало воно характер скандалу, що йому Нані навмисно давав розвиватись, а потім подбав про раптове розв'язання, щоб скомпромітувати кардинала й віддалити від тіяри напередодні передбачуваного конклава. Крім того, було очевидно, що Нані, цей спритний дипломат, який хотів жити в злагоді з усіма, не міг підтримувати кардинала, з його непримиренною вдачею, далекого від усякої дипломатії. Отже, Нані, підтримуючи дружні зв'язки з цією родиною й допомагаючи Бенедетті, разом з тим повільно ї ввесь час розбивав честолюбні наміри сестри і брата, що хотіли дати католицькій церкві третього папу з своєї родини. Та хоч він і завжди дбав про це, хоч він завжди підтримував кардинала Сангвінетті, покладаючи на нього свої надії, все ж він ніколи не думав, що дійдеться злочину, цього жахного отруєння, коли в наслідок помилки загинули невинні люди. Ні, ні, він бо сам казав, що це його обурює. Він вживав лагідніших засобів, відчуваючи відразу до цієї грубої, недостойної жорстокости. На його рожевому, випещеному обличчі ще можна було прочитати це обурення, яке він відчував, бачивши сльози кардинала й трупи цих двох людей, що загинули замість нього.

Г'єр вважав, що прелат завжди потай обстоює кардинала Сангвінетті, як кандидата на папу, не міг все ж таки сказати, як далеко заходить моральна участь його в цій жахній справі. Отже, зауважив:

— Кажуть, ніби його святість не дуже любить його преосвященство кардинала Сангвінетті. Звичайно, папа, що має владу не може прихильно ставитись до папи майбутнього.

Монсеньйор Нані спочатку засміявся цілком щиро.

— А так! Кардинал уже три або чотири рази сварився з Ватіканом, а потім мирився. В усякому разі папі нема чого виявляти до кардинала таку посмертну ворожість і він знає, що може підтримувати з ним найкращі стосунки.

Та пожалкував, що так відверто висловився й додав:

— Та я пожартував! Його високопреосвященство цілком заслуговує на ту велику посаду, яка може чекає його в майбутньому.

Але тепер зрозумів П'єр, що кардинал Сангвінетті вже не міг бути кандидатом монсеньйора Нані. Прелат бачив, що честолюбство й нетерплячість скомпромітували кардинала, а крім того він був небезпечний і в наслідок тих недвозначних зв'язків, що їх нав'язав необережно з усіма партіями, навіть з молодію Італією. Тепер П'єр розумів усе,—кардинал Сангвінетті й кардинал Боккенера тепер знищували один одного, усовували один одного. Один з них увесь час інтригував, не відступав перед жодними компромісами, мріючи повернути Рим папі за допомогою парламентських виборів; другий виявляв упертість і непримиренність, не йшов на поступки сучасності, чекав лише на боже чудо, що врятує церкву. Хай же ці два ворожі напрямки борються й знищать один одного, а разом і всі свої крайності та небезпеки. Коли кардиналові пощастило й не отруєно його, то все ж трагічна катастрофа вразила його, і годі думати про його кандидатуру на папський престіл, бо її звичайно зіпсували всі оці плітки та перекази, що охопили цілий Рим. Однак, коли Сангвінетті думав, що звільнив себе від супротивника, він не помічав, що сам собі заподіяв шкоду, бо він теж загубив свою кандидатуру, домагаючися з таким завзяттям влади, він мало розбірливий був щодо засобів і цим залякав усіх. Монсеньйор Нані, очевидно був задоволений з цього: тепер не було ні того, ні другого, місце було вільне й повторилась історія про тих двох вовків, що з'їли один одного й не лишилось навіть хвостів. І в ясних очах його, в усій його стриманості П'єр міг прочитати лише загадкову невідомість, перед ним був певний кардинал, що був під охороною всемогутньої армії і являв одного з найспритніших її вождів. Така людина не могла байдуже поставитись до всього цього й мала на все готове рішення. Хто ж нарешті буде папою?

Монсеньйор Нані підвівся й щиро привітався з абатом.

— Сину мій, навряд, щоб я побачив вас ще, отже побажаю вам усього найкращого...

Проте не відходив і дивився на П'єра пильним поглядом. Потім запросив його знову сісти й сам сів.

— До речі, повернувшись у Францію, ви напевно бачитиметесь з кардиналом Бержеро... Отже, будь ласка нагадайте йому про мене. Ми трохи познайомились, коли він приїздив сюди по кардинальську шапку. Він один з найвидатніших діячів серед французького духівництва... І добре було б, коли б така розумна людина працювала над справою об'єднання в нашій церкві. Та на жаль, побоююсь, що в цьому на перешкоді обставини раси й оточення, бо він нам не завжди допомагає.

П'єр не сподівався, що Нані так відверто висловиться про кардинала, та ще в останню хвилину й уважно слухав. Потім, без найменшого побоювання, сказав цілком щиро:

— Так, його преосвященство має цілком певні погляди на нашу старовинну французьку церкву. Приміром, він ненавидить єзуїтів.

Нані перепинив його легким вигуком. І мав вигляд глибоко здивованої й разом найщирішої в світі людини.

— Та що ви кажете?—ненавидить єзуїтів? Хіба ж вони можуть йому що зробити? Єзуїтів взагалі немає. Їхня історія закінчилась. Чи може ви бачили їх тут у Римі? І хіба могли вам зробити яку шкоду ці бідаки єзуїти, що не мають тут і каменя, щоб під голову покласти. Ні, ні, цим страхіттям тепер нікого не залякаєш! Це дитячі вигадки!

П'єр дивився на Нані, дивуючись з його самовпевненості, спокійної сміливості, з якою той висловлювався в такій делікатній справі.

Монсеньйор Нані не відводив очей, дозволяючи читати на його обличчі, як у розкритій книзі.

— Коли ви звете єзуїтами тих розсудливих священників, які замість розпочинати марну й небезпечну боротьбу з сучасністю, намагаються повернути її на лоно церкви, то безперечно ми всі тоді більш-менш єзуїти. Адже було б безглуздя не зважати на добу, в яку живеш... Звичайно, я не боюсь слів, так, єзуїти, коли хочете, ми справді єзуїти.

І знову посміхався, тією легкою посмішкою, де видно було й іронію й гострий розум.

— Так от, коли побачите кардинала Бержеро, скажіть йому, що у Франції нерозумно ставитись до єзуїтів, як до ворогів нації. Навпаки, істина в протилежному, єзуїти за Францію, бо вони за багатство, за силу, за мужність. Франція—єдина велика нація католицька, що зберегла свою силу й могутність, єдина, на яку папа може в разі потреби спертись. Тому його святість, що мріяв деякий час про підтримку переможеної Німеччини, ввійшов у спілку з Францією, нещодавно розбитою, бо зрозумів, що поза нею немає порятунку для церкви. При цьому він дотримувався погляду єзуїтів, цих жахних єзуїтів, що їх так ненавидять у вас у Парижі...

Скажіть, крім того, кардиналові Бержеро, що було б з його боку добре допомогти справі примирення, пояснивши кому слід, як помиляється ваша республіка, не допомагаючи папі в цьому примиренні. Вона розглядає папу, як величину з дуже невеликим політичним впливом, а це велика небезпека для кожного уряду, бо хоч і здається, що папу позбавлено цілком політичної сили, проте має він величезну силу моральну і вона може в перший ліпший момент вплинути на вірних і зумовити релігійні заворушення, що можуть мати надзвичайні наслідки. Він завжди має владу над народами, бо має владу над душами і республіка навіть з погляду власних інтересів поводитьсь дуже легковажно, так ніби й не здогадується про це... І скажіть йому також, що до болю жаль дивитись на те, як ця республіка обирає собі єпископів. Вона робить це так, ніби поставила собі за мету послабити єпископат. Крім деяких щасливих винятків, ваші єпископи—люди нерозвинені, а тому й ваші кардинали досить середні, не мають тут жодного впливу, не відіграють жодної ролі. Коли збереться конклав, в якому сумному становищі буде Франція! І чому ви відчуваєте таку безпідставну й сліпу ненависть до єзуїтів, що політичною стороною ваші найкращі друзі? Чому ж не скористатись з їхньої розумної допомоги, з їхньої готовності, щоб забезпечити собі обрання майбутнього папи. Папа потрібен вам і для вас, треба, щоб він продовжував справу Лева XIII, ту справу, яку так неправильно оцінюють і проти якої повстануть. Але папа не тур-

бується незначними результатами, досягнутими до цього дня і працює для майбутнього над об'єднанням всіх народів під рукою єдиної матері церкви... Скажіть, скажіть кардиналові Бержеро, щоб він був з нами, щоб він робив на користь своєї батьківщини, роблячи з нами. Майбутній папа! І вся справа в тому, що горе буде Франції, коли не знайде вона в майбутньому папі продовжувача Лева XIII.

Знову підвівся й тепер уже щоб справді йти. Ніколи так довго не розмовляв з П'єром. Але очевидно він сказав те, що вважав за потрібне, мавши мету йому одному відому і казав це все повільно, ласкаво й викінчено, причому в кожному слові почувалась думка заздалегідь зважена й обміркована.

— Прощайте, сину мій, і ще раз подумайте про все те, що ви бачили й чули в Римі, будьте розсудливі й не псуйте собі життя.

П'єр вклонився й стиснув маленьку пухку й міцну руку, що її простяг прелат.

— Ще раз, монсеньйор, дякую вам за вашу ласку й будьте певні, що я нічого не забуду з пережитого під час цієї подорожі.

І дивився на Нані, що пішов у дорогій сутані, легким кроком переможця, певний, що йому належить майбутнє. Ні, ні нічого не забуде з своєї подорожі! Він добре знає тепер це об'єднання всіх народів під рукою святої матері церкви, знав про це рабство, коли закон Христа перетвориться в диктатуру Августа, владаря світу. Знав він теж, що єзуїти люблять Францію, цю старшу дочку церкви, єдину, що могла б допомогти своїй матері досягти світового панування але знав він також, що вони її люблять так, як сарана любить ниви, на які сідає, щоб пожерти їх. І знову сумно стало йому й відчув, що в цьому напівзруйнованому палаці, в його горі та руїні саме вони, єзуїти були за джерело цього горя й катастрофи.

Обернувшись, побачив П'єр дона-Віджіліо, що спершись об стіл біля великого портрету кардинала, закрив обличчя руками, ніби хотів зникнути, щезнути назавжди й тремтів однаково як з страху як і з пропасниці. Тепер,

коли вже не приходив ніхто, у нього вибухла криза відчаю та жаху й не міг стримати себе.

— Боже мій, що з вами?—запитав П'єр, підійшовши до нього.—Ви хворі? Може допомогти вам у чому?

Але дон-Віджіліо закривав собі очі й рот, майже задихаючись. Але не міг стримати крику жаху.

— О, це Папареллі, Папареллі!

— Що, що він вам зробив?—запитав здивовано абат.

Тоді секретар, не закриваючи вже обличчя, дав волю достиглій потребі відвести перед кимбудь душу.

— Питаєте, що він мені зробив? Невже ви нічого не розумієте, нічого не бачите? Хиба ви не помітили, як він підійшов до кардинала Сангвінетті, щоб повести його до його високопреосвященства. Яка нахабна сміливість привести цього запідозреного суперника, цього запеклого ворога в таку годину до його високопреосвященства! А якби ви бачили, як кілька хвилин перед тим, він хитро відмовив в авдієнції одній старій пані, старій знайомій, що хотіла тільки поцілувати руку його високопреосвященству,—а саме тепер це ніжне співчуття було б особливо приємне його високопреосвященству. Я ж вам кажу, що Папареллі тут порядкує всім, одкриває й закриває двері по своїй уподобі. Він усіх нас тримає в руках, як порох який і кожну мить може пустити на вітер.

П'єр схвилювався, бачивши, що дон-Віджіліо весь тремтить і пожовкло йому обличчя.

— Заспокойтесь, друже, ви перебільшуєте.

— Перебільшую?... А знаєте ви, що було цієї ночі. Знаєте, що я бачив мимо волі моєї?—Ні, так от я вам розповім.

І розказав про те, як донна Серафіна приїхала вчора ввечері, саме на таку катастрофу, і була дуже схвилювана й занепокоєна недобрими новинами, що їх одержала. Розмовляючи в Ватікані з кардиналом секретарем і з знайомими прелатами, вона упевнилась, що становище її брата було дуже небезпечне й що він мав дедалі більше ворогів у кардинальській колегії. Отже про обрання його на папський престіл, таке ймовірне ще минулого року, тепер годі було й думати. Так раптом розбивались її мрії

ї честолобні наміри, що їх плекала вона завжди, були марні. Почала довідуватись про причини, і дізналась про безліч помилок і неприпустимих вчинків кардинала, коли він дозволяв собі несвоєчасно виступати й ображав людей і словами і дією, й поводився так зухвало, ніби навмисно хотів зіпсувати свою справу. А найгірше було те, що в кожній такій помилці донна Серафіна бачила не-тактовності, проти яких вона повставала, даючи проти-лежні поради. Однак брат уперто стояв на своєму й допустився до них непереможним впливом абата Папареллі, цього тихенького й покірливого шлейфносія. І донна Серафіна відчувала згубний вплив його, бачила як він паралізує її власний вплив, дбайливої людини, що завжди стоїть на варті. І тому, не зважаючи на жалобу, що в ній був палац, хотіла негайно покарати злочинця, тим паче, що колишні дружні зв'язки Папареллі з Сантобоно, та цей випадок, що кошик перейшов з рук одного до другого наводили її на таку жахну підозру, що вона навіть боялась думати про це. Але перші ж її слова, її виразна вимога вижити геть зрадника одразу наразилась на непереможний і раптовий опір брата. Не хотів навіть слухати її й розсердився. То був гнів, подібний до урагану, що геть зносить усе; казав, що дуже погано робить вона, присікуючись до такого смиренного й побожного священника; обвинувачував донну Серафіну що вона за одно з його ворогами, які, отруївши йому монсеньйора Галло, хочуть розбити його останній дружний зв'язок з цим бідаком-священником, що не має жодного впливу. Казав, що всі ці плітки—недостойні вигадки й заприсягався, що залишить Папареллі, хоч би для того, щоб довести своє недовір'я до цих наклепів. Донні Серафіни довелось заспокоїтись.

Знову поняла його дригота й він закрит обличчя руками.

— О, Папареллі, Папареллі!

І пошепки лаяв його, називаючи гидким лицеміром, що удає з себе людину покірливу й тиху, ницим шпиком, якому доручено все підглядати, все підслухувати і про все доносити, брудним паразитом і руїником, що ссе кров найблагороднішої людини й може перебороти й

лева, єзуїтом, одночасно льокаєм і деспотом, жахним і огидним паразитом, що підточує сили.

— Заспокойтесь, заспокойтесь,—повторював П'єр. Хоч він і пояснював ці слова хоробливим перебільшенням, все ж і сам відчував страх перед цим невідомим, перед усіма небезпеками, що здавалось чигали десь у п'їтьмі.

Після того, як дон-Віджіліо мало не покуштував отруєних фіг, і мало не став жертвою замаху він увесь час боявся, тремтячи всім тілом, і ніяк не міг заспокоїтись. Навіть коли був на самоті, вночі, й замкнувши двері, лежав у ліжку, його брав страх, ховався під ковдру, приглушуючи крики, ніби боявся, що хтось ввійде крізь стіну й задушить його.

Задихаючись, казав далі уривчасто, ніби після боротьби з ворогом:

— Я все це знав, тоді, коли ми розмовляли у вашій кімнаті, замкнувшись на три спусти... Мені не треба було казати так відверто про них, не треба було душу відводити, розповідаючи, на що вони здібні. Був певен, що вони дізнаються про це і вони таки дізнались, бо хотіли отруїти мене... І навіть тепер я поводжусь необережно, мені не треба казати вам нічого цього, бо вони дізнаються про це й тепер уже не помиляться... Все пропало. Смерть чекає на мене і цей благородний палац, де я вважав знайти собі захист, буде моєю домовиною.

П'єр глибоко співчував цій хворій людині, що її мозок роз'ятрювали кошмари. Бідолаха остаточно псував собі життя муками манії переслідування.

— Треба тікати! Не залишайтеся тут, їдьте у Францію, або куди інде.

Дон-Віджіліо глянув здивовано й трохи заспокоївся.

— Тікати? нащо? Коли у Францію, вони й там є. Куди інде, вони й там є. Вони всюди. І даремно тікати, бо все одно вони будуть з тобою, навколо тебе. Ні, ні, краще лишатись тут, коли вже його преосвященство не може мене захистити.

Скинув погляд на великий парадний портрет, де був зображений кардинал у червоній шовковій сутані, скинув погляд повний благання з деякою надією. Але на-

ступ знову повернувся, його знову трусило й захопило з подвоєною силою.

— Облиште мене, облиште мене, прошу вас... Годі розмовляти! О, Папареллі, Папареллі! Коли він повернеться, побачить, почує, що я з вами розмовляю,—ні, ніколи не скажу нічого! Прив'яжу собі язика, одріжу його. Облиште мене! Ви ж мене вбиваєте, бо він може зараз прийти й тоді по мені. Ідіть же, прошу вас, ідіть!

І дон-Віджіліо повернувся до стіни, ніби хотів притиснутись до неї обличчям, замурувати собі уста. Тоді П'єр пішов від нього, боячись викликати ще гостріший вибух, в разі пропонуватиме йому свою допомогу.

В третій залі, куди повернувся, знову П'єр опинився в атмосфері невимовного суму. Службу правили по службі й вичитувано молитви, що ними благали милосердя боже прийняти в мирі обидві душі, що одлетіли з землі. І в легких пахощах умирущих роз, перед двома зірками блідосяйних свічок, П'єр думав про занепад родини Бокканера. Даріо був останній у роді. З ним зникав, колись такий плодючий, рід Бокканера, що його ім'ям була повна історія. І зрозуміла була любов кардинала до цього тендітного молодика, останнього в роді, до цього останнього паростка, від якого могло б далі зазеленіти древо роду. Єдиним гріхом бо кардинала була ця родинна гордість. І коли й він і донна Серафіна так домагались скасування шлюбу, а потім нового шлюбу, то хотіли вони не тільки припинити скандал, а сподівались, що від цього прекрасного подружжя народиться нове й міцне покоління—коли вже й Бенедетта й Даріо уперто не хотіли одружуватися з кимось іншим. А тепер на цьому урочистому ложі в неплодних обіймах лежали останки, нікчемні рештки довгого ряду видатних князів, прелатів і вождів—і сира земля чекала на них. Все скінчилось, не відродиться рід Бокканера від старої княжни, що вже не жінка, й від старого кардинала, що вже не чоловік. І стояли вони один проти одного, неплодні, мов два дуби, що лишились від вирубаного лісу—а коли вони впадуть, запанує там пустеля. І яке безпорадне горе в цьому переживанні, як гірко казати, що ти останній, що з тобою умре все життя, всі

надії на майбутнє! І серед звуку молитов, серед пахощів умирущих роз, у блідому сяйві двох свічок П'єр відчував це горе, яке, ніби камінь який, навалювалось на гаснувший рід, на цілий умирущий світ.

Зрозумів, що як добрий знайомий, повинен висловити співчуття донні Серафіні й кардиналові. Сказав ознайомити про себе в сусідню кімнату, де приймала княгиня. Побачив її там, усю в чорному, затягнену в корсет; сиділа рівно в фотелі й повільно й поважно підводилась відповідаючи на вітання тих, хто ввійшов. Вислухувала слова співчуття, й не відповідала нічого, але зберігала суворість і твердість духа, що перемагає фізичний біль. Та П'єр, що добре знав донну Серафіну, читав у змінених рисах обличчя, у западинах очей, у гіркій зморщі уст всі жахні муки, всі загинулі безповоротно надії. Не лише рід умирав, але й брат її ніколи не буде папою; а вона ж довго дбала про це з усією своєю відданістю й самозреченням жінки, яка віддала цій мрії усе своє серце, всі турботи, всі достатки, все нещасливе життя жінки та матері. І серед усього цього лиха, найболючіша була можливо саме ця невдача в її честолюбних намірах. Підвелась, побачивши абата, гостя свого, так як робила це й для всіх інших відвідувачів. А проте зробила це з іншою манірою, і П'єр зрозумів, що в її очах він був звичайним французьким священником, смиренным служителем бога, людиною, яка не могла вибитись навіть на прелата. Відповіла на слова П'єра легким нахилом голови й сіла, а П'єр чемности ради деякий час стояв. Сумної тиші кімнати не порушував жоден шум, жоден звук слова. Четверо або п'ять паній, що прийшли сюди, сиділи мовчки й нерухомо. А особливо вразило П'єра, коли побачив він кардинала Сарно, одного з найстаріших друзів родини. Ввесь висхлий, з правим плечем вищим за ліве, потомлений, майже лежачи в фотелі він заснув. Висловивши співчуття донні Серафіні, ніби, зомлів, а потім заснув у гнітючій тиші цієї теплої, задушною кімнати. І всі боялись порушити цей сон. А він може бачив уві сні карту християнського світу, що відбилась уся в його мозкові під низьким придавленим черепом? І може під цією машкарою старого урядовця, виснаже-

ного піввіковою роботою, снувались мрії про завоювання, про цілу земну кулю, що нею він керує з свого темного кабінету в палаці Пропаганди? Ніжно й з повагою дивились на нього пані, що іноді дозволяли собі докоряти йому за надмірну роботу. А що він останніми часами частенько засинав у гостях вбачали новий доказ його надмірної розумової роботи. Останнє вражіння, що його одержав П'єр від цього могутнього кардинала було саме таке: він бачив виснаженого старого, що відпочиваючи після хвилювання, спав сном безгрішної дитини, так що не можна було сказати, чи це початок старечого недоумства, чи втома після ночі в турботах про насадження царства божого десь у далеких землях.

Двоє паній вийшло, а натомість прийшло троє інших. Донна Серафіна підвелася з фотелі, привітала їх і знову сіла, як скам'яніла, тримаючись рівно, з виразом суворого відчаю... Кардинал Сарно все ще спав. П'єрові ніби не вистачало повітря й здавалось ось-ось упаде, і серце швидко заколотилось. Вклонився й вийшов. Йдуче через їдальню до маленького робочого кабінету, де приймав кардинал Бокканера, побачив абата Папареллі, що вартував біля дверей.

Помітивши його, шлейфносієй зрозумів, що не може не впустити його. Та все одно цей сторонній гість завтра поїде, зазнавши ганебної поразки, й годі його боятись.

— Хочете бачити його високопреосвященство? Гарант, гарант! Зараз. Почекайте трохи.

Подумав, що П'єр стоїть дуже близько біля дверей і одвів у другий кутку кімнати, бо боявся, щоб той не почув жодного слова.

— Його високопреосвященство на розмові з кардиналом Сангвінетті. Почекайте тут.

Сангвінетті дуже довго стояв навколішки перед померлими, в тронній залі. Потім досить довго був у донни Серафіни, щоб показати, як співчуває горю сім'ї. А тепер от уже десять хвилин розмовляв з кардиналом і кризь замкнені двері час від часу чутно було неясний гомін.

Дивлячись на Папареллі, П'єр згадував усе, що казав йому дон-Віджіліо. Дивився на цього огрядного, присадкуватого зажирілого абата, з одутлим зморшкуватим

обличчям, що в сорок років скидався в своїй заялозеній сутані на стару діву, яка через безшлюбність нагадувала напіввипорожнений міх вина. Мимоволі запитував себе, як кардинал Бокканера, цей гордовитий римський князь, що високо тримав своє чоло й пишався своїм родом, міг піддатись впливові цієї гидкої мерзенної людини, пройнятої брудом і ницістю. Можливо на кардинала вплинула саме ця фізична звироднілість, а разом і глибока покора. Спочатку це вразило його, а потім привабило, як незвичайні дари божі, яких йому бракувало. Ця істота ображала його красу, його гордість. Не мавши такого виродства, й не мігши побороти своєї жадоби слави, він кінець-кінцем заздрих цьому бридкому й нікчемному абатові, схилився перед ним, і скорявся йому, як могутній силі, бо покаєння й приниження гідності людини розкриває двері неба. Хто може з'ясувати вплив почвари на героя, вплив завошивілого святого, що на нього й глянути страшно, на сильних світу цього, які боються вічних мук за земне щастя. Так, тут справді був лев, що його кров висисали гниди, була міцна й могутня людина, що її підточувала ця непомітна погань. Як гарно було б бути отаким смиренним, що напевно попаде в рай, отакою чистою душею, замкненою на свою користь у цьому злиденному тілі, як добре мати покірливість цієї людини, цього видатного богослова, який щоранку бичує себе й згоджується виконувати обов'язки останнього слуги.

Стоячи біля дверей і збившись у грудку мертвого жиру, абат Папареллі стежив за П'єром маленькими сірими очима, що кліпали ввесь час посеред безлічі зморшок. П'єра турбувало, про що могли так довго розмовляти два кардинали, замкнувшись у кабінеті. І що то за побачення між ними, коли Бокканера знає, що Сангвінетті є єпископ, дуже близький до Сантобоно. Яка безсоромна сміливість в одного, що наважився показатись на очі, і яка сила волі й самооблада у другого, що в ім'я святої церкви не хоче скандалу, мовчить й приймає цю людину, що ніби прийшла висловити своє співчуття й пошану! Про що ж вони розмовляють? Як цікаво було б побачити їх один проти одного, почути їхні дип-

ломатичні розмови, відповідні до такого випадку і знати, яка буря ненависти лютує у них у середині!

Двері раптом одчинились і вийшов кардинал Сангвінетті. Обличчя йому було спокійне, не червоніше ніж звичайно, навіть трохи блідше. Мав вираз сумний остільки, оскільки вважав це за потрібне. І лише очі, неспокійні й гострі, свідчили, який радий він був, що виконав важкий обов'язок. Тепер він ішов і тішив себе надією, що він єдино можливий папа в майбутньому.

Папареллі одразу кинувся до нього.

— Будете ласкаві йти за мною... Я проведу ваше високопреосвященство.

І обернувшись до П'єра, сказав:

— Можете тепер ввійти.

П'єр дивився, як вони зникли, один такий покірливий, а другий такий переможний. Лише тоді ввійшов у робочий кабінет, маленьку кімнату з трьома стільцями й простим столом і побачив посередині кімнати кардинала Бокканера. Все ще стояв у величній і гордовитій позі, яку мав, прощаючись з кардиналом Сангвінетті, грізним і ненависним суперником і кандидатом на трон. Очевидно, Бокканера вважав себе теж за єдино можливого папу, що його обере майбутній конклав. Двері кабінету зачинились. Побачивши абата, свого гостя, що був під час смерті його дітей, які сплять тепер вічним сном у сусідній кімнаті, кардинал захвилювався й його охопила раптова втома, позбавивши одразу всієї енергії. Людська природа взяла гору, бо його суперник не міг уже тепер стежити за ним, заточився, як старе дерево, під ударами сокири і опустився на стілець, ридма ридаючи. І коли П'єр хотів, згідно з звичаєм, поцілувати смарагд на персні, кардинал звів його на ноги і посадовив проти себе. Запинаючись сказав:

— Ні, ні, сину мій, сядьте тут і почекайте. Пробачте мені, дайте мені заспокоїтись. Серце крається мені.

Ридав, заклавши руки й не міг опанувати себе, не міг втиснути горе міцними пальцями, що стискували скроні й щоки.

І на сльози розібрало П'єра, бо й він переживав жахну подію і був зворушений, побачивши, як цей ста-

рий побожний і гордовитий князь, що завжди так панував собою, був тепер страждущою істотою, розгубленою і безсилою, як дитина. Хоч і сам задихався, все ж хотів висловити співчуття й знайти відповідні слова, які полегшили б горе.

— Прошу ваше високопреосвященство вірити, що й мені це велике горе. Я мав стільки доброго від вас і хотів би сказати, яка ця непоправна втрата...

Але кардинал енергійним рухом перепинив його.

— Ні, ні, не кажіть нічого, прошу вас!

І знову постала тиша. Кардинал усе ще плакав і борювався з собою, чекаючи, поки набереться сили перебороти себе. Нарешті переміг нервову дриготу, одвів руки од обличчя; помалу заспокоївся й мав вираз вірної людини, що кориться волі божій. Якщо вже бог не зробив чуда й так жорстоко вразив його рід, мав безперечно для цього причини і він, як один з служителів бога й вищих представників його на землі, мав лише скоритись.

Ще деякий час панувала тиша. Потім голосом, що бринів природно й ласкаво, сказав:

— Ви хочете облишити нас, ви ідете завтра, сину мій?

— Так, завтра матиму честь попрощатися з вашим високопреосвященством і подякувати ще раз за надзвичайну вашу доброзичливість до мене.

— Звичайно, ви знаєте, що конгрегація індексу засудила вашу книгу. А проте інакше й бути не могло.

— Так, мені зроблено велику ласку—й папа прийняв мене. І там я скорився волі папи й зрікся від моєї книги.

В очах кардинала, де ще тремтіли сльози, заблищали вогники:

— Ви добре зробили, ви розумно поводитись, сину мій. Ви виконали ваш обов'язок священника, хоч у наші часи багато є таких, що й обов'язків своїх не виконують. Як член конгрегації, я дотримав свого слова, даного вам, я прочитав книгу й особливо вивчив сторінки, зазначені в обвинуваченні. І коли після цього, я тримався нейтральності, ніби зовсім не цікавлячись книгою, і навіть не приїхав на засідання, де малось її засудити, то

лише для того, щоб зробити приємність моїй любій небозі, яка вас так поважала і в розмовах зі мною завжди захищала....

Знову сльози душили його, зупинився, почувуючи що втратить самообладу, коли згадуватиме про свою улюблену, безнадійно втрачену Бенедетту. Тому з палкою завзятістю казав далі:

— Але яка то негарна книга, мій сину, дозвольте сказати вам. Ви запевняли, що ставилися з повагою до догми, а я й тепер запитую, як ви могли дійти такого засліплення, що навіть не помічали зробленого злочину. Яка вже там повага до догми, коли вся книга є відверте заперечення нашої святої віри... Ви не розуміли, що обстоюючи нову релігію, ви цілком засуджували стару, єдино істинну, єдино благу, єдино вічну. І цього було досить, щоб перетворити вашу книгу на найзгубнішу отруту, на одну з тих книг, що їх палила колись рука ката і які тепер вільно ходять, не зважаючи на заборону. Навіть ця заборона притягує до цих книг увагу цікавих людей за наших зіпсованих часів. Звичайно, я впізнав у ній ідеї нашого видатного, але трохи поетично настроєного дорогого віконта Філіберта де-ля-Шу. Він є письменник і всі його розправи є сама література. Хай простить йому бог, бо він напевно не знає, що він робить і кудюю йде з його християнськими елегіями, придатними хіба для балакунів-робітників і для молодих людей обох статей, що заблукали в нетрях науки. Я гніваюсь тільки на його високопреосвященство кардинала Бержеро, бо він знає, що він робить, а робить він те, що хоче. Ні, ні не кажіть нічого, не захищайте! Він є революція в церкві, він проти бога!

П'єр дав собі слово, що не буде відповідати кардиналові, не буде сперечатись, і все ж мимоволі зробив жест протесту проти такого нещадного нападу на людину, яку він над усе поважав і любив найбільш на світі. І все ж стримав себе і скорився:

— Не можу висловити всієї моєї огиди,—казав далі суворо Бокканера,—так, моєї огиди до всіх цих марних мрій про нову релігію. Це є заклик до найгірших почуттів людини, коли бідних нацьковується на багатих, при

чому бідним обіцяють якийсь там розподіл багатств і неможливу в наші часи спільність майна. Це все загравання з бідним людом, при чому багато обіцяють і нічого не дають. Кажуть про рівність і справедливість, а вона може походити тільки від бога й бог один має силу насадити цю рівність на землі, в день, обраний його всемогутньою волею. Мені огидне й те корисливе милосердя, що з нього роблять докір небу, обвинувачуючи бога в несправедливості й байдужості; мені огидне це плачуще й м'якеньке милосердя, негідне людей мужніх і твердих, бо забувають, що страждання людські потрібні для спасіння людства. Бо що більше ми страждаємо, то вищі стаємо, чистіші й ближчі до вічного щастя.

Захоплювався й, не зважаючи на горе, був величний. Саме це горе, ця рана так збуджували його. Ніби після дужого вдару підводився тепер і, перемагаючи горе, уперто тримався свого стоїчного погляду на всемогутність бога, владаря людей, що дає щастя лише обраним.

І знову збирав сили, щоб заспокоїтись. Далі казав лагіднішим тоном:

— А проте, сину мій, лоно церкви всім одкрите, й тепер, визнавши свій гріх, ви повернулись до нас. Не можете уявити собі, яка це радість для мене.

Щоб не збуджувати й без того розпалену й засмучену людину, П'єр сказав примирчим тоном:

— Ваше високопреосвященство, можете бути певні, що я ніколи не забуду ваших ласкавих слів, так само, як не забуду гостинної ласки його святости, Лева XIII.

Але ця фраза роздратовувала кардинала. Це виявилось спочатку в стриманих, неясних виразах, ніби він робив зусилля, щоб не звернутись безпосередньо до абата.

— А справді, ви бачили його святість, ви розмовляли з ним, і він мабуть сказав вам, як каже всім чужинцям, що приходять до нього, ніби хоче насамперед миру й злагоди... Я бачу тепер папу лише дуже рідко, коли вже не можна обійтись без цього. Ось, уже рік, як я не був на приватній аудієнції.

Цей виразний доказ неласки, ця таємна боротьба, що так само, як і за часів П'єра IX точилась між папою і ка-

мерлінгом, викликали в кардиналі почуття гіркого незадоволення. Не мігши далі стримуватись, наважився висловитись. Він же казав це близькій, певній людині, яка, до речі, завтра їде з Риму.

— Мир та згода, все це гучні слова, що часто прикривають брак мудрости й мужности... А жахна правда в тому, що вісімнадцять років поступок, зроблених Левом XIII зрушили основи церкви і якщо він і далі матиме владу, то католицтво впаде, й розвіється, як будова, що їй підкопано основи.

Дуже зацікавлений цим, П'єр зробив деякі заперечення, щоб точніше з'ясувати погляди кардинала.

— Але Лев XIII виявляв при цьому велику розсудливість і лишав догмати віри осторонь, як щось непорушне. Взагалі, хоч він багато де в чому робив поступки, але вони стосувались завжди форми.

— Та що ви кажете—форми?—дедалі більше хвилювався кардинал.—Він сказав вам, як і багатьом іншим, що не роблячи поступок щодо принципу, охоче поступається формою. Нікчемні слова, ненадійна дипломатія, коли не просте й нице лицемірство! Я обурююсь проти цього опортунізму, проти єзуїтизму, що хитрує з духом сучасности. Він, цей опортунізм може лише навести вірних на сумніви, спричинити замішання й призвести до непоправних втрат. Це боягузство, найгірше з боягузств, коли ми кидаємо свою зброю, щоб легше було тікати. Нам соромно бути самим собою й ми маскуємось, щоб обдурити світ, продертись в їхній табор і перемогти зрадою. Ні, ні, форма все в традиційній релігії, незмінній, що існувала вісімнадцять віків, існує тепер і лишиться по віки вічні за словом божим.

Не міг усидіти, підвівся й почав ходити по кімнаті, що здавалось була маленькою для його високої постаті. Казав про все панування, про всю політику Лева XIII і гостро засуджував її.

— Ота єдність, ота славнозвісна єдність, що за неї вихваляють папу, єдність, про яку він дбає в церкві, є шалене й сліпе честолюбство завойовника, що поширює свої володіння, не запитуючи себе, чи новопокорені народи не внесуть розбрату в його народ, до цього часу

вірний, чи не зіпсують його й не передадуть йому всіх своїх хиб. А може схизматики сходу й схизматики інших країн, ввійшовши в католицьку церкву, змінять її, знищать її, перетворять на нову церкву? Є лише єдина мудрість, бути самим собою і стверджувати самого себе. Так само велику небезпеку являє і велику ганьбу це славнозвісне поєднання з демократією і така політика гостро суперечить багатовіковій традиції папства. Монархія має божественне походження. Відмовлятися від неї значить іти проти бога, входити в згоду з революцією, думати про почварну вигадку—скористатись з безглуздя людського, щоб підкорити їх собі. Всяка республіка є анархія, і найгірша помилка, підривання авторитету, порядку, релігії навіть—визнавати законність республіки, щоб тішити себе мрією про неможливе примирення... Подумайте, як тепер ставиться питання про світську владу. Лев XIII домагається її й лишається непримирним щодо повернення Риму. Але хіба сам він не довів до цієї втрати й не відмовився категорично від усіх домагань, визнаючи за народами право порядкувати собою, право виганяти державців та жити, як звіри в лісах.

Раптом зупинився, підніс руки вгору і в запалі священного обурення вигукнув:

— О, ця людина, ця людина, в гонитві за славою, дбаючи про успіхи, зруйнувала церкву. Усе життя він все руйнує, все розкладає, все подрібнює, щоб панувати над світом, що його він мріє завоювати таким способом. Чому ж, всемогутній боже, не відкликав ти його до себе.

Цей заклик до смерті бринів так щиро, в ньому відчувалась ненависть, ушляхетнена бажанням врятувати віру від загрозової небезпеки, що П'єр аж затремтів. Тепер він бачив, що кардинал Бокканера ненавидів Лева XIII з релігійною палкістю; протягом багатьох років у глибині свого темного палацу вичікував він смерти папи, тієї офіційної смерти, що її він сам мав констатувати, як камерлінг. Як нетерпляче на неї чекав він, як палко бажав того щасливого моменту, коли піде він з срібним молоточком, щоб ударити тричі у захололе чоло Лева XIII, що лежить нерухомо закостенілий на ліжку, тим часом, як увесь первосвященницький почет стоїть

навколо. Коли б швидше ударити в це чоло, будши цілком певним, що він не відповість, бо в ньому вже нічого немає, крім нічної темряви й тиші. І тричі вигукнув би він — Джоваккіно, Джоваккіно, Джоваккіно! І труп нічого не відповів би, і камерлінг, почекавши трохи, звернувся б до присутніх, кажучи: папа вмер.

П'єр хотів перевести його думки на сучасне становище й він сказав:

— Однак примирча політика є найвідповідніша тепер зброя. І його святість згоджується на поступки щодо форми саме для того, щоб забезпечити собі перемогу.

— Він не переможе, він не переможе!—вигукнув Бокканера.—Церква завжди перемагала, тільки обстоюючи уперто свою непорушність, незмінність своєї божественної суті. І вона напевно занепаде в той день, коли дозволить вийняти хоч один камінь з своєї будови і тоді постане руїна... Пригадайте собі жахні часи, які пережила вона від часів Трієнтського собору. Реформа глибоко сколихнула основи її. Дисципліна всюди послабшала, розбещеність посилилась усюди; ціла хвиля новин, ідей підказаних духом зла, нездорових проєктів, породжених людською гординею, буяла всевладно. І навіть на самому соборі у багатьох його членів постали сумніви, затьмарення розуму й вони готові були голосувати за найшаленіші зміни і нову схизму додавалось до інших... Отже, коли в цю критичну добу, під загрозою такої небезпеки католицтво не загинуло, то це тому, що більшість, напучена від бога, зберегла недоторканою стару будову і вперто дотримувалась певного догмату, нічим не поступаючись, ні щодо суті, ні щодо формули... Звичайно, теперішнє становище не гірше, ніж в добу Трієнтського собору. Але припустімо, що воно таке саме. І ви згодитесь зо мною, що куди благородніше, та сміливіше для церкви оголосити, як колись, що вона є така, чим була й чим буде. Єдиний порятунок для церкви в її беззаперечній та абсолютній владі; лише завдяки своїй непримиренності вона завжди одержувала перемоги, і смерті рівнозначна ця вимога узгодження з сучасністю.

Знову почав ходити важкими задумливими кроками.

— Ні, ні, жодного узгодження, жодної поступки, жодної слабости. Церква повинна бути мідним муром, що перегорожує шлях, ґранітним стовпом на межі світу. Я це казав вам уже, сину мій, в день вашого приїзду. Пристосовувати католицтво до сучасности, це значить прискорювати його загибель, якщо справді вона загрожує йому в недалекому майбутньому, як запевняють атеїсти. І вона вмерла б ганебно, ницо, замість умирати на посту, достойно й гордовито в авреолі своєї старовинної слави. Так треба вмирати на посту, не зрікаючись минулого, сміливо йдучи назустріч майбутньому й відверто визнаючи свою віру.

І цей сімдесятилітній старий здавалось став ще ґрандіозніший, не боячись остаточної загибелі, з жестом героя, що викликає на бій майбутні віки. Віра дала йому душевний мир, той мир, що його дає людині пояснення невідомого божественним відкриттям. Це цілком задовольняє потребу знати істину. Кардинал вірив, знав, не мав жодних сумнівів і страху перед майбутнім і перед смертю. А проте сумом бриніли його горді слова.

— Бог всемогутній. Він може знищити те, що утворив сам, коли вважав за негарний цей твір. І коли б усе зруйнувалось і в цих руїнах загинула свята церква й найсвятіші святині звалило б уламками зір, все ж треба було б вклонитись перед волею бога, що його десниця, створивши світ, знищила його на вічну славу. І я чекаю й задалегідь підкоряюсь його волі, що тільки й здійснюється завжди й у всьому, бо ніщо не вивершується без його волі. Коли храми захитано в основах їхніх, коли католицтво незабаром занепаде, я буду на своєму посту служити релігії в смерті, як служив у житті. Навіть скажу вам, бувають години, коли я бачу жахні ознаки. Може й справді наближається кінець світу і ми будемо свідками загрозливого занепаду старого світу. Найвидатніших і найвищих уже вражено, ніби небо помилилось і карало в їхній особі гріхи землі; та я й сам відчув дихання безодні, куди рине все з того часу, як на дім мій, за гріхи, невідомі мені, навалилось це жахне горе, що назавжди знищує його й кидає в безодню ночі.

І згадав про дорогих йому померлих, що лежали в

сусідній кімнаті. Ридання підступило до горла, руки тремтіли й усе тіло здригалось від горя, хоч він і намагався скоритись волі божій. Коли вже бог дозволив так жорстоко покарати його, знищити його рід, починаючи таким чином з найвидатніших і найблагородніших людей, то це значить, що весь світ засуджено на загибель. Загибель його роду є ознака близької загибелі цілого світу. І гордовитий князь і священнослужитель у запалі самозречення, вигукнув:

— Всемогутній боже, хай вивершиться воля твоя, хай усе вмирає, й занепадає, хай усе повернеться в ніч хаосу, я стоятиму в цьому палаці, щоб загинути під його руїнами. І коли воля твоя, щоб я був верховним могильником твоєї релігії, то даю обітницю, що не зроблю нічого недостойного, щоб продовжити її існування хоч на кілька день. Я буду оберігати релігію, як себе самого, щоб була вона високою, далекою від усяких поступок, як у часи її розквіту. Я буду визнавати її з таким упертим завзяттям, не роблячи жодних поступок ні в дисципліні, ні в обрядах, ні в догмі. Коли надійде слушний час, я поховаю її з собою й радше унесу її з собою в могилу, ніж чимось поступитися з неї й триматиму цю віру в закостенілих руках, щоб повернути її тобі, боже, такою, як ти дав її церкві... О, всемогутній боже, владар усього суцього, роби зі мною згідно з волею твоєю і, коли така воля твоя, хай буду я первосвященником руїни й загибелі світу!

П'єр тремтів, понятий страхом і дивуванням перед цією величною постаттю останнього папи, що ховає католицтво. І розумів, що кардиналові спадала іноді ця думка—й уявляв його собі в Ватікані, в соборі св. Петра, куди падали одна по одній блискавки, як стоїть він самотній, як іде він просторими залами, відки повтікали його перелякані служителі.

Повільно, одягнений у білу сутану, що являла біле жалібне вбрання—жалоби по церкві, йде він останній раз до олтаря, щоб там чекати, поки небо, в присмерку часу впаде й розіб'є землю. Тричі ставив він на місце велике розп'яття, що падало від землетрусу. І коли в останню мить розколювались мармурові мури, він при-

тиснув розп'яття до себе, щоб загинуло разом з ним під руїнами храму. Не могло бути нічого величнішого, нічого суворішого від такої загибелі.

Кардинал Бокканера, не кажучи ні слова, жестом одпустив П'єра. Непереможний, гордо стоячи на весь зріст, здавалось далекий був від усякої слабости. П'єр, завжди чутливий до краси та істини, думав, що лише один кардинал Бокканера мав рацію й був справді великий. І поцілував йому руку.

Ввечері в тронній залі, коли вже не було відвідувачів і всі двері замкнули, померлих поклали в труну. Вже закінчились відправи, не дзеленькотіли дзвоники, не лунали латинські молитви, що протягом дванадцятьох годин бриніли над померлими. І в тиші кімнати лишався тільки важкий запах роз та теплий запах воскових свічок. А що вони ледве-ледве освітлювали залю, то принесли лампи. Слуги тримали їх, як смолоскипи. Згідно зі звичаєм, всі домашні зібрались тут, попрощатися з померлими, які відходили назавжди в країну смерті.

Сталась деяка затримка. Адвокат Морано, що з самого ранку клопотався про всі справи, поїхав ще раз, турбуючись, що не привозять троїстої труни. Нарешті слуги принесли труну й можна було починати. Кардинал і донна Серафіна стояли поряд біля смертельного ложа. Тут були також і П'єр та дон-Віджіліо.

Вікторіна зашила обох коханців у той самий саван з білого шовку—то був ніби їх шлюбний одяг, радісний і непорочний символ їхнього кохання. Потім підійшло двоє слуг і пособило П'єрові й дон-Віджіліо покласти тіла в першу труну з сосновини, обиту розовим атласом. Вона була може трохи ширша за звичайну—такі коханці були молоді й так міцно стиснулись, являючи ніби одне тіло. Їх поклали в труну й вони спали вічним сном, а запашне волосся їх вкривало їхні голови. Цю першу труну поклали в другу з олива, а потім у третю, дубову. А коли забили й пригвинтили віка всіх трьох трун, все ж можна було бачити обличчя померлих, крізь круглий отвір з товстим склом, зроблений за римським звичаєм у трьох трунах. І назавжди відокремлені від живих, лежачи в троїстій труні, померлі все ще всміхались одне

одному, й дивились одне на одного широко розкритими очима, маючи перед собою цілу вічність кохання.

XVI.

Ранком другого дня, П'єр, повернувся з кладовища й поснідав один у себе в кімнаті, думаючи о півдні попрощатися з кардиналом і донною Серафіною. Хотів їхати з Риму ввечері, потягом о десятій годині з чвертю. Ніщо більше не затримувало його, лишалась тільки одна візита, що хотів її зробити, остання візита до старого Орландо, героя незалежної Італії бо він обіцяв йому неодмінно прийти до нього перед від'їздом до Парижу. О другій годині наказав замовити візника й поїхав на вулицю Двадцятого Вересня.

Цілу ніч дощ ішов, дрібненький дощ, і сіра мряка нависла над містом. Тепер дощ перестав, але небо було похмуре і великі нові будинки вулиці Двадцятого Вересня мали сумний вигляд цього грудневого ранку, з мертвими блідими фасадами, одноманітними й незкінченими рядами балконів та вікон. Особливо сумне вражіння справляло Міністерство Фінансів, ця озія з каменю та скульптури, що нагадувало мертве місто, мертве тіло якогось велетня, де не лишилось і краплини крові. Після дощу тепліше стало, майже зовсім тепло, але було якось вохко й душно.

В передпокоях маленького палацу Прада, П'єр побачив чотирьох або п'ятьох людей, що саме скидали з себе пальта. Льокай пояснив йому, що у графа має бути нарада з підрядчиками. А що П'єр прийшов до старого графа, то йому треба лише зійти на третій поверх, там де маленькі двері з правого боку на площадці.

Сходячи на перший поверх, П'єр зустрів Прада, що вийшов до підрядчиків. Помітив, що граф, впізнавши його, дуже зблід. Після тієї жахної події вони ще не бачились. І зрозумів П'єр, які він сумні згадки викликав у графа, яку неприємну думку про моральну співучасть, а разом і побоювання, що можуть догадатись про це.

— Ви прийшли до мене й хочете щось сказати?

— Ні, я їду й зайшов попрощатися з вашим татом.

Прада ще більше зблід і обличчя йому здригнулось.
— А, з татом... Він трохи хворий. Будьте обережніше з ним!

Видно було, що дуже хвилювався й не міг себе стримати. Побоювався необережного слова, а може думав, що П'єр прийшов з певною метою—передати прокльони чоловіка й жінки, що їх він убив. Дізнавшись про це, старий напевно вмер би.

— Шкода, що не можу піти з вами. Там на мене чекають. От шкода! Скоро буду вільний, зараз же прийду. Неодмінно, неодмінно!

Граф не знав, як затримати П'єра й доводилось облишити його він-на-віч з батьком тим часом, як він обмірковуватиме з підрядчиками грошові справи, дедалі більш заплутані.

І з яким відчаєм дивився він, як П'єр сходить на третій поверх, як благав його в думках. Думав бо про батька, єдину істоту, яку любив, вірно й віддано.

— Не давайте йому довго балакати, розвеселіть його.

Нагорі, коли П'єр постукав у двері, йому одчинив не Батиста, старий вислужений салдат, такий відданий своєму панові, але зовсім молодий юнак, що на нього П'єр спочатку не звернув особливої уваги. І П'єр ввійшов у ту саму маленьку кімнату, чистеньку й світлу, обклеєну світлими шпалерами з голубими квітами. За ширмою стояло просте залізне ліжко, чотири полиці на стіні правили за бібліотечну шахву, а меблі складались тільки з чорного дерев'яного стола й двох стільців. У велике вікно без завіс видно було той самий чарівний краєвид Риму, весь Рим до Янікульського горба, порослого деревами, Рим ніби придушений цього дня важким оливковим небом і повитий смутком.

Старий Орландо теж не змінився. Та сама пишна голова старого посивілого лева, з виразом сили, з молодими очима, де жевріли ще почуття, які колись буяли в його палкому серці. П'єр побачив його в тій самій фотелі, біля того самого столу, вкритого газетами. Ноги йому були замотані, поховані в чорній ковдрі. Вони зумовлювали цю нерухомість його, так що здавалось минали місяці та роки, а його можна було знайти в тому

самому вигляді, бадьорим, з енергійним і розумним обличчям.

Але цього похмурого дня він був якийсь прибитий, сумний.

— Нарешті й ви, пане Фроман! Три дні вже думаю про вас, переживаючи з вами жахні події в цьому злощасному палаці Бокканера. Боже, який жах, яке горе! Серце мені крається, а тут ще газети подають нові подробиці.

Показав на газети, розкидані на столі. Потім махнув рукою, ніби хотів забути цю історію з Бенедеттою.

— Ну, а ваші справи як?

— Я їду сьогодні ввечері й не хотів виїздити, не стиснувши вашу мужню руку.

— Ідете, а як же з книгою?

— З книгою?... Я був на авдієнції у папи, скорився його волі й зрікся книги.

Орландо пильно дивився на нього. Деякий час тиша була й очі їхні сказали все те, що треба було сказати з цього приводу. Жоден з них не мав потреби в дальших поясненнях. Старий просто зауважив:

— Ви добре зробили, бо ваша книга не що інше, як мрія.

— Так, так, дитяча мрія, і я сам засудив її в ім'я розуму й справедливості.

Посмішка пробігла на стиснутих у якомусь болю устах героя, розбитого грецем.

— Тепер ви бачили все й розумієте все.

— Так, знаю, а тому й прийшов побалакати з вами щиро й відверто перед від'їздом, як я обіцяв.

Орландо був дуже радий. Але одразу згадав про юнака, який одчинив П'єрові двері й тепер тихо сидів на стільці осторонь, біля вікна. То був молодик, років од сили двадцятьох, безвусий, русявий красень, яких так багато в Неаполі; волосся мав кучеряве, обличчя бліде, рожеві уста й очі надзвичайно мрійливі й ніжні. Старий познайомив їх.

Анджельо Маскара, онук одного з моїх товаришів, славетного Маскара з Марсальської тисячі, що вмер смертю героя майже з сотнею ран.

— Я покликав його, щоб погримати на нього трохи,— казав далі, посміхаючись.— Уявіть собі оцей хлопчина, що скидається на дівчину, захопився новими ідеями. Він анархіст, один з трьох або чотирьох тузінів анархістів, що нараховуються в Італії. Правду кажучи, він гарний хлопець, у нього немає інших родичів, крім матері, яку він утримує, маючи невелику посаду. Та боюсь, що одного чудового ранку виженуть його з посади. Справді, сину мій, пообіцяй мені, що ти будеш розсудливий!

Трохи старенький, але чистенький одяг хлопця свідчив про бідність, яка тримала себе гідно. Поважно й співучо відповів:

— Я розсудливий. Та на жаль усі інші, мої близькі, нерозсудливі. Коли всі люди будуть розсудливі, дбати-муть про правду й справедливість, усе людство буде щасливе.

— Як бачите, він не дуже з поступливих,— вигукнув Орландо.— Сину мій любий, запитай в абата, чи знаємо ми, де ця правда й справедливість? А проте, маєш час жити, бачити й зрозуміти життя.

Ніби забувши про нього, звернувся до П'єра. Анджельо сидів біля вікна, спокійно дивлячись на розмовників і жадібно схоплював кожне слово їхнє.

— Я ж вам казав, шановний пане Фроман, що ваші погляди зміняться, що обізнавшись з Римом, ви складете собі точніші уявлення. Це краще від усяких довгих розмов, що ними я міг би вас переконати. У мене ніколи не було сумнівів, що ви відмовитесь від книги, з вашої власної волі, як від прикрої помилки, коли обставини й люди зазнайомлять вас з Ватіканом. Але думаю, що можемо облишити тепер цей Ватікан. З ним усе одно нічого не вдієш, хай же доживає свого віку, повільно й неминуче руйнуючись. Єдине, що мене цікавить і захоплює ще й тепер, це італійський Рим, наш Рим, відвойований з таким запалом, так швидко відновлений. Ви йому не надавали майже жодної ваги, але тепер ви бачили його, ознайомились з ним і тому ми можемо балакати про нього, як люди, що розуміють один одного.

Граф одразу зробив багато поступок, визнав багато помилок, згодився, що фінансове становище скрутне і

є багато ускладнень. Як людина розсудлива й розумна, прикута паралічем до фотелі, далека від боротьби, мав він цілі дні для міркувань і дуже турбувався. Завойована Італія, що її він так любив і для якої міг би дати ще все своє життя, знову була в загрозовому становищі, в невимовних злиднях. Їхня гордість привела до помилки: дуже поспішили вони, хотівши одразу створити велику націю й мріявши зробити з старовинного Риму велику сучасну столицю, ніби єдиним помахом чарівної палички. Відси це шалене будівництво нових кварталів, ця спекуляція земельними участками й будовами, що довела націю до банкрутства.

П'єр чемно перепинив, щоб сказати йому про висновки, до яких він дійшов після того, як виходив і вивчив Рим.

— Цей запал, захоплення першого часу, навіть фінансова катастрофа—це все ще нічого. Всяке лихо грошового характеру вилікується. Але найважливіше те, що вам доводиться ще будувати Італію... У вас немає вже аристократії і в вас немає ще народу. А є новонароджена зажерлива буржуазія, що жере тепер вруна майбутніх багатих жнив.

Запанувала тиша. Орландо сумно хитнув головою старого лева, свідомого свого безсилля. Боляче було йому чути цей суворий вирок.

— Так, так, це правда. Ви бачили це самі. Навіщо брехати й казати, що це не так, коли перед нами факти, очевидні для всіх. Звичайно, буржуазія загрожує. Я вам казав уже про цей середній стан, про його гонитву за посадами, урядництвами, титулами, орденами, а разом ця буржуазія дуже велика скнара, боїться за свої гроші, що їх вона приміщує в банки, й не хоче вкладати їх у хліборобство, промисловість або торгівлю. Вона хоче мати лише насолоду, нічого не роблячи і, в своєму нерозумі не бачить, як убиває країну цією відразою до праці, зневагою до народу, й хоче лише улаштувати собі тихеньке життя в теплому соняшному промінні, улаштувавшись, слави ради, на якійбудь адміністративній посаді... Аристократія у нас справді вмирає, патриції розвінчані, зруйновані і звиродніли, як кожна раса на сконі. Більшість

впала в великі злидні, інші,—й таких менше,—приберегли свої гроші, але обтяжені великими податками. Капітали їхні мертві, не можуть відновлюватись і зменшуються в наслідок постійних розділів і скоро зовсім зникнуть з самими князями під руїнами старих, нікому непотрібних тепер палаців... Щождо народу, цього нещасного народу, який зазнав стільки лиха, який бідує й тепер, але так звик до цих злиднів, що не має й думки про якесь інше життя, то в своєму неуцтві й темряві він може жалкує за колишнім рабством. Його доведено до такої байдужості, що лежить він, як те бидло на соломі, в найгіршому неуцтві, яке є причина всіх злиднів і немає в нього надій, немає завтрішнього дня, не може він заспокоїти себе думкою, що цю Італію, цей Рим ми здобули лише для нього, для нього одного, й хочемо відродити їх у колишній славі. Так, так у нас немає вже аристократії, і немає ще народу, а є лише загрозлива буржуазія. І як не піддатись побоюванням песимістів, усіх тих, хто каже, що всі наші нещастя ще нічого, але що передбачається куди гірші катастрофи, бо тепер ми переживаємо лише перші ознаки занепаду нації, ознаки, які провіщають майбутню загибель...

І простяг до вікна, до світла свої міцні тремтячі руки. Глибоко зворушений, П'єр згадав як цей самий жест благання бачив він у кардинала Бокканера, коли той звертався до всемогутнього бога. Хоч які вони різні були поглядами, в обох була та сама сумна велич відчаю.

— Я ж вам казав це ще першого дня, ми ставили завдання цілком логічні, неминучі. Рим, з його блискучим державним минулим, що його тягар ми добре відчуваємо, неодмінно мав бути столицею Італії, бо він один був зв'язком, живим символом нашої єдності, а разом і запорукою вічності, відновленням наших мрій про відродження й славу.

Розповідаючи далі, визнав усі незручності Риму як столиці. Це якесь декоративне місто, ґрунт навколо нього виснажений; на відшибі від сучасного життя, з нездоровим підсонням, без промисловости й торгівлі, воно поволі вмирає серед пустельної Кампанії. Потім згадав за інші міста—суперники Риму: Фльорен-

цію, що стала тепер такою байдужою й скептичною, безтурботно щасливою, так що це аж не погоджується з бурхливими вибухами й кривавими сторінками її історії; Неаполь, що задовольняється своїм ясним сонцем і де людність остільки багато має в собі дитячого, що не знаєш, з чого більше сумувати, чи з її темноти, чи з злиднів, бо, не зважаючи на них, він розкошує в неробстві; Венецію, що задовольняється тепер ролею музею старовинностей,—і здавалось місце їй було б під склом, щоб збереглась вона вся недоторкана, омріяна великим минулим своїм; Геную, діяльну і галасливу, що вся віддалась торгівлі, одну з останніх цариць Середземного моря, яке тепер являє собою незначне озеро, а колись було великим морем, куди допливали всі багатства світу; найбільше значіння мають Турін і Мілан, промислові й торговельні міста, такі сучасні й жваві, що туристи не хочуть і дивитись на них, ніби це не італійські міста. Обидва вони врятувались від сна руїн і стали на шлях західньої еволюції, який готує нову добу. А що ж робити з старою Італією? Чи облишить її на призволяще, як музей, вкритий порохом, на радість художників? Так уже й тепер руйнуються маленькі міста Великої Греції, Умбрії та Тоскани, нагадуючи вишукані іграшки, що їх бояться лагодити, щоб не зіпсувати їхнього стилю. Щось одне: або неминуха близька смерть, або кайло каменяра, що знесе старовинні мури й розчистить ґрунт для нових міст, міст праці, науки, здоров'я. Тільки так з пороху своїх руїн може відродитись Італія, пристосувавшись до нової цивілізації, в яку входить тепер людство?

— Так на віщо вдаватись у відчай?—жваво казав далі.—Рим був для нас важким тягарем і все ж він був тим верхів'ям гори, до якого ми йшли. Тепер ми дійшли й тут лишаємось, вичікуючи подій. Правда, людність перестала збільшуватись. Вона тримається на тому самому рівні, приблизно чотириста тисяч душ, але вона може знову збільшуватись, коли зникнуть причини, що затримували її ріст. Ми помилялись, думаючи, що з Риму буде Берлін, або Париж; різні причини, соціальні, історичні, навіть етичні, здається, стають цьому на перешкоді; але хто знає, що буде завтра і чи можна заборонити нам на-

діятись, коли кров, що тече в нас у жилах, кров старобинних завойовників світу сама надає нам цю віру. Я, що не вихожу з цієї кімнати й не можу ходити, розбитий і знесилений, переживаю години, коли знову запал понімає мене і я вірю в Рим, як у рідну мати, непереможний, невмирущий і чекаю на ті два мільйони мешканців, що прийдуть і заселять ці сумні нові квартали, де ви були, занедбані й напівзруйновані. Безперечно прийдуть вони. Чому б їм не прийти? Ось побачите, побачите, все заселиться й доведеться ще будувати. А потім, правду кажучи, хіба можна вважати за бідний той народ, що має Льомбардію? А наш південь хіба не має він невичерпних багатств? Хай усталиться мир, Південь зіллється з Північчю й виросте нове покоління робітників. Грунт у нас теж родючий і буде безперечно день, коли виростуть сподівані жнива й досягнуть у сяйві теплого сонця.

Дедалі більше захоплювався й очі блищали молодістю. П'єр посміхався, бо ці ідеї вабили його, і коли міг вставити слово, сказав:

— Треба розпочинати роботу знизу, з народу. Треба подбати про людей!

— Звичайно, саме про це я й кажу,— вигукнув Орландо.— Я завжди казав, що ми повинні створити Італію. Може дехто вважає, що якась буря занесла геть відси, далеко від нашої старої землі, зародки людства, сім'я, що з нього міг би розвинутись міцний і могутній народ? Наш народ не є, як у вас у Франції, джерело людей і грошей, відки можна брати, скільки завгодно. Це невичерпне джерело, і я хотів би, щоб таке було в Італії. І тут треба починати знизу. Так! Потрібні всюди школи, треба вигнати геть неучтво, боротися з за grubілими звичаями й неробством, поширюючи книжки; розумовий і моральний розвиток дасть нам робітників, які нам потрібні, коли ми не хочемо вийти з ряду великих націй. Кажу ще раз, для кого працювали ми, завойовуючи Рим, щоб утретє відновити його славу, як не для майбутньої нашої демократії. І коли все тепер занепадає, коли ніщо не розвивається з належною енергією, то саме тому, що демократії тут зовсім немає. Так, так, вся справа в тому, щоб створити народ, створити італійську демократію.

П'єр, що тим часом заспокоївся, не хотів заперечувати й казати, що нація не так легко змінюється, що Італія є тим, чим зробили її ґрунтові умови, історія, раса, і що було б небезпечним намагатись перетворити її всю й одразу. Народи, як і живі істоти, мають свою бадьору молодість, блискучу добу достиглості і більш-менш протяжну старість, що закінчується смертю. Який там сучасний демократичний Рим! Сучасні Рими—це Париж, Лондон, Чікаґо. Замість цього П'єр спокійно додав:

— Але поки вивершиться ця відбудовна робота, чи не здається, що треба було б поводитись обережніше. Ваші фінанси в такому кепському стані, ви переживаєте тепер такі великі ускладнення соціяльні та економічні, що вам загрожують найгірші катастрофи, поки будуть у вас люди й гроші. Який мудрий був би ваш міністр, коли б оголосив він з трибуни: «Гаразд! Ми помилились у наших надмірно широких намірах, ми помилились, оголосивши себе великою нацією одразу,—треба більше часу, праці й терпіння. Тому ми згодні визнати себе молодого нацією, що вбивається в пір'я й сама себе зміцняє, відмовляючись на довгий час відогравати домінуючу роль. Тому ми знищуємо, викреслюємо бюджет військовий і морський, усі бюджети, що мають підтримувати зовнішню блискучість, а натомість віддамо всі сили внутрішній роботі, освіті, вихованню фізичному й моральному великої нації, якою ми заприсягаємося стати за півстоліття.» Треба загальмувати рух, загальмувати—в цьому єдиний ваш порятунок.

Орландо уважно слухав його й дедалі похмурішав, вглибляючись у свої сумні думки. Зробив невиразний жест, ніби потомлений і сказав півголосом:

— Ні, ні! Міністра, який сказав би це, одразу засвітали б. Дуже жорстоко було б вимагати цього від народу. Це викликало б незадоволення, обурення. І потім, коли б одразу допустили до руїни все збудоване досі, то хіба це не була б ще більша небезпека. Скільки було б розбитих мрій, скільки руїн, скільки матеріалу марно заготовленого й витраченого. Ні, ні! Наш порятунок у терпінні та мужності. Вперед, завжди вперед! Ми народ дуже молодий і хотіли досягти в п'ятдесят років об'єд-

нання, що на нього іншим націям треба було двісті років. Отже, треба заплатити за цю покvapливiсть, треба чекати, поки досягнуть жнива й наповняться наші пашенні комори.

І знову зробив широкий, рішучий жест, що свiдчив про незламність його надій.

— Ви знаєте, що я завжди був проти союзу з Німеччиною. Я передбачав усю згубність цього союзу для нас. Нам ще не сила була йти поряд такої багатой й могутньої держави. І саме через війну, що здається завжди такою близькою та загрозливою, ми тепер і відчуваємо весь тягар наших важких бюджетів великої нації. А війна, до якої не дійшло, виснажила найкращі наші соки, нашу силу, наше золото, не давши жодної користі. Тепер Італії доводиться лише розірвати союз з державою, яка скористалася з наших гордовитих замірів і нічого не дала нам, крім хіба лихих порад, і викликала до нас недовір'я в інших державах. Та все це було неминуче й цього ніяк не хочуть визнати у Франції. Я можу казати вільно про це, бо я завжди висловлювався за союз з Францією й за це дехто й повстає проти мене. Отже, розкажіть вашим землякам, коли вже вони вперто не хочуть зрозуміти цього, що скоро ми здобули Рим, і намагались посісти відповідне місце серед великих держав, нам треба було відогравати поважну роль в Європі, ствердити себе, як державу, що з нею рахуються. Тут не могло бути жодних вагань. Всі наші інтереси здавалось промовляли за союз з Німеччиною, це було очевидно й напрошувалось само собою. Жорстокий закон боротьби за існування неминуче має силу також і над народами як і над поодинокими людьми—цим і пояснюється розрив між двома сестрами—Італією і Францією, коли забули про стільки зв'язків, расових, торговельних і навіть за взаємні послуги. Італія і Франція безперечно сестри. А тепер вони повстали одна на одну й переслідують одна одну так жорстоко, ніби втратили всякий розум. Мене дуже болить, коли я читаю статті в ваших газетах і в наших—це ніби отруєні стріли. Коли ж припиниться ця братовбивча війна? Хто перший з них зрозуміє, що потрібен мир, союз латинських рас, цілком

конечний, коли вони хочуть жити, серед бурхливого моря інших націй.

І весело додав з лагідністю героя, знесилоного роками, що живе самими мріями:

— Знаєте що, друже Фроман, обіцяйте, що допоможете нам, повернувшись до Парижу. Хоч як обмежене поле вашої діяльності, пообіцяйте, що ви будете сприяти поєднанню Франції з Італією, бо ця свята справа. Три місяці ви перебували в нашій країні, й можете сказати те, що бачили, що чули цілком щиро. Коли в нас є хиби, то напевно є вони і в вас. Що вже й казати! Родинні сварки не можуть тривати вічно.

П'єр, відчуваючи деяку ніяковість, відповів:

— Звичайно. Але на жаль вони часто дуже довго тривають. Коли постає ворожнеча в родині, то часто доходить до убивства й отруєння. Жодна з сторін не хоче поступитись.

Не наважувався висловити всю думку. Після того, як жив у Римі, прислухався до всього й обмірковував становище, ця сварка між Італією і Францією набирала в його очах деякої казкової трагічності. Жили собі дві принцеси, дочки могутньої цариці, що мала владу над цілим світом; старша одержала престіл матері, й дивилась скося на молодшу, а та запанувала в сусідній країні, помалу набула сили, слави й багатства, тим часом, як сама вона занепадала, ніби знесилена старістю; була роз'єднана, виснажена й принижена, бо зазнала поразки в той день, коли зробила спробу здобути собі першенство. Як гірко було їй, як її завжди боліло, коли бачила вона, що молодша сестра, після найжахніших ударів, знову доходила добробуту, й панувала над світом, завдяки своїй силі, приваби і розуму. І ніколи не пробачить вона цього молодшій сестрі, хоч як та ставитиметься до неї—завжди заздритиме їй і ненавидітиме. Ніби невігойна рана була в неї біля серця й життя однієї псувало життя другої, в старій крові жила ненависть проти крові молодшої, ненависть аж до смерті. І коли б навіть вони й помирились у недалекому майбутньому, взявши на увагу неминучу перевагу молодшої, то у старшої лишатиметься гірке почуття, що вона, хоч і старша, має коритись молодшій,

— Ви можете покластись на мене,—заявив щиро П'єр. —Справді велике горе й велика небезпека в цій запеклій ворожнечі між двома народами... В усякому разі я буду казати про вас тільки те, що вважаю за правду. Іншого нічого я й казати не можу. А проте я боюсь, що ви не любите цієї правди, що ви не звикли чути її, бо вона не погоджується ні з вашою вдачею, ні з вашими звичками. Поети всіх націй, що приїздили сюди й співали про Рим з традиційним запалом людей класичної культури, сп'янали вас цими похвалами й ви тепер нездатні слухати правду про сучасний Рим. Хоч як хотіли б сказати вам приємне, все ж треба дбати про дійсні факти, а саме цих дійсних фактів ви й не припускаєте. Глибоко закохані в мистецтві, ви надзвичайно вразливі й подібні до жінок, що втрачають красу й сердяться, почувши натяк на свої зморшки.

— Звичайно, треба завжди трохи прикрасити. Навіщо казати про невродливе обличчя. Адже в театрі нам до вподоби лише гарна музика, гарні танці, гарні п'єси. А решти, всього неприємного, ми звичайно й бачити б не хотіли.

— Однак,—казав далі П'єр,—я охоче визнаю тепер головну хибу моєї книги. Італійський Рим, що його я недобачав і приносив у жертву Римові папському, мріючи про його відродження, цей Рим існує, і він такий могутній, переможний тепер, що напевно з плином часу, зникне той другий Рим. Оскільки я помітив, папа даремно силкується замкнутись у себе в Ватікані, що дедалі більше руйнується; все навкруги підлягає еволюції, чорне духовництво перетворилось на сіре, змішавшись з білим. Найглибше відчув я це на балі, що його улаштував князь Бонджованні з приводу одруження своєї дочки з вашим небожем. Я вийшов відти зачарований і певний вашої перемоги в справі відродження.

Очі старого заблищали.

— А, так ви були там? І звичайно, ніколи не забудете того, що бачили там. Тепер у вас немає сумнівів щодо нашої життєздатності й ви розумієте, якою нацією будемо ми, перемігши теперішні ускладнення. Що важить чверть віку, що важить вік? Італія відродиться в старо-

винній славі своїй, скоро великий народ виросте на її землі. Правда, я ненавиджу Сакко, бо він для мене є втілення всього авантурницького, всіх розкішників, що дбаючи про задоволення своїх потреб, затримали загальний розвиток, накиннулись на завойовану здобич, яка коштувала нам стільки крові й стільки сліз. Але в особі мого улюбленого Аттілію, що є плоть од плоті моєї в цьому ніжному й разом мужньому юнаку, я вбачаю майбутнє, бадьоре покоління, яке прийде й очистить і просвітить країну... Хай же великий народ майбутнього народжується від нього й Челії, чарівної маленької князівни, яку моя небога, Стефана, між іншим дуже розсудлива жінка, приводила сюди вчора. Коли б ви бачили, як це дівча кинулось мені на шию, називало мене найніжнішими йменнями, кажучи, що я буду хрищенням батьком її першого сина, якому вона дасть моє ім'я, щоб він удруге врятував Італію. Так, так! Хай же мир запанує навколо цього нового подружжя й хай цей шлюб буде нерозривним поєднанням між Римом і цілою нацією! Хай зникнуть усі непорозуміння й відродиться нове життя в їхньому коханні!

Сльози заблищали йому в очах. П'єр зворушений цим запалом безмежного палкого патріотизму знесиленого героя, хотів сказати йому щось приємне.

— Такі саме побажання висловив я в день їхнього одруження, кажучи вашому синові майже те саме, що оце ви сказали. Хай цей шлюб буде нерозривний і дасть нащадків, хай від нього народиться велика нація, якою я од щирого серця бажаю вам бути, тепер, коли я вже знаю вас ближче.

— Ви так сказали?—вигукнув Орландо.—Ви так сказали! Тоді я пробачаю вам вашу книгу. Бо ви нарешті зрозуміли, що новий Рим—це наш оцей Рим, той Рим, що його ми хочемо зробити гідним його славетного минулого, зробити з нього втретє столицю світу.

І широким жестом, що в нього ніби вкладав усе своє життя, він показав на безмежний краєвид, що розгортався за вікном без завіс, на Рим, що ширився там од одного краю обрію до другого. Під сірим небом, таким незвичним у зимні дні місто набирало ще більшої величі,

ще більшого суму царственного міста, що занепале, німе й нерухоме чекає в присмерку зимового дня на блискуче пробудження, коли державні права, йому провіщені визнають усі. Від нових кварталів Віміналу до віддалених дерев на Янікульському горбі, від чорних дахів Капітолія до зелених вершин Пінчо, цілі гори терас, дзвіниць, бань, являли собою ніби безмежний океан, з високими сірими хвилями.

Раптом Орландо повернувся і з батьківським запалом звернувся до юнака Анджелю Маскара.

— А ти, злочинцю, думаєш зруйнувати наш Рим бомбами і кажеш, що його треба зрівняти з землею, як стару струхлявілу будову, щоб назавжди звільнити від нього землю!

Анджелю до того часу сидів мовчки й уважно слухав розмову. На безбородому обличчі його, гарному як у русявої дівчини, відбивались усі переживання й він зашарівся; особливо заблищали йому очі, коли почув він про народ, про той новий народ, що його треба було ще створити.

— Так,—сказав він повільно співучим голосом,—змести з землі й не лишити каменя на камені! Але зруйнувати для того, щоб відбудувати.

Орландо перепенив його й засміявшись іронічно сказав:

— І ти відбудуєш Рим? Принаймні, хоч це добре!

— Так, я відбудував би його,—сказав юнак підвівшись, тремтячим голосом надхненого пророка,—я відбудував би великий, прекрасний, благородний Рим. Для майбутньої світової демократії, для цілого визволеного людства потрібне єдине місто, осередок поєднання, центр світу. Рим призначено для цього, пророки провіщали, що він буде вічним містом, невмирущим, і що в ньому вивершиться майбутня доля народів. Але, щоб став він цим святим осередком, столицею зруйнованих царств, де збиратимуться раз на рік мудреці з усіх країн, треба його спочатку очистити вогнем, не залишаючи геть старого бруду. Потім, коли сонце вип'є всю заразу отруєного ґрунту, ми відбудуємо його вдесятеро кращим, таким, яким він ніколи не був. То буде столиця істини й спра-

ведливости, провіщений Рим, що його людство чекає вже три тисячі років, весь золотий, мармуровий, що розгортається по Кампанії від моря до Сабінських та Альбанських гір, мудрий і щасливий, бо двадцятимільйонне населення житиме радісним життям, упорядкувавши закони праці. Так! Рим буде справді мати й цариця над усіма містами, буде єдиним і вічним містом на землі.

П'єр слухав його й дивувався. Так і тут давала себе відчувати кров Августа. В середні віки папи, оволодівши Римом, одразу ж відчули владну потребу відбудувати його, маючи жадобу буд-що-будь панувати над цілим світом. Нещодавно, коли молода Італія захопила Рим, одразу зазнала на собі цей атавістичний потяг до всесвітнього панування і захотіла й собі зробити з Риму найбільшу з столиць, будуючи цілі квартали для людности, яка ще не прийшла. А тепер, як виявилось, і анархісти, не зважаючи на свій нахил до руйнації, захопились тією самою невідступною думкою, цього разу доведеною до Грандіозности, думкою про четвертий гігантський Рим, що околиці його поширились би на весь суходіл, Рим, що вмістив би в собі все їхнє вільне людство, об'єднане в єдину сім'ю. Це було вже щось надмірне. Не можна й уявити собі кращого доказу спадкової гордості й владолюбства, що вирувало в крові цієї раси від Августа, який лишив їй у спадщину цю жадобу до влади над світом разом з непереможним переконанням, що весь світ належить тільки їй і що вона мусить завоювати його буд-що-будь. Ця жадоба до влади походила з самої землі, ніби п'яний сік, що сп'янив дітей, які вирости на цьому історичному поросі й спонукав їх усіх робити з свого міста єдине місто, місто—владаря в минулому і владаря в майбутньому, в сяйві слави, коли надійдуть дні, провіщені пророками. І згадав П'єр чотири знаменні літери S. P. Q. R. старовинного славетного Риму, що їх він бачив усюди в Римі сучасному, ніби владний наказ подбати про якнайшвидшу перемогу,—на всіх мурах, на всіх офіційних вивісках, навіть на возках, що в них вивозилось ранком сміття. І П'єр зрозумів тоді безмежне славолюбство цих людей, що були завжди під впливом величі предків, загіпнотизовані минулим їхнього Риму.

Вони запевняють, що в них є все, і що навіть самі вони не можуть пізнати його, що він є сфінкс, якому провіщено в призначений час сказати світові слово своє. Це таке величне і благородне місто, що все там звеличується й набуває благородства. Тому вони й вимагають, щоб увесь світ шанував його. І ця легенда остільки живуча, що втрачається будь-яку різницю між тим, що могло бути великим і тим, що не є велике.

— Так, так, я знаю твій четвертий Рим,—перепинив Орландо засміявшись.—Це народний Рим, столиця світової республіки, про яку мріяв ще Мадзіні. Правда, він хотів зберегти ще й папу. Знаєш, синку, коли ми, старі республіканці, приєднались до монархії, ми боялись, щоб на випадок революції, країна не опинилась у руках небезпечних божевільних людей, які й тобі отруїли мозок. І ми щиро пристали на монархію, яка не дуже відрізняється від порядної парламентарної республіки... Ну, тепер до побачення, майся на бачності, подумай, що коли з тобою щось станеться, то мати вмере з горя... Підійди сюди, я все ж хочу обняти тебе.

Анджельо, під щирим поцілунком героя зашарів, як та дівчина. Потім пішов увесь замріяний, вклонившись чемно абатові й не сказавши ні слова.

Деякий час тихо було. Орландо глянув на газети, розкидані на столі і знову згадав про жахне нещастя в палаці Бокканера. Він любив Бенедетту, як свою дочку, в ті сумні дні, коли жила вони під одним дахом з ним. А тепер яка трагічна смерть, що забрала її з людиною, яку вона так кохала! Йому здавалось дивним газетні повідомлення і непокоївся він, відчуваючи з болем у серці, що тут є щось загадкове. Почав уже запитувати П'єра про подробиці, коли раптом увійшов Прада. Мав стурбований вигляд і задихався, швидко бо сховався. Щойно відпустив підрядчиків, на спіх закінчивши переговори, не зважаючи на те, що справи його були погані й був напередодні банкрутства. Хотів якомога швидше бути біля батька й майже не слухав їх, ніби байдуже було йому, чи скрахеє він, чи ні. І коли був нарешті на горі, перед старим батьком, то насамперед пильно подивився йому в очі, щоб відгадати й дізнатись, чи абат

не промовився якимось необережним словом, яке могло вразити його на смерть.

Жах поняв його, коли побачив, що Орландо тремтить, стурбований до сліз жахною катастрофою, про яку згадував. На мить здавалось йому, що вже спізнився і що нещастя вже сталося.

— Боже мій, тату, що з вами, чому плачете?

І кинувся до ніг його, ставши навколішки, взяв його за руки, й дивився з такою побожною любов'ю, що здавалось радо віддав би кров свою до останньої краплини, щоб оберегти його від найменшої неприємності.

— Та все з приводу смерти тієї сердешної,—сумно сказав Орландо.—Я щойно казав абатові, як мене вразила ця смерть і додав, що не можу собі її як слід пояснити... Газети пишуть про наглу смерть, а це завжди річ незвичайна.

Прада підвівся, сполотнілий. Абат мовчав. То була жахна мить. Що було б, коли б він відповів, коли б він сказав усе!

— Ви ж були при цьому, правда, — запитував далі старий Орландо.—Ви все бачили?.. Розкажіть мені, як усе це сталося.

Граф глянув на П'єра. Погляди їхні зустрілись, ніби ввійшли один в один. Обоє пережили все з самого початку. Доля йшла своїм шляхом, вони зустріли Сантобоно на схилах Фраскаті з кошиком, потім повертались сумною Кампаньєю, розмовляючи про отрути, а кошик собі їхав, похитуючись на колінах абата; потім оспала остерія придорожна, раптова смерть курчати і струмочок фіялкової крові з дзюба. Потім ніч, пишний баль у Бонджованні, з пахощами жінок, з тріумфом кохання. Нарешті остання сцена перед палацом Бокканера, чорним на тлі місячного сяйва,—граф запалив сигару і пішов собі, не обертаючись, даючи долі робити своє. Обоє вони знали все це, обоє переживали й не треба було казати про це, щоб упевнитись, що вони відгадали все, аж до найглибших глибин душі.

П'єр не одразу відповів старому.

— Так,—ледве промовив,—це жах, це жах...

— Звичайно, я так і думав,—казав далі Орландо.

— Ви можете нам усе сказати... Мій син простив їй усе.

Знову погляд Пради зустрів погляд П'єра й дивився він так пильно, з таким благанням, що пройняв П'єра. Пригадав собі муки графа під час балю, муки ревнощів, що їх він зазнав раніш, ніж поклав на долю свою помсту. І уявив собі все те, що пережив він потім, після жахної розв'язки: спочатку його вразила ця жорстокість долі, бо він не хотів такої суворої помсти; потім спокій витриманого грача, який вичікує дальших подій, читає газети й має хіба такі докори сумління, як у вождя, що йому забагато жертв коштувала перемога. Він одразу зрозумів, що кардинал поховав цю справу, дбаючи про інтереси церкви. Але все ж якийсь важкий тягар був на серці графа, може йому жаль було жінки, що її він не мав і ніколи не матиме, а може то були жахні ревнощі, невизнані, а проте дошкульні, від думки, що вона завжди в обіймах іншого, в могилі. І все ж не зважаючи на всі зусилля, щоб бути спокійним, не зважаючи на спокійне чекання, без будь-яких докорів, поставала перед ним грізна кара, побоювання, що доля, яка йшла з отруєними фіґами, не зупинилась у своєму русі й може вразити й його батька. То був би жахний удар, ще одна жертва, найбільш несподівана, втрата найдорожчої людини. Вся його сила опору щезла в одну мить і стояв він перед невідомою долею, безсилий, тремтячий, ніби мала дитина.

Повільно, ніби підшукуючи слова, П'єр промовив:

— Але ви читали в газетах, що князь умер наглою смертю, а князівна вмерла з горя, обнявши його востаннє... Щождо причини смерти, то як самі добре знаєте, навіть медики іноді не можуть сказати нічого певного...

Зупинився, бо раптом відчув голос Бенедетти, що вмираючи дала грізний наказ: «Ви побачите його батька... Доручаю передати йому, що я прокляла його сина. Хай він знає, він повинен знати в ім'я правди й справедливості». Боже, чи скоритись цьому наказові, чи це один з тих священних заповітів, що їх слід виконати, хоч би це коштувало моря сліз і крові? Кілька хвилин точилась

у ньому жорстока боротьба—по одному боці була ця правда, ця справедливість, що про них благала вмируща,—з другої, внутрішня потреба пробачити, і жах самого себе, коли б він убив старого, виконавши жорстокий наказ без якоїбудь користи для когось. І той другий, син, напевно розумів, яка жорстока боротьба точилась у ньому, боротьба, що від неї залежало життя його батька, й дивився ще пильніше, ще більше благаючи.

— Спочатку гадали, що у князя просто шлунковий розлад,—казав далі П'єр.—Але становище його так швидко гіршало, що всі перелякались й одразу послали по лікаря...

Які очі, які очі були у Прада! В них був такий відчай, в них було стільки зворушливого благання, стільки сили, що П'єр прочитав у них непереможні доводи, які спонукали його мовчати. Ні, ні, він не зробить зла невинному старому, він нічого не обіцяв, цим злочином він лише заплямував би пам'ять померлої, коли б виконав її жорстокий передсмертний наказ. А Прада за ці кілька хвилин болізного чекання, переживав такі жахні торттури, що це йому було за деяку кару.

— Тоді,—додав П'єр,—коли вже прийшов лікар, він не вагаючись сказав, що це злісна пропасниця. Тут не може бути жодних сумнівів... Сьогодні ранком я був на похороні. Все було дуже пишно і зворушливо.

Орландо більше не допитувався. Виразним жестом дав зрозуміти, як увесь цей ранок не міг заспокоїтись, думаючи про цей похорон. Старий повернувся і прибирав тремтячими руками газети на столі. А Прада, вкритий холодним смертельним потом заточився й мусив придержатись за спинку стільця, щоб не впасти. І ще раз пильно глянув на П'єра, але тепер то був ніжний погляд, ласкавий погляд подяки.

— Я їду сьогодні ввечері,—сказав П'єр, бо почував себе дуже нервово й хотів покласти край розмові.— Дозвольте з вами попрощатись... Може дасте мені які доручення в Парижі?

— Ні, дякую,—відповів Орландо.

Потім раптом згадав:

— Так, так, я маю доручення. Пригадуєте книжку

мого старого товариша з військових часів Теофіла Морена, одного з гарібальдійської тисячі. Це підручник для тих, хто закінчує середню освіту. Він хотів би, щоб цю книгу переклали у нас і ввели в ужиток. На велике щастя мені обіцяно, що її введуть по наших школах, коли тільки він зробить у ній деякі зміни... Луїджі, дай мені книжку, вона онде на полиці.

Син передав книгу й Орландо показав П'єрові примітки, написані олівцем на полях, пояснюючи, які зміни мав зробити автор в загальному плані роботи.

— Отже, коли ваша ласка, передайте цю книгу Моренові. Його адреса є на обкладинці, на зворотному боці. Тоді мені не треба буде писати довгого листа, а ви все розкажете йому за якихось десять хвилин, краще й доладніше, ніж я міг би це зробити на десятках сторінок... Обніміть за мене Морена й скажіть, що я все ще люблю його, так як і колись, коли в мене були обидві ноги й ми воювали, як леви, під дощем куль.

Потім постала на деякий час тиша, та тиша замішання, що буває в останні хвилини перед від'їздом.

— Ну, до побачення. Поцілуйте його від мене й від себе, ніжно, ніжно, отак як цілував мене щойно мій Анджельо. Я вже старий і дожив свого віку. Отже, дорогий пане абате, дозвольте мені назвати вас моїм онуком і поцілувати, як дідові, бажаючи вам бадьорости, миру й віри в життя, що лише й дає силу жити.

Ці слова зворушили П'єра аж до сліз. В обидві щоки поцілував він розбитого грецем старого й почув, що й він плаче. Міцною рукою, що стискувала як лещата, затримав руку П'єрову на поренчаті фотелі, а другою показав востаннє на Рим, безмежний і похмурий, під сірим небом. Притишеним термтячим голосом сказав, благаючи:

— І ще будь ласка, пообіцяйте, що все ж будете любити його, не зважаючи ні на що. Він бо наша мати, колиска нашого життя. Любіть його за те, чим він був і чим хоче бути... Не кажіть, що він умер. Любіть його, любіть, щоб він справді жив тепер, жив завжди.

П'єр не міг сказати нічого й поцілував Орландо знову. Його зворушувала ця незвичайна ніжність старого, що

казав про місто так, як у тридцять років кажуть про кохану жінку. І прекрасне величне вражіння справляв на нього Орландо, цей посивілий лев, з його непохитною вірою в недалеке відродження. Згадав ще про того другого старого, про кардинала Бокканера, теж непохитного в своїй вірі, що не хоче жодною мрією своєю поступитись, волюючи за краще загинути в руїнах світу. Здавалось, ніби стояли вони один проти одного, в різних кінцях міста, і перевищуючи все, чекали майбутніх подій.

Попрощавшись з Прада й вийшовши на вулицю Двадцятого Вересня, П'єр поспішав повернутись до палацу на вулицю Джулія, щоб зібрати свої речі й їхати. З усіма він уже попрощався, лишалось тільки побачити донну Серафіну й кардинала й подякувати їм за гостинність і увагу. Лише для нього були одкриті їхні двері, закриті для всіх інших, бо повернувшись з похорону, не хотіли бачити нікого. Отже, коли вже сутеніло, П'єр почував себе цілком самотнім у старому чорному палаці й міг слово сказати тільки Вікторіні. Хотів вечеряти з дон-Віджіліо, але Вікторіна пояснила, що він теж замкнувся в себе в кімнаті; і коли він пішов і стукнув кілька разів у двері сусідньої кімнати, то не дочекався навіть відповіді. Очевидно, секретар мав наступ пропасниці, а також недовір'я й не хотів бачити П'єра, боячись скомпромітувати себе ще більше. Отже, всі справи були закінчені й П'єр, маючи на увазі, що потяг одходить о чверть на одинадцять, сказав Вікторіні, що буде вечеряти в себе в кімнаті, на маленькому столику, о восьмій годині, як звичайно. Вікторіна принесла йому лампу, запропонувала скласти білизну в дорогу. Але П'єр подякував їй, бо хотів сам спокійно зібрати свої речі.

Він купив маленьку скриньку, бо валізи було замало для білизни й одягу, що його надсилали з Парижу, коли він мав затриматись у Римі довгий час. Збори були проте недовгі. Вибрав усе з шахи, з шухляд, поклав у скриньку й валізу й замкнув. Ще тільки сім годин. Лишається ціла година до вечері. Оглядав кімнату, щоб упевнитись, що не забув чого й погляд його мимоволі спинився на старовинному малюнку, роботи невідомого художника, на який він так часто дивився. Світло лампи падало просто

на нього й надавало особливого життя. І цього разу малюнок вразив його ще більше, й ще глибше, бо ніби символом його невдачі в Римі була ця сумна й трагічна постать жінки, напіводягненої, ледве прикритої якимось лахміттям, що сиділа біля брами палацу, відки її вигнали й ридала закривши обличчя руками. Ця вигнанка, уперта в своєму коханні, що ридала, жінка, про яку не знали нічого, ні відки вона, ні яка на вигляд, ні що вона зробила, хіба не являла вона символічний образ усіх марних спроб одкрити двері правди, усього відчаю, що охоплює людину, яка наражається на своєму шляху на мур і не може йти далі. Довго дивився на цю картину й боляче йому було, що від'їздить, не побачивши обличчя її, закритого золотистим волоссям, безперечно прекрасного обличчя, повного бадьорости й приваб таємниці. І здавалось, що він її пізнає й нарешті дізнається про неї, коли хтось стукнув у двері. На великий свій подив П'єр побачив Нарциса Абера, що три дні тому виїхав до Фльоренції. То була одна з несподіваних поїздох молодого аташе, замилованого в мистецтві. Просив пробачити, що прийшов, не попередивши.

— Ви вже зібрались у дорогу, я знаю що ввечері йдете, і мені хотілось стиснути вам руку перед від'їздом. Скільки жахних подій сталося з того часу, як ми бачились. Я повернувся сьогодні опівдні й не міг бути на похороні. І можете уявити тобі, як мене вразили ці дві наглі смерті.

Розпитував П'єра й казав, що тут мабуть якась таємнича драма, бо добре знав жахний легендарний Рим. А проте, не дуже допитувався й бувши розсудливим, не хотів марно обтяжувати своє сумління якимись грізними таємницями. Але захоплено слухав, коли П'єр розповідав йому про те, як умерли обоє в обіймах, сяючи неземною красою. Жалкував, що їх не зарисували в такому вигляді.

— Та ви самі могли б зробити це! То нічого, що ви не вміє рисувати. Ви вклали б у це всю наївну простоту й може був би великий твір мистецтва.

Потім спокійніше додав:

— Бідолашна княжна, бідолашний князь! Тепер ви

бачите, що все може загинути в цій країні, а все ж вона матиме свою красу, а краса незнищувана.

Це зауваження вразило П'єра. Довго потім розмовляли вони про Італію, Рим, Неаполь, Фльоренцію. Що то за краса ота Фльоренція,—сказав мрійливо Нарцис. Запалив цигарку й повільно казав, оглядаючи кімнату.

— А вам мабуть тут добре було, в цій тиші? Я ніколи ще не був на цьому поверсі.

Оглядав стіни кімнати й раптом погляд його зупинився на старовинному малюнку, освітленому лампою. Пильно дивився, потім одразу підвівся й підійшов ближче.

— Та невже? От яка краса, яка надзвичайна краса!

— Правда?—запитав П'єр.—Я не знавець мистецтва й проте ця картина вразила мене з першого ж дня. І цілі години стояв я перед нею, а серце так колотилось, від глибоких переживань.

Нарцис мовчки розглядав картину з виглядом знавця й досвідченої людини, що її проникливе око вирішує автентичність твору й оцінює його вартість.

Невимовною радістю засяяло його бліде обличчя, й пальці затремтіли.

— Та це ж Боттічеллі! Це Боттічеллі! Не може бути сумнівів. Подивіться на оці руки, на згортки драпування. Крім того, колір волосся, уся маніра й загальний задум твору. Так, це Боттічеллі, безперечно Боттічеллі!

Дедалі захоплювався, заглиблюючись у сюжет картини, такий простий і зворушливий. Хіба ж це не найвиразніший модернізм? Художник передбачав увесь наш сумний вік, наш неспокій перед невідомим, наш відчай, що ми не можемо перейти по тій бік таємничої брами, назавжди замкненої. А разом який символ страждань світу являє ця жінка, що ридма ридає і не видно її обличчя й не можна осушити її сліз. Так, це нікому невідомий Боттічеллі, Боттічеллі, не заведений ніде в каталоги—справжня находка.

Зупинився й запитав:

— Ви знали, що це картина Боттічеллі?

— Ні, не знав. Я запитав якось дон-Віджіліо, але він очевидно не надавав особливого значіння цій картині.

А Вікторіна, коли я казав їй про неї, сказала, що це все старе барахло, де лише збирається порох.

Нарцис здивувався.

— Отак, у них у палаці Боттічеллі й вони нічого не знають. Такі наші, римські аристократи, що здебільша не розуміються на великих творах, коли тільки на них не наліплено етикетки. Звичайно, цей Боттічеллі трохи зазнав від часу, але досить його дещо почистити й це буде дивна картина, яку я мабуть мало оціню, сказавши, що вона коштує...

Замовк, не кажучи цифри й лише розвів руками. Вечоріло й увійшла Вікторіна з Джакомо, щоб накрити маленький стіл для вечері. Нарцис повернувся спиною до картини й стояв мовчки. П'єр, що пильно стежив за ним, відгадував усі думки приятеля, який здавався таким спокійним, тим часом як очі з ніжно-блакитних зробились сталєво-сірими. Добре знав що під цією ангельською зовнішністю фльорентійця, який захоплюється мистецтвом, ховався спритний ділок, що добре провадив свої справи й був навіть, як казали, трохи скнара. Усміхнувся, коли Нарцис зупинився перед жахною Мадонною, поганенькою копією з картини вісімнадцятого віку, що висіла поряд твору Боттічеллі й сказав:

— А це було б і справді непогано... До речі, один з моїх друзів доручив мені купити кілька старовинних картин. Скажіть, Вікторіно, чи не згодиться донна Серафіна і кардинал, лишившись тепер самі, продати деякі картини, що не мають особливої вартости?

Вікторіна піднесла вгору обидві руки, ніби хотіла сказати, що коли б залежало від неї, то вона дозволила б усе це геть забрати.

— Торговцеві вони не продали б, бо одразу почались би всякі розмови в місті, але якомусь знайомому вони охоче продали б їх. Нам тепер скрутно й гроші були б дуже до речі.

Марно П'єр запрошував Нарциса залишитись і повечеряти з ним. Приятель запевняв, що його десь чекають і що він уже навіть запізнився. Попрощався з абатом, побажав йому від щирого серця щасливої подорожі й пішов.

Пробило вісім годин. П'єр сидів біля столу й Вікторіна подавала йому вечеряти, відіславши Джакомо, коли він приніс страви й посуд на підносі.

— Як мене дратують тутешні люди своєю неповороткістю,—сказала вона.—Крім того, пане абат, мені дуже приємно самій прислужувати вам востаннє. Я вам зготувала вечерю по-французьки—рибу з підлевою та смажене курча.

П'єра зворушила ця увага до нього й приємно було йому бачити свою землячку під час вечері серед могильної тиші старого сумного й пустельного палацу. Огрядна й округла Вікторіна вся була повита жалем під впливом смерти улюбленої князівни. Але щоденна робота в господарстві вже освіжила її, службові обов'язки надавали їй знову бадьорости. Була покійна й примирялася з найгіршими лихами цього світу. І тепер, подаючи їжу, розмовляла з ним майже весело.

— І подумати, пане абате, що позавтра ви будете в Парижі! А мене здається, ніби я вчора виїхала з Оно! Яка там гарна в нас земля, родюча, як золото, не те, що виснажена тутешня, яка дхне сіркою. А понад берегами річок верби, такі свіжі, зелені, та гаї, де стільки моху. А тут немає нічого й під цим клятим сонцем, що випалило траву, ростуть якісь бляшані дерева. Перші часи я не знаю, чого б тільки не віддала за гарний дощ, який би добре мене помочив та змив оцей мерзенний порошок! І тепер ще колотиться серце, коли згадаю, які чудові ранки бувають у нас після дощу ввечері. Тоді на полі так гарно й любо, ніби все сміється після сліз. Ні, ні! Ніколи не звикну до цього проклятого Риму. Що за люди тут, що за земля!

П'єра веселила ця вперта прихильність її до свого рідного. І після двадцятип'ятирічного перебування Вікторіна лишилась чужою, сторонньою для цього осяйного міста з чорною рослинністю, як вірна дочка свого краю, краю помірною, веселого, що купається ранками в рожевих туманах. Та й самому йому приємно було думати, що скоро він побачить чудові береги любої Сени.

— Але тепер, коли немає вже вашої князівни,—запитав він,—що затримує вас і чому б вам не поїхати разом зі мною?

Глянула здивовано.

— Ні, я не могла б поїхати з вами й повернутись туди. Це неможливо. Була б то велика невдячність, бо донна Серафіна звикла до мене й не гаразд зробила б я покинувши її та кардинала в такому горі. А потім, що я там буду робити? Тут уже мені і вмирати.

— Так значить ви ніколи не повернетесь в Оно!

— Ні, ніколи, напевно.

— І вам усе одно, що поховають вас тут, на чужій стороні, де земля дхне сіркою?

Щиро засміялась.

— Коли вже вмру, то хай ховають де завгодно... Мертвому всюди однаково добре спиться. Смішно, що вас так турбує те, що буде після смерти. Та нічого не буде! А для мене приємна й заспокійлива сама думка про те, що все тоді закінчиться назавжди й я відпочину. Принаймні це нам хай дасть бог, бо ми весь вік працювали... Ви знаєте, пане абат, що я не належу до побожних, о ні! Однак, це не заважало мені поводитись порядно, а тепер, доживши до такого віку, можу сказати, що не мала ніколи коханців. Може, коли жінка моїх років каже про такі речі, її назвуть дурною. Та все одно я кажу це, бо то ж правда.

Сміялась веселим сміхом жінки, яка не вірить попам і не має гріха на душі. П'єрові до вподоби була ця життєрадісна бадьорість, цей практичний розум, трудящої й відданої жінки, яка була для нього за втілення всього невірного французького селянства,—а воно вже не вірило й не віритиме ніколи. Добре було б жити, як вона, виконувати свої обов'язки й заснути вічним сном, не ремствуєючи й радіючи з того, що зробив своє.

— Тоді, Вікторіно, якщо доведеться мені бути в Оно, я вітатиму від вас гаї, вкриті мохом.

— Добре, добре! І скажіть, що я не забуваю про них, і вони завжди юні в серці моєму.

Коли П'єр повечеряв, наказала Джакомо забрати посуду. Було ще лише пів на дев'яту й вона радила П'єрові відпочити ще годину в кімнаті. Навіщо ото мерзнути на станції? О пів на десяту вона покличе візника й коли вже візник чекатиме на вулиці, вона прийде й допоможе

нести речі. Отже, може бути спокійним і хай не турбується нічим.

Коли Вікторіна пішла й П'єр лишився на самоті, відчув якусь порожнечу, якусь байдужість до всього. В кутку кімнати стояли на підлозі його речі, валіза й маленька скринька. А кімната була якась мовчазна, простора й мертва, ніби чужа. Лишалось тільки їхати, і справді він уже їхав, а навкольний Рим був ніби спогадом, що він його брав з собою. Чекати ще годину—здавалось вічністю. Старий чорний палац спав тихим мовчазним сном, пустельний. Сів, вичікуючи й поринув у мрії.

Думав про книгу свою, про «Новий Рим», яким він змалював його й приїхав захищати. Згадав про перший ранок у Римі на Янікулі, на терасі Сан-П'єтро ін Монторіо, віч-на-віч з Римом його мрій, таким юним, подитячому ніжним під ясним небом, у прозорій імлі ранкової. Так саме поставив собі руба П'єр питання—чи може оновитись католицтво, повернутись до первісного християнства, бути релігією демократії, тією вірою, якої чекає сучасний знесилений світ напередодні загибелі, прагнучи миру й щасливого життя. Який тоді запал був у нього, які надії! Ледве позбувшись неприємного вражіння від Люрду, приїхав сюди, щоб перевести другу спробу й довідатись, що скаже йому Рим. І тепер ця спроба закінчилась невдало, він знав відповідь, що її дав Рим своїми руїнами, своїми монументами, своєю землею, народом, прелатами, кардиналами, папою. Ні, католицтво не може оновитись, воно не може повернутись до примітивного християнства, не може бути релігією демократії, новою вірою, яка врятує старе виснажене суспільство від загибелі. Хоч католицтво своїм походженням і демократичне, все ж воно прикуте до свого ґрунту; і воно зберігало свою царську велич і обстоювало свої права на світську владу, бо без неї загинуло б; традиція сковувала, догма зв'язувала його, лише зовнішньою стороною воно прогресувало, а справді було закам'яніле й ув'язнене за бронзовою брамою Ватикану, являло втілення всіх пережитків вісімнадцятьох віків, завжди мріючи про владу над цілим світом. Як побожний священ-

ник, пройнятий почуттям любови до страждущих і бідних, він прийшов сюди шукати життя, відродження християнської комуні, а знайшов тут смерть, порох загнилого світу, без життєздатних паростків, виснажений ґрунт, що на ньому може рости лише це деспотичне папство, що хоче мати владу і над тілом і над духом. І на його розпачливий заклик до нової релігії Рим відповів засудженням книги, як єретичної, і він сам зрікся її, зазнавши гіркої розчарування. Він бачив, він зрозумів і всі мрії вмерли! І тепер сам він, з душею і розумом, лежав серед цих руїн.

Було задушно. Підвівся з стільця й одчинив вікно, що виходило на Тібр, і став біля нього. З вечора знову накрапав дощ, а потім перестав. Повітря було м'яке, повне вологи, й задушливе. На сірому небі зійшов уже місяць, хоч його й не видно було за хмарами, що їх він освітлював жовтим тьмяним і безмежно сумним світлом. В цьому присмерку обрії здавались чорними, повними привидів—просто перед ним Янікул з нагромадженими будинками Трастевере, внизу Тібр, що тече ліворуч до неясних вершин Палятіну, а праворуч церква св. Петра, що її велетенська баня здіймається на тлі сірого неба. Квіріналу П'єр не міг бачити, але знав, що він там позаду закриває частину обрію своїм величезним фасадом серед цієї сумної замріяної ночі. Це був Рим умирущий, напівпоглинутий тьмою, неподібний до того юного казкового Риму, що його він бачив і так полюбив першого дня, дивлячись на нього з вершини Янікула, тепер ледве видно в присмерку, як невиразна маса. І згадав про три державні осередки, про три вершини, що були символами й містили в собі всю багатовікову історію Риму—античного, папського, італійського. Коли Палятін і тепер лишався для П'єра розвінчаною горою, де здіймався лише привид предка, імператора й первосвященника Августа владаря світу, зате зовсім в іншому освітленні бачив він собор св. Петра й Квірінал, що тепер ніби зовсім змінились. Королівський палац, що на ньому він зовсім не звертав уваги й що здавався йому якоюсь буденною грубою казармою, відповідно до нового уряду, який являв святотатську спробу переробити на нове це

місто—він надавав їм тепер, так само, як казав Орландо, більше значіння і здавалось, що вони ширяться, захоплюючи ввесь обрій. А тим часом собор св. Петра з величною банею кольору неба, яка здіймалась над містом, як щось непереможне, здавався тепер йому потрісканим, зщупленим. І бачив П'єр у ньому лише струхлявілу озію, що може розвалитись від одного удару непомітно підточена.

Приглушений шум, ніби скарга яка жалібна, доходив з Тібру, де прибувала вода, і П'єр затремтів під холодним, ніби могильним подихом. Думка про три вершини символічного трикутника викликала в ньому другу думку, про страждання великого німого, про народ пригноблених і вбогих, що за владу над ним завжди боролись папа й король. То була стародавня боротьба, від того дня, коли під час розподілу спадщини Августової, імператор повинен був задовольнитись тілом, залишаючи душу папі, який від того часу тільки й думав здобути собі цю світську владу, яка належала богові в його особі. Ця боротьба сколихнула й залила кров'ю все середньовіччя, але й церква й держава не дійшли до згоди щодо здобичі, яку вони виривали один в одного. Нарешті великий німий, не мігши витримувати далі утисків і злиднів сам сказав своє слово. Він скинув гніт папи під час доби реформ, а потім скинув і королів, у шаленому вибуху революції. Відти, як описав П'єр у своїй книзі, почала змінюватись політика папства, нові обставини уможливили здійснення старовинної мрії,—папу не вабили повалені трони й він приєднався до знедолених, сподіваючись тепер перетягти на свій бік народні маси й підкорити їх собі остаточно. Хіба не дивне щось являв собою Лев XIII, позбавлений влади, Лев XIII, який дозволяв називати себе соціалістом?

Він збирав навколо себе маси знедолених, що йшли проти царів, на чолі четвертого стану, якому належало майбутнє. Жорстока боротьба ця точилась за народ і в самому Римі, тільки на вузькому полі, Ватікан стояв тут проти Квіріналу, папа й король могли бачити один одного з вікна свого палацу, завжди боролись за владу й бачили ці червоні дахи старовинного міста, де живе ота чернь, за яку вони борються, як сокіл та яструб

борються з-за дрібних лісових пташок. П'єр вважав, що саме тут католицтво має зазнати поразки й неминуче загине, бо воно має монархічний характер, в наслідок чого папство, апостольське й римське, не може відмовитись від світської влади, бо інакше воно перетвориться на щось інше й зникне. Марно удавало папство, ніби повертається до народу, марно удавало з себе лише духовну силу, але серед сучасних демократій не могло бути й мови про безмежну всесвітню владу іменем бога. Завжди за первосвященником ховався імператор. І це особливо розбило його мрії, позбавило його книгу всякого значіння лишивши самі руїни, що перед ними він почував себе розгубленим, безсилим, безпорадним.

Рим, що потопав у сірій імлі, де розпливались обриси його будов, викликав такий біль у П'єра, що він відійшов від вікна й сів у фотелю біля своїх речей. Ніколи не відчував більшого пригнічення. Здавалось, ніби все гине. Згадував, як склався в нього намір їхати до Риму, щоб перевести останню спробу після розчарування в Люрді. Він приїхав не для того, щоби здобути собі наївну дитячу віру, але йому потрібна була віра мислящої людини, що стоїть понад обряди й символи, і дбає про щастя цілого людства, яке шукає певної істини. А коли все це теж занепаде, коли оновлене католицтво не може бути релігією та законом моралі для нових народів, коли папа, лишаючись у Римі і з Римом, не є отець, не є зв'язок поєднання, верховний владар, що його всі слухаються й коряться, тоді остання гине надія й неминуча смерть загрожує сучасним народам. Надто довго страждали пригноблені й це загрожує світ увесь запалити. Католицький соціалізм, що здавався П'єрові таким влучним і надійним засобом зміцнити стару церкву, тепер був повалений. П'єр оцінював його як тимчасовий засіб, щоб на кілька років підтримати будову, яка руйнувалась. Але вся ця будова ґрунтувалась на непорозумінні, на хитро вигаданій брехні, на дипломатії та політиці. Ні, ні! Спроба оволодіти народом за допомогою обману, коли його приваблюють ласкою, щоб поневолити, здавалась П'єрові безглуздою, і вся ця система являла тепер для нього щось почварне, небезпечне, недовговічне і загро-

жувала призвести до найгірших катастроф. Отже, треба готуватись до остаточної загибелі, старий світ має загинути в кривавій кризі, що її провіщають певні ознаки. І тепер перед цим хаосом мав душу розбиту, віру втратив після довідної спроби, яку він перевів. А проте знав, що з цієї спроби він вийде переможеним або переможцем. Ніби грім ударив раптом. І що ж робити в таких обставинах?

І поняла П'єра така тривога, що він підвівся й почав ходити в кімнаті, щоб хоч трохи заспокоїтись. Що робити йому тепер, коли охопив його сумнів і прикре недовір'я. Ніколи ще священницька сутана не здавалась йому таким важким тягарем. І згадав про свій протест, коли не хотів скоритись і казав монсеньйорові Нані, що не може зректись своїх думок, що не може вмерти його віра в силу любови, яка врятує людство: казав, що відповість другою книгою і в ній опише, на якому новому ґрунті виросте нова релігія. То буде вогнена книга, спрямована проти Риму, де він опише все, що бачив, все що чув. Книга, де змалює він справжній Рим, без милосердя й любови, що вмирає в пишних пурпурних шатах. Він хотів тоді їхати до Парижу, скинути сутану, навіть до розколу дійти. Ну що ж? Тепер речі його ось готові, він поїде й напише книгу, буде на чолі грізного розколу, що його так побоюються. І справді хіба не загрожує цей розкіл, коли взяти на увагу це надзвичайне пробудження духа, що не може задовольнитися з застарілих догм, а проте відчувають потребу в божестві. Лев XIII сам добре передчуває цей розкіл, бо вся його політика, всі намагання об'єднати християнські церкви та загравання з демократією—мають єдину мету зібрати людство навколо папи, поширити й зміцнити віру, так щоб папа непереможний був у майбутній боротьбі. Час надійшов, католицтво скоро дійде краю в своїх поступках, бо робити дальші поступки небезпечно. І закам'яніло воно в Римі, як старий священний ідол, але може ще розвиватись в інших країнах, там де провідують його й де бореться воно з іншими релігіями. І саме в цьому загибель Риму, тим радше, що коли відібрано світську владу, люди привчаються до думки про папу, як суто духовного вла-

даря, вільного від земних турбот. Це може сприяти тому, що з'явиться десь далеко антипапа, тим часом як спадкоємець св. Петра вперто обстоюватиме свою позірну імператорську й римську владу. Може який єпископ або священник повстане. Де саме це буде, цього не можна сказати. Може там в вільній Америці, де в процесі боротьби за життя духовні особи перетворились на переконаних соціалістів, на завзятих демократів, готових іти з сучасністю. І тим часом, як Рим цупко тримається своєї старовини, не поступаючись ні таємницями, ні догмами, цей повсталий викине з релігії геть усе, що розвалюється вже само собою. Бути таким повсталим священником, великим реформатором, що врятує сучасні суспільства хіба ж це не велична мрія. То була би роля жаданого месії, що на нього чекають вмирущі народи. Ця думка піднесла настрої П'єра, прокинулась у нього надія, упевненість у перемозі. А коли це буде не в Франції, не в Парижі, то десь далі, по той бік океану, або може ще далі, все одно де, але на ґрунті досить родючому, що сприйняв би нове вчення, надаючи йому сили розростатись. Потрібна нова релігія, нова релігія—так сказав він собі, відвідавши Люрд. Релігія, яка не мала б отого тяження до смерті, релігія, яка здійснила б тут на землі царство боже, що про нього каже євангелія, релігія яка розподілила б багатства й усталила на землі закон праці, правду та справедливість.

І в цих мріях П'єр бачив уже вогнені сторінки своєї майбутньої книги, де він остаточно розіб'є старий Рим, проповідуючи оновлене визвольне християнство. Погляд його зупинився на речі, що лежали на стільці. Дивно, що то таке? То була теж книга, книга Теофіла Морена, яку старий Орландо доручив передати її авторові. Аж розсердився, побачивши її, бо напевно забув би її взяти. Не розкриваючи валізи, куди хотів покласти її, деякий час тримав книгу, перегортав сторінки, а тим часом думки його набрали іншого напрямку, ніби раптом стало щось важливе, одна з тих вирішувальних подій, які революціонізують світ. Ця книга не являла собою чогось особливого—звичайний підручник для вищих клас, де подано самі елементи наук. Але тут було представлено

всі науки, подано конспект сучасного людського знання. І ця наука ввійшла тепер у мрії П'єрові, раптом усією своєю масою, з усією непереборністю всемогутньої, вищої сили. Тут було виметено не лише католицтво, як той порох руїн, але й усі релігійні концепції та всі гіпотези, що стосувались божества, падали розбиті. Це був лише шкільний підручник, невеличка книга для шкіл, але в ньому була жадоба до всезнання, наука, яка завжди шириться й захоплює цілі народи, так що всякі таємниці й догми падають і не лишається й сліду від старої віри. Народ вихований на науці, народ, що не вірить ні в таємницю, ні в догми, в цю систему кар і нагород, є народ, що в ньому назавжди вмерла віра, а коли немає віри, то не може бути й католицтва. Наука—мов той ніж гільйотини, що падає й одрубуює. Хай ще мине сто років, хай двісті, наука зробить своє. Вона єдина є вічна. Дурниці, коли кажуть, що розум не суперечить вірі й що наука повинна бути на послугах у бога. А правда в тому, що святе письмо не має тепер під собою ґрунту й щоб врятувати його уламки, треба їх узгодити з сучасним знанням, вдаючись до символів. Але тут маємо те незвичайне становище, що церква забороняє кожному, хто висловлює істини протилежні святому письму, висловлюватись рішуче, бо вона побоюється, що завтра викриється помилковість цих істин. Тільки папа непогрішний а наука може помилятись. Повертають проти неї її власні невпинні шукання й завжди пильнують, щоб викрити суперечність між новішими її відкриттями та попередніми. Яке значіння мають для католика її безбожні твердження, яке значіння мають доводи її проти догм—він бо певен що кінець-кінцем наука й віра примиряться й перша буде справді на послугах другої. Це ж якесь самовільне засліплення й безсоромна грубість не визнати речей ясних, як день. І ця невеличка книга, цей підручник слів правдивих, робила своє діло, розбиваючи всі сумніви, творячи нову землю, так само, як безмежно малі, розпорошені сили життя утворили суходоли.

Все ніби одразу пояснішало й П'єр відчував під собою твердий ґрунт. Хіба ж наука відступає? Навпаки католицтво завжди відступало перед нею й мусить відступати

далі. Наука ніколи не зупиняється, вона крок за кроком завойовує істину, і було б безглуздя сказати, що вона банкрутує, не вміючи одразу збагнути цілий світ. І хоч вона залишає й завжди залишатиме деяку дедалі меншу царину таємничому, даючи йому спробне пояснення гіпотезою, то вона руйнує й далі руйнуватиме старі гіпотези, що падають перед новоздобутими істинами. Як усі релігії, католицтво є лише пояснення світу, вищий соціально-політичний закон, спрямований на те, щоб на землі було царство мира й щастя. Цей закон, охоплюючи все на світі, є діло рук людських і не є вічний, як усе, що є діло рук людських. І його не можна поставити осторонь, сказавши, що він існує сам по собі, а наука сама по собі. Наука охоплює все і вона це довела католицтву й ще доведе, примушуючи його весь час прикривати виломи, що вона робить у ньому, доки нарешті змете його геть, у день останнього бою. Смішно бачити людей, що відводять лише обмежену роль науці, забороняють їй заходити в певні царини і виголошують, що наприкінці віку цього наука, не маючи далі сили боротись, відступить. О, нікчемні люди, обмежені, або ненормальні, лукаві політики, догматики на сконі, владолюбці, що вперто тримаються своїх мрій,—наука всіх їх повалить і змете, як сухе листя!

І П'єр продивлявся цю маленьку книжку, слухаючи голос всепереможної науки. Вона не може збанкрутувати, бо не обіцяє вона всього одразу, а лише здобуває крок за кроком істину. Ніколи не брала вона на себе сміливості відкрити одразу всю істину, бо такі побудовання цілком метафізичні, ґрунтуються на відкритті, на вірі. А роль науки навпаки в тому, щоб знищувати помилки, прямуючи далі й освітлюючи все. І зовсім не крахуючи у своїй непереможній ході, вона являє собою єдину істину на погляд урівноважених і здорових людей. А ті люди, що їх вона не задовольняє, бо хочуть вони одразу мати все знання, можуть вдатись до якої-будь релігійної гіпотези, та тільки коли вони хочуть лишатись на твердому ґрунті, треба їм будувати свої мрії на перевірених істинах. Все збудовано на помилці, крахує. Якщо релігійне почуття живе в людині, якщо по-

треба в релігії лишається вічна, то відси не можна робити висновок ніби католицтво вічне, бо воно є лише релігійна форма, яка не завжди існувала — багато форм було до неї, багато буде після неї. Релігії можуть зникати, релігійне вчуття творитиме нові, навіть за допомогою науки. І П'єр згадав про ту позірну поразку науки за сучасного пробудження містицизму, що його причини він викладав у книзі: занепад ідеї свободи серед широких мас обдурених під час останнього розподілу, незадоволення інтелігентних верхів з тієї порожняви, що її відчуває визволений і загострений розум. Відроджується страх перед невідомим, але це лише природна й тимчасова реакція після тяжкої праці, на перших початках, коли наука ще не заспокоює нашої жадоби до справедливості, ні нашого бажання безпечності, ні нашої віковічної думки про щастя, про майбутнє життя, про вічне життя. Щоб католицтво могло відродитись, як це проповідують, треба перетворити весь соціальний ґрунт, а воно не може його змінити й немає потрібної сили надихнути нового життя застарілим догмам, що їх розбивають школи й лябораторії щодня. Ґрунт став інший і нові дерева виростуть на ньому. Хай же наука має свою релігію, коли вже повинна з неї постати релігія, і ця релігія скоро буде єдино можливою для майбутніх демократій, для народів, що набувають дедалі більшої освіти, тим часом як католицтво струхлявіло зовсім.

І зробив відповідні висновки, думаючи про все безглуздя конгрегації індексу. Засудили його книгу, засудять напевно і ту книгу, коли він її тільки напише. Безглузда робота—засуджувати книги мрійників, де вигадки боряться з вигадками. А тим часом конгрегація така нерозсудлива, що не засудила маленької книги для шкіл, ось цієї книги, що він її тримає, єдино небезпечної, яка являє собою непереможного ворога, згубного для церкви. І то нічого, що ця книга така простенька, і має вигляд шкільного підручника: небезпека починається з самого альфавету, що його вивчають діти і збільшується в міру того, як програми насичуються знанням; небезпека стає ще загрозливіша в цих підручниках з фізики, хемії, природознавства, де береться під сумнів саме існу-

вання бога. А найгірше те, що індекс, уже обеззброєний, не може заборонити цих маленьких книжок, цих справжніх вояків істини, руїників віри. Яку силу проти них має все золото, що його збирає в своїх скарбницях Лев XIII, маючи віддати його на католицькі школи й намагаючись виховати вірне покоління майбутнього, таке потрібне папі для перемоги; яку силу має це золото, коли на нього купуватиметься ці маленькі та згубні книжки, що їх ніколи не можна як слід знешкодити, бо матимуть вони в собі досить науки, тієї науки в розрості, яка на решті висадить у повітря Ватикан і св. Петра. Яке безглуздя являє собою індекс, марну, нікчемну й гідну сміху вигадку!

Поклавши в валізу книгу Теофіла Морена, П'єр сперся на підвіконня й зачудувався в видовищі. Цієї ніжної та сумної ночі, під хмарним небом, що його освітлював жовтим світлом ніби заржавілий місяць, збиралась хвиляста імла, і вкривала місцями будинки, ніби розірваним саваном. Цілі будови зникли з обрію. І здавалось П'єрові, що надійшов час і наука правди зруйнувала собор св. Петра. Мине ще сто років, ще тисячу й він буде лежати в руїнах, на тлі чорного неба. Так він почував, як цей собор захитався в основах своїх, того гарячкового дня, коли він провів там одну годину і бачив з гори папський Рим, що так уперто тримається пурпуру цезарів. І тоді він уже передбачав, що цей храм, храм католицького бога, впаде руїнами, як упав колись храм Юпітера на Капітолії. А тепер це сталось, собор вкрив землю руїнами, і стояли тільки п'ять колон центрального корабля з частиною стелі над ними. І серед навкольних руїн здіймались незнищені, самотні й гордовиті чотири стояни, що на них трималась баня, чотири циклопічні стояни. Потім мряка вкрила все. Мине ще тисяча років і від собору не лишиться й сліду. І абсид і останні колони й величезні стояни впадуть сами; вітер позамітає їх порохом і доведеться робити розкопани, щоб викопати під кропивою та тернами кілька уламків розбитих статуй, кусків мармуру з написами, що їх не можуть прочитати вчені. І як колись на Капітолії, серед руїн храму Юпітера, ходитимуть тут кози, общипуючи кущі, серед

навкольної пустельності й тиші гарячих соняшних днів, порушеної лише дзижчанням мух.

І розбилися останні мрії П'єрові. Так, це кінець, наука перемагає й нічого не залишиться від старого світу. Навіщо бути великим схизматиком, сподіваним реформатором? Хіба це не значить творити нову мрію. Тепер для нього мала силу лише вічна боротьба науки з невідомим, її невпинні розшуки, що заспокоювали в людині жадобу божественного, і лише чекала вона, що колись наука зробить такі досягнення, що задовольнятиме людство та всі потреби його. Тепер, після того, як зник його апостольський запал, коли бачив він ці руїни на землі, коли вмерла його віра й надія використати старе католицтво для соціального й морального оздоровлення людства, тепер, лише розум був йому за надійну опору. Та деякий час він вагався. Бо коли він знову думав про книгу, коли він пережив другу жахну кризу, то це значить, що почуття знову перемогло в ньому розум. Колись мати його плакала в нього на грудях, бачивши страждання бідноти, й хотіла допомогти їм щоб не припустити до вбивства; і в своєму милосердому запалі забувала про всяку обережність. А тепер він чув голос батька, чув доводи розуму, високого, невблаганного розуму, який міг затьмаритись, але не на довгий час. Так само, як після Люрду, він повставав проти тріумфу безглуздя й занепаду здорових звичаїв, захищаючи права розуму. Він єдиний дає йому змогу йти прямо й певною ходою, серед руїн старовинних вірувань, не зважаючи на неясності та невдачі науки. Так, він страждає лише в ім'я розуму, він задовольняється тільки з нього і готовий задовольнити завжди його вимоги, як єдиної вищої сили, яка може дати щастя.

Так що ж робити? Тепер навряд чи міг би він дати собі раду з цим. Все таке неокреслене: перед ним увесь безмежно великий світ, ще завалений руїнами минулого, від яких він може завтра звільнитися. Там у бідному передмісті побачиться він з добрячим абатом Роз, який ще вчора написав йому, щоб він швидше повертався допомагати бідним, доглядати їх, бо Рим, такий осяйний здалека, був глухий до діл милосердя. А навколо цього

добрячого абата знову побачить він отих бідолашних дітей, маленят, що повипадали з гнізд і що їх він збирав зголоднілих і померзлих; побачить родини бідаків, де батько пиячить, а мати продає своє кохання, де сини й дочки допускаються пороків і злочину; побачить цілі будинки, де лютує голод, де панує бруд, де всі живуть, як те стадо, де немає меблів, ні білизни. То життя якогось бидла, що задовольняє себе й полегшує життя, як може, керуючись інстинктом і випадком. І знову там будуть люті зими, злидні, безробіття, тим часом як сильніші, стиснувши кулаки, думають про помсту. І одного вечора ввійде він у кімнату, повну жаху, де мати смерть заповдіяла собі й п'ятьом маленьким дітям, тримаючи новородженого біля грудей, тим часом як інші лежать долі, щасливі й заспокоєні в смерті. Ні, ні! Та це ж жах, ці злидні, що доводять до самогубства серед великого Парижу, повного багатств, сп'янілого від насолоди, Парижу, що на розваги витрачає мільйони! Соціальна будова зогнила в основах своїх і все скоро впаде в бруді й крові. І ніколи так яскраво не відчував усієї нікчемности добродійства. Одразу зрозумів, що те сподіване слово, що його нарешті промовить великий німий, цей пригнічений і з замкненими вустами, буде слово—справедливість. Так, потрібна справедливість, а не добродійство! Добродійство лише підтримує злидні, а справедливість може вилікувала б їх. Пригноблені жадають справедливости і лише вона одна може очистити старий світ, щоб побудувати новий. Великий німий не буде ні за Вітікан, ні за Квірінал, ні за папу, ні за короля, бо протягом віків, протягом довгої боротьби іноді таємної, іноді відвертої він глухо протестував і переходив від папи до короля—а вони кожен його хотіли—лише для того, щоб колись стати на ноги, й сказати, що не хоче бути нічим, у той день, коли заволає про справедливість. Але чи скоро буде цей день правди і справедливости? Переживаючи глибоку внутрішню боротьбу, між жадобою божественного, що так непокоїть людину, й вищим розумом, який дає змогу жити, не боячись, П'єр був певен, що дотримає свого слова, буде священником без віри, який дбає про віру інших, буде сумлінно й чесно виконувати свої

обов'язки, відчуваючи глибокий сум, що не може заглушити голос розуму так само, як заглушив у собі голос тіла, так само як вбив у собі мрію про рятування світу. І знову, як і після Люрду йому доводилось чекати.

І стоячи біля вікна, відки видно було Рим, понятий пільмою, туманом, що його хвилі дедалі затопляли будинки, П'єр заглибився в думки й не чув, як хтось гукав його, і чиясь рука доторкнулась до його плеча.

— Пане абат, пане абат.

Коли нарешті обернувся, Вікторіна сказала йому:

— Вже пів на десяту. Візник уже внизу. Джакомо по-ніс речі... Час їхати, пане абат!

Засміялась, помітивши, що П'єр дивиться на неї розгублено, й не може отямитись.

— Прощалися з Римом? Поганий вигляд він має тепер.

— Так, поганий,—згодився П'єр.

Зійшли. Передав Вікторіні стофранковика для неї та інших слуг. Просила пробачити, коли візьме лампу та йтиме спереду, бо цієї ночі майже нічого не видно в цьому чорному палаці.

Завдавали болю П'єрові ці останні хвилини перед від'їздом з цього сумного спустілого палацу. Оглянув востаннє свою кімнату, ніби прощаючись. Це завжди зворушувало його, ніби залишав він там частину душі, хоч би то була кімната, де доводилось пережити неприємні хвилини. Проходячи повз кімнати дон-Віджілію, де панувала глибока тиша, уявив собі його, як він лежить, сховавши голову в подушки й стримуючи дихання, щоб воно якось не видало його й не викликало помсти. Особливо вразила П'єра глибока тиша на площадках другого й першого поверхів, проти замкнених дверей донни Серафіни й кардинала. Жодного шереху не було чути, ніби проходив повз склепи могильні. Повернувшись з похорон, не виявляли жодних ознак життя. Замкнулись у себе, зникли й разом з ними закам'янів і ввесь палац. Ніде не чути було розмов, ні кроків слуг. Вікторіна йшла спереду, тримаючи лампу, а П'єр ішов за нею, думаючи про тих двох, що лишилися в палаці, який ось ось завалиться. То були останні представники гинущого

світу на порозі нового життя. Разом з Даріо й Бенедеттою зникла тут остання надія на життя. Лишалась тільки стара княгиня й старий кардинал, від якого не буде вже нащадків, не буде відродження роду. Прощався з цими сумними, без краю довгими коридорами, з цими холодними велетенськими сходами, що здавалось вели в безодню небуття, з величезними залами, де тріскались стіни й було так пустельно; і з двором, подібним до кладовища, порослим травою, з прохолодним портиком, де мохом вкривалися статуї Венери і Аполона; і з маленьким занедбаним садком, де пахнуть стиглі помаранчі й куди ніхто вже не ходитиме й де ніколи вже не побачить він красуню князівну під лавром біля саркофага. Все поглинули сум і тиша могильна. А останнім Бокканера, в суворій величі, доводилось лише чекати, поки впаде разом з занепадом їхньої віри, й їхній палац. Тільки ледве чутний шерех доходив до П'єра, ніби миші бігали або шашель точив дерево. А може абат Папареллі десь у закутку довбав тихенько стіну, помалу підточуючи старий палац, щоб прискорити його руїну.

Візник стояв біля під'їзду й два жовті лихтарі освітлювали темну вулицю. Речі вже були покладені—маленька скринька біля ніг візника, а валіза—на лаві.

П'єр сів, поспішаючи.

— Ще маєте час,—сказала Вікторіна, стоячи на тротуарі.—Все гаразд і я рада, що ви їдете в доброму здоров'ї.

І в останню хвилину П'єрові було дуже приємно бачити біля себе землячку, цю ласкаву жінку, що зустріла його в перший день і провожала його в останній.

— Не кажу вам до побачення, пане абат, бо не думаю, щоб ви скоро повернулись у це диявольське місто... Прощайте, пане абат, прощайте!

— Прощайте, Вікторіно. І дякую вам від щирого серця.

І візник рушив, швидкою ристю, завернув у вузькі покручені вулички, що виходили на Корсо Вікторіо Емануеле. Дощ уже перестав і верх був опущений. Але хоч пройняте вологою повітря здавалось м'яке, П'єр відчув холод. Але не хотів зупиняти візника, то більше, що він

був мовчазний і здавалось хотів яко мога звільнитись від свого пасажира.

Коли виїхали на Корсо Вікторіо Емануеле, П'єр здивувався, що воно таке пустельне в цю ранню годину ночі; брами були замкнені, на тротуарах порожньо й лише електричні лампи самотно й сумно світили. І зовсім не було тепло, дедалі густішав туман, вкриваючи будинки. Коли проїздили повз Канчелерії, здавалось П'єрові, що цей величезний і архітектурно витриманий будинок якось одсунувся й зник. А далі праворуч, в самому кінці вулиці Арачелі, де сяяли зірками газові ріжки, Капітолій поринав у п'тьмі. Далі вулиця вужчала, їхали між чорними озіями темного собору Джезу й важкого палацу Альтієрі. І в цьому вузькому коридорі, де навіть у соняшні дні відчувалась прохолода, П'єр знову поринув у мрії, що від них здригалось і тіло і дух.

Раптом прокинулась у нього думка, яка часто непокоїла його. Пригадав, що людскість, вирушивши відкілься з Азії, ішла ввесь час за сонцем. Ніби східній вітер подирав відти завжди, несучи на захід зародки людства, що в майбутньому мали прорости. І вже протягом довгого часу це джерело завмерло і застигло, ніби народи мали переходити поступінно щабель по щаблі, залишаючи після себе виснажений ґрунт, зруйновані міста, звироднілі, і знесилену людність в міру того, як вони йшли зі сходу на захід до невідомої мети. Ніневія і Вавилон на берегах Євфрату, Теби й Мемфіс на берегах Нілу, розсіпались порохом, закам'яніли від старости і втоми й не можна було їх пробудити. Відти ця стареча безсилість поширювалась берегами Середземного моря, цього великого озера, і вкрила порохом смерти Тір і Сідон, а далі згубило Картаген, вразивши його в добу найвищого розвитку. Так розвивалось людство, що його невідомі сили гнали від сходу на захід і шлях його вкрито руїнами. Яку жажну пустелю являє тепер колиска історії, Азія, Єгипет, що впали в дитинство, закостеніли в нецтві й старості на руїнах старовинних столиць, що колись панували над цілим світом.

І коли П'єр вглибившись у свої мрії, проїздив мимо палацу Венеції що тонував у п'тьмі, здавалось йому, що

цей палац падає під наступом невідомої ворожої сили. Туман вкривав його бійниці й високі мури його, такі грізні колись, ніби одступили під тиском дедалі густішої пільми. Коли переїхали Корсо, що було ліворуч у блідому світлі електричних ламп, то праворуч побачив він палац Торлонія, що одна з його прибудов була зруйнована жорстоким кайлом; а ліворуч здіймався ще вищий палац Колонна, з суворим фасадом, закритими вікнами й справляв таке вражіння, ніби хазяї облишили його, і чекав він у свою чергу, поки прийдуть люди й зруйнують його.

Візник їхав повільніше в гору Національною вулицею. І П'єр далі снував свої мрії. А може й Рим тепер занепадає, і може надійшов йому час зникнути, в руйнації, яку залишили по собі народи в своєму русі? Греція, Атени, Спарта заснули вже в своїх славетних спогадах і не беруть участі в сучасному житті. Всю південну частину Апенінського півострова вже охопив параліч, що йде дедалі в гору. Життя в Неаполі вже завмерло, тепер черга за Римом. Він стоїть на межі змертвіння, на тій межі, де позначається боротьба на смерть, що поширюється на весь суходіл, де виснажена земля не хоче більше жити, ні підтримувати міст, і де самі люди змолоду здаються старими. Уже протягом двох віків Рим занепадав, виходячи помалу з річища сучасного життя, не маючи ні промисловости, ні торгівлі, нездатний творити ні в галузі науковій, ні в літературній, ні в художній. І тоді не лише впаде собор св. Петра, вкриваючи землю руїнами, як колись сталось це з храмом Юпітера Капітолійського. У безнадійних меланхолійних думках П'єра цілий Рим руйнувався і сім горбів його вкривались руїнами; церкви, палаци, цілі квартали зникали і спали тепер під кропивою та терном. Так само, як Ніневія та Вавилон, як Теби й Мемфіс, Рим являв лише пустку, завалену руїнами що серед них марно розшукують сліди колишніх будівель і де лише гніздяться гади та миші.

Візник звернув і П'єр впізнав праворуч у величезному прозорі—Траянову колону. Але в цей час здавалась вона чорною, як засохлий стовбур величезного дерева, що з плином часу втратило віти свої. А ще вище переїздивши трикутну площу, глянув П'єр угору й поба-

чив справжнє дерево на тлі оливового неба—подібну до парасолі сосну вілли Альдобрандіні, це втілення грації та величі Риму. Та тепер вона здавалась П'єрові якоюсь брудною плямою, маленькою хмаринкою чорного пороку над хаосом руїн цілого міста.

І страх поняв П'єра серед цих сумних думок, обурюючи його серце повне любови до ближнього. Коли це трупне закріплення, дедалі поширюючись на світ увесь, перейде від Риму на Л'юмбардію, захопить Геную, Турін і Мілан, то й вони заснуть, як уже заснула Венеція—і тоді надійде черга до Франції. Ця недуга перекинеться через Альпи, гавань Марселю засиплеться піском, засне в пустелі Ліон, а потім і Париж закріпленіє, перетворившись на купу мертвого каміння. І поросте чортополохом. І доля його така сама, як доля Риму, Ніневії, Вавилону. Тим часом народи йтимуть переможно за сонцем на захід, з вічним рухом сонця. І запанував у п'їтми болізниї крик, крик умирущої латинської раси. Історія, що зародилася у басейні Середземного моря, переміщувалася, і Атлантийський океан являв тепер осередок культури. В якій же стадії перебувала тепер людськість? Вийшовши звідти, з своєї коліски, на світанку історії, людськість, переходячи з шабля на щабель і вкриваючи свій шлях руїнами, доходить може свого півдня, коли всі сили бувають. Отже, лишається друга половина дня, постане новий світ по старому, в цих американських містах, де процвітає демократія та релігія майбутнього. І ті міста безперечно будуть домінантні в майбутньому. А потім влада перейде по той бік океану, повертаючись до джерела свого, на протилежний бік земної кулі, до застиглого сходу, до Китаю та Японії, цих таємничих джерел, відки має відродитись жовта раса.

Щодалі їхали вгору Національною вулицею, зникав кошмар, який гнітив П'єра. Тут якомсь вільніше дихалось, і знову прокидались в абата надії і бадьорість. Але нова будівля Національного банку, огидна й біла, як крейда, справила вражіння привида вкритого саваном; а вгорі Квірінал здавався лише, чорною смужкою на небі. Вулиця йшла вгору і поширювалася, і нарешті на вершині Віміналу, на площі Терм, коли проїздили повз руїн Діок-

леціянових терм, зідхнув вілніше. Ні, ні! Життя людства не може ніколи припинитись, воно вічне і шаблі цивілізації йтимуть один по одному. Яку силу має цей східній вітер, що жене народи на захід за рухом сонця? Якщо треба, обійдуть вони по той бік земної кулі, кілька разів обійдуть землю, поки нарешті дійдуть миру, справедливості, правди. Після майбутньої культури на побережжі Атлантийського моря, вкритого великими містами, народиться нова цивілізація, що її центром буде Тихий Океан і на побережжі його постануть нові столиці, з зародків покищо невідомих. Потім постане ще нова цивілізація, і знову нова і так далі. І тепер спала йому заспокійна думка в останню хвилину, що великий рух національностей є лише інстинктивна потреба народів повернутись до братернього єднання. Походячи з єдиного джерела, але відокремлені й розгалужені на різні племена, вони все ж прямують до того, щоб утворити єдину сім'ю. Провінції об'єднуються в народи, народи об'єднуються в раси, раси об'єднуються в єдине невмируще людство. І колись буде людство, що не знатиме про кордон, не воюватиме, людство, що житиме, працюючи за законом справедливості й спільно володіючи благами. Така буде еволюція, мета світових намагань і природне розв'язання історії. Хай же Італія буде могутньою й міцною нацією, хай згода буде між нею та Францією і хай це братство латинських рас покладе початок братерству всіх народів. Тоді щаслива земля зазнаючи миру, являтиме спільну батьківщину всіх народів. Але це мрія і хто зна, через скільки віків вона здійсниться.

На вокзалі, серед галасу й гамору, П'єр не думав уже ні про що. Узяв квиток і здав свій багаж. Потім сів у вагон. Позавтра ранком мав приїхати до Парижу.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

По всіх книгарнях та філіях Держвидавчу є така художня перекладна література:

- Айхакер, Р. — Тайна метеора. 223 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Амп, П. — Люди. 152 стор., ц. 20 к.
Асанга, А. — Чорна хвиля. Негрський роман. 196 стор., ц. 80 к.
Байрон, Д. — Мазепа. Поема. 78 стор., ц. 80 к.
Бальзак, О. — Бідні родичі. 471 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Бальзак, О. — Шагреньова шкура 300 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Барбюс, А. — Справжні історії. 95 стор., ц. 55 к.
Беннет, А. — Місто розваги. 234 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Бокаччо, Д. — Декамерон, т. I. 408 стор., ц. 2 крб. 35 к.
Бокаччо, Д. — Декамерон, т. II. 334 стор., ц. 1 крб. 80 к.
Велз, Г. — Війна світів. 224 стор., ц. 1 крб.
Вергарн, Е. — Поеми. 122 стор., ц. 1 крб.
Вудгауз, П. — Псміт-журналіст. 214 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Гамсун, К. — Голод. Пан. Вікторія. 479 стор., ц. 2 крб. 85 к.
Гельрїгель, А. — Тисяча і один острів. 235 стор., ц. 1 крб.
Гюго, В. — Бюг-Жаргаль. 261 стор., ц. 1 крб.
Дгебуадзе, П. — На руїнах щастя. 83 стор., ц. 50 к.
Домеля, Г. — Самозваний принц. 259 стор., ц. 1 крб. 85 к.
Дюшен. Ф. — Тамілла. 154 стор., ц. 1 крб.
Зегерс. — Повстання рибалок із Санта-Барбара. 93 стор.,
ц. 50 к.
Золя, Е. — Твори, т. I. 348 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя, Е. — Твори, т. II. 330 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е. — Твори, т. III. 331 стор., ц. 1 крб. 80 к.
Золя, Е. — Твори, т. IV. 317 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е. — Твори, т. VI. 520 стор., ц. 2 крб. 70 к.
Золя, Е. — Твори, т. VII. 472 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя, Е. — Твори, т. VIII. 358 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е. — Твори, т. X. 308 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е. — Твори, т. XI. 530 стор., ц. 2 крб. 40 к.
Іллеш, Б. — Тісса палає. 210 стор., ц. 85 к.
Калевала. — Фінська народня епопея. 302 стор., ц. 3 крб.
Конан-Дойл, А. — Втрачений світ. 230 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Лондон, Д. — Серця трьох. 416 стор., ц. 2 крб. 80 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 11. 346 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 12. 258 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 13. 340 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 14. 234 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 15. 356 стор., ц. 1 крб. 75 к.

Лондон, Д. — Твори, т. 16. 318 стор., ц. 1 крб. 70 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 17. 209 стор., ц. 95 к.
Лондон, Д. — Твори, т. 18. 303 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Ожешкова, Е. — Міртала. 320 стор., ц. 1 крб. 25 к.
По, Едгар. — Вибрані твори, т. I. 321 стор., ц. 2 крб.
По, Едгар. — Вибрані твори, т. II. 186 стор., ц. 1 крб. 10 к.
Прусс, Б. — Фараон. Історична повість. 398 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Роні, Ж. (Старший) — Етрусське кохання. 141 стор., ц. 85 к.
Роні, Ж. (Старший) — На нові землі. 235 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Роні, Ж. (Старший) — Червона хвиля. 458 стор., ц. 2 крб. 30 к.
Свіфт, Дж. — Мандри Гуліверові. 252 стор., ц. 2 крб.
Сервантес, М. — Дон-Кіхот з Ламанча. 365 стор.,
ц. 2 крб. 50 к.
Сінклер, Е. — Герой капіталу. 91 стор., ц. 35 к.
Сінклер, Е. — Король-вугіль. 454 стор., ц. 2 крб. 10 к.
Сінклер, Е. — Мене зовуть Теслею. 158 стор., ц. 75 к.
Сінклер, Е. — Самюель-шукач. 316 стор., ц. 1 крб.
Сінклер, Е. — 100%. Історія одного патріота. 315 стор.,
ц. 1 крб. 85 к.
Струг, А. — Підземні люди. 334 стор., ц. 1 крб. 45 к.
Тудуз, Ж. — Люди з огнедишного Айсберга. 227 стор.,
ц. 80 к.
Тудуз, Ж. — Людина, що збудила вулкани. 389 стор.,
ц. 1 крб. 60 к.
Тюллі, Д. — Жебраки життя. Біографія босяка. 195 стор.,
ц. 1 крб. 20 к.
Фонтана, О. — Острів Елефантина. 102 стор., ц. 90 к.
Франс, А. — Оповідання. 237 стор., ц. 70 к.
Шекспір, В. — Отелло. 268 стор., ц. 1 крб. 75 к.
Шервуд, А. — Усі враз. 217 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Шіллер, Ф. — Балади. 130 стор., ц. 1 крб. 15 к.
Шпільгаген, Ф. — Міцною лавою. 345 стор., ц. 2 крб. 25 к.

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ ДЕРЖВИДАВУ

надсилають післяплатою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилання й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більше, ніж на 1 крб., і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1-го Травня, № 17. Поштовий Відділ ДВУ.
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий Відділ ДВУ.
Одеса, вул. Лясаля, № 33 (Пасаж). Поштовий Відділ ДВУ.
Дніпропетровське, пр. К. Маркса, № 49. Поштовий Відділ ДВУ.

Комерційне Управління ДВУ
ХАРКІВ, вул. К. ЛІБКНЕХТА, № 31.

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах України.